

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΔΡΙΝΗΣ

**ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΟΡΕΙΝΟΥ ΧΩΡΟΥ
(ΑΠΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ).
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2012

Ο Ιωάννης Ν. Δρίνης υπήρξε άμισθος υπότροφος του ΙΚΥ στην ειδικευση
«Παράδοση και Νεωτερικότητα στον Λαϊκό Πολιτισμό»

Ημερομηνία αίτησης του Ιωάννη Ν. Δρίνη: 24/3/2004

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 354/20-6-2012

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Νιτσιάκος Βασίλειος, Καθηγητής Κοινωνικής Λαογραφίας του Τμήματος
Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Μέλη

Αλεξιάκης Ελευθέριος, τ. Διευθυντής Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης
Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, Επίκουρη Καθηγήτρια Λαογραφίας του
Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 255/31-10-2012

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Νιτσιάκος Βασίλειος, Καθηγητής Κοινωνικής Λαογραφίας του Τμήματος
Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Μπάδα Κωνσταντίνα, Καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας του Τμήματος
Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Κόμης Κωνσταντίνος, Καθηγητής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας &
Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Βρέλλη-Ζάχου Μαρίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λαογραφίας του
Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Δαλκαβούκης Βασίλειος, Αναπληρωτής Καθηγητής Εθνογραφίας του
Ελλαδικού Χώρου του Τμήματος Ιστορίας & Εθνολογίας του
Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης.

Δερμεντζόπουλος Χρήστος, Επίκουρος Καθηγητής Ανθρωπολογίας της
Τέχνης του Τμήματος Πλαστικών Τεχνών & Επιστημών της Τέχνης του
Παν/μίου Ιωαννίνων.

Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, Επίκουρη Καθηγήτρια Λαογραφίας του
Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων.

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 18 Ιανουαρίου 2013. Βαθμός: «Άριστα»

*«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή
των γνώμών του συγγραφέα» (Ν.5343/32, αρθρ. 202, παρ. 2).*

Στη μνήμη του πατέρα μου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ευχαριστίες (σελ. v)

Εισαγωγή

1. Το αντικείμενο της έρευνας: χώρος, μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις (σελ. 3).
2. Η επιτόπια έρευνα (σελ. 8)
3. Η μελέτη ιστορικών αρχείων, κειμένων και οπτικού υλικού (σελ. 12).

Κεφάλαιο Α΄-Η Μελέτη του χώρου. Λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία, γεωγραφία

1. Ο αγροτικός χώρος ως αντικείμενο ανθρωπολογικών ερευνών στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο (σελ. 17).
2. Η λαογραφία και η μελέτη του χώρου και των μετασχηματισμών του (σελ. 26).
3. Η μη ακαδημαϊκή λαογραφία: Δ. Λουκόπουλος και Μ. Μερλιέ (σελ. 35).
4. Νέα Λαογραφία και μετασχηματισμοί του χώρου: Μ. Μερακλής και Α. Κυριακίδου-Νέστορος (σελ. 40).
5. Οι ευρύτερες επιρροές (σελ. 45).
6. Ανθρωπολογία του χώρου: συμβολισμός και πολιτισμική οικολογία (σελ. 49).
7. Η στροφή στον αστικό χώρο: λαογραφία και κοινωνική ανθρωπολογία (σελ. 55).
8. Η συνάντηση γεωγραφίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας: μαρξισμός, μεταποικιακές σπουδές, μεταμοντερνισμός (σελ. 62).

Κεφάλαιο Β΄-Η Δημητσάνα. Ο Χώρος, το Τοπίο, οι Ταυτότητες.

1. Ο γεωγραφικός περίγυρος: βουνά, πεδιάδες, ποτάμια και θάλασσα (σελ. 72).
2. Η οργάνωση του οικισμένου χώρου (σελ. 78).
3. Η αγροτική περιοχή (σελ. 89).
4. Το δάσος (σελ. 95).

5. Τα βοσκοτόπια (λιβάδια) του Δρυώνα (σελ. 98).
6. Τα περιβόλλια και τα αμπέλια (σελ. 103).
7. Οι «μόνιμοι κάτοικοι» (σελ. 108).
8. Νοικοκυριά, εστιακές ομάδες και σόγια (σελ. 113).

Κεφαλαίο Γ' - Η Παραδοσιακή Οργάνωση του χώρου. Δημητσάνα, Γορτυνία, Πελοπόννησος (18ος-19ος αι.)

1. Ο χώρος και ο χρόνος (σελ. 131).
2. Κριτική προσέγγιση των «φυσικών κλιμάκων»: Γορτυνία και Πελοπόννησος (σελ. 135).
3. Γαμήλιες ανταλλαγές και χώρος: η μέση κλίμακα ως περιοχή γαμηλιακής στρατολόγησης (σελ. 145).
4. Οι αιώνες που προηγήθηκαν και η δομή του πελοποννησιακού χώρου (σελ. 151).
5. Οι ιδιοκτησίες των μοναστηριών στην περιοχή της Δημητσάνας (σελ. 160).
6. Ιδιοκτησία της γης και δομή του πελοποννησιακού χώρου (σελ. 163).
7. Η διανομή των εθνικών γαιών και «το χωρικό σύστημα» στην Πελοπόννησο (σελ. 166).
8. Φορολογικό σύστημα, εκχρηματισμός και μετασχηματισμοί του χώρου τον 19ο αιώνα (σελ. 170).
9. Πελοποννησιακή ενδοχώρα: Η ζώνη του σιταριού (σελ. 175).
10. Η «πελοποννησιακή ημισέληνος»: Η ζώνη της σταφίδας και της ελιάς (σελ. 178).
11. Μεταβατική κτηνοτροφία και χώρος: ανάμεσα στην ενδοχώρα και τα παράλια (σελ. 181).
12. Τα μπουλούκια των μαστόρων και των γυρολόγων (σελ. 186).
13. Οι μόνιμες εγκαταστάσεις των ορεινών πληθυσμών στα πεδινά (σελ. 191).
14. Η εσωτερική αγορά: Παζάρια και πανηγύρια, δρόμοι, χάνια (σελ. 194).
15. Η αποσύνθεση των παραδοσιακών δομών (σελ. 201).
16. Η Δημητσάνα ως μεταναστευτική κοινότητα: το πρώτο κύμα μετανάστευσης (1900-1922) (σελ. 212).

**Κεφάλαιο Δ' - «Ο Δρόμος της Ευτυχίας για την Πατρίδα μας». Η Δημητσάνα και το
Αίτημα της Ανάπτυξης**

1. Από την εκβιομηχάνιση στο «φάρμακο» του τουρισμού (σελ. 221).
2. Η κήρυξη της Δημητσάνας σε προστατευόμενο οικισμό (σελ. 228).
3. Το πρόγραμμα του ΕΟΤ (σελ. 232).
4. Οι πολιτικές της Αδελφότητας (σελ. 237).

**Κεφάλαιο Ε' - Η Δημητσάνα ως ορεινός τουριστικός προορισμός. Οι νέες
αναπαραστάσεις της ορεινότητας και οι μετασχηματισμοί του
χώρου**

1. Μετα-παραγωγική ύπαιθρος και ευρωπαϊκές πολιτικές (σελ. 240).
2. Η αγροτική κοινότητα, ο τουρισμός και η λαογραφία (σελ. 249).
3. Η διαμόρφωση της τοποφιλίας: εικονικές και κειμενικές αναπαραστάσεις της Δημητσάνας (σελ. 253).
4. Η ορεινότητα ως εικόνα (σελ. 257).
5. Ορεινή Αρκαδία: η συγκρότηση του όρου και του χώρου (σελ. 264).
6. Οι χάρτες: οι ηγεμονικές χωρικές φαντασίες (σελ. 271).
7. Οδικές πινακίδες (σελ. 282).
8. Η Δημητσάνα ως σωματική εμπειρία (σελ. 286).
9. Οι ξενώνες (σελ. 298).
10. «Τη ζωγραφιά της Δημητσάνας...»: Πολιτικές παραγωγής του δημόσιου χώρου (σελ. 308).
11. Διεκδικούμενοι χώροι: δύο παραδείγματα (σελ. 316).
12. Η δημόσια διαχείριση της θέας (σελ. 319).

Επίλογος

1. Μετασχηματισμοί του ορεινού χώρου και λαογραφία (σελ. 323).
2. Το παράδειγμα της Δημητσάνας: Μερικά συμπεράσματα (σελ. 324).
3. Από «τη γούβα τη δικιά μας» στην Ορεινή Αρκαδία (σελ. 327).

Βιβλιογραφία

Ελληνική (σελ. 331).

Ξενόγλωσση (σελ. 356).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να πάρει τον δρόμο της, χωρίς τη γενναιοδωρία πολλών ανθρώπων. Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε μερικούς από αυτούς.

Κατ' αρχάς, σε όλους τους Δημητσανίτες και τις Δημητσανίτισσες που με δέχτηκαν σαν δικό τους άνθρωπο και με τίμησαν με τη φιλία τους. Ιδιαίτερη αναγνώριση οφείλω στον Δημήτρη Γεωργακόπουλο, που σε ό,τι και αν του ζήτησα δεν είπε ποτέ όχι· στην Ειρήνη, η πόρτα της οποίας ήταν η πρώτη που χτύπησα εκείνο το πρωινό του Νοέμβρη του 2007· στην Αλεξάνδρα και τον Βίκτωρα Καρβελά, στο σπίτι των οποίων πάντα υπήρχε ένα πιάτο φαΐ για μένα. Στον Νίκο Κουστένη, τον λόγιο δάσκαλο του Παλιοχωρίου, που σχεδίασε τον χάρτη 1. Περισσότερο από όλους, στον Σπύρο Σεργόπουλο, τον «Φούρνιαρη», που ήθελε να μου μάθει τα πάντα για τη Δημητσάνα. Ελπίζω να με θυμούνται με την ίδια αγάπη που τους θυμάμαι και εγώ.

Δεύτερον, στους δασκάλους μου στο σχολείο. Στη δασκάλα μου στην πρώτη δημοτικού, που τη θυμάμαι να μαθαίνει ανάγνωση στον πιο αφηρημένο από τους ενενήντα μαθητές της. Στη φιλόλογο Δέσποινα Λειβαδάρα, που μίλησε για την ποίηση σε έναν νέο που είχε το μυαλό του στην μπάλα. Στον π. Αγαθάγγελο, που κατάφερε να εμπνεύσει έναν έφηβο που αμφισβητούσε τα πάντα.

Στους δασκάλους μου στο πανεπιστήμιο, ιδιαίτερα στον Βασίλη Νιτσιάκο, όχι μόνο γιατί με δέχτηκε ως υποψήφιο διδάκτορα, παρά την ανεπάρκειά μου να ανταποκριθώ στον τιμητικό αυτό τίτλο, αλλά γιατί από το πρώτο του μάθημα, «ἄστραψε φῶς κι' ἐγνώρισε ὁ νιός τόν ἑαυτό του». Στην Κωνσταντίνα Μπάδα, που με ενθάρρυνε και με βοήθησε να συνεχίσω τις σπουδές μου στο εξωτερικό. Στην Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, που με έκανε να δω την ιστορία με άλλο μάτι. Την ποιότητα της παιδείας που έλαβα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων τη συνειδητοποίησα όταν βρέθηκα ως μεταπτυχιακός φοιτητής στο Πανεπιστήμιο του Kent στη Μεγάλη Βρετανία. Ας είναι η δημόσια έκφραση ευχαριστιών στο πρόσωπό τους, μια ελάχιστη αναγνώριση στο έργο τους και στην προσφορά του δημόσιου πανεπιστημίου, που τόσο αστόχαστα και άδικα βάλλεται τον τελευταίο καιρό.

Στο Πανεπιστήμιο του Kent είχα επίσης τη μεγάλη τύχη να γνωρίσω ανθρώπους που με επηρέασαν βαθιά. Τη Nadia Lovell, που με πήρε από το χέρι στα πρώτα βήματά μου στην κοινωνική ανθρωπολογία· τον Bill Watson, που μου υπέδειξε την ανάγκη της κριτικής προσέγγισης της ανθρωπολογικής θεωρίας και του μαρξισμού· τον Roy Ellen, κάθε κουβέντα με τον οποίον στα σεμινάρια της Τρίτης ήταν μία ακόμα αφορμή για μελέτη.

Επίσης, στον Ελευθέριο Αλεξιάκη και τη Μαριλένα Παπαχριστοφόρου, που διάβασαν το κείμενο και έκαναν χρήσιμες παρατηρήσεις. Στον Βασίλη Δαλκαβούκη για την εθνογραφική ματιά στο τοπίο της Ηπείρου. Στην Ιουλία Σουκάκου, που μου έδειξε τον δρόμο που έπρεπε να βαδίσω, όταν είχα χαθεί, και που ακόμα παρακολουθεί κάθε μου βήμα με αυστηρότητα και αγάπη. Στους συναδέλφους και φίλους υποψήφιους διδάκτορες λαογραφίας, που με έμαθαν πολλά, τον Πάρη, τον Κώστα, την Καλλιόπη, την Ιωάννα, τον David και τη Σοφία. Σε όλους τους συναδέλφους της Διεύθυνσης Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού, ιδιαίτερα στην Άνη Κοντογιώργη και στην Τέτη Χατζηνικολάου, που με βοήθησε να πάρω ετήσια εκπαιδευτική άδεια από την υπηρεσία που εργάζομαι στο Υπουργείο Πολιτισμού. Στους νέους ανθρωπολόγους Λαμπρινή Στύλιου και Άρη Αναγνωστόπουλο που πάντα ήταν διαθέσιμοι για βοήθεια. Στην Αθηνά Πεγκλίδου, που μου έδειξε τι μπορεί να κάνει ο ερευνητής με την κάμερα. Στον Λεωνίδα Λουλούδη, ένα κείμενο του οποίου «μου άνοιξε τα μάτια». Στον Σίλα, που έγινε ένα με την περιπέτεια της Δημητσάνας.

Στη μάνα μου, που με έμαθε γράμματα, στον αδερφό μου, για τους λόγους που αυτός ξέρει, στην Κικίτσα, που μου στάθηκε όλα αυτά τα χρόνια, λιτά και αθόρυβα, όπως ταιριάζει στη βουνίσια καταγωγή της. Χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσα να κάνω ούτε ένα βήμα. Ελπίζω κάποτε να μου δοθεί η ευκαιρία να αντιδώρισω και εγώ λίγη από τη γενναιοδωρία τους.

Χωρίς να το επιδιώκω, έρχονται στο μυαλό μου και όσοι δεν βρίσκονται στη ζωή: Ο πατέρας μου και τα αδέρφια του, που δεκαπέντε χρόνων παιδιά αφήσανε το χωριό τους, την Κορώνη, για να φάνε ψωμί. Ο παππούλης μου ο Γιώργης, που κόντυνε το πόδι του δυο πόντους στο αλβανικό μέτωπο. Η γιαγιά μου η Αθανασία, που μου έλεγε ότι τα λιώφτα μας στην Αγια-Τριάδα δεν τα έκαψε ο Ιμπράϊμ.

Τέλος, ελπίζω κάποτε η Κωνσταντίνα και ο Νίκος, που ήρθαν στον κόσμο την περίοδο της έρευνας, να το διαβάσουν με περηφάνια για τη μοραΐτικη καταγωγή τους και κατανόηση για τον πατέρα τους.

Αθήνα, Νοέμβριος 2012

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*«Δέν μένει κανείς ἐδῶ πιά· ὅλοι ἔχουν
Μετακομίσει στὸν καινούργιο αἰώνα»*

Τάσος Πορφύρης,
«Ὁ Φωνογράφος κι ὁ Φωτογράφος»,
ἀπὸ τὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Σῶμα Κινδύνου*

Τα κεφάλαια που ακολουθούν μπορούν από μια άποψη να θεωρηθούν ως ένα σχόλιο στους στίχους του Ηπειρώτη ποιητή Τάσου Πορφύρη. Ήταν 2008 και βρισκόμουν ακόμα σε πρώτη φάση της επιτόπιας έρευνας. Είχα ήδη διαβάσει πολλά θεωρητικά και εθνογραφικά κείμενα, κυρίως γραμμένα από ανθρωπολόγους, λαογράφους και γεωγράφους, είχα μια πρώτη επαφή με τη Δημητσάνα και τους ανθρώπους της, ενώ ήταν και η εποχή που άρχιζα να στρέφομαι και στη μελέτη των αρχείων. Μέσα σε αυτό τον καταγισμό πληροφοριών, παρατηρήσεων και γνώσεων που προέκυπταν από την περιπέτεια της επιτόπιας έρευνας έτυχε να διαβάσω το ποίημα «Ὁ Φωνογράφος κι ὁ Φωτογράφος» του Τάσου Πορφύρη. Η συνάντησή μου με την ποίηση του Πορφύρη και ειδικά με το ποίημα αυτό με επηρέασε βαθιά, καθώς με βοήθησε να εκφράσω ό,τι ακόμα βρισκόταν εν τη γενέσει. Ήταν σαν να μπήκε με μιας σε τάξη αυτό που διαμορφωνόταν, αλλά αδυνατούσε ακόμα να πάρει τη μορφή εθνογραφικού κειμένου.

Την προσοχή μου κέρδισαν ειδικά οι δύο στίχοι που παραθέτω στην αρχή του κειμένου. Ξεκινούν με μια νοηματική ενότητα που χτίζεται με άξονα το ρήμα «μένει», και μάλιστα στην αρνητική του μορφή: *«Δέν μένει κανείς ἐδῶ πιά»*. Η εικόνα που σχηματίσα διαβάζοντας τον στίχο –ο καθένας ανακαλύπτει στην ποίηση αυτό που είναι έτοιμος να ανακαλύψει– με παρέπεμψε στην έννοια της κατοίκησης (dwelling), που αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές έννοιες για την κατανόηση των τρόπων που οι άνθρωποι συνδέονται με τον τόπο και τον αντιλαμβάνονται ως βιωμένη εμπειρία. Στην καθημερινή ομιλία, εξάλλου, το ρήμα «μένω» σημαίνει, ακριβώς, κατοικώ. Ο αρνητικός τύπος του ρήματος και κυρίως το χρονικό επίρρημα «πια» αποπνέουν την αίσθηση της ιστορίας, του χρόνου που κυλάει, ενός απροσδιόριστου «παλιά». Και κυρίως αποπνέουν μια αίσθηση ερημίας, όπως και όλο το ποίημα. Και αυτή η αίσθηση μου θύμιζε τις

αφηγήσεις των πιο ηλικιωμένων Δημητσανιτών για την αλλοτινή «ακμή» της Δημητσάνας, που περιγραφόταν πάνω από όλα ως πληθυσμιακή ευρωστία, και την τωρινή της «παρακμή», που αποκτούσε την πιο εύγλωττη απόδειξή της στο γεγονός ότι στη Δημητσάνα δεν είχαν παραμείνει παρά ελάχιστοι «μόνιμοι κάτοικοι»¹. Αυτήν την ίδια αίσθηση της παρακμής θα συναντούσα στην πιο δραματική της διατύπωση στην αφήγηση ενός από τους πιο στοχαστικούς γέροντες του χωριού που, όταν αναφερόταν στο παρελθόν, χρησιμοποιούσε την ποιητική έκφραση «στη ζωή τη δική μου», λες και το παρόν που βίωνε δεν ήταν μέρος της «δικής του ζωής».

Η επόμενη νοηματική ενότητα, που εκτείνεται στον επόμενο ενάμιση στίχο, αποδίδει με τρόπο λιτό και επαρκή αυτό που η σύγχρονη κριτική θεωρία πασχίζει να διατυπώσει με περίπλοκα διανοητικά σχήματα: την αζεδιάλυτη σύμπλεξη του χώρου και του χρόνου. Και κάτι περισσότερο, τη διάχυση του τόπου στον χρόνο –το «εδώ» του στίχου, που συνδεόταν άρρητα με τον «προηγούμενο αιώνα». Πρόκειται, άραγε, για την περίφημη μετα-νεωτερικότητα, για τον χρόνο που στον ποιητικό κόσμο του Πορφύρη αποκτά και χωρική μορφή, αφού κατοικείται; Αλλά και οι αναπαραστάσεις της Δημητσάνας στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού, χάρη στον οποίον αποκτά την πολυπόθητη «ορατότητα» –το δώρο που έφερε μαζί του ο «επόμενος αιώνας»– δεν προβάλλουν την «αυθεντικότητα» και την «παράδοση» του τόπου, τη μοναδικότητά του, αντλώντας όμως σημασίες από μια δεξαμενή συμβόλων και νοημάτων που παράγονται σε παγκόσμια κλίμακα; Και ακόμα, η «μετακόμιση στον επόμενο αιώνα» δεν θυμίζει τις νέες μορφές κατοίκησης, που οφείλονται σε ό,τι ο Harvey (1990: 284-307) ονομάζει «χωροχρονική συμπίεση» (time-space compression), η οποία συρρίκνωσε, για παράδειγμα, τον χρόνο που απαιτείται για την οδική σύνδεση της Δημητσάνας με την Αθήνα;

---

¹ Καθώς η γνωριμία μου με τον τόπο και τους ανθρώπους εξελισσόταν, θα συνειδητοποιούσα ότι οι αφηγήσεις για την «ακμή» και την «παρακμή» δεν ήταν παρά ένας αρχικός τρόπος επικοινωνίας με τον «ξένο» που είχε φτάσει στη Δημητσάνα. Η πραγματικότητα που βίωνε το χωριό όσον αφορά το θέμα της «ακμής» και της «παρακμής» του, άμεσα συνδεδεμένη με την επίσης προβληματική έννοια του «μόνιμου κατοίκου», ήταν πολύ πιο περίπλοκη, γεγονός που επρόκειτο να συνειδητοποιήσω στην πορεία της έρευνας.

1. Το αντικείμενο της έρευνας: χώρος, μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να μελετήσει τους χωρικούς μετασχηματισμούς και τις αναπαραστάσεις μιας ορεινής πελοποννησιακής κοινότητας, της Δημητσάνας². Βασική θεωρητική παραδοχή είναι ότι ο χώρος δεν συνιστά απλά μέρος της «φύσης», όπως αυτή αντιπαρατίθεται στον «πολιτισμό», ούτε και μια «σκηνή» επί της οποίας «διαδραματίζεται» ένας πολιτισμός, αλλά μια πραγματικότητα «που εμπεριέχει και εμπεριέχεται σε κοινωνικές σχέσεις» (Χατζημιχάλης, 2012: 11) και υπόκειται σε πολιτισμικούς καθορισμούς, γι' αυτό είναι επόμενο να τίθεται υπό συνεχή διαπραγμάτευση και να μετασχηματίζεται, να παράγεται δηλαδή κοινωνικά (κοινωνική παραγωγή του χώρου).

Με τον όρο «χώρος» δεν εννοείται μόνο ο ευκλείδειος χώρος της φυσικής γεωγραφίας, που διέπεται από αποστάσεις, φυσικά χαρακτηριστικά κτλ. Ακόμα και αυτός από πολλές απόψεις είναι κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένος, κάτι που θα επιχειρήσουμε να καταστήσουμε σαφές στην εργασία αυτή όσον αφορά τον «ορεινό χώρο». Εννοείται, επιπλέον, ο τόπος, που έχει εγγενώς υλική υπόσταση, που περιέχει και περιέχεται σε στοιχεία μετρήσιμα (ένα αγρόκτημα, ένα χωριό, μια πόλη, μια περιφέρεια κτλ.) και ο οποίος είναι μέρος της ανθρώπινης εμπειρίας, καθώς έχει μνημεία, πολιτισμό, περιβάλλεται από μνήμες κ.ά. (Χατζημιχάλης, 2005:12). Επίσης, περιλαμβάνεται και η έννοια του τοπίου, τόσο ως αναπαράσταση (κειμενική, οπτική, χαρτογραφική κ.ά.), όσο και ως σύνολο φυσικών δεδομένων, έμβιων όντων, τεχνολογιών, πρακτικών και αντιλήψεων που συνιστούν έναν συνεκτικό τρόπο προσαρμογής στο περιβάλλον, δηλαδή ένα πολιτισμικό τοπίο.

---

² Η Δημητσάνα ακόμα και σήμερα χαρακτηρίζεται από τους ίδιους τους Δημητσανίτες και όσους μιλούν ή γράφουν για τη Δημητσάνα άλλοτε ως «χωριό» και άλλοτε ως «πόλη», «πολιτεία» ή και «πόλη με χωριάτικο χαρακτήρα» (βλ. Κεφ. Ε'). Έχει ενδιαφέρον η τεχνολόγηση των χαρακτηρισμών αυτών και η σύνδεση με τα εκάστοτε συμφραζόμενά τους, καθώς τις περισσότερες φορές το νόημά τους καθορίζεται από το πολιτισμικό φορτίο των όρων «πόλη» και «χωριό» στον καθημερινό λόγο, που κυμαίνεται ανάλογα με την περίπτωση. Δεν είναι πάντα αυτονόητο ότι η πόλη και τα πολιτισμικά συνδηλούμενά της εκφράζουν μια θέση υπεροχής. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, στους λόγους περί τουριστικής εναλλακτικότητας και ορεινότητας, η Δημητσάνα συχνά χαρακτηρίζεται ως «χωριό» ή και «χωριουδάκι», καθώς αυτό επιβάλλει η εναλλακτική κριτική προσέγγιση της αστικότητας ως τρόπου κατοίκησης. Άλλες πάλι φορές, για παράδειγμα όταν γίνεται αναφορά στον ρόλο της στον απελευθερωτικό αγώνα του '21, η Δημητσάνα αναφέρεται ως «πολιτεία».

Το ερώτημα είναι πώς συγκροτείται και πώς μετασχηματίζεται ο χώρος ως κοινωνική και πολιτισμική κατηγορία. Η λαογραφία, η ανθρωπολογία αλλά και η γεωγραφία έχουν επιχειρήσει να απαντήσουν με ποικίλους τρόπους στα ερωτήματα αυτά³, οι οποίοι κάθε φορά συναρτώνταν με τρόπο ιδιαίτερο τόσο με το ευρύτερο ακαδημαϊκό κλίμα της εποχής τους, όσο και με τις απαιτήσεις της ιστορικής συγκυρίας στην οποία εντάσσονταν. Ειδικά τις δύο τελευταίες δεκαετίες στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής θεωρίας αλλά και της εθνογραφικής έρευνας δύο είναι οι τρόποι προσέγγισης του χώρου και της συσχέτισης των ανθρώπων με αυτόν. Μολονότι οι επιμέρους προσεγγίσεις αφήνουν πολλά περιθώρια διαφοροποιήσεων, μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές σχολές σκέψης στις ευρύτερες ανθρωπολογικές σπουδές: η πρώτη επιχειρεί να ερευνήσει την οικειότητα, τη γνώση και τη μνήμη που προκύπτει από το ρίζωμα των ανθρώπων σε οικείους τόπους. Η δεύτερη προτιμά να προσεγγίζει τον τόπο από μια άλλη οπτική γωνία, καθώς ενδιαφέρεται για τη μεταβατικότητα, τους διασπορικούς και νομαδικούς πληθυσμούς και τις υβριδικές/ενδιάμεσες ταυτότητες.

Η επιτόπια έρευνα στη Δημητσάνα, προσανατολισμένη στη μελέτη του χώρου, με έφερε αντιμέτωπο με μια πραγματικότητα που έθετε ερωτήματα τα οποία δεν μπορούσαν να απαντηθούν από τις θεωρητικές παραδοχές κανενός από τα δύο «παραδείγματα»⁴. Από τη μια πλευρά, τα εμφανή σημάδια της προβιομηχανικής οργάνωσης και διαχείρισης του χώρου, που έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένων μελετών από τη μεριά της ελληνικής λαογραφίας, η οργάνωση ορισμένων παραγωγικών δραστηριοτήτων, π.χ. της κτηνοτροφίας, στη βάση πρακτικών που αντικατοπτρίζουν πολύ παλιές πραγματικότητες, το αίσθημα αφοσίωσης των Δημητσανιτών, ακόμα και αυτών που ζούνε στα αστικά κέντρα, στο χωριό, οι ποικίλες γνώσεις και πρακτικές που προκύπτουν από τη βαθιά σχέση των ανθρώπων με τη γη και το τοπίο (εθνοβοτανικές γνώσεις και τεχνικές, μνήμες και αφηγήσεις που συνδέονταν με τον τόπο κ.ά.) αποτελούσαν στοιχεία μιας τοπικής ταυτότητας που είναι ακόμα όχι μόνο ζωντανή αλλά και ακμαία.

Από την άλλη πλευρά, είναι φανερό ότι το περιεχόμενο εννοιών, όπως «παράδοση» και «αυθεντικότητα», μολονότι υποτίθεται ότι περιγράφει τα προσίδια

---

³ Μια πιο εκτενή ανασκόπηση των συζητήσεων αυτών θα επιχειρήσουμε στο Α΄ Κεφάλαιο.

⁴ Χρησιμοποίη τον όρο με τον τρόπο που τον χρησιμοποίησε ο Thomas Kuhn, ως ένα σύνολο κοινών παραδοχών που μοιράζονται τα μέλη μιας επιστημονικής κοινότητας, παραδοχές στη βάση των οποίων διατυπώνονται τα ερευνητικά ερωτήματα.

χαρακτηριστικά του τόπου, την ίδια την πεμπουσία της τοπικότητας, είναι φανερό ότι διαμορφώνεται σε κλίμακες που ξεπερνούν κατά πολύ τα όρια της Δημητσάνας, καθώς προκύπτουν από πολιτικές επιλογές για τον αγροτικό χώρο που έχουν πανευρωπαϊκή ή και παγκόσμια διάσταση. Παράλληλα, η έννοια της εντοπιότητας και η «αίσθηση του ανήκειν» (sense of belonging) στον τόπο διαμεσολαβούνται όλο και περισσότερο από τις ποικίλες γεωγραφικές φαντασίες, όπως αυτές συγκροτούνται και διαχέονται κυρίως στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού.

Πώς μπορούσαν, λοιπόν, οι διάφορες χρονικότητες και οι ποικίλες μορφές χωρικής οργάνωσης που ήταν ταυτόχρονα ορατές στο τοπίο, π.χ. η διαχείριση των βοσκοτόπων στη βάση ενός εθνικού δικαίου αλλά και η μετατροπή των υδροκίνητων προβιομηχανικών εγκαταστάσεων σε υπαίθριο μουσειακό χώρο, οι νέες μορφές καλαισθητικής ερμηνείας της παράδοσης και της αυθεντικότητας που μοιράζονταν «ντόπιοι» και τουρίστες, και οι πολιτικές διαχείρισης του δημόσιου χώρου να αποτελέσουν αντικείμενο ενός συνεκτικού και ενιαίου θεωρητικού πλαισίου, που δεν θα αναπαρήγαγε με σχηματικό τρόπο τις διχοτομήσεις μεταξύ παράδοσης/νεωτερικότητας, αγροτικού/αστικού χώρου, ντόπιου/τουρίστα, πραγματικότητας/αναπαράστασης; Πρόκειται για το αίτημα, όπως διατυπώνεται από τον Weiner (2002: 26), για μια σύγχρονη ανθρωπολογία του χώρου που να μην αποσυνδέει τους εσώτερους νοητικούς χώρους –τις φαντασιακές γεωγραφίες, με άλλα λόγια– από τους βιωμένους μέσω των σωμάτων και των αισθήσεων τόπους.

Μια ενδιαφέρουσα συνεισφορά προς αυτή την κατεύθυνση είναι η έννοια της κατοίκησης (dwelling), όπως την έχει επεξεργαστεί από τη σκοπιά της ανθρωπολογικής θεωρίας ο Tim Ingold (2001), αλλά και άλλοι ανθρωπολόγοι και γεωγράφοι (Feld & Basso, 1996· Seamon & Mugerauer, 1985· Cloke & Jones, 2001 κ.ά. Pons, 2003. Βλ. επίσης Casey, 1996 για τη θεμελίωση της έννοιας από την οπτική της φαινομενολογικής φιλοσοφίας).

Το χρήσιμο με τη συγκεκριμένη έννοια είναι ότι υπερβαίνει ακριβώς τη διχοτόμηση μεταξύ νόησης και σώματος όσον αφορά τη συγκρότηση των τόπων και των τοπίων. Η ανθρώπινη πράξη δημιουργεί τόπους με νόημα. Η καλλιέργεια της γης και η γνώση του χώρου και του τοπίου που προκύπτει από την εργασία, την τεχνολογία και την παραγωγική διαδικασία, συγκροτώντας αυτό που ο Ingold (2001) ονομάζει

«εργασιοτοπίο» (taskscape), οι αισθήσεις, καθώς και η κιναισθητική βίωση του χώρου συνιστούν ενέργειες που μετατρέπουν τον χώρο σε βιωμένο τόπο.

Η ενσώματη βίωση του χώρου, η μη μονομερής αναφορά στην όραση ως αίσθηση που «οργανώνει» τον κόσμο σε βάρος των άλλων αισθήσεων και κιναισθητικών λειτουργιών του ανθρώπινου σώματος, αποτελούν ορισμένες από τις θεωρητικές προκείμενες της έννοιας της κατοίκησης που μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τον τρόπο που σχετίζονται με τον χώρο τόσο όσοι διεκδικούν μία από τις πολλές ταυτότητες της εντοπιότητας όσο και οι θιασώτες του εναλλακτικού τουρισμού, που αναζητούν «αυθεντικές εμπειρίες» (Pons, 2003). Η έννοια της κατοίκησης περιλαμβάνει τις πρακτικές που δημιουργούν τη σχέση των ανθρώπων με το υλικό περιβάλλον, τον τόπο και το τοπίο, τη «βύθιση» (immersion) του ανθρώπου στο περιβάλλον του και στον βίοκόσμο του (lifeworld). Από αυτή την άποψη έχει σημασία για τον τρόπο που χρησιμοποιείται η συγκεκριμένη έννοια η παρατήρηση στην οποία προβαίνει ο Ingold (2001: 153):

[Με την οπτική της κατοίκησης] εννοώ μια θεώρηση που αντιμετωπίζει ως αναπόδραστη συνθήκη ύπαρξης τη βύθιση ενός οργανισμού-προσώπου σε ένα περιβάλλον ή βίοκόσμο. Με βάση αυτή τη θεώρηση, ο κόσμος συνεχώς δημιουργείται με επίκεντρο τον κάτοικο και τα πολυποίκλα συστατικά του αποκτούν σημασία μέσω της ενσωμάτωσής τους σε ένα πρότυπο οργάνωσης των βιοτικών δραστηριοτήτων.

Έτσι, στην έννοια της κατοίκησης περιλαμβάνεται τόσο η αλλαγή και ο μετασχηματισμός όσο και η συνάρτηση του νοήματος του κόσμου που περιβάλλει τον άνθρωπο από τα επαναλαμβανόμενα πρότυπα οργάνωσης των βιοτικών δραστηριοτήτων⁵.

Η αδυναμία της έννοιας της κατοίκησης έγκειται στο γεγονός ότι χαρακτηρίζεται από μια προφανή έμφαση στις προβιομηχανικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Κάτι τέτοιο γίνεται σαφές αν λάβει κανείς υπόψη ότι η έννοια της χρονικότητας (temporality), η οποία θεωρείται εγγενές στοιχείο του τοπίου, ταυτίζεται με την κυκλική αντίληψη του χρόνου, η οποία προσιδιάζει στις προβιομηχανικές/παραδοσιακές κοινωνίες (Ingold,

⁵ Με την έκφραση «regular pattern of life activity», την οποία μεταφράζουμε ως «πρότυπα οργάνωσης των βιοτικών δραστηριοτήτων», ο Ingold παραπέμπει σε ό,τι θα λέγαμε «τρόπο ζωής», με την έννοια των ιστορικών μορφών οργάνωσης της κοινωνίας και της παραγωγής. Για παράδειγμα, «regular pattern of life activity» είναι το πρότυπο οργάνωσης των βιοτικών δραστηριοτήτων των τροφουσλλεκτών, των νομαδικών πληθυσμών, των γεωργικών πληθυσμών κ.ά.

1993· 2001: 194-208). Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον η σχετική παρατήρηση των Cloke & Jones (2001: 661) σχετικά με την επιρροή του ρομαντικού αγροτισμού και της *gemeinschaft* στον Heidegger, από τον οποίον ο Ingold έχει επηρεαστεί πολύ όσον αφορά την επεξεργασία της έννοιας της κατοίκησης⁶.

Η πρόταση των Cloke & Jones (ό.π.) καθώς και του Wylie (2003) για μια πιο διευρυμένη εννοιολόγηση του όρου μπορεί να βοηθήσει ακόμα περισσότερο στην απάντηση των ερωτημάτων που θέτουν οι «αναπόδραστες συνθήκες ύπαρξης» που χαρακτηρίζουν τη Δημητσάνα σήμερα και για τις οποίες θα κάνουμε λόγο αναλυτικά αργότερα: περιθωριοποίηση της αγροτικής εργασίας και μετάβαση σε μια μετα-παραγωγική οικονομία, νέες μορφές εντοπιότητας και ένταξη της Δημητσάνας και γενικά του ορεινού χώρου στις κυρίαρχες γεωγραφικές φαντασίες οι οποίες παράγονται μέσω ιστορικών διαδικασιών αλλοτρίωσης, ουσιοποίησης και εμπορευματοποίησης (della Dora, 2009· Crang, 1997· Wylie, 2003). Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να εντάξουμε στα ίδια εξηγητικά σχήματα τον χώρο, τον τρόπο που τον βιώνουν τα υποκείμενα, καθώς και τους μετασχηματισμούς του όσο και τις αναπαραστάσεις του.

Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να παραθέσουμε τον ορισμό που δίνουν στην έννοια της κατοίκησης οι Seamon & Mugerauer (1985: 8):

Η κατοίκηση περιλαμβάνει τη διαδικασία με την οποία ένας τόπος στον οποίον ζούμε καθίσταται προσωπικός κόσμος και οίκος. Η κατοίκηση ενσωματώνει περιβάλλοντα και τόπους, αλλά εκτείνεται και πέρα από αυτά, δηλώνοντας την αναπόδραστη εμπλοκή μας στον παρόντα κόσμο, όπως επίσης και την πιθανότητα νέων τόπων, εμπειριών και ιδεών.

Η έννοια της γεωγραφικής φαντασίας, η οποία εμπεριέχεται στον ορισμό των Seamon & Mugerauer ως «πιθανότητα νέων τόπων, εμπειριών και ιδεών», παραπέμπει στους τρόπους μέσω των οποίων οι άνθρωποι γνωρίζουν τον κόσμο και τοποθετούν τον εαυτόν τους στον χώρο και τον χρόνο. Προκύπτει από αναπαραστάσεις (κειμενικές, οπτικές και άλλες), δηλαδή «λόγους» (discourse) αλλά και ενσώματες πρακτικές και επιτελέσεις μέσω των οποίων χρησιμοποιούμε τον χώρο με τρόπο δημιουργικό και παράλληλα

---

⁶ Για μια σύντομη αλλά κατατοπιστική παρουσίαση της σκέψης του Heidegger για τον χώρο, βλ. Τζαβάρας, 2006.

εκτιμάμε ως «πολιτισμικό αγαθό» το νόημα των χωρικών μορφών που έχουν δημιουργήσει οι άλλοι (Schwartz & Ryan, 2009: 6).

2. Η επιτόπια έρευνα

Οι μέθοδοι και οι τεχνικές που προκρίθηκαν ως ενδεδειγμένες για τη μελέτη των θεμάτων αυτών είναι αφενός η επιτόπια έρευνα στη Δημητσάνα, όσο και η μελέτη γραπτών και έντυπων πηγών. Η έρευνα στη Δημητσάνα πραγματοποιήθηκε την περίοδο από τον Νοέμβριο του 2007 μέχρι και τον Ιούνιο του 2009. Το διάστημα αυτό είχαμε ενοικιάσει σπίτι στη Δημητσάνα, γεγονός που μας επέτρεπε την παραμονή στο χωριό για σχετικά μεγάλα χρονικά διαστήματα. Το μεγαλύτερο από αυτά ήταν διάρκειας ενάμιση μήνα και το μικρότερο μίας εβδομάδας· αθροιζόμενα συνολικά κάνουν ένα διάστημα περίπου έξι μηνών. Από το 2009 μέχρι το 2011 συνεχίσαμε την επιτόπια έρευνα με μικρότερα διαστήματα παραμονής στο χωριό, κυρίως προκειμένου να επανεξετάσουμε ορισμένα θέματα που προέκυπταν από την ανάλυση του υλικού που είχαμε συγκεντρώσει την πρώτη περίοδο⁷.

Η έρευνα στο πεδίο κατ' αρχάς προσανατολίστηκε κυρίως στη διενέργεια συνεντεύξεων οι οποίες είχαν ημιδομημένη μορφή. Είχαμε συγκροτήσει ένα όσο γινόταν πιο περιεκτικό σύνολο ερωτήσεων για τα θέματα που σχετίζονταν με την έρευνα, τις οποίες θέταμε κατά τη διάρκεια της συζήτησης, η οποία όμως είχε ελεύθερη ροή. Έτσι και αλλιώς, όσο εξελισσόταν η γνωριμία με τους ανθρώπους και τον χώρο τόσο το ερωτηματολόγιο έχανε τη σημασία και τη χρησιμότητά του για περισσότερους από έναν λόγους: πολλά από τα αρχικά ερωτήματα έβρισκαν την απάντησή τους, άλλα έχαναν τη

---

⁷ Ο συγκεκριμένος τρόπος διενέργειας της επιτόπιας έρευνας δεν αποτέλεσε προϊόν επιλογής, αλλά υπαγορεύθηκε από το γεγονός ότι το κόστος της επιβάρυνε αποκλειστικά τον ερευνητή και από άλλους περιοριστικούς παράγοντες, π.χ. την ουσιαστική ανυπαρξία θεσμών που να ενθαρρύνουν, πόσο μάλλον να υποστηρίζουν, τέτοιου είδους έρευνες. Το ζήτημα αυτό βέβαια σχετίζεται με την περιθωριακή θέση που επιφυλάσσεται στις κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας –μεταξύ των οποίων και στη λαογραφία– αλλά και τις ποικίλες δυσκολίες που συναντά η ανθρωπολογική έρευνα στις χώρες της περιφέρειας, σε περιόδους μάλιστα που επελαύνουν ο ακραίος νεοφιλελευθερισμός και ο λεγόμενος «πολιτισμός της αξιολόγησης» (audit culture). (Για μια συζήτηση των εμπειριών επιτόπιας έρευνας και των πολιτικών τους συνδηλώσεων στις χώρες της περιφέρειας βλ. Gupta & Ferguson, 1997α· για μια βιοματική καταγραφή των δυσκολιών από τα περιορισμένα οικονομικά μέσα που έχει στη διάθεσή του ο ερευνητής προκειμένου να διεξαγάγει επιτόπια έρευνα βλ. Αλεξάκης, 2007).

σημασία τους και γενικά οι συζητήσεις έπαιρναν τον χαρακτήρα φιλικής κουβέντας, που μάλιστα αποκάλυπτε και πολύ περισσότερα από μια τυπική εθνογραφική συνέντευξη. Πολλές από τις συζητήσεις αυτές δεν μπορούσαν να καταγραφούν λόγω τεχνικών δυσκολιών, ειδικά όταν πλέον προέκυπταν «φυσικά» –στο καφενείο, σε τυχαίες συναντήσεις, σε οικογενειακές συγκεντρώσεις κ.α.–, χωρίς να είναι δηλαδή προγραμματισμένες εκ των προτέρων. Καταγεγραμμένες συνεντεύξεις διενεργήθηκαν με τρεις κατηγορίες πληροφορητών. Με άνδρες και γυναίκες που ζουν στη Δημητσάνα ή βρίσκονται στη διασπορά, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, με επαγγελματίες και δημοσιογράφους του τουρισμού, καθώς και με τουρίστες, ειδικά όσους αυτοπροσδιορίζονταν ή συμπεριφέρονταν ως «εναλλακτικοί».

Πολλές από τις συνομιλίες έχουν καταγραφεί ηχητικά, ενώ αρκετές έχουν βιντεοσκοπηθεί. Το σύνολο του καταγεγραμμένου υλικού υπερβαίνει τις εκατό ώρες. Από αυτό ένα μέρος, λίγο λιγότερο από το μισό, έχει απομαγνητοφωνηθεί συστηματικά, προκειμένου να καταστεί ευχερέστερη η επεξεργασία του. Από το απομαγνητοφωνημένο αυτό υλικό προέκυψαν δύο τόμοι. Ο πρώτος περιέχει μερικές από τις πιο «σημαντικές» συνεντεύξεις που σε γενικές γραμμές εξελίχθηκαν με βάση το ερωτηματολόγιο. Τα κριτήρια με τα οποία επιλέξαμε να απομαγνητοφωνήσουμε κάποιες από τις συζητήσεις και άλλες να τις ακούσουμε προσεκτικά και απλά να κρατήσουμε σημειώσεις, εκ των υστέρων κρίνονται επισφαλής. Τι είναι ενδιαφέρον και τι όχι από το ερευνητικό υλικό εξαρτάται από τις προτιμήσεις και τα ενδιαφέροντα του ερευνητή, τα οποία συχνά μεταβάλλονται. Έπειτα από τις πολλαπλές, κυριολεκτικά και μεταφορικά, αναγνώσεις του απομαγνητοφωνημένου υλικού συχνά ανακαλύπτει κανείς πληροφορίες στις οποίες αρχικά δεν είχε δώσει καμιά σημασία.

Ο δεύτερος τόμος περιλαμβάνει πληροφορίες για τη Δημητσάνα (γειτονίες, καταστήματα και σπίτια του χωριού, μετασχηματισμούς στη δομή του οικισμού κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα κ.ά.) καθώς και για τις τρεις τελευταίες γενιές Δημητσανιτών και τις οικογένειές τους (ονόματα, παρωνύμια, επαγγέλματα, γενεαλογικές πληροφορίες, βιογραφικά στοιχεία κτλ.) που προέκυψαν από τις συζητήσεις με έναν πληροφορητή, τον Σπύρο Σεργόπουλο. Μολονότι η σχετική βιβλιογραφία καθιστά σαφή τα προβλήματα που ανακύπτουν από την υπερβολική έκθεση του ερευνητή σε έναν πληροφορητή (key-informant) –όταν μάλιστα είναι και συναρπαστικός αφηγητής– κρίναμε ότι οι

πληροφορίες που πήραμε από τον συγκεκριμένο άνθρωπο θα ήταν χρήσιμο να τεθούν στη διάθεση όσων ενδιαφέρονται ή πρόκειται να ενδιαφερθούν στο μέλλον για την πρόσφατη ιστορία της Δημητσάνας.

Όταν το αντικείμενο έρευνας είναι ο τρόπος κατοίκησης ενός τόπου και οι μετασχηματισμοί του, τότε οι διάφορες μορφές εθνογραφικού υλικού που προκύπτουν αποκλειστικά από μορφές γλωσσικής διαντίδρασης με τους πληροφορητές (π.χ. εθνογραφική συνέντευξη) δεν είναι επαρκείς. Σίγουρα, οι διάφορες γλωσσικές μορφές στις οποίες αποτυπώνεται η γνώση για τον τόπο αποτελούν μία όψη των πρακτικών που συγκροτούν τη Δημητσάνα ως τόπο με νόημα. Αλλά δεν είναι η μόνη.

Αν ισχύει η θεωρητική θέση πως οι τόποι παράγονται μέσω της ανθρώπινης πράξης, πριν ακόμα διαμεσολαβήσει η γλώσσα, τότε και η μεθοδολογία της σχετικής έρευνας πρέπει να προσαρμοστεί ανάλογα. Το ερώτημα είναι πώς μπορεί κανείς να κατανοήσει την κατοίκηση, τους μετασχηματισμούς ενός τόπου, και γενικά τον τρόπο που σχετίζονται οι άνθρωποι με αυτόν, χωρίς να αυτοπεριοριστεί στα δεσμά της γλωσσικής διαμεσολάβησης. Με άλλα λόγια, χωρίς να μείνει σε αυτά που του «λένε» οι πληροφορητές του παραλείποντας όσα δεν του λένε, όχι γιατί δεν θέλουν (πάντα ένα ανοικτό ενδεχόμενο), αλλά γιατί απλά δεν μπορούν να τα εκφράσουν με λόγια. Φυσικά, το συγκεκριμένο ερώτημα παραμένει καίριο για κάθε εθνογραφική έρευνα, αλλά για τη συγκεκριμένη τίθεται με ακόμα πιο επιτακτικό τρόπο.

Γι' αυτό πιο σημαντικό στοιχείο της επιτόπιας έρευνας ήταν η ίδια η κατοίκηση στη Δημητσάνα, και κυρίως η συμμετοχή στις δραστηριότητες των κατοίκων της. Η χρήση του χώρου, το περπάτημα στα βουνά και στα βοσκοτόπια με τους κτηνοτρόφους, η ενεργητική συμμετοχή στις εναλλακτικές τουριστικές δραστηριότητες κ.ά. αποτελούν σημαντικές στιγμές της επιτόπιας έρευνας, που βοηθούν τον ερευνητή να αποκτήσει μια αίσθηση του χώρου που δεν μπορεί να κερδηθεί από καμιά εθνογραφική συνέντευξη. Ακόμα και το ταξίδι από την Αθήνα στη Δημητσάνα αποτελούσε αντικείμενο ενεργού παρατήρησης και ερευνητικού αναστοχασμού, καθώς αποτελούσε μέρος της προσωπικής χωρικής εμπειρίας πολλών από τους Δημητσανίτες, όσων μοίραζαν τον χρόνο τους μεταξύ χωριού και πόλης.

Εκ των υστέρων βλέποντας τα πράγματα, μπορούμε να πούμε ότι γνωριστήκαμε σχεδόν με όλους τους Δημητσανίτες που στις απογραφές πληθυσμού κατατάσσονται

στην κατηγορία «μόνιμοι κάτοικοι». Δεν αναπτύχθηκε με όλους η ίδια ζεστή ανθρώπινη σχέση, όλοι ανεξαιρέτως όμως ήταν ανοιχτόκαρδοι και με διάθεση να βοηθήσουν την έρευνα και δέχονταν με ικανοποίηση ότι ένας «ξένος» ενδιαφερόταν για τον τόπο τους και τη ζωή τους. Στην αρχή οι περισσότεροι θεώρησαν την έρευνα δημοσιογραφική –όχι τυχαία, βέβαια, καθώς οι δημοσιογράφοι του τουρισμού είναι συχνοί επισκέπτες της Δημητσάνας, ένα άλλο είδος «ξένου» που ζητάει πληροφορίες. Η αρχική αυτή εντύπωση είχε ήδη διαλυθεί όταν αρχίσαμε να χρησιμοποιούμε την κάμερα στις συνεντεύξεις και γενικά στη δημιουργική καθημερινότητα του πεδίου. Στη συνέχεια, όταν η επιμονή του ερευνητή να ρωτάει πράγματα που δεν ενδιαφέρουν κανέναν δημοσιογράφο ξεπέρασε τα όρια, κυκλοφόρησε η φήμη ότι «ήρθε ένας καθηγητής από τα Γιάννενα και γράφει την ιστορία του χωριού», πράγμα που επίσης τους ήταν οικείο, καθώς η Δημητσάνα διαθέτει πληθώρα τοπικών λογίων που έχουν συνθέσει έργα τοπικής ιστορίας και λαογραφίας.

Το πρόβλημα της επαφής με την τοπική κοινωνία και ειδικά η κοινοποίηση των πορισμάτων της έρευνας σε όλους εκείνους στους οποίους αναφερόμαστε με τον απρόσωπο όρο «πληροφορητές» μας δημιούργησε πολλά ερωτήματα από την αρχή ακόμα της παρουσίας μας στο πεδίο. Η συνείδηση ότι καρπός της ερευνητικής δουλειάς επρόκειτο να είναι ένα κείμενο το οποίο για πολλούς λόγους δεν θα ήταν εφικτό να τεθεί υπόψη όλων εκείνων που, κατά κάποιον τρόπο, το συμπαρήγαγαν με τον ερευνητή αποτελούσε μια πραγματικότητα που έθετε ένα δίλημμα ηθικής αλλά και πολιτικής υφής: Ποια μπορεί να είναι η αξία της εθνογραφικής γνώσης για την κοινότητα στην οποία αναφέρεται, ειδικά όταν σε τοπικό επίπεδο τίθενται διάφορα ζητήματα που σχετίζονται με τη συλλογική αυτογνωσία, τη μνήμη και την παράδοση; πώς μπορεί ο ερευνητής, όχι ως ουδέτερος παρατηρητής, αλλά ως ενεργό κοινωνικό και πολιτικό υποκείμενο –και μάλιστα σε συνθήκες γενικευμένης κρίσης–, να αναλάβει την ευθύνη της συνομιλίας όχι μόνο με την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά πρωτίστως με όσους βρίσκονται έξω από αυτήν;

Αποτέλεσμα του προβληματισμού αυτού υπήρξε η απόφαση, όταν η έρευνα βρισκόταν ακόμα σε εξέλιξη, να χρησιμοποιήσουμε την κάμερα προκειμένου να συλλέξουμε οπτικό υλικό για τη δημιουργία ενός φιλμ. Σκοπός του θα ήταν να μιλήσει μέσω της εικόνας για ορισμένους από τους προβληματισμούς που γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας σε σχέση με τον τρόπο που κατοικείται η Δημητσάνα, τις εκδοχές

της τοπικότητας, της παράδοσης και της αυθεντικότητας, και τις εντάσεις που αφορούν τη διαχείριση του χώρου. Το εθνογραφικό φιλμ που προέκυψε αποσκοπεί περισσότερο να κάνει κτήμα ενός ευρύτερου κοινού τους προβληματισμούς αυτούς, παρά να συμπληρώσει το κείμενο ή να δώσει οριστικές απαντήσεις στα ερωτήματα που προκύπτουν. Αν οι Δημητσανίτες και οι Δημητσανίτισσες αναγνωρίσουν σε αυτό μια διαφορετική προσέγγιση της συλλογικής εμπειρίας τους από έναν απρόσκλητο παρατηρητή της ζωής τους, τότε η απόπειρα να δημιουργηθεί αυτό το εθνογραφικό φιλμ θα έχει βρει την καλύτερη δικαίωση και ο ερευνητής μια ανεκτίμητη ανταμοιβή.

3. Η μελέτη ιστορικών αρχείων, κειμένων και οπτικού υλικού

Τόσο η έννοια του χωρικού μετασχηματισμού όσο και εκείνη των αναπαραστάσεων, που τίθενται στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντός μας, απαιτούν μια σειρά από μεθοδολογικές διευκρινίσεις. Πώς μπορεί ο ερευνητής να συλλάβει την έννοια του μετασχηματισμού, έννοια εγγενώς ιστορική, που προϋποθέτει την ιστορικότητα; Από την άλλη πλευρά, τι είδους μπορεί να είναι οι αναπαραστάσεις της Δημητσάνας και πώς μπορεί να δώσουν απαντήσεις στα ερωτήματα που μας απασχολούν; Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα, από την αρχή της επιτόπιας έρευνας προέκυψε η ανάγκη να ανατρέξουμε στην ιστορία προκειμένου να φωτίσουμε διάφορες όψεις των μετασχηματισμών αυτών, γεγονός που οδήγησε όχι μόνο στη μελέτη της πλούσιας ιστορικής βιβλιογραφίας για τη Δημητσάνα, αλλά και στην πρωτογενή αρχαιολογική έρευνα.

Η κατάδυση που επιχειρήσαμε στον ιστορικό χρόνο φτάνει μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, όταν ο παραδοσιακός πολιτισμός του ελληνικού χώρου βρίσκεται από πολλές απόψεις στην ακμή του. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί ο ιστορικός ορίζοντας να επεκταθεί σε περιόδους ακόμα προγενέστερες. Επειδή ακριβώς δεν σκοπεύουμε να αποδώσουμε στην ιστορική διάσταση χαρακτήρα απλού εισαγωγικού κεφαλαίου, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η επιλογή της ιστορικής πληροφόρησης που παρατίθεται έγινε με κριτήριο τη συμβολή της στην ερμηνεία των πραγματικοτήτων που μας ενδιαφέρει να μελετήσουμε: των μετασχηματισμών και των αναπαραστάσεων του

χώρου. Γι' αυτόν τον λόγο, εξάλλου, και οι ιστορικές αναφορές δεν συνιστούν μια «ιστορία της Δημητσάνας».

Ορισμένα παραδείγματα αυτής της συμβολής είναι η απάντηση στα εξής ερωτήματα: πώς η Δημητσάνα καθίσταται μέρος αυτού που στον δημόσιο λόγο του 19ου αιώνα ονομαζόταν «αί έπαρχία» και αντλούσε το νόημά του διά της αντίστιξής του προς τα αστικά κέντρα και δη την Αθήνα; πώς διαμορφώνεται το αίτημα της ανάπτυξής της, που προβάλλει ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα; πώς αναδεικνύονται ως ιστορικά προϊόντα οι «πολιτισμικές ενότητες», τόσο στο επίπεδο της μέσης κλίμακας (Γορτυνία) όσο και σε εκείνο της μεγάλης κλίμακας (Πελοπόννησος);

Η ταυτότητα της λαογραφίας και ως ιστορικής επιστήμης είναι πλέον ένα αναντίλεκτο επιστημονικό και ερευνητικό κεκτημένο. Μάλιστα, ο ιστορικός προσανατολισμός της ελληνικής λαογραφίας και η ανάγκη ιστορικής τεκμηρίωσης των λαογραφικών ερευνών είχε ήδη διατυπωθεί πριν από σαράντα πέντε χρόνια διά στόματος του Δημητρίου Λουκάτου, ο οποίος αναζητούσε την πλαισίωση του εθνογραφικού τρόπου μελέτης «με γεωγραφική, ιστορική και οικονομική ενημέρωση» (1968: 10). Βέβαια, η σχέση των ευρύτερων ανθρωπολογικών σπουδών με την ιστορία και τον ιστορικό χρόνο, τόσο στο ελληνικό διανοητικό περιβάλλον όσο και διεθνώς, είναι ζήτημα που θα μας απασχολήσει στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Τα αρχεία που μελετήσαμε είναι διαφορετικής φύσης, όλα όμως είχαν να δώσουν απαντήσεις σε επιμέρους ερωτήματα σχετικά με τα θέματα που μας απασχόλησαν. Πρόκειται, κατ' αρχάς, για το Ιστορικό Αρχείο Γορτυνίας, που απόκειται στη Βιβλιοθήκη Δημητσάνας και στο οποίο περιλαμβάνονταν διάφορα εκκλησιαστικά έγγραφα που δίνουν πληροφορίες για τη διαχείριση του χώρου εκ μέρους της εκκλησίας και των μοναστηριών: δωρεές και αγορές αγρών, αφιερώσεις κτλ. Στο αρχείο αυτό περιλαμβάνεται και μια ενδιαφέρουσα πρώιμη οπτική αναπαράσταση, χαλκογραφία συγκεκριμένα, της Δημητσάνας του 18ου αιώνα.

Χρήσιμη στάθηκε και μια απογραφή των ενοριτών της Αγίας Κυριακής των μέσων του 19ου αιώνα, καθώς και το κατάστιχο δοσοληψιών του ίδιου ναού που αναφέρεται στην περίοδο 1834-1866. Επίσης, τα Μητρώα Αρρένων καθώς και οι εκλογικοί κατάλογοι της Δημητσάνας αποτελούν πηγή πολύτιμων πληροφοριών για

ζητήματα που αφορούν πρόσωπα και οικογένειες της περιοχής⁸. Το Βιβλίο Γάμων της Ιεράς Μητροπόλεως Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως παρέχει εξίσου χρήσιμες πληροφορίες προκειμένου να σχηματίσει κανείς μια εικόνα των περιοχών γαμηλιακής στρατολόγησης των Δημητσανιτών, ανδρών και γυναικών, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Μια ιδιαίτερη πηγή ιστορικής πληροφόρησης αποτελούν οι τοπικές εφημερίδες, της Αρκαδίας, της Γορτυνίας και, βέβαια, της Δημητσάνας. Δεν είναι η πρώτη φορά που μια λαογραφική μελέτη στρέφεται στις εφημερίδες, προκειμένου να αντλήσει πληροφορίες ή και πρωτογενές λαογραφικό υλικό. Έχουν προηγηθεί λαογραφικές εργασίες που εστίαζαν αποκλειστικά στη μελέτη μιας εφημερίδας (Αυδίκος, 1993· Βαρβούνης, 1995· Σέργης, 2000), στην άντληση πρωτογενούς λαογραφικού υλικού (Αλεξιάδης, 1990·1996·1997·2001) ή και στην αξιοποίηση της ειδησεογραφίας προκειμένου να διαπιστωθούν τα αποτελέσματα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής συμπεριφοράς (Αλεξιάκης, 1980: 249).

Το ερευνητικό μας ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στις εφημερίδες, *Αρκαδία*, *Βελτίωσις* και *Εργάτης*, που εκδίδονταν τον 19ο αιώνα στην Τρίπολη, την πρωτεύουσα του νομού Αρκαδίας, καθώς και στις νεότερες (20ός αιώνας) *Αρκαδία*, *Η Φωνή της Αρκαδίας* και *Γορτυνία*⁹. Ιδιαίτερα σημαντικές πηγές ιστορικής πληροφόρησης για τα ζητήματα της διαχείρισης του χώρου στη Δημητσάνα αποτελούν οι εφημερίδες *Φωνή της Γορτυνίας* και, κυρίως, η εφημερίδα της Αδελφότητας Δημητσανιτών Αθηνών Γρηγόριος Ε΄ *Δημητσάνα*, που εκδίδεται με διακοπές από τη δεκαετία του '60¹⁰. Οι εφημερίδες αυτές, κυρίως οι δύο τελευταίες, αποτελούν έντυπα στα οποία δημοσιοποιούνται λόγοι (με την έννοια των discourses) που διατυπώνονται στο όνομα του χωριού.

Καθώς η έννοια για το χωριό και για την ανάπτυξή του αποτελούσε πάγιο αίτημα των τοπικών λογίων, οι τοπικές εφημερίδες, η δημοσιογραφική ύλη των οποίων αναφέρεται στο χωριό και στην κοινότητα των Δημητσανιτών της διασποράς, συνιστούν σημαντική πηγή πληροφοριών για τις αντιλήψεις και τα οράματα που οι Δημητσανίτες

⁸ Πρόκειται για το Μητρώον Αρρένων του Δήμου Δημητσάνης, που καταρτίστηκε το 1879 και διορθώθηκε το έτος 1886, τον εκλογικό κατάλογο του Δήμου Δημητσάνης του 1903, τον εκλογικό κατάλογο της Κοινότητας Δημητσάνης του 1914, περιλαμβανομένων των αναθεωρήσεών του της περιόδου 1914-1927· καθώς και εκείνης του έτους 1946.

⁹ Οι εφημερίδες αυτές απόκεινται –όχι σε πλήρεις σειρές– στη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁰ Στα τέλη του 2011 οι υπεύθυνοι της εφημερίδας ανακοίνωσαν την αναστολή της έντυπης κυκλοφορίας της και τη μετατροπή της σε ηλεκτρονική εφημερίδα.

είχαν για το χωριό τους, αλλά και για τον τρόπο που υποδέχτηκαν και μεθερμήνευσαν τις επίσημες πολιτικές που αποφασίζονταν για τη Δημητσάνα από τους φορείς εξουσίας. Έτσι, για τον λαογράφο συνιστούν μια μοναδική πηγή πληροφόρησης για τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχόλησαν στο πρόσφατο παρελθόν τους Δημητσανίτες και τα οποία, καθόλου τυχαία, συχνά έχουν να κάνουν με την ανάπτυξη και την πρόοδο, τον εξωραϊσμό και την προβολή της Δημητσάνας, πρωτίστως δηλαδή με τη διαχείριση και την παραγωγή του δημόσιου χώρου.

Επίσης, ενδιαφέροντα στοιχεία για τα θέματα αυτά μπορεί να αντλήσει κανείς και από το αρχείο της Αδελφότητας, ειδικά από τα δύο βιβλία πρακτικών, στα οποία κρατούνται σημειώσεις από τις συνεδριάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου της Αδελφότητας. Βέβαια, ακόμη και οι λόγοι που αρθρώνονται στο όνομα του τόπου –και από μια άποψη ίσως ακόμη περισσότερο αυτοί– δεν είναι ουδέτεροι, αλλά εντάσσονται σε ένα περίπλοκο σύστημα σχέσεων δύναμης και εξουσίας, στην τοπική αλλά και σε ευρύτερη κλίμακα. Οι συνελεύσεις της Αδελφότητας Δημητσανιτών στην Αθήνα αποτελούσαν πάντα μια ευκαιρία για τη συνάντηση των πατριωτών αλλά και για τη συζήτηση των μεγάλων ζητημάτων που αφορούσαν το χωριό. Οι απόψεις που εκφράζονται σε αυτές και αποτυπώνονται στο βιβλίο πρακτικών συχνά αποτελούν μια σημαντική πηγή για τον τρόπο που τα φλέγοντα ζητήματα που απασχολούσαν τη Δημητσάνα γίνονταν αντιληπτά από τα μέλη της Αδελφότητας, που κατά παράδοση κρατούσαν και κρατούν ακόμα ισχυρούς δεσμούς με το χωριό. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα μας δοθεί η ευκαιρία να μιλήσουμε εκτενέστερα, για την Αδελφότητα και την επιρροή της στα τεκταινόμενα στη Δημητσάνα.

Οι γραπτές πηγές όμως επεκτείνονται και στα σύγχρονα περιοδικά και τις εφημερίδες που ασχολούνται με τα ταξίδια και τον τουρισμό, αναπαράγοντας ένα είδος λόγου για τους τόπους, όπως αυτός που καθιερώθηκε διεθνώς από το περιοδικό *National Geographic* και τα διεθνή περιοδικά τουρισμού και ταξιδιών, όπως το *Travellers Icons* κ.ά. Στο συγκεκριμένο είδος λόγου έχει επιφυλαχθεί ενδελεχής κριτική από την πλευρά της κοινωνικής ανθρωπολογίας, ειδικά για τον τρόπο που παρουσιάζει τις ταυτότητες να δημιουργούνται από το «ρίζωμα» των ανθρώπων σε έναν τόπο (Malkki, 1992). Θα επιχειρήσουμε να υποβάλουμε τα κείμενα (περιγραφές, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, άρθρα) που κατασκευάζουν μια ανάλογη «καλειδοσκοπική» εικόνα της Ελλάδας σε κριτική

ανάλυση λόγου, προκειμένου να αναδειχθούν οι γεωγραφικές φαντασίες που δημιουργούν τις διαδεδομένες αναπαραστάσεις για την ορεινότητα, την παράδοση και τις σχέσεις αγροτικού και αστικού χώρου.

Όπως ήδη τονίσαμε, τις δύο τελευταίες δεκαετίες εντείνεται η ροή των εικόνων που σχετίζονται με τη Δημητσάνα, στο πλαίσιο της ανάδειξής της σε «αυθεντικό» και «παραδοσιακό» προορισμό. Πρόκειται για φωτογραφικές αναπαραστάσεις της Δημητσάνας, που δημοσιεύονται στα περιοδικά του τουρισμού, στις σελίδες των εφημερίδων που είναι αφιερωμένες στα ταξίδια και στις σχετικές ιστοσελίδες στο διαδίκτυο αλλά και στις επίσημες καμπάνιες του ΕΟΤ ή στις διαφημίσεις των τουριστικών επιχειρήσεων της Δημητσάνας. Οι φωτογραφίες και τα κείμενα δεν αποτελούν τον μόνο τρόπο προκειμένου η Δημητσάνα να διεκδικήσει «ορατότητα» στο δημόσιο πεδίο. Χάρτες, σκαριφήματα, οδικές πινακίδες αποτελούν και αυτά μέρος μιας βιοτεχνολογίας της εικονικότητας, ιδιαίτερους «τρόπους βλέμματος» που αποδίδουν νόημα στον χώρο.

Πρόθεσή μας δεν είναι να αντιμετωπίσουμε τις αναπαραστάσεις αυτές ως ουδέτερες εικονογραφήσεις ενός τόπου. Και αυτό, όχι μόνο γιατί αποτελούν προσεκτικά επιλεγμένες εικονοποιήσεις που ανακλούν τις διαδεδομένες γεωγραφικές φαντασίες της εποχής τους, αλλά και γιατί επενεργούν με τρόπο πολλές φορές καθοριστικό στη κατασκευή και τη διαχείριση του δημόσιου χώρου στη Δημητσάνα. Παράλληλα, πολλές από τις αναπαραστάσεις αυτές έχουν και μια «υλική διάσταση», η οποία αποτελεί μέρος της ταυτότητας και της λειτουργίας τους ως αντικειμένων: μια τοπιακή αναπαράσταση τυπωμένη σε ένα ρούχο, τα ημερολόγια της Αδελφότητας Δημητσανιτών δεν αποτελούν απλά αναπαραστάσεις, αλλά υλικά αντικείμενα με διαφορετικές χρήσεις και ποικίλες «βιογραφίες» (Schwartz & Ryan, 2009: 8).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

1. Ο αγροτικός χώρος ως αντικείμενο ερευνών στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο: ανθρωπολόγοι και γεωγράφοι

Σήμερα είναι πλέον αποδεκτό από το σύνολο των κοινωνικών επιστημών ότι οι τοπικές κοινωνίες και πολιτισμοί, το κατεξοχήν αντικείμενο έρευνας της κοινωνικής ανθρωπολογίας¹¹, εντάσσονται με ποικίλους τρόπους σε ευρύτερα δίκτυα σχέσεων, τόσο καθοριστικών, που συχνά ακόμα και η ίδια η έννοια της τοπικότητας τίθεται σε αμφισβήτηση. Επίσης, είναι πλέον αποδεκτό πως η εικόνα της κοινότητας ως αυτοτελούς και αυθύπαρκτου κόσμου που συνδέεται με τρόπο μηχανικό με την κοινωνία που την περιβάλλει δεν ανταποκρίνεται σε καμιά ιστορική πραγματικότητα, αλλά είναι καρπός των θεωρητικών παραδοχών και των μεθοδολογικών επιλογών που κυριαρχούσαν από τα πρώτα βήματα της σύγχρονης ανθρωπολογικής θεωρίας μέχρι τη δεκαετία του 1970, όταν ηγεμονικά παραδείγματα στις κοινωνικές επιστήμες ήταν ο λειτουργισμός και ο δομο-λειτουργισμός¹². Οι θεωρητικές αυτές παραδοχές σχετίζονται με την κατίσχυση της έννοιας της λειτουργικής συνοχής των κοινωνιών, σύμφωνα με την οποία κάθε επιμέρους στοιχείο (οικονομία, πολιτικοί θεσμοί, συγγένεια κτλ.) συναρμόζεται με τα υπόλοιπα με

---

¹¹ Τα τελευταία χρόνια και ως αποτέλεσμα της κριτικής θεώρησης του τύπου και της περιοριστικής σύνδεσης του πολιτισμού με αυτόν, η ανθρωπολογία στρέφεται στη μελέτη μη εντοπισμένων φαινομένων και θεσμών, όπως π.χ. του εθνικισμού, της γραφειοκρατίας κ.ά. ή μελετά τους σύγχρονους νομάδες (πρόσφυγες και γενικά μετακινούμενους και διασπορικούς πληθυσμούς), που θεωρείται ότι αμφισβητούν ακριβώς τον «ισομορφισμό» τύπου και πολιτισμού (Gupta & Ferguson, 1992).

¹² Η συνολική ιστορική συνεισφορά, βέβαια, των θεωρητικών αυτών ρευμάτων δεν εξαντλείται στην κατά τα άλλα αναγκαία κριτική προσέγγισή τους από τη μεριά της κριτικής ανθρωπολογίας αλλά και της κοινωνικής θεωρίας γενικότερα. Για παράδειγμα, είναι μονομερής η κριτική αυτή, όταν ξεχνά πως το αντίπαλον δέος των θεωρητικών αυτών σχημάτων ήταν ο κυρίαρχος μέχρι τότε εξελικτικισμός, που συνδεόταν με το ψευδοϊστορικό ενδιαφέρον για την αποκατάσταση της ιστορίας του ανθρώπινου είδους ως αέναης μονογραμμικής πορείας από την αγριότητα προς τον πολιτισμό, ο οποίος ταυτιζόταν με τη Δύση. Οι νέες θεωρητικές παραδοχές του λειτουργισμού και η αποφασιστική κριτική στον εξελικτικισμό στηρίχθηκαν στη ριζικά νέα μεθοδολογία της αυτοπρόσωπης παρουσίας του ερευνητή στις κοινωνίες που μελετάει μέσω της επιτόπιας έρευνας. Ενδεικτική της σημασίας της επιτόπιας έρευνας για τη συγκρότηση της «πειθαρχίας» της κοινωνικής ανθρωπολογίας και των ευρύτερων ανθρωπολογικών σπουδών είναι ότι όσοι θεραπεύουν τους επιστημονικούς αυτούς κλάδους, όταν αποπειρώνται να ορίσουν το γνωστικό τους πεδίο, ανατρέχουν στη μέθοδο της επιτόπιας έρευνας ως καταστατικής μεθοδολογικής αρχής.

τρόπο τέτοιο, ώστε η κοινωνία να παρουσιάζεται ως μηχανισμός που λειτουργεί αρμονικά και ισορροπημένα. Η παραπλήσια έννοια της κοινωνίας ως «ζώντος οργανισμού» που συγκροτείται από δομές, όπως αντικατοπτρίζεται κατ' αρχάς στη βρετανική ανθρωπολογία και συγκεκριμένα στις μελέτες του Radcliffe-Brown, που είναι επηρεασμένες από τη θεωρία του Durkheim, συνέβαλε στη διάδοση των θεωρητικών αυτών αντιλήψεων¹³.

Οι πρώτες ανθρωπολογικές επιτόπιες¹⁴ έρευνες που διενεργούνται στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1960 και μετά εντάσσονται στο συγκεκριμένο θεωρητικό και επιστημολογικό κλίμα. Παρά τις επιμέρους διαφορές και ιδιαιτερότητες, όλες χαρακτηρίζονταν από την αντιμετώπιση της ελληνικής αγροτικής κοινότητας ως αυτοτελούς κόσμου, που παρείχε ενδογενώς τις προϋποθέσεις για την ερμηνεία του. Ήταν η συνοχή και η λειτουργικότητα των τοπικών κοινωνιών που αποτελούσε αντικείμενο ενδιαφέροντος και, ως εκ τούτου, η αντίφαση ή και η σύγκρουση αντιμετωπιζόταν ως δυσλειτουργία ενός κατά τα άλλα σταθερού συστήματος και όχι ως προάγγελος ευρύτερων μετασχηματισμών (Δαμιανάκος, 2002: 245). Δεν είναι καθόλου άσχετο, βέβαια, το γεγονός ότι ο λειτουργισμός, ειδικά στις δεκαετίες μετά τον πόλεμο, ταυτίστηκε με την πολιτική τάξη πραγμάτων που επέβαλαν οι δυτικές υπερδυνάμεις, ιδιαίτερα οι ΗΠΑ, στον πλανήτη και ειδικά στις χώρες της περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, η οποία μάλιστα είχε μόλις βγει από τη δοκιμασία του εμφυλίου πολέμου. Η πολιτική

---

¹³ Από την παράδοση του περιοδικού *Année Sociologique* του Durkheim επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό ο τρόπος που οι ανθρωπολόγοι αντιμετώπισαν τον χώρο, βλέποντάς τον σαν το «περιέχον» με το οποίο σχετίζονται τα πάντα. Το ιερό και το κοσμικό αποτελούσαν τους δύο αντιθετικούς πόλους γύρω από τους οποίους συγκροτούνταν ο χώρος ως δομή. Έτσι, τα θεωρητικά μοντέλα που κατασκευάζαν οι ανθρωπολόγοι επιβάλλονταν κατά κάποιον τρόπο στους τοπικούς πολιτισμούς, αφού λίγο ενδιαφέρονταν για τον τρόπο που οι τοπικοί πληθυσμοί βίωναν τον χώρο. Ο Van Gennep, φορέας και αυτός της ίδιας παράδοσης, αντιμετώπισε τον χώρο σαν να ήταν δεδομένος και τα άτομα απλά να κινούνταν σε αυτόν σε ένα δράμα που αποκαλύπτεται στον εθνογράφο. Η ντυρκεμιανή παράδοση περιγράφει τον χώρο σαν προκατασκευασμένη δομή, και ενδιαφέρεται περισσότερο για τις πράξεις που πραγματοποιούνται σε αυτόν (π.χ. διαβατήριες τελετές), αλλά όχι για τις πράξεις που τον κατασκευάζουν και τον κάνουν διακριτό (Pandya, 1990). Χαρακτηριστικός ως προς αυτό είναι ο τρόπος που περιγράφει ο Radcliffe-Brown τις χωρικές δομές: «Κάθε ανθρώπινη κοινωνία έχει κάποιο είδος χωρικής δομής. Αυτή η χωρική δομή παρέχει το πλαίσιο όχι μόνο για την πολιτική οργάνωση, ό,τι κι αν αυτό σημαίνει, αλλά και για άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης επίσης, όπως η οικονομική» (Kuper, 2003: 248).

¹⁴ Για μια συνοπτική αλλά πολύ κατατοπιστική επισκόπηση και κριτική προσέγγιση των ερευνών αυτών μέχρι τη δεκαετία του 1970 βλ. Δαμιανάκος (2002: 241-246). Επίσης, Κουρούκλη (1978)· Λαμπίρη-Δημάκη (1984)· Νιτσιάκος (1991: 41-42)· Νιτσιάκος (1995: 1-35)· Τουντασάκη (2003)· Παπαταξιάρχης (2003).

χρησιμότητα του λειτουργισμού μπορεί να συσχετιστεί με την απόρριψη της κοινωνικής αλλαγής ως μη αναγκαίας ή και επικίνδυνης (Kuklick, 1996: 250-1)¹⁵.

Βέβαια, η έννοια της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής είναι άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια της ιστορικότητας. Συνήθως η κοινότητα εμφανιζόταν στις μονογραφίες αυτές, εκτός από περικλειστη και απομονωμένη, σχεδόν ανιστορική, δηλαδή χωρίς μεταβάσεις. Μολονότι οι λειτουργιστές ανθρωπολόγοι στην περίπτωση της Ελλάδας είχαν να κάνουν με κοινωνίες ιστορικές και εγγράμματες στις οποίες κατά τεκμήριο αφθονούσαν οι ιστορικές πηγές, σπάνια στα εθνογραφικά τους κείμενα αναδεικνύονταν οι ιστορικές διαδικασίες οι οποίες σχετίζονταν με τη συγχρονία που απασχολούσε την έρευνα. Με άλλα λόγια: μολονότι οι ιστορικές αναφορές συχνά δεν έλειπαν από τα εθνογραφικά κείμενα, συνήθως δεν ξεπερνούσαν το επίπεδο των αναγκαίων εισαγωγικών παρατηρήσεων, οι οποίες είχαν χαλαρή ή και καθόλου εσωτερική συσχέτιση με τα εθνογραφικά δεδομένα. Κάτι τέτοιο δεν είναι περίεργο αν αναλογιστεί κανείς την περίφημη απόφαση του Radcliffe-Brown, πως δεν είναι καθόλου αναγκαίο για τον κοινωνικό επιστήμονα να γνωρίζει την ιστορία των κοινωνιών που μελετά, όπως ακριβώς είναι περιττή η ιστορία της αεροναυπηγικής για κάποιον που ενδιαφέρεται να μάθει πώς λειτουργεί ένα αεροπλάνο.

Η μεταπολεμική στροφή της ανθρωπολογίας στις σύνθετες κοινωνίες, αλλά και οι πρωτοποριακές μελέτες για τις γηγενείς μορφές ιστορικής γνώσης και συνείδησης των αφρικανικών κοινωνιών, επιφέρει και τη σταδιακή αναθεώρηση των αϊστορικών απόψεων. Η λεγόμενη σχολή της Οξφόρδης, υπό τον Evans-Pritchard, εισήγαγε, αν και όχι πάντα με την ίδια επιτυχία και συνειδητή μεθοδικότητα¹⁶, την αξιοποίηση των ιστορικών πηγών στις ανθρωπολογικές έρευνες. Στη διάλεξη Marrett που έδωσε ο ίδιος το 1950 στην Οξφόρδη είχε προβλέψει ότι σύντομα οι ανθρωπολόγοι θα στραφούν στη

---

¹⁵ Όπως σημειώνει η Kuklick (ό.π.), ο Parsons αμέσως μετά τον πόλεμο, είχε πείσει του αμερικανικούς κυβερνητικούς φορείς για την ανάγκη χρηματοδότησης των κοινωνιολογικών ερευνών με λειτουργιστικό προσανατολισμό, αποδίδοντας στην κοινωνιολογία τον ρόλο του θεραπευτή της «κοινωνικής παθολογίας». Και στην ελληνική περίπτωση όμως η συνάφεια των κοινωνικών ερευνών με τις πολιτικές προτεραιότητες της αμερικανικής πολιτικής είναι φανερή. Οι αγροτοκοινωνιολογικές μελέτες που διενεργήθηκαν στην Ελλάδα ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 ήταν συνδεδεμένες με το σχέδιο Marshall, όπως και η εργασία του W.H. McNeil, ενώ ο I.T. Sanders, συγγραφέας του κλασικού *Rainbow in the Rocks* (βλ. παρακάτω), παρασημοφορήθηκε από τον βασιλιά Παύλο.

¹⁶ Για μια συζήτηση του θέματος όσον αφορά την ένταξη της ιστορικότητας στις εθνογραφίες που παρήχθησαν στη σχολή της Οξφόρδης, βλ. Davis (1997).

μελέτη της ιστορικότητας, καθώς πλέον προσανατολίζονται στη μελέτη σύνθετων κοινωνιών (Davis, 239).

Καρπός αυτού του ακαδημαϊκού και ερευνητικού κλίματος είναι η τυπικά δομολειτουργιστική, αλλά με στέρεα ιστορική ενημέρωση, εθνογραφία του John Campbell, μαθητή του Evans-Pritchard¹⁷. Πρόκειται για μια μελέτη του τρόπου ενσωμάτωσης των νομάδων Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων του Ζαγορίου στο μετεμφυλιακό κράτος, η οποία στηρίζεται στις θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές που εφάρμοσε ο δάσκαλός του για τη μελέτη της αφρικανικής, επίσης νομαδικής, κοινωνίας των Nuer. Η εθνογραφία του Campbell, καθώς και οι έρευνες άλλων ανθρωπολόγων του ίδιου ακαδημαϊκού κλίματος, είναι εκείνες που ουσιαστικά θα θεμελιώσουν την έννοια της Μεσογείου ως κοινής πολιτισμικής περιοχής με κύρια χαρακτηριστικά τις έννοιες της τιμής (honour), της ντροπής (shame), αλλά και της πατρωνίας ως καταστατικής κοινωνικής σχέσης που ενσωματώνει τους Σαρακατσάνους στην εθνική κοινωνία¹⁸.

Το ίδιο σημαντική υπήρξε και η εθνογραφία της Ernestine Friedl για το χωριό Βασιλικά στη Βοιωτία, στην οποία η Αμερικανίδα ανθρωπολόγος μελετά, μεταξύ άλλων, και τις πολιτισμικές ανταλλαγές και τη συνέχεια στις επαφές μεταξύ χωριού και πόλης και μάλιστα χωρίς να πραγματεύεται τη ζωή της υπαίθρου ως ξεχωριστή και απομονωμένη από τη ζωή της πόλης (Hirschon, 1989: 405). Το θέμα των σχέσεων πόλης-υπαίθρου θα απασχολήσει και πολλούς Αμερικανούς ανθρωπολόγους που θα διενεργήσουν επιτόπια έρευνα στην Ελλάδα, κυρίως τις δεκαετίες του 1960 και 1970.¹⁹

---

¹⁷ Από τις ανθρωπολογικές αναφορές στην Ελλάδα την ίδια εποχή αξίζει επίσης να μνημονευθεί η μάλλον αγνοημένη έρευνα της διάσημης ανθρωπολόγου Margaret Mead για την Ελλάδα (1955), η οποία χρηματοδοτήθηκε από το ίδρυμα Δοξιάδη και εκδόθηκε σε συλλογικό τόμο υπό την αιγίδα την UNESCO. Η εργασία στόχευε στην ανίχνευση των πολιτισμικών προτύπων (cultural patterns) που έπρεπε να λαμβάνονταν υπόψη από όσους ενδιαφέρονταν να προωθήσουν τον εκσυγχρονισμό και την ανασυγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας μετά τον πόλεμο σε όλα τα πεδία (αγροτική παραγωγή, δημόσια υγεία κτλ.)

¹⁸ Για μια κριτική προσέγγιση από τη μεριά της ανθρωπολογίας στην έννοια της Μεσογείου ως κοινής πολιτισμικής περιοχής βλ. Herzfeld (1987), ενώ για μια πιο ανανεωμένη άποψη υπέρ της μεσογειακής ενότητας, βλ. Gilmore, D.D. (1982), αλλά και Driessen (2001). Πολύ ενδιαφέρον είναι και ο διάλογος μεταξύ των ιστορικών τη δεκαετία του 2000 για το ζήτημα της μεσογειακής ενότητας, ο οποίος διεξάγεται, όπως είναι φυσικό, στη σκιά του έργου του F. Braudel (1997). Πιο σημαντική εργασία από τη μεριά των ιστορικών, με την οποία επιχειρείται να αναθεωρηθεί η ιστορική σημασία της Μεσογείου ως «θάλασσαν που ενώνει» είναι εκείνη των Horden & Purcell (2000).

¹⁹ Η αμερικανική ερευνητική παρουσία ήταν πολύ έντονη και πριν από την άφιξη της Friedl στην Ελλάδα. Οι λόγοι είναι ευνόητοι και φυσικά σχετίζονται με το αυξημένο πολιτικό ενδιαφέρον των ΗΠΑ για την Ελλάδα. Πρόκειται κυρίως για έρευνες που εξετάζουν όψεις της κοινωνικής και οικονομικής δομής των ελληνικών κοινοτήτων. Χαρακτηριστικότερη και ίσως σημαντικότερη αυτών των μελετών ήταν αυτή του Sanders (1962).

Τόσο στη μελέτη της Friedl όσο και σε εκείνες που ακολούθησαν, οι κοινωνικές και πολιτισμικές δομές απλά εγγράφονται στον χώρο της κοινότητας, αποδίδοντας σε αυτόν τον ρόλο του «σκηνικού». Ήταν το άμεσο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον που ο ερευνητής θεωρούσε υποχρέωσή του να περιγράψει προκειμένου ο αναγνώστης να σχηματίσει μια εικόνα της «σκηνής» επί της οποίας «διαδραματίζονταν» οι κοινωνικές σχέσεις και ο πολιτισμός. Είναι χαρακτηριστικός, ως προς αυτό, ο τρόπος που αναφέρεται στον χώρο η Friedl (1962: 17):

Είναι συνηθισμένη πρακτική για τους ανθρωπολόγους να αρχίζουν τα εθνογραφικά κείμενα με ένα εισαγωγικό κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Η Τοποθεσία». Έτσι, ό,τι θα ακολουθήσει είναι ένα είδος θεατρικού έργου για το οποίο «η τοποθεσία» αποτελεί ένα σκηνικό. Μια τέτοια αρχή είναι ιδιαίτερα κατάλληλη για τα Βασιλικά, διότι το χωριό έχει, τόσο για τους κατοίκους του όσο και για τον παρατηρητή, μερικά από τα χαρακτηριστικά ενός σκηνικού.

Οι αναφορές στον χώρο έβρισκαν μια θέση στα εισαγωγικά κεφάλαια των εθνογραφιών –όπως και η έννοια του χρόνου και συγκεκριμένα της ιστορικότητας ως διαμορφωτικού παράγοντα των δομών και των λειτουργιών– υπό τη μορφή μιας παθητικής περιγραφής του ορατού: της δομής του οικισμού, του φυσικού περιβάλλοντος, των μορφών (π.χ. αρχιτεκτονικών) κτλ. Οι διαστάσεις του χώρου που δεν γίνονταν ορατές, δηλαδή υπερέβαιναν την κλίμακα της κοινότητας και της άμεσης παρατήρησης, καθώς και οι κοινωνικές σχέσεις που τις παρήγαγαν δεν περιλαμβάνονταν στις ερευνητικές στοχεύσεις της ανθρωπολογίας.

Μολονότι οι χωρικές σχέσεις στις μελέτες αυτές δεν θεωρούνταν ούτε κάτι που εμπλούτιζε τις εξηγητικές δοκιμές ούτε καν ως μια πραγματικότητα που αξίωνε ερμηνεία εκ μέρους του ερευνητή, οι ανθρωπολόγοι της αγγλοσαξωνικής σχολής –αν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο όρος για να δηλώσει μια ομοιογενή μεθοδολογικά και θεματικά τάξη ερευνών– που έκαναν επιτόπια έρευνα στην Ελλάδα έθιξαν κάποια ζητήματα που αφορούσαν την οργάνωση του ελληνικού χώρου, τις σχέσεις πόλης και υπαίθρου και την έννοια και το περιεχόμενο της περιφέρειας. Για παράδειγμα, η διερώτηση για τη χωρική διάσταση των κοινωνικών και πολιτισμικών σχέσεων, ανέδειξε τη χρησιμότητα της

μελέτης ενός χωρικού επιπέδου ενδιάμεσου μεταξύ τοπικής κοινότητας και εθνικής κοινωνίας, αυτού της περιφέρειας.

Ο προβληματισμός αυτός σχετιζόταν με τις δυσχέρειες που καλούνταν να υπερβεί ο ανθρωπολόγος και οι οποίες σε μεγάλο βαθμό προέκυπταν από το ιστορικό βάθος της ελληνικής κοινωνίας και τις πολυεπίπεδες χωρικές σχέσεις των τοπικών κοινοτήτων που υπερέβαιναν την τοπικότητα, σχέσεις οι οποίες μετασχηματίζονταν ραγδαία όσο προχωρούσε η καπιταλιστική ολοκλήρωση που αποδιάρθρωσε τις αγροτικές κοινότητες. Ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι από το τέλος του πολέμου και κατά τον εμφύλιο που ακολούθησε μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970 η ελληνική αγροτική κοινότητα, όπως και το σύνολο των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών του μεσογειακού χώρου, υπέστη ραγδαίες αλλαγές, αλλά και αποτέλεσε μέρος αργόσυρτων μεταβάσεων, οι οποίες κατά κάποιον τρόπο συνεχίζονται ακόμα και σήμερα (για παράδειγμα, η σταδιακή διεύδυση του τουρισμού).

Εκφράζοντας τις νέες ανάγκες και προτεραιότητες της έρευνας στην Ελλάδα, μια από τις πρωτοπόρους της εθνογραφίας του ελλαδικού χώρου, η Muriel Dimen (1976: 8), θέτει ρητά ως στόχο των εθνογραφικών ερευνών, αφενός τη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής, εγείροντας εκ νέου το θέμα της ιστορικότητας των κοινωνιών που μελετούσαν, και αφετέρου το θέμα των χωρικών σχέσεων που εντάσσονταν οι τοπικές κοινωνίες στο πλαίσιο ενός έθνους-κράτους και μάλιστα της περιφέρειας²⁰. Στο πλαίσιο αυτό, αναπτύχθηκε προβληματισμός σχετικά με το βέλτιστο χωρικό επίπεδο οργάνωσης μιας ανθρωπολογικής έρευνας, αναγνωρίζοντας εμμέσως πλην σαφώς ότι η δομιστική-λειτουργιστική εμμονή στη μικρή κοινότητα προξενούσε μερικά δυσεπίλυτα προβλήματα που σχετιζόνταν με τις πολύπλοκες και άνισες χωρικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε μια σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία και οικονομία (βλ. π.χ. Campbell, 1976· Dimen, 1976 καθώς και τις διαλογικές συζητήσεις σχετικά με το θέμα αυτό που δημοσιεύονται στο Dimen & Friedl, 1976). Παράλληλα, οι νέοι ερευνητικοί και μεθοδολογικοί προσανατολισμοί της ανθρωπολογικής έρευνας του ελληνικού χώρου έθεταν ερωτήματα για τις σχέσεις πόλης και χωριού, αστικού και αγροτικού χώρου και για τις απαιτούμενες

---

²⁰ Από την εποχή του ίδιου του Malinowski, εξάλλου, η έννοια της πολιτισμικής αλλαγής δεν ήταν καθόλου ξένη στην ανθρωπολογία. Κυρίως σχετιζόταν με τον τρόπο που σταδιακά οι κοινωνίες ικανοποίησαν τις ανάγκες τους, γεγονός που, όπως επισημαίνουν οι Moore & Sanders (2006: 7), ευνόησε σε τελική ανάλυση την αντίληψη των κοινωνιών ως οργανικών όλων με αρμονικά συναρθρωμένα επιμέρους λειτουργικά στοιχεία.

προσαρμογές στη θεματολογία και τη μεθοδολογία μιας επιστήμης που ήταν πρωτίστως προσανατολισμένη στη μελέτη των λεγόμενων «πρωτόγονων κοινωνιών».

Τη διερεύνηση των περίπλοκων χωρικών σχέσεων μέσα από τις οποίες μορφοποιούνταν η ελληνική κοινωνία θα πραγματοποιήσουν σε μεγάλο βαθμό ορισμένες διεισδυτικές ερευνητικές προσεγγίσεις της ελληνικής πραγματικότητας που διενεργούνται την ίδια περίοδο (δεκαετίες '60 και '70) από Γάλλους γεωγράφους²¹. Πρόκειται για συνεργάτες του νεοσύστατου τότε Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (B. Kayser, Y. Pécoux, M. Sivignon, G. Burgel, E. Kolodny) που υπό την ηγεσία του Peristiany αναδεικνύεται σε κέντρο της μεσογειακής ανθρωπολογίας. Οι Γάλλοι γεωγράφοι συχνά υιοθετούν τις μεθόδους της ανθρωπολογίας, επιδεικνύοντας επιπλέον και μεγαλύτερη ευαισθησία όσον αφορά την ιστορική διάσταση των τοπικών κοινωνιών που μελετούν. Οι γεωγραφικές αυτές έρευνες προσεγγίζουν με τρόπο πρωτοποριακό για την εποχή και πρωτόγνωρο για την ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας τις αλλαγές που παρατηρούνταν στη χώρα, καθώς ο χώρος και οι μετασχηματισμοί του καθίστανται πλέον πρωτογενής εξηγητικός παράγοντας της συγκυρίας και όχι δευτερεύον επιφαινόμενο.

Έτσι, προκύπτουν γεωγραφικές συνθέσεις που, χρησιμοποιώντας κυρίως τη μακροανάλυση, εξηγούν γενικές τάσεις, όπως για παράδειγμα την αγροτική έξοδο στα αστικά κέντρα (Kayser, Pécoux, Sivignon), τις βαθιές περιφερειακές ανισομέρειες και ανισότητες του ελλαδικού χώρου ή τον σχηματισμό της Αθήνας ως πόλης επικυρίαρχης επί του συνόλου του ελληνικού χώρου (Burgel). Η εργασία του τελευταίου για τους μηχανισμούς που ισχυροποίησαν την Αθήνα ως πρωτεύουσα αποτελεί ακόμα και σήμερα μια από τις πιο σημαντικές εργασίες, προκειμένου να κατανοήσει κανείς τις σχέσεις αστικού και αγροτικού χώρου στην Ελλάδα. Επίσης, από Γάλλους γεωγράφους έχουν γίνει και μερικές υποδειγματικές μονογραφίες (Kayser για το Μαργαρίτι, Burgel για την Πόμπια στην Κρήτη, Pécoux για μια συστάδα χωριών στον Νέστο κτλ.) που θέτουν σε πρώτο πλάνο τη χωρική διάσταση των μετασχηματισμών που μελετούν, κάτι που δεν μπορούσε ή και δεν ενδιαφερόταν να κάνει ούτε η κοινωνική ανθρωπολογία ούτε η λαογραφία, για διαφορετικούς λόγους η καθεμία.

---

²¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι αποτέλεσαν συνεχιστές της ερευνητικής παράδοσης που εγκαινίασαν οι Γάλλοι γεωγράφοι J. Angel και M. Brunet στη Μακεδονία και τη Θράκη στις αρχές του 20ού αιώνα.

Επίσης, μερικές από τις ανθρωπολογικές έρευνες που διενεργήθηκαν τη δεκαετία του '70, κυρίως από Αμερικανούς, επηρεασμένες από τα νέα θεωρητικά ρεύματα της πολιτισμικής οικολογίας και συνομιλώντας με τη γαλλική σχολή γεωγραφίας που δραστηριοποιήθηκε στην Ελλάδα και τη νέα θεματολογία που εισήγαγε, υπήρξαν πιο ευαίσθητες όσον αφορά την ανάδειξη των οικολογικών παραγόντων που διαμόρφωναν τις δομές και τις λειτουργίες. Η νέα αντίληψη εκφραζόταν με την προσέγγιση του χώρου και της οικολογίας των ελληνικών αγροτικών κοινοτήτων πρωτίστως από την πλευρά της λειτουργίας τους και της βέλτιστης αξιοποίησής τους ως παραγωγικού μέσου στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Ο χώρος αντιμετωπιζόταν πάντα στην τοπική κλίμακα, ως ένα σύνολο αντικειμενικών δεδομένων, στα οποία προσαρμόζονταν οι τοπικοί πληθυσμοί²².

Μολονότι όμως το ζήτημα της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής επανερχόταν συνέχεια ως ένα από τα ζητούμενα της έρευνας, οι εθνογραφίες της εποχής αυτής στην ουσία περισσότερο επιβεβαίωναν τις θεωρητικές αφητηρίες περί εσωτερικής λειτουργικής ισορροπίας των τοπικών κοινωνιών. Έτσι, η κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή στις ανθρωπολογικές μελέτες της Ελλάδας τη δεκαετία του '60 και του '70, αντανακλάται με τρόπο ανεπαρκή στα εθνογραφικά κείμενα παίρνοντας συνήθως τη μορφή διαπιστώσεων και περιγραφών, που συνήθως παρατίθενται στο κεφάλαιο των τελικών συμπερασμάτων²³. Κατά τα άλλα, περιγράφουν μια κοινότητα σε λειτουργική

---

²² Η μελέτη του Η.Α. Koster (1977) για την οικολογία της κτηνοτροφίας στην Αργολίδα περιγράφει μια περίπλοκη ισορροπία που διέπει τόσο τις σχέσεις των εθνοτικών ομάδων που μοιράζονται τα βοσκοτόπια της περιοχής όσο και την ισορροπία των σχέσεων των κτηνοτρόφων με τη φύση, ισορροπία που δείχνει αιώνια και αναλλοίωτη. Την ίδια οικολογική προσαρμογή μελετά και ο Η.Α. Forbes (1976) όσον αφορά τις γεωργικές πρακτικές του αντάρκου νοικοκυριού στα Μέθανα. Η μελέτη του Gavrielides (1976) για τις επιπτώσεις της ελαιοκαλλιέργειας στην περιοχή των Φούρνων στην Αργολίδα, επίσης, επικεντρώνεται στον τρόπο προσαρμογής της κοινότητας στην τοπική οικολογία.

²³ Έτσι, για παράδειγμα η εθνογραφία του Aschenbrenner (1986) για το μικρό μεσσηνιακό χωριό Καρποφόρα, μολονότι κυκλοφορεί με τον τίτλο *Life in a Changing Greek Village* δεν επικεντρώνεται παρά ελάχιστα στη μελέτη της αλλαγής. Μάλιστα, ο χαρακτηρισμός «απρόθυμοι» που συνάπτει ο ερευνητής στους κατοίκους προκειμένου να περιγράψει την αντίφαση, όπως λέει, που συνιστά η αυξανόμενη απροθυμία των κατοίκων του να αποδεχτούν για τον εαυτό τους και τα παιδιά τους τον ρόλο του αγρότη, παρά το γεγονός ότι η ζωή στο χωριό βελτιωνόταν διαρκώς, μαρτυρά τον τρόπο που αντιμετωπίστηκε η πολιτισμική αλλαγή: ως δυσαρμονία και εξαίρεση και όχι ως προάγγελος μελλοντικών εξελίξεων που υπερέβαιναν κατά πολύ τα όρια της τοπικότητας. Στο ίδιο κλίμα κινούνται και οι υπόλοιπες ανθρωπολογικές έρευνες που διεξήχθησαν στον πελοποννησιακό χώρο, αλλά και αλλού, την ίδια περίπου περίοδο: Ο Allen (1974) στη μελέτη του για την Ασπίδα στη Μάνη αναφέρεται στη δημογραφική κάμψη της κοινότητας λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης, κυρίως στην Αθήνα, ως μια απειλή για τη βιωσιμότητά της, ως ανισορροπία που απειλεί τη δομή της με κατάρρευση, ενώ ο Bialor (1973) στην

ισορροπία αφήνοντας τον αναγνώστη με την εντύπωση ότι η αλλαγή παραμένει ουσιαστικά ανεξήγητη ή ότι αποδίδεται σε παράγοντες θολούς και απροσδιόριστους, που δεν συνδέονται με τα βαθύτερα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων και της δυναμικής τους.

Τις περισσότερες φορές η μελέτη της δυναμικής αυτής εξαντλούνταν στις αναφορές στη σταδιακή διεύθυνση αφενός των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και κατανάλωσης και αφετέρου στην επέκταση των αστικών θεσμών στην αγροτική οικονομία και κοινωνία. Ο ερευνητής καλούνταν να συλλάβει ερευνητικά την έννοια της αλλαγής και της μετάβασης, τη στιγμή που η θεωρητική του σκευή τον βοηθούσε να βλέπει μόνο τη στατικότητα και την ισορροπία. Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι το σύνολο των ερευνών, οι οποίες για χρόνια ήταν εκείνες που τροφοδότησαν τα δημοσιεύματα για την Ελλάδα (Δαμιανάκος, 2002: 244), μοιράζονται τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε παραπάνω.

Πολλές από τις έρευνες της περιόδου πραγματοποιούνται στη νότια Ελλάδα, που λαμβάνει το μερίδιο του λέοντος του ενδιαφέροντος των ανθρωπολόγων. Η Μεσσηνία, η Βορειοδυτική Πελοπόννησος, η Αργολίδα και η Μάνη, αλλά και τα νησιά του Αιγαίου αποτελούν μερικά από τα πιο διαδεδομένα πεδία εθνογραφικής έρευνας. Η επιλογή του πεδίου εκ μέρους του ανθρωπολόγου ή των επίσημων θεσμών που οργανώνουν ή και χρηματοδοτούν την έρευνα δεν είναι διαδικασία ουδέτερη. Είναι φανερό, για παράδειγμα, η έλξη που ασκούν στους ανθρωπολόγους της γενιάς εκείνης οι κοινότητες και οι πολιτισμικές περιοχές που θεωρούνται απομονωμένες και «εξωτικές» (π.χ. Ήπειρος, Μάνη) ή που δίνουν την ευκαιρία στους ανθρωπολόγους να μιλήσουν για την ενσωμάτωση μιας περιοχής στις λειτουργίες του συγκεντρωτικού κράτους (Μεσσηνία, Αργολίδα). Η οικολογική προσαρμογή και η ρύθμιση των συγκρούσεων μεταξύ γεωργικού και κτηνοτροφικού κόσμου, προσανατόλιζε τους ερευνητές σε συγκεκριμένες περιοχές που άφηναν περιθώριο στον ερευνητή να εφαρμόσει τις συγχρονικές, λειτουργικές θεωρίες.

εθνογραφία του για το Μαυρίκιο στην Αχαΐα αντιμετωπίζει την αλλαγή ως κάτι εξωγενές, που εκπορεύεται από τις απρόσωπες δυνάμεις της εθνικής και παγκόσμιας αγοράς.

2. Η λαογραφία και η μελέτη του χώρου και των μετασχηματισμών του

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ζητήματα της ιστορίας της ελληνικής λαογραφίας και της συγκρότησής της ως επιστήμης είναι η οργανική της σύνδεση με τη δημιουργία της εθνικής ιδεολογίας, που κλήθηκε να νομιμοποιήσει το νεότευκτο κράτος στο εξωτερικό, δηλαδή στα μάτια των κυρίαρχων δυτικών, αλλά και στο εσωτερικό. Η αναστοχαστική διάθεση εκ μέρους των ίδιων των λαογράφων αλλά και η κριτική που ασκήθηκε στη λαογραφία από τις ευρύτερες κοινωνικές επιστήμες επικεντρώθηκε στο ζήτημα της συμμετοχής της λαογραφίας στη διαμόρφωση μιας εθνικής ιστορίας, δηλαδή μιας αντίληψης για τον ιστορικό χρόνο, στο πλαίσιο της νέας εθνικής ιδεολογίας. Έτσι, συχνά επισημαίνεται η κατασκευή εκ μέρους των ιστορικών και ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου ενός τριμερούς γραμμικού σχήματος (αρχαιότητα-βυζάντιο-νεότερη Ελλάδα), το οποίο ανέλαβε στη συνέχεια να υποστηρίξει και η επιστήμη της λαογραφίας: η καλύτερη απόδειξη της καταγωγής των νεότερων Ελλήνων από τους αρχαίους ήταν ακριβώς τα «επιβιώματα» του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στον νεότερο.

Όμως συνήθως έρχεται σε δεύτερη μοίρα η συνεισφορά της λαογραφίας στη διαμόρφωση της Ελλάδας ως εθνικού χώρου, διαδικασία που βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τις προσλήψεις και αναπαραστάσεις του χώρου εκ μέρους της ελληνικής λαογραφίας: πώς αναπαρέστησε τους τόπους που μελετούσε, καθώς και τις σχέσεις τους με άλλους τόπους και άλλες χωρικές κλίμακες (π.χ. το διπλανό χωριό, την πόλη, υπερεθνικά σύνολα), ποια τοπία ανέδειξε (π.χ. ελληνικά, αστικά, αγροτικά). Και περαιτέρω: πώς ενέταξε τις χωρικές έννοιες στο ερευνητικό της πεδίο, πώς κατέληξε σε αυτές και όχι σε άλλες επιλογές, για παράδειγμα με ποια κριτήρια επιλέγει τις γεωγραφικές ενότητες στις οποίες εφαρμόζει τη συγκριτική μεθοδολογία της, αλλά και πόσο αυτές οι επιλογές, ρητές ή άρρητες, επηρέασαν τον προσανατολισμό της ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όταν και ο λαϊκός πολιτισμός του αγροτικού χώρου μετασχηματιζόταν ραγδαία, ενώ και ο ίδιος ο χώρος ως κοινωνικό και πολιτισμικό προϊόν όχι μόνο υπόκειτο στους ευρύτερους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας αλλά και τους καθόριζε σε βαθμό σημαντικό. Σε τελική ανάλυση, έχει ενδιαφέρον μια πιο ενδελεχής προσέγγιση του τρόπου που η λαογραφία συγκροτείται ως επιστήμη που

«εντοπίζει», ως επιστήμη δηλαδή που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τοποθετεί το αντικείμενο μελέτης της στον χώρο, οποιασδήποτε κλίμακας.

Από τα πρώτα στάδια της συγκρότησής της ως επιστημονικού κλάδου κατά τον 19ο αιώνα από τον Ν.Γ. Πολίτη η ελληνική λαογραφία δεν αντιμετώπισε την αγροτική κοινότητα ως ανεξάρτητο πεδίο μελέτης και έρευνας, μολονότι από αυτή άντλησε το πρωτογενές ερευνητικό αντικείμενό της, τη λεγόμενη «λαογραφική ύλη». Ενδιαφέρθηκε πολύ περισσότερο για τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού σε εθνική κλίμακα μέσω της συναγωγής στοιχείων, κυρίως των λεγόμενων «μνημείων του λόγου»²⁴, τα οποία μελετούσε κατατάσσοντάς τα σε κατηγορίες με τρόπο «λημματογραφικό» (Κυριακίδου-Νέστορος, 1978: 44· Δαμιανάκος, 2002: 199· Νιτσιάκος, 2008· Μερακλής, 1990: 18). Βέβαια, οι τοπικές μονογραφίες δεν απουσιάζουν καθόλου από τους τόμους της *Λαογραφίας* που εκδίδονται την εποχή εκείνη, κάθε άλλο. Και πάλι όμως αυτό δεν διαφοροποιεί τις αρχές της λημματογραφικής μεθόδου, αφού η λαογραφική ύλη των τόπων αυτών περιγράφεται ταξινομημένη σε κατηγορίες, χωρίς να αποτυπώνεται η οργανική τους ενότητα και χωρίς να αποδίδεται καμιά σημασία στις ιδιαίτερες συνθήκες των κοινοτήτων στις οποίες τη συνέλεξε ο «στοιχειολήπτης» –όχι ο ίδιος ο επιστήμονας λαογράφος. Καθήκον του τελευταίου ήταν να ταξινομεί και να προβαίνει σε εθνικές συνθέσεις και συγκρίσεις.

Τίποτα από όλα αυτά δεν συνιστά ιδιαιτερότητα της ελληνικής λαογραφίας, καθώς αυτή ήταν η κυρίαρχη μεθοδολογία των επιστημών του πολιτισμού την εποχή εκείνη. Και αυτό γιατί διευκόλυνε την αναζήτηση αρχαίων «επιβιωμάτων» –των «εγκαταλειμμάτων» του Πολίτη–²⁵ καθώς και τις συγκρίσεις των πολιτισμικών εκδηλώσεων ως στοιχείων ενός οικουμενικού ανθρώπινου πολιτισμού που διεπόταν από

---

²⁴ Για την υποβαθμισμένη θέση της μελέτης του υλικού πολιτισμού βλ. Σ. Παπαδόπουλος (1982), αλλά και Μερακλής (2001), όπου τονίζεται η σταδιακή ένταξη του υλικού βίου στα λαογραφικά ενδιαφέροντα, κυρίως από τον Μέγα και ύστερα. Πάντως, η καθυστερημένη ερευνητική ενασχόληση της ελληνικής λαογραφίας με τον υλικό πολιτισμό σχετίζεται όχι με τις θεωρητικές αδυναμίες ή την αδιαφορία των θεμελιωτών της ελληνικής λαογραφίας γι' αυτόν, αλλά με την επείγουσα ανάγκη να προβάλουν περισσότερο τα «μνημεία του λόγου», τα οποία μπορούσαν ευχερέστερα να ενταχθούν στην υπεράσπιση των εθνικών δικαιών.

²⁵ Στην πραγματικότητα οι θεωρίες της αναγωγής σύγχρονων πολιτισμικών εκδηλώσεων και φαινομένων στο αρχαίο παρελθόν δεν παύουν να ασκούν έντονη έλξη και μετά τον πόλεμο και μάλιστα όχι μόνο στους Έλληνες λαογράφους. Για παράδειγμα, ο Davis (1977: 364) σημειώνει ότι ο σύζυγος της Ernestine Friedl –ο οποίος και την επηρέασε προκειμένου να πραγματοποιήσει επιτόπια έρευνα στην Ελλάδα, διαρρηγνύοντας την ανθρωπολογική πεπατημένη της εποχής εκείνης–, στηριζόμενος στο εθνογραφικό υλικό που συγκέντρωσε η σύζυγός του συνέγραψε μια μελέτη στην οποία επιχειρούσε να αναγάγει τη διανομή με κλήρο της πατρικής περιουσίας στην ομηρική εποχή.

ψυχική ενότητα. Ειδικά ο Ν.Γ. Πολίτης, φορέας ο ίδιος εντυπωσιακής εθνολογικής ενημέρωσης, προχωρούσε σε εθνολογικές συγκρίσεις το γεωγραφικό πεδίο των οποίων ήταν ευρύτατο, δεδομένου ότι περιλάμβανε «ολόκληρη την υδρόγειο – ή τουλάχιστον όλους τους λαούς του κόσμου για τους οποίους υπήρχαν τουλάχιστον την εποχή εκείνη πληροφορίες» (Κυριακίδου-Νέστορος, 1978: 100).

Από την άλλη μεριά, η έννοια για την απόδειξη της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνισμού μέσω της αναγωγής των εκδηλώσεων του λαϊκού πολιτισμού στην αρχαιότητα προσπερνούσε την ιστορικότητα των φαινομένων, μια και οι συνήθειες ψευδοϊστορικές αναγωγές αποσκοπούσαν να δείξουν ότι τα στοιχεία του εθνικού λαϊκού πολιτισμού είχαν τις ρίζες τους στην αρχαιότητα στις διάφορες εκδοχές της, απώτατη ή απώτερη. Το γεγονός αυτό δεν είναι καθόλου άσχετο με την αποστέωση της ζωντανής πραγματικότητας της παραδοσιακής κοινότητας από κάθε μορφή τοπικότητας, σαν και αυτή που είχαν θέσει ως αντικείμενο περιγραφής οι Δημητριάδες λίγα χρόνια πριν. Επρόκειτο για δύο αναγωγές που νοηματοδοτούνταν αμοιβαία: η τοπική ιστορία είχε ενδιαφέρον ως κατάλοιπο της αρχαίας εποχής και ο ίδιος ο τόπος εντασσόταν στην εθνική γεωγραφία και στις νέες χωρικές σχέσεις που αυτή δημιουργούσε.

Παρ' όλα αυτά, είναι λάθος να δημιουργείται η εντύπωση ότι η λαογραφία αποτέλεσε μια ιδεολογική και εθνική εκστρατεία επενδεδυμένη με επιστημονικό μανδύα. Παρά τη διάχυτη στο έργο του Ν.Γ. Πολίτη προσπάθεια να αποδειχθεί η αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού, ο θεμελιωτής της ελληνικής επιστημονικής λαογραφίας δεν υποκύπτει καθόλου εύκολα στις επιπόλαιες και άκριτες αναγωγές του παρόντος στο αρχαίο παρελθόν. Το ίδιο συμβαίνει και όσον αφορά την προσέγγιση του χώρου μόνο υπό το πρίσμα της ανασύστασης της ιστορικής γεωγραφίας της κλασικής εποχής. Για παράδειγμα, στον τέταρτο τόμο της *Λαογραφίας* απορρίπτει κατηγορηματικά την τάση των αρχαιολόγων να συνάγουν συμπεράσματα για την ύπαρξη αρχαίων ιερών κρίνοντας από τους νεότερους χριστιανικούς ναούς που είναι χτισμένοι στις ίδιες τοποθεσίες (Πολίτης, 1913α). Μετά από συστηματικό έλεγχο των απόψεων αυτών, ο Ν.Γ. Πολίτης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι εντελώς άτοπες. Έτσι, ουσιαστικά απορρίπτει με επιχειρήματα την απόπειρα να συγκροτηθεί μια θεωρία που θα υποστήριζε την αδιάσπαστη συνέχεια της ιερότητας και πιο συγκεκριμένα του τρόπου που αυτή αποτυπώνεται στον χώρο, παρά το γεγονός ότι μια τέτοια θεωρία έδινε μια «εύληπτη»

ερμηνεία για το ενδιαφέρον θέμα της μετάβασης από τον αρχαίο στον χριστιανικό κόσμο. Απέριψε δηλαδή την ευκαιρία να προσκομίσει μια θεωρία, όπως είχαν αποπειραθεί να κάνουν διάφοροι σύγχρονοί του διανοούμενοι, κυρίως αρχαιολόγοι, που θα αποδείκνυε «στο πεδίο» την αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού στη βάση του σχήματος Αρχαία Ελλάδα-Βυζάντιο-Νεότερη Ελλάδα, που ήταν τόσο σημαντικό από πολιτική και επιστημονική άποψη. Κλείνοντας το σχετικό του κείμενο στη *Λαογραφία* ο Ν.Γ. Πολίτης (ό.π.: 21) σημειώνει:

Με τὴν κτίσιν ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαίων ἱερῶν ἢ δημόδης λατρεία οὐδὲν ἔχει τὸ κοινόν, οὕτω δ' ἀναμφύλεκτον φαίνεται ἡμῖν, ὅτι οὐδὲν βοήθημα εἰς τὰς τοπογραφικὰς ἐρεῦνας προσφέρουσι τὰ ὀνόματα τῶν ἐκκλησιῶν.

Παράλληλα, το γεγονός ότι η λαογραφία αναλαμβάνει να συνεισφέρει στη συγκρότηση του εθνικού ζωτικού χώρου δεν συνεπαγόταν τη μηχανιστική αποσιώπηση της ετερότητας και τη φιλοτέχνηση μιας εικόνας απόλυτης εθνικής ομοιογένειας πέρα από διαφορές, ακόμη και εθνοτικές. Πάλι στα πρώτα τεύχη της *Λαογραφίας* ο αναγνώστης θα βρει, μεταξύ άλλων, εμπειριστατωμένες μελέτες για τα αρβανίτικα τραγούδια και παραμύθια (Σωτηρίου, 1909), για τα έθιμα των βλαχοφώνων (Βήκας: 1917) κ.ά. Το ίδιο συμβαίνει και όσον αφορά την κατηγορία που συχνά προσάπτεται στη λαογραφία, ότι απέδιδε αξία στον νεότερο πολιτισμό μόνο στον βαθμό που αποδείκνυε την ιστορική συνέχεια. Μολονότι είναι αδιαμφισβήτητη η συγκεκριμένη επιστημολογική και μεθοδολογική προδιάθεση της ακαδημαϊκής λαογραφίας, αυτό δεν συνεπαγόταν την απόρριψη της μελέτης του λαϊκού παραδοσιακού πολιτισμού ως αξίας καθ' εαυτήν. Ένα μόνο παράδειγμα: πρόκειται για τα «Μοιρολόγια εις πολεμιστήν πεσόντα ἐν τῷ παρόντι πολέμῳ» που δημοσιεύει ο Ν.Γ. Πολίτης (1913) στον τέταρτο τόμο της *Λαογραφίας* αξιοποιώντας τις παρατηρήσεις που έκανε ένας δάσκαλος, ο Γ.Δ. Μανωλάκος, στο μικρό χωριό Παχιάνικα στη Μάνη, όπου κατέγραψε τον τρόπο που μοιρολόγησαν έναν πεσόντα στη μάχη του Σαρανταπόρου. Ο Πολίτης αξιοποιεί το πρωτογενές υλικό για να κάνει ορισμένες παρατηρήσεις για τη λαϊκή ιδεολογία της μανιάτικης κοινωνίας και για να εκθειάσει το ήθος του ελληνικού λαού στη διάρκεια του πολέμου κάνοντας μόνο δευτερεύουσας σημασίας νύξεις στα αρχαία πολεμικά ήθη, μολονότι το θέμα άφηνε περιθώρια για πιο πομπώδη πραγμάτευση.

Κάθε μεθοδολογική επιλογή φυσικά καθορίζεται όχι μόνο από τους στόχους που θέτει ο ίδιος ο ερευνητής, αλλά και από το πνευματικό και ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον εντός του οποίου συγκροτείται κάθε επιστημονική πειθαρχία. Κατά συνέπεια, καμιά θεωρία ή μεθοδολογία δεν έχει νόημα αφ' εαυτήν, αλλά το αποκτά από τις ευρύτερες αξίες που διέπουν την κοινωνία και την ιστορική συγκυρία στις οποίες εμφανίζονται. Γι' αυτό οι θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές της λαογραφίας, όπως καθορίστηκαν από τον Πολίτη, δεν πρέπει να αποτιμώνται έξω από το ιστορικό τους πλαίσιο, ούτε να αποδίδονται σε μια σύμφυτη τάση της λαογραφίας να αναπαράγει έναν μωπικό εθνοκεντρικό ή, ακόμα χειρότερα, εθνικιστικό λόγο.

Μιλώντας για τη συγκρότηση των χωρικών ιεραρχήσεων στις οποίες προέβη η λαογραφία και συγκεκριμένα για τον παραμερισμό της κοινότητας προς όφελος της έννοιας του εθνικού χώρου, η Κυριακίδου-Νέστορος προβαίνει στη σημαντική αντιδιαστολή της πρώτης επιστημονικής φάσης της λαογραφίας προς τη φάση εκείνη που η ίδια ονομάζει προεπιστημονική. Η δεύτερη, που ανακλά μια πιο πρόωμη συνείδηση του ελληνισμού, προέκρινε την επικέντρωση της έρευνας στο κύτταρο της επιχώριας κοινότητας και όχι στη συγκρότηση μιας εικόνας του εθνικού βασιλείου ως ενιαίου χώρου. Η συγκρότηση εθνικού κράτους, η επείγουσα ανάγκη ανάδειξής του ως ισότιμου εταίρου των δυτικών εγγυητών της ελληνικής ανεξαρτησίας, αλλά και η ανάγκη στήριξης των εθνικών απελευθερωτικών διεκδικήσεων των περιοχών που παρέμεναν εκτός του νεοσύστατου βασιλείου αποτέλεσε την πολιτική ανάγκη στην οποία ήρθε να απαντήσει η επιστημονική λαογραφία, όπως αυτή συγκροτήθηκε από τον θεμελιωτή της και τους μαθητές του.

Το καθήκον της υπεράσπισης του εθνικού κράτους και του ζωτικού του χώρου λόγω της διεθνούς κατάστασης και της πολιτικής συγκυρίας στο εσωτερικό θα βαρύνει συνεχώς την ακαδημαϊκή λαογραφία όχι μόνο την εποχή της συγκρότησής της ως επιστήμης, αλλά και πολύ μεταγενέστερα. Στο αίτημα αυτό θα κληθεί να ανταποκριθεί εκ μέρους της λαογραφίας ο Στίλπων Κυριακίδης, όταν θα αναλάβει, για παράδειγμα, να αποδείξει την ύπαρξη ενός «ελληνικού ζωτικού χώρου» στη Μακεδονία και τη Θράκη, και να τον υπερασπιστεί έναντι κυρίως της βουλγαρικής επεκτατικής πολιτικής, όπως εκδηλωνόταν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο λαϊκός πολιτισμός, μαζί με τη νεοελληνική γλώσσα αυτή τη φορά, αναλαμβάνουν να σηκώσουν το φορτίο της

υπεράσπισης του ελληνικού χώρου από την εξωτερική επιβουλή²⁶. Στο ίδιο θέμα επανέρχεται λίγο πριν από τον πόλεμο, συγκεκριμένα το 1938, ο Γεώργιος Μέγας (1967: 46). Σε ομιλία του προς τους φοιτητές της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας, με θέμα τη συμβολή των δασκάλων στη μελέτη της λαογραφίας, συνοψίζει την αίσθηση εθνικού καθήκοντος που επέβαλλε η πολιτική συγκυρία στην ακαδημαϊκή λαογραφία της εποχής:

[...] με τὰς λαογραφικὰς ἐρεῦνας καλύτερα ἀπὸ κάθε διακήρυξιν φρονημάτων καταδεικνύεται ἡ ταυτότης τοῦ ἔθνικοῦ βίου τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κρητῶν, τῶν Θρακῶν καὶ τῶν Κυπρίων, τῶν Χιμαριωτῶν καὶ τῶν Ροδίων καὶ διευκρινίζεται ἡ ἐθνολογικὴ σύστασις τῶν περιμαχῆτων τμημάτων τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος.

Οι θεωρητικές και μεθοδολογικές παραδοχές για την ανάδειξη του εθνικού χώρου ως πεδίου μελέτης της ελληνικής λαογραφίας²⁷, η λημματογραφική και ταξινομική μέθοδος προσέγγισης της λαογραφικής ύλης και η εθνική αποστολή της λαογραφίας διατήρησαν την ισχύ τους και τα μεταπολεμικά χρόνια, ειδικά την περίοδο που ακολούθησε αμέσως μετά τον πόλεμο και τον εμφύλιο. Σε αυτό συνέτεινε και το γεγονός ότι η Ελλάδα την περίοδο αυτή δεν βίωσε συνθήκες ομαλού δημοκρατικού πολιτικού βίου, καθώς μετά τον εμφύλιο η κυρίαρχη τάξη της χώρας επιδίωκε να εδραιώσει τη θέση της απέναντι στην ηττημένη στρατιωτικά, αλλά όχι και ιδεολογικά αριστερά (Μερακλής, 1990: 19). Για τον σκοπό αυτό στρεφόταν εκ νέου στην ιδεολογία της εθνικής συνέχειας και ενότητας με όρους που νομιμοποιούσαν την κυριαρχία της. Άμεσα συνδεδεμένη με αυτό ήταν η επισφαλής γεωπολιτική θέση της χώρας, που βρέθηκε στο μεταίχμιο, στο σύνορο των δύο παγκόσμιων συνασπισμών, καθώς επέτεινε την ανάγκη των κυρίαρχων τάξεων να αποδεικνύουν την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού

---

²⁶ Τις θεωρίες του αυτές συνοψίζει στο Κυριακίδης (1946). Το βιβλίο ήταν έτοιμο να κυκλοφορήσει το 1942, αλλά απαγορεύτηκε από τη λογοκρισία της εποχής (Κυριακίδου-Νέστορος, 1978: 129)

²⁷ Το 1967 ο Μέγας (1967γ: 41) έγραφε πως «[τ]ὸ ἔθνος ἀποτελεῖ τὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου διενεργεῖται ἡ λαογραφικὴ ἐρευνα». Εννοούσε όχι μόνο τον εθνικό χώρο, αλλά και το επίπεδο –αυτό του έθνους– στο οποίο οφείλει να ανάγει τον λαϊκό πολιτισμό η λαογραφία, σε αντίθεση με την εθνολογία η οποία «ἐξετάζει τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα τοῦ βίου τὰ ὁποῖα, πέρα παντῶς ἔθνικοῦ δεσμοῦ, ἀνάγονται εἰς τὴ βαθμιαίαν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ γλώσσῃ ἢ τῇ τέχνῃ, ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῷ μύθῳ, ἐν τοῖς ἐθίμοις καὶ τῷ δικαίῳ, συντόμῳς εἰπεῖν, εἰς ὅλας τὰς ἐκφράσεις τοῦ πολιτισμοῦ».

έναντι των βόρειων γειτόνων της χώρας, οι οποίοι ανήκαν στον αντίπαλο ιδεολογικοπολιτικά κόσμο²⁸.

Έτσι, η ακαδημαϊκή λαογραφία μεταπολεμικά θεώρησε καθήκον της να στρατευθεί στην υπεράσπιση της κυρίαρχης εθνικής ιδεολογίας, γεγονός που δεν της επέτρεψε να εντάξει στο ερευνητικό της πρόγραμμα τη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής και μετεξέλιξης, ούτε να αναδειξει τον χώρο και την τοπικότητα, δηλαδή την ποικιλία και την ανομοιογένεια, αφού ενδιαφερόταν για την ομοιότητα και την ταυτότητα. Παράλληλα, όλα αυτά καθιστούσαν το έδαφος κάθε άλλο παρά γόνιμο για την ερευνητική ενασχόληση με τη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής και των μετασχηματισμών του αγροτικού χώρου μετά τον πόλεμο, τότε δηλαδή που ήταν κάτι παραπάνω από φανερόι.

Η εθνική επικράτεια αποτελούσε την κλίμακα στην οποία συνεχιζόταν να ανάγεται ο εθνικός λαϊκός πολιτισμός, τα στοιχεία από τη λαογραφική ύλη που συνήγαγε ο ερευνητής από τις διάφορες τοπικές εκδοχές του. Στο πλαίσιο αυτό, ως προνομιακός χώρος συγκριτικών προσεγγίσεων επιλέγεται αυτός των Βαλκανίων, επιδιώκοντας συνήθως την απόδειξη της ανωτερότητας του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού σε σύγκριση με αυτούς των άλλων βαλκανικών εθνών, επιλογή που ευθυγραμμιζόταν με τους ορίζοντες της κυρίαρχης πολιτικής και ιδεολογίας, όπως τους περιγράψαμε νωρίτερα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των προσανατολισμών της ακαδημαϊκής λαογραφίας υπήρξε ο Γεώργιος Μέγας. Σπουδασμένος στη Γερμανία και με ειδικότητα στην παραμυθολογία, της οποίας αποτέλεσε έναν από τους προβεβλημένους μελετητές, υπήρξε διαπρύσιος κήρυκας της εθνικής αποστολής της λαογραφίας, ρόλος της οποίας είναι, όπως διακήρυττε, η «αὐτεπίγνωσις τῆς ἐθνότητος» (Μέγας, 1967β:16). Το 1947, όταν, μεσούντος του εμφυλίου πολέμου, αναλάμβανε την έδρα της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, αναφερόταν στην ανάγκη η λαογραφία να στραφεί στην «προσατένισιν πρὸς τὸ ἔθνος [...] ὡς μόνη δικαιολογίαν τῶν λαογραφικῶν ἐρευνῶν» (Μέγας, 1967β), παραπέμποντας στις θεωρίες του Γερμανού λαογράφου Riehl. Στην καταληκτῆρια παράγραφο του εναρκτήριου μαθήματος, μάλιστα, λάμβανε εμμέσως,

---

²⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι λαογράφοι στρέφουν την προσοχή τους στην απόδειξη της ανωτερότητας του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού έναντι αυτού των βορείων γειτόνων της χώρας και όχι έναντι του αντίστοιχου τουρκικού. Ήταν ακριβώς οι γεωπολιτικές δεσμεύσεις και προσανατολισμοί καθώς και η κυρίαρχη στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, μέλη του οποίου ήταν τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία, εκδοχή εθνικοφροσύνης που υπαγόρευαν αυτόν τον προσανατολισμό.

αλλά σαφέστατα θέση στην εμφύλια διαμάχη με όπλο την επιστήμη του επισημαίνοντας ότι: «εις περιόδους μάλιστα πνευματικής συγχύσεως και χαλαρώσεως τῶν δεσμῶν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, οἷα ἡ σημερινή, ἡ λαογραφία ἔχει νά ἐπιτελέσῃ μέγα παιδευτικόν ἔργον: νά ἐπαναφέρῃ τό ἄτομον εἰς τάς ἀπαύστως γονιμοποιούς, πνευματικάς καί φυσικάς πηγάς τῆς πατρίου γῆς καί νά τό ἀνασυνδέσῃ ψυχῇ καί σῶματι πρός τήν Πατρίδα» (Μέγας, ὁ.π.: 17).

Σε ἄλλο του κείμενο γραμμένο την ἴδια κρίσιμη και φορτισμένη πολιτικά περίοδο (Μέγας, 1946) διατυπώνει την ἄποψη πως τα βουλγαρικά ἠρωικά τραγούδια συνηγοροῦν στο ὅτι το βουλγαρικό ἔθνος δεν εἶχε αναπτύξει νωρίς την «αυτεπίγνωση της εθνότητός του» και ως εκ τούτου ανήκε σε πρωιμότερη φάση πολιτισμικής εξέλιξης σε σχέση με το ελληνικό. Ἀς μην ξεχνάμε ὅτι μόλις πριν ἀπό λίγα χρόνια εἶχε λήξει ἡ βουλγαρική κατοχή στη Θράκη και τη Μακεδονία, ἐνῶ ἤδη ἡ Βουλγαρία εἶχε συμπεριληφθεῖ στη σφαῖρα ἐπιρροῆς του σοβιετικού συνασπισμοῦ, παράγοντες που καθιστοῦσαν «πολιτικά ὀρθή» την οριοθέτηση και με ἐπιστημονικά επιχειρήματα των ελληνικῶν θέσεων.

Ἡ ἴδια ἐθνική στρατηγική ἀντανακλάται και στο κριτικό του κείμενο για την ἐννοια του «κοινού βαλκανικοῦ πολιτισμοῦ», ὅπως αὐτός συγκροτεῖται ἀπό τη μελέτη της δημῶδους ποίησης (Μέγας, 1967)²⁹. Στήν ἐργασία του αὐτή προσπαθεῖ ὄχι μόνο να οριοθετήσῃ το ελληνικό ἔθνος ἀπέναντι στους βαλκανικούς λαούς, που στο σύνολό τους ανήκαν στο «σιδηροῦν παραπέτασμα», ἀλλά και να υποστηρίξῃ την ἡγεμονική θέση του ελληνικοῦ πολιτισμοῦ στη διαμόρφωση των στοιχείων που παρουσιάζονται ως κοινά στον βαλκανικό πολιτισμό, τον ὁποῖον, ὄχι τυχαία φυσικά, χαρακτηρίζει «λεγόμενον», τηρώντας ἐπιφυλάξεις για την ὑπαρξή του. Για την ἀκρίβεια, ἐπιφυλασσόμενος για τη συνεισφορά ἄλλου βαλκανικοῦ ἔθνους σε ὅ,τι ἐμφανίζεται ως κοινή βαλκανική κληρονομιά.

Ἐνδεικτικό, βέβαια, της πολυμέρειας και του μη μονολιθικοῦ χαρακτήρα της ελληνικῆς λαογραφίας, ἀκόμα και στην ἀκαδημαϊκή της ἐκδοχή, εἶναι το γεγονός ὅτι και οἱ ἀκαδημαϊκοὶ λαογράφοι δεν ἦταν λίγες οἱ φορές που παραμέριζαν τήν λαογραφία της συνέχειας και στρέφονταν σε θέματα κοινωνικῆς συγκρότησης, διενεργώντας οἱ ἴδιοι συστηματικῆς ἐπιτόπιες ἐρευνες. Για παράδειγμα, εἶναι ἐνδιαφέρον πως στις μελέτες του

---

²⁹ Πρόκειται για διάλεξή του στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» το 1950. Δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά με λίγες προσθήκες στον ἕκτο τόμο της *Επετηρίδας του Λαογραφικοῦ Ἀρχείου της Ακαδημίας Ἀθηνῶν*.

για τη λαϊκή αρχιτεκτονική ο Μέγας, μολονότι πάντα ενδιαφέρεται να δείξει την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού προς τους άλλους βαλκανικούς, αφήνει να διαφανεί με τρόπο στέρεο η συστηματική εκ μέρους του εφαρμογή των αρχών και της μεθόδου της επιτόπιας έρευνας³⁰, αλλά και ο συγχρονικός προσανατολισμός της ερευνητικής του εργασίας³¹. Φυσικά, η υπέρτατη χωρική κλίμακα στην οποία ανάγονται τα πορίσματα των μελετών του είναι το ελληνικό έθνος, προκειμένου να προχωρήσει σε συγκρίσεις με τη «λαϊκὴν οικοδομίαν» των άλλων βαλκανικών εθνών. Η θεωρητική και μεθοδολογική επιλογή αυτή όμως δεν τον εμποδίζει να μελετήσει τη λαϊκή οικοδομία στο κοινωνικό και πολιτισμικό της πλαίσιο, την επιχώρια αγροτική κοινότητα³². Μάλιστα, στο έργο του αυτό δεν θα βρει κανείς τις αναγωγές στην αρχαιότητα και την επίμονη αναζήτηση «επιβιωμάτων» στον λαϊκό πολιτισμό, οι οποίες αποδίδονται ισοπεδωτικά στην ελληνική λαογραφία³³, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Μέγας υποχωρεί από τις πεποιθήσεις του για την αποστολή της λαογραφίας. Εκτός από το ότι είναι αδύνατο, θα ήταν και λανθασμένο να επιχειρήσει να ξεχωρίσει κανείς τον επιστήμονα λαογράφο από τον στρατευμένο στην υπεράσπιση του ελληνισμού πατριώτη, γιατί θα ήταν σαν να αγνοούσε τις συνθήκες συγκρότησης του επιστημονικού παραδείγματος και των προσώπων που το ενσαρκώνουν –και μάλιστα με τρόπο παραδειγματικό– ως αποτέλεσμα ευρύτερων κοινωνικών, πολιτικών και άλλων συγκυριών.

---

³⁰ Σε διάλεξή του στον κύκλο «Χωροταξία-Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική» ο Μέγας διατυπώνει συνοπτικά τις μεθοδολογικές αρχές της έρευνας που διενήργησε για την ελληνική λαϊκή αρχιτεκτονική. Για την επιτόπια έρευνα λέει μεταξύ άλλων τα εξής (Μέγας, 1969: σελ. 6): «Ἐν ἀρχῇ ἐξετάζομεν τοὺς γεωγραφικοὺς καὶ επαγγελματικοὺς ὄρους τῆς διαβίωσης τῶν κατοίκων ἐκάστης περιοχῆς καὶ ἀκολουθῶς προβαίνομεν εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ ἔρευναν τῆς λαϊκῆς οἰκίας, ὡς αὐτὴ διεμορφώθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὄρων τούτων ὡς καὶ παραγόντων ἱστορικῶν. Ζητοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν λεπτομερῶς τὴν σύστασιν τῶν σπιτιῶν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν τοῦ χώρου καὶ πρὸς τοῦτο ἀρχίζομεν νὰ ἐπισκεπτόμεθα μερικὰ ἀπὸ τὰ σπίτια αὐτά».

³¹ Στην ίδια ομιλία του επισημαίνει σχετικά με τον χαρακτήρα της λαογραφίας: «Ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν μόνο τὰ παλαιὰ σπίτια. Ἡ Λαογραφία δὲν εἶναι ἐπιστῆμη διὰ περασμένα πράγματα, Ἀρχαιολογία, ὅπως καὶ τελευταίως ἐλέχθη ἀπὸ ἐρασιτέχνην λαογράφον. Ἔργον τῆς Λαογραφίας δὲν εἶναι ὅπως πολλοὶ νομίζουν, ἀπλῶς νὰ συλλέξῃ καὶ διαφυλάξῃ εἰς ἀρχεῖα καὶ μουσεῖα τα τελευταῖα δείγματα τοῦ ἰδιάζοντος εἰς κάθε λαὸν χαρακτήρος, ὅσα περιεσώθησαν ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ [...] Καὶ αἱ νέαι αὐταὶ μορφαὶ ἐνδιαφέρουν ἐξ ἴσου τὴν ἔρευναν καὶ αὐταὶ συντελοῦν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς λαϊκῆς μυθῆς πού εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς πάσης λαογραφικῆς ἐρένης. Δι' αὐτὸ ἡ Λαογραφία χαρακτηρίζεται ὡς ἐπιστῆμη ὄχι τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ τοῦ παρόντος [...]» (ἔμφ. στο πρωτ.).

³² Το ενδιαφέρον του για τη λαϊκή αρχιτεκτονική ανακλάται και στο γεγονός ότι στο λαογραφικό διάγραμμα, όπως αποτυπώνεται στη βιβλιογραφία της λαογραφίας τα έτη 1946-7, ο συνοικισμός, η οικία και η αυλή αποτελούν μέρη της ανεξάρτητης ενότητας του υλικού βίου (Ποτηρόπουλος, 2007:59).

³³ Είναι ενδιαφέρον, προκειμένου να αξιολογηθεί η λεγόμενη αρχαιολογία του Γ. Μέγα, ότι ο ίδιος ασκεί σφοδρή κριτική στον Γερμανό λαογράφο Bernhard Schmidt, ακριβώς επειδή συλλέγει ελληνικά παραμύθια με μόνο κριτήριο την ομοιότητά τους με αρχαιοελληνικούς μύθους.

3. Η μη ακαδημαϊκή λαογραφία: Δ. Λουκόπουλος και Μ. Μερλιέ

Η κριτική που ασκείται στην ελληνική λαογραφία συνήθως λαμβάνει υπόψη το έργο των ακαδημαϊκών λαογράφων που εργάστηκαν στους ακαδημαϊκούς θεσμούς στους οποίους αναπτύχθηκε η επιστήμη. Κάτι τέτοιο όμως δεν αποδίδει σε καμία περίπτωση την ποικιλία του λαογραφικού λόγου κάθε μορφής, καθώς δεν συνεξετάζεται η συνεισφορά των επιστημόνων λαογράφων –οι ερασιτέχνες παράγουν ένα άλλο είδος λόγου, που απαιτεί ειδική πραγμάτευση– που δεν υπάγονταν άμεσα σε κανέναν από τους επίσημους θεσμούς άσκησης της λαογραφικής επιστήμης και, ως εκ τούτου, δεν ήταν τόσο εκτεθειμένοι στις άτεγκτες ακαδημαϊκές συμβάσεις και δεσμεύσεις παλαιότερων εποχών³⁴. Μελετώντας το έργο των λαογράφων αυτών μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι η λαογραφία δεν υπακούει πάντα στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που έχουν διαμορφωθεί γι' αυτήν ως ένα εγχείρημα εγγενώς δέσμιο των θεωριών περί αδιάσπαστης συνέχειας τους ελληνισμού ανά τους αιώνες ή ως μια χωρίς μέθοδο ρομαντική απόπειρα να μυθοποιηθεί ο λαϊκός πολιτισμός.

Το παράδειγμα του Δημήτριου Λουκόπουλου είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό, χωρίς να είναι και το μόνο. Μολονότι ο ίδιος δεν είχε εξειδικευμένες σπουδές στη λαογραφία, μπορεί να θεωρηθεί για πολλούς λόγους ένας από τους θεμελιωτές της ανθρωπολογικής έρευνας στον ελλαδικό χώρο, ειδικά στον τομέα της μελέτης του υλικού πολιτισμού. Ζώντας στο πρώτο μισό του περασμένου αιώνα, στην ίδια περιρρέουσα ατμόσφαιρα εντός της οποίας συγκροτήθηκε η ακαδημαϊκή λαογραφία, άφησε έργο –το οποίο παραμένει μάλλον υποτιμημένο όσον αφορά τη θέση του στην ιστορία των

---

³⁴ Για παράδειγμα, είναι πολύ ενδιαφέρουσα η, κατά κάποιον τρόπο, «εφαρμοσμένη λαογραφία» που άσκησαν μεταξύ άλλων μια σειρά από αρχιτέκτονες επηρεασμένοι από τα διεθνή ρεύματα που στρέφονταν στη μελέτη και την αξιοποίηση των αισθητικών αντιλήψεων και των τεχνικών λύσεων της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Από την εποχή του Αριστοτέλη Ζάχου, που, όπως σημειώνει ο Μερκαλής, δεν βρήκε συνεχιστές (Μερκαλής, 1984: 130), και κυρίως από τον Πικιώνη και μετά μια ολόκληρη γενιά αρχιτεκτόνων μελετά συστηματικά τη λαϊκή αρχιτεκτονική και επιχειρεί να δημιουργήσει χώρους, κτήρια ή και να επέμβει σε ολόκληρους οικισμούς, ασκώντας, θα έλεγε κανείς, μια εφαρμοσμένη λαογραφία. Το παράδειγμά τους μας δείχνει πώς η λαογραφία επηρέασε ευρύτερους κύκλους διανοουμένων, όχι απαραίτητα στο πνεύμα μιας συντηρητικής λαογραφίας της συνέχειας ή της γραφικότητας, αλλά και πώς σε ορισμένες περιπτώσεις επηρέασε έμμεσα τη δημιουργία του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα. Στοιχεία τέτοιων επιρροών, αλλά και θεωρητικές προσεγγίσεις της λαϊκότητας και του ήθους που διήπε τη λαϊκή οικοδομία μπορεί κανείς να βρει στο έργο και τα κείμενα πολλών από τους σημαντικότερους Έλληνες αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Εκτός από τον Πικιώνη, οι Δοξιάδης, Άρης Κωνσταντινίδης, Παύλος Μυλωνάς αλλά και πολλοί άλλοι μπορούν να συνδεθούν με αυτές τις τάσεις.

ελληνικών ανθρωπολογικών σπουδών– που ακόμα και σήμερα μπορεί να θεωρηθεί καρπός βαθιάς ανθρωπολογικής κατανόησης της ελληνικής κοινωνίας της εποχής του.

Από την πρώτη ανάγνωση των τεσσάρων έργων του για τη Ρούμελη φαίνεται ξεκάθαρα η διαφορά αντιλήψεων σε σύγκριση με εκείνες της ακαδημαϊκής λαογραφίας. Κατ' αρχάς, η συστηματική μελέτη αυτού που σήμερα αποκαλείται υλικός πολιτισμός σε αντίθεση με τη σχεδόν μονομερή έμφαση της ακαδημαϊκής λαογραφίας στα λεγόμενα «μνημεία του λόγου» δεν αποτελεί μόνο σαφή θεματική διαφοροποίηση, αλλά ανακλά και βαθιές διαφοροποιήσεις όσον αφορά τον προσανατολισμό της επιστήμης –μπορεί να πει κανείς τη θεωρία, μολονότι ο Λουκόπουλος δεν εξέθεσε ποτέ με τρόπο συστηματικό τις θεωρητικές αντιλήψεις που είχε σίγουρα διαμορφώσει³⁵. Το ίδιο συμβαίνει και με τη μέθοδο. Ο Λουκόπουλος, βιωματικός γνώστης ο ίδιος της κοινωνίας που κατά κύριο λόγο μελετά, των αγροτικών και κτηνοτροφικών κοινοτήτων της Αιτωλίας και όλης της Ρούμελης, προβαίνει σε μια εξαιρετική εθνογραφική μελέτη, καταγράφοντας με αξιοθαύμαστη επάρκεια και μεθοδικότητα αυτά που βλέπει στο πεδίο έρευνας και όσα του περιγράφουν οι πληροφορητές του στις συνεντεύξεις που διενεργεί μαζί τους.

Από το σύνολο του έργου του είναι υποχρέωσή μας να επισημάνουμε ιδιαίτερα τον τρόπο που αντιμετώπισε το θέμα της κοινωνικής αλλαγής και των μετασχηματισμών του αγροτικού χώρου, ένα ζήτημα με το οποίο η ακαδημαϊκή λαογραφία της εποχής του δεν διανοήθηκε να ασχοληθεί ποτέ. Αντιθέτως, ο Δ. Λουκόπουλος προβαίνει σε μια σειρά οξυδερκών παρατηρήσεων εντοπίζοντας τις αλλαγές σε κοινωνικούς παράγοντες: στην αυξανόμενη επίδραση της πόλης επί του αγροτικού χώρου, στην επίδραση της μόδας, του μαζικού δηλαδή πολιτισμού των προπολεμικών δεκαετιών, που μόλις τότε άρχιζε να επεκτείνεται, και στη στρατιωτική θητεία.

Είναι σημαντικό να παραθέσουμε τη γνώμη ενός Έλληνα ιστορικού που επηρέασε πολύ τους νεότερους λαογράφους, του Σπύρου Ασδραχά, για τη συνεισφορά του Λουκόπουλου στη μελέτη των χωρικών δομών των κοινωνιών που μελετά:

Η καρδιά όμως, το μεγάλο βάρος της Λαογραφίας προϋποθέτει έρευνα επί του πεδίου και μία σχέση με το πεδίο. Ο Λουκόπουλος ήταν ακριβώς αυτό, ήξερε το πεδίο. Είτε με τα

---

³⁵ Μπορεί να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα αυτό κρίνοντας από το πολυσχιδές έργο του τόσο για τον ελλαδικό χώρο, κυρίως τη Ρούμελη, όσο και για τη Μικρά Ασία και τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στο πλαίσιο της συνεργασίας του με το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και τη Μέλπω Μερλιέ. Μια σαφή νύξη για συζητήσεις μεθοδολογικού περιεχομένου κάνει η Μερλιέ (1948:27).

ποιμενικά του, είτε με τα αγροτικά του μας έδωσε συστήματα του χώρου, των τρόπων κατοίκησης, των τρόπων αξιοποίησης των δυνατοτήτων του εδάφους, τον τρόπο αριστοποίησης των δυνατοτήτων του εδάφους, ανοίγοντάς μας ένα τεράστιο κεφάλαιο αγροτικής ιστορίας [...]

Ο Λουκόπουλος, πρέπει να επισημάνουμε, δεν αποφεύγει μόνο να αναγάγει το στατικό λαογραφικό παρόν στην αρχαιότητα, αλλά και αναγνωρίζει ρητά τη μεταβατικότητα της εποχής στην οποία ζει: «Η εποχή που ζούμε», γράφει, «είναι μια μεταβατική κατάσταση σε όλο το φανέρωμα της ζωής μας» (1927: 51). Παρά το γεγονός ότι διαπίστωνε –και ίσως ήταν ένας από τους πρώτους Έλληνες διανοουμένους που το έκανε– ότι οι χωρικοί περιφρονούν την αγροτική ζωή και επιθυμούν να γίνουν αστοί, σημειώνει, πέρα από κάθε διάθεση «μυθοποιητικής εξιδανίκευσης»³⁶, πως «τα δικαιώματα της εξέλιξης ταυτίζονται με τα δικαιώματα της αιώνιας νεότητας».

Στο σημείο αυτό αξίζει να προσθέσει κανείς, προκειμένου να αποδοθεί μια έστω αδρομερής εικόνα της ποικιλομορφίας της λαογραφικής επιστήμης, όπως αναπτύχθηκε στην Ελλάδα, ότι οι μη ακαδημαϊκοί λαογράφοι, όπως ο Λουκόπουλος³⁷, χρησιμοποιούν χωρίς αναστολές την καθομιλουμένη γλώσσα του λαού στα κείμενά τους. Αντίθετα, η επίσημη λαογραφία χρησιμοποιεί τη γλώσσα των διανοουμένων προκειμένου να περιγράψει τον προφορικό λόγο του λαού³⁸ μορφές του οποίου όχι μόνο μελετούσε αλλά δεν έχανε και την ευκαιρία να τις προβάλλει ως «εθνικό μνημείο»³⁹. Από όλα αυτά φαίνεται επαρκώς ότι η λαογραφία ως εγχείρημα πρέπει να κρίνεται σε όλες της τις εκδοχές, όχι μόνο τις επίσημες και αναγνωρισμένες, αλλά και τις πιο ανεπίσημες και

---

³⁶ Η μυθοποιητική εξιδανίκευση, μαζί με τον ανιστορισμό και τον έντονο εθνοκεντρισμό, είναι οι τρεις όψεις της λαογραφικής προβληματικής, σύμφωνα με τον Δαμιανάκο (1987:43).

³⁷ Εξάιρεση αποτελεί το πρώτο έργο του *Αιτωλικαί Οικήσεις, Σκεύη και Τροφαί*.

³⁸ Βέβαια, το ζήτημα της χρήσης της καθαρεύουσας γλώσσας από την ακαδημαϊκή λαογραφία είναι πιο σύνθετο. Για παράδειγμα, το κίνημα του λαογραφισμού και της ηθογραφίας, που μεταξύ άλλων αποτέλεσε έναν από τους προμαχόνες του δημοτικισμού, άντλησε έμπνευση κατ' εξοχήν από τους λαογράφους και ιδιαίτερα από τον Ν.Γ. Πολίτη. Παράλληλα, ο ίδιος ο Νικόλαος Πολίτης ως υπηρεσιακός παράγοντας του Υπουργείου Παιδείας δραστηριοποιήθηκε έντονα προκειμένου να καθιερωθεί η διδασκαλία της Νέας Ελληνικής στα σχολεία.

³⁹ Στο σημείο αυτό δεν εννοώ μόνο τα δημοτικά τραγούδια, ούτε καν τις άλλες «μνημειοποιημένες», στο πλαίσιο των ληματογραφικών κατατάξεων, εκφάνσεις του προφορικού πολιτισμού (παροιμίες, επωδές, διηγήσεις κ.ά.), αλλά και αυτή την καθημερινή ομιλία στην πιο «ταπεινή» της εκδοχή. Για παράδειγμα, ο μελετητής του Λεξικογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών Παναγιώτης Φουρικής στα *Μεγαρικά Μελετήματα* του μας δίνει μια υποδειγματική εργασία εθνογραφικής συνέντευξης, παραθέτοντας μάλιστα και μια φωνητική μεταγραφή των πληροφοριών που του έδωσε μια Μεγαρίτισσα, στην ομιλουμένη φυσικά γλώσσα, για την κατεργασία του μαλλιού και την ύφανσή του στους αργαλειούς.

λιγότερο προβεβλημένες. Γιατί μόνο με μια συνολική και όχι επιλεκτική προσέγγιση της ελληνικής λαογραφίας μπορούν να αναφανούν οι ποικίλες εκδοχές της, και όχι μια μονομερής και γι' αυτό παραμορφωτική εικόνα της, και να αναδειχτεί ως μια εκδοχή – ασφαλώς με αντιφάσεις και δεσμεύσεις– αυτόχθονης πρόσληψης της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στη χώρα μας.

Ένα από τα πιο σημαντικά μη ακαδημαϊκά κέντρα λαογραφικής έρευνας υπήρξε και το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, το οποίο ίδρυσε η Μέλπω Μερλιέ και το οποίο στάθηκε στην πρωτοπορία της ανανέωσης της θεματολογίας και της μεθοδολογίας της ελληνικής λαογραφίας⁴⁰. Η συνεισφορά του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών και της Μέλπως Μερλιέ υπήρξε εξίσου σημαντική: όσον αφορά το θέμα της ένταξης του χώρου στα επιστημονικά ενδιαφέροντα της λαογραφίας, η σε βάθος ολιστική μελέτη των χωριών και το απολύτως πρωτοποριακό ενδιαφέρον των ερευνητών του «για τη σπουδή του οικισμού και του χώρου και την κάθε είδους σχέση της κοινότητας με τη γύρω ευρύτερη περιοχή» (Παπαδόπουλος, 1982: 31) ανανέωσαν τη θεματολογία της ελληνικής λαογραφίας συμβάλλοντας σε «μια επιβλητική στην προοπτική της ανθρωπολογική θεωρία και πράξη» (Μερακλής, 1996: 53). «Γειτονικά χωριά, διοίκηση, κάτοικοι, σχέσεις και συναλλαγές, επιγαμίες, επαγγέλματα, δρόμοι και συγκοινωνίες, βουνά λόφοι, ρέματα, τοπωνύμια, κλίμα, εσωτερική μορφή χωριού, δρόμοι, αλώνια, πλατείες, χωράφια, βρύσες, μύλοι, νεκροταφεία, ξωκκλήσια, μοναστήρια, κ.λπ.» περιλαμβάνονται στις θεματικές ενότητες για τη συλλογή πληροφοριών προκειμένου να αξιοποιηθούν από τη Χαρτογραφική Υπηρεσία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Merlier, 1974). Όμως η πραγμάτευση του χώρου δεν περιοριζόταν στην περιγραφή. Η ίδια η Μερλιέ (1948:27-28) σημειώνει σχετικά, παρουσιάζοντας τη δουλειά που είχε ήδη κάνει το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών:

---

⁴⁰ Πέρα από τη συνεισφορά του στην καταγραφή της προφορική μνήμης των Μικρασιατών προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα μετά την καταστροφή και την ανταλλαγή πληθυσμών, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών πρωτοστάτησε στη μελέτη της μουσικής ελληνικής λαογραφίας σχεδιάζοντας και πραγματοποιώντας σχετικές επιτόπιες έρευνες. Όσον αφορά την ανανέωση της θεματολογίας και της μεθοδολογίας της λαογραφικής έρευνας, η συνεισφορά του ήταν ρηξικέλευθη, όχι μόνο με τα μέτρα της εποχής του, αλλά και με τα σημερινά (Μερακλής, 1996). Ως προς την ανανέωση της θεματολογίας και της μεθοδολογίας της λαογραφικής έρευνας συνεισέφερε τη συστηματική μελέτη της προφορικής μνήμης και ιστορίας –και μάλιστα πολύ πριν η προφορική ιστορία αποτελέσει αυτόνομο κλάδο της ιστορίας και της ανθρωπολογίας– καρπός της οποίας υπήρξε η δημιουργία αρχείου προφορικών μαρτυριών σχετικών με τη ζωή στις μικρασιατικές εστίες και το τραύμα της Καταστροφής, η εντρυφήση στην ελληνική μουσική λαϊκή παράδοση με έμφαση στην κοινωνική διάσταση της μουσικής και του τραγουδιού, που οδήγησε στη δημιουργία μουσικού λαογραφικού αρχείου.

Έτσι όπως διαγράφηκε η έρευνά μας της Καππαδοκίας και, γενικά, της Μικρασίας, – αφού τις ίδιες μεθόδους εφαρμόζουμε παντού– μελετούμε τις διαλέκτους, τη γεωγραφία, την ιστορία, την τοπογραφία και τις τοπωνυμίες της κάθε περιφέρειας και του κάθε χωριού που ερευνούμε, κι έπειτα την υλική και την πνευματική του ζωή. Η τοπογραφία μας φέρνει κάποτε στην αρχαιολογία, στην αρχαία γεωγραφία και στην ιστορία (αρχαία, πρωτοχριστιανική, χριστιανική, βυζαντινή, σύγχρονη και πρόσφατη). [...] Σε θέματα εντελώς λαογραφικά οι συγγραφείς τους αισθάνονται την ανάγκη να προτάξουν μερικές σελίδες για να μας φωτίσουν ως προς το γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο της περιοχής ή του χωριού που μελετούν. Και οι γενικές αυτές πληροφορίες πάντα μας είναι ευπρόσδεχτες. Υπάρχουν περιοχές στην Ήπειρο, στη Μακεδονία, στην Πελοπόννησο, μ' ακόμα και στη Ρούμελη και στα Νησιά, που ελάχιστα τις ξέρομε. Το πιστοποίησα όταν περιοδεύαμε στα 1922 στη Ρούμελη με το Λουκόπουλο, κι ακόμα περισσότερο όταν περιοδεύαμε στη Μακεδονία στα 1930 στην πρώτη τότε αποστολή του Μουσικού λαογραφικού αρχείου. Νομίζω πως σήμερα αισθανόμαστε την ανάγκη να υπερβούμε ένα στάδιο της λαογραφίας που για καιρό επικράτησε κι ακόμα επικρατεί στην Ελλάδα⁴¹.

Την ίδια στιγμή, βέβαια, στο έργο της Μερλιέ και των συνεργατών της –εκτός από τον ίδιον τον Λουκόπουλο, συνεργάστηκε με μερικούς από τους σημαντικότερους λαογράφους του δεύτερου μισού του περασμένου αιώνα, όπως ο Σπυριδάκης, ο Πετρόπουλος, ο Λουκάτος– δεν θα βρει κανείς καμιά ρομαντική εξιδανικευτική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού, όπως επίσης δεν θα συναντήσει και καμιά απόπειρα επίδειξης πολιτισμικής ανωτερότητας των Ελλήνων έναντι των άλλων εθνοτήτων της Μικράς Ασίας και ειδικά των Τούρκων. Αντίθετα, οι εργασίες δεν χάνουν την ευκαιρία να τονίσουν τις κοινές μορφές που έλαβε ο πολιτισμός των λαϊκών στρωμάτων στην περιοχή της ευρύτερης Μικράς Ασίας.

---

⁴¹ Αξίζει να προσεχθεί ότι η μελέτη της τοπογραφίας των χωριών, οδηγεί στην αρχαιολογία, στην αρχαία γεωγραφία «κάποτε», και όχι αναγκαστικά. Η Μερλιέ διατυπώνει ένα πολύ εξελιγμένο σχήμα ιστορικής τεκμηρίωσης, καθώς διευκρινίζει πως, όταν η μελέτη οδηγεί στην ιστορία, δεν καταλήγει πάντα στην αρχαία ιστορία, αλλά και στη βυζαντινή ή στη σύγχρονη, ενώ κάνει ειδική μνεία στην πρόσφατη. Η Μερλιέ γράφει το 1948, και μάλιστα μιλάει αναδρομικά για τη λαογραφική εργασία που έχει ήδη επιτελέσει το Κέντρο. Πόσος καιρός θα έπρεπε να περάσει ώστε η ακαδημαϊκή λαογραφία αλλά και η πιο μοντέρνα εκδοχή της μεταπολεμικής κοινωνικής ανθρωπολογίας να επεξεργαστούν ένα τέτοιο εξελιγμένο μοντέλο ένταξης της ιστορικής εξήγησης στην ανάλυση του πολιτισμού;

4. Νέα Λαογραφία και μετασηματισμοί του χώρου: Μ. Μερακλής και Α. Κυριακίδου-Νέστορος

Το δημοκρατικό κλίμα που εμπεδώθηκε σταδιακά, μετά την αποκατάσταση των κοινοβουλευτικών θεσμών το 1974 και το πνεύμα ανανέωσης και φιλελευθερισμού που έπνευσε στα ελληνικά πανεπιστήμια, κοιτίδες ριζοσπαστικής κριτικής και προνομιακούς χώρους υποδοχής των επιστημονικών και ευρύτερων πνευματικών αναζητήσεων σε ολόκληρο τον κόσμο, συντέλεσαν στη σταδιακή ανανέωση της λαογραφίας, όπως αυτή διδασκόταν στα πανεπιστήμια, κυρίως της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων. Από την άλλη μεριά, η νεότερη γενιά λαογράφων, επηρεασμένη από τις εξελίξεις στον χώρο των ευρύτερων ανθρωπολογικών σπουδών αλλά και τα ανανεωτικά ρεύματα στον χώρο της γερμανικής κυρίως λαογραφίας, υπήρξε πολύ περισσότερο τολμηρή όσον αφορά την υιοθέτηση νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσανατολισμών από ό,τι η παλιότερη γενιά λαογράφων. Σε αυτό φυσικά συντέειναν και οι ευρύτερες εξελίξεις όσον αφορά τη διεθνή θέση της χώρας, η εξομάλυνση της εσωτερικής πολιτικής ζωής και ο εκδημοκρατισμός του ελληνικού πανεπιστημίου.

Παράλληλα, με την εμφάνιση των ανανεωτικών τάσεων στους κόλπους της λαογραφίας επήλθε και η σταδιακή, έστω και καθυστερημένη, ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών στα ελληνικά πανεπιστήμια και τα ερευνητικά ιδρύματα. Πλέον η Ελλάδα δεν αποτελούσε μόνο πεδίο διενέργειας ανθρωπολογικών και άλλων ερευνών από τη μεριά ξένων, κυρίως Άγγλων, Αμερικανών και Γάλλων ερευνητών και επιστημόνων. Σταδιακά αναδεικνυόταν και ένα εγχώριο δυναμικό κοινωνικών επιστημόνων, που είχε σπουδάσει στο εξωτερικό, στα σημαντικότερα κέντρα κοινωνικής θεωρίας και ερευνητικής πράξης, και το οποίο, κατά τεκμήριο, επέστρεφε στην Ελλάδα. Είναι μάλιστα από πολλές απόψεις ενδιαφέρον το γεγονός ότι η πλειονότητα των νέων Ελλήνων ανθρωπολόγων, αν όχι το σύνολό τους, επέλεξαν ως πεδίο ερευνών τους τον ελληνικό χώρο.

Το φαινόμενο της σχεδόν αποκλειστικής ανάπτυξης της «ανθρωπολογίας οίκου»⁴² ή αυτοανθρωπολογίας συνδέεται πρωτίστως με τις ανάγκες μιας κοινωνίας που είχε

---

⁴² Ο όρος δεν ανταποκρίνεται στην ελληνική ιστορία των ανθρωπολογικών σπουδών, δεδομένου ότι εξυπνοεί την «επιστροφή στον οίκο». Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορούσε να συμβεί, αφού δεν προϋπήρξε η επικέντρωση των ελληνικών ανθρωπολογικών σπουδών στο «άγνωστο» και το «εξωτικό», ανάλογη με εκείνη των ανθρωπολογικών σπουδών στις ευρωπαϊκές χώρες. Για μια κριτική προσέγγιση της «ανθρωπολογίας οίκου» βλ. Γκέφου-Μαδιανού (1998)· Hastup (1998)· Αλεξάκης (2003).

στερηθεί την ευεργετική επίδραση των κοινωνικών επιστημών στη συλλογική αυτογνωσία. Οι πολυτάραχες και δαιδαλώδεις διαδρομές της πρόσφατης ιστορίας των Ελλήνων, καθώς και οι νέες πραγματικότητες ερέθιζαν την ερευνητική διάθεση των νέων επιστημόνων: εθνική αντίσταση και εμφύλιος, αποδιάρθρωση της παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας, μετανάστευση και αστικοποίηση, νέες μορφές πολιτικής συμπεριφοράς και οργάνωσης, εκβιομηχάνιση, τουρισμός, νέα μαζικά πολιτισμικά φαινόμενα και τόσα άλλα που απαιτούσαν μελέτη και ερμηνεία. Βάρυνε, επίσης, το γεγονός ότι η Ελλάδα, κυρίως ως μεσογειακή χώρα, διατηρούσε και τα μεταπολιτευτικά χρόνια μέρος της αίγλης που απέκτησε ως πεδίο ανθρωπολογικών ερευνών κατά τη δεκαετία του '60. Η στροφή στην Ελλάδα των νέων κοινωνικών ανθρωπολόγων δεν ήταν όμως μόνο επιλογή. Εκ των πραγμάτων ήταν η μόνη επιλογή, καθώς λόγω της θέσης της χώρας στο διεθνές περιβάλλον δεν υπήρχε η άμεση ζήτηση για τη γνώση άλλων κοινωνιών και πολιτισμών, όπως είχε συμβεί παλαιότερα στις αποικιοκρατικές χώρες της ευρωπαϊκής μητρόπολης. Τέλος, οι ακαδημαϊκές υποδομές και κυρίως η έλλειψη κονδυλίων για τη διεξαγωγή ανθρωπολογικών ερευνών στο εξωτερικό αποτέλεσαν –και συνεχίζουν να αποτελούν– ανασταλτικό παράγοντα για τη διεξαγωγή ερευνών από τους Έλληνες ανθρωπολόγους σε περιοχές εκτός Ελλάδας.

Από τη μεριά της λαογραφίας δύο είναι οι προσωπικότητες που επηρέασαν την ανανέωση του ερευνητικού προσανατολισμού και του περιεχομένου της λαογραφίας, όχι μόνο την έρευνα του χώρου, στην οποία επικεντρώνεται η μελέτη αυτή, αλλά και το σύνολο της επιστήμης. Πρόκειται για τον Μιχάλη Μερακλή και την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, που αναδείχτηκαν σε καθηγητές της λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1975) και Θεσσαλονίκης (1976) αντίστοιχα. Δεν είναι τυχαίο ότι σημαντικό μέρος της ανανεωτικής και κριτικής προσέγγισης και των δύο λαογράφων υπήρξε η φρέσκια αντιμετώπιση του χώρου ως αντικειμένου μελέτης, είτε στην παραδοσιακή κοινωνία είτε στη διαδικασία μετασχηματισμού και μετάβασής της σε νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης.

Ο Μερακλής συνεισέφερε στην ανανέωση της λαογραφικής θεματολογίας, επηρεασμένος περισσότερο από τα νέα ρεύματα της γερμανικής λαογραφίας, κυρίως όσον αφορά τη διευρυμένη αντίληψή της ως κοινωνικής επιστήμης. Ως εκ τούτου, ήταν ένας από τους πρώτους λαογράφους που επισήμανε σε επίπεδο θεωρητικό τις νέες

σύνθετες πραγματικότητες που είχε να αντιμετωπίσει η λαογραφία λόγω των ήδη προχωρημένων αλλαγών που είχε υποστεί η παραδοσιακή αγροτική κοινότητα αλλά και των νέων πολιτισμικών φαινομένων του αστικού χώρου⁴³.

Το ενδιαφέρον του δεν υπήρξε προς μία μόνο κατεύθυνση, καθώς δεν ενδιαφέρθηκε μόνο για τη μεταφορά όψεων του αγροτικού τρόπου ζωής στην πόλη, στο πλαίσιο της «νόθας αστικοποίησης»⁴⁴, όρο που χρησιμοποιεί ο ίδιος για να περιγράψει τις εντελώς ιδιαίτερες συνθήκες που χαρακτηρίζουν την ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα. Γράφει σχετικά (Μερακλής, 1984: 26):

Ο αστικός τρόπος ζωής έχει γοητεύσει έναν λαό που, ωστόσο, είταν ανέτοιμος για μια τέτοια μετάβαση. Η μετάβαση δεν έγινε από μέσα, ως η φυσική εξέλιξη μιας εσωτερικής οικονομικής (βιομηχανικής) ανάπτυξης. Πιο πολύ επιβλήθηκε απ' έξω, καθώς οι διάφορες «βοήθειες» των συμμαχικών σχεδίων και προγραμμάτων από τον πόλεμο κι ύστερα, δε χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία των προϋποθέσεων μιας παραπέρα, αυτοδύναμης ανάπτυξης, αλλά για την κάλυψη καταναλωτικών αναγκών, όπως τις διαμόρφωσε η εισαγωγή μαζί με τις βοήθειες κι ενός διαφημιζόμενου (στην κυριολεξία του όρου) τρόπου ζωής, που δεν ήταν ισόρροπος με το οικονομικό επίπεδο του πληθυσμού. Έτσι ο πληθυσμός αυτός τρέφει ένα βαθύτερο διχασμό, είναι αγρότης και αστός μαζί, και μάλιστα με τρόπο που δεν γεφυρώνει τις διαφορές, αλλά οδηγεί σε σοβαρές ανισοροπίες και μεταπτώσεις.

Εντοπίζει όμως πολύ νωρίς και την αντίστροφη τάση της αστικοποίησης, της μεταφοράς δηλαδή του πολιτισμού του αστικού χώρου στον αγροτικό. Καλεί μάλιστα την αστική λαογραφία να περιλάβει στο ερευνητικό της πρόγραμμα τόσο «τη ζωή των κατοίκων της πόλης καθώς και των οικισμών στους οποίους έχει εισχωρήσει το πνεύμα της πόλης» (Μερακλής, 1989: 61). Ο τουρισμός και η «έξοδος του Σαββατοκύριακου»

---

⁴³ Η Κυριακίδου-Νέστορος λόγω του χαρακτήρα που προσέδιδε στη λαογραφία ως πολιτισμική ιστορία της Τουρκοκρατίας, δεν ενδιαφερόταν για τις νέες πολιτισμικές πραγματικότητες, που ενδιέφεραν τον Μερακλή. Θεωρούσε ότι η λαογραφία στη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής μπορούσε να συνεισφέρει τη γνώση του σημείου «εκκίνησης», δηλαδή της παραδοσιακής κοινωνίας, και όχι του σημείου κατάληξης των μετασχηματισμών, δηλαδή της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας (Κυριακίδου-Νέστορος, 1978: 41-42).

⁴⁴ Τον όρο εισήγαγε ο Βασίλης Φίλιας (1974) με τη σχετική μελέτη του, ένα από τα κείμενα της μεταπολιτευτικής περιόδου που επηρέασαν σημαντικά τις αντιλήψεις –όχι μόνο των λαογράφων– για τον χώρο και τους μετασχηματισμούς του.

τον απασχολούν ως φαινόμενα που σχετικοποιούν την αντίθεση πόλης και υπαίθρου και γενικεύουν τους μετασχηματισμούς του αγροτικού αλλά και του αστικού περιβάλλοντος, ιδιαίτερα του οικισμένου (αυθαίρετη αστική δόμηση, νοσταλγικές «αναπαλαιώσεις» και όχι ανακαινίσεις, όπως τονίζει, αγροτικών σπιτιών) (Μερακλής, 1984: 28-30).

Σημαντικός για τη μελέτη του χώρου και των μετασχηματισμών του από μια ανθρωπολογική άποψη υπήρξε ο πρώτος τόμος του έργου του *Ελληνική Λαογραφία*, ο οποίος αναφέρεται στην κοινωνική συγκρότηση, και ειδικά τα δύο πρώτα κεφάλαια «Φυσικός Χώρος» και «Οικιστική Δραστηριότητα». Εκτός από το ότι για πρώτη φορά με τρόπο ξεκάθαρο θεμελιώνεται η λαογραφία ως κοινωνική επιστήμη –σε αντίθεση με τη σχεδόν αποκλειστικά φιλολογική κατεύθυνση της ακαδημαϊκής λαογραφίας⁴⁵–, τίθεται το πλαίσιο για την εισαγωγή του χωρικού παράγοντα στις λαογραφικές έρευνες. Έτσι, ενώ η Κυριακίδου-Νέστορος περιορίζεται στην ανίχνευση της οργάνωσης του χώρου της παραδοσιακής κοινότητας, ο Μερακλής προχωρά στη διερεύνηση των χωρικών σχέσεων που διέπουν και τον αστικό χώρο. Επίσης, θεωρεί σημαντική την έννοια της απόστασης, δηλαδή της τοποθεσίας (location), από τις έννοιες-κλειδιά της γεωγραφίας, όσον αφορά τη διερεύνηση των σχέσεων της κοινότητας με χώρους διαφορετικής κλίμακας (ό.π.: 44-46).

Ένα από τα σημαντικότερα κείμενά του («Τι είναι ο Folklorismus»⁴⁶) αφιερώνεται στη μελέτη του φαινομένου του φολκλορισμού, της αναβίωσης, όπως τον ορίζει ο ίδιος, «παραδοσιακών μορφών του λαϊκού βίου και πολιτισμού, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται κατά τρόπον οργανικό και ζωτικό στις ανάγκες της σύγχρονης ζωής του παρελθόντος στις νέες συνθήκες» (Μερακλής, 1989: 111). Ο Μερακλής επισημαίνει ότι ο φολκλορισμός έχει έντονη χωρική διάσταση, καθώς συνδέεται τόσο με τη νοσταλγία της παραδοσιακής κοινότητας ως τόπου, αλλά και γιατί αναπτύσσεται στο πλαίσιο του τουρισμού. Ενδιαφέρουσα είναι και η γνώμη του για το κωμειδύλλιο ως μια πρωταρχική μορφή φολκλορισμού, όπως αυτός αναπτύσσεται στους αστικούς πληθυσμούς της Αθήνας τον 19ο αιώνα, καθώς τον θεωρεί ως έκφραση της «νοσταλγικής αναπόλησης» εκ μέρους των αστών της Αθήνας των ήθων και της ζωής της επαρχίας.

---

⁴⁵ Όπως επισημίναμε, με μια σημαντική εξαίρεση, τις μελέτες του Γ. Μέγα για τη «λαϊκή οικοδομία».

⁴⁶ Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1972, στη *Λαογραφία*, τόμ. 28, σσ. 27-38. Αναδημοσιεύεται στο Μερακλής (1989: 109-123).

Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος υπήρξε η συγγραφέας δύο σημαντικών κειμένων που επικεντρώνονταν στην οργάνωση του τοπίου στην παραδοσιακή κοινωνία του ελληνικού χώρου. Πρόκειται για τα μελετήματα «Σημάδια τοῦ τόπου ἢ ἡ λογική τοῦ ἐλληνικοῦ τοπίου» (Α. Κυριακίδου-Νέστορος, 1979: 15-40) και «Ἡ Ὁργάνωση τοῦ χώρου στὸν παραδοσιακὸ πολιτισμὸ» (ό.π., 41-55). Το ενδιαφέρον των νεότερων Ελλήνων λαογράφων για τη μελέτη του χώρου σίγουρα σχετίζεται με τους γόνιμους προβληματισμούς της μεταπολεμικής λαογραφίας για το θέμα. Είναι αναμφισβήτητο όμως, πως τα δύο μελετήματα της Κυριακίδου-Νέστορος, αλλά και ο χαρακτήρας του προβληματισμού της που περιλαμβάνει τη συνειδητή και συστηματική μελέτη του χώρου, ως ενός από τους άξονες μελέτης της παραδοσιακής κοινωνίας, θα αποτελούσε μία από τις πηγές αναφοράς για τις λαογραφικές μελέτες που θα εμπνέονταν από τη θεωρία της πολιτισμικής οικολογίας. Η συγκεκριμένη ερευνητική επιλογή της Κυριακίδου-Νέστορος σχετίζεται και με την κριτική στο ληματογραφικό μοντέλο που κυριαρχούσε στην ακαδημαϊκή λαογραφία, αλλά και στη θεματική προσέγγιση της κοινότητας όπως αυτή του Robert Redfield (1955) στην κλασική μελέτη του για το θέμα. Λέει η Κυριακίδου-Νέστορος προτείνοντας μια ερευνητική προσέγγιση που θα τονίζει «την ενότητα του συνόλου» (ό.π.: 51):

Γι' αὐτὸ προκρίνουμε μιὰ προσέγγιση τοῦ θέματος [ενν. της μελέτης της ελληνικής κοινότητας], ποὺ συνεπάγεται τὴ χρήση δύο μονάχα παραμέτρων, οἱ ὁποῖες τυχαίνει νὰ εἶναι οἱ βασικὲς συντεταγμένες τῆς ζωῆς: πρόκειται γιὰ τὴν παράμετρο τοῦ χώρου καὶ τὴν παράμετρο τοῦ χρόνου.

Επηρεασμένη η ίδια από τη συμβολική ανθρωπολογία του Claude Lévi-Strauss, του οποίου υπήρξε μαθήτρια, περιέγραψε στα δύο κείμενά της τις χωρικές εκφάνσεις του πολιτισμού της παραδοσιακής κοινωνίας. Η λειτουργία του οικισμένου χώρου, η θέση της πλατείας, της εκκλησίας, του κοιμητηρίου, των εξωκκλησιών και των προσκυνηταριών, των δέντρων και των άλλων φυσικών στοιχείων με τις συμβολικές διαστάσεις τους ως προς τη νοηματοδότηση του χώρου, η βρύση, ο πανηγυρότοπος, οι αντιλήψεις των ντόπιων για τον ιερό χώρο και την άγρια φύση, τα ποικίλα σύνορα του οικισμού και οι τελετές καθαγιασμού του, η οργάνωση του δημόσιου χώρου της κοινότητας, αλλά και η διαρρύθμιση των εσωτερικών χώρων των σπιτιών, η οποία

καθρεφτίζει τις κοινωνικές αξίες και την οικονομική δομή της κοινότητας, αποτελούν μερικά από τα επιμέρους θέματα που θίγει η Κυριακίδου-Νέστορος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο κριτικός επαναπροσδιορισμός της χωρικής κλίμακας που προτείνει ως κατάλληλης για τη διενέργεια της λαογραφικής έρευνας. Αντί της αναγωγής στην εθνική κλίμακα, το πανελλήνιο επίπεδο, προτείνει ως πεδία ερευνών τρεις «φυσικές», όπως τις αποκαλεί, χωρικές ενότητες: την κοινότητα, την επαρχία και την περιφέρεια. Η ίδια δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό «φυσικές» ως εξής (ό.π.: 49)

Τις ονομάζω φυσικές, γιατί δεν οφείλονται στην επέμβαση τῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ δημιουργοῦνται κατὰ κάποιον τρόπο αὐθόρμητα, σύμφωνα με τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων –ποῦ ὑπαγορεύονται εἴτε ἀπὸ τὴ φυσικὴ εἴτε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα– καὶ σὲ συνδυασμὸ πάντοτε με τὶς δυνατότητες τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος.

Επίσης, πρωτοπόρα υπήρξε και η αναφορά της στη σχέση οικολογίας και λαογραφίας, για παράδειγμα με το κείμενό της, «Η Οικολογική Ερμηνεία στη Λαογραφία» (Κυριακίδου-Νέστορος, 1979: 78-85), αλλά και με το σύνολο της εργασίας της για τον χώρο, το οποίο εξοικείωσε για πρώτη φορά την ελληνική λαογραφία με μια σειρά ανθρωπολογικών μελετών πολιτισμικής οικολογίας.

5. Οι ευρύτερες επιρροές

Την ίδια εποχή, τη δεκαετία του '70, κυρίως μετά το 1974, όταν και αποκαταστάθηκε ο κοινοβουλευτισμός, η μελέτη του χώρου και των μετασχηματισμών του ερχόταν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στο επίκεντρο πολλών σημαντικών εργασιών, κυρίως της κοινωνιολογίας και της ιστορίας. Οι μελέτες αυτές ιδιαίτερα επηρεασμένες από τον πολιτικό και κοινωνικό κριτικό λόγο του μαρξισμού, επηρέσαν πολύ τη λαογραφία είτε άμεσα είτε έμμεσα, τόσο από την άποψη της θεματολογίας, της ανανέωσης δηλαδή των θεμάτων στα οποία επικεντρώνονταν οι λαογραφικές έρευνες, όσο και ως προς την ανανέωση της οπτικής της, ακόμα και όταν η έρευνα επικεντρωνόταν σε πιο κλασικά λαογραφικά ζητήματα.

Τέτοιες μελέτες είναι πολλές και ασφαλώς η απαρίθμησή τους –πόσο μάλλον η αναλυτική αναφορά στην επιρροή που άσκησαν στη λαογραφία– ξεφεύγει από τις στοχεύσεις αυτής της μελέτης. Παρ’ όλα αυτά, θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούν μερικές που επηρέασαν βαθιά τον τρόπο που η λαογραφία αντιμετώπισε το αντικείμενο μελέτης της και παράλληλα ανανέωσε τον λόγο της, τόσο που να είναι δικαιολογημένο να μιλάμε για μια νέα λαογραφία από τη δεκαετία του ’70 και μετά.

Όπως είδαμε, είχε προηγηθεί η μεγάλη έκρηξη της ανθρωπολογικής έρευνας στη χώρα μας, από το 1960, που εντάθηκε και απέκτησε διεθνή χαρακτήρα με την ίδρυση του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Η δεκαετία του 1970 αποτέλεσε εποχή που οι έρευνες αυτές, κυρίως από τη μεριά Αμερικανών και Άγγλων ανθρωπολόγων, διεύρυναν την οπτική της λαογραφίας και οπωσδήποτε αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους συνομιλητές της.

Παράλληλα, όμως και η κοινωνιολογία, μια επιστήμη εξίσου αγνοημένη στην Ελλάδα της εποχής, όπως και η ανθρωπολογία, δίνει σημαντικά έργα. Κατ’ αρχάς η εργασία του Βασίλη Φίλια (1974) *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα, 1800-1864*, αποτελεί ένα από τα βασικά κείμενα αναφοράς όσον αφορά τη σχέση αγροτικού και αστικού χώρου, που τόσο απασχόλησε τη νεότερη λαογραφία και σε σημαντικό βαθμό συνεχίζει να απασχολεί τους σύγχρονους λαογράφους μέχρι και σήμερα. Στην ίδια χορεία μελετών, επηρεασμένες και αυτές από τη μαρξιστική ανάγνωση της νεότερης ιστορίας, ειδικά εκείνης του 19ου αιώνα ανήκει τόσο η έρευνα του Κωνσταντίνου Τσουκαλά (1987) *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή* όσο και η εργασία του Κώστα Βεργόπουλου (1978) για την ιστορία του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα.

Ο πρώτος με τη μελέτη του –όχι μόνο με αυτή αλλά και άλλες που ακολούθησαν με την ίδια γενική προβληματική και από την ίδια θεωρητική αφετηρία– έδωσε ορισμένες θεωρητικές έννοιες σχετικές με τις συλλογικές νοοτροπίες της κοινωνικής ανόδου που σε μεγάλο βαθμό σήμαινε και χωρικές μετακινήσεις για τους αγροτικούς πληθυσμούς της πρώτης μετεπαναστατικής περιόδου. Η εργασία του Βεργόπουλου, και αυτή επηρεασμένη από τη νεομαρξιστική θεωρία της εξάρτησης, είναι χαρακτηριστική για τον τρόπο που κατανοήθηκαν την εποχή εκείνη οι μεταβαλλόμενες σχέσεις παραγωγής στην ελληνική αγροτική περιφέρεια, σχέσεις που βρίσκονταν φυσικά σε

άμεση συνάρτηση τόσο με τη δομή της αγροτικής κοινότητας καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα όσο και με τους μετασχηματισμούς της.

Ακόμα πιο άμεσα επικεντρωμένο στη μελέτη της ελληνικής παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας ως χωρικής οντότητας και στις ποικίλες χωρικές σχέσεις που ρύθμιζαν τις ιεραρχίες μεταξύ της τοπικής κλίμακας στην Τουρκοκρατία ως ιστορικής κατηγορίας (π.χ. του παζαριού) υπήρξε το έργο του Κωστή Μοσκόφ (1974) για την εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα. Όσον αφορά το κοινό κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο που διαμορφώθηκε στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία, στην οποία πρέπει να αναζητούνται μερικές από τις πιο ανθεκτικές στον χρόνο και στον χώρο πραγματικότητες των επιχώριων αγροτικών κοινοτήτων, πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξαν δύο εργασίες. Πρόκειται για τον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε ο Σπύρος Ασδραχάς (1979) για την οικονομική και κοινωνική δομή των βαλκανικών χωρών επί Τουρκοκρατίας, καθώς και το σημαντικό έργο του Τοντόροφ για τη βαλκανική πόλη το διάστημα από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Και τα δύο θα εμπλουτίσουν τη θεωρητική υποδομή της ελληνικής λαογραφίας με έννοιες και ιστορικές πληροφορίες τις οποίες θα αξιοποιήσουν πολλές από τις εργασίες της νεότερης γενιάς λαογράφων. Και το σημαντικότερο: θα επεκτείνουν το βλέμμα μας σε μιαν άλλου τύπου ιστοριογραφία που ενδιαφέρεται για τις μακρές διάρκειες και τις ευρύτερες χωρικές ενότητες, που ειδικά στα Βαλκάνια έχουν διάρκεια πολύ βαθύτερη από αυτή των εθνικών κρατών.

Μέσα σε αυτό το κλίμα που διαμορφωνόταν από τη διψασμένη για νέες ιδέες και επαφή με τα τεκταινόμενα στα κέντρα παραγωγής θεωρίας και ερευνητικής πράξης νέα γενιά ερευνητών, καλλιεργήθηκε το κατάλληλο έδαφος για την ανακάλυψη –την ανάσυρση από τη λήθη– και την επανεμφάνιση προδρομικών έργων Ελλήνων στοχαστών που άσκησαν όχι μόνο επιρροή στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών αλλά και γοητεία στο πεδίο των πολιτικών ιδεών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το έργο του Κωνσταντίνου Καραβίδα, στο οποίο η σύγχρονη ανθρωπολογία και λαογραφία ανακάλυψε με καθυστέρηση πολλών δεκαετιών έναν διεισδυτικό και συστηματικό αναλυτή της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας στο βαλκανικό της πλαίσιο. Στην ίδια κατηγορία μπορούν να ενταχθούν το έργο του Δημοσθένη Δανηλίδη και οι εργασίες του Τσοποτού για την αγροτικό κόσμο της Θεσσαλίας και τις εντάσεις μεταξύ αγροτικού και κτηνοτροφικού κόσμου.

Είναι δύσκολο να ανιχνεύσει κανείς την επίδραση που ασκήθηκε στους Έλληνες λαογράφους, τουλάχιστον εκείνη που εκπορευόταν από τη γαλλική, την αγγλοσαξωνική και την αμερικανική διανόηση που ήταν μάλλον κυρίαρχες⁴⁷. Σίγουρα όμως θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η αναγνώριση του ρόλου που διαδραματίζει ο χώρος ως παράγοντας που συνδιαμορφώνει την ιστορική πραγματικότητα προήλθε από την ευεργετική επιρροή που άσκησε στη νεότερη ελληνική λαογραφία η γαλλική ιστορική σχολή των *Annales* και ειδικά το μνημειώδες έργο του ιδρυτή της, η *Μεσόγειος την Εποχή του Φιλίππου του 16ου της Γαλλίας* του Fernand Braudel⁴⁸. Η εξοικείωση με τους χρόνους της μακράς διάρκειας, η ανακάλυψη του ρόλου του περιγύρου και του χώρου στη διαμόρφωση της ιστορικής εμπειρίας, η στροφή στη μελέτη της καθημερινότητας και των νοοτροπιών υπήρξαν ορισμένες από τις οπτικές που αξιοποίησε και η λαογραφία και οι οποίες σίγουρα οφείλονται στην αναζωογονητική επίδραση της νέας ιστοριογραφίας σε μια ακαδημαϊκή παράδοση που περιοριζόταν⁴⁹ σχεδόν χωρίς εξαίρεση στην ιστορία των συμβάντων και των γεγονότων με εθνοκεντρικό περιεχόμενο⁵⁰.

Το ίδιο σημαντικές υπήρξαν και οι αναγνώσεις των κειμένων του ίδιου του Claude Lévi-Strauss, αλλά και των επιγόνων του, κυρίως του Bourdieu, ιδιαίτερα των αρχικών κειμένων του για τη διαμόρφωση των χωρικών αντιλήψεων και των

---

⁴⁷ Ο Μερakλής αποτελεί εξαίρεση, καθώς είναι σαφές ότι το έργο του επηρεάστηκε από τους Γερμανούς λαογράφους της μεταπολεμικής περιόδου, κυρίως τον Bausinger, όσον αφορά τη σημασία της κοινωνικής και ιστορικής προσέγγισης των λαογραφικών φαινομένων (Μερakλής, 1989:11). Με τις προσεγγίσεις αυτές σχετίζεται και η εκ μέρους του στροφή στη μελέτη του αστικού χώρου και στους μετασχηματισμούς του αγροτικού, π.χ. μέσω της μελέτης του φολκlorισμού και του τουρισμού.

⁴⁸ Χαρακτηριστική ως προς την επιρροή που άσκησε στην ελληνική λαογραφία η νέα ιστοριογραφία αλλά και ο γαλλικός δομισμός και η μαρξιστική οικονομική ανθρωπολογία (κυρίως ο Godelier) είναι το έργο της Β. Ρόκου για το Μέτσοβο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, από τον 17ο ως και τις αρχές του 20ού αιώνα (Ρόκου, 2007). Για μια θεωρητική προσέγγιση της ιστορικής διάστασης της ελληνικής λαογραφίας, ως μιας ιστορικής ανθρωπολογίας της μακράς διάρκειας βλ. Ρόκου (2007). Το έργο της Ρόκου επίσης αποτελεί παράδειγμα όσον αφορά τις δημιουργικές, και κριτικές, αναγνώσεις των έργων του Κ. Καραβίδα και του Δ. Τσοποτού, τα οποία είχε μάλλον αγνοήσει η ακαδημαϊκή λαογραφία μέχρι το 1960.

⁴⁹ Όχι όμως πάντα. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε πως η σημαντικότερη απόκλιση από τον κανόνα της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας είναι ένα έργο που επηρέασε βαθιά αλλά και επηρεάστηκε εξίσου από την ελληνική λαογραφία. Πρόκειται για το μνημειώδες έργο του Φαίδωνος Κουκουλέ για την καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, που από πολλές απόψεις προηγείται της εποχής του και μάλιστα όχι μόνο στο πλαίσιο της εγχώριας πνευματικής παραγωγής, αλλά και διεθνώς.

⁵⁰ Μολονότι δεν επικεντρώνεται άμεσα στις έννοιες του χώρου, επιρροή όσον αφορά τον ορισμό της παραδοσιακής κοινωνίας και οικονομίας άσκησε και η θεωρία του Κ. Polanyi, (κυρ. Polanyi, 1958 και Πολάνυι, 2001). Στην ίδια κατηγορία μελετών οικονομικής ανθρωπολογίας μπορεί να συγκαταληχθεί και το έργο του Maurice Godelier, καθώς εμπλούτισε την ελληνική λαογραφία και κοινωνική ανθρωπολογία με τις έννοιες της συγκρότησης του χώρου και των μετασχηματισμών ως συνάρτηση των σχέσεων των ανθρώπων με τη φύση και των σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους, κυρίως με τη μορφή των παραγωγικών σχέσεων. Βλ. κυρ. Godelier (1984).

συμβολισμών του χώρου και της κατοικίας στους Καβύλους της Αλγερίας. Καθοριστική υπήρξε, επίσης, και η πρόσληψη του έργου του Lefebvre στην Ελλάδα, η οποία ανέδειξε την υποτιμημένη από τη μεριά του μαρξισμού ως τότε μεταβλητή του χώρου ως παράγοντα που διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τις ανισότητες και τις ταξικές αντιθέσεις. Όσον αφορά τις προσεγγίσεις του χώρου που σχετίζονται με την ιερότητα, την κοσμικότητα και τις συμβολικές και ψυχολογικές προεκτάσεις τους ιδιαίτερη επιρροή άσκησε το έργο του Mircea Eliade.

6. Ανθρωπολογία του χώρου: συμβολισμός και πολιτισμική οικολογία

Η επιρροή της συμβολικής ανθρωπολογίας, όπως μεταφέρθηκε στην ελληνική λαογραφία κυρίως από τη Α. Κυριακίδου-Νέστορος, οι αντιλήψεις που διαμόρφωσε η ίδια για τη μελέτη του χώρου στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό, αλλά και η υποδοχή του έργου των Claude Levi Straus και M. Godelier αποτέλεσαν το κατάλληλο υπέδαφος προκειμένου να πραγματοποιηθούν από τη δεκαετία του 1980 και μετά αρκετές έρευνες που θέτουν στο επίκεντρό τους τη μελέτη του χώρου από τη σκοπιά της συμβολικής και δομιστικής ανθρωπολογίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων εργασιών μπορεί να θεωρήσει κανείς αυτή της Φ. Τσιμπιρίδου (1994) για τα Πομακοχώρια, στην οποία επιχειρείται η μελέτη του χώρου τόσο ως αποτέλεσμα τη διαντίδρασης ανθρώπων και φύσης όσο και ως απόρροια των δομών και λειτουργιών (π.χ. οικονομία, συγγένεια, θρησκεία) που συγκροτούν τον χώρο των κοινοτήτων αυτών. Η συγγραφέας, επίσης, ενδιαφέρεται για τη διερεύνηση των αντιλήψεων-αναπαραστάσεων των δομών αυτών από τους ντόπιους: τέτοιες αναπαραστάσεις αναζητούνται στο γλωσσικό επίπεδο, στη συμπεριφορά και στον τελετουργικό λόγο. Με τη συμβολική ανθρωπολογία σχετίζονται οι μελέτες της Τσένογλου για το Καστελόριζο ως οικιστικό σύνολο και της Ζαρκιά για τη Σκύρο (1992). Ο τρόπος που η κοινωνική πραγματικότητα αποτυπώνεται στον χώρο, η προσέγγιση του χώρου ως συμβολικού συστήματος που φέρει τα ίχνη της ιστορίας και του πολιτισμού που τον παρήγαγε αποτελούν το πεδίο ενδιαφερόντων μιας ανθρωπολογίας του χώρου, σύμφωνα με τη Ζαρκιά.

Η μελέτη του Φραγκόπουλου (2007) για τα πομακοχώρια της Ξάνθης αποπειράται να αποτυπώσει τους μετασχηματισμούς των παραγωγικών δομών που υφίσταται η κοινότητα (π.χ. εποχική μετανάστευση) λόγω της ένταξής της σε ένα παγκοσμιοποιημένο τρόπο παραγωγής που επιβάλλει αλυσιδωτούς μετασχηματισμούς σε τοπικό επίπεδο. Ο χώρος (τοπικός, δηλαδή κοινότητα, και περιφερικός, δηλαδή σύμπλεγμα χωρικών μονάδων αστικών και αγροτικών που συγκροτούν ένα σύνολο) αντιμετωπίζεται ως ερμηνευτική παράμετρος, καθώς στο επίκεντρο της έρευνας τίθεται η χρήση του από τις ομάδες και τα άτομα.

Με τον ιερό χώρο ως συμβολικό σύστημα ασχολείται ο Στέλιος Παπαδόπουλος (2003α και 2003β) στις δύο μικρές μελέτες του για τη χωρική οργάνωση των ιερών μονών (η πρώτη αναφέρεται στη μονή Σιμωνόπετρας του Αγίου Όρους), τόσο σε επίπεδο καθαγιασμού του χώρου τους όσο και σε σχέση με τις ευρύτερες χωρικές κλίμακες που εντάσσονταν («ζητείες»⁵¹, ιεραποδημίες, ένταξη στις τοπικές χωρικές κλίμακες των παζαριών κτλ.). Ο εξανθρωπισμός του χώρου και ο καθαγιασμός του τόπου, η μελέτη των τοπωνυμίων ως γλωσσικών αποκρυσταλλώσεων της συλλογικής μνήμης στον χώρο, η διάταξη των κτισμάτων με την κεντρική θέση που επέχει ο ναός στην οργάνωση του μοναστηριακού χώρου είναι οι θεματικές που συγκροτούν μια ανθρωπολογία του ιερού χώρου, σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο.

Παρόμοια ενδιαφέροντα έχει και ο Λαγόπουλος –αρχιτέκτονας, ανθρωπολόγος και σημειολόγος– στη μελέτη του σχετικά με τις τελετές καθαγιασμού του χώρου των παραδοσιακών κοινοτήτων. Η περιάρωση και οι άλλες τελετουργίες εξασφάλισης της υπερκόσμιας προστασίας του χωριού από τις ασθένειες και τις κακοτυχίες, η κατά περίπτωση αποτύπωση της δομής του καθαγιασμένου χώρου των ελληνικών κοινοτήτων σύμφωνα με το μοντέλο που διατύπωσε η Κυριακίδου-Νέστορος (Λαγόπουλος, 2003: 21), η ερμηνεία των συμβολικών αντιθετικών ταξινομήσεων του χώρου –«κύκλος ζωής και θάνατος», «ιερό και άγριο»– και η ιστορική ανάχνευση των αρχετύπων από τα οποία προήλθαν συνιστούν μια σημειολογική και συμβολική προσέγγιση του λαογραφικού υλικού που σχετίζεται με την οργάνωση του χώρου στην παραδοσιακή κοινότητα.

Πρόκειται για τη μελέτη μιας ιστορικής πολιτισμικής δομής, που τα τελευταία χρόνια είτε έχει περιέλθει σε αχρηστία ή στην απόλυτη λήθη, καθώς οι κοινότητες

---

⁵¹ Περιοδείες των μοναχών για την αναζήτηση οικονομικών πόρων.

εντάσσονται σε πολύ ευρύτερα δίκτυα χωρικών και άλλων σχέσεων που μετασχηματίζουν τις έννοιες της χωρικότητας και του ανήκειν στην κοινότητα και καθώς η επέκταση του αστικού πολιτισμού στον αγροτικό χώρο συμβαδίζει με την απομάγευση του κόσμου και την αντιμετώπιση των μεγάλων υπαρξιακών διερωτήσεων με τρόπο «ορθολογικό». Οι μελέτες αυτές συνήθως δεν επεκτείνουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στη συγκρότηση των νέων γεωγραφιών και των νέων πολιτισμικών αναπαραστάσεων του χώρου εμμένοντας σε μια δίπολη προσέγγιση της πολιτισμικής και κοινωνικής εμπειρίας που ορίζεται από το δίπολο παραδοσιακό/μοντέρνο.

Από τις θεματικές και μεθοδολογικές αρχές της ιστορικής ανθρωπολογίας που συνδυάζονται με την επιτόπια έρευνα εμπνέεται η εργασία της Ολυμπίτου (2002) για τη δομή του χώρου, κυρίως του οικισμένου, τόσο της Χώρας όσο και του αγροτικού χώρου, στο νησί της Πάτμου από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα. Η έρευνά της θέτει στο επίκεντρο την ιχνηλάτηση των αποτυπωμάτων που αφήνουν στον χώρο οι παραγωγικές και άλλες σχέσεις, όπως αναπτύσσονται τόσο στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας, όσο και με άλλους τόπους, αλλά και ο τρόπος που ο ίδιος ο χώρος αποτελεί παράγοντα για τη διαμόρφωση των σχέσεων αυτών.

Μια άλλη κατεύθυνση στις έρευνες τόσο της λαογραφίας όσο και της κοινωνικής ανθρωπολογίας που σχετίζονται με τη μελέτη του χώρου είναι εκείνη που εμπνέεται από την πολιτισμική οικολογία. Η μελέτη των πολιτισμικών τοπίων⁵², το ενδιαφέρον για τον τρόπο που διάφορες τοπικές συμβιωτικές ομάδες (π.χ. κοινωνικές ή εθνοτικές ομάδες, κοινότητες) οικειοποιούνται και μετασχηματίζουν το περιβάλλον, αξιοποιούν τις δυνατότητές του ή και διαχειρίζονται δημιουργικά τους περιορισμούς που θέτει αποτελούν ορισμένες από τις θεματικές ενότητες που συνήθως ενδιαφέρουν αυτές τις έρευνες. Επίσης, ελκυστικό για την πολιτισμική οικολογία και την οικολογική ανθρωπολογία υπήρξε το θέμα της συμβίωσης των εθνοτικών ομάδων που μοιράζονται έναν τόπο και ο τρόπος που ρύθμιζαν τις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά και τις σχέσεις τους με το περιβάλλον και τις φυσικές παραγωγικές του πηγές. Ενδιαφέρον ανέπτυξαν για τα

---

⁵² Σύμφωνα με τον Sauer, τον Αμερικανό γεωγράφο που καθιέρωσε τη χρήση του όρου και συνέβαλε όσο κανείς άλλος στη διαμόρφωση της πολιτισμικής γεωγραφίας, «το πολιτισμικό τοπίο προκύπτει από το φυσικό τοπίο [με τη δράση] μιας πολιτιστικής ομάδας. Πολιτισμός είναι ο παράγοντας, το φυσικό περιβάλλον είναι το μέσο και το πολιτισμικό τοπίο είναι το αποτέλεσμα» (στο Οικονόμου, 2007: 22). Για μια ανασκόπηση των σχέσεων λαογραφίας και πολιτισμικής γεωγραφίας στο αμερικανικό ακαδημαϊκό περιβάλλον, βλ. Evans, 1972.

μέσα με τα οποία οι πληθυσμοί αυτοί αξιοποιούσαν τις δυνατότητες του φυσικού περιβάλλοντος και των παραγωγικών του πηγών, επικεντρωνόμενες στην έρευνα της τεχνολογίας, στην οποία, εκτός από τεχνικές, εργαλεία και κατασκευές, περιλαμβάνονται γνώσεις για τα δέντρα, τα φυτά, τα ζώα, αλλά και τις καιρικές συνθήκες.

Το έργο του Νιτσιάκου από τη δεκαετία του 1980 μέχρι και σήμερα αποτελεί παράδειγμα ερευνών που επηρεάστηκαν από την πολιτισμική οικολογία. Κατά κάποιον τρόπο ανακλά παραδειγματικά τις συνέχειες αλλά και τις τομές, τα ανανεωμένα ενδιαφέροντα των ευρύτερων ανθρωπολογικών προσεγγίσεων του χώρου ως κοινωνικού και πολιτισμικού προϊόντος. Τα πολιτισμικά τοπία της Πίνδου, ειδικά εκείνα που διαμορφώνονται από τις κτηνοτροφικές κοινότητες, οι αντιθέσεις που προκύπτουν τόσο μεταξύ των εθνοτικών ομάδων όσο και μεταξύ των διαφορετικών αντιλήψεων όσον αφορά τη διαχείριση του τόπου αλλά και την αφήγηση του παρελθόντος του, η διαχείριση των υδάτινων και άλλων φυσικών πόρων, αλλά και τα νέα τοπία ή οι πιο λειτουργικές χρήσεις τους προκειμένου να ανταποκριθούν στην εμφάνιση του τουρισμού στις ορεινές ηπειρωτικές κοινότητες αποτελούν ορισμένα από τα θέματα που πραγματεύεται στις έρευνές του για τον χώρο (Νιτσιάκος, 2003· Νιτσιάκος, 1997).

Η αποσύνθεση της κοινότητας κυρίως ως αποτέλεσμα της αδυσώπητης δημογραφικής αποδιάρθρωσης αλλά και της ανελέητης πλαγιοκόπησης των αξιών και των αναπαραστάσεων της από τον αστικό τρόπο ζωής (Νιτσιάκος, 1998: 9-17· Νιτσιάκος, 1995) αποτέλεσαν ένα ακόμα ζήτημα που ο Νιτσιάκος πραγματεύτηκε στο πλαίσιο των ερευνών του. Η κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή, η αποδιάρθρωση αλλά και η συμβολική ανασυγκρότηση των κοινοτήτων στα αστικά κέντρα μέσω των αδελφοτήτων και των εθνικοτοπικών συλλόγων, η διείσδυση, κατά κάποιον τρόπο, του αγροτικού στο αστικό, εξετάζονται από τον Νιτσιάκο ως μέρος των στρατηγικών προσαρμογής της κοινότητας στις ραγδαίες αλλαγές που την περιβάλλουν⁵³.

Στο τελευταίο έργο του (Νιτσιάκος, 2010) στρέφεται στη μελέτη των νέων γεωγραφικών φαντασιών, που αποκτούν υπόσταση περισσότερο στους διάφορους λόγους (discourses) περί τοπικότητας και εθνικής ταυτότητας, όπως ανακλώνται στην από

---

⁵³ Χαρακτηριστικά βλ. Νιτσιάκος (1995), Νιτσιάκος (επιμ.) (1998) και κυρίως Νιτσιάκος & Κασίμης (επιμ.) (2000). Η συνεισφορά της λαογραφίας σε μια διεπιστημονικότητα που προωθεί την ανθρωπολογική κατανόηση των αλλαγών που επισυμβαίνουν σήμερα στον ελληνικό αγροτικό χώρο δεν περιορίζεται, όπως το είχε θέσει η Α. Κυριακίδου-Νέστορος, στη εκ μέρους της μελέτη του «σημείου εκκίνησης» αυτής της ιστορικής πορείας, δηλαδή τη μελέτη της παραδοσιακής κοινωνίας.

πολλές απόψεις μεθοριακή περιοχή των ελληνοαλβανικών συνόρων. Οι νέες υβριδικές ταυτότητες που αναδύονται, οι εκ νέου πραγματεύσεις και νοηματοδοτήσεις των παλαιών ταυτοτήτων, εθνικών και άλλων, οι μετακινούμενοι διεθνικοί πληθυσμοί και οι ανακλάσεις των ιστορικών μεταβάσεων και των πολιτισμικών μετασηματισμών στον χώρο, ειδικά στον συνοριακό, είναι τα θέματα που επικεντρώνει το ενδιαφέρον του. Έτσι, βάσιμα μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ο Νιτσιάκος αντλεί πλέον τη θεωρητική και εννοιολογική σκευή των ερευνών του όσον αφορά τον χώρο, όχι τόσο από την πολιτισμική ανθρωπολογία όσο από τις νέες ανθρωπολογικές θεωρήσεις που στρέφονται στις διεθνικές γεωγραφίες, την αποεδαφοποίηση του πολιτισμού και στην έμπρακτη αμφισβήτηση των ηγεμονικών αντιλήψεων για τον χώρο (π.χ. των εθνικών συνόρων) από τη μεριά των υποτελών (subaltern) υποκειμένων, π.χ. των μεταναστών, των παράνομων εργαζομένων κ.ά.

Την αίσθηση του ανήκειν στον γενέθλιο τόπο και τους κοινωνικούς όρους δημιουργίας του αισθήματος της εντοπιότητας πραγματεύεται η έρευνα του Β. Δαλκαβούκη για το Ζαγόρι και τη διαμόρφωση της εθνοτοπικής ταυτότητας στην περιοχή. Η έννοια της εθνοτοπικής ομάδας καθ' εαυτήν, όπως τη χρησιμοποιεί ο Δαλκαβούκης, είναι μια έννοια που συσχετίζεται άμεσα με τον χώρο. Μολονότι η έννοια δεν εισάγεται από τον Δαλκαβούκη⁵⁴, ο ίδιος την ορίζει με έναν τρόπο που την καθιστά χρήσιμη για μια ανθρωπολογική προσέγγιση του χώρου ως παράγοντα που σχετίζεται με το περιεχόμενο των εθνοτικών ταυτοτήτων και όχι απλά ως δευτερεύουσας σε σχέση με τον χρόνο έννοιας, που δεν έχει καμιά ερμηνευτική υπόσταση: «Ως εθνοτοπική ομάδα θα μπορούσε να οριστεί μια υποομάδα που ανήκει σε μια αναγνωρίσιμη εθνοπολιτισμική κατηγορία αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει μια ιδιαίτερη ταυτότητα στο πλαίσιο της

---

⁵⁴ Ο Νιτσιάκος χρησιμοποιεί τον όρο για πρώτη φορά σε ανθρωπολογικό κείμενο (1991: 60) προκειμένου να δηλώσει τους πληθυσμούς που μετά τις μαζικές μεταπολεμικές μετακινήσεις από τον ορεινό χώρο εγκαθίστανται σε μεικτούς εθνοτικά πεδινούς οικισμούς, αλλά επιδιώκουν να διατηρήσουν την ταυτότητά τους συγκροτώντας αυτόνομες χωρικές συγκεντρώσεις (μαχαλάδες) στο πλαίσιο της νέας τους εγκατάστασης και αυτοπροσδιοριζόμενοι ως καταγόμενοι από έναν τόπο, το αρχικό δηλαδή χωριό από το οποίο μετακινήθηκαν. Ο όρος, όπως επισημαίνει ο Δαλκαβούκης, χρησιμοποιείται και από τη Βεργέτη, η οποία όμως τον χρησιμοποιεί σε ένα άλλο επίπεδο, προκειμένου να περιγράψει τους ποντιακής καταγωγής πρόσφυγες «που μετανάστευσαν μαζικά από τον τόπο καταγωγής τους, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα μαζικής επιστροφής σ' αυτόν» (Βεργέτη, 1994:57). Ο όρος εθνοτοπικός μπορεί να φανεί χρήσιμος περισσότερο περισσότερο με τον τρόπο που τον χρησιμοποιούν ο Νιτσιάκος και ο Δαλκαβούκης, παρά με τον τρόπο που το κάνει η Βεργέτη, η οποία τον προσδιορίζει από χωρική άποψη στην εθνική κλίμακα. Είναι πιο χρήσιμος δηλαδή, όταν δεν ταυτίζεται ή δεν υποκαθιστά τον όρο εθνοτικός, ο οποίος δηλώνει μια ιδιαίτερη (εθνο)πολιτισμική ταυτότητα (π.χ. Σαρακατσάνοι). Ο όρος εθνοτοπικός δηλώνει ακριβώς την μια ιδιαίτερη εκφορά της εθνοτικής ταυτότητας σε έναν τόπο (π.χ. Σαρακατσάνοι του Ζαγορίου).

επαφής της με έναν δεδομένο χώρο λόγω της προσαρμογής της στους περιορισμούς που θέτει ο χώρος αυτός, με αποτέλεσμα να αλλοιωθούν ορισμένα εθνοπολιτισμικά της χαρακτηριστικά» (Δαλκαβούκης, 2005: 24).

Η μελέτη των σχέσεων προσαρμογής και διαχείρισης των τοπικών κοινοτήτων στα δεδομένα του περιβάλλοντος αποτελεί μια ιδιαίτερη προσέγγιση που σε γενικές γραμμές κινείται στο πλαίσιο της πολιτισμικής οικολογίας. Για παράδειγμα, η μελέτη της Α. Οικονόμου για τις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα εξετάζει τον χώρο ως προϊόν μιας μακράς ιστορικής διαδικασίας προσαρμογής των τοπικών πληθυσμών στα φυσικά δεδομένα μέσω της αξιοποίησης τεχνολογίας, τεχνικών και γνώσεων που αφορούν την καλλιέργεια της γης, τη συλλογή της ρητίνης και την κτηνοτροφία. Επίσης, ενδιαφέρεται για την αποκρυστάλλωση των σχέσεων παραγωγής, για τις στρατηγικές διαχείρισης των πόρων αλλά και για τις εθιμικές πρακτικές ιεροποίησης του χώρου (πανηγύρια).

Με τις γνώσεις και τις τεχνικές διαχείρισης του δάσους σχετίζεται και η έρευνα της Στάρα (2009) για τα βακούφικα δάση της Ηπείρου. Η ιεροποίηση συγκεκριμένων τμημάτων του δάσους και η απαγόρευση της εκμετάλλευσής τους από τις τοπικές κοινότητες, οι γνώσεις και οι δοξασίες για τα δέντρα εξετάζονται ως πολιτισμικές πρακτικές που καθορίζουν τη σχέση των ανθρώπων με τη φύση.

Η έρευνα, επίσης, του Ε. Καραμανέ για τα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών εστιάζει στην οργάνωση του χώρου δύο κοινοτήτων της περιοχής καθώς και στις τεχνικές κυρίως εκείνες που σχετίζονται με την κτηνοτροφία και την τυροκομία. Φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, κοινωνικές σχέσεις, τεχνικές και στρατηγικές διαχείρισης των φυσικών παραγωγικών πηγών εξετάζονται ως ένα δομικό σύνολο σε άμεση συνάρτηση με την τοπική ταυτότητα.

Τις βασικές θεωρητικές και εννοιολογικές παραδοχές της πολιτισμικής οικολογίας και της πολιτισμικής γεωγραφίας ακολουθεί και η αδημοσίευτη μελέτη του Π. Ποτηρόπουλου (2007), ο οποίος εξετάζει τη διαμόρφωση της Πίνδου ως πολυκεντρικό σύμπλεγμα πολιτισμικών τοπίων, ως βιωμένο τόπο, αλλά και ως αντικείμενο αναπαραστάσεων κάθε είδους. Οι έννοιες της τοπικότητας ως ιστορικής ταυτότητας και κοινωνικής εμπειρίας, αλλά και οι διαδικασίες συμβολικής ανασυγκρότησής της μέσω εθιμικών τελετουργιών στο πλαίσιο της νοσταλγικής επιστροφής στην πατρογονική

κοινότητα προβάλλονται ως στοιχεία που διαμορφώνουν όχι μόνο τον χώρο, αλλά και την «αίσθηση του ανήκειν» σε αυτόν.

Την ίδια κατεύθυνση της πολιτισμικής οικολογίας και της ανθρωπογεωγραφίας ακολουθεί και το έργο του αρχιτέκτονα και ανθρωπογεωγράφου Μ. Αράπογλου (2005· Νιτσιάκος, Β. & Μ. Αράπογλου, 2004· στο Νιτσιάκος [επιμ.], 1998) για την Ήπειρο και ιδίως το Ζαγόρι. Στο έργο του μπορεί να βρει κανείς μία από τις πολλές περιπτώσεις γόνιμης συνομιλίας των αρχιτεκτόνων με την ανθρωπολογία και τη λαογραφία, που συνεχίζουν με ανανεωμένα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία, τη σπουδαία παράδοση αρχιτεκτονικών μελετών της λαϊκής οικοδομικής και οικιστικής τέχνης. Στην ίδια γόνιμη συνομιλία, εκτός από το έργο του Αράπογλου, εντάσσεται και η δουλειά πολλών νεότερων αρχιτεκτόνων που προσεγγίζουν την αρχιτεκτονική εμπειρία ως μέρος ενός ευρύτερου πολιτισμικού, κοινωνικού και οικολογικού πλαισίου. Ως ενδεικτικό παράδειγμα τέτοιων εργασιών αναφέρεται το έργο της Βιδάλη (2009) για τα εξωκκλήσια της Τήνου και την οργάνωση του κοινοτικού και αγροτικού χώρου του νησιού.

7. Η στροφή στον αστικό χώρο: λαογραφία και κοινωνική ανθρωπολογία

Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα η καλπάζουσα αστικοποίηση, η ταυτόχρονη αποδιάρθρωση των παραδοσιακών δομών του αγροτικού χώρου και η εμφάνιση νέων μορφών λαϊκής πολιτισμικής δημιουργίας στον αστικό χώρο ώθησε και τη συντηρητική ακαδημαϊκή λαογραφία στην πραγματοποίηση ορισμένων δειλών βημάτων προς τη λαογραφική προσέγγιση της πόλης. Μολονότι τα πρώτα δείγματα των πιθανών πεδίων μελέτης του αστικού χώρου μπορεί να τα βρει κανείς ακόμα και στα κείμενα του Ν.Γ. Πολίτη⁵⁵, ήταν ο Δημήτριος Λουκάτος (Λουκάτος, 2003[1963]) που συνεισέφερε την πρώτη περιορισμένη ερευνητικά αλλά ρηξικέλευθη για την εποχή της συνεισφορά σε μια λαογραφία του αστικού χώρου. Στο βιβλίο του *Σύγχρονα Λαογραφικά* εκτός από το ότι

---

⁵⁵ Πρόκειται για τις κατηγορίες στρατιωτικός βίος και βιομηχανικά επιτηδεύματα που περιλάμβανε στα ενδιαφέροντα της λαογραφίας ο Ν.Γ. Πολίτης (1909:12).

θέτει το σημαντικό από μεθοδολογική άποψη ζήτημα της –σίγουρα αργοπορημένης⁵⁶– στροφής της ελληνικής λαογραφίας στην ερευνητική προσέγγιση του αστικού χώρου, εισάγει για πρώτη φορά προς διερεύνηση ορισμένα θέματα που σχετίζονται με τις νέες μορφές πρόσληψης της υπαίθρου από τους κατοίκους της πόλης⁵⁷. Κυρίως ενδιαφέρεται για το φαινόμενο του (εσωτερικού περισσότερο) τουρισμού.

Τόσο η σύγχρονη ελληνική λαογραφία όσο και η κοινωνική ανθρωπολογία τα τελευταία χρόνια, για διαφορετικούς ίσως λόγους η καθεμία, στράφηκαν στην πόλη. Η μεν λαογραφία είδε τη λαογραφική έρευνα στα αστικά κέντρα ως μια ευκαιρία να ανανεώσει τους ερευνητικούς της προσανατολισμούς και να απαντήσει σε όσους την επέκριναν για ρομαντική διάθεση εξιδανίκευσης και συντηρητισμό. Όπως ήδη διαπιστώσαμε, η στροφή στον αστικό χώρο σημειώνεται, σε μάλλον πρωτόλεια μορφή, ήδη από τη δεκαετία του '60 με τις θεωρητικές διαπιστώσεις του Λουκάτου σχετικά με την ύπαρξη λαογραφικών φαινομένων και στον λαό της πόλης. Μετά τη μεταπολίτευση, καθώς είναι κοινή πλέον η διαπίστωση ότι η παραδοσιακός αγροτικός πολιτισμός ανήκει πλέον στη σφαίρα της ιστορίας και της συλλογικής μνήμης παρά υφίσταται ως υπαρκτή πραγματικότητα, η νέα λαογραφία, υπό την επιρροή τόσο των κοινωνιολογικών παρατηρήσεων του Μερακλή για τη φύση αστικοποίησης, για την οποία υιοθετεί τον χαρακτηρισμό «νόθα», όσο και για τη λαογραφία ως κοινωνική και ιστορική επιστήμη, συστηματοποιεί το ενδιαφέρον της για τον αστικό χώρο (Μερακλής, 1984:25-26· 2001β: 19-33).

Βέβαια, η λαογραφία του αστικού χώρου, όπως αναπτύχθηκε στην Ελλάδα λόγω της ίδιας της φύσης πολλών ελληνικών αστικών κέντρων, που συντηρούνται ποικιλοτρόπως από μια αγροτική «ενδοχώρα», χωρίς να αποτελούν βιομηχανικά κέντρα, και δεδομένων των συνθηκών αστικοποίησης, που εκτός από νόθα υπήρξε πολλές φορές

---

⁵⁶ Αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι η ακαδημαϊκή λαογραφία αρνήθηκε πεισματικά να εντάξει στο ερευνητικό της πρόγραμμα τη μελέτη των πολιτισμικής δημιουργικότητας του λαού των αστικών κέντρων (χαρακτηριστικό παράδειγμα: το ρεμπέτικο), όταν μάλιστα αυτή ήταν ακόμα ζωντανή πραγματικότητα. Οι λόγοι είναι πολυσυζητημένοι και ευνόητοι (βλ. πρόχειρα Δαμιανάκος, 1987). Ακόμα και σήμερα, η ακαδημαϊκή λαογραφία δεν έχει εγκύψει στο ρεμπέτικο και το λαϊκό τραγούδι. Αντίθετα, θα ήταν παράλειψη να μη σημειωθεί πως ένας μη ακαδημαϊκός λαογράφος, ο Ηλίας Πετρόπουλος, είναι εκείνος που μελέτησε τη λαϊκή ζωή του αστικού χώρου και ειδικά των περιθωριακών κοινωνικών ομάδων του.

⁵⁷ Ο Λουκάτος αναφέρεται στην αστική λαογραφία και στην *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία* (Λουκάτος, 1985: 294-299). Στο έργο του αυτό συμπεριλαμβάνει στην εθμική λαογραφία και τη λαογραφική μελέτη, περιγραφική κυρίως, του παραδοσιακού οικισμού και της οικίας, εντάσσοντάς τη στο κεφάλαιο με τίτλο «Βιοτικά και Καλλιτεχνικά Θέματα της Λαϊκής Ζωής» (ό.π.: 163-8).

τραυματική, σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται με τις ποικίλες μεταφορές και επανανοηματοδοτήσεις των συλλογικών αγροτικών ταυτοτήτων στον αστικό χώρο. Μόνο περιστασιακά και δευτερευόντως οι λαογραφικές έρευνες των αστικών στρωμάτων ασχολούνται με τη μελέτη των νέων πολιτισμικών φαινομένων που εγγράφονται εξ αρχής στη λαϊκή πολιτισμική έκφραση του αστικού χώρου και δεν αποτελούν πολιτισμικά φαινόμενα που ανακλούν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο είτε τις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές, εθιμικές και άλλες, που μεταφέρθηκαν από τον αγροτικό χώρο (αστικά πανηγύρια π.χ.), ή τις νέες μορφές συλλογικότητας και οργάνωσης των αγροτικών πληθυσμών στον αστικό χώρο (π.χ. οι πολιτιστικοί και εθνικοτοπικοί σύλλογοι)⁵⁸.

Όπως και να έχει όμως, οι μελέτες της αστικής λαογραφίας συνεισέφεραν σημαντικά στην κατανόηση των μετασχηματισμών του χώρου, τόσο σε επίπεδο ερευνητικής πράξης και εθνογραφικών δεδομένων όσο και σε επίπεδο θεωρητικό. Είναι σημαντικό ότι τα τελευταία χρόνια τα αστικά κέντρα και ειδικά το θέμα της κοινωνικής παραγωγής του αστικού χώρου και των αναπαραστάσεών του έχει αποτελέσει αντικείμενο σημαντικών εθνογραφικών μελετών. Μάλιστα, η πόλη αναδεικνύεται στην πράξη σε πεδίο εννοιολογικών και μεθοδολογικών συγκλίσεων λαογραφίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας, μολονότι οι συγκλίσεις αυτές δεν έχουν ακόμα ωριμάσει, ώστε να αποδώσουν καρπούς ανάλογους με αυτούς που έφερε η διεπιστημονική μελέτη του αγροτικού χώρου.

Σημαντικό στο επίπεδο της μελέτης της ιστορικής συγκρότησης των περιφερειακών ταυτοτήτων –ζήτημα που επανέρχεται τα τελευταία χρόνια λόγω των κοινών ευρωπαϊκών πολιτικών⁵⁹ των οποίων οι περιφέρειες αποτελούν έναν από τους λεγόμενους «πυλώνες»– είναι το έργο του Β. Αυδίκου για την ταυτότητα της περιφέρειας στον μεσοπόλεμο. Μέσω της συστηματικής μελέτης μιας τοπικής ηπειρωτικής εφημερίδας ο Αυδίκος παρακολουθεί τη διαμόρφωση της ηπειρωτικής ταυτότητας την περίοδο του μεσοπολέμου. Πώς συγκροτείται και πώς μετασχηματίζεται η ταυτότητα αυτή με την ενσωμάτωση της Ηπείρου στον εθνικό κορμό, πώς νοηματοδοτείται σε

⁵⁸ Έτσι λείπει, για παράδειγμα, μια λαογραφία του ποδοσφαίρου ή του λαϊκού τραγουδιού των τελευταίων δεκαετιών, ως κατ' εξοχήν μαζικών πολιτισμικών φαινομένων του αστικού χώρου.

⁵⁹ Για μια πρώτη αντιμετώπιση του θέματος από τη μεριά της λαογραφίας, βλ. Νιτσιάκος, «Λαϊκός Πολιτισμός και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση» στο Νιτσιάκος (1997). Επίσης, το θέμα θίγεται και στο Green (2005).

σχέση με την ελληνική εθνική ένταξη των φορέων της, πώς προσδιορίζεται σε σχέση, κυρίως αντιθετική, με την Αθήνα ως πρωτεύουσα και με τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις της λεγόμενης «Παλιάς Ελλάδας», είναι μερικά από τα ερωτήματα που επιχειρεί να απαντήσει η μελέτη. Τόσο από άποψη θεματολογική όσο και μεθοδολογικά το συγκεκριμένο έργο εισήγαγε μια νέα διάσταση στις εκ μέρους της λαογραφίας προσεγγίσεις για μια όψη της εντοπιότητας, την περιφερειακή, που έχει πλημμελώς ερευνηθεί, τουλάχιστον ως προς τις διαδικασίες της κοινωνικής και πολιτισμικής της συγκρότησης⁶⁰.

Επίσης σημαντική όσον αφορά τη μελέτη των μετασχηματισμών μιας επαρχιακή πόλης είναι η εργασία του Αυδίκου (1991) για την Πρέβεζα και τις αλλαγές που υπέστη η πόλη κατά τη μεταπολεμική περίοδο ως συνέπεια της απώλειας του διαμετακομιστικού χαρακτήρα της. Παρόμοιο είναι το θέμα της εργασίας του Ράπτη (1991) που εξετάζει την αστικοποίηση στον αγροτικό χώρο, στο Καναλάκι της Πρέβεζας συγκεκριμένα, από την οπτική γωνία των αλλαγών που επέφερε στην πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων του. Την ίδια περίπου εποχή και Έλληνες κοινωνιολόγοι στρέφονται σε αυτήν καθ' εαυτήν την οργάνωση του αστικού χώρου ως αντικείμενο μελέτης και έρευνας. Χαρακτηριστικό του κλίματος αυτού υπήρξε το έργο της Σ. Νικολαΐδου (1993) για την πόλη, τις συμβολικές διαστάσεις του αστικού χώρου, τους διαχωρισμούς και τις ανισότητες του.

Ο αστικός και ο αγροτικός χώρος ως αντικείμενο μετασχηματισμών και αμοιβαίας τροφοδότησης σε επίπεδο χωρικής οργάνωσης αποτελεί ένα από τα σταθερά ενδιαφέροντα της Μπάδα (1986). Οι βαθμοί αστικοποίησης των αγροτικών κοινοτήτων, της ερήμωσης περιλαμβανομένης, που βρίσκονται κοντά στην πόλη των Ιωαννίνων, οι αλλαγές που παρατηρούνται στην οικιστική δομή (π.χ. μορφές δόμησης και χρήσης του δημόσιου χώρου, ανέγερση δευτέρων κατοικιών, αυθαίρετα), η σχέση των κοινοτήτων με

---

⁶⁰ Ορισμένες νύξεις για το θέμα των περιφερειακών ταυτοτήτων κάνει η Dimen & Friedl (1976), αλλά και η Κυριακίδου-Νέστορος (βλ. παραπάνω). Δεν υπάρχουν όμως συνθετικές μελέτες που να μελετούν το θέμα τις ιστορικής συγκρότησης περιφερειακών ταυτοτήτων σε όλες τους τις διαστάσεις. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι δεν υπήρξε πολιτική ανάγκη για τέτοιες μελέτες, γιατί αφενός το ελληνικό κράτος δεν είχε ποτέ από άποψη διοικητικής οργάνωσης περιφερειακή διάσταση, αλλά και γιατί οι περιφερειακές ταυτότητες δεν δομούνται στη βάση κεντρόφυγων ή πολύ περισσότερο αποσχιστικών τάσεων –όπως για παράδειγμα στην Ισπανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, τη Μεγάλη Βρετανία αλλά και αλλού– αλλά κεντρομόλων σε σχέση με το «εθνικό κέντρο», παρά την κριτική που πολλές φορές ασκείται σε αυτό σε διάφορα επίπεδα.

το αστικό κέντρο των Ιωαννίνων, η τεχνική δόμησης των κατοικιών, οι αισθητικές επιλογές της διακόσμησής τους είναι μερικές από τις όψεις των μετασχηματισμών αυτών⁶¹. Σε νεότερες εργασίες της (Μπάδα, 2003) ο αστικός χώρος και το πιο χαρακτηριστικό σύμβολο της αστικής νεωτερικότητας, το εργοστάσιο, προσεγγίζονται ως πεδίο εγγραφής της συλλογικής και προσωπικής μνήμης της γυναικείας εργασίας. Το έργο της διέπεται από τις αρχές της προφορικής ιστορίας, της ιστορικής ανθρωπολογίας και της αρχειακής εθνογραφίας.

Με το σημαντικό ζήτημα της εγγραφής της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας στον αστικό χώρο ασχολείται και η Hirshon (1989) σε μια από τις πιο σημαντικές εθνογραφικές έρευνες του αστικού χώρου και συγκεκριμένα της προσφυγικής γειτονιάς των Γερμανικών στην Κοκκινιά. Στο έργο της δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ζητήματα του χώρου, δημόσιου και ιδιωτικού, και κυρίως για τη συμβολική νοηματοδότηση των κατηγοριών του «ανοιχτού» και του «κλειστού»⁶².

Η συγκρότηση των τοπικών συλλόγων των εσωτερικών μεταναστών στα αστικά κέντρα και η μέσω αυτών οργάνωση της συλλογικής τους ταυτότητας μακριά από τον γενέθλιο τόπο ή από τον τόπο της καταγωγής τους αποτελεί ένα ακόμα ενδιαφέρον θέμα για την ελληνική λαογραφία⁶³. Η μελέτη της Ρ. Κακάμπουρα-Τίλη για τους συλλόγους των καταγομένων από την επαρχία Κόνιτσας στην Αθήνα αποτελεί παράδειγμα μιας τέτοιας εργασίας. Η σχέση των αποδήμων με τον τόπο καταγωγής τους, το είδος των παρεμβάσεων στις οποίες προβαίνουν οι σύλλογοι και γενικά η δράση τους στο χωριό από το οποίο κατάγονται τα μέλη τους, η ανασυγκρότηση της κοινής ταυτότητας στην Αθήνα μέσω των εκδηλώσεων και των κοινωνικών σχέσεων των χωριανών στο αστικό κέντρο, οι αναπόφευκτοι μετασχηματισμοί που υφίσταται το αίσθημα του ανήκειν στο χωριό μεταξύ των αποδήμων στην Αθήνα αλλά και οι αντιστάσεις στις αλλαγές αυτές αποτελούν μερικά από τα ζητήματα που διερευνά η μελέτη.

Σημαντική επίσης για τη μελέτη του αστικού χώρου από τη μεριά της λαογραφίας αποτελεί η έρευνα του Βοζίκα (2009) για τη μεταφορά μιας κατ' εξοχήν αγροτικής

---

⁶¹ Η μελέτη των εσωτερικών χώρων των σύγχρονων κατοικιών εντάσσεται από τον Μερακλή (1984: 30-31) στη λαογραφική μελέτη της οικιστικής δραστηριότητας.

⁶² Η Hirshon έχει εξάλλου δημοσιεύσει και άλλες εργασίες που είχαν ως ερευνητικό αντικείμενο τον χώρο (Hirshon & Gold, 1982; Hirshon & Thakurdesai, 1970).

⁶³ Για τη σημασία της μελέτης των συλλόγων από λαογραφική άποψη βλ. Ρ. Κακάμπουρα-Τίλη (1999: 1-9) Μερακλής (1989: 89-108)· Βαρβούνης (1994: 22)· Αυδίκος (2009: 315)· Χατζητάκη-Καψωμένου (2003).

πολιτισμικής λειτουργίας, του πανηγυριού, στον αστικό χώρο. Με παράδειγμα το πανηγύρι της Αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη, διερευνά διάφορες πτυχές της συγκρότησης της Ηλιούπολης ως τόπου, των τοπικών ταυτοτήτων και των τρόπων που αυτές δομούνται, π.χ. μέσω της αστικοποίησης αγροτικών πληθυσμών και της δημιουργίας νέων συμπεριφορών. Το πανηγύρι, δηλαδή, αντιμετωπίζεται σε συνάρτηση με την τοπικότητα (locality) της οποίας αποτελεί μέρος, της Ηλιούπολης, και όχι γενικά ως μια πολιτισμική εκδήλωση του αστικού χώρου, όπως αυτός αποκτά νόημα σε αντιπαράθεση με τον αγροτικό.

Η στροφή στον αστικό χώρο την ίδια περίπου εποχή ή και λίγο νωρίτερα παρατηρείται και στις ανθρωπολογικές έρευνες όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς. Η κριτική του δορισμού και των μεγάλων αφηγήσεων, αλλά και η θεματική ανανέωση της ανθρωπολογίας μετά το τέλος της αποικιοκρατίας (Sanjek, 1996· Λ. Οικονόμου 2008:43) μπορεί να θεωρηθούν οι δύο σημαντικότερες αφορμές για τη στροφή αυτή⁶⁴. Οι διεκδικούμενοι αστικοί χώροι (contested spaces) και τα διάφορα ζητήματα που αναφύονται από τη διεκδίκησή τους από διαφορετικά συλλογικά υποκείμενα, οι σχέσεις δύναμης και υποταγής που αποτυπώνονται στον αστικό χώρο και στους ποικίλους μετασχηματισμούς του αποτελούν ορισμένες όψεις του σύγχρονου ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος για τις πόλεις (για παράδειγμα Low, 2000· Rotenberger, 1995). Στην ελληνική περίπτωση φαίνεται πως το ενδιαφέρον της ανθρωπολογίας για τον αστικό χώρο συνδέεται με τη μελέτη των διεκδικούμενων αστικών χώρων (contested spaces) και μάλιστα περισσότερο εκείνων που αναδεικνύονται ως μνημεία της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς, αρχαίας ή νεότερης. Για παράδειγμα, η εθνογραφία του Herzfeld (1993) για την παλιά πόλη του Ρεθύμνου επιχειρεί να ερμηνεύσει τους τρόπους που ο χώρος καθίσταται μέρος των επίσημων πολιτικών για την κληρονομιά, αλλά και των πρακτικών που επιδιώκουν να την αμφισβητήσουν ή να την προσαρμόσουν σε επιμέρους στρατηγικές, χωρίς να υποταχθούν παθητικά σε αυτήν.

Παρόμοιοι είναι και οι στόχοι της Καυταντζόγλου στην εθνογραφική της έρευνα για την περιοχή των Αναφιώτικων στην Ακρόπολη. Οι «καθαρεύοντες» επίσημοι ορισμοί του χώρου της Ακρόπολης ως εθνικής και παγκόσμιας κληρονομιάς αντιπαρατίθενται

---

⁶⁴ Η «στροφή στον χώρο» ή «χωρική στροφή» (spatial turn), μέρος της οποίας είναι και η μελέτη των αστικών χώρων από τη μεριά της ανθρωπολογίας, αποτελεί μια ευρύτερη μετατόπιση του παραδείγματος, η οποία τέμνει το σύνολο των κοινωνικών επιστημών τις τελευταίες δεκαετίες.

στον τοπικό λόγο που αρθρώνουν οι κάτοικοι του ιστορικού οικισμού, που δημιούργησαν οι μετανάστες εργάτες από την Ανάφη τον 19ο αιώνα. Οι συγκρούσεις της τοπικής με την ηγεμονική αφήγηση, οι στρατηγικές και οι αναπαραστάσεις που επιστρατεύουν, καθώς και οι ενσωματώσεις της πρώτης από τη δεύτερη αποδίδουν με τρόπο διεισδυτικό τη συγκρότηση του χώρου ως διακυβεύματος των ηγεμονικών λόγων και των αντιηγεμονικών πρακτικών.

Διαφορετικό προσανατολισμό έχει η εθνογραφία του Λ. Οικονόμου (2008) για τη Βούλα, καθώς ενδιαφέρεται για τις διαδικασίες της κοινωνικής παραγωγής του χώρου στο συγκεκριμένο προάστιο της πρωτεύουσας. Οι κρατικές πολιτικές για τη διαχείριση του χώρου και κυρίως της επέκτασης της Αθήνας, η οικοπεδοποίηση και οι κοινωνικές πραγματικότητες που την τροφοδότησαν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η σύγχρονη δομή του οικισμένου χώρου στη Βούλα αποτελεί αποτέλεσμα της σύνθετης διαπραγμάτευσης του κράτους με συγκεκριμένες κατηγορίες πολιτών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την παραγωγή διαφόρων όψεων του χώρου, κυρίως αλλά όχι μόνο του αστικού, και των μετασχηματισμών του έχουν και τα κείμενα που περιλαμβάνονται στο Σπυριδάκης (2009). Η έννοια του «παλίμψηστου», μιας πολυσυζητημένης μεταφοράς με την οποία η κριτική κοινωνική θεωρία συχνά κάνει λόγο για τις διάφορες μορφές συγκρότησης και ανασυγκρότησης του χώρου, αποτελεί και το πλαίσιο της θεωρητικής προσέγγισης όσων συνεισφέρουν στον συλλογικό τόμο. Η σημασία των καθημερινών πρακτικών στη συγκρότηση του δημόσιου χώρου των πόλεων, η μετανάστευση και η εργασία αλλά και οι διαδικτυακές κοινότητες και ο κυβερνοχώρος εμπνέουν μερικές από τις ανανεωμένες θεματικά ερευνητικές απόπειρες που περιλαμβάνονται στον τόμο. Ειδικά σε ορισμένες από αυτές (π.χ. Σπυριδάκης, ό.π.) μπορεί να διαγνώσει κανείς τη δημιουργία ενός γόνιμου διαλόγου της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της ριζοσπαστικής γεωγραφίας, σημαντικό μέρος της οποίας προσανατολίστηκε στην προσέγγιση του χώρου όχι απλά ως ανάκλασης αλλά και ως διαμορφωτικού παράγοντα των ταξικών σχέσεων στη μεταφορντική οικονομία.

Τον τελευταίο καιρό μάλιστα ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά και ο διάλογος των αρχιτεκτόνων με την ανθρωπολογία, την πολιτισμική κριτική και, λιγότερο, με τη λαογραφία, διάλογος ο οποίος επεκτείνεται σε ζητήματα των μετασχηματισμών του αστικού αλλά και του αγροτικού χώρου, των νέων χρήσεών τους, των αναπαραστάσεών

τους (φωτογραφία, κινηματογράφος, διαφήμιση, τηλεόραση κτλ.). Το σημαντικότερο είναι ότι όλα αυτά πραγματοποιούνται υπό μια ενιαία επιστημολογική και μεθοδολογική οπτική γωνία που υπερβαίνει τη διχοτομική προσέγγιση αγροτικού/αστικού και επιτρέπει την ανίχνευση των βαθύτερων διασυνδέσεών τους.

Παράδειγμα μιας τέτοιας συνομιλίας των αρχιτεκτόνων με τη σύγχρονη ανθρωπολογική και πολιτισμική θεωρία αποτελούν οι συλλογικοί τόμοι που επιμελήθηκε ο αρχιτέκτονας Κώστας Μανωλίδης (2003· 2009 [μαζί με τον Θ. Καναρέλλη]). Και στους δύο τόμους παρουσιάζονται εργασίες κυρίως αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων που εντάσσονται στο κλίμα της «πολιτισμικής στροφής» που διαπερνά τις επιστήμες του χώρου (γεωγραφία, αρχιτεκτονική, πολεοδομία, χωροταξία) τις τελευταίες δεκαετίες και το οποίο αποτέλεσε πολύ γόνιμο έδαφος για τη ζύμωση των επιστημών αυτών με τη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία. Το κοινό πεδίο ενδιαφερόντων περιλαμβάνει τις «νέες εδαφικότητες», την κινητικότητα των πληθυσμών, την παγκοσμιοποίηση, τις νέες αισθητικές αξίες που διαμορφώνουν τις αντιλήψεις για το περιβάλλον κ.ά. Ακολούθως θα μας δοθεί η ευκαιρία να ανασκοπήσουμε αδρομερώς ορισμένες όψεις της ώσμωσης αυτής και τους ορίζοντες που ανοίγει για την ελληνική λαογραφία.

8. Η συνάντηση γεωγραφίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας: μαρξισμός, μεταποικιακές σπουδές, μεταμοντερνισμός

Στο σημείο αυτό θα άξιζε να σκιαγραφήσουμε με τρόπο περιληπτικό τους κοινούς προβληματισμούς και τα ερευνητικά ενδιαφέροντα που αναπτύχθηκαν τόσο στην ανθρωπολογία όσο και τη γεωγραφία από τη δεκαετία του '90 και ύστερα διαμορφώνοντας τις νέες προσεγγίσεις όσον αφορά τη μελέτη του χώρου ως πολιτισμικής και κοινωνικής κατηγορίας. Πρόκειται για εξελίξεις που επηρεάζουν με τρόπους ανάλογους το ίδιο το επιστημολογικό πλαίσιο των δύο «πειθαρχιών», και οδηγούν τη μεν ανθρωπολογία και γενικά τις κοινωνικές αλλά και τις ανθρωπιστικές

επιστήμες στη λεγόμενη «στροφή στον χώρο» (spatial turn)⁶⁵ και τη γεωγραφία στη λεγόμενη «πολιτισμική στροφή» (cultural turn).

Οι εξελίξεις και στα δύο επιστημονικά πεδία προέκυψαν ως απάντηση στον θετικισμό που κυριάρχησε στις κοινωνικές επιστήμες κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Στη γεωγραφία συγκεκριμένα η ορμητική είσοδος της θετικιστικής/ποσοτικής γεωγραφίας αμέσως μετά τη δεκαετία το '40 συνδέθηκε με τη νέα παντοδύναμη ανακάλυψη, τον ηλεκτρονικό υπολογιστή, ο οποίος άνοιγε νέες δυνατότητες στη γεωγραφική επιστήμη, δυνατότητες που προέκυπταν από την επεξεργασία μεγάλου όγκου δεδομένων. Οι νέοι προσανατολισμοί της γεωγραφίας αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό την απάντηση στα νέα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα, με κυριότερα την ανασυγκρότηση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον νέο τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, τον φορντισμό. Η αποκλειστική επικέντρωση στα μετρήσιμα γεωγραφικά δεδομένα, η χαρτογράφηση και η κυριαρχία της έννοιας της απόστασης, η ευρύτατη χρήση των στατιστικών και ποσοτικών δεδομένων, τα περίπλοκα μαθηματικά μοντέλα με τα οποία παριστανόταν ο χώρος αποτέλεσαν τις κυριότερες μεθόδους και τεχνικές της θετικιστικής/ποσοτικής γεωγραφίας. Το κύριο αντικείμενο της μελέτης της ήταν η αποτύπωση της ορθολογικής ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως εκφράζεται στον χώρο, με μαθηματικούς και γεωμετρικούς όρους και ειδικά ο τρόπος που οργανώνονται ή που πρέπει να οργανώνονται στον χώρο οι οικονομικές σχέσεις και τα συστήματα (Λεοντίδου, 2005:106-7· Blake, 2002). Κάθε φαινόμενο που δεν επιδεχόταν ποσοτικοποίηση δεν ενδιέφερε την ποσοτική γεωγραφία, καθώς πρωτίστως ενδιαφερόταν για τη διατύπωση νόμων, χωρίς να ενδιαφέρεται για τις κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές διαστάσεις του χώρου.

Στο πλαίσιο της κατάτμησης της γεωγραφίας σε επιμέρους εξειδικεύσεις (οικονομική γεωγραφία, πολιτική γεωγραφία) και της κυριάρχησης των ποσοτικών μοντέλων και μεθόδων, η κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία παρέμεναν μάλλον περιθωριακές ή περιορίστηκαν στην περιγραφή των τοπικών πολιτισμών, κατά κύριο

---

⁶⁵ Οι ρίζες αυτής της στροφής μπορούν να αναζητηθούν στις δεκαετίες του '60 και ιδιαίτερα στο έργο του Lefebvre (1974) και του Foucault (1986), κυρίως με το έργο του *Of Other Spaces*, στο οποίο συνοψίζονται οι αντιλήψεις του για τον χώρο, όπως θα διατυπωθούν αργότερα σε εκτενέστερα έργα του. Μάλιστα, όπως επισημαίνει ο E. Soja (στο Blake, 2002: 140), είναι ενδιαφέρον ότι οι δύο διανοητές έζησαν την ίδια περίοδο στο Παρίσι και στοχάστηκαν για τα ίδια ζητήματα που σχετίζονται με τον χώρο, καταλήγοντας σε παρεμφερή συμπεράσματα.

λόγο των αγροτικών περιοχών. Εξαίρεση και ενδιαφέρον παράδειγμα προδρομικής στροφής στον ανθρωποκεντρικό και κοινωνικό χαρακτήρα της μελέτης του χώρου αποτέλεσε η σχολή της πολιτισμικής γεωγραφίας του Berkeley με επιφανέστερο εκπρόσωπό της τον Carl Ortwin Sauer, ο οποίος υπήρξε κατά τον μεσοπόλεμο ο θεμελιωτής της έννοιας του πολιτισμικού τοπίου, όντας ο ίδιος επηρεασμένος από τη συναναστροφή του με διαπρεπείς Αμερικανούς ανθρωπολόγους, όπως ο Boas, ο Kroeber και ο Lowie. Είναι ενδιαφέρον ότι η έννοια του τοπίου θα επανέλθει στο προσκήνιο, όπως και μια επανεκτίμηση του έργου του Sauer, τη δεκαετία του '90 όταν το τοπίο θα αναδειχτεί σε ένα από τα πεδία κοινού ενδιαφέροντος της ανθρωπολογίας και της γεωγραφίας.

Παρ' όλα αυτά, η ριζική στροφή στις επιστήμες του χώρου, όπως και στην κοινωνική ανθρωπολογία, θα σημειωθεί κάτω από την επίδραση των ιστορικών γεγονότων που συγκλόνισαν την ανθρωπότητα στα τέλη της δεκαετίας του '60⁶⁶. Πρόκειται για τους ανταποικιακούς/αντιιμπεριαλιστικούς αγώνες στην περιφέρεια και για τις εξεγέρσεις της νεολαίας στις μητροπόλεις του δυτικού κόσμου. Στον πυρήνα της ριζοσπαστικής αυτής κριτικής θα βρεθεί ο μαρξισμός και οι νέες του αναγνώσεις⁶⁷, που ασκούσαν σκληρή κριτική στα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού και στις δογματικές ερμηνείες του. Ο χώρος πλέον αναδεικνύεται ως μέρος της κοινωνικής δυναμικής και των κοινωνικών δομών, οι κοινωνικές ανισότητες και οι εντάσεις που αποτυπώνονται στον χώρο αποτελούν προνομιακό αντικείμενο ενδιαφέροντος της νέας κριτικής γεωγραφίας, η οποία μέσα από προσεγγίσεις διεπιστημονικές που ξεφεύγουν τόσο από τις παραδοσιακές εξειδικεύσεις της θετικιστικής γεωγραφίας όσο και από τα σύνορα που οριοθετούν με τρόπο απόλυτο τις διάφορες πειθαρχίες ανέδειξε τη σχέση χώρου και κοινωνίας.

Παράλληλα, η ανάδειξη νέων κοινωνικών κινημάτων, όπως ο φεμινισμός, αποτέλεσε το πλαίσιο για τη στροφή στη μελέτη του φύλου και των έμφυλων σχέσεων,

---

⁶⁶ Ενδεικτικά μόνο ας αναφέρουμε το κίνημα ενάντια στους ιμπεριαλιστικούς πολέμους στο Βιετνάμ και τη σοβιετική επέμβαση που κατέπνιξε την «άνοιξη της Πράγας», τις φοιτητικές εξεγέρσεις στο Παρίσι, την Ιταλία και την Αμερική, αλλά και την ανάδειξη της ροκ μουσικής σε κύρια μαζική πολιτισμική έκφραση της ριζοσπαστικής πολιτικής διάθεσης των νέων.

⁶⁷ Η εκ νέου ανάγνωση του Γκράμσι και η εισαγωγή ορισμένων βασικών εννοιών (ηγεμονία, εθνικός πολιτισμός κ.ά) και θεωρητικών αναλύσεων του στις κοινωνικές επιστήμες είναι μόνο μία πτυχή της ριζοσπαστικής κριτικής που θα επηρεάσει τη μελέτη του χώρου τόσο από τη σκοπιά της γεωγραφίας όσο και της ανθρωπολογίας.

στροφή που την ίδια περίοδο σημειώνεται και στην κοινωνική ανθρωπολογία. Τα δύο πρόσωπα που εκφράζουν με τον πλέον σαφή τρόπο τη ριζοσπαστική γεωγραφία είναι ο David Harvey και η Doreen Massey, οι οποίοι ασκούν κριτική από τη μεριά της γεωγραφίας στο φορντικό μοντέλο, στην κυριαρχία της Δύσης και των δικών της αναπαραστάσεων των άλλων τόπων, και αναδεικνύουν τις νέες μεταφορντικές διασυνδέσεις του τοπικού με το περιφερειακό και το παγκόσμιο, τον ρόλο του κοινωνικού φύλου στη συγκρότηση του χώρου, στην κριτική στο έθνος-κράτος.

Η καθυστερημένη εισαγωγή της γεωγραφίας στην ελληνική ακαδημαϊκή και ερευνητική πραγματικότητα αλλά και στον κριτικό λόγο γενικά συνδέεται με την κοινωνική πραγματικότητα της μεταπολεμικής Ελλάδας, την καχεξία των αυτόνομων πανεπιστημιακών θεσμών, την περιορισμένη ελευθερία στο πολιτικό επίπεδο, τις συνθήκες περιορισμένης δημοκρατίας, αλλά και τον εξαρτημένο λόγο των πολιτικών υποκειμένων που υποτίθεται ότι είχαν αναλάβει τον ρόλο της ριζοσπαστικής κριτικής. Παρ' όλα αυτά, τις δύο τελευταίες δεκαετίες και η γεωγραφία στην Ελλάδα παρουσιάζει σημαντική πρόοδο, συνεισφέροντας σημαντικά έργα που βοηθούν όχι μόνο στην αυτογνωσία και τη γηγενή παραγωγή γεωγραφικής γνώσης αλλά και στην ισότιμη συνομιλία με τις εθνικές γεωγραφικές σχολές του εξωτερικού (για μια λεπτομερή ανασκόπηση της ελληνικής γεωγραφικής παραγωγής βλ. Χατζημιχάλης & Βαΐου, 2012· Λεοντίδου, 2005, καθώς και τα τεύχη του περιοδικού *Γεωγραφίες* που εκδίδει η ομάδα γεωγράφων του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου). Σημαντική στον τομέα της γηγενούς παραγωγής γεωγραφικής γνώσης είναι και η συνεισφορά των άλλων επιστημών του χώρου και ειδικά της αρχιτεκτονικής.

Μετά το 1980, στο πλαίσιο της νέας κριτικής που έγινε γνωστή ως μεταμοντερνισμός –παρά το γεγονός ότι δύσκολα μπορεί να αποδοθεί ενιαίο περιεχόμενο στον όρο που να υπερβαίνει τις διαφορετικές παραδόσεις αλλά και τις ποικίλες σημασίες του στο εσωτερικό κάθε κλάδου– διαμορφώθηκε ένα κοινό υπόβαθρο όσον αφορά τη σημασία του χώρου. Πρόκειται όχι μόνο για την ανάδειξη της μελέτης του χώρου σε αυτόνομο πεδίο μελέτης για την ανθρωπολογία (anthropology of space, place and landscape) αλλά και του ίδιου του χώρου σε εξηγητικό παράγοντα που βαθιάει τη γνώση μας για τον κόσμο, όπως η ιστορική διάσταση. Οι μεγάλες ανακατατάξεις στο παγκόσμιο σύστημα πολιτικής ισχύος, η συνακόλουθη αμφισβήτηση των μεγάλων

αφηγήσεων και της δυνατότητάς τους να συγκροτήσουν μια συνολική ερμηνεία του χώρου και του πολιτισμού, η στροφή στις «τοπικές γνώσεις» και γενικά στις τοπικότητες και στους τρόπους που αυτές «ενθικεύουν» τις παγκόσμιες διαδικασίες, καθώς και η αναστοχαστική διάθεση της ίδιας της ανθρωπολογίας για τον πυρήνα του ανθρωπολογικού εγχειρήματος, την εθνογραφική έρευνα και το κείμενο που προκύπτει από αυτή, καθώς και για τους τρόπους που οι ανθρωπολόγοι κατασκευάζουν τον χώρο ως πεδίο αποτέλεσαν μερικές από τις θεματικές ενότητες στις οποίες ανθρωπολογία και γεωγραφία μοιράστηκαν κοινά ερευνητικά ενδιαφέροντα, αλλά και κοινές έννοιες-κλειδιά.

Μία από αυτές τις κοινές έννοιες γύρω από τις οποίες συγκροτήθηκε και στους δύο κλάδους ένα σώμα ερευνών και κειμένων που μπορεί να θεωρηθεί πλέον μέρος του συλλογικού κεκτημένου τους είναι η έννοια του τοπίου. Κάναμε ήδη λόγο για τη σχολή του Berkeley και την όψιμη ανάδειξη της ιστορικής σημασίας της τη δεκαετία του '80. Στο πλαίσιο της επανάκαμψης στην έννοια του τοπίου ιδιαίτερα σημαντικό υπήρξε το έργο του Βρετανού γεωγράφου Denis Cosgrove (Cosgrove, 1984· 1985· Cosgrove & Daniels, 1988), το οποίο έθεσε το ζήτημα της συσχέτισης του τοπίου με την καθημερινή ζωή, υλική και συμβολική (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1979). Μελετώντας μεταξύ άλλων και τις εικονογραφήσεις του τοπίου από την εποχή της αναγέννησης μέχρι και τον 19ο αιώνα, όταν και η έννοια του τοπίου μετασχηματίζεται από έναν τρόπο ζωγραφικής σε έναν τρόπο αντίληψης της χωρικής πραγματικότητας που σχετίζεται με την κυριαρχία της αστικής τάξης, ο Cosgrove έθεσε ένα νέο πλαίσιο το οποίο δεν ήταν άσχετο με τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις για το θέμα (βλ. Daniels, 1993). Παρ' όλα αυτά, οι προσεγγίσεις του τοπίου στο πλαίσιο της πολιτισμικής γεωγραφίας και, συγκεκριμένα, η μονομερής έμφαση στις οπτικές και κειμενικές αναπαραστάσεις του, επέτεινε τους φόβους ότι χάνεται από το ερευνητικό πεδίο αυτή η ίδια η υλικότητα του τοπίου (για μια ανασκόπηση των γεωγραφικών ερευνών για το τοπίο την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα, βλ. Mitchell, 2001).

Στο ίδιο πλαίσιο προβληματισμών, όπως αναπτύχθηκε ειδικά στο ακαδημαϊκό και πνευματικό περιβάλλον των αμερικανικών πανεπιστημίων και των πολιτισμικών σπουδών που άνθησαν κυρίως εκεί, εντάσσονται και οι μετα-αποικιακές προσεγγίσεις, που από πολλές απόψεις άσκησαν σημαντική επιρροή στην ανθρωπολογία και στη

γεωγραφία. Ειδικά το έργο του Edward Said και η έννοια του οριενταλισμού, του στερεοτυπικού τρόπου με τον οποίο η Ανατολή συγκροτήθηκε ως χώρος και αναπαραστάθηκε από το κυρίαρχο δυτικό βλέμμα στις τέχνες, τις επιστήμες και κυρίως την ίδια την ανθρωπολογία (Said, 1989), γενίκευσε μια συστηματική κριτική στους αποικιοκρατικούς και νεοαποικιοκρατικούς λόγους για τον χώρο, τον πολιτισμό και την ετερότητα⁶⁸. Στο ίδιο κλίμα και η εργασία του Homi Bhabha που, εισάγοντας την έννοια της υβριδικότητας στο πεδίο της λογοτεχνικής κριτικής, άσκησε επιρροή στην ανθρωπολογία και τη γεωγραφία.

Μέσω αυτής της επαφής με τις πολιτισμικές σπουδές και τις λεγόμενες μεταποικιακές σπουδές, που θα αποδώσουν νέο περιεχόμενο στη μελέτη της λογοτεχνίας αλλά και κάθε είδους κειμένου, θα επηρεαστεί τόσο ανθρωπολογία όσο και η γεωγραφία, καθώς η μελέτη του χώρου και των αναπαραστάσεών του θα αναδειχθεί σε σημαντικό πεδίο μελέτης. Για παράδειγμα, ο D. Gregory (1994) μελέτησε τις φαντασιακές γεωγραφίες και στις εξουσιαστικές σχέσεις που ανακλώνται σε κάθε είδος χωρικού λόγου. Εξίσου σημαντικός εκπρόσωπος της μεταμοντέρνας οπτικής στη γεωγραφία είναι ο Edward Soja (1989), η δουλειά του οποίου άσκησε σημαντική επιρροή στην αρχαιολογία, η οποία στην Αμερική θεωρείται κλάδος της ανθρωπολογίας (Blake, 2002). Ειδικά η έννοια του «τρίτου χώρου» (Thirdspace) που έχει επεξεργαστεί και η οποία βασίζεται στις θεωρητικές προσεγγίσεις του H. Lefebvre και του M. Foucault συνιστά μια προσπάθεια υπέρβασης της δυαδικότητας με την οποία προσεγγίζεται ο χώρος ως «πραγματικός»/υλικός ή ως φαντασιακός. Ο «τρίτος χώρος» ενέχει έντονο το εθνογραφικό στοιχείο, καθώς πρόκειται για τη θεωρητική και ερευνητική επικέντρωση στον χώρο που πραγματικά ζουν οι άνθρωποι, τον χώρο της πραγματικής εμπειρίας τόσο εκείνου που δεν είναι ορατό –δεν είναι όλες οι χωρικές σχέσεις ορατές– όσο και του υλικού και του καθημερινού (Blake, 2002:141).

Από τη δεκαετία του '90 οι σχετικές εξελίξεις όσον αφορά τη στροφή στον χώρο δεν επέφεραν μόνο την ενσωμάτωση των υλικών και χωρικών όψεων του πολιτισμού στην ερευνητική πρακτική της ανθρωπολογίας, αλλά ανέδειξαν τον ίδιο τον χώρο ως αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής και πολιτισμικής θεωρίας. Σημαντικά για τη

---

⁶⁸ Όπως επισημαίνουν οι Χατζημιχάλης & Βαΐου (ό.π., 202) Η εργασία της Βουλγάρας ιστορικού Maria Todoroona (2000) για τις αναπαραστάσεις των Βαλκανίων από τον δυτικό λόγο αποτελεί ένα άλλο παράδειγμα έρευνας των χωρικών φαντασιών σε επίπεδο πλανητικό και γεωπολιτικό.

θεμελίωση του θεωρητικού και εννοιολογικού κεκτημένου της ανθρωπολογίας του χώρου ως διακριτού υπο-πεδίου (sub-field) της ανθρωπολογικής γνώσης υπήρξαν οι εργασίες της Barbara Bender (1993), καθώς και εκείνη των Hirsch & O' Hanlon (1995). Οι ταξικές διαστάσεις των διαδικασιών σχηματισμού και αντίληψης του τοπίου, οι διάφορες μορφές αναπαράστασής του σε, δυτικά και μη, κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, οι πολιτικές διαστάσεις του τοπίου σε περιοχές όπου ο «αγώνας για χώρο» αναδεικνύεται σε ζωτικό πολιτικό διακύβευμα (π.χ. η Παλαιστίνη, το Μπέλφαστ), ο ρόλος της γλώσσας στον σχηματισμό των αντιλήψεων για το τοπίο και τον χώρο, η έννοια του διαφιλονικούμενου τοπίου (contested landscape), του τοπίου δηλαδή που αποτελεί αντικείμενο διεκδικήσεων διάφορων κοινωνικών ομάδων, η εγγραφή του τοπίου και του χώρου στην αφήγηση και στη μνήμη αποτελούν ορισμένες από τις χωρικές έννοιες που οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι ενέταξαν στην προβληματική τους.

Ενδιαφέρον έχει επίσης ο τρόπος που η λεγόμενη χωρική στροφή στην ανθρωπολογία επηρέασε τα σημαντικότερα πεδία της ανθρωπολογικής γνώσης και συνέτεινε σε μια πιο πλουραλιστική ματιά σε θέματα που απασχολούσαν τους ανθρωπολόγους από παλιά. Ως παραδείγματα αυτής της επίδρασης μπορούν να αναφερθούν η ανάδειξη του σώματος⁶⁹ και των αισθήσεων ως μέσου για την πρόσληψη του χώρου και τη δημιουργία ενσώματων χώρων (embodied spaces) καθώς και η συνομιλία με τη φαινομενολογία ως θεωρητική και μεθοδολογική βάση για τη μελέτη αυτού που ονομάστηκε «αίσθηση του τόπου»⁷⁰.

Μια από τις σημαντικότερες ανθρωπολογικές εργασίες στην κατεύθυνση της φαινομενολογίας αποτελούν τα κείμενα που περιλαμβάνονται στο Feld & Basso (1996). Οι εργασίες αυτές ανακλούν την πραγμάτευση ζητημάτων που σχετίζονται με τον χώρο

---

⁶⁹ Ήδη από τη δεκαετία του '70 είχε αναδειχθεί ως σημαντική η μετα-δομιστικής αφετηρίας μελέτη του P. Bourdieu (1973) για την κοινωνία των Καβύλων της Αλγερίας, όπως αποτυπώνεται ειδικά στα εθνογραφικά στοιχεία που προσκομίζει για τη συμβολική κατασκευή του σπιτιού στην κοινωνία αυτή: δεν είναι η δύναμη των συμβόλων που αποδίδει νόημα στον χώρο, αλλά η ίδια η πράξη των ανθρώπων και της κίνησής τους στον χώρο. Το ενδιαφέρον του ερευνητή επικεντρώνεται στον χώρο, όπως τον βιώνουν τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα, σε αντίθεση με την ντυρκεμανή παράδοση που ενδιαφερόταν περισσότερο για τον συμβολικό πλούτο που ανακλάται στην οργάνωση του χώρου.

⁷⁰ Για τις διάφορες προσλήψεις της φαινομενολογίας εκ μέρους της ανθρωπολογίας, βλ. Desjarlais & Throop, 2011· Katz & Csordas (2003).

κυρίως στα αμερικανικά ακαδημαϊκά περιβάλλοντα⁷¹. Οι επιρροές από την πολιτισμική γεωγραφία που άνθησε εκεί (Yi-Fu Tuan, Cosgrove κ.ά.), η συνεισφορά της αμερικανικής λαογραφίας στη μελέτη των ζητημάτων που σχετίζονται με τον χώρο, όπως αυτή φαίνεται, για παράδειγμα, στο έργο του Ryden (1993), και κυρίως οι εκ νέου αναγνώσεις του Heidegger και της έννοια της κατοίκησης (dwelling), πολύ σημαντικής για τη φαινομενολογία του, αποτελούν ορισμένες από τις θεωρητικές προκειμένες των εργασιών που περιλαμβάνονται στον τόμο (βλ. κυρ. Casey, 1996).

Κυρίως όμως οι συγγραφείς δίνουν ιδιαίτερη σημασία στη γλώσσα με τη μορφή των μύθων, των μνημών κ.ά. καθώς και στα σημασιολογικά φορτία που φέρουν οι εκφράσεις και τα τοπωνύμια, προκειμένου να διεισδύσουν στις βαθύτερες αντιλήψεις των ανθρώπων για τον τόπο και τον χώρο (βλ. επ. Duncan, 1990:17· Hirsch, 1995:1· Dominy, 2002). Το τοπίο στις εργασίες αυτές περιγράφεται σαν να ήταν ένα σύστημα σημασιών, ένα κείμενο. Ο ρόλος του εθνογράφου είναι να περιγράψει το κείμενο αυτό, αφού πρώτα διαβάσει τα μηνύματα που μεταδίδει και τα οποία σχετίζονται άμεσα με τις αφηγήσεις των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτό. Την έμφαση στη βίωση του τόπου μέσω της γλωσσικής εμπειρίας αποδίδει η Berdoulay (1989: 135) όταν υποστηρίζει ότι «ένας τόπος αποκτά υπόσταση στον λόγο όσων κατοικούν σε αυτόν». Η μονομερής λογοκεντρική προσέγγιση του χώρου από τη μεριά της ανθρωπολογίας έχει κατηγορηθεί ότι, αποδίδοντας πρωτεύοντα ρόλο στον λόγο, υποτιμά, μεταξύ άλλων, τη σημασία του σώματος και των αισθήσεων στην πρόσληψη του χώρου και του τόπου (π.χ. Rodman, 1992· Gray, 1999).

Η κριτική στην απόλυτη ταύτιση τόπου και πολιτισμού⁷², σε ό,τι οι Gupta & Ferguson (1992·1997) ονόμασαν «ισομορφισμό» (isomorphism) χώρου, τόπου και πολιτισμού, στην ταύτιση δηλαδή του πολιτισμού με έναν χώρο και τον πληθυσμό που κατοικεί μόνιμα εκεί, υπήρξε μία από τις σημαντικότερες συζητήσεις στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας του χώρου. Κύρια ερωτήματα που τέθηκαν στο πλαίσιο της συζήτησης αυτής σχετίζονταν με την ταυτότητα των πληθυσμών που βρίσκονται σε συνεχή

---

⁷¹ Δεν είναι λίγα τα αμερικανικά πανεπιστήμια όπου η ανθρωπολογία μαζί με τη γεωγραφία στεγάζονται σε ένα ενιαίο τμήμα (π.χ. Louisiana State University). Εξάλλου, και ο ίδιος ο David Harvey διδάσκει σε τμήμα ανθρωπολογίας.

⁷² Για εθνογραφικά παραδείγματα μονόπλευρα προσανατολισμένα στη σταθερότητα και την ακινησία των πληθυσμών σε έναν κόσμο που όλο και περισσότερο ταυτίζεται με την κίνηση, τη μετανάστευση και γενικά τη δυστοπία, βλ. Richardson (1984).

μετακίνηση στον χώρο, όπως οι νομάδες, τα μέλη της υπερεθνικής ελίτ και οι μετανάστες, ή και των πληθυσμών που ζουν στις «πορώδεις» συνοριακές περιοχές. Επίσης, αφορούσαν την πολιτισμική διαφορά στο εσωτερικό των διάφορων τοπικοτήτων αλλά και τη φύση των υβριδιακών πολιτισμών των μεταποικιακών κοινωνιών και της προβληματικής σύνδεσής τους με έναν «φυσικό χώρο».

Οι έννοιες της τοποθεσίας, της δυστοπίας (displacement), της κοινότητας, της ταυτότητας, του ίδιου του πολιτισμού αποκτούν νέο περιεχόμενο, υπό το φως της μεταμοντέρνας και της φεμινιστικής θεωρίας. Οι μεταβάσεις αλλά και οι μετασχηματισμοί του χώρου αποδίδονται στη λογική του ύστερου καπιταλισμού, στον κατακερματισμό των ταυτοτήτων και στη μυθοποίηση των τόπων από τις εξουσίες μέσω της «κατασκευής της διαφοράς». Η έννοια του χώρου και η εμπειρία της τοπικότητας στη μεταμοντέρνα εποχή δεν εξαφανίζεται ούτε περνά σε δεύτερη μοίρα, αλλά αποκτά νέο περιεχόμενο.

Ιδιαίτερη επιρροή στη σύγχρονη ανθρωπολογική συζήτηση για τον χώρο άσκησε το έργο του A. Appadurai (1996β: 345) και ιδιαίτερα η έννοια της «αποεδαφοποίησης» (deterritorialization). Με τον όρο αυτό περιγράφει τη σταδιακή αποδιάρθρωση της εδαφικής κυριαρχίας –έννοια η οποία αποτελεί τον πυρήνα της οργάνωσης του κόσμου σε κυρίαρχα κράτη ύστερα από τη συνθήκη των Βεσφαλιών το 1648– από τις πλανητικές εξελίξεις και τους μετασχηματισμούς που διαχέονται στην εποχή του ύστερου καπιταλισμού. Όπως επισημαίνει ο Appadurai, η αποεδαφοποίηση αποδιρθώνει όχι μόνο τις εθνικές-κρατικές οντότητες, αλλά και τον τρόπο που τα κοινωνικά υποκειμένα βιώνουν την τοπικότητα. Οι ποικίλες μορφές της ανθρώπινης κινητικότητας, π.χ. η μετανάστευση, ο τουρισμός, οι μετακινήσεις των υπερεθνικών ελίτ δημιουργούν νέους χώρους του οποίους ο Appadurai ονομάζει διατοπικότητες (translocalities). Πρόκειται για τις συνοριακές ζώνες, τις ζώνες ελεύθερων εμπορικών συναλλαγών (Free Trade Zones), τα στρατόπεδα προσφύγων, τις γειτονιές-γκέτο μεταναστών εργατών ή εξορίστων.

Με την ίδια κριτική προσέγγιση του τύπου στο πλαίσιο του ύστερου καπιταλισμού σχετίζεται και η δουλειά της M. Rodman (1992). Η Rodman θέτει στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της τόσο τον τρόπο που ο ανθρωπολογικός λόγος κατασκευάζει τους τόπους ως εθνογραφικές τοποθεσίες όσο και τις διαδικασίες μέσω

των οποίων οι τόποι συγκροτούνται ως κοινωνικές κατασκευές. Η έννοια της πολυτοπικότητας (multilocality) περιγράφει τα διάφορα χωρικά δίκτυα στα οποία εντάσσονται οι τόποι, τις ποικίλες σχέσεις με τον χώρο που αναπτύσσουν οι διασπορικοί πληθυσμοί, αλλά και τους διαφορετικούς και συχνά ανταγωνιστικούς τρόπους που μπορεί να βιώνονται οι τόποι από τους ανθρώπους που τους κατοικούν. Η συναφής έννοια της πολυφωνικότητας (multivocality) που χρησιμοποιεί παράλληλα με εκείνη της πολυτοπικότητας αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι εκφράζουν τις σχέσεις τους με τον χώρο. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η Rodman, χρησιμοποιώντας την έννοια της πολυφωνικότητας, δεν εννοεί μόνο τις λεκτικές μορφές αφήγησης, στη μονομερή έμφαση στις οποίες έχει ασκήσει δριμυία κριτική. Αντίθετα, οι αφηγήσεις για τους τόπους και το αίσθημα του ανήκουν σε αυτούς, όπως επισημαίνει, δεν εκφράζονται μόνο με λέξεις, αλλά και με αυτές τις αισθήσεις και τις σωματικές πρακτικές.

Εξίσου σημαντική συνεισφορά στη σχετική προβληματική αποτέλεσε και η συλλογή άρθρων που εξέδωσαν οι Hastrup και Olwig (1997). Στα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στον τόμο ανακλάται ο χώρος ως πρακτικά βιωμένος τόπος, σύμφωνα με τη θεωρία του De Certeau (1984), ως μια πολιτισμική κατασκευή που αναθεωρείται και μετασχηματίζεται συνεχώς. Χωρικά δίκτυα, μονοπάτια, ιδιαίτεροι τόποι, η κίνηση των πληθυσμών καθορίζουν τη μνήμη των ανθρώπων ως μέρος σύνθετων σχέσεων με παγκόσμια και τοπική διάσταση (Brun, 2001:19).

Φυσικά, η σύντομη ανασκόπηση των σημαντικότερων στοιχείων της συζήτησης που αναπτύχθηκε τόσο ανάμεσα στη γεωγραφία και στην ανθρωπολογία όσο και στο εσωτερικό των δύο κλάδων κάθε άλλο παρά φιλοδοξεί να αποτελέσει μια εξαντλητική αναφορά σε όλα τα ζητήματα και τις επιμέρους διαστάσεις τους. Στα επόμενα κεφάλαια, εξάλλου, θα μας δοθεί η ευκαιρία να επιστρέψουμε σε συγκεκριμένες όψεις των θεωρητικών ζητημάτων που ανέδειξε η αδρομερής αυτή αναδρομή με αφορμή τη μελέτη του χώρου και των μετασχηματισμών του στην περιοχή της Δημητσάνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΔΗΜΗΤΣΑΝΑ Ο ΧΩΡΟΣ, ΤΟ ΤΟΠΙΟ, ΟΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

1. Ο γεωγραφικός περίγυρος: βουνά, πεδιάδες, ποτάμια και θάλασσα

Παρά το γεγονός ότι η Πελοπόννησος είναι κατεξοχήν ορεινή περιοχή, η άμεση επίδραση της θάλασσας ή έστω η έμμεση επενέργειά της είναι πανταχού παρούσα⁷³. Η θάλασσα διαδραματίζει τον σημαντικότερο ίσως ρόλο στην εδραίωση της ενότητάς της: δυτικά το Ιόνιο και ανατολικά το Μυρτώο πέλαγος, που μεσολαβεί μεταξύ της Πελοποννήσου και των Κυκλάδων, στα νότια το κρητικό πέλαγος και στα βόρεια η στενή λωρίδα θάλασσας που χωρίζει την Πελοπόννησο από τη Ρούμελη. Ειδικά η στενή αυτή θαλάσσια δίοδος, μια φυσική τομή, που φαινομενικά αποκόπτει την Πελοπόννησο από τη Βαλκανική χερσόνησο και την Ευρώπη, λειτούργησε περισσότερο ως γέφυρα και λιγότερο ως σύνορο. Η ανθρώπινη δραστηριότητα, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις, η πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική επικοινωνία, όπως επισημαίνει η Ψυχογιού (2000: 163), αναιρεί, για άλλη μια φορά, τη γεωγραφία.

Τα βουνά είναι εκείνα που δεσπόζουν όχι μόνο στην ενδοχώρα αλλά σε πολλές περιπτώσεις, ειδικά στα ανατολικά, και στην παράλια ζώνη. Εξάλλου, οι μεγάλες και απότομες υψομετρικές διαφορές που εναλλάσσονται σε μικρή απόσταση αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικά του πελοποννησιακού αναγλύφου. Η Αρκαδία, το κεντρικό και πιο ορεινό μέρος της Πελοποννήσου, περικλειστη καθώς είναι από βουνά, βρέχεται από τη θάλασσα μόνο στο παράλιο μέτωπο της Κυνουρίας, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είναι βραχώδες και απόκρημνο, γεγονός που καθιστά τη θάλασσα πρόσβαση απαγορευτική. Μόνη εξαίρεση οι λίγες και μικρές παράλιες προσβάσεις των ευρύτερων περιοχών του Άστρους και του Λεωνιδίου.

Οι ορεινοί όγκοι της Πελοποννήσου, που θεωρούνται συνέχεια της ορεινής ραχοκοκαλιάς του ελλαδικού χώρου, της Πίνδου και των Αγράφων, σχηματίζουν μια

---

⁷³ Από τον Βλόγγο, τον μικρό ορεινό οικισμό κοντά στη Δημητσάνα, τις νύχτες με ξαστεριά φαίνονται ξεκάθαρα οι ακτογραμμές της Ζακύνθου και τα φώτα των πλοίων που διαπλέουν το Ιόνιο.

εκτεταμένη ορεινή περιοχή που διασχίζει τη χερσόνησο με κατεύθυνση από τον βορρά μέχρι τον νότο: ο Χελμός επιστέφει την πελοποννησιακή χερσόνησο, έχοντας ανατολικά την Κυλλήνη (Ζήρια) και δυτικά το Παναχαϊκό και τον Ερύμανθο, που οι υπώρειές τους χάνονται στο Αιγαίο. Τα Αροάνια, το Αρτεμίσιο, ο Ολίγυρτος (Σκίπιζα) και η Μίνθη αποτελούν και αυτά συνέχειες του ορεινού κορμού της Πίνδου. Ο Πάρνωνας και ο Ταύγετος με τις διάφορες μικρότερες απολήξεις τους ορίζουν τη Μάνη στα νοτιοανατολικά.

Στο κέντρο της Πελοποννήσου, στην Αρκαδία, ορθώνεται το «ελατοβριθές» Μαίναλο, που χωρίζει την Αρκαδία σε δυτική και ανατολική ή «ανοιχτή» και «κλειστή» αντίστοιχα⁷⁴. Κλειστή Αρκαδία, σύμφωνα με τον Γριτσόπουλο (1994:2), «νοείται τὸ ΝΑ κυρίως τμήμα τῆς Μαντινείας, μάλιστα πρὸς τὴν ἀντίπαλον Τεγέαν», που περικλείεται, εκτός από το ίδιο το Μαίναλο, από τον Σαϊτά, τον Ολίγυρτο, το Λύρκειο, το Αρτεμίσιο, τον Κτενιά και το Παρθένη⁷⁵. Η ανατολική πλευρά χαρακτηρίζεται από τις εύφορες λεκάνες στις οποίες απορρέουν τα επιφανειακά ύδατα και οι οποίες πάντα αποτελούσαν περιοχή όπου καλλιεργούνταν σιτηρά αλλά και καρποφόρα δέντρα (μηλιές, κερασιές, καρυδιές κ.ά.). Άλλο χαρακτηριστικό της, τα εκτεταμένα βοσκοτόπια που την κατέστησαν, όπως και το σύνολο της Αρκαδίας, μια από τις σημαντικότερες κτηνοτροφικές περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Η δυτική πλευρά της Αρκαδίας, με τα ασβεστολιθικά και φλυσχώδη εδάφη που εναλλάσσονται, είναι πλούσια σε βλάστηση καθώς ρέουν άφθονα επιφανειακά νερά. Από τα νερά αυτά τροφοδοτείται ο Αλφειός, το σπουδαιότερο υδρολογικό σύστημα της Πελοποννήσου, μαζί με αυτό του Ευρώτα. Στον Αλφειό χύνεται ο Ελισσών ποταμός που πηγάζει από το Μαίναλο, ο Λάδωνας που πηγάζει από τον Χελμό, αλλά και ο μικρότερος

---

⁷⁴ Η αντίθεση του «ανοικτού» και του «κλειστού», ως συνήθων προσδιορισμών του ορεινού και του πεδινού χώρου αντίστοιχα, συνιστά μία από τις πολλές πολιτισμικές διακρίσεις που διατυπώνονται επικαλούμενες τη γεωγραφία, δηλαδή τα φυσικά δεδομένα, αποκρύπτοντας τις κοινωνικές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις στις οποίες στηρίζονται. Για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση των κατηγοριών του «ανοικτού» και του «κλειστού» στον νεοελληνικό πολιτισμό, βλ. την εθνογραφία της Hirschon για την περιοχή των Γερμανικών στη Νίκαια (Hirschon, 2006: ιδ. 409-415).

⁷⁵ Κατά τον Γριτσόπουλο (1999:12), οι περιοχές της Μεγαλοπολίτιδος και της Κυνουρίας δεν αποτελούν «άπολύτως κοινή σάρκα με τὸ ὑπόλοιπο Ἀρκαδικὸ σῶμα. Καὶ οὔτε συμπορεύονται στὴν κοινὴ Ἀρκαδικὴ μοῖρα ἀπολύτως καὶ στὶς πολιτικές καὶ στὶς στρατιωτικές καὶ στὶς πολιτισμικές ὁψεις τοῦ βίου». Μια ὄψη τῆς διχαστασίας τῆς ἀρκαδικῆς ταυτότητας στο ἐπίπεδο τῶν ἀναπαραστάσεων θὰ ἔχουμε τὴν ευκαιρία νὰ συζητήσουμε σὲ ἐπόμενα κεφάλαια.

Λούσιος, που από πολλές απόψεις συνδέεται άρρηκτα με τη Δημητσάνα και την ευρύτερη περιοχή της.

Το κατάφυτο από κεφαλληνιακή ελάτη δάσος του Μαινάλου, τα δάση με τις βελανιδιές νότια της Μεγαλόπολης, η κυριαρχία του θαμνώνα στα ασβεστολιθικά πετρώματα (πουνάρι, σφεντάμι και ασφάκα) και η μακκία, η αγριοκουμαριά, τα ρείκια στα φλυσχώδη εδάφη, καθώς και οι, τυπικές για τον ελληνικό χώρο, πεζούλες, κυρίως στη Γορτυνία, χαρακτηρίζουν την αρκαδική χλωρίδα (Ματσούκα κ.ά., 1997:1-2).

Τη συνεχή ορεινή περιοχή της ενδοχώρας διακόπτουν τα πέντε κεντρικά αρκαδικά οροπέδια Κανδήλας, Λεβιδίου, Μαντινείας, Τεγέας και Τρίπολης (Γριτσόπουλος, ό.π.) καθώς και το οροπέδιο της Ασέας, που καταλήγει στη λεκάνη της Μεγαλόπολης, του Σινάνου, όπως ήταν γνωστό παλιότερα. Οι λεκάνες αυτές χωρίζονται μεταξύ τους από μικρότερους ασβεστολιθικούς όγκους.

Σε άμεση φυσική γεωγραφική αλλά κυρίως ιστορική συσχέτιση με τα βουνά που δεσπόζουν στον χώρο υπήρξαν οι ομολογουμένως λιγιστές πεδιάδες της Πελοποννήσου, σε μεγάλο βαθμό σχηματισμένες και από τις προσχώσεις των ποταμών που ρέουν από τα βουνά που τις περιβάλλουν. Περιορίζονται κατά κύριο λόγο στη δυτική πλευρά της Πελοποννήσου, στην περιοχή που παλαιότερα ονομαζόταν Αχαιοήλιδα. Πιο σημαντικό ποτάμι ο Αλφειός, που πηγάζοντας από το Μαίναλο και τον Ταΰγετο και, αφού δεχτεί τα ύδατα του Ερύμανθου και του Λάδωνα, διασχίζει σε μήκος 110 χιλιομέτρων τη λεκάνη της Μεγαλοπόλεως και την πεδιάδα της Ηλείας πριν χυθεί στο Ιόνιο. Νοτιότερα ακολουθώντας την ακτογραμμή οι πεδιάδες φτάνουν μέχρι την Κυπαρισσία, άλλοτε με μικρότερο και άλλοτε με μεγαλύτερο βάθος προς το εσωτερικό. Στον νότο, πάλι γύρω από τις προσχώσεις ποτάμιων συστημάτων, σχηματίζονται οι πεδιάδες της Σπάρτης – γύρω από τον Ευρώτα, που πηγάζει από τον Ταΰγετο– και της Μεσσηνίας. Στα ανατολικά σημαντικότερη είναι η πεδιάδα της Αργολιδοκορινθίας, που αποστραγγίζεται από μικρότερους ποταμούς, και νοτιότερα οι μικρότερες του Άστρους και του Λεωνιδίου.

Οι παράλιες πεδινές περιοχές και η ορεινή ενδοχώρα συνιστούν τα δύο ιστορικά πρόσωπα της Πελοποννήσου: οι πρώτες θα αποτελέσουν επίκεντρο της πρώιμης οικονομικής ανάπτυξης βασισμένης στη σταφίδα, η δεύτερη θα παραμείνει προσκολλημένη στην οικονομία της αυτοσυντήρησης. Στη γεωγραφική αυτή βάση, επικαλούμενοι την ύπαρξη ψηλών βουνών που «αποτελέσαν εμπόδιο στην είσοδο των

νεωτερισμών στην ενδοχώρα τους», συχνά γίνεται λόγος και για έναν εγγενώς διφυή χαρακτήρα της πελοποννησιακής πολιτισμικής ταυτότητας, που κυμαίνεται από την «άκρα συντηρητικότητα στον άκρο εκσυγχρονισμό» (π.χ. Μερακλής, 2007β: 80).

Οι τρεις σημαντικότερες πύλες εισόδου στην Πελοπόννησο –χωρίς να υπολογίζουμε τα πολλά λιμάνια μέσω των οποίων από τα αρχαία χρόνια διεξαγόταν η θαλάσσια επικοινωνία– είναι ο ισθμός της Κορίνθου και ο δρόμος που μέσω της διαδρομής Άργους-Μύλων οδηγούσε στο αρχαίο πέρασμα του Αχλαδοκάμπου, στην κεντρική Πελοπόννησο και από εκεί στον νότο. Ο δεύτερος είναι το νησιωτικό πέρασμα που ξεκινάει από τον Πειραιά και μέσω των νήσων του Αργοσαρωνικού καταλήγει στην Επίδαυρο, σχηματίζοντας μια νησιωτική γέφυρα που ένωνε τον Μοριά με την ανατολική απόληξη της Ρούμελης⁷⁶. Ο τρίτος είναι το θαλάσσιο στενό που παρεμβάλλεται μεταξύ του βορειότερου τμήματος της Πελοποννήσου και της Ρούμελης, επί του οποίου σήμερα δεσπόζει η νεόδμητη γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου.

Η Γορτυνία⁷⁷ (τόμ. Β΄, παράρτ. 1, χάρτ. 3), που καταλαμβάνει το κέντρο της Αρκαδίας, οριοθετείται από τους ποταμούς Αλφειό και Ερύμανθο στα δυτικά καθώς και από τους ποταμούς Λάδωνα και Τράγο στα βόρεια. Στα ανατολικά της ορθώνεται ο ορεινός όγκος του Μαινάλου και στα βόρεια του η οροσειρά του Αφροδισίου. Το μέσο υψόμετρό της πλησιάζει τα 1.000 μέτρα, το χαμηλότερο είναι στα 140 μέτρα και το υψηλότερο, η κορυφή του Μαινάλου Βασιλίτσα, βρίσκεται στα 1.875 μέτρα. Η Γορτυνία ανήκει στην κατ' εξοχήν ορεινή ζώνη της Πελοποννήσου, καθώς το μέσο υψόμετρό της ανέρχεται στα 935 μ. Από τις εκτάσεις της ορεινής περιοχής της οι περισσότερες έχουν κλίση πάνω από 30% (Πετρονάκης, 1975:9), γεγονός που θέτει στους ανθρώπους που την κατοικούν διαχρονικά το πρόβλημα της συγκράτησης των εδαφών προκειμένου να καταστεί, έστω και οριακά, δυνατή η καλλιέργεια της γης. Τα εδάφη της αποτελούνται κυρίως από ασβεστόλιθους (64,4%), φλύσχη (28%) και άλλα πετρώματα (κροκαλοπαγή και αλλούβια). Η κυριαρχία των ασβεστολιθικών πετρωμάτων είναι εκείνη που συμβάλλει στη δημιουργία υπόγειων ρεμάτων και κεφαλαριών, γεγονός που καθιστά τη Γορτυνία και την Αρκαδία –πολλές από τις υπόγειες πηγές των γορτυνιακών βουνών

⁷⁶ Η δίοδος αυτή έχει περιέλθει σχεδόν σε αχρηστία, καθώς πλέον ακολουθείται μόνο από τους τουρίστες εκείνους που θέλουν να γνωρίσουν τα νησιά του Αργοσαρωνικού και από εκεί να συνεχίσουν την περιήγησή τους στην περιοχή της Τροιζηνίας.

⁷⁷ Πρόκειται για περιοχή συνολικής έκτασης 863.085 χιλιομέτρων που ορίζεται μεταξύ των παραλλήλων 37° 29' και 37° 52' βορείου πλάτους και των μεσημβρινών 1° 30' 1° 56' δυτικά του μεσημβρινού Αθηνών.

εμφανίζονται σε άλλες περιοχές– «υδατόπυργο» της Πελοποννήσου (Πετρονώτης, 1975: 9).

Στο νοτιοδυτικό άκρο της Γορτυνίας βρίσκεται η περιοχή που κυλάει ο Λούσιος, ένα από τα μικρότερα ποτάμια –το συνολικό του μήκος είναι περίπου 23 χιλιόμετρα– που συναποτελούν το υδάτινο σύστημα του Αλφειού. Πρόκειται για μια περιοχή 200 τετραγωνικών χιλιομέτρων που αρχίζει από την πηγή του Λούσιου, στο Καλονέρι, στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής (τόμ. Β΄, παράρτ. 4, εικ. 1) μέχρι το σημείο που ο Λούσιος χύνεται στον Αλφειό. Επίκεντρο της περιοχής είναι η Δημητσάνα, πρωτεύουσα της παλιάς επαρχίας Γορτυνίας και νυν πρωτεύουσα του δήμου Γορτυνίας⁷⁸. Χτισμένη σε δύο αντικριστούς λόφους με τρόπο που μοιάζει με σαμάρι –έχει «μορφή σαγματοειδή»⁷⁹, όπως λέγεται συχνά στις λόγιες περιγραφές– βρίσκεται σε υψόμετρο 966 μέτρων και αποτελεί έναν από τους πιο ορεινούς οικισμούς της Πελοποννήσου (βλ. πίν. 1). Στα νοτιοδυτικά της δεσπόζει μια διακλάδωση του Μαινάλου, το ύψωμα Κλινίτσα (Υψούς). Στα ανατολικά της βρίσκεται το βουνό Αρτοζήνος με την κορυφή Εχτίχοβα (Βουφαγίου ύψωμα). Βορειότερα, κοντά στις πηγές του ποταμού και πριν αυτός γίνει ορμητικός, σχηματίζεται ένα μικρό οροπέδιο, ο κάμπος της Καρκαλούς, με τον ομώνυμο οικισμό πάντοτε προσαρτημένο στη Δημητσάνα. Στη νοτιότερη μεσημβρινή καταφέρεια, κάτω από την περιοχή Ψηλό Κοτρώνι, είναι το Παλιοχώρι και η ποτιστική αγροτική περιοχή του, που τροφοδοτούσε πάντα «τη μητέρα χώρα», όπως αποκαλεί τη Δημητσάνα ο

---

⁷⁸ Αρχικά, το 1834 με το Βασιλικό Διάταγμα της 9/21 Νοεμβρίου 1834 (ΦΕΚ 16/1835) «Περί σχηματισμού των Δήμων του Νομού Αρκαδίας» η περιοχή που περιλάμβανε τα χωριά Δημητσάνα (τότε μάλιστα έγινε προσπάθεια να μετονομαστεί η Δημητσάνα σε Θεισόα, η οποία όμως απέτυχε), Ζυγοβίτσι (και όχι Ζυγοβίστι, όπως επικράτησε αργότερα), Παλιοχώρι και Ράδου συγκρότησε τον δήμο Θεισόας. Το 1841 με τη νέα διοικητική δομή που επιβάλλεται προσαρτώνται στον Δήμο Θεισόας η Ζάτουνα, τα Τρεστενά, του Μάρκου, η Αράχωβα, ο Βλόγγος, η Στρούζα και η Ζέρζοβα. Μετά από αλληπάλληλες διοικητικές αλλαγές που αφορούσαν τη σύσταση του δήμου, το 1875 με το Βασιλικό Διάταγμα της 6ης Νοεμβρίου (ΦΕΚ 6/1876), ο Δήμος Θεισόας μετονομάστηκε σε Δήμο Δημητσάνης με πρωτεύουσα τη Δημητσάνα. Το 1904 η Ζάτουνα έγινε πρωτεύουσα του νεότευκτου Δήμου Βουφαγίων και αποσπάστηκε από τον Δήμο Δημητσάνης. Με τον Νόμο ΔΝΖ΄ της 10 Φεβρουαρίου 1912 ο τέως Δήμος Δημητσάνης αποτελούνταν από τη Δημητσάνα, του Ράδου και το Παλιοχώρι. Στις 18 Αυγούστου του ίδιου έτους καταργείται ο Δήμος Δημητσάνης και ονομάζεται κοινότητα που περιλάμβανε τα ίδια χωριά. Το 1992 η Κοινότητα Δημητσάνης μετονομάζεται σε δήμο για ιστορικούς λόγους. Με το σχέδιο Καποδίστρια δημιουργείται Δήμος Δημητσάνης στον οποίο περιλαμβάνονταν τα χωριά Ζυγοβίτσι, Μάρκου, Ζάτουνα, Παναγιά, Μελισσόπετρα, Ριζοσπηλιά, Ράδου, Βλόγγος και, βέβαια, το Παλιοχώρι και η Καρκαλού, που δεν αποσχίστηκαν ποτέ από τη Δημητσάνα. Με την πρόσφατη μεταρρύθμιση ολόκληρη η παλιά επαρχία Γορτυνίας, εκτός από την Καρύταινα, περιλαμβάνεται στον νέο καλλικρατικό Δήμο Γορτυνίας.

⁷⁹ Οι Δημητσανίτες συνηθίζουν να δείχνουν την οικιστική μορφή του τόπου τους σχηματίζοντας με τον αντίχειρα και τον δείκτη του χεριού τους ένα αντεστραμμένο κεφαλαίο Γ, προκειμένου να περιγράψουν τον αυχένα που σχηματίζουν οι δύο λόφοι επί των οποίων είναι κτισμένη η Δημητσάνα.

λόγιος δάσκαλος του Παλιοχωρίου (Κουστένης, 1999: 221), με κηπευτικά και φρούτα, όπως έκανε άλλωστε και η παραποτάμια περιοχή του κάμπου της Καρκαλούς.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της περιοχής είναι το υψηλό ποσοστό ετήσιων βροχοπτώσεων αλλά και χιονοπτώσεων· εξάλλου, η Πελοπόννησος είναι περιοχή που χαρακτηρίζεται από μεγάλες εναλλαγές κλιματικών συνθηκών στο εσωτερικό της. Αν θεωρήσει κανείς ότι μεσογειακό είναι το κλίμα στο οποίο ο κύριος όγκος των ετήσιων βροχοπτώσεων (>65%) παρατηρείται στους έξι χειμερινούς μήνες (για την Ελλάδα Οκτώβριος-Μάρτιος) και ηπειρωτικό, όταν ισχύει αντίθετη τάση στην κατανομή των βροχοπτώσεων, η Δημητσάνα είναι πολύ πιο κοντά στον ηπειρωτικό παρά στον μεσογειακό τύπο κλίματος. Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι οι περιοχές που δέχονται τον μεγαλύτερο όγκο βροχοπτώσεων το χειμερινό εξάμηνο έχουν ηπιότερο χειμώνα, δηλαδή αυξημένη μεσογειακότητα, ενώ, αντιθέτως, οι περιοχές με αυξημένο ποσοστό καλοκαιρινών βροχοπτώσεων έχουν δριμύτερο χειμώνα και μειωμένη μεσογειακότητα. Αυτός ο τελευταίος τύπος κλίματος παρατηρείται και στη Δημητσάνα (για συγκριτικά στοιχεία όσον αφορά τις βροχοπτώσεις και άλλα δεδομένα που διαφοροποιούν τον ηπειρωτικό από τον μεσογειακό τύπο κλίματος, βλ. τόμ. Β', παράρτ. 2, πίν. 1).

Ευρισκόμενη σε απόσταση 41 χιλιομέτρων από την εγγύτερη ακτή –από τις πλέον απομακρυσμένες από τη θάλασσα περιοχές της πελοποννησιακής ενδοχώρας–, η Δημητσάνα δέχεται μέσο ετήσιο ύψος υετού 1.191 mm. Σημαντικό δεδομένο για την αποτύπωση του μικροκλίματός της είναι το γεγονός ότι ο δείκτης υετού κατά το τετράμηνο Μαΐου-Αυγούστου είναι 178 mm, ο υψηλότερος της Πελοποννήσου, που δηλώνει θερινές βροχοπτώσεις ανάλογες σε όγκο μόνο με εκείνες που καταγράφονται σε περιοχές της Ηπείρου και της Μακεδονίας⁸⁰. Η μέση θερμοκρασία μόνο δύο μήνες τον χρόνο ανεβαίνει πάνω από τους 20 βαθμούς Κελσίου, παρά το γεγονός ότι μέρος της Δημητσάνας είναι μεσημβρινό. Η μέση ετήσια θερμοκρασία είναι 12,3 βαθμούς Κελσίου, η μέση θερμοκρασία του ψυχρότερου μήνα είναι 4,1 βαθμούς Κελσίου, ενώ η μέση θερμοκρασία του θερμότερου μήνα είναι 21 βαθμούς Κελσίου (Γκουβάς & Σακελλαρίου, 2011: 10).

---

⁸⁰ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι στη γειτονική Καρκαλού ο αντίστοιχος δείκτης είναι 149, ενώ σε άλλες ορεινές κοινότητες της Πελοποννήσου ο δείκτης είναι: στη Βυτίνα 154, στην Κάτω Ζαχλωρού 136, στην Ανδρίτσεινα 104, στην Καστανιά Κορινθίας 134, στο Καστόρειο Λακωνίας 155 (βλ. πίν. 1).

Σήμερα οι Δημητσανίτες επιμένουν ότι ο καιρός έχει αλλάξει, καθώς υποστηρίζουν ότι οι χιονοπτώσεις έχουν περιοριστεί πολύ. Ακόμα θυμούνται τον βαρύ χειμώνα του 1956, τότε που επί 18 ημερών, από τις 2 Φεβρουαρίου μέχρι στις 20 Φεβρουαρίου, ανήμερα της Υπαπαντής έριχνε πυκνό χιόνι, με αποτέλεσμα η Δημητσάνα να αποκλειστεί για καιρό και άνθρωποι και ζώα να επιβιώσουν χάρη στον από αέρος εφοδιασμό.

2. Η οργάνωση του οικισμένου χώρου

Η ευρύτερη περιοχή της Δημητσάνας μπορεί να παρομοιαστεί ως ένα σύνολο ομόκεντρων κύκλων· ως εσωτερικός κύκλος μπορεί να νοηθεί ο οικισμένος χώρος, ενώ ως εξωτερικός η αγροτική περιοχή που ανήκει στη Δημητσάνα («όριο Δημητσάνας»). Ο χώρος που ορίζεται από τους ομόκεντρους αυτούς κύκλους είναι σαφώς οριοθετημένος τόσο από φυσικά στοιχεία όσο και από τοπόσημα που δημιούργησαν οι άνθρωποι και τα οποία σχετίζονται με την αρχέγονη ανάγκη να περιφρουρήσουν τον εξανθρωπισμένο χώρο από την άγρια φύση (ξωκκλήσια, εικονοστάσια, σταυρούς). Εκτός από την οριοθέτηση του οικισμού όμως και η ίδια η οργάνωση του χώρου ανακλά τις βαθύτερες σχέσεις του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, τόσο ως πεδίο άσκησης παραγωγικής δραστηριότητας, όσο και ως τόπο που συνδέεται με την ατομική, οικογενειακή και συλλογική ταυτότητα και μνήμη (χάρτ. 1).

Σε μια απόπειρα να προσδιορίσει κανείς την εξέλιξη της Δημητσάνας ως οικιστικού συνόλου, είναι εύλογο να διατυπώσει την υπόθεση ότι ο αρχικός πυρήνας του οικισμού ήταν η περιοχή γύρω από το αρχαίο κάστρο, στην κορυφή του δυτικού λόφου. Η σταδιακή επέκταση του οικισμού προς τα βόρεια αποτέλεσε μια δεύτερη φάση επέκτασης. Η επέκταση αυτή είχε ως επίκεντρο τον ναό του Αγίου Γεωργίου του 17ου αιώνα, η μικρή πλατεία του οποίου, η Πλάτσα, –όνομα πιθανότατα ιταλικής προέλευσης– έδωσε το όνομά της σε ολόκληρη την περιοχή που απλώνεται στον δυτικό λόφο. Μεταγενέστερα, τον 18ο αιώνα, ακολούθησε και η δημιουργία της περιοχής γύρω από τον ναό της Αγίας Κυριακής. Μια πολύ μεταγενέστερη φάση επέκτασης, στα τέλη του 19ου αιώνα, είναι εκείνη προς το ύψωμα της Αγίας Παρασκευής.

Δεν είναι καθόλου περίεργο που η ανάπτυξη και η οικιστική επέκταση της Δημητσάνας συμβαδίζει με την ανέγερση εκκλησιών. Αν ο οικισμένος χώρος αποτελεί το κέντρο της ευρύτερης περιοχής που περιλαμβάνει και την αγροτική ζώνη, τότε αναμφισβήτητα το επίκεντρο του οικισμού είναι η εκκλησία. Χωρίς ναό δεν υπάρχει χωριό, οικισμένος χώρος, καθώς η εκκλησία καθαγιάζει τον χώρο, τον περιβάλλει με την ιερή προστασία και, κατά κάποιον τρόπο, τον τακτοποιεί, διαφοροποιώντας τον από τη φύση που τον περιτριγυρίζει. Αυτή η φύση ταυτίζεται με διάφορους τρόπους με την αγριότητα, καθώς ο εξωτερικός χώρος είναι που αποτελεί την πηγή κινδύνων για το χωριό, κίνδυνοι που παίρνουν συχνά τη μορφή «εξωτικών». Η Νίxon στη μελέτη της για τον καθαγιασμό του τοπίου στην περιοχή των Σφακίων στην Κρήτη (2006) υποστηρίζει ότι η χωροθέτηση των εκκλησιών εντός των οικισμών γίνεται στη βάση του γενικού μοντέλου «πλαγιές και όρια» (slopes and edges), που υποδηλώνει ακριβώς τις τοποθεσίες όπου συνήθως χτίζονται οι ναοί: στα υψηλότερα σημεία και στα όρια των οικισμών (Nixon, 2006: 21). Μολονότι ο χώρος στον οποίον βρίσκεται η Δημητσάνα δεν επιτρέπει άμεσες συγκρίσεις, η γενική αρχή που περιγράφει η Νίxon ισχύει.

Τα σημάδια της ιερής προστασίας του οικισμένου χώρου της Δημητσάνας είναι φανερά και στην ύπαρξη των εικονοστασιών που βρίσκονται στις τέσσερις εισόδους μέσω των οποίων το χωριό επικοινωνεί με τον κόσμο: στη βόρεια, στον δρόμο προς την Καρκαλού, στη νότια, στον δρόμο προς τη Στεμνίτσα, στη δυτική προς τη Ζάτουνα και στην ανατολική προς τα βοσκοτόπια του Δρυμώνα (εικ. 2). Καθ' ύψος τη Δημητσάνα προστατεύει ο μεγάλος σταυρός του εξωκκλησιού της Αγίας Παρασκευής, στο υψηλότερο σημείο που δεσπόζει στον χώρο του οικισμού⁸¹. Μολονότι τα σημάδια της ιερής προστασίας που περιβάλλουν τη Δημητσάνα είναι ορατά, δεν αναφέρονται τελετές

---

⁸¹ Η συγκεκριμένη περιοχή, ο λόφος της Αγίας Παρασκευής αλλά και το μνημείο του σταυρού που δεσπόζει επί του λόφου δίπλα στην εκκλησία, αποτελεί και μνημείο της μάχης της Δημητσάνας που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή αυτή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, στις 30 Αυγούστου του 1947, όταν οι αντάρτες επιχείρησαν να καταλάβουν τη Δημητσάνα, αλλά απέτυχαν. Η μάχη ουσιαστικά κρίθηκε στις ολονύχτιες συγκρούσεις γύρω από το ύψωμα της Αγίας Παρασκευής και το φυλάκιο που βρισκόταν στην κορυφή του, το οποίο υπερασπιζόνταν χωροφύλακες, στρατιώτες και οπλίτες των Μονάδων Ασφαλείας Υπαίθρου. Η μάχη και η συντριπτική ήττα που υπέστησαν τα ανταρτικά στρατεύματα θεωρήθηκε ως η αρχή του τέλους για τον Δημοκρατικό Στρατό της Πελοποννήσου. Καθ' όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου η Δημητσάνα θεωρούνταν ως «εθνικός βωμός» και το ύψωμα της Αγίας Παρασκευής ως το επίκεντρο της μνήμης του γεγονότος αλλά και των εορτασμών που γίνονταν κάθε χρόνο. Στο πλαίσιο αυτό η οριακότητα και η επικινδυνότητα του τόπου ως εξώτερο όριο του οικισμένου χώρου συνδυαζόταν και με την οριακότητα του χώρου ως τελευταίας γραμμής άμυνας της Δημητσάνας, αλλά και του έθνους, απέναντι στους αντάρτες, που έρχονταν «απέξω», ως εξωτερική απειλή.

καθαγίασης του οικισμού, σαν και αυτές που περιγράφονται σε σχετικές λαογραφικές έρευνες για διάφορες περιοχές της Ελλάδας (Λαγόπουλος, 2002). Αντιθέτως, μια τέτοια τελετουργία περιάρωσης και τελετουργικής θυσίας για το «γκαίνιασμα» του χωριού περιγράφεται από τη Γιαννοπούλου (1975: 8-9) για το γειτονικό Ζυγοβίσι.

Ο ρόλος των εκκλησιών στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής υπήρξε επίσης σημαντικός. Οι τρεις παλαιότεροι ενοριακοί ναοί της Δημητσάνας (Αγία Κυριακή, Άγιος Χαράλαμπος και ταξιάρχης Μιχαήλ⁸²) εκτός από τη θέση που κατείχαν ως μικρότερα κέντρα-πλατείες, τα οποία αναδείχτηκαν παράλληλα προς την ανάπτυξη του οικιστικού ιστού, αποτελούσαν και σημαντικούς πυρήνες αναφοράς των Δημητσανιτών, ακόμα και όταν αυτοί βρίσκονταν μακριά από τη γενέτειρά τους. Έτσι, μια από τις πρώτες ενέργειες στις οποίες προέβησαν οι ενορίτες της Αγίας Κυριακής αμέσως μετά την απελευθέρωση ήταν ακριβώς η «κατά μέγεθος» ανακαίνιση του ενοριακού τους ναού, ενώ έναν περίπου αιώνα αργότερα, το 1927, οι απόδημοι στην Ελλάδα και την Αμερική Δημητσανίτες θα κινητοποιηθούν προκειμένου να χρηματοδοτήσουν την αναγκαία επισκευή του ναού.

Ο ενοριακός ναός, εκτός από οικιστικό κέντρο του χωριού, με τη μικρή του πλατεία, αποτελεί και συμβολικό κέντρο αναφοράς των κατοίκων του, τόσο ως μελών της κοινότητας όσο και ως μελών μιας οικογενειακής ομάδας, καθώς οι εκκλησίες μπορεί να είναι οικογενειακές ή να δημιουργήθηκαν ως τέτοιες. Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού εκκλησιών στον οικισμένο χώρο της Δημητσάνας μπορεί να συσχετιστεί με την οργάνωση του χώρου στη βάση συγγενειακών ομάδων που γιόρταζαν έναν προστάτη άγιο και, αρχικά τουλάχιστον, κατοικούσαν στην ίδια γειτονιά, στην περιοχή γύρω από την εκκλησία του αγίου-προστάτη. Με βεβαιότητα σήμερα μπορούμε να εντοπίσουμε τέτοιες οικογενειακές εκκλησίες: πρόκειται, κατ' αρχάς, για την Κοίμηση της Θεοτόκου στην Πλάτσα, που σήμερα είναι γνωστή ως Παναγία του Λύρη ή Βλαχοπαναγιά, η οποία ανήκε στην οικογένεια των Βλαχαιών⁸³. την εκκλησία της Αγίας Κυριακής –ο παλιότερος ναός που βρισκόταν στη θέση του σημερινού–, η οποία υπήρξε

---

⁸² Αντικαταστάθηκε από τον σημερινό ναό των Ταξιαρχών.

⁸³ Η οικογένεια των Βλαχαιών, μία από τις σημαντικές οικογένειες της Δημητσάνας ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα, θα διασπαστεί σε δυο κλάδους. Ο ένας θα αναγνωρίζει ως γενάρχη τον Μανόλη Βλάχο και μέχρι σήμερα θα διατηρήσει το συγκεκριμένο επώνυμο, ενώ ο άλλος κλάδος θα αναγνωρίζει ως γενάρχη τον Βελισσάρη Βλάχο, στενό συγγενή του Μανόλη Βλάχου («αδελφό, ανιψιό, θείο ή πρώτο ξάδελφο το πολύ», όπως υποστηρίζει ο Καρβελάς [1978:43]), και θα λάβει το επώνυμο Βελισσαρόπουλος. Σε αυτό τον δεύτερο κλάδο ανήκει και η Βλαχοπαναγιά. Το γεγονός ότι είναι γνωστή και ως Παναγία του Λύρη, ίσως υποδηλώνει πως κάποτε περιήλθε σε άλλη οικογένεια (Γιανναροπούλου, 1999: 39).

οικογενειακός ναός των Λαμπαρδόπουλων· τον ναό των Ταξιαρχών, που ανήκε στην οικογένεια των Καράκαλλων· την Παναγία στο Πουρνάρι, που μάλλον ανήκε στην οικογένεια Κουρή· τον Άγιο Γεώργιο, που ανήκε στην οικογένεια των Γαβραίων⁸⁴. Υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι και άλλοι ναοί ανήκαν σε οικογένειες σε μια προγενέστερη φάση της ιστορίας τους.

Ακόμη και σήμερα οι πιο ηλικιωμένοι κάτοικοι της Δημητσάνας ανακαλούν στη μνήμη τους την εποχή που η πληθυσμιακά εύρωστη κοινότητα χωριζόταν σε γειτονιές, τους μαχαλάδες της, που έπαιρναν το όνομά τους από το όνομα των δημητσανίτικων οικογενειών που κατά το παρελθόν κατοίκησαν σε αυτές. Πρόκειται για τα Μπουσιαίικα, από την παλιά οικογένεια Μπούσιου, που από τις αρχές του 17ου αιώνα αναφέρεται αδιάκοπα στις πηγές της τοπικής ιστορίας· τα Χροναίικα από την οικογένεια Χρονά, απόγονοι της οποίας αναφέρονται στο μητρώο αρρένων του 1879, και στους εκλογικούς καταλόγους του 1903 και του 1914· τα Λαμπαρδαίικα από την οικογένεια Λαμπάρδη, μια από τις παλιότερες οικογένειες· του Κατελούζου, όπου και η ομώνυμη πλατεία, από την οικογένεια Κατελούζου, που ήρθε στη Δημητσάνα από τον γειτονικό Ατσίχωλο (Καρβελάς, 1978: 260)· τα Τζαναίικα, από την οικογένεια Τζαννή, που επίσης αναφέρεται από τον 17ο αιώνα· τα Καραδημαίικα, με παλιότερη μαρτυρία της παρουσίας της οικογένειας Καραδήμου το 1810 (Καρβελάς, ό.π.: 219)· τα Μαλαμαίικα, από τον ένα κλάδο της οικογένειας Χαραλαμπόπουλου, των απογόνων της κόρης του Χαράλαμπου Κοντζιά, Μαλάμωσ (πρώτη αναφορά το 1785 [Καρβελάς, 1978: 727])· τα Μαλεβιταίικα, από την οικογένεια Μαλεβίτη, από τις παλιότερες μιας και η πρώτη αναφορά σε αυτή είναι το 1625, όταν ο Χρόνης Μαλεβίτης είναι μάρτυρας σε αγοραπωλησία κτήματος (Καρβελάς, ό.π.: 401)· τα Θεοχαράικα ή Μαστοραίικα, από τον Μαστορόγιαννη, παρώνυμο κάποιου μέλους της οικογένειας Θεοχάρη, η οποία ήρθε στη Δημητσάνα από τον Βλόγκο τον 18ο αιώνα· τα Ηλιοπουλαίικα από την οικογένεια των Γαβράδων, και τον κλάδο που σχηματίστηκε από τον πρωτότοκο γιο Ηλία (Λια), ο οποίος στα έγγραφα του μέσου 18ου αιώνα αναφέρεται ως Χρυσικός, λόγω του επαγγέλματος του χρυσοχόου που ασκούσε (Καρβελάς, ό.π.: 141)· τα Ντουφεξαίικα, από την οικογένεια Ντουφεξή,

---

⁸⁴ Ο Καρβελάς δεν συμφωνεί με τη σύνδεση του Αγ. Γεωργίου της Πλάτσας με την οικογένεια των Γαβραίων, αλλά πιστεύει ότι κτίτωρ του ναού ή τουλάχιστον ανακαινιστής του υπήρξε ο Θεοδώρητος Κριτής, Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας.

μέλη της οποίας εμφανίζονται στο αρχείο αρρένων του 1879 και αποτελούν έναν κλάδο της οικογένειας των Τζανναίων (Καρβελάς, ό.π.: 688)⁸⁵.

Είναι εύλογο το ερώτημα σε ποιον βαθμό η ύπαρξη των οικογενειακών εκκλησιών και γενικά της οργάνωσης του οικισμένου χώρου στη βάση των μεγάλων συγγενειακών ομάδων που αναγνώριζαν έναν κοινό πρόγονο σχετίζεται με αυτό που ο Νιτσιάκος περιγράφει ως «δυσκολία (ιδεολογική-συνειδησιακή) μετάβασης από τη συλλογική (κοινοτική) στην οικογενειακή και κατ' επέκταση στην ατομική ιδιοκτησία» (1997: 50). Σχετική με το ερώτημα αυτό μπορεί να είναι και η ανάμνηση μιας παλιότερης δοξασίας στη Δημητσάνα που περιγράφει τις διαμάχες των στοιχείων των εκκλησιών κατά τις νυκτερινές ώρες στον προαύλιο χώρο της Αγίας Κυριακής, δοξασία για την οποία υπάρχουν σχετικές καταγεγραμμένες μαρτυρίες⁸⁶. Ο Αλεξάκης, στη σχετική με τους συμβολικούς ανταγωνισμούς των κοινοτήτων στην περιοχή της Ναυπακτίας εργασία του, επισημαίνει ότι τέτοιοι ανταγωνισμοί υπερφυσικών όντων μπορεί να πραγματοποιούνται και μέσα στην ίδια διοικητική ενότητα (δήμο ή κοινότητα) (Αλεξάκης, 2001: 230), ενώ οι παραδόσεις που μελετάει εντοπίζουν την κατοικία του στοιχείου σε μέρη όπου υπάρχει νερό, εξωκκλήσι ή κοντά στην πλατεία, όπως δηλαδή συμβαίνει στην περίπτωση της Δημητσάνας.

Η Δημητσάνα, βέβαια, μέχρι και σήμερα δεν έχει κεντρική πλατεία, γεγονός που, όπως θα δούμε αργότερα, θεωρείται μειονέκτημα στο πλαίσιο των πολιτικών ανάδειξης

---

⁸⁵ Οι περισσότερες από αυτές τις ονομασίες έχουν περιέλθει στη λήθη, καθώς δεν χρησιμοποιούνται, ειδικά από τους νεότερους· εξαίρεση αποτελούν τα Καρδασαίικα, η πλατεία Κατελούζου και μερικά άλλα παλιότερα ανθρωπωνύμια που ακόμα χρησιμοποιούνται για να ορίσουν συγκεκριμένες γειτονιές. Για τον προσανατολισμό χρησιμοποιούνται συνήθως διάφορα άλλα τοπόσημα, π.χ. οι εκκλησίες, τα ονόματα των ξενώνων και των καταστημάτων, τα μνημεία κ.ά. Η προσπάθεια που έγινε από την Αδελφότητα προκειμένου να αποδοθούν στα καλντερίμια ονόματα επιφανών Δημητσανιτών, όπως ήταν φυσικό, απέτυχε τελείως, καθώς αποτελούσε μια επίσημη πρακτική προσανατολισμού και οργάνωσης του χώρου μεταφωτισμένη από τα αστικά κέντρα. Οι εμπνευστές του σχεδίου ονοματοδοσίας των δρόμων της Δημητσάνας εξέφρασαν τη θλίψη τους όχι μόνο για το γεγονός ότι η προσπάθεια απαξιώθηκε τελείως, αλλά και για το ότι όσοι οδοδείκτες είχαν τοποθετηθεί εξαφανίστηκαν (Δημητσάνα, Ιανουάριος 1996, φύλ. 173, σελ. 6, «Οι ονομασίες των δρόμων της Δημητσάνας»). Οι δημόσιες πινακίδες ως φορείς των επίσημων γεωγραφικών φαντασιών, αλλά και ως πεδίο έκφρασης χωρικών αντιληπτικών πρακτικών θα μας απασχολήσουν σε επόμενο κεφάλαιο.

⁸⁶ Πρόκειται για μαρτυρία της Λεϊμονιάς Καρδάση, που αναφέρεται στο χφ. 625 του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών (1968-9), καθώς και για μαρτυρία της Αικατερίνης Πασιαλή (στο Αγγελοπούλου, 2006: 207), σύμφωνα με την οποία οι Δημητσανίτες «απέφευγαν να περνούν τις νυκτερινές ώρες έξω από τις εκκλησίες γιατί πιστεύανε ότι “θα βγει το στοιχείο της εκκλησίας”». Επίσης, ακόμα οι γεροντότεροι ανακαλούν τις αφηγήσεις που άκουγαν όταν ήταν παιδιά από τη γρια-Σοφούλα του Σπανού (Σοφία Ραδαίου), η οποία διηγούνταν τη μεσονύκτια συνάντησή της με τον Άγιο Δημήτριο την παραμονή της γιορτής του αγίου στη βρύση των Ταξιαρχών, «από όπου επέρασε με το άλογό του, με τα γαργαλιδιά του και πήγαινε στην εκκλησιά».

της σε τουριστικό προορισμό. Ο Πετρονώτης επισημαίνει ότι πολλοί ορεινοί αρκαδικοί οικισμοί δεν διαθέτουν κεντρική πλατεία και όπου υπάρχει τέτοια πλατεία, όπως στη Στεμνίτσα, είναι πολύ νεότερο δημιούργημα⁸⁷. Πάντως, δεν θα ήταν αδικαιολόγητο να υποθέσει κανείς ότι οι προαύλιοι χώροι των εκκλησιών του οικισμού εξελίχθηκαν σε μικρότερα κέντρα, που έπαιρναν τη μορφή πλατείας, ιδιαίτερα του Αγίου Χαραλάμπου, του Αγίου Αιμιλιανού και της Αγίας Κυριακής –που σίγουρα απέκτησε αυξημένη σημασία ως ένα από τα κέντρα του οικιστικού ιστού της Δημητσάνας προϊόντος του 19ου αιώνα– αλλά και άλλων μικρότερων εκκλησιών⁸⁸.

Σε χαλκογραφία του ύστερου 18ου αιώνα (εικ. 3) στην οποία εικονίζεται η Δημητσάνα και η αγροτική της περιοχή⁸⁹, ο προσεκτικός παρατηρητής μπορεί να διακρίνει στο βορειότερο μέρος του οικισμού ένα δέντρο μεγαλύτερο από τα άλλα: ίσως να είναι μια μικρότερη πλατεία του χωριού με πλάτανο: γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι ο πλάτανος ήταν το δέντρο που κατά κύριο λόγο βρισκόταν στην πλατεία του χωριού ως επίκεντρο του δημόσιου χώρου (Στάρα, 2009: 225). Ακόμα και σήμερα στον προαύλιο χώρο της Αγίας Κυριακής υπάρχουν μεγάλα πλατάνια, ενώ μέχρι και πριν από λίγα χρόνια υπήρχαν και σε άλλα σημεία του χωριού, στον περίβολο του Αγίου Χαραλάμπου π.χ., στα οποία πιθανόν να βρίσκονταν και παλαιότερα κέντρα-πλατείες⁹⁰.

Από την ίδια αναπαράσταση της Δημητσάνας ο παρατηρητής μπορεί να αντλήσει και άλλη μία ενδιαφέρουσα πληροφορία. Το πλέον ίσως χαρακτηριστικό στοιχείο του οικισμού είναι ο κεντρικός του δρόμος, το σχηματικά αλλά σαφώς αποδοσμένο

---

⁸⁷ Η πλατεία Αγίου Γεωργίου στη Στεμνίτσα έγινε πιθανότατα με σχέδιο του σημαντικού αρχιτέκτονα και μελετητή της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής Αριστοτέλη Ζάχου το 1910 (Πετρονώτης, 1990: 190).

⁸⁸ Για μια συσχέτιση των μικρότερων πλατειών με την οργάνωση του χώρου του ηπειρώτικου χωριού στη βάση οικογενειακών ομάδων βλ. Αράπογλου (2005: 119).

⁸⁹ Πρόκειται για μια χαλκογραφία της «ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΝ ΠΛΗΣΙΟΝ ΔΗΜΗΤΖΑΝΗΣ ΚΕΙΜΕΝΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΑΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΙΜΩΜΕΝΗΣ ΕΠΟΝΟΜΑΤΙ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΗΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΤΗΣ ΕΝ ΜΟΝΟΠΟΡΩ». Η χαλκογραφία απόκειται στη Βιβλιοθήκη Δημητσάνας.

⁹⁰ Η ίδρυση της Σχολής Δημητσάνης το 1769 από τον Γεράσιμο Γούνα, μέλος της ακμαίας δημητσανίτικης εμπορικής παροικίας της Σμύρνης, και τον Αγάπιο Λεονάρδο και η ανέγερση του διδακτηρίου της στον περίβολο του ναού της Αγίας Κυριακής αποτελούν ασφαλώς ενδείξεις ότι ήδη η Αγία Κυριακή είχε εξελιχθεί στο σημαντικότερο κέντρο της Δημητσάνας, καθώς μάλιστα βρισκόταν κατά μήκος του εμπορικού της δρόμου. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι οι δημόσιοι πλειστηριασμοί που ανακοινώνονταν στις τοπικές εφημερίδες κατά τα τέλη του 19ου αιώνα πραγματοποιούνταν στη συγκεκριμένη περιοχή. Παράλληλα, και η ανέγερση του Παρθεναγωγείου στα τέλη του 19ου αι. μακριά από το σημείο αυτό, όπως επιβαλλόταν από τα ήθη της εποχής, αποτελεί άλλη μια ένδειξη για το πού ήταν η αγορά της Δημητσάνας. Βλ. Καρδάσης (1988: 371)

λιθόστρωτο καλντερίμι που τον διασχίζει αποτελώντας τον από δυσμάς προς ανατολάς άξονά του. Είναι σαφής η πρόθεση του δημιουργού να διαφοροποιήσει το καλντερίμι από τους άλλους δρόμους που αποτελούν το οδικό δίκτυο τόσο εντός όσο και εκτός του οικισμένου χώρου. Πρόκειται προφανώς για τον μακρόστενο εμπορικό του δρόμο κατά μήκος του οποίου βρίσκονταν τα εργαστήρια και τα καταστήματα. Σήμερα, λόγω των αλλαγών που μεσολάβησαν στη δομή του οικισμού και στην τοπική οικονομία, δεν είναι ορατός ο εμπορικός χαρακτήρας του συγκεκριμένου δρόμου, ενώ η συνέχειά του έχει διακοπεί από την πολύ μεταγενέστερη κατασκευή του δημόσιου δρόμου, ο οποίος σήμερα διασχίζει από βορρά προς νότο το χωριό. Πάντως, η προγενέστερη ενιαία μορφή του καλντεριμιού είναι ακόμα ανιχνεύσιμη: πρόκειται για το καλντερίμι του Κουρτάκη – το παλιότερο λιθοστρωμένο καλντερίμι της Δημητσάνας που σώζεται σήμερα– και εκείνο που από την άλλη μεριά του δημόσιου δρόμου οδηγεί μέσω της Αγίας Κυριακής στην πλατεία Κατελούζου (βλ. χάρτ. 1)⁹¹. Το συγκεκριμένο μοντέλο οικισμού, ο οποίος αναπτύσσεται με άξονα έναν εμπορικό δρόμο και όχι κάποια από τις μικρότερες πλατείες στα προαύλια των εκκλησιών⁹² η οποία σταδιακά αναδεικνύεται σε κεντρική, απαντάται και σε άλλα οικιστικά σύνολα της περιοχής, όπως τη Στεμνίτσα και την Ανδρίτσαίνα, και πρέπει να προκύπτει από την ιστορική ανάδειξη της Δημητσάνας σε «εμπορείον» και «χώρα».

Σημαντική αλλαγή στη δομή του οικισμού επιφέρει η διάνοιξη του δημόσιου κεντρικού δρόμου⁹³ και η δημιουργία του νέου γεφυριού στον χειμάρρο Κάκαβο στην είσοδο της πόλης, που αντικατέστησε το παλιό τρικάμαρο γεφύρι. Κατά μήκος του νέου δημόσιου δρόμου δημιουργήθηκε μια νέα αγορά⁹⁴, οδηγώντας σταδιακά στην υποβάθμιση της σημασίας του παλιού εμπορικού καλντεριμιού. Αργότερα, με την όλο

⁹¹ Πρόκειται για τον δρόμο ο οποίος στον χάρτη 1 φέρει τον αριθμό 42.

⁹² Για την ύπαρξη της αγοράς της παλιάς Δημητσάνας στον κεντρικό δρόμο, στο σημείο που σήμερα βρίσκεται το Ειρηνοδικείο, κάνει λόγο και ο Γριτσόπουλος (1972α: 410).

⁹³ Ο Πετρονώτης, χωρίς να γίνεται πιο συγκεκριμένος, τοποθετεί τη διάνοιξη του δρόμου στα τέλη του 19ου αιώνα (1990:186). Στην τοπική μνήμη το γεγονός τοποθετείται λίγο αργότερα, στα 1911: «Προς τα έξω, προς τα μέσα ερχόσαντε ο κόσμος από τα μονοπάτια μέχρι το 1911. Στο 1911 ήρθε μια ιταλική εταιρεία, μου 'λεγε ο πατέρας μου, γιατί ο πατέρας μου ήτανε 14 χρονώνε το 1911, το 1897 γεννηθείς, και μου 'λεγε είχε αναλάβει μια ιταλική εταιρεία και έφτιασε το δρόμο, το κέντρο της Δημητσάνης. Από το έμπα μέχρι το έβγα, να το πω έτσι, από το βόρειο μέρος μέχρι το νότιο που πάμε για τη Στεμνίτσα και έφτιαξε και το δρόμο της Ζατούνης. Ήτανε καρόδρομος πρώτα, το ένα σπίτι με το άλλο εδανειζόσαντε αν ήθελε μια νοικοκυρά της έλεγε της γειτόνισσάς της “δώσ’ μου την κρισάρα”. Και κόψανε και σπίτια και έγινε ο δημόσιος δρόμος».

⁹⁴ Τη δεκαετία του '30 επί δημαρχίας Μαλλούχου, για παράδειγμα, μεταφέρθηκαν σε συγκεκριμένο σημείο στη βόρεια είσοδο κατά μήκος του δημόσιου δρόμου όλα τα κρεοπωλεία της Δημητσάνας.

και πιο ορμητική είσοδο των αυτοκινήτων, στον κεντρικό αυτό δρόμο θα συγκεντρωθούν όλες οι λειτουργίες του χωριού, ακόμα και εκείνη της πλατείας, χωρίς ουσιαστικά να υπάρχει ο απαραίτητος χώρος για κάτι τέτοιο. Το πυκνό δίκτυο των στενών καλντεριμιών με τα συχνά αδιέξοδα θα θεωρείται πλέον αντιλειτουργικό, γιατί δεν θα διευκολύνει τη διέλευση τροχοφόρων τόσο λόγω στενότητας όσο και λόγω ολισθηρότητας. Μέχρι να αναδειχθεί, μάλιστα, η Δημητσάνα σε εναλλακτικό τουριστικό προορισμό δεν θα είναι λίγες οι φωνές που θα προτείνουν την τσιμεντόστρωση των καλντεριμιών και τη διαπλάτυνσή τους, τουλάχιστον στα κεντρικά σημεία του οικισμού. Χαρακτηριστικό της στενότητας του χώρου που επέβαλε το πυκνό δίκτυο των εσωτερικών δρόμων της Δημητσάνας –και των άλλων ορεινών κεφαλοχωριών του πελοποννησιακού χώρου– είναι και τα βυζαντινής αρχιτεκτονικής προέλευσης διαβατικά, που συνιστούν μια πρωτότυπη και δημιουργική απόπειρα εξεύρεσης ωφέλιμου χώρου με την επέκταση των σπιτιών πάνω από τα καλντερίμια και τη δημιουργία στοών, όπως αυτή στο αρχοντικό Καζάκου (εικ. 4).

Αυτό που στις μέρες μας προβάλλεται ως παραδοσιακός αρχιτεκτονικός χαρακτήρας του οικισμού αποτελεί καρπό της οικονομικής άνθησης που γνώρισαν οι Δημητσανίτες προύχοντες τον 19ο αιώνα, άνθηση η οποία φαίνεται κατά κύριο λόγο στα σημαντικά αρχοντικά των μέσων του 19ου αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το τετραώροφο πέτρινο κτήριο που οικοδομήθηκε από Λαγκαδινούς μαστόρους για λογαριασμό του Κωνσταντίνου Κουκουζή, δημητσανίτικης καταγωγής σταφιδεμπόρου της Πάτρας, το γνωστό σήμερα ως «αρχοντικό του Ξενιού». Ο Κουκουζής μετά τη συσσώρευση μεγάλης περιουσίας από το εμπόριο σταφίδας, αλλά και από τον γάμο του με την κόρη του προύχοντα Δήμου Καραβελή, Βασιλική, επέλεξε να οικοδομήσει στον χώρο όπου βρισκόταν το ταπεινό σπίτι των γονέων του ένα φρουριακού τύπου λιθόκτιστο οίκημα, το οποίο ακόμα δεσπάζει στη συνοικία της Πλάτσας και θεωρείται ίσως το πιο χαρακτηριστικό δείγμα της δημητσανίτικης ευμάρειας του 19ου αιώνα.

Ενδεικτικό, επίσης, των νέων τάσεων στην κατασκευή των κτηρίων είναι και η επέκταση του αρχοντικού Αντωνόπουλου⁹⁵ –κάθε άλλο παρά δείγμα λαϊκής

---

⁹⁵ Πρόκειται για οικογένεια μεγαλοκτηματιών της Δημητσάνας. Στα μέσα του 19ου αιώνα αναδείχτηκε από τους κόλπους της οικογένειας ο δήμαρχος Δημητσάνας (δήμου Θεισάας) Αντώνιος Αντωνόπουλος. Γενάρχης της είναι ο Αντώνιος Δαλιβήρης –οι απόγονοί τους έλαβαν το επώνυμο Αντωνόπουλοι–, που εγκαταστάθηκε στη Δημητσάνα από τη Σμύρνη στα μέσα του 18ου αιώνα. Σύμφωνα με προφορική

αρχιτεκτονικής⁹⁶–, το κύριο μέρος του οποίου χτίστηκε στα τέλη του 18ου και, σε δεύτερη φάση στις αρχές του 19ου αιώνα, με την εργασία μάλιστα Ηπειρωτών ή Μακεδόνων μαστόρων⁹⁷. Κύριο χαρακτηριστικό της επέκτασης αυτής, όπως και στην περίπτωση του Ξενιού, η φροντίδα για άνετους και διακοσμημένους εσωτερικούς χώρους, αλλά και η προσθήκη μπαλκονιών-εξωστών, που όχι μόνο φανερώνουν μια αστική και κλασικιστική επιρροή (Πετρονώτης, 1990: 212), αλλά και υλοποιούν την εξωστρέφη και προσανατολισμένη στον δημόσιο χώρο ροπή των ακμαίων οικονομικά οικογενειών της Δημητσάνας. Μάλιστα, στην εμφάνιση του μπαλκονιού προσανατολισμένου στην απρόσκοπτη προς νότο θέα θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει την πρώτη ανάδειξη της θέας ως αισθητικού αγαθού στη συγκρότηση του δημόσιου χώρου της Δημητσάνας⁹⁸.

Η ανάγκη όμως που ένιωθαν οι ελίτ των επαρχιακών πόλεων και κωμοπόλεων να συμμετάσχουν στην εθνική αναγέννηση της Ελλάδας ήταν που παρακίνησε την ίδια περίοδο, από τα μέσα του 19ου αιώνα, τους Δημητσανίτες της διασποράς να χρηματοδοτήσουν την κατασκευή κτηρίων νεοκλασικού ρυθμού που συνέβαλαν στον «καλλωπισμό της πόλεως» σύμφωνα με τα καλαισθητικά κριτήρια της εποχής: ωραίο ήταν το οικοδόμημα που υλοποιούσε την ιδεολογία του νεοκλασικισμού, η οποία και αποτέλεσε το κριτήριο οργάνωσης του χώρου και το πλαίσιο της άσκησης δημόσιων πολιτικών, κρατικών ή μη, για τη διαχείρισή του από την απελευθέρωση και μετά. Σήμερα τα κτήρια αυτά θεωρούνται αναπόσπαστο μέρος του κτηριακού πλούτου της Δημητσάνας και προβάλλονται ως μέρος του παραδοσιακού της χαρακτήρα.

μαρτυρία ενός από τους τελευταίους εν ζωή απογόνους της οικογένειας, του Θανάσου Αντωνόπουλου, ο γενάρχης της οικογένειας ήρθε από τη Ρωσία και όχι από τη Σμύρνη (την πληροφορία οφείλω στον Νικόλαο Κουμπέτσο). Οι Αντωνόπουλοι αγόρασαν τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια από τους Δεληγιανναίους τη μεγάλη έκταση στο Αναζύρι, στην παραποτάμια περιοχή του Αλφειού, η οποία και παρέμεινε στην κατοχή της οικογένειας Αντωνόπουλου –μαζί με μύλους και άλλες εγκαταστάσεις– μέχρι και τον Εμφύλιο, οπότε το τσιφλίκι καταστράφηκε από τους αντάρτες.

⁹⁶ Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις ακόμα και για τους ευπορότερους προεστούς του αρκαδικού χώρου μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ίσχυε η παροιμία «χωράφι όσο μπορείς, και σπίτι όσο χωρείς» (Πετρονώτης, :214).

⁹⁷ Ο Πετρονώτης πιστεύει ότι στα αρχοντικά Ξενιού και Αντωνόπουλου στη Δημητσάνα εργάστηκαν μαστόροι από την περιοχή της Κόνιτσας (Πετρονώτης, 1990: 225). Η εργασία Πυρσογιαννιτών μαστόρων είναι βέβαιη στην οικοδόμηση του καμπαναριού του Αγίου Χαραλάμπους το 1888.

⁹⁸ Είναι ενδιαφέρον να συγκρίνει κανείς την προσθήκη του μπαλκονιού στα μορφολογικά στοιχεία των αρχοντικών αυτής της περιόδου, με την εμφάνιση του περίφημου σαχνισιού στα αρχοντικά της Βόρειας Ελλάδας. Όπως αναφέρει ο Πετρονώτης, μολονότι το σαχνισί (στον Μοριά, σύμφωνα με τον Μαρκόπουλο [1981: 32-33], ονομάζεται «ταμίζο») δεν ήταν τελείως άγνωστο στη Δημητσάνα, το μπαλκόνι ουσιαστικά εμφανίζεται στα μέσα του 19ου αιώνα και διαδίδεται στα τέλη του.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ευεργετισμού στη Δημητσάνα είναι εκείνο του απόδημου Δημητσανίτη Νικολάου Λεονάρδου, γνωστότερου με το επώνυμο Μακρής. Είχε γεννηθεί το 1790 στη Δημητσάνα, αλλά γρήγορα μετανάστευσε στο Κισνόβιο της Βεσσαραβίας στη Νότια Ρωσία, όπου ασχολήθηκε με το εμπόριο σιτηρών. Με δαπάνες δικές του οικοδομήθηκε το 1845 –στη θέση της παλιάς σχολής Δημητσάνης στον περίβολο της Αγίας Κυριακής– το νέο κτήριο του Ελληνικού Σχολείου Δημητσάνας, ενώ το 1851, επίσης με δική του δωρεά, κτίζεται το Δημοτικό Σχολείο Δημητσάνας. Πρόκειται για δύο κτήρια με έντονες τις επιρροές του νεοκλασικισμού, σχεδιασμένα από τον διαπρεπέστερο αρχιτέκτονα της εποχής, τον Λύσσανδρο Καυταντζόγλου.

Στο ίδιο πλαίσιο του ευεργετισμού ως οικονομικής και κοινωνικής λειτουργίας εντάσσεται τόσο η ανέγερση του Παρθεναγωγείου Δημητσάνης, του Δημοτικού Σχολείου Κορασίδων, που ανεγέρθηκε με δαπάνη, όπως λέγεται, του κληροδοτήματος Ανδρέα Συγγρού. Πρόκειται για ένα σύνολο νεοκλασικών σχολικών κτηρίων που ανεγέρθηκαν στη Γορτυνία, αλλά και σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, με αρχιτέκτονα τον Δ. Καλλία από το 1894 και μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα και τα οποία, σύμφωνα με τον Πετρονώτη (1975: 76), αποτελούν «απεικάσματα σε μορφή και σε ουσία του Εθνικού Πανεπιστημίου»⁹⁹. Ενδιαφέρον από την ίδια άποψη έχει και η ιστορία του πλέον χαρακτηριστικού σήμερα τοπόσημου της Δημητσάνας, του ρολογιού της, που δεσπόζει στο κέντρο του οικιστικού της ιστού. Η αγορά του μηχανισμού και η κατασκευή του πύργου που τον υποστηρίζει έγινε με έρανο που πραγματοποιήθηκε από τους απόδημους Δημητσανίτες της Αμερικής και τη χρηματική συνδρομή του κληροδοτήματος Μακρή την ίδια περίοδο.

Οι βρύσες και οι κρηνικές κατασκευές, όσες έχουν απομείνει, αποτελούν άλλη μια μαρτυρία της οργάνωσης της παραδοσιακής δομής του οικισμού. Η ύπαρξη νερού θεωρείται από τα αρχαία χρόνια μία από τις απαραίτητες φυσικές προϋποθέσεις για την

---

⁹⁹ Πρόκειται για την πρώτη εφαρμοσμένη πολιτική ανέγερσης σχολικών κτηρίων σύμφωνα με θεσμικά ορισμένες προδιαγραφές, που κατά βάση συμμορφώνονταν με τις αρχές του νεοκλασικισμού. Έτσι, στον πελοποννησιακό χώρο συναντά κανείς νεοκλασικά σχολικά κτήρια σε πολλές περιοχές (Ξυλόκαστρο, Λάμπεια, Νέα Επίδαυρο, Σελιάνα, Διακοφτό, Καλάβρυτα κ.ά.). Επίσης, η κτηριολογική τυπολογία και η μορφολογική δομή των σχολικών κτηρίων που κατασκευάστηκαν στον πελοποννησιακό χώρο την προγενέστερη περίοδο 1830-1880 με πρωτοβουλία των τοπικών κοινωνιών και συνήθως με χρηματοδότηση των ευεργετών (πρόκειται για 215 συνολικά κτήρια) προέκυπτε πρωτίστως από κλασικιστικά πρότυπα (Φανουράκης, 2001: 29)

ίδρυση ενός οικισμού¹⁰⁰. Και αν λάβουμε υπόψη το επίπεδο των τεχνικών γνώσεων της προβιομηχανικής κοινωνίας, το πρόβλημα της μεταφοράς του νερού υπήρξε ένα από τα οξύτερα που είχε αυτή να αντιμετωπίσει. Παρά το γεγονός ότι η ευρύτερη περιοχή της Δημητσάνας διακρίνεται για τον υδάτινο πλούτο της, το πρόβλημα της υδροδότησης του οικισμού παρέμενε πάντα ένα από τα οξύτερα, λόγω των τεχνικών προβλημάτων που προέκυπταν εξαιτίας των σημαντικών υψομετρικών διαφορών του εδάφους, που δυσχέραιναν τη μεταφορά του νερού στον οικισμένο χώρο. Έτσι, ακόμα και σήμερα, που το ζήτημα της υδροδότησης του οικισμού έχει αντιμετωπιστεί, οι μεγαλύτεροι αναθυμούνται την εποχή που οι γυναίκες έπρεπε να κουβαλήσουν νερό από την πλησιέστερη βρύση για όλες τις ανάγκες του νοικοκυριού, εκδηλώνοντας πάντα τον σεβασμό τους στο πολύτιμο αγαθό, το οποίο συχνά αποκαλούν «χαμωθεό».

Πολλές από τις βρύσες της Δημητσάνας συνδέονται με ιστορικές ή μυθικές αφηγήσεις, που είναι συνυφασμένες με τη μνήμη του χώρου, καθώς αποτελούν και τόπους οριακούς, όπου συνήθως κάνουν την εμφάνισή τους μη ανθρώπινα όντα: για παράδειγμα, παλιότερα οι αγωγιάτες απέφευγαν να περάσουν από τη βρύση στο Βουρλάγκαδο, που οριοθετεί και τη Δημητσάνα από τη Ζάτουνα, τα μεσάνυχτα, γιατί εμφανίζονταν νεράιδες, «που είναι αδιαμφισβήτητες κυράδες όχι μόνον των πηγών, αλλά και των όμορφων κόρφων και κοιλάδων που ξελογιάζουν με τον χορό τους ανυποψίαστους θνητούς» (Α. Οικονόμου, 2007: 36)¹⁰¹.

Ο οικισμένος χώρος της Δημητσάνας ήταν διάσπαρτος από βρύσες: Η Κάτου Βρύση στον δρόμο για τη Ζάτουνα, η βρύση του Μουσταφά στη βόρεια είσοδο της Δημητσάνας, την οποία η τοπική προφορική παράδοση λέει ότι δώρισε στη γενέτειρά του ο εξωμότης Μουσταφάς. Πολύ κοντά στη βρύση του Μουσταφά βρισκόταν –είναι πλέον κατεστραμμένη– η βρύση του Δεσπότη, η οποία λέγεται πως αποτελούσε δώρημα

---

¹⁰⁰ Για το νερό και τη λαογραφία του έχουν γραφεί πολλά και σημαντικά. Για μια επισκόπηση βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη (1999), αλλά και Νιτσιάκος (1997α), Κοβάνη (1994).

¹⁰¹ Το ζήτημα της ονομασίας των νεραίδων είχε απασχολήσει και τον Ν.Γ. Πολίτη (1918). Για τη σχέση των νεραίδων με το νερό, από το οποίο παίρνουν και το όνομά τους, βλ. Παπαχριστοφόρου (1998: 190) και Στάρα (1989: 32-34). Η Σκουτέρη-Διδασκάλου (1991: 286-295) προβαίνει σε μια μελέτη της «κατά φύλα όργάνωσης του μυθικού χώρου», σύμφωνα με την οποία οι νεράιδες είναι τα όντα που κατεξοχήν τοποθετούνται στον χώρο του «έξω» (ό.π., 287). Ενδιαφέρον έχουν και τα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου που σχετίζονται με τις νεράιδες: Νεράιδα, Ανερούσα, Νεραϊδότοπα, Νεραϊδάλωνο, Νεραϊδοπέραςμα (όπου παραμονεύουν τα παλληκάρια να αρπάξουν την όμορφη νεράιδα), Μωραδότοπος, Μωραδόρεμα (από τη Μώρα, την κακή και άσχημη νεράιδα), Νεραϊδόσταλα (τόπος όπου ξεμεσημεριάζουν οι νεράιδες και οι διαβόλοι των βουνών) (Γεννηματάς, 1977: 57-58).

του Δημητσανίτη δεσπότη του Μιστρά Ανανία Λαμπαρδόπουλου. Σε άλλα σημεία εντός του οικισμένου χώρου βρίσκονταν η Βρύση της Βένιως, η βρύση του Μαλλούχου και η βρύση του Ντουφεξή. Στους προαύλιους χώρους των εκκλησιών, στον Άγιο Χαράλαμπο, στους Αγίους Ταξιάρχες, στον Άγιο Δημήτριο, στον Άγιο Βασίλειο, στην Αγία Κυριακή καθώς και λίγο έξω από το χωριό, στο κεφαλάρι του Αϊ-Γιάννη, βρίσκονταν επίσης βρύσες, που καθιστούσαν για έναν ακόμη λόγο τους ναούς κέντρα της κοινωνικής ζωής του οικισμού. Τους καλοκαιρινούς μήνες που η υδροδότηση στον οικισμό γινόταν δυσχερής λόγω της ξηρασίας, αναγκάζονταν να «πιάνουν νερό» κατευθείαν από τις πηγές (Σέλινο στο Παλιοχώρι, Μούσγα, Κρύα Βρύση κ.ά.).

Το δίκτυο υδροδότησης φτιάχτηκε στις αρχές της δεκαετίας του '50, όταν η Δημητσάνα μοιράστηκε το νερό της πηγής Πευκάνι με το γειτονικό χωριό Ράδου. Έκτοτε υδροδοτούνταν πλέον σταθερά όλες οι δημόσιες βρύσες του χωριού. Παρ' όλα αυτά, στα σπίτια και τα καταστήματα το δίκτυο δεν επεκτάθηκε παρά στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όταν πλέον και το δίκτυο των δημόσιων πηγών υδροδότησης και των κρηνικών κατασκευών παρήκμασε οριστικά. Σήμερα η Δημητσάνα υδρεύεται από τις πηγές Πευκάνι, Φρατζομίχαλο και από την περιοχή Αγιάννηδες.

3. Η αγροτική περιοχή

Το ύψωμα Εχτίχοβα είναι το σύνορο της Δημητσάνας με τη γειτονική Ζάτουνα. Η περιοχή του Βουρλάγκαδου, του ρέματος που κατεβαίνει από το βουνό και το οποίο καταλήγει σε σύγχρονη κρηνική κατασκευή στον δημόσιο δρόμο που σήμερα οδηγεί στη Ζάτουνα, θεωρείται ως ο τόπος που το σύνορο αποκτά υλική υπόσταση. Το νότιο σύνορο στην περιοχή που παλιότερα ήταν τα αμπέλια, είναι το Πέρα Κοτρώνι, πάνω από τη Μονή Φιλοσόφου. Την αγροτική περιοχή της Δημητσάνας από εκείνη της Στεμνίτσας οριοθετεί το ρέμα του Σαβαλά στην περιοχή της Κρύας Βρύσης. Βέβαια, οι περιουσίες των Δημητσανιτών εκτεινόταν πολύ πέρα από τα όρια αυτά, καθώς με τους γάμους που πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο της μέσης χωρικής κλίμακας οι προίκες ανταλλάσσονταν σε περιοχές πολύ έξω από τα όρια της Δημητσάνας. Και βέβαια συνέβαινε και το αντίστροφο: οι Δημητσανίτισσες που παντρεύονταν στα γειτονικά

χωριά έπαιρναν προίκα γη που ανήκε στα «όρια Δημητσάνης». Αυτές οι μετακινήσεις γυναικών και προικών με τη μορφή έγγειας ιδιοκτησίας έχουν ως αποτέλεσμα να μην ταυτίζονται τα διοικητικά όρια των κοινοτήτων με τις περιοχές που θεωρούνταν «ζωτικός χώρος» των κατοίκων τους. Τα όρια μεταξύ των οικογενειακών περιουσιών σημαίνονταν –ιδίως παλιότερα, αλλά και τώρα, ειδικά στις περιοχές που δεν έχουν γίνει δάσος– με τρόπο σαφή και εμφανή, είτε με μάντρες, είτε με φυσικούς φράχτες, είτε στην απλούστερη εκδοχή οριοθέτησης με τα λεγόμενα «κουκουγέρια»¹⁰². Επρόκειτο για μικρούς σωρούς από πέτρες, οι οποίες συνήθως οριοθετούσαν τα σπαρμένα χωράφια και γενικά τη γη που ο ιδιοκτήτης της δεν επιθυμούσε να διαθέσει για βόσκηση.

Το Παλιοχώρι και η Καρκαλού ήταν αγροτικές κοινότητες προσαρτημένες στη Δημητσάνα, ως δορυφορικοί οικισμοί, που δεν αυτονομήθηκαν ποτέ. Παρά το γεγονός ότι η τοπική ιστοριογραφία υποστηρίζει το σχήμα της αδιάκοπης συνέχειας της ιστορίας της Δημητσάνας από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα, η ύπαρξη ενός οικισμού-δορυφόρου της που φέρει το όνομα «παλιό χωριό», πιθανόν αποτελεί ένδειξη για μια εποχή νεότερης κατοίκησης του χώρου που σήμερα απλώνεται η Δημητσάνα. Το τοπωνύμιο Παλιοχώρι μαρτυράει τη δορυφορική σχέση του χωριού με τη Δημητσάνα, σε σχέση με την οποία πρέπει να υπήρξε παλιότερος οικισμός, αποτελώντας, λόγω των άφθονων υδάτων, τον αμπελώνα, τον λαχανόκηπο και τον οπωρώνα της. Πρόκειται για οικιστική συγκέντρωση καλλιεργητών, σε άμεση εξάρτηση από μια πόλη, που, όπως παρατηρεί ο Κουστένης (1999: 221), ήταν λογικό σε σχέση με τη Δημητσάνα, να ονομαστεί Παλιοχώρι. Πιθανότατα σε άμεση συνάφεια με το οικιστικό μοντέλο του ανεξάρτητου χωριού που προϋπήρξε της νεότερης οικιστικής συγκέντρωσης της Δημητσάνας βρίσκεται και το τοπωνύμιο Παλιάμπελα στην περιοχή του Παλιοχωριού (Κουστένης, ό.π.: 239). Την ίδια εξαρτημένη θέση σε σχέση με τη Δημητσάνα μαρτυράει και ο άλλος οικισμός που ανήκει σε αυτήν, η Καρκαλού, που πήρε το όνομά της από τον Καράκαλλο, γνωστό Δημητσανίτη της βυζαντινής εποχής στον οποίον ανήκε προφανώς ο μικρός της κάμπος.

Και πάλι το ιερό, τα ξωκκλήσια και τα εικονοστάσια ορίζουν τον αγροτικό χώρο, το εξωτερικό όριο της κοινότητας, την περιφέρεια που οριοθετεί την αγροτική,

---

¹⁰² Σε άλλα χωριά της Γορτυνίας λέγονταν και «τσιώνες». Για εξαντλητική προσέγγιση του ζητήματος των σημάτων βοσκοαπαγορεύσεων βλ. Λουκάτος (1976: 15-28).

κτηνοτροφική και δασική περιοχή της. Ο ρόλος τους, έτσι καθώς είναι διάσπαρτα στις αγροτικές περιοχές, είναι να εξημερώνουν την άμορφη φύση, να την καθαγιάζουν και να την ονοματίζουν –πολλά τοπωνύμια των αγροτικών περιοχών της Δημητσάνας είναι αγιώνυμα, συνδέονται δηλαδή με τα ξωκκλήσια¹⁰³ και τα εικονοστάσια¹⁰⁴–, πράξη που αποτελεί το πρώτο βήμα για τον εξανθρωπισμό της. Η Nixon (2006: 23-28) παραθέτει μια τυπολογία της χωροθέτησης των εξωκκλησιών στον κοινοτικό χώρο: κοντά σε σημαντικούς παραγωγικούς πόρους (πηγές νερού, καλλιεργήσιμη γη), σε σημεία που επιτρέπουν στα εξωκκλήσια να είναι ορατά από απόσταση, σε οριακές τοποθεσίες, σε περιοχές όπου υπήρχαν σημαντικά παλαιότερα κτίσματα, όπως εκκλησιές που δεν υφίστανται πλέον ή και αρχαίοι χώροι λατρείας¹⁰⁵.

Ακόμα και σήμερα που οι χρήσεις του χώρου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχουν αλλάξει, τα ξωκκλήσια και τα εικονοστάσια συνεχίζουν να αποτελούν σημεία προσανατολισμού και αφήγησης του τόπου από τους Δημητσανίτες. Αν, για παράδειγμα, οι Δημητσανίτες θέλουν να βοηθήσουν κάποιον ξένο να προσανατολιστεί, όπως και κάθε άνθρωπος που μιλάει για τον «τόπο του», περιγράφουν την κίνηση του σώματος με βάση συγκεκριμένα τοπόσημα («σημαδούρια»), που ειδικά όσον αφορά την αγροτική περιοχή είναι πολλές φορές εξωκκλήσια και εικονοστάσια, τα οποία συνήθως ονομάζουν και τον χώρο (αγιωνύμια)¹⁰⁶. Βέβαια, τα μικροτοπωνύμια¹⁰⁷ της περιοχής, για τα οποία έχουν

---

¹⁰³ Μερικά από τα ξωκκλήσια της ευρύτερης αγροτικής περιοχής είναι ο Άγιος Νικόλαος (Μαηνικόλας ή Αγιονικόλας στο Πηγάδι [εικ. 8]) στον Δρυμόνα, ο Αγιο-Λιάς στο ομώνυμο λιβάδι, ο Αγιώργης στη Μπολιάννα, η Παναγία η Τριχερούσα στη Μονόπορη, η Παναγία στο Λιβάδι, η Αγία Ελεούσα, ο Άγιος-Λευτέρης, ο Αγιάνης στον χώρο όπου βρίσκεται σήμερα το Μουσείο Υδροκίνησης, η Παναγία του Δράμαλη κ.ά.

¹⁰⁴ Τα εικονοστάσια, όπως και τα ξωκκλήσια, της ευρύτερης περιοχής της Δημητσάνας είναι πολλά. Ενδεικτικά μόνο αναφέρω τα σημαντικότερα: Το εικονοστάσι του Αγιώργη του Σερά στην ομώνυμη γέφυρα στην περιοχή Λιβάδι, της Παναγίας στο Λιβάδι, της Υπαπαντής στη βόρεια είσοδο της Δημητσάνας στη θέση Μπαράκα, του Αγίου Γεωργίου στην Μπολιάννα, του Αγίου Νικολάου στον δρόμο για του Ράδου, της Υπαπαντής στον δρόμο για τη Ζάτουνα, της Παναγίας της Αιμουαλούς (γνωστό και ως εικονοστάσι της Τσακωνίνας), του Αγιάνη του Ριγανά στην Πλάτσα.

¹⁰⁵ Το ενδιαφέρον της Nixon για το τοπίο και τον καθαγιασμό είναι κατά βάση αρχαιολογικό. Παρ' όλα αυτά, επισημαίνει ότι δεν είναι δικαιολογημένο να εικάζει κανείς ότι υπάρχει ιστορική συνέχεια των λατρευτικών συνηθειών εκεί όπου διαπιστώνεται χρήση των ίδιων τοποθεσιών για λατρευτικούς σκοπούς. Υιοθετεί όμως την άποψη ότι διαφορετικές «γραμματικές της τοποθεσίας» επιλέγουν τα ίδια σημεία στον χώρο (ό.π.: 27). Βλ. επ. Στάρα (2009: 207).

¹⁰⁶ Στην αγροτική περιοχή τέτοια τοπωνύμια είναι: Άγιος Νικόλαος (Μαηνικόλας), Αη-Λιάς, Αγιάνηδες στο Λιβάδι, Αγία Αικατερίνη, Αγιάνης στο Παλιοχώρι, Αγιο-Δημήτρης στον δρόμο για τη Στεμνίτσα, Άγιος Νικόλαος, Αγίας Παρασκευής Λάκκα (Μεγάλη Λάκκα), Παναγία του Δράμαλη (Παναγία Μυρτιδιώτισσα), Μοναστήρια (στην περιοχή της Μονής Φιλοσόφου και Αιμουαλούς), Παναγία στο Λιβάδι, Αγία Βαρβάρα, Αγιώργης του Σερά, Αγιώργης στην Μπολιάννα, Παναγία η Τριχερούσα, Αγία Ελεούσα, Άγιος Νεκτάριος, Αγιο-Θανάσης στη Σπαρτιά, Αγιώργης και Αγιο-Παντελεήμονας στο Διαφνί.

γίνει εξαντλητικές μελέτες από τους τοπικούς λογίους (Κουστίνης, 1999· Γριτσόπουλος, 1987-8) σχηματίζονται και με διάφορους άλλους τρόπους. Πολλά από αυτά, για παράδειγμα, προέρχονται από τα ονόματα των ανθρώπων που κατά καιρούς συνδέθηκαν με τον συγκεκριμένο τόπο (ανθρωπωνύμια)¹⁰⁸, από τις αγροτικές ή άλλες εργασίες που γίνονταν εκεί¹⁰⁹, ή περιγράφουν τα φυσικά χαρακτηριστικά των διαφόρων περιοχών¹¹⁰. Τέλος, υπάρχουν και αρκετά τοπωνύμια που είναι δύσκολο να καταταχθούν σε κάποια κατηγορία, καθώς η σημασία τους είναι δύσκολο να διακριβωθεί¹¹¹ κ.ά.

Τα περισσότερα από τα τοπωνύμια αυτά αναφέρονται στις περιοχές που εκτείνονται οι αγροτικές καλλιέργειες, σε αντίθεση με τις περιοχές που εντοπίζονται άλλες παραγωγικές δραστηριότητες, π.χ. τα βοσκοτόπια, στις οποίες παρατηρείται μικρότερη πυκνότητα τοπωνυμίων. Μάλιστα, στις περιοχές των αγροτικών καλλιεργειών τα περισσότερα τοπωνύμια σχετίζονται με την ιδιοκτησία της γης ως παραγωγικού μέσου.

Στη γλώσσα αποτυπώνονται οι σχέσεις που αναπτύσσουν οι άνθρωποι με τη γη και το τοπίο, οι διάφορες ιστορικές μορφές πρόσληψης των βασικών εννοιών του χώρου και του προσανατολισμού σε αυτόν (π.χ. μέσα/έξω, μπροστά/πίσω). Τα τοπωνύμια μιας περιοχής μοιάζουν με ένα αρχείο στο οποίο καταγράφονται κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες, απόηχοι της οργάνωσης του χώρου, των σχέσεων των ανθρώπων με τη γη, των κληρονομικών θεσμών, του τρόπου που ήταν χωροθετημένες οι παραγωγικές

---

¹⁰⁷ Βλ. χάρτη 2. Πρόκειται για χάρτη που σχεδιάσαμε με υπόστρωμα τον χάρτη του ΠΙΟΠ για τον Λούσιο.

¹⁰⁸ Ο Κουστίνης (1999) για την περιοχή του Παλιοχωρίου αναφέρει για παράδειγμα τις περιοχές: Παπαμπούρη, Βένου, Κουρτάκη, στου Χρόνη, στου Λίγκρη, στου Τζωάννη, στου Κόκαλη τα πεζούλια, στου Ασάνη, στις Μάργως, στις Κυράτσως, στου Σιαγκλή, στου Πιριόνη (παρωνύμιο), στου Ματράκου, στου Λύκου, στου Αλμπάνη, στου Μπαρκούκη, στου Αναστάση, στου Γαμπρούλη, στου Κρίτζου, στου Κλέτσιου, στου Κωστέλη, στου Μαυρογιάννη, στο Πουρναραϊκό, στου Κάλλα, στο Γενναδαϊκό, στου Ντάλα, στου Δημοκλή, στου Μαλλούχου, στο Βρουτζαϊκό, στο Πηλιουραϊκό, στου Παπαμανόλη, στου Καρατζά, στο Τουμπαϊκό, στου Τσάπα, στου Κουρή, στου Μπαξεβάνου, στις Κελοπάτρας, στου Γερεμιά, στου Αγγελή, στου Καρδάση, στου Τρουπή, στου Κοντόγιωργα, στα Μπαλαϊκα, στις Πόλωζ, στις Κοκράναινας, στου Κερκελέση, στου Τσαντήλου, στις Φουστάνως.

¹⁰⁹ Τα αλώνια, οι ληνοί και οι μύλοι αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα παραγωγικών χώρων που γίνονται τοπωνύμια: Στου Γιώργα το αλώνι, στον μύλο του Μανιάτη, στον μύλο του Πανταλέχου, στον μύλο του Κωνσταντή, στον μύλο του Γιαννικούλη, στον μύλο του Πιλιτζή, στο αλώνι του Παπαντρέα, στου Κουρτάκη το αλώνι, στον ληνό του Κουρτάκη, στον ληνό του Μάλαμα, στον ληνό του Ναστούλη, στον ληνό του Τζαννή, στον ληνό του Ραφτιώτη, στο αλώνι του Μπιροβασύλη κ.ά.

¹¹⁰ Λιβάδι, Μονόπορη, Δρυμόνας, Κρύα Βρύση, Λόγγος, Χαλικουριά, Ψηλό Κοτρώνι, Λίμνες, Λάκκες Ποριά, Βαρκά, Πουρνάρι, Μπαράκα, Μεγάλη Λάκκα, Νησάκι, Κοντόβουνο, Κοκκινόβραχος, Καστανιά, Λακούλα, Λούτσαινα, Σπηλιά, Μαζιά (περιοχή όπου είχε «μαζιές», φερτές δηλαδή ύλες από τα ρέματα), Δαφνί (όπου φύονται δάφνες), Σπαρτιά, Κρεμάσματα, Δέντρα, Γουβαλάρια, Καβρονύχι, Κληματαριά, Λιάνικα (περιοχή με φτωχή ποιότητα εδάφους), Μπολιάνια.

¹¹¹ Λίπ(π)ες (πιθανόν να σχετίζεται με το δέντρο λίπα, τη φλαμουριά [Tilio platyphylles]), Φαρμάκι, Φαρμακόραχη, Ζάλη, Σέλινο, Λουκού, Πυργιόνι, Σαραλά, Σαβαλά, Τσέρος, Μπούλινο.

δραστηριότητες της κοινότητας. Το τοπωνυμικό σύστημα μιας περιοχής είναι αξεδιάλυτα συμπλεγμένο με τις μνήμες και τις αφηγήσεις με τις οποίες αποδίδεται νόημα στον χώρο, νόημα που τον καθιστά τόπο οικείο.

Παράλληλα, όμως συμβαίνει και το αντίθετο, είναι και η πράξη της κατοίκησης που αποδίδει νόημα στη γλώσσα, και ειδικά στις λέξεις και τις εκφράσεις που συνδέονται με τον χώρο. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Δημητσάνας και των κατοίκων της είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο χώρος δεν περιγράφεται σαν να ήταν ένα σύνολο τοπωνυμίων-κόμβων σε έναν χάρτη, αλλά ως μια αλληλουχία τόπων που τους ενώνει η κίνηση του ανθρώπινου σώματος¹¹². Όπως ήδη επισημάναμε, οι Δημητσανίτες περιγράφουν την περιοχή τους ανακαλώντας την κίνηση στον χώρο. Στην ερώτηση, για παράδειγμα, «πού είναι η Μονόπορη», συνήθως απαντούσαν προτείνοντας το χέρι προς τη συγκεκριμένη περιοχή και περιγράφοντας τα σημαδούρια που συναντά κανείς μέχρι να φτάσει εκεί. Η περιγραφή τους μάλιστα συνήθως συνοδευόταν και από ανάλογες κινήσεις των χεριών προκειμένου να περιγραφούν χωρικές έννοιες, όπως το «πάνω» και το «κάτω», το «δεξιά» και το «αριστερά», η «ευθεία» και η «στροφή», το «μπροστά» και το «πίσω» κ.ά.

Τέτοιου είδους περιγραφές καθιστούν τη γλώσσα και τον χώρο δομές που αποκτούν νόημα μόνο σε αμοιβαία συνάρτηση. Για παράδειγμα, το νόημα της δήλωσης «προχωράς ευθεία» μπορεί να έχει νόημα μόνο σε συνάρτηση με το προτεταμένο χέρι που δείχνει προς τα πού πρέπει να κατευθυνθεί κανείς¹¹³. Παράλληλα, όταν καλούνταν να εξηγήσουν τη σημασία διάφορων λέξεων που περιγράφουν τον χώρο, συνήθως ανακαλούσαν τον τρόπο που αντιδρά το σώμα στα κιναισθητικά ερεθίσματα που δέχεται όταν περπατά σε συγκεκριμένες περιοχές της Δημητσάνας. Έτσι, για παράδειγμα, στην

---

¹¹² Ανάλογες παρατηρήσεις για τον τρόπο περιγραφής του χώρου μπορεί να βρει κανείς σε πολλές εθνογραφικές έρευνες καθώς και θεωρητικά κείμενα. Για παράδειγμα, Ingold (2001)· Dominy (2002)· Gray (1999)· Pandya (1990)· Καραμανές (2011: 307)· Παπαχριστοφόρου (2008).

¹¹³ Αυτό τον τρόπο προσανατολισμού ο Ingold (2001: 219-242) τον αποκαλεί wayfinding και τη διαδικασία από την οποία προκύπτει mapping. Τον αντιδιαστέλλει, μάλιστα, από τον τρόπο προσανατολισμού που ονομάζει navigation, ο οποίος βασίζεται στην ανάγνωση του χάρτη, ενώ τη διαδικασία από την οποία προκύπτει την ονομάζει map-making. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα εξετάσουμε το πολιτισμικό και κοινωνικό υπόβαθρο που οδηγεί στη μετάβαση από τον πρώτο στον δεύτερο.

ερώτηση «τι είναι κωλοσάρα;», περιέγραφαν το λαχάνιασμα που προκαλεί το περπάτημα σε απότομα επικλινές έδαφος¹¹⁴.

Το γεγονός ότι ο τόπος και η γλώσσα βρίσκονται σε αμοιβαία αλληλεπίδραση καθώς συγκροτούνται ως κοινωνικές και πολιτισμικές κατηγορίες μέσω της πράξης της κατοίκησης, φαίνεται και από το ότι πολλά από τα τοπωνύμια που βρίσκονταν σε χρήση από τις παλιότερες γενιές τώρα πλέον έχουν περιέλθει σε αχρησία, καθώς έχουν αλλάξει οι όροι κατοίκησης της περιοχής. Για παράδειγμα, οι νεότερες γενιές αγνοούν πολλά από τα τοπωνύμια που εντοπίζονται στη ζώνη των αγροτικών καλλιεργειών, επειδή ακριβώς έχουν πάψει να καλλιεργούνται. Έτσι, όταν υποστηρίζει κανείς ότι οι γλωσσικές μορφές που σχετίζονται με τον χώρο, π.χ. τα τοπωνύμια, μεταδίδονται από γενιά σε γενιά, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τους μετασηματισμούς του ίδιου του χώρου, είναι σαν να αποκόπτει τη γλώσσα από τις πηγές από όπου αντλεί τις σημασίες της.

Το γεγονός ότι οι τόποι γίνονται αντιληπτοί ως μια αλληλουχία που αποκτά ενότητα μέσω της κίνησης του ανθρώπινου σώματος σχετίζεται τόσο με τον τρόπο που μετακινούνται και προσανατολίζονται οι Δημητσανίτες στον οικείο για αυτούς τόπο όσο και με τον προσδιορισμό του «οικείου τόπου» στον χώρο. Αυτόν τον οικείο τόπο ο Casey (1996: 24) τον ονομάζει «περιφέρεια» (region), την οποία ορίζει ως περιοχή «η οποία ενοποιείται μέσω της κίνησης μεταξύ των τόπων που περιλαμβάνονται σε αυτήν». Πρόκειται για την περιοχή που η Κυριακίδου-Νέστορος ονομάζει «μέση κλίμακα», ή για «τη γούβα τη δική μας», για την οποία έκανε λόγο ένας από τους γέροντες Δημητσανίτες. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα αποπειραθούμε τόσο να προσδιορίσουμε την περιφέρεια της Δημητσανίας ως ιστορική πολιτισμική πραγματικότητα όσο και να διερευνήσουμε την περιφέρεια ως αντικείμενο χαρτογραφικών αναπαραστάσεων, οι

---

¹¹⁴ Με τον ίδιο τρόπο εξηγούσαν τις λέξεις σούγελος (ο υγρός τόπος), βαρκό (βαλτώδης τόπος), σούρμα (στενό πέρασμα), μονοποριά (πολύ στενό μονοπάτι που επιτρέπει την κίνηση προς μία μόνο κατεύθυνση), ξάγναντο, διάσελο, σκάπετο (το σημείο που ο στρατολάτης χάνεται από τον ορίζοντα), περικοπό (το ευθύ και σύντομο μονοπάτι) κ.ά. Ενδιαφέρον ως προς αυτό έχουν και όσα λέει ο Γριτσόπουλος (1987-8: 414) σχετικά με τα τοπωνύμια Κολλαριά και Κόλλημα, που δεν τα γνωρίζει πλέον κανείς στη Δημητσανία. Υποστηρίζει σχετικά ότι «σχηματίστηκαν από την μέχρι σήμερα χρησιμοποιούμενη έκφραση ταχείας κινήσεως με εύχερες βάδισμα νέου ανθρώπου όπως τη δίδει το ρήμα κολλῶ (κολλῶ ἀσυναίρετος), δηλ. ὥσπου νὰ μὲ δῆς νὰ ξεκινῶ ἔφθασα σχεδὸν ἀπέναντι στὸν ἀνηφορικὸ κατὰ τὸ πλεῖστον μονοπάτι». Με τον τρόπο αυτόν το νόημα των χωρικών εννοιών και η αίσθηση του χώρου δεν προκύπτουν επαγωγικά, μέσω δηλαδή νοητικών διεργασιών στο γλωσσικό πεδίο, αλλά «τη στιγμή της συνάντησης του σώματος με τον κόσμο» (Τσιακίρης, 2004: 232). Τα δεδομένα αυτά μπορούν να φωτιστούν από τα πορίσματα της σύγχρονης νευροεπιστήμης που θέτουν υπό αμφισβήτηση τα κυρίαρχα γνωστικά μοντέλα και αναιρούν τα παραδοσιακά μοντέλα διαχωρισμού πράξης/συνείδησης (βλ. Τσιακίρης, ὀ.π.: 233).

οποίες γενικεύουν, μαζί με την αυτοκίνηση, έναν διαφορετικό τρόπο συσχέτισης με τον τόπο και προσανατολισμού στον χώρο.

4. Το δάσος

Η περιοχή της Δημητσάνας απλώνεται σε έναν χώρο που διακρίνεται για τις μεγάλες υψομετρικές διαφορές του. Αυτό σημαίνει ότι οι ζώνες της κοινότητας, στη βάση των οποίων είναι οργανωμένες οι παραγωγικές λειτουργίες καταλαμβάνουν διαφορετικά υψομετρικά επίπεδα. Στο υψηλότερο επίπεδο βρίσκεται η δασική ζώνη ανατολικά της Δημητσάνας, στο ύψωμα Κλινίτσα, η κορυφή της οποίας βρίσκεται στα 1.548 μέτρα, πίσω από τα βοσκοτόπια της, μεταξύ των χωριών Ζυγοβίστι (1.160 μέτρα) και Ράδου (1.190 μέτρα). Πρόκειται για το δάσος κεφαλληνιακής ελάτης του Μαινάλου, που απλώνεται από το χωριό Λυκόχια, λίγο έξω από τη Μεγαλόπολη, και φτάνει μέχρι τα Κάψια.

Το δάσος, όχι μόνο το ελατόδασος της Κλινίτσας, αλλά και οποιαδήποτε περιοχή οι Δημητσανίτες ονόμαζαν με αυτό τον χαρακτηρισμό, ήταν με πολλούς τρόπους ενταγμένο στην παραδοσιακή οργάνωση του βίου. Από αυτό παλιότερα προμηθεύονταν ξύλα για τις οικιακές εργασίες, αλλά και για τη λειτουργία των αρτοποιείων και των άλλων καταστημάτων. Από το δάσος έπαιρναν και διάφορα άλλα προϊόντα, όπως την ελατόπισσα, ένα υγρό που συνέλεγαν από τα έλατα με διαδικασία ανάλογη με τη συλλογή ρετσίνης και το οποίο το χρησιμοποιούσαν για τη θεραπεία τραυμάτων και ήπιων δερματικών παθήσεων, αλλά και κρυολογημάτων. Επίσης, μάζευαν μανιτάρια, αλλά και διάφορα βότανα που τα χρησιμοποιούσαν στα γιατροσόφια. Η Γιαννοπούλου (1975: 220-225) στη μελέτη της για το Ζυγοβίστι αναφέρει πολλά από αυτά τα βότανα και τις χρήσεις τους στη λαϊκή ιατρική: λεμονάκι για τα κρυολογήματα, νυχάκι για τον πονοκέφαλο, πλεμονόχορτο για το συνάχι και τη γρίπη, πρεγκόχορτο ή αφανίτσα για την «ξεροσακαή» (βήχα) των μουλαριών, παναγιόχορτο για τον στομαχόπονο, μπενουκλάδι και ψαθελούρι για τον κοιλόπονο, κ.ά.¹¹⁵.

---

¹¹⁵ Οι εθνοβοτανικές γνώσεις των παλιότερων γενεών μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μιας ξεχωριστής έρευνας, που βέβαια ξεφεύγει από το πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Ενδεικτικά μόνο να

Σήμερα ο ορισμός του δάσους από τους Δημητσανίτες έχει ενδιαφέρον, γιατί αποκαλύπτει ορισμένες όψεις των αντιλήψεων που έχουν για τη φύση. Η έννοια του δάσους είναι συνδεδεμένη με την ερήμωση των αγρών και την επέκταση της άγριας φύσης, που θεωρούνται αρνητική εξέλιξη¹¹⁶. Πρόκειται για την αντίστροφη πορεία από εκείνη που παρατηρούνταν για αιώνες στην περιοχή της Δημητσάνας, όταν «οι Δημητσανίτες κέρδιζαν εδάφη από το δάσος», όπως επισημαίνει σχετικά ο Β. Παναγιωτόπουλος, περιγράφοντας τον τρόπο με τον οποίο διαχρονικά οι κάτοικοι της περιοχής εξασφάλιζαν τη λιγιστή διαθέσιμη γη για τις αγροτικές και κτηνοτροφικές τους δραστηριότητες¹¹⁷.

Ως πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της επέκτασης του δάσους σε βάρος των ανθρωπογενών δραστηριοτήτων προβάλλεται η περιοχή των αμπελιών, η οποία από κατ' εξοχήν καλλιεργημένη περιοχή «έχει γίνει δάσος», ενώ η αναμενόμενη και ευκατὰ για το χωριό εξέλιξη θα ήταν η αντίστροφη, η επέκταση δηλαδή της αμπελοκαλλιέργειας σε βάρος της άγριας φύσης. Πριν γίνει μια περιοχή δάσος, γίνεται «μπαϊρί», οπότε και την καταλαμβάνει η χαμηλή βλάστηση (φρύγανα και χαμηλά πουρνάρια), που

αναφέρω μερικές από τις σχετικές πληροφορίες που καταφέραμε να συγκεντρώσουμε: τα βρώσιμα λάχανα (σήμερα συνήθως ονομάζονται «χόρτα») αποτελούν ακόμα ένα από τα κύρια τρόφιμα του δημητσανίτικου τραπέζιού τον χειμώνα. Στην ευρύτερη αγροτική περιοχή της Δημητσάνας οι Δημητσανίτες (άντρες και γυναίκες) συλλέγουν φαρμακουλίθρες, μυρώνια, τζοχούς, μιρμιλίθρες, μηλιαλίθρες, τα οποία μαγειρεύουν με διάφορους τρόπους, και φυσικά τσάι του βουνού, φασκόμηλο, χαμομήλι, ρίγανη, δεντρολίβανο κ.ά. Την άνοιξη, στα κατώμερα, στους όχτους και τις αγκαθιές, φυτρώνει η οβριά, που θεωρείται εκλεκτός μεζές. Στις ίδιες περιοχές φύτευται και το σφαράγγι, ενώ εκεί που υπάρχει υγρασία τα ραδίκια. Παλιότερα τα παιδιά μαζεύανε ζαχαροκάλαμα, σκουρκουφίγκια και κούνιες, τρία είδη αυτοφυών φυτών, των οποίων ξεφλούδιζαν το βλαστάρι και τρώγανε το «κρέας», που είχε γλυκιά γεύση. Επίσης, συλλέγουν δάφνες από το Δαφνί, από τις οποίες παλιότερα παρασκεύαζαν και το αρωματικό δαφνόλαδο, το οποίο χρησιμοποιούσαν ως αποσμητικό. Όταν ακόμα η οικονομία της αυτοσυντήρησης ήταν ζωντανή, πολύ σημαντικό για τις διάφορες χρήσεις του ήταν το σπάρτο, που χρησιμοποιούνταν ιδιαίτερα για την κατασκευή ενδυμάτων, κλινοστρωμάτων και σχοινιών (Κουστένη, 1984: 44· για μια ενδιαφέρουσα περιγραφή της κατεργασίας του σπάρτου στην Αμπελιώνα Μεσσηνίας και την Ανδρίτσαινα βλ. Θωμόπουλος, 1984: 305-6· Πρίγγουρης & Αργυρόπουλος, 2005: 199). Ο Πετρονώτης (1990: 206) κάνει ιδιαίτερη αναφορά σε μια από τις παραγνωρισμένες χρήσεις του, στη λαϊκή οικοδομική: «Διάσπαρτο σε όλα τα πελοποννησιακά χωριά είναι το αίσθημα του θαυμασμού και της απορίας για τα σπάρτινα δοκάρια. Και όμως, αν το αφήσουμε να μεγαλώσει όπως παλιά, πάλι προεπαναστατικά, μπορεί να δίνει ολόκληρα δοκάρια για στέγες και πατώματα (!)».

¹¹⁶ Για ορισμένα παραδείγματα ανάλογων αναπαραστάσεων του χώρου από την Αμερική και τη νέα Ζηλανδία, βλ. Dominy (2002: 156-157).

¹¹⁷ Πρόκειται για γνώμη που εκφράζει σε μια σύντομη αναφορά στην ιστορία της Δημητσάνας και την ιστορική γεωγραφία της περιοχής, η οποία δημοσιεύεται στον διαδικτυακό τόπο www.greekscapes.gr/index.php/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat. Ο συγκεκριμένος διαδικτυακός τόπος, υπό την επιμέλεια του γεωγράφου Κ. Χατζημιχάλη, παρουσιάζει μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά ελληνικά τοπία και προβαίνει σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις που αφορούν ζητήματα σχετικά με την οργάνωση και τη διαχείρισή τους.

ονομάζεται με τον γενικό όρο «αφάνες». Το επόμενο στάδιο της εγκατάλειψης είναι να γίνει δάσος, να αναπτυχθούν δηλαδή «κλαριά», δέντρα με κορμό¹¹⁸.

Το πρόβλημα του ορισμού των δασικών περιοχών, βέβαια, ανακλάται και στη νομοθεσία¹¹⁹, δεδομένου ότι σήμερα κύριο κριτήριο για τον χαρακτηρισμό μιας έκτασης ως δασώδους είναι το ποσοστό κάλυψής της με «άγρια» ξυλώδη βλάστηση και η ορόφωσή της, δηλαδή το ύψος της (Χασάναγας, 2010: 102-103· για έναν ορισμό του δάσους βλ. Στάρα, 2009: 214-215). Και αυτό γιατί ο χαρακτηρισμός μιας περιοχής ως δασικής έκτασης υπακούει περισσότερο σε ένα «νοητικό κατασκεύασμα», μια πολιτισμική αναπαράσταση του δάσους, ως αντίθετο μιας σειράς ανθρωπογενών τοπίων (αστικού, αγροτικού), παρά σε κάποια φυσική νομοτέλεια¹²⁰. Οι αντιφάσεις και τα προβλήματα που γεννά η εφαρμογή στην πράξη των πολιτικών αυτών κάνουν τους Δημητσανίτες, και γενικά τους ανθρώπους της υπαίθρου, επιφυλακτικούς και αρνητικούς απέναντι σε απόψεις και πολιτικές που κατατάσσονται κάτω από τον όρο «οικολογία». Εξάλλου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι αντιλήψεις για την αισθητική αξία του δάσους, που οδήγησαν και στη σχεδιασμένη επέκτασή του σε βάρος της παραγωγικής χρήσης του χώρου, κάνανε την εμφάνισή τους στη Δημητσάνα σε μια περίοδο που πρόβαλλε όλο και πιο επιτακτικά το αίτημα της ανάπτυξης, η οποία επιδίωκε να αξιοποιήσει προς όφελος του χωριού τις νέες αντιλήψεις των αστών για τη φύση και τον ελεύθερο χρόνο, όπως εκφράζονταν στις προδρομικές μορφές τουρισμού και περιηγητισμού.

Αυτή η αίσθηση ιεράρχησης των χώρων που η φύση «υπέκλεπτε» από τις καλλιέργειες, συνοδεύεται από μια παρόμοια ιεράρχηση των «κλαριών», τα οποία αξιολογούνται ανάλογα με τη χρησιμότητά τους. Από τα πάμπολλα κλαριά που ενδημούν στην περιοχή, ειδικά στη χαράδρα του Λούσιου –κυπαρίσσια, ιτιές, γκοριτσές, σκαρουχές, άγριες συκιές, μελέους, κοκορίτσες, βίδια, πουρνάρια, λεύκες, σφεντάμια,

---

¹¹⁸ Η κατανόηση των αντιλήψεων των Δημητσανιτών για το δάσος προσέκρουε στις χρήσεις της λέξης «δέντρο». Σε αντίθεση με τη χρήση της λέξης σύμφωνα με τη σημασία της στην καθομιλουμένη γλώσσα, οι Δημητσανίτες με τον όρο «δέντρο» εννοούσαν ένα συγκεκριμένο δέντρο, τη βελανιδιά (*Quercus robur*). Μάλιστα, υποστήριζαν ότι η χρήση του όρου βελανιδιά προκειμένου να προσδιοριστεί το «δέντρο» ήταν λανθασμένη, γιατί «βελάνια κάνει και το πουρνάρι», και όχι μόνο η βελανιδιά· όταν ήθελαν να δηλώσουν ότι στην «επίσημη γλώσσα» ονομάζεται δέντρο χρησιμοποιούσαν τον όρο «κλαρί». Για τη θέση της βελανιδιάς στις λαϊκές δοξασίες, βλ. Στάρα (2009: 137 & 158).

¹¹⁹ Πρόκειται για τον Ν. 3208/2003.

¹²⁰ Για παράδειγμα, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι σε μερικά χωριά της Γορτυνίας (π.χ. στο Πυρί) ονομάζουν «κάπελη» το δάσος με τα μεγάλα δέντρα, ενώ στην Ανδρίτσαινα ονομάζουν με τον ίδιον όρο μια περιοχή με πολλά δέντρα, που όμως δεν αποτελούν δάσος.

μουρτζιές, αριές, κουτσουπιές κ.ά.– πιο σημαντικά ήταν εκείνα που έδιναν καλής ποιότητας ξυλεία. Μερικές φορές οι Δημητσανίτες υποδείκνυαν ως πιο σημαντικό κλαρί το «δέντρο» για τις πολλές χρήσεις του, κυρίως στην παραδοσιακή οικοδομική τέχνη, καθώς από το σκληρό του ξύλο κατασκευάζονταν σενάζια, σκεπαστάρια, πλακώματα, αλλά και βαγένια για το κρασί κτλ. Άλλα σημαντικά δέντρα ήταν η λεύκα, που από το ξύλο της βγάζανε ξυλεία για τα δάπεδα και τα πατερά, αλλά και την «ίσκα», το βαμβακοειδές υπόλευκο υλικό με το οποίο παλιότερα άναβαν φωτιά¹²¹, ο πλάτανος γιατί ήταν περήφανος, όπως το «δέντρο», και γιατί από το ξύλο του φτιάχναν σαμάρια, το πουρνάρι που το τοποθετούσαν σε εξωτερικές επιφάνειες λόγω της σκληρής υφής του και της μεγάλης αντοχής του, η καρυδιά από την οποία έπαιρναν τον καρπό αλλά και κατασκεύαζαν έπιπλα.

5. Τα βοσκοτόπια (λιβάδια) του Δρυμόνα

Σε υψόμετρο 1.100 με 1.400 μέτρα (κορυφή προφήτη Ηλία) βρίσκονται τα βοσκοτόπια της Δημητσάνας στην ευρύτερη περιοχή του Δρυμόνα¹²² (βλ. χάρτη 2). Πρόκειται για τα βοσκοτόπια Αϊ-Λιάς και Κρεμάσματα, έκτασης περίπου 11.000 στρεμμάτων, Φαρμάκι¹²³ και Κοντόβουνο, έκτασης 4.000 στρεμμάτων, Νιτσιά, έκτασης 4.000 στρεμμάτων, καθώς και τα βοσκοτόπια Δέντρα και Καψί, έκτασης 3.000 και 1.000 στρεμμάτων αντίστοιχα. Τα βοσκοτόπια της περιοχής ενοικιάζονται για την περίοδο από του Αγίου Κωνσταντίνου μέχρι του Σταυρού στους κτηνοτρόφους της Δημητσάνας και των γειτονικών χωριών από τη διαχειριστική τους αρχή, το Κοινοφελές Ταμείο Δημητσάνης, το οποίο με τα έσοδα από την εκμετάλλευση των βοσκοτόπων εκτελεί κοινοφελή έργα τοπικού χαρακτήρα.

---

¹²¹ Προκειμένου να ανάψουν φωτιά, έπαιρναν μια μικρή ποσότητα ίσκας, την οποία είχαν συλλέξει από τις λεύκες, και την τοποθετούσαν κοντά στο ακονάκι, ένα κομμάτι σιδήρου, στο οποίο χτυπούσαν με δύναμη το πυριόβολο. Από τη σπίθα που παραγόταν έπαιρνε φωτιά η ίσκα.

¹²² Η ίδια η ονομασία της περιοχής, που σημαίνει δάσος από δρυς, βελανιδιές, πιθανόν να αποκαλύπτει μια παλιότερη ύπαρξη δάσους στην περιοχή, που σταδιακά μετατράπηκε σε βοσκοτόπο.

¹²³ Παλιότερα το συγκεκριμένο βοσκοτόπι προοριζόταν για να βόσκουν τα καματερά ζώα και τα μαρτίνια που ήταν «ανάσπιτα», όσα είχε δηλαδή κάθε σπίτι για την παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων για οικιακή κατανάλωση. Για τη βόσκησή τους «ρογιαζότανε» τσοπάνος με τον μήνα, τον οποίον πλήρωναν οι ίδιοι οι νοικοκυραίοι. Μέχρι και σήμερα επιτρέπεται η βόσκηση πολύ μικρών κοπαδιών από 10 μέχρι 15 μαρτίνια, χωρίς οι ιδιοκτήτες τους να συμμετέχουν στη δημοπρασία ή να καταβάλλουν κανένα τίμημα.

Τα παλιότερα χρόνια, μέχρι και τη δεκαετία το '60, σε ολόκληρη την περιοχή του Δρυμόνα καλλιεργούνταν σιτάρι, κριθάρι και ξερικά καλαμπόκια, και η διαχείριση της συγκεκριμένης περιοχής ήταν πιο περίπλοκη. Από του Σταυρού, στις 14 Σεπτεμβρίου, μέχρι και του Αγίου Κωνσταντίνου, στις 21 Μαΐου, όταν και «αμολιώσαντε» τα λιβάδια, ο Δρυμόνας καλλιεργούνταν από τους ιδιοκτήτες της γης. Από τα μέσα Μαρτίου η διαχείριση των βοσκοτόπων περιερχόταν στην αρμοδιότητα του Κοινωφελούς, χωρίς όμως να επιτρέπεται η βόσκηση για το διάστημα αυτό («τα αμποδάγανε»), προκειμένου να αναπτυχθεί το χορτάρι, ενώ την ίδια περίοδο –συνήθως τέλη Απριλίου– πραγματοποιούνταν και η δημοπρασία. Από του Αγίου Κωνσταντίνου μέχρι του Σταυρού, ο Δρυμόνας ήταν ελεύθερος για τα κοπάδια. Στις μέρες μας οι κτηνοτρόφοι, μετά τη λήξη της περιόδου ενοικίασης από το Κοινωφελές Ταμείο, συνήθως έρχονται σε συνεννόηση με τον ιδιοκτήτη της γης και συνεχίζουν τη βόσκηση, αποδίδοντας στον ιδιοκτήτη ένα συμβολικό τίμημα, π.χ. λίγο τυρί, ή και τίποτα¹²⁴.

Στην περιοχή του Δρυμόνα μόνο οι εγκαταλελειμμένες αναβαθμίδες και τα αλώνια που είναι διάσπαρτα στον χώρο θυμίζουν την εντατική χρήση της γης, τότε που ο Δρυμόνας σπερνόταν «από άκρη σ' άκρη» για την καλλιέργεια των σιτηρών απαραίτητων για την επιβίωση ανθρώπων και ζώων: σιταριού –κυρίως μαρτιάτικου– κριθαριού, σμιγαδιού (σιταριού σπαρμένου μαζί με κριθάρι) και βρόμης (εικ. 2)¹²⁵. Ειδικά τα αλώνια –περίπου τριάντα τον αριθμό– αποτελούν, όσον αφορά την παραγωγική δομή του χώρου, τους ιχνηλάτες που αποκαλύπτουν τις περιοχές όπου καλλιεργούνταν δημητριακά στη Δημητσάνα¹²⁶. Σήμερα πολλά από αυτά έχουν

¹²⁴ Από το γειτονικό Ζυγοβίσι μάς έρχεται η πληροφορία ότι την εποχή της ακμής της κτηνοτροφίας και της συνακόλουθης ζήτησης για θερινά βοσκοτόπια οι κτηνοτρόφοι εξασφάλιζαν λιβάδι έκτασης 50 στρεμμάτων δίνοντας 100 οκάδες τυρί (Γιαννοπούλου, 1975).

¹²⁵ Σήμερα μόνο κανένας κτηνοτρόφος με μικρό κοπάδι μπορεί να σπείρει λίγα καλαμπόκια, ποτίζοντάς τα μία δύο-φορές, προκειμένου τον Αύγουστο, «που κάνει ξέρα», να βοσκήσει το κοπάδι «για να χλωριστεί».

¹²⁶ Όπως είναι ευνόητο, τα περισσότερα από αυτά βρίσκονταν στην περιοχή του Δρυμόνα. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε: τα δυο αλώνια του Αγιονικόλα στο Πηγάδι (Μαηνικόλα), του Λύκου, του Τζαννή, του Αγιολιά το αλώνι, της Βαρβάρας στον Αγιολιά, του Παπα-Βώβου το αλώνι στο Φαρμάκι, του Πρασά το αλώνι, τα δύο αλώνια των Καζέων, του Σωτήρου το αλώνι κοντά στον Καζέων, των Ταμουρατζαίων στους Παλιόβορβους, του Παναγόπουλου και το Σακελλαραϊκό στη θέση Βαρίλου, του Λάμπρου στο Κοντόβουνο. Αλλά και σε άλλες περιοχές όπου υπήρχαν μικρότερες εκτάσεις με καλλιέργειες σιτηρών τα αλώνια αποτελούσαν σταθερό χαρακτηριστικό του τοπίου: του Παπασταθόπουλου κοντά στο νεκροταφείο, του Θανασάκου Καρδάση στην ίδια περιοχή. Του Μαλεβίτη και των Βελισσαροπουλαίων στο Λιβάδι, των Θεοχαριάων στα Δεμπλιά. Στην περιοχή του Παλιοχωρίου: το αλώνι της Παναγίας του Δράμαλη, του Κωστάκη Καρβελά στην Πλάκα, του Μουτζουράκου στην Παναγία Μυρτιδιώτισσα, του Παναγιώτη Κουστένη ή Μυλωνά, του Νικολάου Ρηγόπουλου ή Φραγκόραφτη στην Αλεπού, του Μπαρμπίνη το αλώνι στον δρόμο για τη Ζάτουνα κ.ά. (εικ. 28).

καταστραφεί ολοσχερώς, ενώ πρέπει κανείς να ψάξει επισταμένα για να εντοπίσει τα ίχνη όσων έχουν απομείνει.

Η μεγάλη κλίση του εδάφους και η ποιότητα του χώματος καθιστούσαν την καλλιέργεια πολύ δύσκολη. Οι αλλεπάλληλες ξερολιθιές με τις οποίες φτιάχονταν οι αναβαθμίδες («πεζούλες») παραμένουν ακόμα σήμερα μάρτυρες του κάματος των Δημητσανιτών προκειμένου να εξασφαλίσουν το απαραίτητο για την επιβίωση σιτάρι. Λόγω του βραχώδους εδάφους πολλές περιοχές ήταν «κριτσέπια», γεμάτες βράχους και πέτρες ριζωμένες στο έδαφος («στουμπια»), που δεν επέτρεπαν στο αλέτρι να φτάσει παντού. Τότε ο καλλιεργητής ήταν αναγκασμένος να σκάψει τη γη με το χέρι ή άφηνε αναγκαστικά «παραβόλες», γωνιές που έμεναν άσπαρτες. Στα πιο φτωχά εδάφη του Δρυμώνα, για παράδειγμα στην περιοχή Παλληκάρι πάνω από τον κάμπο, ή ακόμα και στον Τζέρο και την Αγια-Ανάληψη και όπου αλλού είχε φτωχής ποιότητας χώμα ή κοκκινόχωμα, παλιότερα προτιμούσαν να σπέρνουν όσπρια, όπως ρόβα (ροβίτσα), φακές, ρεβίθια και μπιζέλια, αλλά και λαθούρι. Τα εδάφη του φλύσχη, η «μπερτζελη», όπως είναι γνωστή στην περιοχή της Δημητσάνας, προοριζόταν για την καλλιέργεια σιτηρών. Αφού μάζευαν τον καρπό τον Μάιο, πολλές φορές έσπερναν καλαμπόκια. Αν μάλιστα τύχαινε να βρέξει αρκετά, τα ξερικά αυτά καλαμπόκια έκαναν, όπως θυμούνται οι παλιότεροι, «τρία η κλάρα», δηλαδή τρία καλαμπόκια η κάθε αραποσιτόκλαρα.

Όμως και η άλλοτε κραταιά κτηνοτροφία της περιοχής έχει πλέον περιοριστεί πολύ, γεγονός που σε συνδυασμό με την άφθονη διαθέσιμη για βόσκηση γη και την πλήρη εξαφάνιση της καλλιέργειας σιτηρών καθιστά τελείως περιττές τις εντάσεις που παλιότερα υπήρχαν τόσο μεταξύ των κτηνοτρόφων, όσο και μεταξύ των κτηνοτρόφων και των καλλιεργητών. Παρά το γεγονός ότι η κτηνοτροφία πλέον για τη Δημητσάνα δεν έχει τη σημασία που είχε άλλοτε, τα αποτυπώματα της μακράς κτηνοτροφικής παράδοσης είναι ακόμη διάχυτα στον χώρο. Για παράδειγμα, η χρησιμοποίηση των πολλών σπηλαίων –ακριβέστερα σπηλαιωδών κοιλωμάτων– ως μαντριών για τα γιδοπρόβατα είναι βέβαιο ότι αποτελεί μια παλαιότητα, ίσως και αρχαία, μορφή χρήσης του χώρου, που ακόμα παραμένει ζωντανή. Παράδειγμα το κούλωμα στην περιοχή Παπαμπούρη, που ακόμα χρησιμοποιείται ως μαντρί, η σπηλιά στην περιοχή Κουρτάκη στο Παλιοχώρι, καθώς και η σπηλιά στην περιοχή του Δρυμώνα, πολύ κοντά στα τελευταία σπίτια της Δημητσάνας (εικ. 5).

Αλλά και διάφορες άλλες κατασκευές διάσπαρτες στον χώρο αποτελούν καρπό γνώσεων και δεξιοτήτων που έχουν αναπτυχθεί στην περιοχή από τη μακροχρόνια άσκηση της κτηνοτροφίας. Για παράδειγμα: οι διάσπαρτες στρούγκες¹²⁷ κατασκευασμένες στο μεγαλύτερο μέρος τους από φυσικά υλικά, κυρίως πέτρες, ξερόκλαδα, πουρνάρια, γκορτσιές και διάφορα είδη της τοπικής μακίας, που αφθονεί στην περιοχή, όπως εκείνη που βρίσκεται λίγο έξω από τη Δημητσάνα, στον δρόμο για τον Βλόγγο, και η οποία ανήκει σε δημητσανίτικη στάνη (εικ. 6)· οι λιτές κατασκευές που διευκολύνουν την κτηνοτροφία, όπως οι ταγίστρες ή κορύτες, στην περιοχή του Δρυμώνα (εικ. 7)· το ξωκκλήσι του Μαηνικόλα (Αϊ-Νικόλας στο πηγάδι) επίσης στην περιοχή του Δρυμώνα (εικ. 8), που γιορτάζει τον Μάιο (για ανάλογο παράδειγμα από το Ζαγόρι, βλ. Στάρα, 2009: 211). Σήμερα στη Δημητσάνα το συγκεκριμένο ξωκκλήσι δεν συνδέεται με τους κτηνοτρόφους, όπως σε άλλες περιοχές. Πιθανόν όμως η ύπαρξή του στα βοσκοτόπια του χωριού να απηχεί μια παλιότερη σχέση με την κτηνοτροφία που ξεθώριασε.

Παλιότερα τα δημητσανίτικα λιβάδια ήταν περιζήτητα¹²⁸ από τους κτηνοτρόφους των γύρω περιοχών, που τα προτιμούσαν, γιατί η γη «δουλευόταν» και έβγαζε καλό χορτάρι. Με νοσταλγία οι γεροντότεροι σήμερα θυμούνται την εποχή που έρχονταν στα λιβάδια του χωριού οι μεγάλες στάνες των Μπουρκαίων από το κατ' εξοχήν κτηνοτροφικό Βαλτέτσι ή του Λιάπη από την Καρύταινα, που λέγεται ότι τα γιδοπρόβατά του «τα 'χε χιλιάσει τρεις φορές». Την εποχή που στην τοπική μνήμη έχει καταγραφεί ως εποχή ακμής της Δημητσάνας, από το 1920 μέχρι το 1940, δεν επιδίωκαν μόνο οι κτηνοτρόφοι να «χτυπήσουν» τα λιβάδια, αλλά και εκείνοι που αποσκοπούσαν να τα υπενοικιάσουν στους κτηνοτρόφους, αποκομίζοντας κέρδος· τέτοιοι π.χ. ήταν οι λεγόμενοι «Αμερικάνοι», όσοι επέστρεφαν στη Δημητσάνα από την ξενιτειά, έχοντας εξοικονομήσει αρκετά για τέτοια επένδυση χρήματα.

Κατά την περίοδο της έρευνας, στον Δρυμώνα έβοσκαν συνολικά γύρω στα 3.000 γιδοπρόβατα, που ανήκαν σε έξι στάνες, οι οποίες είτε «χτύπαγαν» απευθείας τα

¹²⁷ Στρούγκα είναι τις περισσότερες φορές μια πρόχειρη και προσωρινή ανοικτή κατασκευή που φιλοξενεί το άρμεγμα, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να είναι μονιμότερη λιθόκτιστη κατασκευή. Στάνη ονομάζουν το σύνολο των ζωντανών που ανήκει σε έναν τσοπάνο. Μαντρί είναι η μόνιμη εγκατάσταση – πολλές φορές χωρίς στέγη– όπου παραμένουν τα ζώα και βρίσκεται κοντά στον χώρο όπου ζει ο κτηνοτρόφος ή σε γη που του ανήκει· στανοτόπι είναι ο τόπος όπου βρίσκεται το μαντρί ή το λιβάδι που συνήθως ανήκει σε μια στάνη.

¹²⁸ Λέγανε, μάλιστα, οι κτηνοτρόφοι: «στον Δρυμώνα να τα 'χω κι ας γλείφουε την πέτρα».

βοσκοτόπια στη δημοπρασία, είτε υπενοικιάζαν τα βοσκοτόπια από τον κτηνοτρόφο που είχε πλειοδοτήσει¹²⁹. Η μεγαλύτερη από αυτές, αποτελούμενη από 1.000 γιδοπρόβατα, έπαιρνε το λιβάδι στον Αγιο-Λιά, που είναι το μεγαλύτερο από όλα και θεωρείται και το πλουσιότερο. Η συγκεκριμένη στάνη τον χειμώνα μετακινούνταν στην περιοχή του Πύργου. Στο ίδιο λιβάδι παρέμενε και μια άλλη, μικρότερη στάνη, η οποία δεν μετακινούνταν τον χειμώνα. Το Φαρμάκι το έπαιρνε μια άλλη μεγάλη δημητσανίτικη στάνη με 600 γιδοπρόβατα, την οποία διαχειρίζεται παλιά οικογένεια κτηνοτρόφων της Δημητσάνας. Η στάνη αυτή τα τελευταία πέντε χρόνια είχε σταματήσει να μετακινείται στα κατώμερα, στο Γύθειο συγκεκριμένα, αλλά παρέμενε στη Δημητσάνα, διακόπτοντας μια παράδοση εποχιακής μετακίνησής της που κράταγε, πιθανότατα, πάνω από έναν αιώνα¹³⁰. Το Κοντόβουνο το «χτύπαγε» στάνη με διακόσια γιδοπρόβατα, που ξεχειμώνιαζε στην περιοχή της Λυσσαρέας, ενώ στη Νιτσιά ξεκαλοκαίριαζε μια στάνη από την Καρκαλού, η οποία τον χειμώνα κατέβαινε στη Μεγαλόπολη. Το Καψί το έπαιρνε Δημητσανίτης κτηνοτρόφος, που ασκούσε την κτηνοτροφία ως δεύτερο επάγγελμα, καθώς διατηρούσε και κέντρο εστίασης, με 150 γιδοπρόβατα, τα οποία ξεχειμώνιαζαν στο Παλαιόκαστρο. Το λιβάδι Δέντρα το νεμόταν στάνη από την Καρκαλού με 300 γιδοπρόβατα, που το χειμώνα κατέβαινε στη Μεγαλόπολη.

Οι μετακινήσεις των κοπαδιών έχουν πάψει να γίνονται με τα πόδια, μέσα από το δίκτυο δρόμων και των μοναπατιών που είχαν χαράξει τα κοπάδια στο διάβα τους από τα θερινά ορεινά λιβάδια στα χειμερινά βοσκοτόπια, στα κατώμερα της Ηλείας, της Μεσσηνίας και της Λακωνίας. Ακόμα και οι στάνες που μετακινούνται ακόμα τον χειμώνα το κάνουν με τα φορτηγά αυτοκίνητα. Βέβαια, τον Μάιο, όταν επιστρέφουν στη Δημητσάνα οι μεγαλύτερες στάνες πολλές φορές περνάνε από τον δημόσιο δρόμο που διασχίζει το χωριό, κάτι που θυμίζει το διάβα των κοπαδιών και την εθιμική επίδειξη ευμάρειας της στάνης. Ακόμα και οι μετακινήσεις των τσοπάνηδων στα βοσκοτόπια της

---

¹²⁹ Υπήρχε και μια άλλη στάνη αποκλειστικά από γίδια, που ανήκε σε επίσης παλιά κτηνοτροφική οικογένεια της Δημητσάνας, η οποία όμως έβασκε στην περιοχή της Στεμνίτσας. Το Κοινοφελές ευνοεί την ενοικίαση των βοσκοτόπων στους Δημητσανίτες κτηνοτρόφους και όχι στους «ξένους», για να ευνοήσει την κτηνοτροφία του χωριού. Παλιότερα, γινόταν «πάσα προσφορά δεκτή», όπως έλεγε ο ντελάλης που καλούσε στην αγορά τους ενδιαφερομένους να συμμετάσχουν στη δημοπρασία.

¹³⁰ Βέβαια, ακόμα και τότε που η κτηνοτροφία ήταν ακμαία στη Δημητσάνα, δεν κατέβαιναν όλες οι στάνες στα κατώμερα. Όσες στάνες «καταμένανε» είχαν φροντίσει να συγκεντρώσουν την απαραίτητη ζωοτροφή («φάγνα»): συκόφυλλα, κριθάρι, τριφύλλι κ.ά.

Δημητσάνας γίνεται πλέον σε μεγάλο βαθμό με το αγροτικό αυτοκίνητο, γεγονός που κάνει πιο εύκολη τη καθημερινή διαχείριση του κοπαδιού.

6. Τα περιβόλια και τα αμπέλια

Η τρίτη ζώνη καλλιεργειών της κοινότητας είναι η ζώνη των κήπων και των ποτιστικών καλλιεργειών στα 700-1.000 μέτρα στις παραποτάμιες περιοχές στο Λιβάδι και στο Παλιοχώρι, όπου παλιότερα διοχετευόταν το άφθονο νερό του ποταμού μέσα από ένα δίκτυο αυλακιών, που δέσμευαν την απαιτούμενη ποσότητα νερού και τη διοχέτευαν στα περιβόλια. Από τον Ιούνιο και μετά όταν τα περιβόλια χρειάζονταν πότισμα φτιάχταν αυτοσχέδια φράγματα, τις δέσεις, που εκτείνονταν από τη μια όχθη στην άλλη χρησιμοποιώντας υλικά που έβρισκαν τριγύρω: πέτρες, ξερόπετρες και «μαζιές», δηλαδή λασπώδη ύλη με διάφορα υλικά και χορτάρια. Το αυτοσχέδιο φράγμα συγκέντρωνε μια ποσότητα νερού που μέσω των αυλακιών έφτανε στο περιβόλι. Τους καλοκαιρινούς μήνες ο μειωμένος όγκος ύδατος του ποταμού καθιστούσε τη δέσμευση του νερού πιο εύκολη. Όταν, καθόλου σπάνιο φυσικά, το ποτάμι «κατέβαζε νερό», από τις συχνές καλοκαιρινές μπόρες, η δέση παρασυρότανε και έπρεπε να τη φτιάξουνε πάλι. Στην περιοχή της Δημητσάνας φτιάχνονταν τριάντα με σαράντα δέσεις, τόσο κατά μήκος του Λούσιου όσο και στα μικρότερα ρέματα που χύνονταν σε αυτόν. Γι' αυτό και το τοπωνύμιο Δέση είναι από τα πιο συνηθισμένα στην περιοχή (π.χ. περιοχή Δέση στο Παλιοχώρι).

Στις εύφορες περιοχές στο Λιβάδι, στην αριστερή και δεξιά όχθη του ποταμού μεταξύ Δημητσάνας και Καρκαλούς, τα παλιότερα χρόνια καλλιεργούνταν πατάτες, φασόλια και άλλα κηπευτικά καθώς και ποτιστικά καλαμπόκια, αλλά και καρποφόρα δέντρα, κυρίως μηλιές, όλα για αυτοκατανάλωση. Σήμερα στον κάμπο της Καρκαλούς και στο Λιβάδι, όταν αυτός καλλιεργείται και δεν παραμένει χέρσος, συναντά κανείς κυρίως κτηνοτροφικές καλλιέργειες, κυρίως τριφύλλι, και λιγότερο καλαμπόκι και διάφορες δενδροκαλλιέργειες. Στο Παλιοχώρι σήμερα διατηρούνται κάποια μικρά περιβόλια, αλλά η παραγωγή κηπευτικών έχει ατονήσει (εικ. 30). Οι πέτρινες ξερολιθιές, συχνά έργα επιδέξινων τεχνιτών, οι οποίοι εκτός από την οριοθέτηση των κτημάτων και

τη συγκράτηση του εδάφους ειδικά στα πρανή δεν παραμελούσαν την καλαισθησία, τα φυσικά αντερείσματα από χώμα («όχτου») και οι σωροί των αργών λίθων που υπήρχαν στο χωράφι («χαλικουριές»), τα δέντρα, συχνά καρυδιές, που χρησιμοποιούνταν για να την οριοθέτηση των κτημάτων παραμένουν ακόμα στον χώρο απομεινάρια μιας εποχής που η καλλιέργεια της γης ήταν η σημαντικότερη παραγωγική δραστηριότητα των ανθρώπων.

Τα αμπέλια της Δημητσάνας βρίσκονταν στην περιοχή Μπολιάνα, στα κατώτερα πρανή της Δημητσάνας, πάνω από το Παλιοχώρι καθώς και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές της ζώνης των καλλιεργειών, που απέχουν περίπου μιάμιση με δύο ώρες πεζοπορία. Η περιοχή Μαυρογιάννη, Λιάνικα, Καστανιά, που βρίσκονται στις πλαγιές στην ανατολική πλευρά του Λούσιου, αλλά και οι περιοχές ρέμα Σκουρή, Δαφνί, Χαλικουριά, Λίπες, Λακούλα, Μοναστήρι και Πέρα Κοτρώνι, που βρίσκονταν στη δυτική πλευρά του Λούσιου, ήταν γεμάτες αμπελοτόπια, τα οποία μάλιστα ήταν και πλεονεκτικά, καθώς ήταν προσήλια. Στα αμπελοτόπια αυτά καλλιεργούνταν οι πολλές τοπικές ποικιλίες σταφυλιών για οινοποίηση: μοσχοστάφυλα, βοϊδομάτια, φιλέρια, γλυκερίθρες, περαχωρίτικα, ασπρούδια, κρασούδια, σκυλοπινίχτες, βολίτσες, μοσχοστάφυλλα, ροδίτες κ.ά. Ακόμα και σήμερα που η αμπελοκαλλιέργεια έχει εξαφανιστεί, οι περιοχές αυτές ονομάζονται «δεργασιά» (π.χ. δεργασιά της Σπαρτιάς). Το όνομα αυτό το πήραν από τον χώρο ευθύνης που αναλογούσε σε κάθε «δεργάτη» (δραγάτη), τον φύλακα δηλαδή που όριζε η κοινότητα, την εποχή που τα σταφύλια άρχιζαν να ωριμάζουν (να «μπαρδαλαίνουν», να αποκτούν δηλαδή χρώμα), για να αποτρέπει τις κλοπές, αλλά και για να διώχνει τις κουρούνες που κατάτρωγαν τις ρόγες τους. Για την καλύτερη, μάλιστα, κατόπτευση του χώρου έστηναν και υπερυψωμένες καλύβες («δεργασούρες» ή «βεργασούρες») με ξύλα και φύλλα φτέρης¹³¹.

Η συγκεκριμένη ζώνη βρισκόταν στο χαμηλότερο υψομετρικό σημείο της περιοχής, γύρω στα 500 με 600 μέτρα¹³². Σήμερα στις περιοχές αυτές δεν θα βρει κανείς σχεδόν ούτε ίχνος αμπελιού· τα εδάφη που άλλοτε εκτεινόταν ο θαλερός δημητσανίτικος αμπελώνας έχουν καταλάβει είτε τα πουρνάρια είτε στην καλύτερη περίπτωση οι ελιές.

¹³¹ Για μια τέτοια «δεργασούρα» από τη Θεσσαλία, παρόμοια με εκείνες της Δημητσάνας, βλ. Ψαράκη-Μπελεσιώτη κ.ά. (1978: 79). Πρβλ. επίς. το τοπωνύμιο Βεργασούρα στην περιοχή Παλιοχωρίου.

¹³² Για τον λόγο αυτό ο γεωγραφικός όρος «κατώμερα» στη Δημητσάνα ορισμένες φορές σημαίνει και τις περιοχές αυτές. Σε άλλες περιπτώσεις δηλώνει τις λιγότερο ορεινές περιοχές της Γορτυνίας, ενώ μπορεί και να σημαίνει τους κάμπους γενικά.

Το συγκεκριμένο σημείο είναι και το μόνο που ευνοεί κάπως την καλλιέργεια της ελιάς, καθώς είναι πιο προστατευμένο από τον πάγο –ίσως λόγω της υψομετρικής διαφοράς–, σε αντίθεση με τις άλλες περιοχές της Δημητσάνας, όπου ο παγετός καταστρέφει την ανθοφορία των ελαιοδέντρων. Η καλλιέργεια της ελιάς στη Δημητσάνα είναι αποτέλεσμα περισσότερο εξωγενών παραγόντων, παρά μιας μακράς τοπικής παράδοσης. Πρόκειται για καρπό αφενός της συντονισμένης προσπάθειας που εγκαινίασε το Ίδρυμα Μακρή-Παπούλια τη δεκαετία του 1950 προκειμένου να προωθήσει την ελαιοκαλλιέργεια σε μια περιοχή που η αγροτική της παραγωγή έφθινε ραγδαία και, αφετέρου, του γεγονότος ότι οι ελιές, αποτελούσαν προνομιακή καλλιέργεια για τους όλο και αυξανόμενους Δημητσανίτες της αθηναϊκής κυρίως διασποράς. Οι «Αθηναίοι» όχι μόνο δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην απαιτητική αμπελοκαλλιέργεια¹³³, αλλά και ενδιαφέρονταν κυρίως να κατοχυρώσουν το ιδιοκτησιακό καθεστώς της πατρικής περιουσίας, η οποία, αν παρέμενε ακαλλιέργητη, θα γινόταν δάσος, με κίνδυνο να περιπλακεί το ιδιοκτησιακό της καθεστώς ή και να περιέλθει στο κράτος (για σχετικό προβληματισμό όσον αφορά τη σχέση ελαιοκαλλιέργειας και αστικών πληθυσμών στο Ρέθυμνο, βλ. Herzfeld, 1993: 30).

Η απόσταση των αμπελιών, αλλά και των κήπων από τη Δημητσάνα ήταν τέτοια που απαιτούσε καθημερινή πολύωρη πεζοπορία για τους ανθρώπους και τα βασταγερά ζώα. Στην επιστροφή από τα αμπέλια, μάλιστα, είχαν να διανύσουν την ίδια απόσταση έχοντας μπροστά τους ανηφόρα, και όχι κατηφόρα, όπως κατά τη μετάβαση, λόγω της υψομετρικής διαφοράς. Τα καλύβια, οι πρόχειρες μονόχωρες οικίες από πέτρες στα αμπέλια –συνήθως λέγονταν και ληνοί, καθώς μέσα βρισκόταν το ληνοπάτι που πατούσαν τα σταφύλια και το «πολήν» (υπολήνιο) όπου χυνόταν ο μούστος– και στα χωράφια που απείχαν από τη Δημητσάνα, αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του τρόπου κατοίκησης της περιοχής, καθώς επέτρεπαν στην οικογένεια, ειδικά κατά την περίοδο

---

¹³³ Το αμπέλι θέλει συνεχή και κοπιαστική εργασία πριν ακόμα φυτευτεί το αμπελόφυτο, το οποίο έπρεπε να μπει στην άμμο τον Γενάρη, για να φυτευτεί αρχές Μαρτίου. Το φυτεμένο αμπέλι αρχίζει να αποδίδει καρπούς τρία χρόνια μετά τη φύτευσή του. Τα παλιότερα κλήματα χρειάζονταν καταβόλιασμα ή κολοβούτι, για να δημιουργηθούν καινούργια και να ανανεωθεί το αμπέλι, ραντίσματα («φρέντο») με θειάφι και γαλαζόπετρα, σκάψιμο και κουτρούλιασμα τον Μάρτη, δουλειά όχι μόνο κοπιαστική αλλά και απαιτητική σε χέρια, ανάγκη που αντιμετωπιζόταν με δανεικαριές («ξέλαση»). Αργότερα, τον Μάιο, χρειαζόταν ίσιωμα, σκάλισμα και κορφολόγημα. Και φυσικά τον Σεπτέμβριο ακολουθούσε ο τρύγος, το πάτημα των σταφυλιών στο ληνοπάτι, η μεταφορά του μούστου στη Δημητσάνα με τα βασταγερά ζώα μέσα σε ειδικά επεξεργασμένα («σφεντονιασμένα») δέρματα από γίδια, προκειμένου να μπει στα βαγένια. Αντιθέτως, το ελαιόδεντρο απαιτεί εργασία μόνο στη συγκομιδή.

των πιο χρονοβόρων εργασιών (π.χ. τον τρύγο), να διαμένει στο χωράφι, αποφεύγοντας το κοπιαστικό πήγαινε-έλα. Γι' αυτό και το τοπωνύμιο Καλύβια απαντάται συχνά στις περιοχές των αμπελιών και των ποτιστικών αγρών: έτσι τα Καλύβια στο Λιβάδι, τα Μαγουλιανίτικα Καλύβια κοντά στην πηγή του Φρατζομίχαλου, τα Καλύβια του Καζά στη Σπαρτιά, τα Καλύβια των Καρβελαίων στη Μονόπορη δεν ανακλούν μόνο την ιδιοκτησία της γης από συγκεκριμένες οικογένειες, αλλά και τον τρόπο κατοίκησης του χώρου και την οργάνωση της αγροτικής περιοχής σε σχέση με τον οικισμό.

Η συγκεκριμένη οργάνωση του κοινοτικού χώρου ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε τη δεκαετία του 1970, όταν σταδιακά άρχισαν να εγκαταλείπονται τα αμπέλια, αλλά και όταν έφτασε στη Δημητσάνα η καινοτομία του αγροτικού αυτοκινήτου, που επέτρεπε την άνετη μετάβαση και επιστροφή στα χωράφια χωρίς την ανάγκη διανυκτέρευσης. Η έλευση του αγροτικού αυτοκινήτου δημιούργησε την ανάγκη των αγροτικών δρόμων και γενικά των δρόμων «που πήγαιναν παντού», γεγονός που θα επιφέρει σημαντικούς μετασχηματισμούς στον τρόπο οργάνωσης του χώρου¹³⁴.

Την απόσταση σήμερα μέχρι το γεφύρι της Μονόπορης η κατάλληλα εξοπλισμένοι περιηγητές τη διανύουν περίπου σε μία-μιάμιση ώρα πεζοπορίας, η οποία συνοδεύεται από διάφορες άλλες δραστηριότητες: τη φωτογράφιση, την περιήγηση στα αποκατεστημένα μνημεία της περιοχής με την καθοδήγηση συνήθως των πολιτισμικών χαρτών της περιοχής. Η καθημερινή μετακίνηση στα αμπέλια και στις άλλες καλλιέργειες πριν από την έλευση του αγροτικού αυτοκινήτου ήταν τελείως διαφορετική εμπειρία, που σήμερα δεν είναι καθόλου εξιδανικευμένη στις αφηγήσεις των Δημητσανιτών:

Στη Φιλοσόφου έπρεπε να είσαι 7.30 η ώρα κάτω, με το που πας να κάνεις ένα τσιγάρο να ξεκουραστείς λιγάκι, 8 να πιάσεις δουλειά, 5 η ώρα να φύγεις και να έρθεις μιάμιση ώρα με τα πόδια και όχι ίσωμα... όχι ίσωμα, ανήφορο, κατήφορο... σκαλούνια... και σκαλούνια όχι που λέμε να τα φέρουμε στους δεκαπέντε-είκοσι πόντους· μισό μέτρο, τριάντα πόντους, σαράντα πόντους, νερά μέσ' στους δρόμους... και παπούτσια καθόλου...

---

¹³⁴ Ο σημαντικός Γάλλος γεωγράφος Sivinon, από τους πιο εμβριθείς μελετητές της σύγχρονης Ελλάδας, είναι εκείνος που απέδωσε τη σημασία που της αξίζει στην αυτοκίνηση και κυρίως στη μαζική «ανακάλυψη» του αγροτικού αυτοκινήτου από τους αγρότες, που οδήγησε στον ραγδαίο μετασχηματισμό της αγροτικής Ελλάδας.

Οι περιοχές αυτές που αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του εργασιοτοπίου (taskscape) των Δημητσανιτών, σήμερα αποτελούν πεδίο «αδιαμεσολάβητης επαφής» των εναλλακτικών τουριστών με τη φύση, ενώ δύσκολα εντάσσονται στην καθημερινή σφαίρα μετακινήσεων όσων ζουν στο χωριό. Μολονότι, για παράδειγμα, μπορεί κανείς να πάει και να γυρίσει στην Αθήνα αυθημερόν, υπήρχαν μερικοί νεότεροι σε ηλικία Δημητσανίτες που δεν είχαν ποτέ περπατήσει στις περιοχές και τα μονοπάτια που βρίσκονται κατά μήκος του Λούσιου. Τα αυτοκίνητα, κυρίως τα αγροτικά, και οι δρόμοι πάνε πλέον παντού.

Σημαντικό στοιχείο της παραγωγικής δομής του χώρου, θα μπορούσε να πει κανείς και ένα από τα φυσικά στοιχεία που αποδίδουν στον τόπο το βαθύτερό του νόημα, είναι ο Λούσιος, «το ποτάμι», όπως το αποκαλούν οι Δημητσανίτες¹³⁵. Η σημασία του για την περιοχή ήταν σημαντική και μάλιστα όχι μόνο γιατί αποτελούσε πολύτιμη πηγή υδροδότησης για τα ποτιστικά κτήματα της γύρω περιοχής. Ολόκληρο το υδρολογικό σύστημα με τους μικρότερους παραποτάμους και τα ρέματα που κατέβαιναν από τα βουνά και χύνονταν στον Λούσιο έδιναν την ευκαιρία να αξιοποιηθεί η μηχανική δύναμη του νερού που έπεφτε με ορμή από ψηλά. Σήμερα έχουν καταγραφεί σε όλο το μήκος του Λούσιου περισσότερα από εβδομήντα κτίσματα, τα περισσότερα σε ερειπιώδη κατάσταση, που φιλοξενούσαν εκατό περίπου υδροκίνητες εγκαταστάσεις: αλευρόμυλους, μπαρουτόμυλους, νεροτριβές («μπαντάνια»), ταμπάκικα, σχιστήρια ξύλου κ.ά. Ορισμένα από τα γεφύρια που συνδέουν τις δύο όχθες του αποτελούν

---

¹³⁵ Όταν πριν από λίγα χρόνια ανέκυψε το ζήτημα της δημιουργίας ενός μικρού υδροηλεκτρικού εργοστασίου που θα αξιοποιούσε τον όγκο ύδατος που κατεβάζει το ποτάμι (υπολογίζεται στα οκτώ κυβικά μέτρα το δευτερόλεπτο) η τοπική κοινή γνώμη διχάστηκε. Από τη μια μεριά, οι υποστηρικτές της κατασκευής του εργοστασίου στήριζαν την άποψή τους αφενός στην ελπίδα της δημιουργίας θέσεων εργασίας και αφετέρου στον παραλληλισμό του μικρού εργοστασίου με τις υδροκίνητες εγκαταστάσεις που πάντοτε λειτουργούσαν στην περιοχή. Από την άλλη μεριά, οι πολέμιοι του εργοστασίου επικαλέστηκαν τις αξίες της προστασίας της φύσης και του τοπίου, αλλά και την ανάδειξη της περιοχής του Λούσιου σε σημαντικό προορισμό εναλλακτικών τουριστών. Ένα από τα σημαντικά σημεία τριβής στην όλη αντιπαράθεση προέκυψε από το γεγονός ότι στην εισηγητική έκθεση που υποβλήθηκε στις αρμόδιες αρχές από τον ενδιαφερόμενο για τη δημιουργία του εργοστασίου ο Λούσιος χαρακτηριζόταν ως «ρέμα της Καρκαλούς», γεγονός που θεωρήθηκε ως απόπειρα παράκαμψης των περιοριστικών όρων που θέτει η κήρυξη του Λούσιου σε προστατευόμενο τόπο, αλλά και προσβολή της τοπικής συλλογικής μνήμης και του ονόματος του Λούσιου. Παρ' όλα αυτά, στις αφηγήσεις η ονομασία Λούσιος εμφανίζεται μόνο για να περιγράψει τη σύγχρονη εμπειρία του χώρου. Οι παλιότεροι αναφέρονται σε αυτόν ως «το ποτάμι» ή συνηθέστερα προτιμούν να χρησιμοποιούν συγκεκριμένα τοπωνύμια που σχετίζονται με την περιοχή του Λούσιου: τα διάφορα γεφύρια, τις παραποτάμιες περιοχές των καλλιεργείων, π.χ. τη Μονόπορη, τα σημεία όπου συγκεντρωνόταν νερό κάνοντας μικρές λίμνες (του Γιοβάννη τη λίμνα, του Ιωσήφ τη λίμνα, της Γριάς τη λίμνα, του Μπαρμπίνη τη λίμνα) κ.ά.

σπουδαία δείγματα λαϊκής αρχιτεκτονικής τέχνης: το τρίτοξο γεφύρι της Καρκαλούς (1900), του Αγιώργη του Σερά (το τόξο του ξαναχτίστηκε μετά την Κατοχή), το γεφύρι της Σολωμής, το γεφύρι του Μπαρμπίνη (ανακαινιστής του οποίου το 1819 υπήρξε ο Παλαιών Πατρών Γερμανός), το γεφύρι του Κοντού (1864), το γεφύρι στη Μονόπορη ή του Τζανή το γεφύρι, το γεφύρι του Κόκορη στην περιοχή του ερειπιώνα της αρχαίας Γόρτυνος¹³⁶, το Ατσιωλίτικο γεφύρι κάτω από την Καρίταινα, το Λιαπαίικο γεφύρι λίγο πριν ο Λούσιος χυθεί στον Αλφειό (Σαραντάκης, 2002: 92-96).

Το ποτάμι παραμένει εξίσου σημαντικό για τη Δημητσάνα για λόγους όμως τελείως διαφορετικούς, καθώς έχει αναδειχθεί, όπως θα δούμε αργότερα, σε κατ' εξοχήν πεδίο βίωσης της αυθεντικής εμπειρίας της φύσης στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού. Ειδικά το Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης που λειτουργεί στην περιοχή του Αγιάνην λίγο έξω από τη Δημητσάνα σήμερα αποτελεί το σημαντικότερο αξιοθέατο όχι μόνο της Δημητσάνας αλλά και ολόκληρης της ευρύτερης περιοχής, συμβολίζοντας κατά κάποιον τρόπο τις νέες μεταπαραγωγικές χρήσεις του χώρου.

7. Οι «μόνιμοι κάτοικοι»

Από τις πιο αποκαλυπτικές εμπειρίες κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας υπήρξαν οι μακρές συζητήσεις με τον Δημήτρη, έναν από τους Δημητσανίτες της Αθήνας που μετά από μια επιτυχημένη καριέρα στην Αθήνα επέστρεψε στη Δημητσάνα, όπου και δημιούργησε έναν εντυπωσιακό ξενώνα. Σε κάποια από τις συζητήσεις αυτές περιέγραψε με τρόπο παράδοξο τη σχέση του με τη Δημητσάνα, λέγοντας ότι «από τη Δημητσάνα δεν έφυγα ποτέ». Η αποφθεγματική αναδρομή στην ιστορία της ζωής του εκφρασμένη με τον τρόπο αυτό συνόψιζε τους δεσμούς με τον γενέθλιο τόπο, που δεν χαλάρωσαν παρά την αναγκαστική αποδημία: τη φροντίδα της πατρικής περιουσίας (να μη γίνουν τα χωράφια δάσος, να μην καταρρεύσει το σπίτι), τις καλοκαιρινές διακοπές και τις μικρές επιστροφές τα Σαββατοκύριακα, τη διατήρηση των πολυποίκιλων συγγενειακών, κοινωνικών και πολιτικών δικτύων που τον συνέδεαν με τη Δημητσάνα, αλλά και την

---

¹³⁶ Από το σημείο αυτό και μετά, μέχρι την εκβολή του στον Αλφειό, ο Λούσιος είναι πιο γνωστός ως Γορτύνιος.

ενεργό συμμετοχή στην Αδελφότητα Δημητσανιτών της Αθήνας. Παρ' όλα αυτά, η ιστορία του Δημήτρη θα ήταν μία από τις πολλές που στις στατιστικές απογραφές θα «καταποντίζονταν σε ευρύτερες κατηγορίες» (Δαμιανάκος, 2002: 54), στον αριθμό που προκύπτει από την αφαίρεση του μόνιμου πληθυσμού της πιο πρόσφατης απογραφής από εκείνον της προηγούμενης. Πρόκειται για το νούμερο που δείχνει εκείνους που χάθηκαν για τη Δημητσάνα, που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα αστικά κέντρα, μαγεμένοι από τις σειρήνες της λεγόμενης «αστυφιλίας». Οι ιστορίες σαν και αυτή του Δημήτρη αποτελούν μια νύξη για τους τρόπους κατοίκησης, τις νέες γεωγραφίες –και όχι απαραίτητα την αποεδαφοποίηση– που προκύπτουν από την κίνηση των ανθρώπων από και προς τη Δημητσάνα, και οι οποίες ξεφεύγουν από τις επίσημες στατιστικές και τις περιγραφές της ως ενός ακόμα ορεινού χωριού που αργοπεθαίνει, καθώς καταγράφει συνεχώς απώλειες πληθυσμού: από τους σχεδόν 2.000 μόνιμους κατοίκους του 1920, έφτασε στους 459 του 2001, και στους ακόμα λιγότερους που θα προκύψουν από την τελευταία απογραφή, εκείνη του 2011¹³⁷ (για τα επίσημες στατιστικές που προκύπτουν από τις απογραφές πληθυσμού της Δημητσάνας βλ. πίν. 2).

Όπως επισημαίνει η Green (2005:187) στην εθνογραφική της μελέτη για την περιοχή του Πωγωνίου στην Ήπειρο, οι απογραφές πληθυσμού είναι σχεδιασμένες να καταγράφουν την παρουσία των ανθρώπων σε έναν τόπο, καθώς η κατοίκηση συνδέεται απαρέγκλιτα με το «ρίζωμα», το οποίο στις στατιστικές καταγράφεται ως «τόπος μόνιμης διαμονής». Έτσι, αποδεικνύονται ακατάλληλες να συλλάβουν την εμπειρία της κίνησης από και προς τον τόπο, παρά το γεγονός ότι ακόμα και ο πληθυσμός που στις απογραφές καταγράφεται ως «μόνιμος» αποτελεί περισσότερο αποτέλεσμα της μετακίνησης των Δημητσανιτών που ζουν στα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα, την ημέρα της απογραφής¹³⁸.

---

¹³⁷ Τα επεξεργασμένα στοιχεία της τελευταίας απογραφής του 2011 για τη Δημητσάνα μέχρι και το καλοκαίρι του 2012 δεν ήταν ακόμα διαθέσιμα.

¹³⁸ Η Αδελφότητα Δημητσανιτών κατά το παρελθόν οργάνωσε παρόμοιες μετακινήσεις προκειμένου ο πληθυσμός του χωριού να φαίνεται μεγαλύτερος, ώστε να διεκδικεί και ανάλογα κονδύλια από τις κρατικές επιχορηγήσεις και επενδύσεις. Εκτός όμως από την οργανωμένη αυτή μετακίνηση, πολλοί Δημητσανίτες της Αθήνας και άλλων περιοχών μετακινούνται με δικά τους μέσα, καθώς θεωρούν ηθική υποχρέωσή τους να απογραφούν στο χωριό και όχι στην πόλη. Η ηθική υποχρέωση της απογραφής στο χωριό θυμίζει την ηθική υποχρέωση που αισθάνονται οι οικείοι όσων Δημητσανιτών πεθαίνουν μακριά από το χωριό να μεταφέρουν τους νεκρούς στον γενέθλιο τόπο, προκειμένου να ενταφιαστούν στο νεκροταφείο του χωριού και όχι στον «ξένο τόπο». Μάλιστα, το δικαίωμα της ταφής στο νεκροταφείο του χωριού δεν συναρτάται

Και στον βαθμό που η κίνηση και όχι η στάση βρίσκεται στο επίκεντρο των νέων μορφών κατοίκησης που γνωρίζει η Δημητσάνα, οι απογραφές δεν ανακλούν τις διάφορες μορφές κατοίκησης της, που ειδικά τα τελευταία χρόνια διαφοροποιούν τον τρόπο που συγκροτείται η τοπική ταυτότητα και η εντοπιότητα. Και αυτό γιατί, μολονότι οι επίσημες στατιστικές παρουσιάζονται ως αδιαμεσολάβητες και αντικειμενικές αποτυπώσεις της πραγματικότητας, στην πράξη προβαίνουν σε ταξινομήσεις που προϋποθέτουν έμμεσες, αλλά σαφείς επιλογές. Παράδειγμα τέτοιων ταξινομήσεων αποτελεί η έννοια της «μόνιμης κατοικίας», η οποία υπονοεί ότι η κατοίκηση προϋποθέτει τη στάση και δεν συμβιβάζεται με την κίνηση¹³⁹. Στην απογραφή του 2011, για παράδειγμα, ο απογραφόμενος όφειλε να δηλώσει τον τόπο μόνιμης κατοικίας του ή «τον τόπο συνήθους κατοικίας» (χ.σ., 2011: 20). Στο τεύχος οδηγιών που έλαβαν οι απογραφείς πληθυσμού και κατοικιών στην απογραφή του 2011 διευκρινίζεται ότι «ως τόπος συνήθους διαμονής θεωρείται εκείνος στον οποίο το απογραφόμενο άτομο περνάει την περισσότερη από την καθημερινή του ξεκούραση, ανεξάρτητα από την περιστασιακή απουσία του για λόγους αναψυχής, διακοπών κτλ.». Σε άλλο σημείο των οδηγιών που έλαβαν όσοι διενήργησαν την απογραφή διευκρινίζεται ότι «όταν ένα άτομο ζει τακτικά σε περισσότερες από μία κατοικίες στη διάρκεια του έτους, ως τόπος συνήθους διαμονής του θεωρείται η κατοικία όπου περνά τη μεγαλύτερη διάρκεια του έτους»¹⁴⁰. Από όλες αυτές τις απόπειρες ορισμού της μόνιμης κατοικίας διαφαίνεται η αμηχανία των στατιστικών μπροστά στις δυναμικές και ενδιάμεσες μορφές κατοίκησης και η αυθαιρεσία με την οποία κάποιος που κινείται μεταξύ Δημητσάνας και Αθήνας ή Τρίπολης για παράδειγμα, μπορεί να θεωρηθεί μόνιμος κάτοικος της μιας ή της άλλης περιοχής¹⁴¹.

από το αν ο νεκρός είναι εγγεγραμμένος στα δημοτολόγια της κοινότητας, αλλά από το «αν είναι Δημητσανίτης».

¹³⁹ Παρόμοιο θέμα αντιμετώπισαν οι κρατικοί θεσμοί στις αρχές του αιώνα, όταν εξανάγκασαν τους νομάδες κτηνοτρόφους να απογραφούν σε μία κοινότητα ως μόνιμοι κάτοικοι. Για το ζήτημα βλ. Green (2005: 186-7)· Δαλκαβούκης (2005: κυρ. 65-69).

¹⁴⁰ Επίσης, επισημαίνεται (ό.π.) ότι «για τους ζώντες νομαδικά ο τόπος καταγραφής θεωρείται και τόπος συνήθους κατοικίας».

¹⁴¹ Στο απογραφικό δελτίο της τελευταίας απογραφής πληθυσμού και κατοικιών του 2011, πιθανότατα προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα αυτό, οι απογραφόμενοι καλούνταν να απαντήσουν σε ποια περιοχή ήταν η έδρα της εργασίας τους και αν είχαν διαμείνει ποτέ σε άλλον οικισμό της Ελλάδας. Και αυτές όμως οι ερωτήσεις υπαινίσσονται την έννοια της μονιμότητας ή θεωρούν ότι η μετακίνηση στον χώρο δικαιολογείται μόνο για τη μόνιμη εγκατάσταση σε κάποιον άλλον τόπο.

Τα πράγματα με τα νούμερα και τις στατιστικές δεν είναι πάντα απλά. Ο πληθυσμός της Δημητσάνας, όπως και του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού, δεν αποτυπώνεται με ένα νούμερο, αλλά τουλάχιστον με τρία. Πρόκειται για τον πραγματικό πληθυσμό, όσους απέγραψαν οι απογραφείς στη Δημητσάνα, τον μόνιμο πληθυσμό, όσους κατά δήλωσή τους κατοικούν μόνιμα στη Δημητσάνα, και τον νόμιμο πληθυσμό, όσους εμφανίζονται δηλαδή εγγεγραμμένοι στο δημοτολόγιο. Έτσι, ο πραγματικός πληθυσμός της Δημητσάνας στην απογραφή του 2001 ήταν 611 κάτοικοι, ο μόνιμος πληθυσμός ήταν 459 άτομα, ενώ ο νόμιμος πληθυσμός ολόκληρου του τότε καποδιστριακού Δήμου Δημητσάνας ήταν 2.196 δημότες.

Στις απογραφές εκείνοι που μοιράζουν τον χρόνο τους μεταξύ Δημητσάνας και αστικών κέντρων, κυρίως Αθήνας και Τρίπολης, επειδή εργάζονται στη Δημητσάνα ή επειδή διαχειρίζονται π.χ. έναν παραδοσιακό ξενώνα, εμφανίζονται ως «μόνιμοι κάτοικοι» μιας περιοχής, καθώς ο συγκεκριμένος τρόπος κατοίκησης δεν ανταποκρίνεται σε καμιά διακριτή στατιστική κατηγορία. Οι στατιστικές δεν μπορούν επίσης να εντοπίσουν ως διακριτή κατηγορία ούτε τους συνταξιούχους που από το Πάσχα μέχρι και λίγο πριν από τα Χριστούγεννα διαμένουν στο χωριό, ούτε φυσικά όλους εκείνους τους Δημητσανίτες που ανακαίνισαν τα πατρικά σπίτια τους και τα Σαββατοκύριακα και τις διακοπές επιστρέφουν, έστω και για λίγες μέρες, στον τόπο καταγωγής τους δίνοντάς του πνοή. Και όμως, είναι αυτές οι νέες μορφές εντοπιότητας που ανανεώνουν ή δημιουργούν νέους δεσμούς με την κοινότητα, αυτό που ο Δαμιανάκος αποκαλεί «μόρφωμα της αυτοχθονίας», το οποίο και χαρακτηρίζει ως «το ισχυρότερο και το πιο εύπλαστο, ταυτόχρονα, από όλα τα ταυτοτικά μορφώματα» (2002: 300).

Μερικές εκφάνσεις αυτών των πολυσήμαντων μορφών της εντοπιότητας, που αποδίδουν άλλη διάσταση στο πρόβλημα του πληθυσμού, ανακλώνται στα δημοτολόγια και τους εκλογικούς καταλόγους της Δημητσάνας, οι οποίοι περιλαμβάνουν πολλαπλάσιο αριθμό ατόμων από όσους καταμετρούν οι εθνικές απογραφές, παρά την κινητοποίηση που σημειώνεται στους Δημητσανίτες των αστικών κέντρων προκειμένου να απογραφούν στο χωριό. Στους εκλογικούς καταλόγους, για παράδειγμα, του διαμερίσματος Δημητσάνας του Δήμου Γορτυνίας (περιλαμβάνονται το Παλιοχώρι και η Καρκαλού), όπως διαμορφώθηκαν για τη διενέργεια των βουλευτικών εκλογών του 2012, ήταν εγγεγραμμένοι 1.195 εκλογείς. Σε αυτούς περιλαμβάνονται βέβαια μόνο όσοι

υπερβαίνουν το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους, ενώ αντιθέτως στις απογραφές και στα δημοτολόγια περιλαμβάνονται όλες οι ηλικίες.

Η συνειδητή επιλογή μεγάλου μέρους των Δημητσανιτών της διασποράς να διατηρήσουν τα εκλογικά τους δικαιώματα στο χωριό αποτελεί εκδήλωση των δεσμών τους με την κοινότητα και της θέλησής τους να αποτελούν μέρος των διαφόρων δικτύων που συγκροτούνται με βάση την κοινότητα και τις άτυπες μορφές εντοπιότητας, όπως αυτή του «ετεροδημότη». Όταν, για παράδειγμα, σε μια συζήτηση στο καφεενείο τις παραμονές των δημοτικών εκλογών του 2010 κάποιος αναρωτήθηκε γιατί οι ετεροδημότες (οι «Αθηναίοι») δεν ασκούν το εκλογικό τους δικαίωμα στον τόπο που κατοικούν, ένας από τους παριστάμενους ετεροδημότες απάντησε ότι ο ίδιος δεν επρόκειτο ποτέ να μεταφέρει τα εκλογικά του δικαιώματα στην Αθήνα, όπου και κατοικούσε, επειδή «στο χωριό η ψήφος φαίνεται». Υπονοούσε ότι στην Αθήνα είναι δύσκολο να έχει προσωπική σχέση με τους πολιτικούς, καθώς εκεί η ψήφος του δεν έχει παρά μικρή αξία και σχεδόν καμιά επίδραση σε ό,τι τον αφορά άμεσα, καθώς είναι μία στα εκατομμύρια των εκλογέων. Το ενδιαφέρον για τις περιουσίες, η συμμετοχή και η συναπόφαση για τα τεκταινόμενα στο χωριό, η ανανέωση των σχέσεων με τους συγχωριανούς και τους συγγενείς και κυρίως η συμμετοχή στα ευρύτερα πολιτικά δίκτυα που δημιουργούνται με επίκεντρο το χωριό αποτελούν ακόμα και σήμερα τον τρόπο εισαγωγής στην πολιτική πληθυσμών που, κατά τα άλλα, θεωρούνται αστικοί. Πρόκειται για μια ακόμα ένδειξη των δυσδιάκριτων ορίων που χωρίζουν τον κόσμο της αγροτικής κοινότητας από εκείνον της πόλης.

Αυτές οι άτυπες μορφές εντοπιότητας, αλλά και ορισμένες πρωτόγνωρες για τη Δημητσάνα μορφές κατοίκησης αποτυπώνονται και στη διαχρονική εξέλιξη των προβλέψεων για την εγγραφή στην Αδελφότητα Δημητσανιτών που εδρεύει στην Αθήνα, το πιο σημαντικό σωματείο των Δημητσανιτών της διασποράς. Στο πρώτο καταστατικό του 1945 προβλεπόταν δικαίωμα εγγραφής «στούς καταγομένους εκ Δημητσάνης, εξ άμφοτέρων ή του έτέρου τῶν γονέων και τῶν έχόντων συζύγους εκείθεν και διαμενόντων εν τε τῷ έσωτερικῷ του κράτους και εκτός αὐτοῦ, συμπεριλαμβανομένων και Κυριῶν». Σύμφωνα με την αναθεώρηση του καταστατικού που ψηφίστηκε τη δεκαετία του '90, «τακτικά μέλη δύνανται να είναι όσοι γεννήθηκαν στη Δημητσάνα ή κατάγονται από τη Δημητσάνα ή έχουν κάνει γάμο με γεννηθέντα στη Δημητσάνα ή καταγόμενο από τη

Δημητσάνα, κατοικούν στη Δημητσάνα ή διαθέτουν ακίνητη περιουσία στη Δημητσάνα [...] ανεξαρτήτου τόπου διαμονής». Οι νέες εκδοχές εντοπιότητας που κάνουν πιο περίπλοκο το «ανήκειν» στην κοινότητα και πιο σύνθετη την τοπική ταυτότητα, ενσαρκώνονται, για παράδειγμα, από όλους εκείνους που αγοράζουν σπίτι στη Δημητσάνα και από όσους επενδύουν σε αυτήν στο πλαίσιο της ανάδειξής της σε εναλλακτικό τουριστικό προορισμό. Στο έντυπο εγγραφή, μάλιστα, που συμπληρώνουν οι ενδιαφερόμενοι προκειμένου να γίνουν δεκτοί ως μέλη της αδελφότητας, μπορούν να ζητήσουν την εγγραφή τους, επικαλούμενοι όχι την καταγωγή, τη διαμονή ή την κατοχή περιουσιακών στοιχείων στη Δημητσάνα, αλλά τη συναισθηματική σχέση με τη Δημητσάνα δηλώνοντας ότι είναι, για παράδειγμα, «φίλοι της».

8. Νοικοκυριά, εστιακές ομάδες και σόγια

Από την καταμέτρηση των κατοίκων κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας προέκυψε ότι τις καθημερινές μέρες του χειμώνα στη Δημητσάνα ζουν περίπου 260 άτομα. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και ορισμένοι διορισμένοι στη Δημητσάνα δημόσιοι υπάλληλοι, που πλέον, μετά την πρόσφατη διακοπή της λειτουργίας του Γυμνασίου και του Λυκείου, της εφορίας καθώς και των τοπικών υποκαταστημάτων του ΟΤΕ και της Εθνικής Τράπεζας, έχουν περιοριστεί κατά πολύ και δεν υπερβαίνουν τα τέσσερα άτομα. Επίσης, πρέπει να προστεθούν και οι ξένοι εργάτες που απασχολούνται κυρίως στις οικοδομικές εργασίες, στους ξενώνες και στις άλλες τουριστικές επιχειρήσεις και πολύ λιγότερο στα χωράφια και στην κτηνοτροφία. Το διάστημα της επιτόπιας έρευνας υπολογίζονταν γύρω στους τριάντα. Η κρίση που ξέσπασε από το 2010 έχει μειώσει πολύ τον αριθμό τους¹⁴².

Οι 250 κάτοικοι της Δημητσάνας συγκροτούν 119 εστιακές ομάδες. Οι περισσότερες από αυτές τις εστιακές ομάδες ταυτίζονται με ένα νοικοκυριό¹⁴³, και συχνά

---

¹⁴² Στην απογραφή του 2001 στη Δημητσάνα είχαν απογραφεί 27 αλλοδαποί (17 Αλβανοί, 2 Γεωργιανοί, 2 Ουκρανοί, 6 Ρουμάνοι).

¹⁴³ Η Στατιστική Αρχή χρησιμοποιεί τον όρο «νοικοκυριό» προκειμένου να δηλώσει την εστιακή ομάδα. Σύμφωνα με τον ορισμό της (χ.σ., 2011: 17), «νοικοκυριό είναι το σύνολο των ατόμων που διαμένουν μόνιμα σε μια κατοικία (κανονική ή μη κανονική) είτε έχουν συγγενικές σχέσεις είτε όχι». Η έννοια του νοικοκυριού συνδέεται με την κατοικία, που σύμφωνα με τον ορισμό που δίνεται (ό.π.: 9), αποτελεί «γενικά έναν χώρο που από την κατασκευή του είναι χωριστός και ανεξάρτητος, που χτίστηκε ή μετατράπηκε με σκοπό να χρησιμοποιηθεί για κατοίκηση από ένα νοικοκυριό». Ο όρος, όπως

με μία πυρηνική οικογένεια· όμως δεν συμβαίνει πάντα κάτι τέτοιο. Καθώς η χρήση των όρων νοικοκυριό (household) και οικογένεια (family) είναι αναπόφευκτη, είναι αναγκαίο να προβούμε σε ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με τον τρόπο που χρησιμοποιούνται. Κάθε τέτοια απόπειρα διευκρίνισης προσκρούει στο δεδομένο ότι οι συγκεκριμένοι όροι βρίσκονται σε καθημερινή χρήση αποκτώντας κάθε φορά ιδιαίτερο νόημα, το οποίο γίνεται κατανοητό από τα συμφραζόμενα. Έτσι, η λέξη οικογένεια μπορεί να παραπέμπει στην πυρηνική οικογένεια ή στην ευρύτερη οικογένεια, στην οποία συνανήκουν περισσότερες οικογένειες, οι οποίες κατάγονται από έναν κοινό πρόγονο, είτε από τη γραμμή του άντρα είτε από εκείνη της γυναίκας ή και από τις δύο μαζί. Από την άλλη πλευρά, η λέξη οικογένεια λαμβάνει τη σημασία του γένους, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο οι ζώντες αλλά και οι παλιότερες γενιές που δεν βρίσκονται στη ζωή.

Οι ορισμοί της οικογένειας είναι πολλοί και είναι αδύνατο να αποδοθεί οικουμενική ισχύς σε κάποιον από αυτούς. Μπορεί όμως να επισημανθεί ότι η ύπαρξη οικογένειας προϋποθέτει μια σχέση γάμου, ένα ανδρόγυνο, και απογόνους εξ αίματος ή εξ υιοθεσίας¹⁴⁴. Η εστιακή ομάδα, αντιθέτως, μπορεί να αποτελείται από απλούς συγκατοίκους που δεν συνδέονται με καμιά συγγενική σχέση μεταξύ τους, αλλά αποτελούν ένα νοικοκυριό. Το νοικοκυριό, στο πλαίσιο του οποίου οι άνθρωποι προετοιμάζουν την τροφή τους και κοιμούνται, όπως ήδη επισημάναμε, συνήθως ταυτίζεται με την οικογένεια, και ιδίως την πυρηνική οικογένεια, που αποτελεί την πιο

χρησιμοποιείται από τους στατιστικούς, εξυπηρετεί τους απογραφικούς σκοπούς, που προϋποθέτουν την ύπαρξη μετρήσιμων μονάδων, αλλά δεν διευκολύνει τη βαθύτερη κατανόηση των σχέσεων που διέπουν τα μέλη των νοικοκυριών και τη σχέση των νοικοκυριών με ευρύτερες εστιακές ομάδες. Για παράδειγμα, ένα ζεύγος γονέων και οι οικογένειες των δύο τέκνων τους που διαμένουν σε αυτόνομες κατοικίες ενός ενιαίου κτηρίου απογράφονται ως τρία αυτόνομα νοικοκυριά, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη, για παράδειγμα, η αλληλοϋποστήριξη στις οικιακές εργασίες και η από κοινού διαχείριση ενός οικονομικού πόρου.

¹⁴⁴ Παρά το γεγονός ότι, όσον αφορά τις περιπτώσεις οικογενειακών δομών που συναντάμε στη Δημητσάνα, το κριτήριο αυτό για τον ορισμό της οικογένειας λειτουργεί ικανοποιητικά, δεν είναι λίγα τα εθνογραφικά παραδείγματα που το καθιστούν επισφαλές ως οικουμενικής ισχύος κριτήριο για τον ορισμό της οικογένειας. Ως ενδεικτική αναφορά στην ποικιλία των εθνογραφικών πραγματικοτήτων που είναι αδύνατον να συνοψιστούν σε έναν ενιαίο και οικουμενικό ορισμό της οικογένειας, ας αναφέρουμε τους γάμους γυναικών τους οποίους περιγράφει ο Evans-Pritchard στους Nuer, στους οποίους μια γυναίκα καταβάλλει τίμημα για την εξαγορά (bridewealth) μιας άλλης γυναίκας, επί της εργασίας της οποίας αποκτά δικαιώματα, ενώ μπορεί να εντάξει τα παιδιά της στη δική της οικογενειακή γραμμή. Όπως επισημαίνει ο Pine (1996:225), μολονότι η συγκεκριμένη σχέση θυμίζει περισσότερο εξουσία πάνω σε έναν δούλο ή υπηρέτη, είναι αρκετή προκειμένου να θέσει σε αμφιβολία την οικουμενική ισχύ των ετεροφυλικών δεσμών γαμηλιακού τύπου ως οικουμενική βάση ορισμού της έννοιας της οικογένειας.

διαδεδομένη μορφή εστιακής ομάδας στη σύγχρονη δυτική κοινωνία¹⁴⁵. Παρ' όλα αυτά, ένα νοικοκυριό μπορεί να περιλαμβάνει περισσότερες πυρηνικές οικογένειες ή να περιλαμβάνει συγγενείς της οικογένειας που αποτελεί τον πυρήνα του (γονείς των γονέων, αδελφούς γονέων). Μπορεί, επίσης, ένα νοικοκυριό να είναι μονοπρόσωπο, όπως επίσης και περισσότερα νοικοκυριά, απαρτιζόμενα από πυρηνικές οικογένειες, να συγκροτούν ένα «πολλαπλό» ή «πολυπυρηνικό νοικοκυριό» (multiple family household). Σύμφωνα με την τυπολογία του Sanjek (1996α), υπο-τύπος αυτού του τύπου νοικοκυριού είναι και η «οικογένεια κορμός», που αποτελείται από του γέροντες γονείς, ένα παντρεμένο παιδί και τα παιδιά του, ένα ή περισσότερα¹⁴⁶. Οι λεγόμενες οικογένειες-κορμοί συγκαταλέγονται στις πολυπυρηνικά νοικοκυριά και όχι στα εκτεταμένα νοικοκυριά, όπως συμβαίνει με τις οικογένειες-πυρήνες, στις οποίες έχει προσκολληθεί ένας γονέας, αδελφός ή άλλος συγγενής.

Όμως η ταύτιση νοικοκυριού και οικογένειας διαψεύδεται και στην περίπτωση που ένα μέλος της οικογένειας ζει αναγκαστικά αλλού, επειδή εργάζεται για παράδειγμα, όπως στην περίπτωση των μεταναστών, διατηρώντας ένα ξεχωριστό νοικοκυριό, παραμένοντας όμως μέλος της οικογένειας και συνεισφέροντας οικονομικά στην αναπαραγωγή των μελών της. Τέτοιες περιπτώσεις μονοπρόσωπων νοικοκυριών απαντώνται, όπως θα δούμε, και στη Δημητσάνα, και απαρτίζονται π.χ. από τον πατέρα που εργάζεται στην οικοδομή, ενώ τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας κατοικούν π.χ. στην Τρίπολη ή την Αθήνα (για ανάλογα εθνογραφικά παραδείγματα, βλ. και D.R.

---

¹⁴⁵ Η θεώρηση της οικογένειας και των ιδεολογικών, ηθικών και πολιτικών αξιών που στηρίζονται σε αυτήν ευθύνεται για τη διαδεδομένη αλλά εθνοκεντρικά προκατειλημμένη άποψη ότι οι βιομηχανικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία της πυρηνικής οικογένειας, ενώ οι προκαπιταλιστικές από εκείνη της συγγένειας, όπως αποτυπώνεται στις ευρύτερες εστιακές ομάδες. Στο ελληνικό πλαίσιο οι εξελικτικές θεωρίες, ανακλώνται στις απόψεις του Κ. Καραβίδα, ο οποίος υποστήριξε ότι η διευρυμένη οικογένεια είναι χαρακτηριστικό των Σλάβων, ενώ η ενταγμένη στην κοινότητα πυρηνική οικογένεια χαρακτηρίζει τους Έλληνες. Έτσι, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι απέδιδε στους Έλληνες και «τὸ ατομιστικὸν πνεῦμα, τὴν ἐπινόησιν» ενέτασσε τον ελληνικό κόσμο στη σφαίρα του μοντέρνου, της προόδου και των αναδυόμενων αρχών της αγοράς, ενώ τους Σλάβους της Βαλκανικής τους τοποθετούσε στο προ-μοντέρνο παρελθόν της συγγένειας. Η ομαδική εργασία των σλαβικών πατριαρχικών σχηματισμών βρίσκει τον αντίποδά της στην οικογένεια και στην «εκτεινομένη ομαδική μονάδα», δηλαδή την κοινότητα, για την οποία λέει ότι ήταν ένα χρηματιστήριο, όπου «οι Έλληνες ιδιώτηδες αργυραμοιβοί επωλούσαν και αγόραζαν πάσης φύσεως πνευματικής αξίας» (Καραβίδα, 1991: 259). Έτσι, οικογένεια και κοινότητα αναδεικνύονται σε θεμελιώδεις αρχές της ελληνικής ιδιοπροσωπίας απέναντι στους Βαλκάνιους Σλάβους.

¹⁴⁶ Αξίζει να επισημανθεί η παρατήρηση του Αλεξάκη (1996: 86) για τη διαφοροποίηση της ελληνικής περίπτωσης οικογένειας-κορμού (stem family) από την αντίστοιχη των ευρωπαϊκών περιοχών στις οποίες επικράτησε το δίκαιο των πρωτοτοκίων, όπου τα υπόλοιπα τέκνα αποκληρώνονταν.

Bender, 1967:494). Η χρήση του όρου νοικοκυριό και όχι ο παντελής εξοβελισμός του από τον όρο εστιακή ομάδα, γίνεται προκειμένου να περιγράψει μονάδες σαν και αυτές, που δεν συνιστούν οικογένειες, ενώ είναι μονοπρόσωπες –όπως και εκείνες των μοναχικών ανθρώπων (solitaries) – και, ως εκ τούτου, θα ήταν παραδοξολογία να χαρακτηρίζονται ως «εστιακές ομάδες».

Ένα νοικοκυριό μπορεί να εξελιχθεί σε εκτεταμένο νοικοκυριό ή σε πολλαπλό νοικοκυριό αποτελούμενο από περισσότερες απλές οικογένειες. Σύμφωνα με τον Meyer Fortes, αυτού του τύπου οι οικιακές ομάδες αποτελούν εξέλιξη των απλών νοικοκυριών, μια φάση του αναπτυξιακού κύκλου που προκύπτει από τη θεμελιακή σχέση των γονέων. Έτσι, μια πρώτη εξέλιξη του αρχικού πυρήνα επέρχεται με τη γέννηση των τέκνων και μια δεύτερη με τη δημιουργία των δικών τους νοικοκυριών, που πλέον ακολουθούν τον δικό τους κύκλο εξέλιξης.

Αν η οικογένεια αποτελεί έναν όρο που προέρχεται περισσότερο από μια etic προσέγγιση της βιολογικής αναπαραγωγής καθώς και των ηθικών, ιδεολογικών και άλλων δεσμών που βρίσκονται στο επίκεντρο της σχέσης της μητέρας με τα τέκνα, οι όροι του νοικοκυριού και της εστιακής ομάδας συνιστούν περισσότερο μια etic προσέγγιση των κοινωνικών πυρήνων που σχετίζονται με τη δημιουργία των υλικών όρων για την αναπαραγωγή των μελών τους. Όπως παρατηρεί ο Νιτσιάκος (1991: 103), η εστιακή ομάδα είναι στοιχειώδης κοινωνικοοικονομική μονάδα, «μια ομάδα συγκατοίκησης και διαχείρισης της οικιακής οικονομίας οργανωμένη κατά τέτοιον τρόπο ώστε να εξασφαλίζει σε μια συνέχεια τα απαραίτητα υλικά και πολιτισμικά μέσα για τη διατήρησή της και την κοινωνική αναπαραγωγή της». Βέβαια, η ανάπτυξη ενός απλού οικογενειακού νοικοκυριού (simple family household) σε κάποια μορφή σύνθετης εστιακής ομάδας δεν επέρχεται νομοτελειακά, ούτε και συνεχίζεται στο διηνεκές, καθώς η ανάπτυξή της και η στιγμή της διάλυσής της συναρτώνται από διάφορους παράγοντες που σχετίζονται με το ευρύτερο πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον –αυτό που ο Fortes αποκαλεί «εξωτερικό πεδίο» (στο Νιτσιάκος, 1991: 101)–, που ευνοεί ή όχι την ανάπτυξη ευρύτερων εστιακών ομάδων ή επιβάλλει τη σχάση τους. Για παράδειγμα, η ύπαρξη του συστήματος της προίκας, το οποίο ιστορικά κυριαρχούσε στην περιοχή της Δημητσάνας, ευνοούσε την πρόιμη σχάση των πατρογραμμικών εστιακών ομάδων και τη δημιουργία νέων νοικοκυριών. Αν όμως έστω και ένα άρρενας απόγονος του

νοικοκυριού έμενε στην οικογένεια του πατέρα του, τότε δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία σύνθετων εστιακών ομάδων¹⁴⁷.

Η διατήρηση των εστιακών ομάδων είναι πιο πιθανή, όπως θα δούμε εξετάζοντας συγκεκριμένα παραδείγματα εκτεταμένων και πολλαπλών εστιακών ομάδων που ακόμα και σήμερα απαντώνται στη Δημητσάνα, εκεί που η διαχείριση των οικονομικών πόρων είναι ευχερέστερη όταν συνεργάζονται πολλά πρόσωπα, π.χ. στην περίπτωση των μεγάλων κοπαδιών. Εξάλλου, οι διάφορες θεωρίες που έχουν προταθεί για την ερμηνεία της ύπαρξης πολυπυρηνικών οικογενειών στο παρελθόν συνδέουν αυτόν τον τύπο εστιακής ομάδας με τον μεγάλο αγροτικό κλήρο και την κτηνοτροφία (για την Ελλάδα την άποψη αυτή εκφράζει στη μελέτη της για την Κέρκυρα η Κουρούκλη, 1984· για μια κριτική παρουσίαση της άποψης αυτής και γενικότερα των θεωριών για την πολυπυρηνική οικογένεια, βλ. Αλεξάκης, 1996: κυρ. 131-137). Πάντως, η ύπαρξη μερικών πολυπυρηνικών οικογενειών στη Δημητσάνα σήμερα αποδεικνύει τη λειτουργική ένταξή τους σε μορφές οικονομικών δραστηριοτήτων που είναι απόλυτα συμβατές με τη σύγχρονη πραγματικότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι φανερές σε ορισμένες περιπτώσεις οι παραδοσιακές νοοτροπίες που συνδέονται με την οικογένεια και τους άγραφους ηθικούς κώδικες που διέπουν τις σχέσεις των μελών της. Αυτές οι νοοτροπίες και οι άγραφοι κώδικες έρχονται στην επιφάνεια εκεί που υπάρχουν κρίσεις όσον αφορά τη διαχείριση του χώρου και της πατρικής περιουσίας.

Από ορισμένους μελετητές έχει υποστηριχθεί ότι στον ελλαδικό χώρο ήδη από το 1700 κυριαρχούσε η πυρηνική οικογένεια (π.χ. Παναγιωτόπουλος, 1983 για την Πελοπόννησο). Η άποψή τους συνδέεται με τις θέσεις που εξέφρασαν οι Laslett και Wall και γενικά η ομάδα του Κέμπριτζ σχετικά με το μέγεθος και τη δομή των οικογενειών την προκαπιταλιστική εποχή¹⁴⁸. Άλλοι ερευνητές (π.χ. Ψυχογιός, 1995) προτείνουν μια δυναμική προσέγγιση του προβλήματος με κριτήριο τις φάσεις ανάπτυξης των νοικοκυριών και όχι τη στατιστική και, αναπόφευκτα, στατική έννοια του μέσου

---

¹⁴⁷ Ο Αλεξάκης (1996: 80) χρησιμοποιεί τη διάκριση του κύκλου ανάπτυξης της οικογένειας και της εστιακής ομάδας. Ο μεν πρώτος συνδέεται με δημογραφικούς παράγοντες (γεννητικότητα, γαμηλιότητα, θνησιμότητα), ενώ ο κύκλος ανάπτυξης της εστιακής ομάδας (χρησιμοποιεί τον όρο «οικιακή ομάδα») παραπέμπει στην οικονομία, την παραγωγή, την κατανάλωση.

¹⁴⁸ Την πυρηνική οικογένεια ως βασική μορφή συγγένειας εισήγαγε ο ίδιος ο Malinowski, αντιδρώντας στο διαδεδομένο στερεότυπο για τα σεξουαλικά ήθη των πρωτογόνων. Αργότερα ο Murdock υποστήριξε ότι η πυρηνική οικογένεια είναι κυρίαρχος παγκοσμίως τύπος όχι μόνο οικογένειας αλλά και εστιακής ομάδας.

μεγέθους της οικογένειας, που δεν αποτυπώνει τη δυναμική εξέλιξη του αναπτυξιακού κύκλου των εστιακών ομάδων, αλλά τη δομή τους σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Έτσι, στη Νότια Ελλάδα ο Ψυχογιός υποστηρίζει ότι είχαμε μικρογραφίες της ζάντρουγκας, καθώς τα απλά νοικοκυριά αναπτύσσονται σε σύνθετα, αλλά η σχάση επερχόταν πιο γρήγορα. Όπως επισημαίνει, στην Πελοπόννησο του 19ου αιώνα η ανδροπατροτοπική εγκατάσταση ήταν ο κανόνας. Θέτει όμως το ερώτημα αν η ανδροπατροτοπική εγκατάσταση αφορούσε όλα τα άρρενα τέκνα, μόνο το πρώτο ή μόνο το τελευταίο. Αν ο κανόνας της ανδροπατροτοπικής εγκατάστασης ισχύει για ένα μόνο από τα αδέρφια, τότε η σχάση επέρχεται με τον θάνατο των γονιών.

Ορισμένες πληροφορίες σχετικά με τη δομή και το μέγεθος των οικογενειών της Δημητσάνας κατά τον 19ο αιώνα, μπορεί να βρει κανείς στο, από όσο γνωρίζω, αναξιόπιστο ληξιαρχικό βιβλίο της ενορίας Αγίας Κυριακής που απόκειται στη Βιβλιοθήκη Δημητσάνας και στο Ιστορικό Αρχείο Γορτυνίας με τον αριθμό 168. Πρόκειται για την καταγραφή των οικογενειών και των μελών τους που διέμεναν σε σπίτια της ενορίας τα έτη 1849-1861, όπως συνάγεται από την παλιότερη και τη νεότερη εγγραφή στο αρχείο. Το γεγονός ότι η ενορία αυτή αποτελούσε, όπως είδαμε, το εμπορικό κέντρο του οικισμού δεν συνηγορεί προκειμένου το δείγμα των νοικοκυριών που καταγράφονται να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό του συνόλου των δημητσανίτικων νοικοκυριών, καθώς οι πολυπυρηνικές οικογένειες είναι πιθανότερο να συνδέονται με αγρο-κτηνοτροφικές οικογένειες, που δύσκολα θα κατοικούσαν στην ενορία αυτή.

Οι καταχωρήσεις των μερίδων ακολουθούν τη διάταξη των οικιών στον χώρο¹⁴⁹. Σε κάθε μερίδα περιλαμβάνονται όσα πρόσωπα στεγάζονται κάτω από την ίδια στέγη. Σε κάθε δύο αντικριστές σελίδες του Βιβλίου περιλαμβάνονται τρεις οικογένειες –τρία νοικοκυριά– και σημειώνονται οι διάφορες μεταβολές (γεννήσεις, θάνατοι, γάμοι). Συχνά, παρουσιάζεται η σημείωση «επανδρεύθη (ή ενυμφεύθη) επεράσθη έμπροσθεν», όταν κάποιο μέλος του νοικοκυριού έρχεται σε γάμο, οπότε και το όνομά του διαγράφεται με μια γραμμή ή σημειώνεται ένα X. Η σχετική ένδειξη πρέπει να σημαίνει τη δημιουργία νέου νοικοκυριού, ανεξάρτητου από αυτό των γονέων, και την καταχώρισή του σε άλλο ληξιαρχικό βιβλίο.

---

¹⁴⁹ Τη βασίμη αυτή άποψη οφείλω στον γνώστη της Δημητσάνας και των ιστορικών της εγγράφων Νικόλαο Κουμπέτσο.

Από τη μελέτη των οικογενειακών μερίδων βρίσκουμε ότι η πλειονότητα των νοικοκυριών είναι πυρηνικά. Οι 17 από τις 88 οικογένειες είναι είτε εκτεταμένες, περιλαμβάνουν δηλαδή έναν από τους γονείς του αρχικού πυρήνα και την οικογένεια ενός από τα άρρενα τέκνα του, είτε πολυπυρηνικές (οικογένειες-κορμοί), όταν περιλαμβάνουν τον αρχικό γονεακό πυρήνα και την οικογένεια ενός άρρενος τέκνου (π.χ. οικογένεια Κανέλλου Παπακυριακόπουλου, αριθμ. καταχ. 5). Υπάρχουν και δύο πολυπυρηνικές οικογένειες (οικογένειες-κορμοί) που περιλαμβάνουν τους γονείς του θήλεος τέκνου του αρχικού πυρήνα· πρόκειται, βεβαίως, για την εγκατάσταση στο νοικοκυριό σώγαμπρου.

Μολοντί η εξαντλητική μελέτη του καταστίχου ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας εργασίας, μπορούμε να σημειώσουμε ότι ένα από τα άρρενα τέκνα του αρχικού πυρήνα παραμένει στο πατρικό νοικοκυριό, συνιστώντας έτσι εκτεταμένη ή και πολλαπλή, σε περίπτωση που ζούσαν και οι δύο γονείς, εστιακή ομάδα, η οποία γινόταν πάλι πυρηνική με τον θάνατο των γονέων, καθώς δεν πληρούνταν οι συνθήκες (δηλ. εγκατάσταση περισσότερων αρρένων τέκνων στο πατρικό σπίτι) για την περαιτέρω ανάπτυξη της. Το γεγονός ότι η πλειονότητα των νοικοκυριών εμφανίζεται με τη μορφή πυρηνικής οικογένειας σημαίνει ότι δεν είχαν φτάσει ακόμη στο σημείο να παντρέψουν άρρεν τέκνο τους. Είναι γνωστό εξάλλου, ότι τα άρρενα τέκνα παντρεύονταν, αφού είχαν αποκατασταθεί οι αδελφές τους. Στην ανδροπατροτοπική εγκατάσταση ενός και όχι περισσότερων αρρένων τέκνων παίζει ασφαλώς ρόλο το γεγονός ότι κάθε γυναίκα φέρνει στη ζωή, κατά μέσον όρο, 6,5 τέκνα, από τα οποία επιζούσαν τα 4,5 (ποσοστό θνησιμότητας 28,5% περίπου) και το γεγονός ότι από τον 19ο αιώνα η Δημητσάνα αποτελούσε πυκνά δομημένο οικισμό με οικήσεις που δεν επέτρεπαν την ανάπτυξη των νοικοκυριών. Ρόλο στην κυριαρχία της πυρηνικής οικογένειας διαδραμάτισε επίσης το γεγονός ότι οι κλήροι στη Δημητσάνα ήταν πολύ μικροί, γεγονός που δεν απαιτούσε την ύπαρξη πολλών χεριών για την καλλιέργειά τους.

Ας επιστρέψουμε στην δομή των οικογενειών στη Δημητσάνα σήμερα. Με κριτήριο την τυπολογία των νοικοκυριών που παραθέτουν οι Hammel & Laslett (1974) και ο Sanjek (1982, 1996α), η οποία ενσωματώνει ευρύ φάσμα εθνογραφικών δεδομένων από διαφορετικές πολιτισμικές πραγματικότητες και κοινωνικές δομές, στη Δημητσάνα

απαντάται μεγάλη ποικιλία νοικοκυριών (πίν. 3). Έτσι, από την επιτόπια έρευνα¹⁵⁰ καταγράφηκαν 43 μονοπρόσωπα νοικοκυριά (39,8% επί του συνόλου των νοικοκυριών, βλ. πίν. 4), τα περισσότερα από τα οποία (28) απαρτίζονταν από έναν μοναχικό γέροντα ή γερόντισσα, συνήθως πάνω από 80 χρόνων, που είτε δεν είχε αποκτήσει παιδιά είτε, συνηθέστερα, τα παιδιά του ζούσαν αλλού. Μερικοί από αυτούς τους ηλικιωμένους μπορούσαν να υπολογίζουν στην υποστήριξη των συγγενών τους, που ζούσαν με την οικογένειά τους στη Δημητσάνα, είτε στην Τρίπολη ή την Αθήνα, ενώ άλλοι τα κατάφεραν μόνοι τους. Οπωσδήποτε το μεγάλο ποσοστό των μονοπρόσωπων νοικοκυριών που αποτελούνταν από γέροντες αποτελεί σαφή ένδειξη της γήρανσης του πληθυσμού. Τους καλοκαιρινούς μήνες βέβαια τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά αυξάνονταν ακόμα περισσότερο. Πρόκειται για τους γέροντες και τις γερόντισσες που μοίραζαν τον χρόνο μεταξύ Αθήνας και Δημητσάνας, προτιμώντας να αποφεύγουν τον βαρύ δημητσανίτικο χειμώνα και επιστρέφοντας στο χωριό συνήθως από το Πάσχα μέχρι και το φθινόπωρο. Τα υπόλοιπα 15 μονοπρόσωπα νοικοκυριά απαρτίζονται από νεότερους σε ηλικία ανθρώπους που μένουν μόνοι τους, εργαζόμενοι κυρίως στον τουρισμό και την οικοδομή.

Τα απλά νοικοκυριά, τα αποτελούμενα δηλαδή από ένα ανδρόγυνο, παντρεμένο ή όχι, με ή χωρίς έναν ή περισσότερους απογόνους, ήταν 55 και είχαν συνολικά 160 μέλη (πίν. 3). Στα νοικοκυριά αυτά κατατάσσονται και οι οικογένειες εκείνες που ήταν μονογονεϊκές, είτε λόγω θανάτου του ενός γονέα είτε λόγω διαζυγίου. Τα δεκαπέντε από τα νοικοκυριά αυτά απαρτίζονταν από ζευγάρια συνταξιούχων που ζούσαν μόνοι τους. Μερικά από τα ζευγάρια συνταξιούχων παρέμεναν οικονομικά ενεργά. Για παράδειγμα, ο Δημήτρης, που μετά τη συνταξιοδότησή του από τη θέση δημοσίου λειτουργού στην οποία εργάστηκε στην Αθήνα, επέστρεψε στο χωριό και δημιούργησε έναν ξενώνα τον οποίον και διαχειρίζεται με τη σύζυγό του. Αλλά και ο Πάνος, συνταξιούχος γεωργός και κτηνοτρόφος, με τη γυναίκα του, τη Γεωργία, που εργαζόταν ως καθαρίστρια σε ένα από τα τοπικά τραπεζικά υποκαταστήματα και βοηθούσε στις αγροτικές εργασίες, συνέχιζαν

---

¹⁵⁰ Τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ απηχούν την πραγματικότητα της εποχής που διενεργήθηκε η επιτόπια έρευνα. Παρά το γεγονός ότι μερικά από τα στοιχεία αυτά έχουν αλλάξει, κρίθηκε προτιμότερο να μην επικαιροποιηθούν, καθώς οι όποιες αλλαγές δεν αλλάζουν τη γενική εικόνα της δομής των νοικοκυριών της Δημητσάνας.

να διατηρούν ένα μικρό κοπάδι γιδοπροβάτων και να απασχολούνται σε διάφορες εργασίες, κυρίως στα περιβόλια και στους αγρούς.

Τα εκτεταμένα νοικοκυριά του χωριού, δηλαδή εκείνα στα οποία ζει εκτός από την οικογένεια-πυρήνα αποτελούμενη από γονείς και τέκνα, και άλλος συγγενής, π.χ. ένας γέροντας γονέας ή και περισσότεροι συγγενείς –αλλά όχι άλλες οικογένειες-πυρήνες– είναι δύο. Το ένα από αυτά τα νοικοκυριά αποτελεί παράδειγμα του αναπτυξιακού κύκλου μιας εστιακής ομάδας σε διάστημα περίπου 120 χρόνων ή τεσσάρων γενεών. Πρόκειται για μια οικογένεια η οποία για περισσότερο από τέσσερις γενιές ζούσε κατά κύριο λόγο από την κτηνοτροφία και η οποία λειτούργησε «ως ομάδα συγκατοίκησης και διαχείρισης της οικιακής οικονομίας», σύμφωνα με τον ορισμό που παραθέσαμε. Στη μνήμη του χωριού ακόμα και σήμερα ανακλάται ο συλλογικός τρόπος διαχείρισης του κοπαδιού και γενικά η αλληλεγγύη των μελών της συγκεκριμένης εστιακής ομάδας, που επέτρεπε να διεκπεραιώνονται με τον καλύτερο τρόπο οι γεωργικές και κτηνοτροφικές δουλειές, μεταξύ των οποίων και η μετάβαση στα χειμερινά βοσκοτόπια στη Μεσσηνία, καθώς και οι διάφορες οικογενειακές λειτουργίες, όπως η ανατροφή των παιδιών.

Στο γενεαλογικό δέντρο (βλ. τόμ. Β', παράρτ. 3, γενεαλ. 1)¹⁵¹ αποτυπώνεται η εξέλιξη της οικιακής ομάδας από την εποχή του προπάτορά της, μέχρι σήμερα. Πρόκειται για μια ιστορία που συνοψίζει την κορύφωση του αναπτυξιακού κύκλου και τη σταδιακή συρρίκνωση, που οφείλεται στην επίδραση του «εξωτερικού πεδίου». Ο γερο-Κώστας, στη ζώσα μνήμη του χωριού είναι καταγεγραμμένος ως «ο γέρο-Κώστας με τη φουστανέλα». Στην οικογενειακή παράδοση η μνήμη του μεταδίδεται από γενιά σε γενιά μέσω του ονόματός του που κληρονομούν τα άρρενα τέκνα της οικογένειας μέχρι σήμερα. Ο γερο-Κώστας παντρεύεται το 1892, όπως μαθαίνουμε από το βιβλίο γάμων της Ι.Μ. Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως, μια Δημητσανίτισσα, την Αικατερίνη. Το αρχικό αυτό ζεύγος-πυρήνας θα φέρει στον κόσμο πέντε τέκνα, τέσσερα «παιδιά», όπως ακόμα αποκαλούν οι γεροντότεροι τα αγόρια, και ένα κορίτσι. Όταν θα έρθει η ώρα του γάμου, ο πρωτότοκος, ο Δημήτρης, θα πάει σώγαμπρος, πράγμα που σημαίνει ότι θα αποκοπεί πλέον από την εστιακή ομάδα, καθώς το νοικοκυριό που θα προκύψει από τον γάμο του θα αποτελέσει μέρος της οικογένειας της γυναίκας του.

---

¹⁵¹ Τα γενεαλογικά δέντρα παρατίθενται στο Παράρτημα 3.

Καθώς, όπως είπαμε, το κοπάδι των γιδοπροβάτων τον χειμώνα κατέβαινε στη Μεσσηνία, δεν είναι παράλογο που η περιοχή αυτή αποτέλεσε και περιοχή γαμηλιακής στρατολόγησης για την οικογένεια. Στη Μεσσηνία, στην Ανδρούσα συγκεκριμένα, πάντρεψαν τη μοναχοκόρη της οικογένειας, τη Σταυρούλα¹⁵², ενώ από τη Μεσσηνία κατάγονταν και οι γυναίκες του Γιώργη και του Στάθη.¹⁵³ Ο Γιάννης πήρε γυναίκα από ένα χωριό της Γορτυνίας. Και τα τρία νοικοκυριά που σχηματίστηκαν εντάχθηκαν στην εστιακή ομάδα του γερο-Κώστα και διαχειρίζονταν από κοινού τόσο το κοπάδι όσο και τη γη, ενώ βέβαια «τρώγαν από ένα τσουκάλι»¹⁵⁴. Αξίζει να παραθέσουμε ένα απόσπασμα από την αφήγηση ενός γέροντα Δημητσανίτη για την οργάνωση της συγκεκριμένης εστιακής ομάδας ως πολλαπλού νοικοκυριού, την εποχή εκείνη (μέχρι τη δεκαετία του '60), στο οποίο αντανακλάται το γόητρο και το κύρος που απολάμβανε η οικογένεια στην κοινότητα¹⁵⁵.

Ο Γιάννης, ο Γιώργης και ο Στάθης ήταν μαζί και σε ένα σπίτι αναθρέψανε και οι τρεις οικογένειες με 3-4 παιδιά η κάθε οικογένεια. Η Γιαννού καθόταν στο σπίτι και μαγείρευε για το κτήμα, να πάνε να φάνε στο κτήμα και για τα παιδιά που θα σχόλαγαν από το σχολείο. Γιατί πήγαιναν και στο δημοτικό και στο γυμνάσιο. Μάθανε γράμματα τα παιδιά, γι' αυτό και προοδέψανε κιόλας. Λοιπόν. Η δε Γιώργαινα και η Στάθαινα σκαλίζανε στο χωράφι. Πίσω από το ζευγάρι. Η Γιαννού μόλις μαγείρευε πήγαινε το φαί στο χωράφι. Στην τέσα που το λέμε. Οι άλλοι δύο, ο Γιώργης εφύλαγε τα γίδια, ο Στάθης εφύλαγε τα πρόβατα.

¹⁵² Ο γάμος, σύμφωνα με τα αρχεία της Μητρόπολης, έγινε το 1937.

¹⁵³ «Ο Στάθης και ο Γιώργης στην Κατοχή πηγαίνανε με τα πρόβατα στη Μεσσηνία και η Μεσσηνία πείναγε τότε από ψωμί. Σταφίδα και σύκα είχανε πολλά, αλλά δεν μπορείς να τρως μόνο σύκα και σταφίδα. Ήθελες να φας και ψωμί. Και γι' αυτό πηγαίνανε με τα πρόβατα αυτοί κάτω και πηγαίνανε και οι γυναϊκούλες να τους δώσουμε λίγο γάλα στο κατσαρόλι για να ζήσουνε και αυτοί. Και εκεί εγνωρίστηκαν με τις δυο κοπέλες, συμπεθεριό δηλαδή, και μάλιστα στεφανώσανε με στέφανα ελιάς».

¹⁵⁴ Πρόκειται για το νοικοκυριό στην πλήρη ανάπτυξή του. Στο σχετικό σχήμα (παράρτ. 3, γενεαλ. 1), η εστιακή ομάδα τη συγκεκριμένη στιγμή ανάπτυξης της δηλώνεται με τον δείκτη 1.

¹⁵⁵ Σε άλλες περιπτώσεις η μνήμη από τη ζωή στις «μεγάλες οικογένειες» δεν ήταν το ίδιο εξιδανικευμένη, δεδομένου ότι προβάλλονταν οι ενδοοικογενειακές εντάσεις για την κατανομή της εργασίας, ο περιορισμένος χώρος που είχαν τα μέλη της οικογένειας στη διάθεσή τους, η σκληρή εργασία κ.ά. Ακόμα και η οικογένεια του γερο-Κώστα, όπως φαίνεται από το απόσπασμα που ακολουθεί, καταγράφεται θετικά στη συλλογική μνήμη όχι τόσο λόγω της εξιδανικευμένης προσέγγισης του «παραδοσιακού οικογενειακού βίου» στους κόλπους της, αλλά για το γεγονός ότι παρά τον βίο αυτόν τα τέκνα της κατάφεραν «να προοδέψουν», πρόοδος που σε τελική ανάλυση σημαίνει να σπουδάσουν, να φύγουν από τη Δημητσάνα και να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι.

Η μετατροπή μιας πυρηνικής οικογένειας σε πολλαπλό νοικοκυριό έχει ήδη συντελεστεί, από τη στιγμή που έστω και ένας άρρενας απόγονος παραμένει μετά τον γάμο του στην πατρική εστιακή ομάδα· στη συγκεκριμένη περίπτωση παρέμειναν τρεις. Έτσι, τα μέλη της εστιακής ομάδας πλήθαιναν, καθώς ο γερο-Κώστας απέκτησε έντεκα εγγόνια.

Αυτό που ο Fortes αποκαλούσε «εξωτερικό πεδίο» όμως είχε ήδη αρχίσει να κάνει αισθητή την επίδρασή του στην εκτύλιξη του αναπτυξιακού κύκλου της εστιακής ομάδας. Από τα έντεκα αυτά εγγόνια παρέμειναν στην εστιακή ομάδα μόνο δύο· τα υπόλοιπα όχι μόνο έκαναν δικά τους νοικοκυριά, που αποσχίστηκαν από την εστιακή ομάδα των γονέων τους, των παιδιών του γερο-Κώστα, αλλά έφυγαν και από τη Δημητσάνα ακολουθώντας τους όχι ανθόσπαρτους δρόμους της μετανάστευσης και της αστικοποίησης. Έτσι, η χωρική διάσταση που ενέχουν οι γαμήλιες στρατηγικές και η οποία ανακλάται στον όρο «νεοτοπική εγκατάσταση», στην περίπτωση αυτή –που αποτελεί την κανονικότητα και όχι την εξαίρεση για τη Δημητσάνα– δεν σημαίνει μόνο το χωρισμό της στέγης από το πατρικό σπίτι. Σημαίνει τη μετακίνηση, πρωτίστως στην Αθήνα, και φυσικά παύση της από κοινού εκμετάλλευσης της περιουσίας¹⁵⁶.

Την εποχή της επιτόπιας έρευνας η εστιακή ομάδα δεν ήταν πλέον πολλαπλή αλλά διευρυμένη, δεδομένου ότι απαρτιζόταν από την οικογένεια-πυρήνα και από τον αδελφό του πατέρα και τη μητέρα του πατέρα, τη γερόντισσα (πάνω από ενενήντα ετών) νύφη του γερο-Κώστα. Από τα τέσσερα παιδιά της οικογένειας ήδη τα τρία αναζητούσαν την τύχη τους στην Αθήνα, και μάλιστα με την παρότρυνση των γονέων τους. Οι καινοτομίες που είχαν εισαχθεί από καιρό, π.χ. οι ζωοτροφές, η εκτεταμένη χρήση των αυτοκινήτων, η σχετική αφθονία βοσκήσιμων εδαφών, αλλά και η διαχείμανση της στάνης στη Δημητσάνα, έκαναν τη διαχείριση του κοπαδιού εφικτή από δύο άνδρες με την επικουρία της συζύγου του ενός αδερφού¹⁵⁷.

Για να επιστρέψουμε στον Fortes, ποιοι είναι οι παράγοντες εκείνοι που ευνοούν την ανάπτυξη ενός ζεύγους-πυρήνα σε διευρυμένη οικιακή ομάδα ή, αντίθετα, ποιοι είναι οι παράγοντες που ευνοούν τη διάλυση της πυρηνικής οικογένειας ακόμα και πριν από

¹⁵⁶ Στο ίδιο σχήμα η νέα μορφή της εστιακής ομάδας αποτυπώνεται με τον δείκτη 2.

¹⁵⁷ Ο δείκτης 3 αποτυπώνει την εστιακή ομάδα, όπως είχε διαμορφωθεί την περίοδο της επιτόπιας έρευνας. Το διάστημα αυτό η θυγατέρα μετακόμισε για σπουδές στην Αθήνα, όπου ακολούθησαν και οι δύο γιοι για να εργαστούν, ο ένας ως αστυνομικός και ο άλλος ως μαθητευόμενος υδραυλικός. Παρέμενε ο μικρότερος, που πήγαινε ακόμα σχολείο.

τον γάμο των τέκνων; Μάλιστα, αυτή η τελευταία εξέλιξη είναι αρκετά διαδεδομένη στις οικογένειες της Δημητσάνας, καθώς τα περισσότερα από τα νέα παιδιά που τελειώνουν τη σχολική εκπαίδευση φεύγουν από τη Δημητσάνα, με προορισμό κυρίως την Αθήνα. Έτσι, όσον αφορά την αποδυνάμωση των απλών οικογενειακών εστιακών ομάδων μπορούμε να ανατρέξουμε στην επίδραση του «εξωτερικού πεδίου», που υπήρξε μονόπλευρα αρνητική όσον αφορά τη μοίρα των δημητσανίτικων οικογενειών: η έλξη που ασκούσαν τα αστικά κέντρα, η υποβάθμιση της αγροτικής παραγωγής και τόσο άλλοι σχετικοί λόγοι συνέτειναν στην αποδιάρθρωση της πλειονότητας των νοικοκυριών μέσω της μετανάστευσης των νέων ή και ολόκληρων οικογενειών.

Πώς όμως δικαιολογείται η διατήρηση και η ανάπτυξη, σε αντίθεση με τη γενική τάση, μερικών εστιακών ομάδων που φτάνουν να περιλαμβάνουν στους κόλπους τους μέχρι και τρεις πυρηνικές οικογένειες; Ποια είναι η επίδραση του «εξωτερικού πεδίου» σε αυτές τις περιπτώσεις; Σύμφωνα με τον Goody (1972 *passim*: 1972α: 106) τα νοικοκυριά μπορούν να συνίστανται από μονάδες κατοίκησης (*dwelling units*), όπου τα μέλη τους κοιμούνται, μονάδες διατροφής (*eating units*), όπου τρώνε, και οικονομικές μονάδες (*economic units*) στις οποίες αξιοποιούν τους διαθέσιμους πόρους. Σε κάθε μία από αυτές τις μονάδες μπορεί να συμμετέχουν διάφορα μέλη του νοικοκυριού, αλλά όχι απαραίτητα όλα τα μέλη σε όλες τις μονάδες. Όπως επισημαίνει ο Goody, ενώ στις αγροτικές κοινωνίες οι τρεις μονάδες είναι συνυφασμένες με τρόπο αξεδιάλυτο, δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο στις βιομηχανικές κοινωνίες.

Η λειτουργικότητα της διάκρισης αυτής δεν περιορίζεται μόνο στις περιπτώσεις όσων εργάζονται στη Δημητσάνα, ενώ οι οικογένειές τους είναι αλλού, γεγονός που σημαίνει ότι στο πλαίσιο της ίδιας εστιακής ομάδας υφίστανται δύο μονάδες κατοίκησης, δύο μονάδες διατροφής, αλλά μία οικονομική μονάδα. Η χρησιμότητα των παρατηρήσεων του Goody επεκτείνεται και στην κατανόηση της δομής των πολλαπλών (πολυπυρηνικών) νοικοκυριών, των οικογενειών που αποτελούνται από περισσότερες οικογένειες-πυρήνες και οι οποίες κατοικούν στο ίδιο σπίτι, έστω και σε διαφορετικά «διαμερίσματα», δηλαδή συγκροτούν αυτόνομες μονάδες ύπνου και διατροφής, αλλά εκμεταλλεύονται από κοινού την οικογενειακή περιουσία, π.χ. ένα κοπάδι ή μια εμπορική επιχείρηση, και επιδεικνύουν αλληλεγγύη στις εργασίες που απαιτούνται για τη

διαχείρισή τους¹⁵⁸. Στα πολυπυρηνικά νοικοκυριά της Δημητσάνας διατηρεί κυρίαρχη θέση ο πατέρας, που έχει βαρύνοντα λόγο στις υποθέσεις της οικογένειας και στις οικονομικές αποφάσεις που σχετίζονται με τη διαχείριση των παραγωγικών πόρων της. Αντίθετα, τα εκτεταμένα νοικοκυριά δημιουργούνται από την ένταξη ενός γονέα στο νοικοκυριό του τέκνου μετά τον θάνατο του/της συζύγου.

Τέτοιου τύπου εστιακές ομάδες στη Δημητσάνα είναι τέσσερις, μία από τις οποίες είναι η οικογένεια του Χαραλάμπη (γενεαλ. 2). Στην πολλαπλή εστιακή ομάδα που αποτελείται από τρία νοικοκυριά –εκείνο της οικογένειας-πυρήνα του Χαραλάμπη και της γυναίκας του καθώς και τα νοικοκυριά των δύο από τα έξι παιδιά του–, κάθε οικογένεια διατηρεί ένα αυτόνομο νοικοκυριό στην κοινή κατοικία, στο οποίο προετοιμάζουν την τροφή και κοιμούνται τα μέλη της¹⁵⁹. Η εκμετάλλευση όμως των πόρων γίνεται από κοινού: το κοπάδι το διαχειρίζονται τα δύο από τα τρία νοικοκυριά που συναποτελούν την εστιακή ομάδα, ενώ τις εμπορικές επιχειρήσεις τα δύο νοικοκυριά¹⁶⁰.

Όσον αφορά την αντοχή των πολλαπλών εστιακών ομάδων αυτού του τύπου σε συνθήκες πληθυσμιακής εκροής της κοινότητας, μπορούμε να κάνουμε μόνο ορισμένες εικασίες που σχετίζονται με τη φύση των νοικοκυριών, όπως συγκροτούνται κυρίως γύρω από την κοινή εκμετάλλευση της οικογενειακής περιουσίας. Έτσι, τόσο στο παράδειγμα που παραθέσαμε παραπάνω όσο και στις άλλες τρεις περιπτώσεις πολλαπλών νοικοκυριών που καταγράψαμε κατά τη διάρκεια της έρευνας, η «οικονομική μονάδα» του νοικοκυριού συγκροτείται γύρω από την εκμετάλλευση μιας επιχείρησης που δραστηριοποιείται στον τομέα του τουρισμού, στις δύο περιπτώσεις ενός ξενώνα και

---

¹⁵⁸ Το μοντέλο της «καθ' ύψους αναπαραγωγής των οικογενειακών δομών» που παρατηρήθηκε τις μεταπολεμικές δεκαετίες κυρίως στα αστικά κέντρα και έγινε γνωστό ως «πανωσήκωμα», δηλαδή η πρόσθεση ενός ορόφου στο πατρικό σπίτι, ώστε να στεγάσει τα νέα νοικοκυριά που δημιουργούσαν οι απόγονοι της οικογένειας-πυρήνα και να προικίσει τα κορίτσια, δεν παρατηρήθηκε στη Δημητσάνα, για διάφορους λόγους: πρώτον, γιατί τέτοιου είδους οικοδομικές επεμβάσεις δεν επιτρέπονταν από τη νομοθεσία που προστάτευε τη Δημητσάνα από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και μετά ως παραδοσιακό οικισμό και, δεύτερον και σημαντικότερο, γιατί η ίδια η Δημητσάνα δεν αποτελούσε καθόλου ελκυστικό τόπο για την εγκατάσταση νέων ζευγαριών και συνεπώς τα σπίτια στη Δημητσάνα δεν ήταν «καλή προίκα» για τους γαμπρούς. Γι' αυτό και δεν παρατηρήθηκαν ισχυρές εντάσεις μεταξύ των στρατηγικών διαχείρισης των πατρικών σπιτιών και των περιορισμών που έθετε ο νόμος.

¹⁵⁹ Τον συγκεκριμένο τύπο οικογενειακής δομής ο Αλεξάκης τον ονομάζει πατροεστιακή πολυπυρηνική οικογένεια, στη συγκεκριμένη περίπτωση μάλιστα πατροπλευρική.

¹⁶⁰ Στο τελευταίο κεφάλαιο θα επανέλθουμε στη συγκεκριμένη περίπτωση εστιακής ομάδας, για να δούμε πώς οι αλλαγές στις χρήσεις της γης που συνεπιφέρει η ανάδειξη της Δημητσάνας σε τουριστικό προορισμό επηρεάζουν τις αντιλήψεις για την οικογενειακή περιουσία, τους τρόπους μεταβίβασής της αλλά και την ίδια τη συνοχή των ευρύτερων συγγενειακών ομάδων.

στην άλλη μιας μονάδας εστίασης¹⁶¹. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις η θετική επίδραση του «εξωτερικού πεδίου» υπό τη μορφή της τουριστικής ανάπτυξης συντείνει αναμφισβήτητα στη διατήρηση και την ανάπτυξη των συγκεκριμένων εστιακών ομάδων και στην παραμονή ορισμένων από τους απογόνους τους στη Δημητσάνα.

Παράλληλα, είναι αναμενόμενο σε περιόδους γενικευμένης οικονομικής κρίσης να παρατηρείται το φαινόμενο της σύντηξης των νοικοκυριών. Το ένα, για παράδειγμα, από τα τέσσερα πολυπυρηνικά νοικοκυριά συγκροτείται από το ζεύγος-πυρήνα των γονέων και την οικογένεια που δημιούργησε το άρρεν τέκνο τους (πρόκειται για «οικογένεια-κορμό»). Η μετακίνηση της οικογένειας του γιου στη Δημητσάνα ήταν κατά κάποιον τρόπο αναγκαστική, καθώς ο νεαρός άνδρας ήταν δύσκολο να βρει δουλειά σχετική με την επαγγελματική του εξειδίκευση και αναγκάστηκε να στραφεί στη συνδιαχείριση του τουριστικού καταλύματος που είχε δημιουργήσει ο πατέρας του.

Ακόμα όμως και οι απλές (πυρηνικές) εστιακές ομάδες σε μεγάλο βαθμό απασχολούνται στις διάφορες δραστηριότητες που σχετίζονται με τον τουρισμό. Συγκεκριμένα, 18 από τα 41 απλά οικογενειακά νοικοκυριά που περιλαμβάνουν ενεργά από οικονομική άποψη μέλη δραστηριοποιούνται στους διάφορους τομείς απασχόλησης που σχετίζονται με τον τουρισμό: είναι ιδιοκτήτες ή υπάλληλοι καταλυμάτων και καταστημάτων εστίασης, υπάλληλοι του Υπαίθριου Μουσείου Υδροκίνησης κ.ά.

Επίσης, τα μέλη των τριών από τα τέσσερα μη-οικογενειακά νοικοκυριά –το τέταρτο απαρτιζόταν από δύο υπερήλικες αδελφές–, εκείνα δηλαδή που δεν περιλαμβάνουν ζευγάρια ή γονέα και παιδί, αλλά μπορεί να περιλαμβάνουν άλλους συγγενείς ή συγκατοίκους, σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τον τουρισμό. Τα μέλη του ενός εκμεταλλεύονταν ένα κατάστημα τουριστικών ειδών, το δεύτερο αποτελούνταν από νέες κοπέλες, επιχειρηματίες του τουρισμού που συγκατοικούσαν και διαχειρίζονταν από κοινού έναν ξενώνα και μια επιχείρηση εστίασης, ενώ το τρίτο νοικοκυριό αποτελούνταν από μία γερόντισσα και το εγγόνι της, το οποίο έχει δημιουργήσει καφετέρια-μπαρ και διέμενε στη Δημητσάνα, μακριά από την υπόλοιπη οικογένειά του.

Εκεί όμως που φαίνεται με τον πιο καθαρό τρόπο η επίδραση που άσκησε στους τρόπους κατοίκησης και στη συγκρότηση των νοικοκυριών η ανάδειξη της Δημητσάνας

---

¹⁶¹ Όπως θα δούμε αργότερα, η «οικογένεια» και η «γνήσια οικογενειακή ατμόσφαιρα», τόσο ως μεταφορά όσο και ως κυριολεξία, αποτελεί σημαντικό μέρος των αναπαραστάσεων της Δημητσάνας ως «αυθεντικού» τόπου. Εξάλλου, πολλοί από τους ξενώνες χαρακτηρίζονται ως «οικογενειακοί».

σε τουριστικό προορισμό είναι στα 12 εποχιακά νοικοκυριά –είναι διασπαρμένα σε όλους τους τύπους εστιακών ομάδων που εμφανίζονται στον πίν. 3– που συγκροτούνται από τους εργαζόμενους στην οικοδομή και κυρίως από εκείνους που δημιούργησαν και διαχειρίζονται μερικούς από τους παραδοσιακούς ξενώνες του χωριού. Ο όρος «εποχιακό νοικοκυριό», βέβαια, δεν ανακλά σε όλες τις περιπτώσεις τον τρόπο κατοίκησης που κυριαρχεί σε αυτή την κατηγορία νοικοκυριών. Στις περιπτώσεις των εργαζομένων στην οικοδομή ο όρος είναι ακριβής, καθώς οι οικοδομικές εργασίες εντατικοποιούνται κατά τους θερινούς μήνες, όταν και εγκαθίστανται στη Δημητσάνα μερικοί από τους εργαζόμενους στον τομέα αυτό. Οι ιδιοκτήτες και διαχειριστές ξενώνων και άλλων επιχειρήσεων στον τομέα του τουρισμού όμως, σε όλες τις περιπτώσεις Δημητσανίτες που συνεχίζουν «να διαμένουν μόνιμα», όπως θα έλεγαν οι στατιστικές, στην Αθήνα, μοιράζουν τις μέρες της εβδομάδας μεταξύ Αθήνας (ή Τρίπολης) και Δημητσάνας, συγκροτώντας έναν νέο τύπο κατοίκησης που συνδέεται περισσότερο με την κίνηση παρά με τη στάση και τη «μονιμότητα».

Ακόμα και στα στατιστικά στοιχεία που αντλούμε από τη στατιστική του 2001, όταν ακόμα η Δημητσάνα δεν είχε τόσους ξενώνες και καταστήματα εστίασης, δείχνουν τη σημαντική θέση του τουρισμού στην τοπική οικονομία (πίν. 5). Μολονότι τα στοιχεία αναφέρονται στο Δημοτικό Διαμέρισμα Δημητσάνας, περιλαμβάνουν δηλαδή και τους οικισμούς Παλιοχωριού και Καρκαλούς, οι κάτοικοι των οποίων ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ενώ μέχρι το 2001 δεν είχαν καμιά τουριστική επιχείρηση, αναδεικνύεται η σημασία του τουριστικού τομέα ως σημαντική. Στα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία απασχολούνταν 21 άτομα από τα 210 οικονομικά ενεργά, ενώ στη γεωργία και την κτηνοτροφία 29, από τα οποία τα 7 είναι «συμβάλλοντα και μη αμειβόμενα», μέλη δηλαδή των νοικοκυριών –όλα γυναίκες– που απασχολούνται στο χωράφι, στο κοπάδι ή και στα δύο, χωρίς να αμείβονται. Επίσης, είναι βάσιμο να υποστηρίξει κανείς ότι σε μεγάλο βαθμό ο κλάδος των κατασκευών συνδέεται με την ανάδειξη της Δημητσάνας σε εναλλακτικό τουριστικό προορισμό, που αύξησε την ανάγκη για ανακαινίσεις των παλιών σπιτιών αλλά και την ανέγερση καινούργιων.

Η αφοσίωση των Δημητσανιτών δεν περιορίζεται μόνο στην εστιακή ομάδα και στην οικογένεια με την έννοια της πυρηνικής οικογένειας, αλλά εκτείνεται και σε αυτή του σογιού. Η ένταξη των ατόμων σε ένα σόι είναι σημαντική για την κοινωνική

ταυτότητα των Δημητσανιτών. Οι ηλικιωμένοι πληροφορητές συνήθως μπορούσαν να αναφέρουν δύο γενιές πάνω από αυτούς, τον πατέρα και τα αδέρφια του και τον παππού και τα αδέρφια του με τις οικογένειές τους. Τα μέλη κάθε σογιού ή οικογένειας αναγνωρίζουν έναν κοινό προπάτορα, όπως στην περίπτωση του γερο-Κώστα, τις περισσότερες φορές από την πλευρά του πατέρα. Σπάνια η μνήμη των Δημητσανιτών έφτανε περισσότερο από τρεις γενιές πίσω, οι πληροφορητές γνώριζαν τα οικογενειακά ονόματα και του προπάππου τους και λιγότερο της προγιαγιάς τους, γεγονός που φανερώνει μια πατροπλευρική έμφαση. Η ένταξη στις ευρύτερες οικογενειακές ομάδες, τα σόγια, αποτελεί σημαντικό στοιχείο προκειμένου να δηλώσει κανείς την ταυτότητά του και συνήθως να υπερηφανευτεί για την καταγωγή του και τις βαθιές του ρίζες στη Δημητσάνα ή για κάποια άλλη ιδιότητα ενός προγόνου του, που τις περισσότερες φορές συνδέεται με την επαναστατική δράση το 1821.

Άλλες φορές όμως η έννοια του σογιού περιλαμβάνει ανιόντες και κατιόντες συγγενείς και από τις δύο γραμμές (αμφιπλευρικά) αδιακρίτως, και όχι μόνο εκείνη του πατέρα, αποκτώντας περισσότερο τη σημασία «όλων των συγγενών». Πάντως, ακόμα και με αυτή την έννοια, συγγενείς θεωρούνται το πολύ μέχρι και τρίτα ξαδέλφια. Πέρα από τα τρίτα ξαδέλφια, όπως έλεγε μια γερόντισσα, «η συγγένεια φεύγει από το σπίτι», οι άνθρωποι «ξεσοΐζουνε» ή «ξεφεύγουνε από το αίμα», οπότε και επιτρέπονται οι γάμοι.

Οι οικογένειες που έχουν το ίδιο επώνυμο δεν αναγνωρίζονται και απαραίτητα ως συγγενείς. Ακόμα και όταν γνωρίζουν ότι στο παρελθόν τους συνέδεαν συγγενικοί δεσμοί, αυτό περισσότερο προκύπτει ως γνώση αποκτημένη από τις πολλές εργασίες τοπικών λογίων για τις οικογένειες της Δημητσάνας, και λιγότερο από την οικογενειακή μνήμη που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Προκειμένου για την αλληλοαναγνώριση των Δημητσανιτών, ακόμα και αν δεν συντρέχει κανένας λόγος συνεπωνυμίας¹⁶², τα βαφτιστικά και κυρίως τα επώνυμα χρησιμοποιούνται δευτερευόντως. Τα παρωνύμια παίζουν σημαντικότερο ρόλο στην αναγνώριση κάποιου Δημητσανίτη από τους συγχωριανούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και στα αγγελτήρια θανάτου ορισμένες φορές σημειώνεται και το παρωνύμιο του θανόντος, σε παρένθεση κάτω από το ονοματεπώνυμο.

---

¹⁶² Σε αντίθεση, για παράδειγμα, με την περίπτωση της Βουρκωτής Άνδρου που εξετάζει η Τουνταςάκη (1995). Επίσης, δεν σχετίζονται με τη μεταβίβαση της περιουσίας όπως συμβαίνει σε πολλές αγιακές κοινωνίες (βλ. π.χ. Vernier για την Κάρπαθο).

Μολονότι δεν θεωρούνται «βρισιές» και γίνονται αποδεκτά και από αυτούς στους οποίους αναφέρονται, ακόμα και όταν ενέχουν μια σκωπτική ή περιπαικτική διάθεση, δεν χρησιμοποιούνται όταν κάποιος απευθύνεται στο ίδιο το πρόσωπο που αφορούν. Επίσης, μπορεί να αφορούν ένα πρόσωπο μόνο ή και έναν ολόκληρο κλάδο μιας οικογένειας, ώστε να ξεχωρίζει από έναν άλλον κλάδο της ίδιας οικογένειας που φέρει το ίδιο επώνυμο ή και από μια άλλη πυρηνική οικογένεια στο πλαίσιο του σογιού. Με τα παρωνύμια αυτά αναγνωρίζονται τόσο οι άρρενες όσο και οι θήλεις απόγονοι, ακόμα και μετά τον γάμο τους.

Τα παρατσούκλια μπορεί να προέρχονται από ένα φυσικό ελάττωμα, να συνδέονται με το επάγγελμα που ασκούσε κανείς, με την καταγωγή του, ενώ πολλά είναι απροσδιόριστα¹⁶³. Ο σημαντικότερος όμως τρόπος αλληλοαναγνώρισης είναι η αναφορά στο όνομα του πατέρα, που συμπροφέρεται ως μία λέξη με εκείνο του παππού. Έτσι, για παράδειγμα, όταν λένε «ο Χρήστος του Βελουδόγιαννη» αναφέρονται σε ένα πρόσωπο χρησιμοποιώντας τα ονόματα που έχουν τρεις γενιές (generations) ανδρών από τη γραμμή του πατέρα: Χρήστος είναι το όνομα του προσώπου (ego), ενώ Βελουδόγιαννης ο πατέρας του: Γιάννης το όνομά του και Βελούδης το όνομα του δικού του πατέρα και παππού του ego. Δεν είναι σπάνιο όμως, αν και λιγότερο συνηθισμένο, τα παρωνύμια αυτού του τύπου να προκύπτουν από το όνομα της μητέρας ή και της συζύγου: ο Μαριορόγιαννης, ο Μαρικόγιαννης κ.ά. Οι σάγαμπροι συνήθως αναγνωρίζονταν με το όνομά τους και το παρωνύμιο του πεθερού τους (βλ. και Τουντασάκη, 1995: 118-9).

Επίσης, ένα παρωνύμιο μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να μετατράπηκε σε επώνυμο ενός ολόκληρου κλάδου μιας οικογένειας. Κατά το παρελθόν μια οικογένεια αποκοβόταν από το σόι που μέχρι τότε ανήκε, γεγονός που οδηγούσε στον σχηματισμό ενός άλλου σογιού που συχνά χρησιμοποιούσε ως επώνυμο το παρωνύμιο του γενάρχη ή και το βαφτιστικό του όνομα. Τέτοια περίπτωση ήταν, για παράδειγμα, αυτή της

---

¹⁶³ Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε όσα καταφέραμε να συγκεντρώσουμε: Επαγγελματικά: Ρακοπώλης, Γύφτος, Φραγκοράφης, Πρασάς, Εστιάτορας, Τροκανάς, Κεραμιδάς, Μαστορόγιαννης, Μυλωνάς, Τερζής, Μπουζουκοπαίχτης, Κακαβιάς, Ηγούμενος.
Περιπαικτικά: Κώλαράς, Μακρής, Στραβοστάθης, Στραβόγιαννης, Κοντογιαννικούλης, Κουτσοβασίλης, Σπανόγιαννης, Άγριος, Σκαπέτας, Ντερτιλής, Λαγός, Μορφονιός, Ναιναίς, Μπότσας.
Τοπικά: Γορτύνιος, Καλαμπάκας, Ραφτιώτης, Κρητικός, Μονοπορήσιος, Κυπραίος.
Διάφορα/Απροσδιόριστα: Σεμπόμ, Παγιάντας, Κουλουτσής, Πουλής, Ψήφος, Ούρης, Κερκελέσης, Τοτότης, Χαχόλος, Καντρέβας, Φυσούνης, Τρίποδας, Ταμπάκης, Πασάς, Ούζος, Τζόβας, Λαντρής, Πόταρης, Πάτσης, Τσίγκος, Καρσιλαμάς, Λολώτας, Μουσκλής, Νταϊκος, Ρόρης.

οικογένειας των Βελισσαρόπουλων, που αποσπάστηκαν από εκείνη των Βλάχων ονομαζόμενοι από το βαφτιστικό όνομα του γενάρχη τους, Βελισσάριου Βλάχου. Ακόμα και όταν η χρήση ενός παρωνυμίου για να ονοματίσει τον κλάδο μιας οικογένειας δεν καταλήγει στην αλλαγή του επωνύμου, χρησιμοποιείται για όλα τα μέλη του κλάδου, άνδρες και γυναίκες, που κατάγονται από το πρόσωπο που έφερε το συγκεκριμένο παρωνύμιο. Π.χ. ένας κλάδος της οικογένειας των Σεργόπουλων είναι γνωστόι με το παρατσούκλι Κοσσυβαίοι, χωρίς να έχουν αλλάξει και το επώνυμό τους, να έχουν δηλαδή αποσχιστεί από το σόι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑ, ΓΟΡΤΥΝΙΑ, ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ (18ος-19ος αι.)

1. Ο χώρος και ο χρόνος

Σκοπός του κεφαλαίου που ακολουθεί είναι να προσεγγίσει την οργάνωση του χώρου στην παραδοσιακή κοινωνία της Δημητσάνας και στις χωρικές κλίμακες που αυτή εντάσσεται. Χρησιμοποιούμε τον όρο παραδοσιακή προκειμένου να περιγράψουμε μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης που από οικονομική άποψη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προκαπιταλιστική ή προβιομηχανική. Παρ' όλα αυτά, επιμένουμε στη χρήση του όρου «παραδοσιακή κοινωνία»¹⁶⁴ καθώς και στον παρελκόμενο «παραδοσιακή οργάνωση του χώρου», επειδή ακριβώς πιστεύουμε ότι δεν είναι το πεδίο της οικονομίας, όπως είναι αντιληπτή σήμερα, που διαφοροποιεί τον συγκεκριμένο τύπο κοινωνικής οργάνωσης, αλλά ένα σύνολο εκφάνσεων της πολιτισμικής εμπειρίας (π.χ. συγγένεια, ευρύτερες νοοτροπίες και συμπεριφορές) με τις οποίες συμπλέκεται αξεδιάλυτα και η οικονομία. Και βέβαια, πολλές από τις παραδοσιακές αυτές συμπεριφορές συνεχίζουν ακόμα και όταν η εκβιομηχάνιση έχει προχωρήσει σημαντικά.

Από την άλλη πλευρά, η χρήση του συγκεκριμένου όρου «παραδοσιακός» ενέχει αναμφισβήτητα μια αντίφαση, η οποία σχετίζεται με το γεγονός ότι η έννοια της «παράδοσης» αποκτά την τρέχουσα σημασία της, όταν ακριβώς η πραγματικότητα που περιγράφει έχει πάψει να αποτελεί ζωντανή εμπειρία και έχει μετατραπεί σε κάτι που έχει αξία ως «κληρονομιά». Από μια άποψη όμως η αντίφαση αυτή –και στους ορισμούς όπως και στους όρους «πάντοτε αφθονούν οι αντιφάσεις» (Κυριακίδου-Νέστορος, 1979: 43)– αποτελεί μέρος της περιγραφικής ευρύτητας του όρου, καθώς δεν είναι δυνατόν ούτε και σκόπιμο να χωρίσει κανείς το αντικείμενο της μελέτης από την πραγματικότητα της κοινωνίας που το μελετά.

---

¹⁶⁴ Ο Νιτσιάκος ορίζει την παραδοσιακή κοινωνία ως «κοινότητα παραγωγών του πρωτογενούς κυρίως τομέα με μεγάλο βαθμό αυτόνομης και κοινωνικής συνοχής» (Νιτσιάκος, 2008:92).

Η επέκταση της οικονομίας της αγοράς και του βιομηχανικού τρόπου οργάνωσης της παραγωγής που αποσαθρώνουν την παραδοσιακή κοινωνία δεν αποτελούν ένα στιγμιαίο ιστορικό γεγονός, που θέτει οριστικό τέλος στην ιστορική ύπαρξη αυτού του είδους της κοινωνικής οργάνωσης. Αντίθετα, πρόκειται για μια αργόσυρτη διαδικασία με παλινδρομήσεις και καθυστερήσεις, σε σχέση με ό,τι συνέβη στη Δυτική Ευρώπη, στην οποία ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό έχει προχωρήσει αποφασιστικά.

Η ίδια περίοδος, τα τέλη του 18ου αιώνα, για τον ελληνικό χώρο μπορεί να θεωρηθεί από πολλές απόψεις ως η περίοδος ακμής του παραδοσιακού πολιτισμού. Ειδικά για την Πελοπόννησο η περίοδος αυτή περιλαμβάνει τη δεύτερη κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς, γνωστή ως Β΄ Τουρκοκρατία, που αρχίζει το 1715 με τον εκτοπισμό των Βενετών, που κατείχαν την Πελοπόννησο για τριάντα χρόνια (1685-1715), και τελειώνει με το ξέσπασμα του απελευθερωτικού αγώνα το 1821 και τη συγκρότηση του ανεξάρτητου κράτους που ακολούθησε.

Οπωσδήποτε, η ίδρυση του κράτους και η επιβολή των κρατικών διοικητικών θεσμών, με έναν τρόπο αργόσυρτο, παλινδρομικό και όχι χωρίς αντιστάσεις εκ μέρους των αγροτικών πληθυσμών, υπήρξε σημαντική αλλαγή που επηρέασε την αγροτική κοινότητα, τον θεμέλιο λίθο της παραδοσιακής κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, η πολύ αργοπορημένη έλευση της βιομηχανικής οικονομίας επιτρέπει στις παλιές παραγωγικές δομές να παραμένουν ακμαίες πραγματικότητες κατά τον 19ο αιώνα. Η οικονομία, αγροτική, εμπορευματική και σε σημαντικό βαθμό προκαπιταλιστική, συνεχίζει λίγο ως πολύ να κινείται στο πλαίσιο του παζαριού και της εμποροπανηγυρης· ο εκσυγχρονισμός του δικτύου συγκοινωνιών προχωράει πολύ αργά. Από την άλλη μεριά, οι πολιτισμικές πραγματικότητες της παραδοσιακής κοινωνίας, όπως η λαϊκή ιδεολογία και κοσμοθεωρία, καθώς και το κοινοτικό ήθος, παραμένουν ο κόσμος στο πλαίσιο του οποίου δομείται η πολιτισμική εμπειρία των κατοίκων του ελληνικού χώρου.

Αυτές οι ιστορικές διάρκειες αρχίζουν να αποσυντίθενται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν οι αλλαγές που μπορούν να συνοψιστούν υπό τους γενικούς όρους «εκχρηματισμός της οικονομίας» και «αστικός εκσυγχρονισμός» κάνουν την εμφάνισή τους. Παρά το γεγονός ότι στον πυρήνα των μεταβάσεων αυτών βρίσκονται σχέσεις που είναι χωρικές, συνήθως η χωρική διάστασή τους υποτιμάται από

την πλευρά της ιστοριογραφίας ή θεωρείται δευτερογενές επιφαινόμενο της οικονομίας, και εν προκειμένω της επέκτασης του καπιταλισμού. Τα ευρύτερα μεταβατικά φαινόμενα που εντάσσονται στον αστικό εκσυγχρονισμό και τα οποία επιδρούν καθοριστικά και στη δομή του πελοποννησιακού χώρου –συνακόλουθα και στην οργάνωση της Δημητσάνας ως παραδοσιακής κοινότητας– είναι η επιβολή και η ανάπτυξη της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νεότευκτου βασιλείου, η εδραίωση των θεσμών της «κεντρικής» εξουσίας, μεταξύ των οποίων και των μηχανισμών μεταφοράς πλεονάσματος από την περιφέρεια στο κέντρο (π.χ. τραπεζική πίστη), η ακμή και η κατάρρευση της σταφιδικής οικονομίας, η οποία βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την οικονομία των ορεινών κοινοτήτων της πελοποννησιακής ενδοχώρας, η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας, που αλλάζει τις χωρικές ισορροπίες, η εξάπλωση του σιδηροδρόμου στην Πελοπόννησο, η πληθυσμιακή αποδιάρθρωση του ορεινού χώρου και η αθρόα μετανάστευση στην Αθήνα και την Αμερική, που ειδικά στη Δημητσάνα θα λάβει μεγάλες διαστάσεις και θα την αναδείξει σε κατ' εξοχήν μεταναστευτική κοινότητα. Ακόμα και τώρα όμως η αποσύνθεση της παραδοσιακής κοινωνίας δεν είναι οριστική, καθώς πολλές όψεις της συνεχίζουν να επιβιώνουν ακόμα και μέχρι τον Εμφύλιο, μετά τον οποίο οι διαδικασίες εξαστισμού επιταχύνονται ραγδαία.

Η μελέτη της οργάνωσης του χώρου στη Δημητσάνα την περίοδο αυτή δεν μπορεί παρά αναπόφευκτα να συμπεριλάβει ευρύτερες χωρικές ενότητες. Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος στο σημαντικό κείμενό της (1979: 41-55) για την οργάνωση του χώρου στην παραδοσιακή κοινωνία επισημαίνει πως η μελέτη του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό πρέπει να επικεντρωθεί στις τρεις «φυσικές κλίμακες»: της κοινότητας, της επαρχίας (μέση κλίμακα) και της περιφέρειας (μεγάλη κλίμακα). Για τη μέση κλίμακα, τη «συστάδα ισότιμων χωριών ή “χώρα και χωριά” τὰ ὅποια συνιστοῦν μιὰ πολιτιστική ἐνότητα»¹⁶⁵, τη σημασία της οποίας τονίζει ιδιαίτερα, χρησιμοποιεί τον αγγλικό όρο «culture area» (ό.π.: 55)¹⁶⁶. Τον χαρακτηρισμό «φυσικές» που αποδίδει στις

---

¹⁶⁵ Προσθέτει και έναν ακόμα λόγο: ο όγκος της βιβλιογραφίας που αναφέρεται στη μέση κλίμακα είναι εύκολα διαχειρίσιμος από τον μελετητή.

¹⁶⁶ Η σημασία που αποδίδει η Κυριακίδου-Νέστορος στη μέση κλίμακα ή στην πολιτισμική περιοχή πρέπει να κατανοηθεί στο πλαίσιο τόσο του πνεύματος ανανέωσης της λαογραφίας που κυριάρχησε μετά τη μεταπολίτευση, σημαντικός εκφραστής του οποίου, όπως είδαμε, υπήρξε και η ίδια, όσο και στις αναζητήσεις της κοινωνικής ανθρωπολογίας την ίδια περίοδο. Συγκεκριμένα πρόκειται για την επίδραση που είχαν ασκήσει οι εργασίες του Skinner (1964-5) και αργότερα της Smith (1976), εμπνευσμένες από τη γεωγραφική θεωρία του Γερμανού γεωγράφου Walter Cristaller, σχετικά με τη χωροθέτηση πόλεων,

χωρικές αυτές κλίμακες τον θεμελιώνει, όπως επισημαίνει, στο ότι οι χωρικές αυτές ενότητες προκύπτουν από την ίδια τη ζωή, από τη φυσική και ιστορική αναγκαιότητα και τις δυνατότητες του φυσικού περιβάλλοντος, και όχι από την επέμβαση της εξουσίας¹⁶⁷.

Όπως λέει η Κυριακίδου-Νέστορος (όπ.: 49), η κοινότητα, η επαρχία και η περιφέρεια αποτελούν τρεις «συγκεντρικούς κύκλους». Η μελέτη του τρόπου που δομείται ο χώρος και στις τρεις αυτές κλίμακες συγχρονικά δεν αποτελεί απλά μία μεθοδολογική επιλογή, αλλά αναγκαιότητα που προκύπτει από την ίδια τη φύση του αντικειμένου μελέτης. Και αυτό γιατί σε μεγάλο βαθμό η οργάνωση του χώρου στη Δημητσάνα και κυρίως οι μετασχηματισμοί που υφίσταται στη μακρόχρονη ιστορική πορεία αποσύνθεσης των παραδοσιακών δομών δεν μπορούν να γίνουν κατανοητοί, χωρίς να μελετηθούν συγχρονικά και οι άλλες ευρύτερες κλίμακες, της επαρχίας και της περιφέρειας. Έτσι, η οργάνωση του ελληνικού, και δη του πελοποννησιακού, χώρου μετά την επανάσταση, οι σύνθετες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές σχέσεις μέσω των οποίων συγκροτείται το κέντρο και «αί έπαρχια», η σταδιακή ταύτιση του ορεινού χώρου με την υπανάπτυξη και την οπισθοδρόμηση, που αποδίδονται στα «φυσικά μειονεκτήματα» της ορεινότητας, είναι μερικά από τα ζητήματα που θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα μερικές όψεις των χωρικών μετασχηματισμών της Δημητσάνας.

κωποπόλεων και χωριών και τις σχέσεις ιεράρχησης που προκύπτουν με επίκεντρα ορισμένους «κεντρικούς τόπους». Ο Skinner, που είχε διαμορφώσει τις απόψεις του μελετώντας τη χωρική δομή του κινεζικού αγροτικού χώρου, είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι βέλτιστη χωρική κλίμακα για την εθνογραφική έρευνα είναι το επίπεδο της επαρχίας που μεσολαβεί μεταξύ της κοινότητας και της περιφέρειας και προκύπτει ως αποτέλεσμα της εμβέλειας των τοπικών αγορών. Η προσαρμογή της εν λόγω θεωρητικής συζήτησης στα ελληνικά εθνογραφικά δεδομένα είχε πραγματοποιηθεί από τη συζήτηση που οργάνωσαν οι Dimen & Friedl (1976). Χαρακτηριστικό δείγμα θετικιστικής γεωγραφίας, που επιδιώκει μέσω της συγκρότησης μαθηματικών μοντέλων να ανακαλύψει νόμους που εξηγούν την ανθρώπινη οικονομική συμπεριφορά στον χώρο, σήμερα έχει απορριφθεί από τους γεωγράφους και τους ανθρωπολόγους, μολοντί για μεγάλο διάστημα άσκησε σημαντική επιρροή (για μια γενική παρουσίαση της θεωρίας του κεντρικού τόπου βλ. Λεοντίδου, 2005: 130 κ.ε.· Blake, 2002, όπου ο Soja περιγράφει την επίδραση της θεωρίας στην αρχαιολογία· για την επίδρασή της στην κοινωνική ανθρωπολογία, βλ. Barnard, 1996).

¹⁶⁷ Δύο περιπτώσεις από την Πελοπόννησο αποτελούν παράδειγμα αυτού που η Κυριακίδου-Νέστορος αποκαλεί «επέμβαση της εξουσίας». Η Μάνη, για παράδειγμα, ένας κοινός ιστορικός και φυσικός-γεωγραφικός χώρος, σύμφωνα με τα κριτήρια που θέτει η ίδια, ήταν όχι μόνο χωρισμένη σε περισσότερες επαρχίες (Καλαμάτας, Γυθείου και Οτύλου), αλλά και σε διαφορετικούς νομούς (Μεσσηνίας και Λακωνίας). Άλλο παράδειγμα είναι η Ανδρίτσαινα, που από πολλές απόψεις μαζί με τη Δημητσάνα και τα άλλα κεφαλοχώρια του ορεινού πελοποννησιακού χώρου αποτελούσαν «μια συστάδα ισότιμων χωριών», αλλά σήμερα διοικητικά υπάγεται όχι μόνο σε άλλον νομό (Ηλείας), αλλά και σε άλλη περιφέρεια, εκείνη της Δυτικής Ελλάδας.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε, επίσης, να ανασυνθέσουμε τη δομή του οικισμού αλλά και τον τρόπο που αντανakλώνταν σε αυτήν οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις και η πολιτισμική ταυτότητα της παραδοσιακής κοινότητας. Η χωρική οργάνωση των αγροκτηνοτροφικών εργασιών, η γη ως παραγωγικό μέσο, η ιδιοκτησία της και οι κοινωνικές πραγματικότητες που προκύπτουν από τις μεταβολές των έγγειων σχέσεων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο τρόπος που οι κοσμολογικές αντιλήψεις και η λαϊκή ιδεολογία αποτυπώνονται στο τοπίο είναι μερικά θέματα που θα μας απασχολήσουν όσον αφορά τη μικρή κλίμακα.

Η ανασυγκρότηση της ιστορικής αυτής πραγματικότητας επιβάλλει αφενός την κριτική αξιοποίηση των αρχειακών και άλλων ιστορικών πηγών και της σχετικής τοπικής ιστοριογραφίας, και αφετέρου των στοιχείων που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα αναφορικά με την οργάνωση του χώρου της κοινότητας. Τα στοιχεία αυτά αποτέλεσαν καρπό της καταγραφής της λαϊκής μνήμης των Δημητσανιτών, όπως αυτή αποτυπώνεται στις αφηγήσεις τους, αλλά και της άμεσης βιωματικής εμπειρίας του τοπίου της κοινότητας και ιδιαίτερα του τρόπου κατοίκησης του από όσους ζουν εκεί σήμερα.

2. Κριτική προσέγγιση των «φυσικών κλιμάκων»: Γορτυνία και Πελοπόννησος

Η Δημητσάνα, όπως και κάθε τόπος, δεν ήταν ποτέ απομονωμένη, αλλά εντασσόταν σε ευρύτερες ενότητες και δίκτυα, έστω και αν οι σχέσεις από τις οποίες διέπονταν οι ευρύτερες αυτές ενότητες δεν ήταν πάντα ισότιμες. Αν ακολουθήσουμε τις κατευθύνσεις της Κυριακίδου-Νέστορος για τη σημασία της επαρχίας ως πολιτισμικής περιοχής όσον αφορά τη μελέτη των παραδοσιακών δομών του χώρου, πρέπει να στρέψουμε την έρευνά μας στον χώρο που σήμερα είναι γνωστός ως Γορτυνία, και του οποίου η Δημητσάνα αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά, οικονομικά, εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά κέντρα. Στην ανάδειξη της Γορτυνίας ως ιστορικού χώρου πραγματικά συνηγορούν και μια σειρά από φυσικές προϋποθέσεις. Ο κατά βάση ορεινός χαρακτήρας της περιοχής, κυρίως στη βόρεια και ανατολική της πλευρά, με την εξαίρεση των μικρών

πεδινών εκτάσεων που σχηματίζονται γύρω από τον Αλφειό στα δυτικά, δημιουργούν τις φυσικές προϋποθέσεις για την αντιμετώπιση της περιοχής ως ενιαίου ιστορικού χώρου¹⁶⁸.

Οι ιστορικές εμπειρίες της κοινής εκκλησιαστικής διοίκησης, η εμβέλεια των εβδομαδιαίων και ετήσιων παζαριών, τα πανηγύρια και οι γιορτές ειδικά των μοναστηριών της Δημητσάνας, που η ακτίνα της επιρροής τους –όχι μόνο θρησκευτικής– κάλυπτε και ξεπερνούσε όλη τη Γορτυνία, οι μετακινήσεις των πλανόδιων εμπόρων, οι ανταλλαγές προϊόντων και υπηρεσιών στις οποίες ήταν εξειδικευμένα τα χωριά της περιοχής αποτελούν ένα σημαντικό ιστορικό υπόβαθρο που ενοποιεί τον γορτυνιακό χώρο ως χωρική κλίμακα που μεσολαβεί μεταξύ της κοινότητας και της ιστορικής περιφέρειας, του Μοριά, στην παραδοσιακή οργάνωση του χώρου.

Η οριοθέτηση μιας περιοχής ως «φυσικής» χωρικής οντότητας, ως πολιτισμικής περιοχής σε οποιαδήποτε κλίμακα και αν ορίζεται αυτή με την επίκληση «αντικειμενικών κριτηρίων» –ιστορικών, πολιτισμικών ή γεωγραφικών–, δεν μπορεί βέβαια να γίνεται άκριτα. Κατ' αρχάς, γιατί οι σχέσεις μεταξύ των τόπων, ακόμα και αυτών που συναποτελούσαν μια πολιτισμική περιοχή δεν ήταν ισότιμες, αλλά ιεραρχικές. Αν η λαογραφία δεν λαμβάνει υπόψη τις χωρικές ανισότητες και διαφοροποιήσεις ως εγγενή χαρακτηριστικά της παραδοσιακής οργάνωσης του χώρου, θα ήταν σαν να παραδέχεται ότι η ταύτιση ενός τόπου με μια διακριτή πολιτισμική ταυτότητα προκύπτει ως αποτέλεσμα μιας «φυσικής» γεωγραφικής ή ιστορικής αιτιοκρατίας. Επίσης, δεν μπορεί να παρακάμπτει το γεγονός ότι ακόμα και τα φυσικά ή ιστορικά δεδομένα, που αποτελούν τους «αντικειμενικούς παράγοντες» για την αναγνώριση μιας πολιτισμικής περιοχής, υπόκεινται σε πολλαπλές συλλογικές αναπαραστάσεις με τις οποίες οι άνθρωποι παράγουν ταυτότητες και διακρίσεις, δηλαδή διαφορές (Μπουρντιέ, 1999:

---

¹⁶⁸ Σε αυτό συντείνει και το γεγονός ότι η ευρύτερη περιοχή της Γορτυνίας αποτελεί ενιαία διοικητική ενότητα για πολλούς αιώνες. Η περιοχή η οποία μετά την επανάσταση θα αποτελέσει την επαρχία Γορτυνίας –από τους Οθωμανούς Τούρκους ονομαζόταν βιλαέτι της Καρίταινας και από τους Βενετούς territorio της Καρίταινας– καταλάμβανε τα ίδια περίπου εδάφη, με μικρές μόνο αυξομειώσεις. Κατά τα χρόνια της Β' Τουρκοκρατίας το βιλαέτι της Καρίταινας σε σύγκριση με ό,τι θα αποτελέσει μετά την επανάσταση την επαρχία Γορτυνίας έχει μάλλον μικρές διαφορές, καθώς περιλάμβανε μερικά χωριά που αργότερα θα ενταχτούν στην επαρχία Ηλείας, Μεγαλοπόλεως και Μαντινείας. Την ίδια περίοδο το βιλαέτι της Καρίταινας διαιρούνταν σε τέσσερα σέμπια: τα Βουνά από όπου πηγάζουν οι ποταμοί Ελισσών και Γορτύνιος (Λούσιος), τους Κάμπους, κάτω από τον βράχο της Καρίταινας προς τη Μεγαλόπολη, την περιοχή της Λιοδώρας προς τον Αλφειό ποταμό, καθώς και την Πέρα Μεριά προς τον Ερύμανθο.

112)¹⁶⁹. Και τέλος γιατί η λαογραφία, δεν μπορεί να αντιπαρέρχεται το γεγονός ότι είναι η ίδια που συνέβαλε στη δημιουργία πολιτισμικών περιοχών προκειμένου να μιλήσει για τον παραδοσιακό πολιτισμό, όπως αυτός προβάλλεται στις λαογραφικές μελέτες, αλλά και στα μουσεία. Σε αντίθετη περίπτωση, θα ταύτιζε μηχανικά και άκριτα τις συμβάσεις με τις οποίες αναπαριστά τους τοπικούς πολιτισμούς με το ίδιο το αντικείμενο της μελέτης της¹⁷⁰.

Τα τελευταία χρόνια η ελληνική λαογραφία έχει δείξει αξιοσημείωτα δείγματα κριτικού αναστοχασμού των διαδικασιών που σχετίζονται όχι μόνο με τις ταυτότητες που συνδέονται με τον τόπο και τον χώρο κάθε κλίμακας αλλά και με τη συγκρότηση των ίδιων των χωρικών οντοτήτων στις οποίες η λαογραφία συνήθως εντοπίζει τις έρευνες της λαμβάνοντάς τις ως δεδομένες. Οι επισημάνσεις της Σκουτέρη-Διδασκάλου (1985) για την υποτίμηση του κοινωνικού φύλου ως ενός από τους παράγοντες που διαμορφώνουν την κυρίαρχη χωρική αντίθεση πόλης και χωριού, όπως επίσης και τις επιστημονικές αναπαραστάσεις της, η μελέτη της ηπειρωτικής ταυτότητας από τον Αυδίο (1993) όχι ως μιας πολιτισμικής συμπεριφοράς που προκύπτει από τα φυσικά γεωγραφικά δεδομένα αλλά από σύνθετες κοινωνικές και χωρικές διαδικασίες, η εργασία του Δαλκαβούκη (2005) για την παραγωγή της εθνοτοπικής ταυτότητας στο Ζαγόρι ως αποτέλεσμα κοινωνικών και εθνοτικών ανταγωνισμών και το τελευταίο έργο του Νιτσιάκου (2010) για την περιοχή των ελληνοαλβανικών συνόρων, στο οποίο αναλύονται κριτικά οι αναπαραστάσεις του συνόρου ως «φυσικού συνόρου» είναι τα πιο χαρακτηριστικά.

Επειδή ακριβώς η Γορτυνία συνήθως αντιμετωπίζεται ως ενιαίος πολιτισμικός χώρος στη μέση κλίμακα, παρακάμπτεται το γεγονός ότι οι σχέσεις που διέπουν τους τόπους και τη συγκρότηση των χωρικών ενότητων δεν είναι πάντα ισότιμες και εξισωτικές. Η αντίθεση, για παράδειγμα, της Δημητσάνας ως «πολιτείας» με τα «χωριά» της περιφέρειας και η απόδοση στους Δημητσανίτες διάφορων αρνητικών χαρακτηριστικών, δηλαδή συλλογικών παρωνυμίων, ανακλούν μερικές από τις όψεις των

---

¹⁶⁹ Η Κυριακίδου-Νέστορος λαμβάνει πολύ σοβαρά υπόψη της αυτόν τον παράγοντα, όταν, στο ίδιο πάντα κείμενο, αναφέρεται στην περίπτωση μιας πολιτιστικής ενότητας, εκείνης των Καστανοχωριών της επαρχίας Βοΐου στη Δυτική Μακεδονία, για τα οποία επισημαίνει ότι διαφέρουν μεταξύ τους, όχι γιατί έτσι ορίζει μια ιστορική και φυσική αναγκαιότητα –εξάλλου, όπως σημειώνει, μοιράζονται τις ίδιες οικολογικές συνθήκες–, αλλά γιατί επιλέγουν να ξεχωρίζουν συνειδητά το ένα από το άλλο.

¹⁷⁰ Για σχετικό προβληματισμό από τη μεριά της αμερικανικής λαογραφίας, βλ. S. Jones (1976).

αντιθέσεων και των σχέσεων ανισότητας που διέπουν τις «φυσικές» χωρικές κλίμακες της παραδοσιακής κοινωνίας. Όπως επισημαίνει η Οικονόμου (2007: 43), «[τα συλλογικά παρωνύμια] που χρησιμοποιούνταν κατά το παρελθόν έπαιζαν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό των σχέσεων μεταξύ των γειτονικών κοινοτήτων». Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν, επίσης, οι διάφορες μορφές συμβολικών αντιθέσεων αλλά και ανοιχτών συγκρούσεων που διαπερνούν τις περιοχές που θεωρείται ότι αποτελούν μια χωρική ενότητα στο επίπεδο της μέσης κλίμακας.

Οι διηγήσεις που συνδέονται με τους «σπαγοραμμένους Δημητσανίτες» και οι σχετικές υποτιμητικές αναφορές σε αυτούς ως «οβραίους»¹⁷¹ φανερώουν την ύπαρξη τέτοιων σχέσεων ανισότητας, που εμπεριέχουν την αντίθεση, ακόμα και τη σύγκρουση. Η ιστορική βάση του υποτιμητικού αυτού χαρακτηρισμού σχετίζεται με το γεγονός ότι η Δημητσάνα υπήρξε, για λόγους που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, ένα τοπικό κέντρο ισχύος, μορφή της οποίας ήταν και η τοκογλυφία. Οι ανισότητες, κάθε άλλο παρά απύσες από την παραδοσιακή κοινωνία, αποτυπώνονται και στις αναπαραστάσεις του χώρου σε όλες του τις κλίμακες. Σε άλλες περιπτώσεις οι αντιθέσεις μεταξύ των κοινοτήτων στη μέση κλίμακα πήραν πιο πολιτικές μορφές. Για παράδειγμα, αμέσως μετά το ξέσπασμα της επανάστασης, μια από τις πρώτες αποφάσεις που κλήθηκε να λάβει η Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος στις 5 Ιουνίου 1822 στο Άργος ήταν το αίτημα των κατοίκων της Δημητσάνας «να άνεξαρτηθῆ ἡ κωμόπολις των ἀπό τῆς Καρυταίνης», δηλαδή από τη διοικητική δικαιοδοσία της Καρίταινας που αποτελούσε και την πρωτεύουσα του βλαετιού της Καρίταινας επί Τουρκοκρατίας.

Από την άλλη μεριά, τα «αντικειμενικά κριτήρια» (οικολογικά, ιστορικά) με βάση τα οποία συγκροτείται μια πολιτισμική περιοχή νοσηματοδοτούνται με τρόπο πολλές φορές αμφίσημο. Τα βουνά, ένα από τα εναργέστερα οικολογικά χαρακτηριστικά της

---

¹⁷¹Στην ίδια υποτιμητική διάθεση υπακούει και ο χαρακτηρισμός της Καρίταινας ως «πουτάνας» και της Ζάτουνας ως «μερελής», δηλαδή τρελής, στο δίστιχο «Δημητσάνα μπαρουτάνα και Καρίταινα πουτάνα, Παλιοχώρι και Δαφνί η Ζάτουνα είναι μερελή», όπως ακούγεται ακόμα και σήμερα στη Δημητσάνα. Σύμφωνα με τη σχετική ευτράπελη διήγηση, όταν τον 19ο αιώνα η Ζάτουνα ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του αυτόνομου από τη Δημητσάνα Δήμου Βουφαγίων, οι Ζατουνίτες προσπάθησαν να βομβαρδίσουν τη Δημητσάνα με ένα κανόνι, γεγονός που οι Δημητσανίτες εξέλαβαν ως ένδειξη ότι οι Ζατουνίτες «ήπιαν νερό από την απάνου βρύση της Ζάτουνας και ζουρλάθηκαν». Είναι ενδιαφέρον ότι η Γιαννοπούλου (1975: 433) στην έρευνά της για το Ζυγοβίσι δίνει μια εμπλουτισμένη εκδοχή του περιπαικτικού στιχουργήματος, από την οπτική γωνία των Ζυγοβιστινών, που αποδίδουν στα άλλα χωριά τους υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς κρατώντας για το Ζυγοβίσι την υπερηφάνεια του ορεινού τόπου, που είναι «στο κοντάρι ζυγισμένος»: «Παλιοχώρι και Δαφνί/Ζάτουνα η μερελή/και στη μέση των ορέων/κατοικία των Οβραίων/Δημητσάνα μπαρουτσάνα/και Καρίταινα πουτάνα/Ζυγοβίσι παινεμένο/στο κοντάρι ζυγισμένο».

Δημητσάνας και της ευρύτερης περιοχής της, στις αφηγήσεις των Δημητσανιτών ταυτίζονται συνήθως με τους ανοιχτούς ορίζοντες και με την αίσθηση ελευθερίας που αποπνέουν, σε αντίθεση με τους κλειστούς ορίζοντες της πεδιάδας. Η ταύτιση του ορεινού χώρου με την ελευθερία, την ανθρώπινη ευτυχία και τη σωματική ευρωστία εκδηλώνεται σε διάφορες μορφές πολιτισμικών εκφράσεων και λαϊκής ιδεολογίας, όπως τα δημοτικά τραγούδια. Οι πιο ηλικιωμένοι Δημητσανίτες τραγουδούν ακόμα ένα από αυτά, το οποίο, όπως υποστηρίζουν με περηφάνια, μιλάει για τα δημητσανίτικα βουνά:

Μωρέ γρήγορα να 'ρθεις άνοιξη/να 'ρθει το καλοκαίρι/να 'βγουν οι βλάχοι στα βουνά/να βγουν κι οι βλαχοπούλες/με τα κατσίκια στην ποδιά/ και με τ' αρνιά στα χέρια/να βγει η Φροσύνη η όμορφη /να ξεκαλοκαιριάσει/να πει νερό από τον Αγιο-Λιά και απ' τον Αγιο-Νικόλα/ να της περάσει η αρρωστιά/ να της κοπούν κι οι θέρμες.

Η ίδια πολιτισμική αναπαράσταση του ορεινού χώρου φαίνεται –μέσω της αντίθεσης αυτή τη φορά– και στον χαρακτηρισμό «νεροβρασμένες»¹⁷² που απέδιδαν στις γυναίκες από τα ημιορεινά χωριά της Γορτυνίας, τις οποίες απέφευγαν να πάρουν συζύγους στη Δημητσάνα. Συχνά, μάλιστα, στις συζητήσεις για «τη ζωή τη δικιά μας», όπως έλεγαν οι γηροντότεροι, προκειμένου να κάνουν πιο απτή τη διαφορά μεταξύ «νεροβρασμένων»¹⁷³ και ορεινών γυναικών, έφερναν ως παράδειγμα τις γυναίκες από του Βαλτεσινίκου, τα Μαγούλιανα και του Γαρτζενίκου, που πριν από τον πόλεμο εργάστηκαν στην οδοποιία ως εργάτριες σπάζοντας πέτρες με το σφυρί και «με τις κάλτσες στα χέρια». Στο ίδιο πνεύμα έχει ενδιαφέρον η παρετυμολόγηση του τοπωνυμίου Μαγούλιανα που πρότεινε ένας Δημητσανίτης, ως προερχόμενο από τα κόκκινα, γεμάτα υγεία μάγουλα των γυναικών του.

Και η ορεινότητα, όπως την αφηγούνται οι Δημητσανίτες, κυρίως σε σχέση με την εμπειρία της μετανάστευσης και της ξενιτειάς, διαμορφώνει χαρακτήρες

¹⁷² Ενδιαφέρον έχουν ορισμένα στατιστικά στοιχεία για την ελονοσία στην περιοχή της Γορτυνίας. Όπως θυμάται ο Παπαχρήστου (2000: 178), το 1938 εξετάστηκαν τα παιδιά του Παλούμπα και βρέθηκε ότι το 42% έπασχε από ελονοσία. Στα πιο πεδινά χωριά της περιοχής, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας, το ποσοστό είναι πολύ υψηλότερο (Κακουραϊίκα 82%, Βλάχοι 83%, Κοκορά 65%, Λουτρά 48%).

¹⁷³ Αξίζει να παρατεθούν όσα λέει η Α. Οικονόμου (2007: 42) για την κοινωνική σημασία των συλλογικών παρωνυμίων: «Τα παρωνύμια αποτελούν αξιακές κατηγορίες, αποδίδουν κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, καθορίζουν τις γαμήλιες στρατηγικές, αποτελούν κριτήρια ετεροπροσδιορισμού και συγκρότησης της τοπικής ταυτότητας». Τόσο οι γαμήλιες στρατηγικές όσο και η συγκρότηση της τοπικής ταυτότητας αποτελούν μέρος αυτού που ορίσαμε ως κοινωνική παραγωγή του χώρου.

σκληραγωγημένους στις δυσκολίες της ζωής και αποφασισμένους να προκόψουν, επειδή ακριβώς δεν έχουν άλλη επιλογή. Έτσι εξηγείται, σύμφωνα με τους ίδιους, η πληθώρα των επιτυχημένων εμπόρων και επιχειρηματιών από τη Γορτυνία, που έφυγαν πάμπτωχοι από τα ορεινά χωριά τους, αλλά πολύ γρήγορα προόδευσαν, χωρίς ποτέ να ξεχάσουν την καταγωγή τους και την ορεινή γενέτειρά τους, εκδηλώνοντας ακόμη και σήμερα την ευγνωμοσύνη τους στον «τόπο που αναστήθηκαν» με διάφορες μορφές ευεργεσίας.

Από την άλλη όμως μεριά, ένας από τους πιο ηλικιωμένους πληροφορητές όταν έκανε λόγο για τους παλιούς αμπελώνες της Δημητσάνας, που μέχρι και πριν από τρεις δεκαετίες καταλάμβαναν τις περιοχές από την Μπολιάνα μέχρι τη Μονόπορη, μιλούσε με τρόπο επικριτικό για τους χωρικούς από τα πιο μακρινά χωριά του ανατολικού Μαινάλου, που τους έκλεβαν τα σταφύλια την περίοδο του τρύγου, επειδή «ήταν ορεινοί». Η αναπαράσταση της ορεινότητας όχι ως πλεονεκτήματος, αλλά ως φυσικού μειονεκτήματος που οδηγεί στην κλοπή ως «πρωτόγονη» και «απολίτιστη» συμπεριφορά μπορεί να συμβαδίζει με τις ρομαντικές νοηματοδοτήσεις των βουνών και της ορεινότητας: δεν είναι η γεωγραφία με τη μορφή του αδιαμεσολάβητου φυσικού παράγοντα που έχει τον πρώτο λόγο, αλλά οι συλλογικές νοηματοδοτήσεις της ως αποτέλεσμα ευρύτερων ιστορικών συγκυριών.

Έτσι, παρά την υπερηφάνεια και την πεποίθηση για την ανωτερότητα των βουνών και των ορεσίβιων, δεν λείπουν από τον λαϊκό λόγο και οι νύξεις για την υστέρηση του ορεινού χώρου σε σχέση με τους παραθαλάσσιους οικισμούς, γεγονός που φανερώνει και την ενσυνείδηση των ιστορικών μετασχηματισμών που κατέστησαν την πελοποννησιακή ενδοχώρα από πολλές απόψεις μειονεκτική σε σχέση με τις παράλιες περιοχές. Για παράδειγμα, η έκφραση «κατακαημένη Ανδρίτσεινα που 'σαι στα κορφοβούνια, αν ήσουνα στη θάλασσα θε ν' άξιζες μιλιούνια» εκφράζει ακριβώς αυτή την ιστορική αντίθεση μεταξύ ορεινών και παραθαλάσσιων περιοχών που διαπερνά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το σύνολο του πελοποννησιακού χώρου.

Σε παρόμοιες στρατηγικές εντάσσεται ο υποτιμητικός χαρακτηρισμός «βλάχος», που δηλώνει την καταγωγή από χωριό και την πολιτισμική καθυστέρηση¹⁷⁴. Η χρήση του

---

¹⁷⁴ Ακόμα και σήμερα στην Πελοπόννησο υπάρχει η ανάμνηση της αρχικής χρήσης της λέξης βλάχος, που σήμαινε τον κτηνοτρόφο και μάλιστα τον εποχιακά μετακινούμενο. Μια τέτοια χρήση της λέξης γίνεται φανερή στο τραγούδι που παραθέσαμε λίγο πιο πάνω («...να 'βγουν οι βλάχοι στα βουνά/να βγουν κι οι βλαχοπούλες...»).

αντανακλά τις διαδικασίες και τους αντιφατικούς όρους όχι μόνο της συγκρότησης των πολιτισμικών ενοτήτων, αλλά και ορισμένες από τις πιο διαδεδομένες γεωγραφικές φαντασίες του νεότερου ελληνικού πολιτισμού για τις σχέσεις και τις ιεραρχήσεις μεταξύ πόλης και χωριού. Ο χαρακτηρισμός «βλάχος» αποδιδόταν από τους Δημητσανίτες σε όσους ήταν από τα μικρότερα χωριά της Γορτυνίας:

Βλαχουριά ήσαντε εκ' ίσα κάτω η Γορτυνία, που λέμε εδώ η Ηραία, άμα ερχότανε «η παλιόβλαχα» λέγανε εδώ, ας πούμε η κοπέλα οτιδήποτε, ενώ εδώ οι Δημητσανίτισσες, ε άλλη λεπτότητα. Άνθρωποι είμαστε, εγώ δεν ήθελα να στενοχωρώ να λέω έτσι, α παλιόβλαχη έτσι, αλλά το είχανε, δεν ξέρω πώς το είχανε από τους γονείς τους: έρχονται οι βλάχοι.

Όμως ήταν και οι Δημητσανίτες, όπως και όλοι οι «επαρχιώτες», που έρχονταν αντιμέτωποι με τον ίδιο χαρακτηρισμό στα αστικά κέντρα¹⁷⁵, ο οποίος δήλωνε εκείνον που παρέμενε προσκολλημένος στις νοοτροπίες και τους αξιακούς κώδικες των αγροτικών κοινοτήτων και δεν είχε αφομοιώσει τον τρόπο ζωής του νεότερου αστικού πολιτισμού¹⁷⁶.

Παρ' όλα αυτά, ο υποτιμητικός χαρακτηρισμός του «βλάχου» δεν μπορεί να γίνει κατανοητός μόνο από την οπτική γωνία της αντιπαράθεσης ενός υποτιθέμενου συμπαγούς και ενιαίου αστικού πολιτισμού από τη μια πλευρά και ενός αγροτικού από την άλλη, παρά το γεγονός ότι αποκτά το νόημά του από την αντίστιξη δύο ουσιοποιημένων αρχετύπων, της αστικότητας και της αγροτικότητας. Όπως χρησιμοποιείται στην πράξη, πρέπει περισσότερο να θεωρηθεί ως μια μορφή έκφρασης πολιτισμικής υπεροχής και ανάλογης απόδοσης κατωτερότητας που αποκτά νόημα ως

¹⁷⁵ Για μια λογοτεχνική πραγμάτευση της αντίθεσης μεταξύ νεήλυδων επαρχιωτών και Αθηναίων τη δεκαετία του '50 έχει ενδιαφέρον το έργο του Δημητσανίτη λογοτέχνη Δημήτρη Γκιώνη, ιδιαίτερα το αφήγημα *Τώρα θα δεις*, όπου με λεπτή ειρωνεία, σαρκαστική και αυτοσαρκαστική διάθεση περιγράφει το προσωπικό τραύμα της βίαιης αποκοπής από το χωριό –η Δημητσάνα δεν κατονομάζεται πουθενά– και της ένταξης σε ένα αστικό πολιτισμικό περιβάλλον, όπως εκείνο της Αθήνας του '50.

¹⁷⁶ Είναι ενδιαφέρουσα η αναλογία που υπάρχει μεταξύ της θέσης των επαρχιακών πληθυσμών στον σύγχρονο ελληνικό πολιτισμό, όπως διαμορφώνεται στα αστικά κέντρα, και πρωτίστως στην Αθήνα από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, και της θέσης που αποδόθηκε στους σύγχρονους Έλληνες στο πλαίσιο της Ευρώπης μετά την απελευθέρωση. Όπως οι σύγχρονοι Έλληνες υπήρξαν οι «φτωχοί συγγενείς», οι αποσυνάγωγοι της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως αυτή διαμορφωνόταν από τις ηγεμονικές νεοκλασικές αναπαραστάσεις που θεωρούσαν μόνο την ελληνική κλασική αρχαιότητα άξια λόγου, έτσι και οι επαρχιακοί πληθυσμοί θεωρήθηκαν ως πολιτισμικά καθυστερημένοι την ίδια στιγμή που ο πολιτισμός των αγροτικών παραδοσιακών κοινοτήτων αναδεικνυόταν σε εθνική αξία, σε θεματοφύλακα της ελληνικότητας.

έκφραση των ιεραρχιών δύναμης που αναπτύσσονταν και στο εσωτερικό των αγροτικών κοινωνιών. Και επειδή πολλές από αυτές τις σχέσεις δύναμης ήταν σχέσεις χωρικές, οι πολιτιστικές ενότητες της μέσης κλίμακας δεν συγκροτούνταν πάντοτε ως «συστάδες ισότιμων χωριών», αλλά και ως «χώρα και χωριά», όπως λέει η Α. Κυριακίδου-Νέστορος, κάνοντας μια νύξη για τις άνισες σχέσεις μέσα από τις οποίες συγκροτείται ο χώρος στη μέση κλίμακα.

Με σκωπτικούς χαρακτηρισμούς, εξάλλου, που αντανakλούσαν την ίδια στρατηγική απόδοσης πολιτισμικής απόκλισης και κατωτερότητας αντιμετώπιζονταν και οι Δημητσανίτες από τις γειτονικές κοινότητες. Ο χαρακτηρισμός, για παράδειγμα, «τσετσέδες», που εκτός από αυτόν του «οβραίου» τούς αποδιδόταν, οφειλόταν στην εκτεταμένη παρουσία στην περιοχή του γνωστού στην Πελοπόννησο γλωσσικού φαινομένου του τσιτακισμού, της προφοράς δηλαδή του φθόγγου k ως ts¹⁷⁷, που απόκλινε από τον τρόπο που ομιλούνταν η ελληνική γλώσσα από τους αστικούς πληθυσμούς.

Παρόμοιες κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες συγκρότησης των ταυτοτήτων μπορεί να επισημάνει κανείς και στο επίπεδο της μεγάλης κλίμακας, όπως αυτή προσδιορίζεται από την Α. Κυριακίδου-Νέστορος, αυτή της περιφέρειας. Η ταύτιση, για παράδειγμα, των Πελοποννησίων με την ίδια την κρατική εξουσία και την άσκηση της στο όνομα μάλιστα του έθνους έχει τις ρίζες της στην περίοδο συγκρότησης του ελληνικού κράτους, της ανάδειξης της Αθήνας σε πρωτεύουσα και της εδραίωσης των πολιτικών, ιδεολογικών και πολιτισμικών μηχανισμών επιβολής της κεντρικής εξουσίας.

Αυτές οι επίπονες διαδικασίες επέκτασης της κεντρικής εξουσίας σε βάρος των τοπικών κοινωνιών του ορεινού κυρίως χώρου και του αξιακού τους κόσμου ανακλάται με τον πλέον παραστατικό τρόπο στο διήγημα «Νέοι Θεοί» του Α. Καρκαβίτσα. Ο νεαρός ενωμοτάρχης της χωροφυλακής Παπαθεοδωρακόπουλος με καταγωγή από την πεδινή Γαστούνη, φορέας της κρατικής εξουσίας και επιφορτισμένος με την εκκαθάριση από τους ληστές μιας ορεινής περιοχής της Δωρίδας, της Βουνιχώρας, παραβγαίνει στο σημάδι με τον ανυπότακτο Ρουμελιώτη γέροντα Χειμάρρα. Η ήττα του Χειμάρρα είναι

---

¹⁷⁷ Πολλές γλωσσολογικές μελέτες υποστηρίζουν ότι η ορεινή ενδοχώρα υπήρξε –πριν από την κατίσχυση της μίας και ομογενοποιημένης νεοελληνικής γλώσσας, που διαμορφώθηκε στις πόλεις– μια από τις περιοχές της Πελοποννήσου, όπου το φαινόμενο ήταν πολύ διαδεδομένο, άποψη που ενισχύεται και από την ανάγνωση εγγράφων του 19ου αιώνα ή και παλιότερων.

ολοκληρωτική, καθώς το καριοφύλι του δεν μπορεί να συναγωνιστεί το σύγχρονο τουφέκι του ενωμοτάρχη: πρόκειται για την αναπόφευκτη καθυπόταξη στη δύναμη της κεντρικής κρατικής εξουσίας –την οποία εκπροσωπεί η Πελοπόννησος και ο Πελοποννήσιος χωροφύλακας– των περιφερειακών από χωρική άποψη και περιθωριακών από ιδεολογική σκοπιά αυτονομιών, που συμβολίζει ο γερασμένος κλέφτης της Ρούμελης. Τα επίπεδα των αντιθέσεων, όπως αντικατοπτρίζονται στο διήγημα, είναι πολλά: η κεντρική εξουσία με επίκεντρο την Αθήνα αντιτίθεται στην επαρχία, ο πεδινός χώρος στον ορεινό, η Πελοπόννησος στη Ρούμελη, τα νέα ήθη στους παλαιότερους αξιακούς κώδικες της τιμής και της λεβεντιάς¹⁷⁸.

Μετά, μάλιστα, την ενσωμάτωση των βορειότερων περιοχών της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης στο ελληνικό κράτος, η φιγούρα του Πελοποννήσιου θα ταυτιστεί με τους καταπιεστικούς μηχανισμούς που αναλάμβαναν την προσαρμογή των ποικίλων εθνοτικών πληθυσμών των νέων επαρχιών στις πολιτισμικές ταυτότητες που διέκριναν έναν «καθαρό Έλληνα». Η προσαρμογή αυτή αφορούσε κυρίως τη γλώσσα και την εθνική συνείδηση, όπως είχαν διαμορφωθεί στην Παλαιά Ελλάδα¹⁷⁹. Παράλληλα όμως, η Παλιά Ελλάδα ταυτίστηκε με μια στενόκαρδη και μυωπική εκδοχή «ελλαδικότητας» σε αντίθεση με τους ανοιχτούς ορίζοντες και την ευρύτητα του ελληνισμού της διασποράς, που εκπροσωπείται πολύ περισσότερο από τον βορειοελλαδικό ελληνισμό, αντίθεση η οποία μεταφέρθηκε και σε πολιτικό επίπεδο την εποχή του εθνικού διχασμού μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών¹⁸⁰.

Μέρος της συλλογικής αναπαράστασης του Πελοποννήσιου είναι και η ικανότητα να προωθεί τα συμφέροντα του τόπου του, αξιοποιώντας τα μοραϊτικά δίκτυα πολιτικής επιρροής που εδραιώθηκαν από νωρίς στο νεοελληνικό κράτος. Οι μελέτες κυρίως του

---

¹⁷⁸ Ειδικά η αντίθεση της Πελοποννήσου με τη Ρούμελη σχετίζεται με πολύ βαθύτερες ιστορικές πραγματικότητες, ιδεολογικές και άλλες, που αντανακλούν ζυμώσεις που εκτείνονται πολύ πέρα από την επαναστατική και την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο. Παράδειγμα, το «νομίμως εμπαιθές», όπως το χαρακτηρίζει η Σκοπετέα (1988: 26-27), έργο του Βλαχογιάννη έναντι της Πελοποννήσου. Πάντως, η ιστορική φύση και τα όρια των χωρικών αντιθέσεων που διαπερνούν τη νεοελληνική ιδεολογία δεν έχει μελετηθεί αυτοτελώς, παρά την αφθονία σχετικών ιστορικών πηγών.

¹⁷⁹ Για τον εθνικοποιητικό ρόλο των «παλιοελλαδικών» κρατικών υπαλλήλων στη Μακεδονία μετά το 1922 πολύ χαρακτηριστικές είναι οι από πρώτο χέρι εμπειρίες που περιγράφει ο Α. Βαζούρας, αντεισαγγελέας Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης, σε σειρά αυτοβιογραφικών άρθρων του στην εφημερίδα *Το Βήμα* το 1976 (το σχετικό απόσπασμα στο Ρήγος, 1988: 253-255).

¹⁸⁰ Μια εκδοχή συμμετοχής του λαογραφικού λόγου στη συγκρότηση των γεωγραφικών φαντασιών και των περιφερειακών ταυτοτήτων, συγκεκριμένα της αντίθεσης μεταξύ Πελοποννήσου και Ρούμελης, είναι ο διάλογος μεταξύ του Ρουμελιώτη Βλαχογιάννη και του Μοραΐτη Κουγέα σχετικά με τον χαρακτήρα ή και την ίδια την ύπαρξη των μοραϊτικών, κυρίως αρκαδικών, κλέφτικων τραγουδιών.

Σέργη αλλά και του Αυδίκου για τη συγκρότηση των περιφερειακών ταυτοτήτων στη Νάξο και την Ήπειρο αντίστοιχα δίνουν ορισμένα εθνογραφικά παραδείγματα των συλλογικών αυτών αναπαραστάσεων του Πελοποννήσιου ως «καταφερτζή» και «πονηρού»¹⁸¹ (Σέργης, 2000: 366 κ.ε., όπου προβάλλεται ο μοραϊτισμός ως πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς για την προώθηση των τοπικών συμφερόντων· Αυδίκος, 1993: 114).

Ακόμα και σήμερα οι συλλογικές αναπαραστάσεις της Πελοποννήσου αιωρούνται μεταξύ της εικόνας της ως κατ' εξοχήν ελληνικής περιοχής που συνδέεται με το κλασικό παρελθόν –κυρίως λόγω του πλούτου της σε σημαντικά αρχαιολογικά μνημεία– και τον αγώνα για εθνική «παλιγγενεσία» και της απαξίας που επιφέρει η έλλειψη «τοπικού πολιτισμού», καθώς σε μεγάλο βαθμό θεωρείται ένα ακόμα προάστιο της «πολιτισμικής χοάνης» των Αθηνών, ένας τόπος χωρίς πολιτισμική διάκριση, μια άλλη εκδοχή του «τόπου χωρίς πολιτισμό», χαρακτηρισμός που αποδίδεται, σύμφωνα με την Green (2005:100), στο Πωγώνι¹⁸². Από την άλλη πλευρά, δεν είναι λίγες οι πελοποννησιακές περιοχές που αναπαριστούνται ως κατ' εξοχήν «εξωτικές», όπως η Μάνη.

Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, εκείνο που καθιστά μια περιοχή «περιφέρεια» σε σχέση με ένα κέντρο, δεν προκύπτει ως φυσική διαδικασία από ορισμένα εγγενή χαρακτηριστικά. Σε τελική ανάλυση, ένα έγκυρο και κρίσιμο ερώτημα μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: μέσω ποιων διαδικασιών ένας τόπος αναδεικνύεται ως κέντρο και πώς στη συνέχεια εντάσσει τις διάφορες τοπικότητες στις ιεραρχικές σχέσεις κέντρου-περιφέρειας. Και ως προς αυτό, η Πελοπόννησος συγκροτήθηκε ως περιφέρεια, όπως θα

---

¹⁸¹ Στο διήγημα του Α. Καρκαβίτσα «Πατρίδα» ανακλώνται οι αντιθέσεις Μοραϊτών και Ρουμελιωτών ως μία από τις κυρίαρχες όψεις της γεωγραφικής φαντασίας του νεότερου ελληνισμού. Ο Πελοποννήσιος Λαμπρόπουλος, που ζει μια ευχάριστη ζωή χάρη στην πονηριά και τον καιροσκοπισμό του, αντιπαρατίθεται με τη φιγούρα του Ρουμελιώτη Πετρολέτσου, που έχει απολέσει τα πάντα για χάρη της πατρίδας. Ο Λαμπρόπουλος προσωποποιεί την ταύτιση των Μοραϊτών με την πονηριά, τον αριβισμό, την κατήλευση του εθνικής ιδεολογίας για προσωπικά οφέλη, σε αντίθεση με τον ανιδιοτελή και αυτοθυσιαστικό εθνισμό του Πετρολέτσου.

¹⁸² Είναι χαρακτηριστικό ότι στον χάρτη που δημοσιεύει η Γκέφου-Μαδιανού (1999: 414), στον οποίο σημειώνονται οι ανθρωπολογικές έρευνες που διεξήχθησαν στην Ελλάδα κυρίως τη δεκαετία του 1990, φαίνεται ότι μόνο μία εθνογραφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στον πελοποννησιακό χώρο την περίοδο αυτή (στη Μάνη συγκεκριμένα). Την ίδια περίοδο τα ζητήματα αιχμής της συζήτησης στην ανθρωπολογία αφορούσαν τους εθνοτικούς και εθνικιστικούς ανταγωνισμούς που είχαν αναζωπυρωθεί στα Βαλκάνια, το κοινωνικό φύλο κ.ά.

δούμε, μέσω των ίδιων ιδεολογικών και πολιτικών μηχανισμών που ανέδειξαν τους τόπους σε «επαρχίες» μιας εθνικής επικράτειας.

3. Γαμήλιες ανταλλαγές και χώρος: η μέση κλίμακα ως περιοχή γαμηλιακής στρατολόγησης

Όπως υποστηρίζει η Σκουτέρη-Διδασκάλου (1991: 286-7), η κοινωνική οργάνωση της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας στηρίζεται πάνω από όλα σε μια διάκριση στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται η χωρική μεταφορά «μέσα/έξω». Όπως όμως επισημαίνει όσον αφορά την κατά φύλα οργάνωση του μυθικού χώρου, η ταύτιση του «έξω» με τη γυναίκα (θηλυκά εξωτικά όντα, όπως νεράιδες κ.ά.) δεν αντικατοπτρίζει τον πραγματικό κόσμο, αλλά τις «κοινωνικές ταξινομήσεις ως μέσο για την παραγωγή και την αναπαραγωγή των δομών της εξουσίας». Κάτι τέτοιο μπορεί να υποστηριχθεί και για τη σημασιολόγηση του «μέσα» και του «έξω» ως κατηγοριών επί τη βάση των οποίων συγκροτείται η παραδοσιακή δομή του χώρου: δεν αποτελούν οριοθετημένες και «καθαρές» κατηγορίες, αλλά αντικατοπτρίζουν τις εντάσεις και τις συγκρούσεις που σχετίζονται με την παραγωγή και την αναπαραγωγή των δομών της εξουσίας, με άλλα λόγια με την κοινωνική παραγωγή του χώρου.

Αν δεχτούμε ότι οι χωρικές ενότητες της μέσης κλίμακας προκύπτουν από ένα σύνολο ανταλλαγών και επαφών σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής, θα ήταν χρήσιμο να δούμε πώς διαμορφώνεται η μέση κλίμακα ως περιοχή γαμηλιακής στρατολόγησης, ως χώρος στον οποίον απευθύνονταν οι Δημητσανίτες προκειμένου να αναζητήσουν νύφες και γαμπρούς. Οι γαμήλιες ανταλλαγές εμπεριέχουν τη χωρική διάσταση σε διάφορες εκδοχές, π.χ. ως τόπο εγκατάστασης του ζευγαριού, ως τόπο καταγωγής της νύφης («παπούτσι από τον τόπο σου...») κ.ά. Δεδομένου, μάλιστα, ότι η ενδογαμία των αγροτικών κοινοτήτων ήταν προτιμητέα γαμηλιακή στρατηγική στο πλαίσιο των παραδοσιακών νοοτροπιών, πώς διαμορφώνεται και πώς μετασχηματίζεται το πρώτο συνθετικό του όρου, το «ένδον», σε σχέση πάντα με ένα «έξω», τα όρια του οποίου είναι ρευστά και μεταβαλλόμενα;

Προκειμένου να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά, ανατρέξαμε στο αρχείο γάμων της Ιεράς Μητρόπολης Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως, στο οποίο καταγράφονται όλοι οι γάμοι που τελούνται στα όρια της Μητρόπολης από το 1886 μέχρι σήμερα¹⁸³. Όπως είναι ευνόητο, το στοιχείο που μας ενδιαφέρει περισσότερο είναι η πατρίδα της νύμφης και του νυμφίου, η οποία αρχίζει να καταχωρείται στο αρχείο από το έτος 1902 και έπειτα. Για τα έτη που προηγούνται δεν έχουμε σχετική καταχώρηση, κατά συνέπεια δεν μπορούμε να συναγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Τα επώνυμα των νεονύμφων αποτελούν μια πρώτη ένδειξη, όχι όμως απολύτως ασφαλή, καθώς το ίδιο επώνυμο συχνά απαντάται σε οικογένειες που κατοικούν στα γειτονικά με τη Δημητσάνα χωριά. Από τις καταχωρήσεις που φέρουν χρονολογία τέλεσης γάμου από το 1902 και μετά καταγράψαμε τους γάμους στους οποίους είτε το ζευγάρι, είτε ο «νυμφίος» ή η «νύμφη» εμφανίζονταν να έχουν ως πατρίδα τη Δημητσάνα. Με τον όρο «πατρίς» είναι ευνόητο ότι στο αρχείο καταγράφεται ο τόπος κατοικίας, όπως άλλωστε συμβαίνει και σήμερα στις καταχωρήσεις στο βιβλίο γάμων.

Επιλέξαμε να λάβουμε υπόψη τις καταχωρήσεις που φέρουν χρονολογία τέλεσης γάμου μέχρι και το 1940. Η επιλογή του 1940 ως καταληκτικού χρονολογικού ορίου σχετίζεται με τη βásiμη υπόθεση ότι ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος που ακολούθησε αποτέλεσαν σημαντικές τομές για τη Δημητσάνα. Κατ' αρχάς πληθυσμιακά: στην απογραφή του 1951 ο πληθυσμός της πέφτει περίπου κατά 25%, αφού απογράφονται 1.710 κάτοικοι. Ο συνολικός αριθμός των γάμων που τελούνται στη Δημητσάνα φθίνει, τόσο λόγω των γεγονότων της δεκαετίας του 1940, όσο και λόγω της αθρόας πλέον μετακίνησης των Δημητσανιτών σε αστικά κέντρα, γεγονότα που δεν είναι, βεβαίως, άσχετα μεταξύ τους. Ο συνολικός αριθμός τελούμενων γάμων πέφτει πολύ και την πολεμική περίοδο 1912-13, έπειτα όμως ακολουθεί η ανάκαμψη, κάτι που δεν συμβαίνει μετά τη δεκαετία του '40. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 ο αριθμός των τελούμενων γάμων στη Δημητσάνα είναι πάντα μονοψήφιος και με σαφέστατη πτωτική τάση, που θα αγγίζει ορισμένες χρονιές και το απόλυτο μηδέν.

---

¹⁸³ Με τη ίδρυση του ελληνικού κράτους δημιουργήθηκαν δέκα επισκοπές που αντιστοιχούσαν στους δέκα νομούς. Η επισκοπή Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως σχηματίστηκε το 1852 όταν η περιοχή της Μεγαλόπολης αποσπάστηκε από την επισκοπή Μαντινείας και μαζί με τη Γορτυνία σχημάτισαν τη Μητρόπολη Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως, που υφίσταται μέχρι σήμερα (Φλούδας, 1960).

Η ανδροπατροτοπική εγκατάσταση είναι ο κανόνας για την περιοχή που μελετάμε, παράδοση που συνδεόταν με το γεγονός ότι η πατρική περιουσία διανεμόταν στους γιους μετά τον θάνατο του πατέρα¹⁸⁴. Βέβαια, και η κινητικότητα των ανδρών δεν ήταν απίθανη, δεδομένου ότι μπορούσε ο άντρας να μετακινηθεί στο σπίτι της συζύγου του ως σώγαμπρος. Κάτι τέτοιο όμως δεν θεωρούνταν καλή προοπτική, καθώς το κοινωνικό γόητρο του άνδρα που «πήγαινε σώγαμπρος» δεχόταν σοβαρό πλήγμα¹⁸⁵. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τις δύο πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα η υπερατλαντική μετανάστευση ήταν αθρόα, οπότε η νεοτοπική εγκατάσταση πρέπει να θεωρείται διαδεδομένη, συνοδευόμενη μάλιστα και από τη μετανάστευση του νιόπαντρου ζευγαριού στην Αμερική. Φυσικά, όσον αφορά την εγκατάσταση του ζευγαριού μετά τον γάμο το αρχείο δεν δίνει καμιά πληροφορία.

Τα προβλήματα που θέτει η ίδια η φύση του αρχείου γάμων είναι πολλά. Πρώτον, καταγράφονται μόνο όσοι γάμοι Δημητσανιτών, ανδρών και γυναικών, τελούνταν εντός των ορίων της Ι. Μητροπόλεως Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως. Δεδομένου πως σύμφωνα με την παράδοση ο γάμος τελούνταν στον τόπο καταγωγής της νύφης, το αρχείο μάς δίνει στοιχεία για την πλήρη καταγραφή του χώρου από τον οποίο αναζητούσαν σύζυγο για τις κόρες και τις αδερφές της οικογένειας οι Δημητσανίτες, καθώς οι γυναίκες δεν είχαν λόγο στην επιλογή του συζύγου τους¹⁸⁶. Ο αντίστοιχος χώρος από τον οποίο αντλούσαν νύφες οι Δημητσανίτες δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με την ίδια ακρίβεια, δεδομένου ότι το αρχείο δεν παρέχει κανένα στοιχείο για όσους Δημητσανίτες έπαιρναν γυναίκα από περιοχή εκτός ορίων της μητρόπολης, καθώς ο γάμος δεν καταγραφόταν καθόλου σε αυτό, αφού το μυστήριο τελούνταν στα όρια άλλης

---

¹⁸⁴ Τη συγκινησιακά φορτισμένη στιγμή της αποχώρησης της νύφης από το πατρικό της σπίτι προκειμένου να εγκατασταθεί στο σπίτι του γαμπρού αποδίδει και το τραγούδι που τραγουδιόταν στη Δημητσάνα: «Μια Παρασκευή, ένα Σαββάτο βράδυ/Μάνα, καλέ μάνα με έδιωξες/Μάνα με έδιωξες από τ' αρχοντικό μας/κι ο πατέρας μου, κι αυτός μου λέει να φύγω».

¹⁸⁵ Το μειωμένο αυτό γόητρο ανακλά η παροιμία που ακόμα λέγεται στη Δημητσάνα: «κάλλιο στο παλούκι, πάρα σώγαμπρος».

¹⁸⁶ Οι Δημητσανίτισσες θυμούνται με ανάμεικτα συναισθήματα την εποχή που «ο γάμος εγινότανε και μόνο με τη θέληση του πατέρα του γαμπρού και του πατέρα της νύφης. Αυτοί, συνήθως ήσαντε φίλοι και καμιά φορά, 'κει που επίνανε, πρότεινε ο ένας στον άλλο ν' αρραβωνιαστούνε τα παιδιά τους, να συμπεθεριάσουνε. Μόλις πια τα τελειώνανε οι δυο πατεράδες και συμφωνάγανε, είτε μόνοι τους είτε με τη μεσολάβηση του συμπεθεριάστη, το λέγανε πια στα παιδιά τους. Δεν τα ρωτάγανε. Πήγαινε ο πατέρας στο σπίτι κι έλεγε: “ξέρεις τι; Σ' αρραβωνιάσαμε”. Η κοπέλα συνήθως δεν έλεγε τίποτα» (μαρτυρία Αικ. Πασιαλή στο Αγγελοπούλου, 2006: 74). «Ο πατέρας τα κανόνιζε όλα. Το κορίτσι ετοιμάζε την προίκα και περίμενε να πει το “ναι” ο πατέρας της και να την παντρεύει. Δεν την ερώταγε την τσούπα ο πατέρας. Λίγες ήσαντε εκείνες που αντιδράγανε. [...] Πολλές φορές ο πατέρας δεν το 'λεγε στην κόρη ότι θα την αρραβωνιάσει» (Αγγελοπούλου, ό.π.).

μητρόπολης¹⁸⁷. Πάντως, το γεγονός ότι η περιοχή που υπάγεται στην εποπτεία της Ι. Μητρόπολης Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως είναι αρκετά ευρύτερη από τον γορτυνιακό χώρο, περιορίζει πολύ τις απώλειες αυτού του είδους. Για παράδειγμα, η Μεγαλόπολη και τα γύρω χωριά ανήκουν στην Ι. Μητρόπολη Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως, μολονότι η Μεγαλόπολη δεν ανήκε διοικητικά στην επαρχία Γορτυνίας. Αντιθέτως, μπορούμε να έχουμε ακριβή εικόνα για τον αριθμό των Δημητσανιτών που νυμφεύονται Δημητσανίτισσα ή γυναίκα που καταγόταν από τις περιοχές της Γορτυνίας αλλά και της Μεγαλόπολης.

Ο πληθυσμός της Δημητσάνας, όπως καταγράφεται στις απογραφές που διενεργήθηκαν το πρώτο μισό του προηγούμενου αιώνα, παραμένει σταθερός, χωρίς βέβαια να ανακλάται στα στοιχεία η μεταναστευτική εκροή της περιόδου 1900-1917. Συγκεκριμένα, στην απογραφή του 1920 απογράφηκαν 2.274 κάτοικοι, στην απογραφή του 1928 απογράφηκαν 2.168 κάτοικοι, ενώ 2.244 κάτοικοι απογράφηκαν σε εκείνη του 1940 (βλ. πίνακ. 2). Η σχετική πληθυσμιακή σταθερότητα της περιόδου 1900-1940 συνηγορεί στο να θεωρήσουμε ότι τα στοιχεία σχετικά με τη γαμήλια κινητικότητα που μας δίνει το αρχείο γάμων της Ιεράς Μητρόπολης Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως αφορούν μια περίοδο κατά την οποία η Δημητσάνα διατηρούσε σχετικά αλώβητο το δημογραφικό της δυναμικό, παρά το μεταναστευτικό κύμα που είχε προηγηθεί και την κάμψη της πληθυσμιακής αύξησης του 19ου αιώνα.

Από τους συνολικά 602 γάμους ανδρών και γυναικών από τη Δημητσάνα που τελέστηκαν στα όρια της μητρόπολης, στους 319, πάνω από τους μισούς δηλαδή, τόσο η νύφη όσο και ο γαμπρός ήταν από τη Δημητσάνα¹⁸⁸. Το στοιχείο αυτό αποκαλύπτει τον πυρήνα της ενδογαμίας των Δημητσανιτών, που είναι η ίδια η κοινότητα. Ενδιαφέρον όμως έχει το σύνολο των γαμήλιων ανταλλαγών που πραγματοποίησαν οι Δημητσανίτες και οι Δημητσανίτισσες εκτός κοινότητας (βλ. πίνακ. 6), το σύνολο των οποίων είναι 227. Έτσι, διαπιστώνει κανείς ότι η περιοχή με τον μεγαλύτερο αριθμό ανταλλαγών σχηματίζει έναν κύκλο, η περιφέρεια του οποίου ορίζεται από το Ζυγοβίσι, τη

¹⁸⁷ Έτσι εξηγείται και ο πολύ μικρός αριθμός γάμων Δημητσανιτών με μη Γορτυνίες που εμφανίζεται στο αρχείο: μόλις 11 από τους συνολικά 602 γάμους που έγιναν την περίοδο 1902-1940. Πρόκειται για γάμους Δημητσανιτών που τελέστηκαν στη Δημητσάνα, μολονότι η νύφη ήταν από αλλού, πιθανότατα γιατί ο γάμος δεν ήταν αποδεκτός από την οικογένειά της ή για άλλους λόγους. Ο πολύ μικρός αριθμός γάμων Δημητσανιτών με γυναίκες που δεν κατάγονταν από τη Γορτυνία αποδεικνύει επίσης ότι η παράδοση της τέλεσης του γάμου στον τόπο της νύφης ήταν σχεδόν απαράβατη.

¹⁸⁸ Στην περιοχή Δημητσάνας συγκαταλέγονται και οι δύο οικισμοί του Παλιοχωρίου και της Καρκαλούς.

Στεμνίτσα, το Μουλάτσι, τη Ζάτουνα, του Ράφτη, τα Λαγκάδια, του Σέρβου και τα μικρότερα χωριά κοντά στη Δημητσάνα που περιλαμβάνονται στον κύκλο αυτό, δηλαδή τη Μελισσόπετρα (Τρεστενά), την Παναγιά (Ζέρζοβα), τη Ριζοσπηλιά (Στρούζα), τον Βλόγκο, του Ράδου, του Μάρκου. Τα Μαγούλιανα, μολονότι λίγο έξω από τον κύκλο αυτό, επίσης είχαν αρκετές γαμήλιες ανταλλαγές με τη Δημητσάνα· ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι οι Μαγουλιανίτισσες θεωρούνταν εύρωστες γυναίκες γεμάτες υγεία.

Οι κοινότητες που αποτελούν την περιφέρεια του κύκλου ή βρίσκονται στο εσωτερικό του ακόμη και σήμερα θεωρούνται από τους Δημητσανίτες οικεία περιοχή, όπως μου είπε ένας από τους πληροφορητές, είναι «η γούβα η δικιά μας». Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτές είναι περίπου και οι περιοχές, στις οποίες έφτανε και η εμβέλεια του εβδομαδιαίου παζαριού και της αγοράς της Δημητσάνας· δεν πρέπει να αφίσταται και πολύ από την πραγματικότητα αν στις κοινότητες αυτές εντοπίσει κανείς τη μέση κλίμακα για την οποία έκανε λόγο η Κυριακίδου-Νέστορος στο κείμενο που αναφέραμε νωρίτερα.

Τα χωριά της Ηραίας, όπως και η Βυτίνα και η Καρίταινα, σχηματίζουν έναν δεύτερο ευρύτερο κύκλο πιο περιορισμένων ανταλλαγών, παρά το γεγονός ότι οι περιοχές αυτές ανήκουν επίσης στη Γορτυνία. Εκεί πλέον η εμβέλεια της Δημητσάνας ως περιοχής που έπαιρνε και έδινε νύφες σταδιακά αποδυναμώνεται, μολονότι στον κύκλο αυτόν περιλαμβάνονται και μεγαλύτερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, δηλαδή πολυαριθμότερες δεξαμενές υποψήφιων «νυμφίων» και «νυμφών» (βλ. πίνακ. 6).

Μια τρίτη κατηγορία γαμήλιων ανταλλαγών για τις οποίες το αρχείο της μητρόπολης μας δίνει πληροφορίες είναι οι γάμοι στους οποίους η νύφη ήταν Δημητσανίτισσα και ο γαμπρός ήταν «ξένος», από άλλα δηλαδή μέρη. Πρόκειται για 45 συνολικά γάμους με γαμπρούς κυρίως από την Ηλεία (Πύργο και Ολυμπία) και τη Μεσσηνία (περιοχές της Τριφυλλίας), και δευτερευόντως την Τρίπολη, την Αθήνα, την Κορινθία, την Αθήνα και άλλες περιοχές έξω από την Πελοπόννησο (Πράμαντα, Πάφος, Κρικεύκι, Άμφισσα). Η σχετική ελκτική δύναμη των περιοχών της Τριφυλλίας, του Πύργου και της Ολυμπίας αντανακλά τις στενές σχέσεις που συνδέουν τις περιοχές αυτές με τη Δημητσάνα: πρόκειται για τις περιοχές που συνήθως ξεχειμώνιαζαν τα δημητσανίτικα κοπάδια –ας θυμηθούμε πού πάντρεψαν την αδελφή τους και από πού πήραν γυναίκες τα παιδιά του γερο-Κώστα–, αλλά και περιοχές που οι Δημητσανίτες και

οι Δημητσανίτισσες αναζητούσαν εποχιακή αγροτική εργασία, κυρίως στις εκτεταμένες ελαιοκαλλιέργειες των περιοχών αυτών, μιας και οι σταφιδοκαλλιέργειες την περίοδο που εξετάζουμε είχαν περάσει σε φάση παρακμής.

Η χρήση των αριθμητικών δεδομένων και των στατιστικών, όπως εμφανίζονται στην προσέγγιση που μόλις προηγήθηκε, δεν αποσκοπεί στο να δημιουργήσει την επίπλαστη αίσθηση ενός «στατιστικού ρεαλισμού», που υποτίθεται ότι μπορεί να συνοψίσει με τρόπο «αντικειμενικό» τις διαδικασίες συγκρότησης του χώρου. Ο χώρος ως συλλογική εμπειρία προκύπτει από σύνθετες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες που, απεναντίας, δεν είναι δυνατόν να συνοψιστούν σε καμιά αριθμητική σχέση. Από την ανάλυση που προηγήθηκε μπορεί κανείς να κρατήσει το γεγονός ότι η συγκρότηση της μέσης κλίμακας δεν μπορεί να ταυτίζεται άκριτα με τις διοικητικές ενότητες, στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτή της Γορτυνίας. Η έκφραση η «γούβα η δική μας», ανακλά μια διάχυτη σε όλους τους ηλικιωμένους Δημητσανίτες αίσθηση του χώρου, που είναι δύσκολο να περιγραφεί από όσους τη βίωσαν ως ζώσα ιστορική πραγματικότητα, επειδή ακριβώς αποτελούσε μέρος της καθημερινής πράξης της κατοίκησης. Η στατιστικού τύπου ανάλυση που προηγήθηκε μπορεί να φανεί χρήσιμη, στο μέτρο που κάνει μία όψη αυτής της αίσθησης του χώρου λίγο πιο κατανοητή στον ερευνητή.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τις σύνθετες αυτές διαδικασίες μέσω των οποίων συγκροτούνταν η αίσθηση του χώρου ως συλλογική εμπειρία των Δημητσανιτών την εποχή που η παραδοσιακή οργάνωση της τοπικής κοινωνίας βρισκόταν στην ακμή της. Το συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας, εκτός από το ότι έχει μια αξία καθ' εαυτήν, μπορεί να σταθεί χρήσιμο στην παρούσα εργασία και για έναν επιπρόσθετο λόγο: μπορεί να μας αποκαλύψει εναργέστερα ως προϊόν ιστορικών εξελίξεων μακράς διάρκειας και όχι στιγμιαίας αλλαγής τη φύση και τη σημασία των μετασχηματισμών που υφίσταται τα τελευταία χρόνια η αίσθηση του χώρου ως συλλογική εμπειρία στη Δημητσάνα.

4. Οι αιώνες που προηγήθηκαν και η δομή του πελοποννησιακού χώρου

Η ίδρυση το 965 της μονής Θεοτόκου στην περιοχή Μονόπορη του Λούσιου θεωρείται από την τοπική ιστοριογραφία¹⁸⁹ ως αφετηρία της νεότερης ιστορίας της Δημητσάνας, της πόλης που διαδέχθηκε την αρχαία Τεύθιδα¹⁹⁰. Ως ιστορικό τεκμήριο της ίδρυσης της μονής και της εμφάνισης της Δημητσάνας στο ιστορικό προσκήνιο προβάλλεται το σιγίλλιο με το οποίο ο πατριάρχης Πολύευκτος (956-970) δίνει την άδεια για την ίδρυση της μονής και της απονέμει σταυροπηγιακό καθεστώς. Η χρήση του συγκεκριμένου ιστορικού τεκμηρίου για την ίδρυση της μονής προκειμένου να συγκροτηθεί μια «από αρχαιοτάτων χρόνων» ιστορία της Δημητσάνας, ανακλάται στα όσα γράφει ένας από

---

¹⁸⁹ Οι σημαντικότεροι λόγιοι και ιστορικοί της Δημητσάνας είναι ο Καστόρχης, ο Κανδηλώρος, ο Καρβελάς, ο Γριτσόπουλος και η Γιανναροπούλου. Μια πιο διευρυμένη προσέγγιση της τοπικής ιστοριογραφικής παράδοσης θα μπορούσε να περιλάβει και άλλους, όπως τον Κουτσούκο, τον Μπιτούνη, τον Χαραλαμπίοπουλο, τον Κουστίνη, τον Θεοχάρη, τον Γκιώνη κ.ά., που ασχολήθηκαν με επιμέρους θέματα της δημητσανίτικης ιστορίας. Σημαντικό σταθμό στην ιστοριογραφία της Δημητσάνας αποτελεί το δίτομο έργο του Γ.Ι. Καρβελά για την ιστορία της Δημητσάνας, (Καρβελάς, 1978·Καρβελάς 2000), που εξέδωσε και επιμελήθηκε επιστημονικά –κάνοντας και μια μικρή προσθήκη– ο Κουτσούκος. Ο δεύτερος τόμος του έργου αυτού αποτελεί εμπειριστατωμένη καταγραφή της ιστορίας των οικογενειών της Δημητσάνας, η οποία αποτελεί σημαντικό βοήθημα για τον μελετητή των δημητσανίτικων θεμάτων. Ο Γριτσόπουλος αποτελεί τον σημαντικότερο σύγχρονο ιστορικό της Δημητσάνας. Μολονότι ο ίδιος δεν συνέγραψε ποτέ μια γενική ιστορία της Δημητσάνας, έχει δώσει υψηλής ποιότητας ιστορικές μονογραφίες για ζητήματα που αφορούν τη Δημητσάνα και τη Γορτυνία, την Αρκαδία αλλά και τον ελληνισμό γενικότερα.

¹⁹⁰ Ως απώτατο σημείο εκκίνησης της ιστορίας της Δημητσάνας τίθεται η προϊστορία και η εποχή των ομηρικών επών, μέσω της διήγησης που παραθέτει ο Πausανίας για τον Τεύθιν, τον βασιλιά της πόλης, που σύμφωνα με τον μύθο αρνήθηκε να συνεκστρατεύσει με τον Αγαμέμνονα στην Τροία. Η αρχαία πόλη της Τεύθιδος, καταλάμβανε τον χώρο όπου σήμερα εκτείνεται ο δυτικός λόφος της Δημητσάνας και η συνοικία της Πλάτσας. Στην αρχαία Τεύθιν αναφέρεται ο Πausανίας στα *Αρκαδικά* του (28, 4-7). Σημαντικότερο αρχαιολογικό τεκμήριο είναι το ίδιο το κάστρο, που βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο τού ενός από τους δύο λόφους που προσδίδουν στη Δημητσάνα τη «σαγματοειδή μορφή» της, του δυτικού, το οποίο και αποτελεί τον πυρήνα της πρώτης πληθυσμιακής συγκέντρωσης στον συγκεκριμένο χώρο. Μολονότι δεν έχει γίνει χρονολόγηση του κάστρου, μπορεί βέβαια να υποθέσουμε ότι τον 5ο αιώνα π.Χ. η Τεύθις αποτελούσε τοπικό κέντρο που άκμαζε (Γιανναροπούλου, 1999: 14).

Κατά την κλασική εποχή, η ιστορική αφήγηση της αρχαίας Τεύθιδος περιλαμβάνει τις πολιτικές ταραχές των μέσων του 4ου αιώνα, όταν οι πόλεις της Αρκαδίας βρέθηκαν ανάμεσα στις συγκρουόμενες υπερδυνάμεις της εποχής, τη Σπάρτη και τη Θήβα. Η Τεύθις, όπως και οι γειτονικές πόλεις Θεισόα και Μεθύδριον, τάχθηκαν στο πλευρό του Αρκαδικού Ορχομενού, συμμάχου των Λακεδαιμονίων. Στα μέσα του 4ου αιώνα και κατά τη διάρκεια της θηβαϊκής επέκτασης οι περισσότερες αρκαδικές πόλεις συμμαχούν με τη Θήβα και συγκροτούν τη Μεγαλόπολη (369 π.Χ.) ως ανάχωμα της δύναμης των Σπαρτιατών. Στη θηβαϊκή συμμαχία δεν προσχώρησαν οι Ορχομένιοι και οι Ηραιείς, με αποτέλεσμα οι πόλεις τις Ηραίας να καταστραφούν, ενώ η Τεύθις, η Θεισόα και το Μεθύδριον να αποδοθούν στη Μεγαλόπολη. Οριστική ανεξαρτησία από τη Μεγαλόπολη θα πετύχουν οι αρκαδικές πόλεις, μεταξύ των οποίων και η Τεύθις, στα μέσα 2ου π.Χ. αιώνα, όταν πλέον η δύναμη της Μεγαλοπόλεως, που ανήκε πλέον στην Αχαϊκή Συμπολιτεία άρχισε να φθίνει. Από την εποχή αυτή, μάλιστα, και την ανεξαρτητοποίηση των αρκαδικών πόλεων σώζονται και πολλές νομισματικές μαρτυρίες. Η οριστική επικράτηση των Ρωμαίων επί των Αχαιών και η εκ μέρους τους κατάκτηση της Πελοποννήσου το 145 π.Χ. θα καταστήσει πάλι τις αρκαδικές πόλεις κόμης της Μεγαλόπολης.

τους σημαντικότερους ιστορικούς της Δημητσάνας, ο Γ. Καρβελάς (1976: 109): «[Ο] βαθμός τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν κατοίκων τῆς Δημητσάνης ἀπό παλαιότητας ἐποχῆς ὑπῆρξε πάντοτε μέγας, διότι ὡς καυχᾶται ὁ γράψας τὸν κώδικα τῆς Σχολῆς αὐτῆς [ενν. τῆς Σχολῆς Δημητσάνας] ἐν ἔτει 1770, “οἱ Δημητσανῖται ἦσαν γένος ἀρχαίων Ἑλλήνων ἄμικτον τοῖς βαρβαρικοῖς ἔθνεσι... τῇ φιλοσοφίᾳ τῶν θείων γραφῶν καὶ τῶν μαθημάτων καταγινόμενοι...”».

Μολονότι ἔχει ενδιαφέρον ἡ συζήτηση σχετικά με τὴν ὑπαρξὴ τοῦ γνήσιου πρωτότυπου εγγράφου, ἀντίγραφο τοῦ οὐοίου ὑποτίθεται ὅτι επικύρωσε ὁ πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης τὸ 1624, καὶ ἡ οὐοία ἔχει ἀμφισβητηθεῖ με πειστικά ἐπιχειρήματα¹⁹¹, στο σημεῖο αὐτὸ μας ενδιαφέρει νὰ σταθούμε στον χαρακτηρισμὸ «χώρα» που ἀποδίδει ὁ Λούκαρης στὴ Δημητσάνα. Ὁ συγκεκριμένος χαρακτηρισμὸς ὄχι μόνο περιγράφει τὸ οἰκιστικὸ δίκτυο στο οὐοίο ἐντασσόταν ἡ Δημητσάνα κατὰ τον πρῶμο 17ο αἰῶνα, ἀλλὰ, ὁπως φαίνεται ἀπὸ τα στοιχεῖα τῶν οθωμανικῶν πηγῶν, ἀπηχεῖ σίγουρα καὶ μια πολὺ παλιότερη πραγματικότητα, που σχετίζεται με τους μετασχηματισμοὺς τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου τῆς Πελοποννήσου σε μια μακρὰ διάρκεια τεσσάρων αἰῶνων (13ος-16ος)¹⁹².

---

¹⁹¹ Πρόκειται για σιγίλλιο με τὸ οὐοίο ὁ πατριάρχης Πολυεύκτος (956-970) ἀπονέμει καθεστῶς σταυροπηγιακῆς μονῆς στὴν ἰδρυθεῖσα στὴν περιοχή Μονόπορη τοῦ Λούσιου μονῆ τῆς Θεοτόκου, ἡ οὐοία πρὸς τιμὴ τοῦ ἰδρυτῆ τῆς, πρωτοασηκρήτη Ἰωάννη Λαμπαρδόπουλου τοῦ Φιλοσόφου, θα ονομαστὴ ἀπὸ τότε Μονὴ Φιλοσόφου. Τὸ σιγίλλιο τοῦ Πολυεύκτου δὲν σώζεται, σώζεται ὁμως τὸ επικυρωμένο «ἴσον» τοῦ αυτοκράτορα Κυρίλλου Λούκαρη τοῦ Ἰουνίου 1624. Ἐπίσης, σώζεται καὶ σιγίλλιο τοῦ Κυρίλλου Λούκαρη, που ἔχει συνταχθεῖ ἔναν μήνα πρὶν, τον Μάιο τοῦ 1624 με τὸ οὐοίο ὁ Λούκαρης ἀνανεώνει τα πρὸνόμια τῆς Μονῆς Φιλοσόφου καὶ ἐπιπλέον τῆς ἐκχωρεῖ καὶ νέα που σχετίζονται με τὸ καθεστῶς τῆς ὡς σταυροπηγιακῆς, δηλαδὴ ὡς ὑπαγόμενης ἀπευθείας στὴ δικαιοδοσία τοῦ Πατριάρχου καὶ ὄχι στον οἰκεῖο μητροπολίτη Λακεδαίμονος. Τῆ γνησιότητα τοῦ σιγίλλιο ἀμφισβητοῦν εὐθέως τόσο οἱ διαπρεπεῖς μελετητῆς αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν κειμένων, V. Grumel (ἤδη ἀπὸ τὸ 1936) καὶ J. Darrouzès (1970 καὶ 1989) (στο Παναγιωτόπουλος, 1992: 9-10), ἀλλὰ καὶ οἱ Δ.Γ. Αποστολόπουλος καὶ Π.Δ. Μιχαηλάρης (1987). Ἡ κριτικὴ αὐτῆ, θεμελιωμένη σε ἐπιχειρήματα που πρὸέρχονται ἀπὸ τὴ διπλωματικὴ καὶ φιλολογικὴ κριτικὴ τοῦ εγγράφου, καταλήγουν στο συμπέρασμα ὅτι, ἀν ὑπῆρχε τὸ πρωτότυπο τὸ οὐοίο ἐπικαλεῖται ὁ Λούκαρης, στὴ μορφή που σώζεται σῆμερα ἔχει ὑποστὴ προσθήκες που τὸ καθιστοῦν ἀγνώριστο. Ὅσον ἀφορὰ τὸ ζήτημα τοῦ πρωτοτύπου, ὁ Παναγιωτόπουλος σημειώνει ὅτι στο σιγίλλιο τοῦ ὁ Λούκαρης πιστοποιεῖ πως ἔχει δεῖ «ἴσον ἀπαραλλάκτως τοῦ ἴσου τοῦ πρωτοτύπου πατριαρχικοῦ παλαιγενοῦς σιγίλλιοδους γράμματος, ἐκβληθὲν παρὰ τοῦ παλαιοῦ καὶ ἀρχαίου κώδικος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὁραθέντος παρὰ τὴ τῆς ὑμῶν μετριότητος καὶ τῆς [...] Συνόδου», δηλαδὴ ὅτι ἔχει δεῖ ἀντίγραφο τοῦ πρωτοτύπου καὶ ὄχι τὸ ἴδιο τὸ πρωτότυπο (Παναγιωτόπουλος, ὁ.π.). Ἐπίσης, ἀμφιβάλει για τὴν τόσο πρῶμη (10ος αἰῶνας) ὑπαρξὴ βυζαντινοῦ οἰκογενειακοῦ ονόματος με κατὰληξη σε -όπουλος (Λαμπαρδόπουλος), ὁπως ἐπίσης καὶ για τὴν προσωνυμία Φιλόσοφος ὡς ἐνδειξὴ ἐπαγγελματικῆς ιδιότητος καὶ τὴ μετατροπὴ τῆς σε βαπτιστικὸ ὄνομα που ἐπιβιώνει στὴν οἰκογένεια Λαμπαρδόπουλου ἐπὶ δέκα αἰῶνες, μέχρι δηλαδὴ καὶ τον 20ό αἰῶνα. Ἀντιθέτως, θεωρεῖ πως τὸ βαπτιστικὸ Φιλόσοφος πρὸέρχεται ἀπὸ τὴ μονῆ, γεγονός που συνάδει με τὴν ἀπόδοση βαπτιστικοῦ ονόματος πρὸς τιμὴ ἐνὸς μοναστηριοῦ (π.χ. ὄνομα Σπήλιος, πρὸς τιμὴ τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου).

¹⁹² Τον ἴδιο χαρακτηρισμὸ, ἀναφερόμενος στὴ Δημητσάνα, χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Μονεμβασίας Νεόφυτος σε ἐπιγραφή τοῦ 1635 τῆς ἐκκλησίας τῶν Ταξιαρχῶν («χώραν λαμπράν»), ἐνῶ τον ἐπαναλαμβάνει τὸ 1647 («χώραν περίφημον») (Καρβελάς, 1978: 104).

Το διάστημα που προηγήθηκε της οθωμανικής κατάκτησης η πολιτική κατάσταση στην Πελοπόννησο χαρακτηρίζεται από τους ανταγωνισμούς Φράγκων και Βυζαντινών (1204-1460), γεγονός που επιβάλλει μια ιδιότυπη οργάνωση του πελοποννησιακού χώρου –ενός γεωγραφικού διαμερίσματος κλειστού και σχεδόν νησιωτικού–, με βάση τους διάσπαρτους οχυρωμένους οικισμούς-κάστρα. Και αυτό γιατί, όπως επισημαίνει ο Παναγιωτόπουλος (1985: 46), «εχθρός εδώ είναι ο γείτονας, ο Φράγκος, ο Βυζαντινός, ο Βενετός, ένας γείτονας που μέσα από το παιχνίδι της εδαφικής αλληλοδιείσδυσης των κρατιδίων βρίσκεται παντού». Η συγκεκριμένη δομή του χώρου διέπεται από μια λογική στρατιωτικού τύπου και όχι από τις επιλογές που κάνουν οι άνθρωποι προκειμένου να επιλέξουν τον τόπο της κατοίκησής τους σε περίοδο ειρήνης¹⁹³. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1437, επτά χρόνια μετά τη λήξη της Φραγκοκρατίας στον Μοριά και είκοσι τρία χρόνια πριν από την κατάλυση του βυζαντινού δεσποτάτου στην Πελοπόννησο και τη σταδιακή οθωμανική της κατάκτηση, υπήρχαν 30 πόλεις, 230 οχυρωμένες πολίχνες και 400 χωριά, εικόνα που αντικατοπτρίζει την οικιστική δομή του πελοποννησιακού χώρου μετά από δύο αιώνες φραγκοβυζαντινών ανταγωνισμών (Μπιμπίκου-Αντωνιάδου, 1979: 210).

Το σημαντικότερο γεγονός του 15ου αιώνα υπήρξαν οι εκστρατείες του Μωάμεθ Β΄ στην Πελοπόννησο, που οδηγούν στην κατάκτησή της από τους Οθωμανούς. Ο 16ος αιώνας θα αποτελέσει περίοδο ακμής και προόδου του πελοποννησιακού χώρου, χάρη στην ειρήνη που επιβλήθηκε, αλλά και στο πανευρωπαϊκό φαινόμενο της αύξησης του πληθυσμού. Σημαντική, επίσης, επίδραση στον μετασχηματισμό των χωρικών δομών της Πελοποννήσου θα διαδραματίσει η κάθοδος των Αλβανών στην περιοχή στις αρχές του 15ου αιώνα, καθώς η παρουσία τους επηρέασε τους τρόπους κατοίκησης του πελοποννησιακού χώρου. Το μοντέλο που προκύπτει μπορεί να περιγραφεί αδρομερώς ως εξής: Ενώ ο ελληνικός πληθυσμός κατοικεί στις οχυρωμένες πόλεις της περιόδου της

---

¹⁹³ Χαρακτηριστικό των νέων ιστορικών αναγκών που εξυπηρετεί το οχυρωματικό δίκτυο του πελοποννησιακού χώρου είναι η τύχη της πόλης του Νικλίου, το οποίο κατά τον 13ο αιώνα, όταν οξύνονται οι φραγκοβυζαντινοί ανταγωνισμοί, εγκαταλείπεται από του Βυζαντινούς προς όφελος ενός οχυρού, του Μουχλίου, σε έναν κατοκράχαλο βράχο σε απόσταση δεκαπέντε χιλιομέτρων από το Νίκλι (για μια εμπεριστατωμένη συζήτηση του θέματος, βλ. Παναγιωτόπουλος, 1985: 49-59). Αλλά σημαντικά οχυρά της εποχής εκείνης είναι το Λεοντάρι, ο Μυστράς, που θα αναδειχτεί και σε πρωτεύουσα του παλαιολόγειου δεσποτάτου Πελοποννήσου, το Χλουμούτσι στο δυτικότερο άκρο της σημερινής Ηλείας κ.ά.

φραγκοβυζαντινής κυριαρχίας, οι Αλβανοί επήλυδες εγκαθίστανται σε μικρούς οικισμούς, τη φύση των οποίων ανακλά η αλβανική ονομασία «κατούνες»¹⁹⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οικιστική και δημογραφική εξέλιξη της περιοχής κατά την περίοδο της λήξης των βυζαντινο-φραγκικών ανταγωνισμών, της καθόδου των Αλβανών στην Πελοπόννησο και των χωρικών μετασχηματισμών που συνεπέφερε αυτό που εκ των υστέρων οι ιστορικοί ονόμασαν Οθωμανική Ειρήνη (Pax Ottomanica) του 16ου αιώνα έχουν τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα που δημοσίευσε ο Kayarınar (2007)¹⁹⁵. Τα αρχεία αυτά αφορούν την ευρύτερη περιοχή του Λεονταρίου στην Αρκαδία, στην οποία περιλαμβάνεται και η Δημητσάνα. Το Λεοντάρι ήταν η σημαντικότερη πληθυσμιακή συγκέντρωση της περιοχής, ένα απομεινάρει της οικιστικής οργάνωσης της Πελοποννήσου κατά την περίοδο των φραγκοβυζαντινών ανταγωνισμών που σύντομα θα χάσει τη σημασία του, όπως και πολλά από τα μεγάλα κέντρα της ίδιας περιόδου (π.χ. το Νίκλι).

Από τα 56 χωριά που περιλαμβάνονται στο κατάστιχο οι κάτοικοι των 47 είναι Αρβανίτες και των 9 είναι Έλληνες¹⁹⁶. Οι οικιστική δομή που διαμορφώνεται προφανώς συνδέεται με την ύπαρξη των μικρών πληθυσμιακών συγκεντρώσεων του τύπου της κατούνας, οι οποίες συγκέντρωναν τον πληθυσμό των Αλβανών επήλυδων. Αυτό γίνεται φανερό αν συνυπολογίσει κανείς την κατανομή των σπιτιών και όχι των χωριών. Από 1.053 σπίτια (οικογένειες) τα 718 είναι ρωμαίικα και τα 435 αρβανίτικα, γεγονός που φανερώνει τη διασπορά των Αλβανών σε πολύ μικρούς οικισμούς και των Ελλήνων σε μεγαλύτερους, ένας από τους οποίους είναι και η Δημητσάνα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι τα αρβανίτικα χωριά του καταστίχου ουσιαστικά είναι πολύ μικρές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις που οργανώνονται στη βάση της συγγενειακής ομάδας

¹⁹⁴ Ο Παναγιωτόπουλος (ό.π., 1985: 98) επισημαίνει ότι ο συγκεκριμένος τύπος κατοίκησης συνάδει και με τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες των αλβανικών πληθυσμών.

¹⁹⁵ Η εργασία του βασίστηκε σε τρία οθωμανικά κατάστιχα, που σήμερα απόκεινται στο Πρωθυπουργικό Οθωμανικό Αρχείο στην Κων/πολη (İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Τα κατάστιχα συντάσσονταν περίπου ανά 50 χρόνια (από το 1461 μέχρι το 1574) και καταγράφουν την κατάσταση της επαρχίας (nahiye) Λεονταρίου, που αργότερα θα ονομαστεί καζάς (δήμος) της Καρίταινας. Αυτά τα κατάστιχα είναι τα εξής: το TT 10 με ημερομηνία 1461 και το παράρτημα αυτού του κειμένου 1/14662, το TT 80 της εποχής του Σελίμ Α΄ και το TT 560 της εποχής του Σελίμ Β΄ (1566-1574).

¹⁹⁶ Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, στο αρχείο αυτό της πρώιμης οθωμανικής περιόδου αναγράφονται και οι εθνοτικοί χαρακτηρισμοί (Ρωμιοί, Αρβανίτες [Arnavud], Βλάχοι [cemaat-i eflagan], Αθίγγανοι [cemaat-i Çingenegan]), εκτός από τους θρησκευτικούς (χριστιανοί, μουσουλμάνοι, εβραίοι), κάτι που δεν συμβαίνει στα μεταγενέστερα κατάστιχα που μελετάει ο Kayarınar στην εργασία του, τα οποία κατατάσσουν τον πληθυσμό με βάση τις γνωστές οθωμανικές κατηγορίες που προκύπτουν από τα millet.

(φάραξ) και φέρουν το όνομα του γενάρχη τους· σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα το όνομα του γενάρχη παραμένει μέχρι σήμερα ως τοπωνύμιο του χωριού που δημιουργείται. Έτσι, για παράδειγμα, μεταξύ άλλων συναντάμε χωριά Yani Diyanolici (σημερινό Διαβολίτσι στη Μεσσηνία), Aleksı Manesi (Μάνεση), Domanica Beluşı (Μπελούσι), Petro Doriza (Δόριζα), Yani Dara (Δάρα) κ.ά.

Στην άποψη ότι η Δημητσάνα αποτελούσε σημαντικό παζάρι πολύ παλιότερα από τις αρχές του 17ου αιώνα, όταν και απαντάται για πρώτη φορά ο χαρακτηρισμός «χώρα», στηρίζει και η δημοσίευση αρχαιακού υλικού από τα οθωμανικά αρχεία, στην οποία προέβη ο Kayarınar (2007). Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές, η Δημητσάνα το 1461 κατοικούνταν από 754 άτομα και παρήγαγε στάρι και κριθάρι, αλλά και άλλα προϊόντα, κυρίως κρασί, μέλι και μετάξι. Το γεγονός ότι φορολογούνταν και με τον ειδικό φόρο για τα παζάρια, μας πληροφορεί ότι η Δημητσάνα είχε ήδη καταστεί περιφερειακό κέντρο αγοραπωλησιών.

Τα στοιχεία της περιόδου 1512-1520, της δεύτερης από όσες καλύπτουν από χρονολογικής άποψης τα στοιχεία των φορολογικών καταστίχων που επεξεργάζεται ο Kayarınar, μας δίνουν μια ιδέα για την ευημερία που παρατηρείται στην περιοχή, η οποία συνδέεται με την εξομάλυνση της πολιτικής κατάστασης που επέφερε η οθωμανική κατάκτηση. Όταν συγκρίνουμε, για παράδειγμα, τους αριθμούς σπιτιών της περιόδου με εκείνους που εμφανίζονται στο κατάστιχο του 1461, παρατηρούμε μια αύξηση της τάξης των 555 σπιτιών (οικογενειών) που αντιστοιχεί σε ποσοστιαία αύξηση πληθυσμού κατά 48% (υπολογίζονται πέντε μέλη στο κάθε σπίτι).

Μολονότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν σύγκριση της φοροδοτικής ικανότητας της Δημητσάνας, η εικόνα που παρουσιάζει το σύνολο του χώρου που απογράφεται στα κατάστιχα μας δίνει μια ιδέα για το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου συντελέστηκε η σταδιακή ανάδειξη της Δημητσάνας και των άλλων ορεινών κεφαλοχωριών του Μοριά σε «χώρες». Όπως επισημαίνει ο Kayarınar (2007), «οι αριθμοί δείχνουν ότι ο πληθυσμός της Καρύταινας μέσα σε έναν περίπου αιώνα αυξήθηκε επτά φορές και τα έσοδα εννέα φορές. Αυτή η αύξηση είναι πολύ μεγαλύτερη από την αύξηση πληθυσμών και εσόδων που παρατηρείται τον 16ο αιώνα στην περιοχή της Μεσογείου».

Στο πλαίσιο της οθωμανικής πολιτικής και κοινωνικής δομής αναδεικνύεται ένα πλέγμα ορεινών κυρίως πληθυσμιακών συγκεντρώσεων και παζαριών, που συνδέονται με ένα οδικό δίκτυο μονοπατιών και γεφυριών στη βάση του οποίου συγκροτείται η εσωτερική αγορά. Πρόκειται για τους τόπους που σε πολλές περιοχές της Βαλκανικής, όταν βρίσκονταν πίσω από τα βουνά, φέρουν το όνομα «ζα-γκόρες» ή ζαγορές, δηλαδή υπερ-όρειες¹⁹⁷. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ο όρος «πόλεις», καθώς μιλάμε για ατείχιστους οικισμούς που αποκτούν πολεοδομικά χαρακτηριστικά· όμως κάτι τέτοιο από μερικές απόψεις θα ήταν προβληματικό, δεδομένου ότι δεν είναι σαφές, με τα δημογραφικά και πολιτικά δεδομένα της Πελοποννήσου του 17ου και 18ου αιώνα ποιες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις μπορεί να δικαιούνται τον χαρακτηρισμό της πόλης και ποιες εκείνον της κωμόπολης ή και του χωριού.

Οι χώρες αποτελούν αυτό που σε ένα πιο αυστηρό πλαίσιο θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ελευθεροχώρια¹⁹⁸ του ορεινού χώρου –εκτός από τη Δημητσάνα, ονομάζονται «χώρες» και η Ανδρίτσεινα¹⁹⁹ καθώς και η Στεμνίτσα²⁰⁰ – τα οποία ξεχωρίζουν από τις πολυάριθμες εκκλησίες τους, οι οποίες παίζουν καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση του κοινοτικού χώρου και της ζωής, και κυρίως από τον εμπορικό και βιοτεχνικό τους δρόμο, που λειτουργεί ως κέντρο του οικισμού (Πετρονώτης, 1990: 190). Τον κύριο ρόλο στον τομέα της βιοτεχνικής παραγωγής, μιας μορφής πρωτογενούς συσσώρευσης, όσον αφορά τη Δημητσάνα πιθανότατα κατείχε η παραγωγή της μπαρούτης, η οποία ανθεί στην περιοχή από τις αρχές του 17ου αιώνα. Ο Ενετός

---

¹⁹⁷ Σύμφωνα με τον Καρβελά (1972:36), το τοπωνύμιο του Ζυγοβιστίου, που, όπως και εκείνο της Δημητσάνας, είναι σλαβικής προέλευσης, σχετίζεται με το όνομα Ζαγορά: Ζυγοβίσι<Ζγοβίσι<Ζγορβίσι<Ζαγορα-βίσι, δηλ. «χωριό πίσω από το βουνό». Υπάρχει και άλλη άποψη, εκείνη του Vasmer, ο οποίος πιστεύει ότι το συγκεκριμένο τοπωνύμιο σημαίνει τον «τόπο εμπρησμού, πυρκαϊάς» (Γριτσόπουλος, 2007), γεγονός που συνδέεται με την άφιξη Σλάβων ποιμένων και τη δημιουργία «διά της πυράς» βοσκοτόπων στην περιοχή των δασών. Αλλά και το όνομα της Ζάτουνας, όπως και τα περισσότερα τοπωνύμια, σχετίζεται με τα φυσικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής, καθώς σημαίνει «πέρα από το ποτάμι» (Ζα [πέρα] και τουν [ποτάμι]).

¹⁹⁸ Ο Πετρονώτης (1990: 190) επισημαίνει ότι η χρήση του όρου δεν είναι πολύ δόκιμη για την Αρκαδία, δεδομένου ότι στον αρκαδικό χώρο δεν απαντώνται τσιφλικοχώρια σαν το χωριό του Παρδάλη (Καστόρειο) στη Λακωνία, που συγκροτείται από σειρά όμοιων, ισόγειων σπιτιών με κέντρο αναφοράς τον πύργο του τσιφλικά.

¹⁹⁹ Ο χαρακτηρισμός «χώρα» εμφανίζεται στην επιγραφή της Τρανής Βρύσης της Ανδρίτσεινας: «†1724.αγούστου/10/εκτίστη/η βρίςι υπο/ τις χώρας».

²⁰⁰ Είναι χαρακτηριστική των γεωγραφικών φαντασιών της εποχής αλλά και των ειρωνικών ανατροπών τους στο πλαίσιο των περιπαικτικών αφηγήσεων η έκφραση: «Από χώραν Στεμνίτζαν εις χωρίον Κωνσταντινούπολην» (Πετρονώτης, 1990: 189).

προνοητής J. Comer, που την επισκέπτεται το 1688, σημειώνει ότι η τέχνη της παρασκευής μπαρούτης ανθεί τόσο στη Δημητσάνα όσο και στη Στεμνίτσα.

Η τουρκική κατάκτηση επέβαλε ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής και του αγροτικού χώρου γενικότερα. Με τη συνεπικουρία της δημογραφικής κρίσης του 17ου αιώνα, κυριάρχησε το μικρού μεγέθους χωριό, ανοικτό και ευέλικτο, έτσι όπως το γνώρισε ο 18ος και ο 19ος αιώνας και όπως το γνωρίζουμε, κατά κάποιον τρόπο, μέχρι σήμερα.

Η από καιρό εμπεδωμένη θέση της Δημητσάνας ως σημαντικού εμπορικού και οικονομικού κέντρου από τα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα ανακλάται και στις χαρτογραφικές αναπαραστάσεις της Πελοποννήσου. Καθώς η Πελοπόννησος βρισκόταν στο επίκεντρο των γεωπολιτικών ανταγωνισμών των μεσογειακών δυνάμεων, δεν άργησε να καταστεί αντικείμενο της ευρωπαϊκής χαρτογραφικής φαντασίας. Ήδη από τον 16ο αιώνα υπάρχει σημαντικός αριθμός χαρτών που απεικονίζουν την Πελοπόννησο, παρά το γεγονός ότι μόνο από τον 17ο αιώνα και ύστερα η χαρτογραφική παραγωγή αποτελούσε καρπό επιτόπιας εμπειρίας και των μετρήσεων. Για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό ότι η Δημητσάνα –το όνομά της τυπωμένο με έντονα τυπογραφικά στοιχεία ως Dimisana– στον φιλοτεχνημένο από τον Γερμανό χαρτογράφο Weigel (χάρτ. 4) χάρτη του 1720, τοποθετείται πολύ κοντά στις ακτές της Ηλείας και στο σημαντικό βενετικό λιμάνι της Γλαρέντζας²⁰¹, γεγονός που ανακλά μια αίσθηση του χώρου που οφειλόταν στις στενές σχέσεις της με τα λιμάνια της δυτικής ακτής και, κατά συνέπεια, τον ανεπτυγμένο εμπορικό της χαρακτήρα. Για έναν παρόμοιο χάρτη φιλοτεχνημένο από τον Homann, ο Πετρονώτης (1990: 186)²⁰² παρατηρεί ότι η Δημητσάνα απεικονίζεται να απέχει από τη θάλασσα μόνο τρεις φορές περισσότερο από την απόσταση που χωρίζει την Καλαμάτα από την παραλία της. Η απόσταση που τη χωρίζει στον χάρτη του Weigel είναι ακόμα μικρότερη.

Καρπό της σημαντικής θέσης που έχει κατακτήσει η Δημητσάνα τον 18ο αιώνα ως χώρα αποτελεί και η χαλκογραφία της περιοχής της Δημητσάνας που χρονολογείται το 1791 (εικ. 3), στην οποία ήδη αναφερθήκαμε ακροθιγώς με αφορμή την εξέλιξη και τη δομή του οικισμένου χώρου. Η χαλκογραφία συνδέεται με την ακμή της

---

²⁰¹ Πρόκειται για την Κυλλήνη, τη φραγκική Clarence, τη βενετσιάνικη Chiarenza.

²⁰² Ο χάρτης στον οποίον αναφέρεται ο Πετρονώτης δημοσιεύεται στο χ.σ. (2006: 168).

Δημητσάνας· και αυτό όχι μόνο γιατί η εντύπωση που αποκομίζει κανείς παρατηρώντας την είναι ότι εικονίζει μια ευτυχισμένη κοινότητα²⁰³. Επιπλέον, γιατί αυτή καθ' εαυτήν η πράξη της έντυπης απεικόνισης δείχνει οικονομική ισχύ και κυρίως επίπεδο πνευματικών διεργασιών τέτοιο, που να επιτρέπει την έκφραση της βεβαιότητας ότι η τάξη του κοινοτικού κόσμου, με τη συνδρομή της θείας πρόνοιας και προστασίας που εξασφαλίζουν τα μοναστήρια και οι εκκλησίες ως ομοιώσεις της θείας τάξης επί της γης, δεν μπορεί να διασαλευτεί.

Γι' αυτό η παρουσία τόσο του θείου, τοποθετημένου στο επέκεινα, όσο και του ιερού επί τη γης είναι επιβλητική, κυριαρχεί επί των ανθρώπων. Το θείο καταλαμβάνει τη μισή παράσταση. Πρόκειται για μια σκηνή της κοιμήσεως και της εν δόξη μεταστάσεως της Θεοτόκου στον Ουρανό, παράσταση που περιστοιχίζεται από δύο αγγέλους. Οι δύο κατακόρυφα διατεταγμένες παραστάσεις, της κοιμήσεως και της μεταστάσεως, πλαισιώνονται από τους δώδεκα αποστόλους. Εξάλλου, τα περισσότερα μοναστήρια της περιοχής είναι αφιερωμένα στην Παναγία, η οποία στην παράσταση θέτει υπό την προστασία της τη Δημητσάνα και την περιοχή της.

Πρόκειται για μια εικόνα που οι ίδιοι οι Φιλοσοφίτες μοναχοί ήθελαν να κοινοποιήσουν για την περιοχή και τα μοναστήρια της –ακριβέστερα: για την περιοχή με επίκεντρο τα μοναστήρια– και κυρίως για το παλαιότερο και ακμαιότερο από αυτά, τη Μονή Φιλοσόφου. Αποτελεί δηλαδή έκφραση της δύναμης και του κύρους των μοναστηριών και της ίδιας της Δημητσάνας, δύναμη που προερχόταν από τη θέση της ως σημαντικό οικιστικό κέντρο, που όπως θα δούμε στη συνέχεια, διεπόταν και από καθεστώς βακουφίου στο πλαίσιο του οθωμανικού δικαίου, γεγονός που συνέτεινε στην ακμή της, που δεν ήταν μόνο οικονομική.

Η αίσθηση ευταξίας, ευτυχίας και αυτοπεποίθησης που αποπνέει η παράσταση πιθανόν δεν είναι άσχετη από το γεγονός ότι λίγο πριν από το 1792, χρονιά που κυκλοφορεί η χαλκογραφία, η Πελοπόννησος είχε περάσει τη δοκιμασία του λοιμού. Η επιγραφή –γραμμένη με τη αυστηρή λιτότητα του λαϊκού λόγου– που βρίσκεται στη μονή Ζωοδόχου Πηγής στη Στεμνίτσα μάς πληροφορεί ότι η πανώλη πιθανόν να έφτασε και στα ορεινά κεφαλοχώρια της περιοχής: *1790/μόλεμα Ης όλον/τον μορέα.*

---

²⁰³ Για αυτού του είδους τις χαλκογραφίες και γενικότερα για τις απεικονίσεις του τοπίου στις χαρτογραφικές και περιηγητικές πηγές, βλ. Μπελαβίλας (2005, ιδ. 179 κ.ε.)· Σ. Παπαδόπουλος (2003α, 2003β).

Η αναπαράσταση αυτή, η μόνη από όσο γνωρίζουμε της Δημητσάνας του τέλους του 18ου αιώνα, μπορεί να μας δώσει αρκετές πληροφορίες όχι μόνο για την οργάνωση της Δημητσάνας ως οικιστικού συνόλου, αλλά και για τις σχέσεις οικισμένου και αγροτικού χώρου. Στη χαλκογραφία αυτή εικονίζεται η περιοχή της Δημητσάνας, και η ευρύτερη αγροτική της περιοχή περιλαμβανομένης και της κοντινής Ζάτουνας. Ο χαρακτηρισμός της Δημητσάνας ως κωμόπολης δείχνει κατ' αρχάς μια ανεπτυγμένη αίσθηση ιεραρχίας στην οργάνωση του χώρου. Η γειτονική Ζάτουνα δεν χαρακτηρίζεται ως κωμόπολη· οπωσδήποτε όμως ήταν σημαντικό χωριό, γι' αυτό εξάλλου και περιλαμβάνεται στην απεικόνιση. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει με το Παλιοχώρι, μολονότι εμπίπτει στη γεωγραφική περιοχή που εικονίζεται στη χαλκογραφία. Ο χαρακτηρισμός της πόλης θα επιφυλασσόταν για μια πληθυσμιακή συγκέντρωση πιο σημαντική, για παράδειγμα την Τρίπολη. Κατά τη διάρκεια της Β΄ Τουρκοκρατίας η Τρίπολη είχε αναδειχθεί σε διοικητική πρωτεύουσα του Μοριά, αλλά και σε οικονομικό κέντρο-παζάρι, κυρίως λόγω της θέσης της ως σημαντικού κόμβου στην αρτηρία που ένωνε τις νότιες περιοχές με την Αργολιδοκορινθία και από εκεί με την Κωνσταντινούπολη²⁰⁴.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα όρια του χώρου που εικονίζεται στη χαλκογραφία, οικισμένου, αγροτικού ή μοναστηριακού, ορίζονται από την καθαγιαστική παρουσία στα οριακά του σημεία τεσσάρων εξωκκλησιών που βρίσκονται σε ισάριθμα υψώματα. Πρόκειται για τις τρεις εκκλησίες του Προφήτη Ηλία στα υψώματα βορειότερα της Δημητσάνας καθώς και για το ξωκκλήσι της Αγίας Παρασκευής, που δεσπόζει στο ομώνυμο ύψωμα στα νοτιοανατολικά της.

Είναι μέσα στο κύκλο αυτό που η ζωή γίνεται βιωμένη εμπειρία, παρά το γεγονός ότι πουθενά δεν κάνει την εμφάνισή της η ανθρώπινη μορφή: τα διάσπαρτα στον χώρο δέντρα²⁰⁵, που δεν διακοσμούν απλά την παράσταση αλλά πληροφορούν για τον πλούτο της περιοχής, αλλά και των ίδιων των μοναστηριών, οι πλαγιές με τα αμπελοτόπια κατά μήκος του Λούσιου, τα δεργασιά στην Καστανιά, τις Λίπες και τη Μονόπορη, οι

---

²⁰⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι η διακόσμηση αρχοντικών σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, κυρίως την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, με παραστάσεις πόλεων –κυρίως της Κωνσταντινούπολης ή και απροσδιόριστων, αστικών πάντως, οικιστικών συνόλων– φανερώνει τη σταδιακή διεύδυση της έννοιας της αστικότητας όχι μόνο ως αισθητικό αλλά και ως πολιτικό πρότυπο. Οι αναπαραστάσεις συνάδουν με το διαφωτιστικό κλίμα της εποχής, απότοκο των ιδεολογικών ζυμώσεων που πραγματοποιούνταν στα αστικά κέντρα. Από όσο γνωρίζουμε, στην Πελοπόννησο δεν απαντώνται ανάλογες διακοσμητικές παραστάσεις.

²⁰⁵ Γνωρίζουμε ότι οι πιστοί αφιέρωναν στα μοναστήρια δέντρα, ακόμα και μισά δέντρα («μαζικά»), προκειμένου να μνημονεύονται στην αγία πρόθεση ή και «διά ψυχικήν σωτηρίαν».

καλλιέργειες των σιτηρών –που ξεχωρίζουν από τις σχηματικά αποδοσμένες αυλακίες του οργώματος– στον Δρυμόνα και στην Εχτίγοβα αποπνέουν μια αίσθηση ευτυχίας, ασφάλειας και γαλήνης. Το ποτάμι που κυλάει στη βαθιά χαράδρα, τα βουνά, τα μονοπάτια και τα γεφύρια που αποτελούν την υποδομή του οδικού δικτύου που ενώνει τον οικισμένο χώρο με τις αγροτικές περιοχές και τις γειτονικές κοινότητες αποτελούν μέρος της εικόνας αυτής.

Εκτός από τον οικισμό και την αγροτική περιοχή του, στη χαλκογραφία εικονίζονται φυσικά και τα μοναστήρια: «Επάνω και Κάτω του Φιλοσόφου», το «Μοναστήριον του Προδρόμου», το «Μοναστήριον το Γενέσιον της Θεοτόκου». Δεν πρόκειται απλά για τους εκπροσώπους της θείας τάξης στον τόπο, αλλά έναν κόσμο αυτοτελή, και γι' αυτό περικλειστο και τοιχισμένο, έναν «επίγειο παράδεισο» καθ' ομοίωση του επουράνιου. Κέντρο του αυθύπαρκτου αυτού κόσμου αποτελεί η εκκλησία, το καθολικό, και περιφέρειά του ο περιτειχισμένος χώρος τους, του οποίου την ιερότητα τονίζει η παρουσία των ιερών συμβόλων. Γι' αυτό, εξάλλου, στη χαλκογραφία παριστάνονται ως φρουριακά αρχιτεκτονήματα, ένδειξη και αυτή της ισχύος τους, έκφραση της οποίας, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, είναι και ο έλεγχος σημαντικών εκτάσεων γης.

5. Οι ιδιοκτησίες των μοναστηριών στην περιοχή της Δημητσάνας

Ένας σημαντικός ιδιοκτήτης γης, σε ορισμένες περιπτώσεις πιο σημαντικός και από τους ισχυρούς γαιοκτήμονες, υπήρξαν τα μοναστήρια. Η μεγάλη μοναστηριακή γαιοκτησία σχηματίζεται με δυο τρόπους. Αφενός από τις εκτεταμένες αγορές γης στις οποίες προέβαιναν τα μοναστήρια εκμεταλλευόμενα τις αφόρητες πιέσεις που ασκούσαν στους μικροϊδιοκτήτες ή στις φορολογικά υπόχρεες κοινότητες από την οθωμανική εξουσία, που αναγκάζονταν να εκποιήσουν την περιουσία τους προκειμένου να αποπληρώσουν τους φόρους και να γλιτώσουν τις συνέπειες.

Αφετέρου από τις δωρεές στις οποίες προέβαιναν οι πιστοί προς τα μοναστήρια και τις εκκλησίες ορμώμενοι από δύο λόγους: είτε γιατί ήθελαν να αξιοποιήσουν το δικαίωμα που τους παραχωρούσε το οθωμανικό δίκαιο να δωρίσουν τη γη τους σε

κάποιο θρησκευτικό ίδρυμα, μοναστήρι ή εκκλησία, προκειμένου να απαλλαγούν από τη φορολογία διατηρώντας το δικαίωμα εκμετάλλευσής της, και μάλιστα με δικαίωμα να την κληροδοτήσουν στους απογόνους τους²⁰⁶. είτε γιατί επιδίωκαν τη μνημόνευσή τους και τη μνημόνευση των μελών της οικογένειάς τους στην ιερά πρόθεση, επιδιώκοντας τη θεία εύνοια είτε στην επίγεια είτε στην επουράνια ζωή. Μάλιστα, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Τσοτσόρος, κυρίως μέσω τέτοιων προσφορών ήταν που πραγματοποιούνταν η συγκέντρωση γης στα τέλη του 18ου αιώνα, από τα μοναστήρια της Δημητσάνας.

Η περιοχή της Δημητσάνας και γενικότερα της ορεινής Γορτυνίας, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση συσσώρευσης γης εκ μέρους των μοναστηριών και των εκκλησιών. Κατά μήκος της χαράδρας του Λούσιου ποταμού εκτός από τη Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου, γνωστή ως Παλαιά Μονή Φιλοσόφου, οι άλλες νεότερες μονές είναι η Νέα Μονή Φιλοσόφου, αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου (τέλη 17ου αιώνα)²⁰⁷, η Μονή Προδρόμου (μέσα 16ου αιώνα)²⁰⁸, η Μονή της Παναγίας των Αιμυαλών (αρχαιότερη μαρτυρία για την ύπαρξή της ανάγεται στο 1608), καθώς και η Παλαιά και Νέα Μονή Καλαμίου²⁰⁹ (αρχές 18ου αιώνα). Έχουμε ιστορικές μαρτυρίες χρονολογούμενες ήδη από τον 17ο αιώνα για το γεγονός ότι τα μοναστήρια της περιοχής αγόραζαν γη από μεμονωμένους χωρικούς ή και από κοινότητες²¹⁰ οι οποίες αναγκάζονταν να πουλήσουν τη γη τους προκειμένου να αντεπεξέλθουν στα χαράτσια που τους επιβάλλονταν.

---

²⁰⁶ Ουσιαστικά πρόκειται για της εφαρμογή στα χριστιανικά καθιδρύματα των προβλέψεων του οθωμανικού δικαίου για τα μουσουλμανικά wakf (βακούφια). Η μοναστηριακή περιουσία προστατευόταν, γεγονός που διευκόλυνε τη συσσώρευση γης. Είτε οι δωρητές που δεν είχαν απογόνους δώριζαν το ένα τρίτο της γης τους σε κάποιο χριστιανικό καθίδρυμα προκειμένου μετά τον θάνατό τους να μην περιέλθει το σύνολο της περιουσίας τους στο κράτος, είτε προκειμένου να αποφύγουν τη φορολόγηση χάριζαν το σύνολο της περιουσίας τους σε ένα τέτοιο καθίδρυμα, καθώς είχαν το δικαίωμα να κρατήσουν την επικαρπία της γης και να την κληροδοτήσουν στα παιδιά τους. Στην περίπτωση αυτή το μοναστήρι αποκτούσε πλήρη κυριότητα επί της γης μόνο στην περίπτωση που δεν υπήρχαν κληρονόμοι. Πρόκειται για καθεστώς ανάλογο με ό,τι για τους μουσουλμάνους αποτελούσε το evlat wakf.

²⁰⁷ Πρόκειται για τη νέα μονή που έκτισαν οι Φιλοσοφίτες μοναχοί όταν το 1688 –επί βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο– μεταφέρθηκαν στη μονή Φιλοσόφου μοναχοί από την Αθήνα, εξαιτίας της κατάληψης της πόλης από τους Τούρκους.

²⁰⁸ Αποτέλεσε συνένωση διαφόρων ασκηταριών που προϋπήρχαν στην περιοχή, πιθανόν και από τον 12ο αιώνα.

²⁰⁹ Τα έξοδα της ανέγερσης και της αγιογράφησης του είχε αναλάβει ο Θανάσης Κουλάς, ισχυρός τοπικός γαιοκτήμονας από την Καρίταινα.

²¹⁰ Παράδειγμα τέτοιου πωλητήριου έγγραφου δημοσιεύει ο Γριτσόπουλος (1972: 174). Η κοινότητα του Ατσίχολου πούλησε στη μονή Προδρόμου χωράφι που ανήκε στον Παναγιώτη Παπαδόπουλο προκειμένου να ανταποκριθεί στη χαράτσι που της είχε επιβληθεί.

Στο τέλος του 17ου αιώνα τα πανίσχυρα μοναστήρια του Λούσιου έλεγχαν το μεγαλύτερο τμήμα της περιοχής που εκτείνεται στην ευρύτερη περιφέρεια της Δημητσάνας (Ράδου, Αράχοβα, Στρούζα, Εγκλένοβα, Ατσίχωλο, Μουλάτσι, Στεμνίτσα, Ζυγοβίτσι) (Τσοτσορός, 1986: 72)²¹¹. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύει ο Τσοτσορός (ό.π.), η μεν μονή Φιλοσόφου κατέχει γη 623 συνοικίων²¹², αμπέλια 304 αξιναρίων²¹³, 114 ρίζες συκαμιές, 1 μύλο, 1 νεροτριβή, πολλά σπίτια σε καλλιεργητικούς χώρους, ένα μετόχι στον Βλόγκο και 9 ρίζες ελιές. Η μονή Αιμυαλών κατέχει γη 456 συνοικίων, αμπέλια 150 αξιναρίων, 17 ρίζες ελιές, 210 ρίζες συκαμιές, 2 μύλους, 2 νεροτριβές, πολλά σπίτια σε καλλιεργητικούς χώρους. Η μονή Τιμίου Προδρόμου κατέχει γη 327 συνοικίων αμπέλια 120 αξιναρίων, 9 ρίζες ελιές, 10 ρίζες συκαμιές, 1 μύλο, 1 νεροτριβή, σπίτια (ό.π.: 73). Πολύ μικρότερες εκτάσεις κατείχαν και οι εκκλησίες της Δημητσάνας Αγία Κυριακή, Παναγία Εισοδίων, Παναγία Κοιμήσεως και οι Ταξιάρχες. Οι εκτάσεις αυτές βέβαια καλλιεργούνταν εντατικά· όπως επισημαίνει ο Καρβελάς (1978:189), ακόμα και οι πιο επιφανείς Δημητσανίτες στα μέσα του 18ου αιώνα «ήσυχολοῦντο καὶ εἰς τὴν γεωργίαν, καλλιεργοῦντες πλὴν τῶν ἰδίων ἀγρῶν καὶ ἀμπελῶν, καὶ κτήματα τῶν ἐκκλησιῶν, διὰ τὰ ὅποια ἔδιδον γέμουρο²¹⁴, ἐνίοτε δὲ καὶ ὠρισμένον ποσὸν χρημάτων ἢ ἐκ τοῦ καρποῦ κατ' ἀποκοπήν». Η συγκέντρωση γης προφανώς διευκολύνεται από το γεγονός πως στα κεφαλοχώρια του ορεινού χώρου υπήρχαν χριστιανοί που διέθεταν γη πλήρους ιδιοκτησίας, την οποία δηλαδή είχαν

---

²¹¹ Ο χώρος που σχηματίζεται από τις περιοχές όπου κατείχαν γη τα μοναστήρια της Δημητσάνας αποτελεί χωρική ενότητα, που σχεδόν ταυτίζεται με τα όρια της περιοχής που υπονοείται στην έκφραση του γέροντα Δημητσανίτη «η γούβα η δική μας», περιοχή την οποία ορίσαμε, επίσης, ως πεδίο γαμηλιακής στρατολόγησης των Δημητσανιτών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

²¹² Οι μονάδες μέτρησης της εποχής εκείνης δεν είναι πάντα ξεκάθαρο σε τι αντιστοιχούν. Η συνηθέστερη μονάδα για τη μέτρηση εκτάσεων σπαρμένων με σιτηρά ήταν ο σπόρος που χρειαζόταν για να σπαρθούν. Στη Γορτυνία από τον 17ο μέχρι και τον 19ο αιώνα το συνοίκι είναι η μονάδα μέτρησης του σπόρου αυτού. Η απόψεις για τον σπόρο που αντιστοιχούσε σε κάθε συνοίκι ποικίλλουν, από 10 μέχρι 16 οκάδες. Ο Τσοτσορός για την περιοχή της Γορτυνίας δέχεται ότι κάθε συνοίκι ήταν 16 κιλά σπόρος (Τσοτσορός, ό.π.: 129).

²¹³ Το αξινάρι ήταν μονάδα μέτρησης της έκτασης και αντιστοιχούσε στην έκταση που σκάβει ένας εργάτης σε μία μέρα. Χρησιμοποιούνταν για τη μέτρηση του εμβαδού των αμπελιών, όπου δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί το στρέμμα, το οποίο υπολογιζόταν ως η έκταση που οργώνει ένα ζεύγος βόδια κατά πλάτος και κατά μήκος (Ψυχογιός, 1995: 24)

²¹⁴ Οι ιστορικές μορφές αγροληψίας που επικράτησαν στην Πελοπόννησο είναι τρεις: το συντροφικό, σύμφωνα με το οποίο ιδιοκτήτης και καλλιεργητής μοιράζονται το καθαρό εισόδημα μετά την αφαίρεση των φόρων και των εξόδων· το τριτάρικο, σύμφωνα με το οποίο ο καλλιεργητής αναλάμβανε φόρους και έξοδα, αλλά καρπωνόταν το έβδομο της παραγωγής· το γεώμορο (γέμουρο) ή αποκοπή, σύμφωνα με το οποίο ο καλλιεργητής κατέβαλλε ένα ποσό που είχε συμφωνηθεί εκ των προτέρων (Σακελλαρίου, 1939:51).

δικαίωμα να εκποιήσουν, σε αντίθεση με τις πεδινές περιοχές όπου οι τουρκικές ιδιοκτησίες κυριαρχούσαν.

Τα μοναστήρια επίσης αναδεικνύονται και σε σημαντική δίοδο μέσω της οποίας εισέρεε το χρήμα στην περιοχή. Συχνά το σύνολο των κτημάτων ενός μοναστηριού το αναλάμβανε ένας ισχυρός πλούχιοντας, έναντι ενός χρηματικού ποσού. Έτσι, συχνά τα μοναστήρια είναι που δάνειζαν τους αγρότες, ενώ σε αυτά προσέτρεξαν και οι επαναστάτες του 1821 προκειμένου να αντλήσουν οικονομικούς πόρους: το 1822 η Μονή Αιμυαλών έδωσε υπό μορφή δανείου 750 γρόσια στην Πελοποννησιακή Γερουσία.

Τον 18ο αιώνα τα μοναστήρια της περιοχής του Λούσιου ακολουθούν την τάση των υπόλοιπων μεγάλων ιδιοκτητών και γενικά παύουν να ενδιαφέρονται για την αγορά γης στα ορεινά· αντιθέτως, στρέφονται στα πεδινά. Για παράδειγμα, η μονή Αιμυαλών αγοράζει ελαιώνες στην Τριφυλλία και στην Καλαμάτα (Τσοτσόρος, ό.π. 1985). Παρ' όλα αυτά, συνεχίζονται οι επιλεκτικές αγορές γης εκ μέρους των μοναστηριών είτε επειδή κάποια περίπτωση ήταν πολύ συμφέρουσα για το μοναστήρι είτε γιατί επρόκειτο για γη πολύ σημαντική όσον αφορά τη συνολική διαχείριση του χώρου, για παράδειγμα γη που συνόρευε με άλλες μοναστηριακές εκτάσεις ή και με το ίδιο το μοναστήρι.

6. Ιδιοκτησία της γης και δομή του πελοποννησιακού χώρου

Ο πελοποννησιακός χώρος αμέσως μετά την επανακατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς το 1715 χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη συγκέντρωση γης τόσο στα χέρια των Οθωμανών ιδιοκτητών που επέστρεψαν μετά την εκδίωξή τους από τους Βενετούς (Χοτομαναίοι στην Ηλεία, Αρναούτογλου στην Τριπολιτσά, Μουσάγας στα Εμπλάκικα και στην Ανδρούσα, Κιαμίλ-μπέης στην Κόρινθο, Μεχμέτ-μπέης στην Κορώνη, Νουρή-αγάς στον Μυστρά κ.ά.) (Σακελλαρίου, 1939: 46-47). Το σύνολο των φέουδων κατά την έναρξη της Β' Τουρκοκρατίας, σύμφωνα με τον Σακελλαρίου (ό.π.: 46), ανέρχεται στις 1.442 με το καθένα από αυτά να εκτείνεται περίπου στα 1.300 στρέμματα.

Μεγάλες εκτάσεις γης όμως περιέρχονται και στα χέρια Ελλήνων που είχαν συμμαχήσει με τους Οθωμανούς (Κουλάς²¹⁵ στην Καρίταινα, Στασινός στην Άκοβα, Κουριάκος προς τα Καλάβρυτα και το Βελημάχι, Νοταράδες στην Κόρινθο, Ζαΐμηδες και Λόντοι στην Αχαΐα κ.ά) (Σακελλαρίου, 1939: 48· Τσοτσόρος, 1986: 62-63· Μοσκόφ, 1974: 60-61). Στη Δημητσάνα είναι ισχυρή η παρουσία των δύο παλαιών οικογενειών Καράκαλλου²¹⁶ και Λαμπάρδη²¹⁷, στη Στεμνίτσα του Παλαμήδη και του Μαυραϊδή Φαρμάκη²¹⁸, στη Ζάτουνα του Πελεκάνου, στα Λαγκάδια του Σοφιανού.

Μετά τα ορλωφικά και κατά την περίοδο της λεγόμενης Αλβανοκρατίας στην Πελοπόννησο υπάρχουν μαρτυρίες για βίαιο σφετερισμό γης που ανήκε σε Έλληνες ή και για οικειοθελή πώλησή της (Σακελλαρίου, 1939: 50). Έπειτα από την εξομόλυνση της πολιτικής κατάστασης όμως υπήρξε τάση για συγκέντρωση αγροτικής γης από τους Έλληνες ισχυρούς τοπάρχες, π.χ. τους Ζαφειραίους στην Ανδρίτσεινα, τον Δεληγιάννη

---

²¹⁵ Ενδεικτική της επισφαλούς θέσης ακόμα και των χριστιανών τοπαρχών είναι η τύχη του Θανάση Κουλά, ο οποίος δολοφονείται και η περιουσία του, στην Καρίταινα και στην Ηραΐα, περιέρχεται στα χέρια του Αρναούτογλου. Με τον ίδιο τρόπο ιδιοποιήθηκε ο Αλή Φαρμάκης το χωριό Μοναστηράκι, δολοφονώντας τον ισχυρό χριστιανό της περιοχής Σπήλιο Στασινόπουλο. Η συσσώρευση γης εκ μέρους της κυρίαρχης πολιτικά εθνοτικής ομάδας, των οθωμανών, προέκυπτε με εξωοικονομικές μεθόδους.

²¹⁶ Όπως μας πληροφορεί ο Καρβελάς (1978: 225), η οικογένεια Καράκαλλου ή Καρκαλά (δεν είναι σαφές αν πρόκειται για δυο διαφορετικές οικογένειες που ενώθηκαν λόγω επιγαμιών ή για μία οικογένεια που διασπάστηκε, ώστε τον 17ο αιώνα να μην αναγνωρίζονται ως συγγενείς) και συγκεκριμένα τα τέκνα του παπα-Νικολάου Καρκαλά ή Καράκαλλου «εμφανίζονται κατέχοντες κτήματα εις όλόκληρον τὴν ἀγροτικὴν περιοχὴν τῆς Δημητσάνης ἀπὸ τῶν προθύρων τοῦ Βαλτεσινίκου (Ντούσια) μέχρι τῶν ὀρίων τῆς Στεμνίτσης (Σαβαλά)». Τα τέκνα του παπα-Νικολάου Καρκαλά εμφανίζονται σε διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα τον 17ο αιώνα.

²¹⁷ Ο Καρβελάς υποστηρίζει ότι πρόκειται για μία από τις παλαιότερες οικογένειες όχι μόνο της Δημητσάνας αλλά και της Ελλάδας. Πρόκειται για την οικογένεια του φερομένου ως κτίτορα της Μονῆς Φιλοσόφου, Ιωάννη Λαμπαρδόπουλου, πρωτασηκρήτη και φιλοσόφου του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Νικηφόρου Φωκά. Το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, περίοδος που συμπίπτει με την επανακατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς, αναφέρεται ο Νικολός του Φιλοσόφου, το επώνυμο Λαμπάρδης ή Λαμπαρδόπουλος, να κατέχει «μεγάλη ἐκτάση ἀμπέλων εἰς τοῦ Τζιακίρη καὶ ἀρκετὸν χερσότοπον κάτωθεν αὐτοῦ» (Καρβελάς, ὀ.π.: 371). Την ὑπαρξη οικογένειας Λαμπάρδη στη Δημητσάνα ήδη από τον 10ο αιώνα υποστηρίζει ο Γριτσόπουλος (1960:72 κ.ε.), πιστεύοντας και αυτός ότι το όνομα Λαμπάρδης δηλώνει καταγωγή από τη Λομβαρδία. Αντίθετη, όπως είδαμε, γνώμη εκφράζει ο Παναγιωτόπουλος (βλ. παραπάνω).

²¹⁸ Ο Μαυραϊδής Φαρμάκης, ή Πασσ(ι)μαυραϊδής, όπως αναφέρεται στα κείμενα, ήταν από τη Στεμνίτσα. Σε νεαρή ηλικία ασπάστηκε τον ισλαμισμό ως γεντίσαρος –διά της βίας, όπως διατείνεται ο Καρβελάς– και ανέβηκε στα ανώτερα αξιώματα της διοίκησης ονομαζόμενος πασάς. Αμέσως μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Βενετούς ο Μαυραϊδής επέστρεψε στη Στεμνίτσα και νυμφεύθηκε την Πολυτίμη Καράκαλλου. Η δύναμη των δύο οικογενειών σε τοπικό επίπεδο διαφαίνεται και μόνο από το γεγονός ότι συνήψαν γάμο μεταξύ τους. Επίσης, ενδεικτικό του κύρους και της ισχύος του Πασσ(ι)μαυραϊδή είναι το γεγονός ότι προέβη σε τόσο μεγάλες δωρεές στις μονές Αιμυαλών και Φιλοσόφου, ώστε η μορφή του να εικονιστεί στις τοιχογραφίες της τελευταίας (Καρβελάς, 2000: 294-5).

και τον Παπαλέξη στην Ηλεία, τους Παπαγιαννόπουλους κ.ά. (Τσοτσόρος, ό.π.: 63)²¹⁹. Στο σύνολο του πελοποννησιακού χώρου όμως όσο μεγάλη και αν ήταν η συγκέντρωση αυτή, αφορούσε μόνο ένα μικρό τμήμα της γης, καθώς τα 2/3 των καλλιεργήσιμων εδαφών βρίσκονταν στην κατοχή Τούρκων (Τσουκαλάς, 1987)²²⁰. Πρόκειται, μάλιστα, για τα ευφορότερα εδάφη, καθώς τον 18ο αιώνα οι Τούρκοι σταδιακά αποχωρούν από τον ορεινό χώρο, προβαίνοντας σε πωλήσεις γης. Όσον αφορά τη Γορτυνία, η κίνηση αυτή τεκμηριώνεται με την αποχώρηση των Τούρκων (Αρναούτογλου, Νουμάν, Χαλίλ Αγάς κ.ά.) από τα ορεινά και την εκ μέρους τους απόκτηση γης στις ευφορότερες γαίες του κάμπου και του ημιορεινού χώρου της Καρίταινας και της Ηραίας (Τσοτσόρος, ό.π., 69-70). Τα κεφαλοχώρια του ορεινού γορτυνιακού χώρου περνούν σταδιακά στα χέρια των Ελλήνων προυχόντων, και μάλιστα από τα χωριά αυτά και την αγροτική τους περιοχή είναι που έχουμε τα λίγα τεκμήρια για γη πλήρως ιδιόκτητη (όχι τιμαριακή) από Έλληνες.

Οι Έλληνες ισχυροί τοπάρχες αντλούσαν κυρίως όμως τη δύναμή τους από την εξουσία του φοροεισπράκτορα, την οποία φρόντιζαν να εξασφαλίζουν με κάθε τρόπο από τις οθωμανικές αρχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η πανίσχυρη οικογένεια Δεληγιάννη στη Γορτυνία (Λαγκάδια). Η σταδιακή ισχυροποίηση της τάξης των χριστιανών ισχυρών της Πελοποννήσου ανακλάται και στην εξέλιξη του θεσμού του βεκίλη, του απεσταλμένου των μοραϊτικών κοινοτήτων στην οθωμανική πύλη, ο οποίος

---

²¹⁹ Η περίοδος της Αλβανοκρατίας, ο «αρμπεντές» (θόρυβος, διαπληκτισμός, φασαρία [Δημητρακόπουλος, 1978: 377]), όπως αναφέρεται στα έγγραφα της εποχής, και οι διώξεις που ακολούθησαν είχαν βαρύτερες συνέπειες για την περιοχή της Δημητσάνας, καθώς η ίδια ρημάχτηκε και πολλοί Δημητσανίτες πουλήθηκαν ως σκλάβοι στην Μπαρμπαριά, σε σκλαβοπάζαρο που είχε στηθεί στον κόλπο της Αρκαδιάς (Σιμόπουλος, 2001, Β': 370· Γριτσόπουλος, 1967: 139). Ως αποτέλεσμα των συνθηκών που δημιουργήθηκαν επήλθε η μετοικεσία κατοίκων της Πελοποννήσου προς άλλες περιοχές, τα νησιά (π.χ. την Πάρο) και κυρίως τη Μικρά Ασία. Πολλές πηγές μαρτυρούν την εγκατάσταση π.χ. Καριτινών στο πλούσιο τσιφλίκι των Καραοσμάνογλου στη Μαγνησία Μικράς Ασίας. Η φυγή των χριστιανών σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργεί μια σειρά από σημαντικά ζητήματα όσον αφορά τη διαχείριση του χώρου. Δεδομένου ότι ο φόρος καταλογιζόταν επί των γαιών και όχι επί των φυσικών προσώπων, οι κοινότητες, που ήταν οι φορολογικοί υπόχρεοι έναντι της εξουσίας, βρέθηκαν υποχρεωμένες να εκποιήσουν τις γαίες όσων είχαν μετοικήσει και οι οποίες, παρά το ότι παρέμεναν ακαλλιεργήτες, φορολογούνταν. Η πρακτική αυτή έγινε πρόξενος πολλών ηθικών και νομικών ζητημάτων, όταν οι ιδιοκτήτες της γης επέστρεφαν στη γενέτειρά τους. Για μια τέτοια περίπτωση πωλήσεως γης, βλ. Δημητρακόπουλος (1978: 373).

²²⁰ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Σακελλαρίου (ό.π., 49), οι Τούρκοι είχαν δεκαοχτώ φορές μεγαλύτερη κατά κεφαλήν έγγειο ιδιοκτησία από τους Έλληνες (75 στρέμματα έναντι 4,5) όταν η πληθυσμιακή αναλογία Ελλήνων και Τούρκων ήταν περίπου δέκα προς ένα (400.000 Έλληνες προς 40.000 Τούρκους).

στα τέλη της τουρκοκρατίας γίνεται εκπρόσωπος των συμφερόντων της τάξης των προεστών.

Για την ισχυροποίηση της θέσης της Δημητσάνας ως οικονομικού κέντρου υπήρξε πολύ σημαντικό το γεγονός ότι από το 1744 αποτελούσε βακουφικό κτήμα²²¹ υπαγόμενη απευθείας στη δικαιοδοσία της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης και διεπόμενη από ειδικό φορολογικό καθεστώς. Γι' αυτό ήταν απαλλαγμένη από τα δασίματα στους τοπικούς άρχοντες, ενώ ήταν υποχρεωμένη μόνο να καταβάλλει 1.000 γρόσια ως ετήσια φορολογία στην κεντρική οθωμανική διοίκηση. Παράλληλα, απαγορευόταν η εγκατάσταση και η επί μακρόν παραμονή Τούρκων στην περιοχή της. Μολονότι το ποσό αυτό σε περιόδους έλλειψης χρήματος δεν ήταν αμελητέο, το βακούφικο καθεστώς στο οποίο υπαγόταν η Δημητσάνα έδωσε σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της δημητσανίτικης οικονομίας. Είναι χαρακτηριστικά τα στοιχεία που παραθέτει ο Καρβελάς (1978:145) σχετικά με τη φορολογική επιβάρυνση των γειτονικών κοινοτήτων την περίοδο 1819-1820: το Παλιοχώρι κατέβαλε 1.166 γρόσια, η Ζάτουνα 11.180 γρόσια, το Ζυγοβίσι 13.888, η Στεμνίτσα 28.439 και η Βυτίνα 35.598 γρόσια.

7. Η διανομή των εθνικών γαιών και «το χωρικό σύστημα» στην Πελοπόννησο

Καθοριστική για την αποκρυστάλλωση της δομής του πελοποννησιακού αγροτικού χώρου μετά την απελευθέρωση ήταν η τύχη της γης που κατείχαν οι Τούρκοι, των λεγόμενων εθνικών γαιών²²². Μολονότι ο σφετερισμός γης από τους προύχοντες και τους ισχυρούς, στην πρώτη φάση κατά τη διάρκεια της επανάστασης και τις πρώτες δεκαετίες μετά από αυτήν δεν έλλειψε, δεν οδήγησε σε καμία περίπτωση στη συγκέντρωση γης στα

---

²²¹ Για το καθεστώς που διήπε τα βακούφια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Σαρρής (1993: 334-336).

²²² Χωρίζονταν σε φθαρτές (οικήματα) και άφθαρτες (καλλιεργήσιμη γη, φυτείες, βοσκοτόπια, δάση κτλ). Από το 1835 ως εθνικές γαίες υπολογίζονται και οι ιδιοκτησίες των μονών που διαλύονται από την Ανταρσία. Οι φυτείες χωρίζονται σε εθνικές, οι οποίες μετά το 1836 θα ενταχθούν στα φθαρτά, και εθνοϊδιοκτήτες. Στην πρώτη κατηγορία υπάγονταν όσες ανήκαν πριν σε Τούρκους και στη δεύτερη όσες είχαν φυτευτεί από Έλληνες οι οποίοι κατέβαλλαν ενοίκιο στον Τούρκο ιδιοκτήτη αλλά και όσες φυτεύτηκαν στη συνέχεια πάνω σε εθνική γη, τα λιβάδια κ.ά. (Ψυχογιός, 1995: 61, υποσημ. 1). Αυτή η δεύτερη κατηγορία σχηματίζεται από τη «δίψα των καλλιεργητών για μικρά αγροτεμάχια» (Πετμεζάς, 2003: 30), που αξιοποιούνταν κυρίως για την εμφύτευση σταφιδάμπελων ή ελαιοδένδρων, την οποία μάταια προσπάθησε να ελέγξει το δημόσιο.

χέρια λίγων²²³. Αντιθέτως, μετά την επανάσταση πραγματοποιείται ουσιαστικά μια de facto οικειοποίηση των εθνικών γαιών από τους καλλιεργητές και μάλιστα με ένα καθεστώς που δεν διέφερε σε σχέση με το καθεστώς γαιοκτησίας όσων είχαν πλήρη κυριότητα επί της γης που καλλιεργούσαν.

Έτσι, οι καλλιεργητές ήταν εκείνοι που αποφάσιζαν για το είδος και τον τρόπο της καλλιέργειας, μπορούσαν να προχωρήσουν σε περίφραξη, να μοιράσουν τη γη στα παιδιά τους, να την πουλήσουν ή να τη δώσουν προίκα. Με την οικειοποίηση αυτή οι εθνικές γαίες περιέρχονται στα χέρια των χωρικών, που μπόρεσαν να αποκτήσουν ένα κομμάτι γης, χωρίς στην ουσία να υφίστανται κανέναν περιορισμό, εκτός φυσικά από την καταβολή της «επικαρπίας» (30% της παραγωγής αρχικά, το λεγόμενο «τριτοδέκατο», και αργότερα 15%) στο ελληνικό κράτος (McGrew, 1985:217-224)²²⁴. Η de jure, η κυρωμένη με νόμο δηλαδή, διανομή των γαιών δεν επισυμβαίνει παρά μόνο το 1870-71²²⁵, και αυτό μάλιστα παρά την αντίθεση αρχικά των προστατιδών δυνάμεων, που από την εποχή του Καποδίστρια εξελάμβαναν τις εθνικές γαίες ως υποθήκη για τα δάνεια που χορηγούσαν (βλ. σχετικά Ψυχογιός, 1995: 63).

Το ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών στην Πελοπόννησο υπήρξε πολύ οξύτερο από άλλες περιοχές. Στις εθνικές γαίες περιλαμβανόταν το σύνολο των τουρκικών κτήσεων, ιδιωτικών και δημόσιων, που απαλλοτριώθηκαν «επαναστατικό δικαίω». Το νεοπαγές κράτος από πολύ νωρίς άφησε να διαφανεί η πρόθεσή του: αν όχι να μοιράσει άμεσα τις εθνικές γαίες στους καλλιεργητές, σίγουρα να ευνοήσει με διάφορους τρόπους την επέκταση της μικροϊδιοκτησίας και την προστασία του αγροτικού νοικοκυριού (π.χ. νόμος περί προικοδοσίας των ελληνικών οικογενειών το

---

²²³ Το διάστημα από το 1922 μέχρι το 1928 με την αγροτική μεταρρύθμιση γίνεται η οριστική απαλλοτρίωση κάθε έγγειας ιδιοκτησίας μεγαλύτερης των 500 στρεμμάτων. Οι απαλλοτριωθείσες μεγάλες ιδιοκτησίες στην Πελοπόννησο είχαν συνολική έκταση 38.000 στρέμματα, τη στιγμή που στη Στερεά είχαν 900.000 στρέμματα, στη Θεσσαλία 2.730.000 στρέμματα, στη Μακεδονία 2.550.000 και στην Ήπειρο 2.000.000 στρέμματα.

²²⁴ Ο Τσουκαλάς (1987:75), στηριζόμενος σε στοιχεία που παραθέτει ο Σούτσος στην *Πλουτολογία*, έργο που εκδόθηκε το 1868-9, υπολογίζει ότι η γαιοπρόσοδος που εισέπραττε το κράτος ήταν μηδαμινή τόσο σε σχέση με την αξία της γης (π.χ. 0,01 το 1834, έως 1% το 1869) όσο και σε σχέση με το μέσο μεροκάματο (η ετήσια γαιοπρόσοδος ισοδυναμούσε με τρία κατά κεφαλήν μεροκάματα). Σημειώνεται ότι τα στοιχεία αυτά αφορούν εθνικές γαίες με εμπορευματικές καλλιέργειες (σταφιδάμπελοι, ελαιώνες), οι οποίες εξ αρχής φορολογούνταν σε χρήμα.

²²⁵ Πρόκειται για τους νόμους υλα΄, ψ4η΄, τπς΄, που συμβολικά ψηφίστηκαν την 25η Μαρτίου 1871, προκειμένου να τονιστεί η εθνική τους σημασία (Ψυχογιός, 1995: 60). Βέβαια, δεν επρόκειτο περί δωρεάς, καθώς η παραχώρηση προέβλεπε και οικονομικό αντίτιμο, το οποίο όμως οι καλλιεργητές δεν πλήρωσαν ποτέ στο σύνολό του. Το 1911 είχε παραχωρηθεί εθνική γη αξίας 90.000.000 δραχμών, από τις οποίες οι καλλιεργητές είχαν καταβάλει μόνο 39.000.000 (Ψυχογιός, ό.π.)

1835· διανομή γαιών στη βασιλική φάλαγγα, το 1838· «νόμος επιεικείας»²²⁶ 1843 κ.ά.). Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το 1880 τα προϊόντα που εξασφάλιζαν την επιβίωση των φτωχών αγροτικών οικογενειών, τα αροτριώντα ζώα, τα θηλάζοντα αιγοπρόβατα και μοσχάρια που προορίζονταν για διατροφή καθώς και τα πουλάρια, περιβάλλονταν από απόλυτη φορολογική ασυλία (Πετμεζάς, ό.π.: 65). Όταν ο Γερμανός περιηγητής Alfred Philippson επισκέπτεται την Ελλάδα, σημειώνει για την Πελοπόννησο: «Όλοι σχεδόν οι κάτοικοι κατέχουν ένα κομμάτι γης. Εδώ δεν υπάρχει αριστοκρατία αλλά ούτε και προλεταριάτο. Η επαιτεία είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Έτσι, οι κοινωνικές αντιθέσεις δεν έχουν οξύτητα» (στο Τσουκαλάς, 1987: 79)

Το γεγονός αυτό συνδέεται με ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία του αγροτικού χώρου της Πελοποννήσου, την κυριαρχία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, αυτής που ο Καραβίδας ονομάζει «ατομιστική χωρική οικογένεια των ελεύθερων μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών» (Καραβίδας, 1991)²²⁷. Η ιστορική αυτή πραγματικότητα ανακλάται στο τοπίο με τον κατατεμαχισμό της καλλιεργήσιμης γης σε «διοκτησίες-νάνους», συχνά διάσπαρτες και απομακρυσμένες από τον οικισμό, γεγονός που επιβάλλει τη δημιουργία εξαρτημένων οικιστικών συγκεντρώσεων – συχνά φέρουν την ονομασία «καλύβια»– για την παραμονή των καλλιεργητών κατά τη διάρκεια των αγροτικών εργασιών.

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η σημασία για τη δομή του πελοποννησιακού χώρου των έγγειων σχέσεων που παγιώθηκαν μετά την ανεξαρτησία, είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη τις «οικονομικές λειτουργίες» στις οποίες οι σχέσεις αυτές εντάχτηκαν. Τα εισαγωγικά εντός των οποίων τίθεται η έκφραση «οικονομικές λειτουργίες» υπαινίσσονται το γεγονός ότι αυτές δεν συνιστούν ό,τι σήμερα μας φέρνει στον νου η αναφορά στην οικονομία, τη «βάση» δηλαδή η οποία καθορίζει την υπερδομή. Οι

---

²²⁶ Με τον νόμο αυτόν κατοχυρωνόταν το απαραβίαστο της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και η προστασία των καλλιεργητών από πιθανή έξωσή τους από τις εθνικές γαίες που κατείχαν.

²²⁷ Στα *Αγροτικά* ο Καραβίδας το 1931 εξετάζει τις σημαντικότερες κοινωνικοοικονομικές δομές του αγροτικού χώρου, δηλαδή το τσιφλίκι, το τσελιγκάτο, την πατριά (ζάτρουγκας), το βαλκανικό κεφαλοχώρι, την ατομιστική χωρική οικογένεια, καθώς και τη «μιξομικροαστοχωρική οικογένεια». Όσον αφορά τις αγροτικές κοινότητες που είναι οργανωμένες στη βάση της μικρής ιδιοκτησίας, εκφράζει τη συμπάθειά του, αλλά και διαβλέπει την ολοκληρωτική νομοτελειακή τους καταστροφή: «Δέν γνωρίζω ἄν ἡ οικονομική καὶ κοινωνική ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος θὰ δυνηθῆ νὰ ἀναφέρῃ ποτὲ σχηματισμὸν τὸσον ἡρωϊκὸν καὶ ἠθικὸν, τὸσον ἰδεαλιστικὸν ἀπὸ τε οικονομικῆς ἀπόψεως καὶ συγχρόνως τὸσον ἐπίπονον οικονομικῶς, τὸσον τραγικὸν ἠθικῶς καὶ τὸσον ἀτυχῆ κοινωνικῶς [...] ὅσον αὐτός ὁ ἐλεύθερος δῆθεν σχηματισμὸς τῆς μικρᾶς γεωργοκτηνοτροφικῆς χωρικῆς οικογενείας ὑπὸ τὴν μορφήν μάλιστα ποὺ ὑφίσταται οὗτος ἐν τῇ Βαλκανικῇ καὶ ἰδίως ἐν Ἑλλάδι» (Καραβίδας, 1991: 433).

αγροτικές κοινότητες του 18ου και 19ου αιώνα αποτελούν παραδοσιακές/προβιομηχανικές κοινωνικές δομές –έστω και αν από τα τέλη του 19ου αιώνα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής επεκτείνεται ραγδαία– και η αντίληψη του συμφέροντος, ατομικού και συλλογικού, δεν εναρμονίζεται με τον θεμελιώδη κανόνα της κυρίαρχης σήμερα οικονομι(στι)κής λογικής του homo economicus, της μεγιστοποίησης δηλαδή του οικονομικού κέρδους. Έτσι, οι οικονομικές λειτουργίες, αντί να καθορίζουν το εποικοδόμημα, μπορεί να καθορίζονται από σχέσεις και πραγματικότητες που, επειδή ακριβώς δεν είναι τυπικά οικονομικές, δεν εξηγούνται με τον κλασικό οικονομικό ορθολογισμό. Αντιθέτως, απαιτείται μια διευρυμένη αντίληψη του οικονομικού προκειμένου να γίνουν κατανοητές²²⁸.

Οι έγγειες σχέσεις της μικροϊδιοκτησίας γης εντάχθηκαν στον θεμελιώδη στόχο της χωρικής οικογένειας, εκείνον της αυτάρκειάς της: της βιολογικής αναπαραγωγής των μελών του νοικοκυριού και της αποκατάστασης των τέκνων στα δικά τους νοικοκυριά (Ψυχογιός, 1995· Πετμεζάς, 2003: 41). Πρόκειται για μια ιδεολογική πραγματικότητα που ενυπάρχει στις κοινωνικές σχέσεις (και τις ρυθμίζει), δεν είναι ξεχωριστή από αυτές, μια εκ των υστέρων νομιμοποίησή τους (Godelier, 1988:21). Ένα παράδειγμα της λαϊκής βίωσης του οικονομικού έθους της αυτάρκειας –που σίγουρα ως νοοτροπία εγγράφεται στις μακρές διάρκειες του ελληνικού χώρου, και όχι μόνον αυτού– είναι η διδασκαλία που απευθύνει ο Κοσμάς ο Αιτωλός (Ασδραχάς, 2003: 434) στους χωρικούς με την οποία καταδικάζεται το οικονομικό κέρδος και το εμπόριο, και υμνείται ως θεάρεστη η λιτότητα που αποπνέει «το έθος της αυτάρκειας».

Ἀμὴ ὡσὰν θέλῃς νὰ φυλάξῃς παρθενίαν, πρέπει πρῶτον θεμέλιον νὰ βάλῃς τὴν ἀκτημοσύνην καὶ νὰ μὴν ἔχῃς σακκούλαν, νὰ μὴν ἔχῃς κασέλα [...]

²²⁸ Για το ζήτημα της οικονομίας στους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ο διάλογος των ευρύτερων ανθρωπολογικών σπουδών με τον μαρξισμό υπήρξε ιδιαίτερα πλούσιος. Το θέμα είχε θέσει ο ίδιος ο Μαρξ, που ενδιαφέρθηκε για τη μελέτη των σχηματισμών αυτών, κυρίως στο πλαίσιο της μελέτης των διαδικασιών της πρωταρχικής συσσώρευσης και της δημιουργίας του κράτους. Καθοριστική υπήρξε η συνεισφορά του Godelier και των άλλων Γάλλων οικονομικών ανθρωπολόγων όσον αφορά την προσέγγιση της οικονομίας ως πεδίου που διαχέεται σε σχέσεις που συνήθως εντάσσονται στον «πολιτισμό» –ή και καθορίζεται από αυτές–, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη συγγένεια. Η ελληνική λαογραφία έχει να επιδείξει μια σειρά έργων εμπνευσμένων από τη θεωρητική συζήτηση και τη μαρξιστική προσέγγιση των «πρωτόγονων» λεγόμενων κοινωνιών. Ενδεικτικά, μπορεί να αναφέρει κανείς τις θεωρητικές επισημάνσεις του Νιτσιάκου (1991: 121-151), και τις εθνογραφικές έρευνές του στον ορεινό χώρο της Ηπείρου (Νιτσιάκος, 1995)· επίσης, το έργο της Β. Ρόκου, τόσο σε επίπεδο θεωρητικό (Ρόκου, 2005), όσο και εθνογραφικό (Ρόκου, 2007), αποτελεί παράδειγμα δημιουργικής αφομοίωσης από την ελληνική λαογραφία της συζήτησης αυτής.

Και μάλιστα με τὰ ὀλίγα ζοῦμεν με εὐκολία καὶ ὅταν τρώγομεν πολλά, θέλομεν καὶ ἔξοδα πολλά. Ἐγὼ τώρα ἠμπορῶ νὰ ζήσω με ἑκατὸ δράμια ψωμί. Ἐκεῖνα τὰ εὐλογεῖ ὁ Θεός, διατὶ εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ὄχι νὰ τρώγομεν ἑκατὸν δέκα. Ἐκεῖνα τὰ δέκα τὰ καταρᾶται, διατὶ εἶναι χαράμι, εἶναι ἐκείνου τοῦ πεινασμένου. [...]

Ἔχετε πρόβατα; Τὸ γάλα τῆς Κυριακῆς τὶ τὸ κάμνετε; Ἄκουσε παιδί μου, νὰ τὸ σμίγεις ὄλο καὶ νὰ τὸ κάνης ἑπτὰ μερίδια, καὶ τὰ ἕξι μερίδια κράτησέ τα διὰ λόγου σου νὰ κυβερνηθῆς καὶ τὸ ἄλλον μερίδιο τῆς Κυριακῆς, ἂν θέλῃς, δῶσε το ἐλεημοσύνην εἰς τοὺς πτωχοὺς ἢ εἰς τὴν ἐκκλησίαν [...]. Καὶ ἂν τύχει ἀνάγκη καὶ θέλεις νὰ πουλήσῃς πράγματα φαγώσιμα τὴν Κυριακὴν ἐξ ἀνάγκης ἐκεῖνο τὸ κέρδος μὴν τὸ σμίγεις εἰς τὴν σακκούλαν σου, διατὶ τὴ μαγαρίζεις, μόνο δῶσε το ἐλεημοσύνην, διὰ νὰ εὐλογῆσῃ ὁ Θεὸς τὰ πράγματά σου.

8. Φορολογικό σύστημα, εκχρηματισμός και μετασχηματισμοί του χώρου τον 19ο αιώνα

Σημαντικό για τη δημιουργία των τοπικών δικτύων πολιτικής δύναμης, αλλά και για τον τρόπο που αποτυπώνονταν στον χώρο οι σχέσεις κυριαρχίας, είναι το γεγονός ότι οι φόροι καταβάλλονταν σε είδος και, μάλιστα, όχι απευθείας στον κρατικό μηχανισμό, αλλά σε όσους αποκτούσαν το δικαίωμα αυτό μετά από δημοπρασία, στους διαβόητους ενοικιαστές. Το δικαίωμα είσπραξης των φόρων μέχρι και το 1880, όταν και καταργήθηκε η φορολογία σε είδος, ήταν αντικείμενο σφοδρότατων –ακόμα και ένοπλων– συγκρούσεων εκ μέρους των ισχυρών πελοποννησιακών οικογενειών (Κολοκοτρώνη, Ζαΐμη, Νοταρά, Δεληγιάννη κ.ά.). Η υπενοικίαση φόρων υπήρξε σημαντική πηγή πλουτισμού αλλά και πολιτικής δύναμης για τους προύχοντες της επαρχίας, οι οποίοι συγκρότησαν την κυριαρχία τους «στους ίδιους τους κόλπους των μηχανισμών της πολιτικής εξουσίας» και όχι στην οικονομία (Τσουκαλάς, 1993:335· βλ. επίσης. Ψυχογιός, ό.π. · Πετμεζάς, 2003: 62-65)²²⁹.

²²⁹ Στο μυθιστόρημα *Θάναος Βλέκας* του Παύλου Καλλιγά, ο ήρωας Θάναος καθισμένος «πρὸ τῆς καλύβης του σύννου καὶ βαρυθυμῶν» περιμένει τον εισπράκτορα νὰ δεκατίσει τον καρπὸ ἀπὸ το ἀλώνι. «Ἐνῶ ἡ Κυβέρνησις μισθοδοτεῖ τόσας ἀρχάς καὶ τόσους ὑπαλλήλους, αὐτόν καὶ τοὺς ὁμοίους του παρέδωκεν εἰς ἐργολάβους, μέλλοντας νὰ ἐκθλίβουν τὸ λιπαρότερον καὶ μὴ εὐκαιροῦντας νὰ τὸν ὑποβάλουν εἰς αὐτὴν τὴν βάσανον. Ἐν τοσοῦτῳ κινδυνεύει ν' ἀπολέσῃ τὰ κτηθέντα ἢ ὑπὸ ὄμβρου τινὸς θυελλώδους ἢ ἄλλης συμφορᾶς, καὶ κινδυνεύει καὶ αὐτὸς νὰ καταστῇ ὑποπτος ὅτι ἔδωκε τροφὰς εἰς ληστὰς, κατὰ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν ὁποίων δὲν βρῖσκει προφύλαξιν».

Τα κεφάλαια που συγκέντρωνε αυτό «το πολύμορφο στρώμα των προεστών» (Πετμεζάς, 2003: 43) από την είσπραξη των φόρων δεν ενδιαφέρθηκε ή δεν κατάφερε να τα επενδύσει στην αγορά γης. Αφενός οι αποδόσεις μιας επένδυσης στη γη ήταν μικρές, ενώ η σπάνις εργατικών χεριών μεγάλη, αφού οι εθνικές γαίες αποτελούσαν μια δεξαμενή εδαφών που οι καλλιεργητές μπορούσαν να αντλούν εδάφη μόνο για τη «ζωάρκειά» τους. Αφετέρου η καταβολή της φορολογίας σε είδος δεν ωθούσε τους καλλιεργητές να αναζητήσουν χρήμα προκειμένου να πληρώσουν τους φόρους και έτσι δεν είχαν κανέναν λόγο να πουλήσουν τη γη τους.

Αντιθέτως, οι προεστοί ήταν εκείνοι που από το 1860 και μετά πουλούσαν τη γη στους καλλιεργητές (Τσοτσόρος, 1981: 246) και επένδυαν τα κεφάλαιά τους στην αγορά πολιτικού γοήτρου, στις εμπορικές δραστηριότητες ή στην αγορά οικοπέδων και οικιών στις επαρχιακές πόλεις και στην Αθήνα –στο κράτος που γιγαντωνόταν. Παράλληλα όμως, από τα τέλη του 19ου αιώνα δεν ήταν μόνο τα χρήματα που μεταφέρονταν στην Αθήνα, αλλά και η πολιτική ισχύς. Η αποσύνθεση των τοπικών μηχανισμών είσπραξης φόρων συνοδεύτηκε από τη μεταφορά της τοκογλυφικής ισχύος στα εμποροχρηματιστικά και βιομηχανικά στρώματα των μεγάλων πόλεων με τη σταδιακή υπαγωγή όλων των τοπικών οικονομικών δικτύων στη χωρική και πολιτισμική κατηγορία της «επαρχίας» (Πετμεζάς, 2003: 91), ενισχύοντας αυτό που ο Τσουκαλάς (1993:63) θεωρεί κύρια αντίθεση της νεοελληνικής κοινωνίας, την αντίθεση πόλης-υπαίθρου.

Πριν από την επιβολή του χρηματικού φόρου επί των αροτριώντων ζώων το 1880, που εισάγει την καταβολή της φορολογίας σε χρήμα και έτσι καταργεί οριστικά τους ενοικιαστές, υπήρξαν αλληπάλληλες νομοθετικές ρυθμίσεις που περιόριζαν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο την ισχύ των τελευταίων προς όφελος των νέων εμποροχρηματιστικών κέντρων εξουσίας που σχηματίζονταν στις πόλεις. Για παράδειγμα, ήδη από το 1844 και μετά η επίσημη κρατική πολιτική είχε αρχίσει να στρέφεται σταδιακά στην επιβολή χρηματικών φόρων, και όχι στη συλλογή της δεκάτης ή της «επικαρπίας» για την εκμετάλλευση των εθνικών γαιών. Από παλιότερα καταβαλλόταν σε μετρητά, χωρίς τη μεσολάβηση του ενοικιαστή, ο φόρος για τις εμπορευματικές καλλιέργειες και τους κήπους.

Είναι ενδιαφέρον ότι τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Αρκαδία* που εκδίδεται στην Τρίπολη δημοσιεύεται πλήθος αγγελιών κατασχέσεων και πλειστηριασμών για ακίνητες περιουσίες που εκποιούνται προκειμένου να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις Δημητσανιτών πιστωτών (τοκογλύφων) έναντι οφειλετών στη Δημητσάνα ή και σε άλλες κοινότητες²³⁰. Μολονότι προκειμένου να εξαχθούν σαφή, και κυρίως ακριβή, συμπεράσματα για τον αριθμό και τη φύση των αναγκαστικών πλειστηριασμών λόγω χρεών χρειάζεται εμπεριστατωμένη έρευνα στο αρχείο του Υποθηκοφυλακείου της Δημητσάνας και σε άλλες πηγές, μια τυχαία αναφορά στις δημοσιευμένες αναγγελίες κατάσχεσης και πλειστηριασμού στην εν λόγω εφημερίδα μάς δίνει μια ιδέα σχετικά με τις ανισότητες και τις αντιθέσεις δανειστών και δανειζόμενων στη Δημητσάνα της εποχής και στην ευρύτερη περιοχή της. Έχει, για παράδειγμα, ενδιαφέρον ότι οι δανειστές είναι όλοι Δημητσανίτες, και μάλιστα μερικοί από αυτούς, για τους οποίους κατέστη δυνατό να βρούμε βιογραφικές πληροφορίες, ανήκουν στις προυχοντικές οικογένειες της Δημητσάνας. Σίγουρα η λειτουργία του δημητσανίτικου «τοκογλυφικού κυκλώματος», με την έννοια της ύπαρξης μιας τάξης εντόπιων προυχόντων που ασκούσε συστηματικά τη δραστηριότητα αυτή, έχει μεγάλη σημασία για την αποτύπωση μιας από τις πιο σημαντικές διαδικασίες, μαζί με τη φορολογία και το εμπορικό δίκτυο, απόσπασης πλεονάσματος από τα μικρότερα χωριά της περιφέρειας και μεταφοράς του στη Δημητσάνα και, πιθανότατα, στην Αθήνα.

Για παράδειγμα, η περίπτωση του Κωνσταντίνου Φιλοσοφόπουλου, πιστωτή του Κυριάκου Λαμπάρδη, είναι χαρακτηριστική της συστηματικής ενασχόλησης των ισχυρών οικογενειών της Δημητσάνας με την τοκογλυφία: Σύμφωνα με τον βιογράφο των Δημητσανιτών Γεώργιο Καρβελά, ο Κωνσταντίνος Φιλοσοφόπουλος εξάσκησε μαζί με τον αδελφό του «επί τινά ἔτη τὸ ἐπάγγελμά των [ήταν φανοποιοί] ἐν Ἀθήναις, ἀπέκτησαν μεγάλην χρηματικὴν περιουσίαν ἐπανελθόντες δ' εἰς Δημητσάναν παρέμειναν

---

²³⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται: Αναγγελία κατάσχεσης αγρού του Κωνσταντίνου Πασιαλή από τον πιστωτή Δημήτριο Ν. Παπανικητόπουλο (*Αρκαδία*, 11.2.1878). Κατάσχεση κτημάτων Κυριάκου Λαμπάρδη από τον πιστωτή του Κ. Φιλοσοφόπουλο (*Αρκαδία*, 11.7.1870). Προειδοποίηση του Κωνσταντίνου Διγενόπουλου για κατάσχεση κτημάτων Αναγνώστη Παπαδόπουλου στη Βερβίτζα (*Αρκαδία*, Ιούλιος 1874). Αναγγελία του ίδιου πιστωτή κατά του Θεόδωρου Πετρινού από το χωριό Μπερμπάτι (*Αρκαδία*, 28.7.1871). Αναγγελία κατάσχεσης αμπελιού στην περιοχή Λίπα του Σ. Τασιάνη από τον πιστωτή Αγγελή Π. Ραδαίο (*Αρκαδία*, 28.12.1874). Αναγγελία κατάσχεσης του Διονύσιου Αγ. Παρασκευόπουλου ενάντια στις κληρονόμους του Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου, Κατίγκω και Κανέλλα, (*Αρκαδία*, 29.5.1876). Αναγγελία κατάσχεσης εκ μέρους του πιστωτή Παναγιώτη Μαλούχου σε βάρος του Θεόδωρου Αντωνόπουλου από Βερβίτζα (*Αρκαδία*, 26.3.1877).

μονίμως ἐκεῖ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὸ ἐμπόριο, πρὸ πάντων ὁμως ἐτοποθέτησαν τὰ χρήματά των εἰς ἐνυπόθηκα δάνεια τόσον ἐντὸς ὅσον καὶ ἐκτὸς τῆς Δημητσάνης ὅσον καὶ εἰς τὰ περίξ χωρία [...]» (Καρβελάς, 1978: 722).

Ανάλογη περίπτωση εἶναι καὶ ἐκείνη του ἐπίσης πρὸχοντα Κωνσταντίνου Διγενόπουλου –πρόκειται γιὰ τον Κωνσταντάκη που εἶχε λάβει ὡς σύζυγο τὴν Αἰκατερίνη, θυγατέρα του πανίσχυρου Δημητσανίτη ἐμπόρου καὶ πολιτικοῦ παράγοντα τῆς Γορτυνίας Δήμου Καραβελή (Καρβελάς, ὅ.π.: 137· Gardikas-Alexander, 1995)–, που ἐμφανίζεται ὡς πιστωτῆς του Αναγνώστη Παπαδόπουλου ἀπὸ τὴ Βερβίτζα²³¹ καὶ του Θεοδώρου Πετρινού ἀπὸ τὸ χωριὸ Μπερμπάτι²³², λίγο ἐξὼ ἀπὸ τὴν Τρίπολη. Φαίνεται ὅτι τὸ «τόσον ἐντὸς ὅσο καὶ ἐκτὸς τῆς Δημητσάνης ὅσο καὶ εἰς τὰ περίξ χωρία» που σημειώνει ὁ Καρβελάς γιὰ τὴν ἐμβέλεια τῆς τοκογλυφικῆς δραστηριότητος του Φίλοσοφόπουλου ἀφορᾶ καὶ ἄλλους Δημητσανίτες πρὸχοντες. Μολονότι, βέβαια, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε τὶς συγκεκριμένες αἰτίες που κάθε φορὰ ἐξανάγκαζαν κάποιον νὰ πέσει στα χέρια του τοκογλύφου, μπορούμε νὰ εικάσουμε ὁμως ὅτι σχετίζονται με τὶς μεγάλες ἀλλαγές που παρατηροῦνται στὴν οἰκονομία τὴν περίοδο ἐκείνη, τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη διείσδυση του χρήματος στὴν τοπικὴ οἰκονομία, ἀλλὰ καὶ τὴ συγκρότηση τῶν πολιτικῶν συστημάτων τῆς Γορτυνίας γιὰ τὰ ὁποῖα κάνει λόγο ὁ Gardikas-Alexander (ὅ.π.).

Τὴν ἰσχὺ τῶν τοκογλύφων στὴν τοπικὴ οἰκονομία μαρτυροῦν ἐμμέσως τὰ 130 προικοσύμφωνα του τέλους τοῦ 19ου αἰ. που μελέτησε ἡ Καλπουρτζή (1987: 96). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στα 104 ἀπὸ αὐτὰ προβλέπεται καὶ ἡ μεταβίβαση μετρητῶν, που κυμαίνονται ἀπὸ 100 μέχρι καὶ 40.000 δραχμές, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ προικοσύμφωνα μεταβιβάζονται στὸν γαμπρὸ καὶ οκτῶ δανειστικά συμβόλαια, ἐνῶ σὲ ἄλλο συμβόλαιο μεταβιβάζεται καὶ χρεωστικὸ 110 δραχμῶν, γεγονός που μαρτυρᾶ τὴ δυσπραγία τῆς δημητσανίτικῆς κοινῶνίας ἀπέναντι στο χρήμα. Πάντως, ὅπως σημειώνει ἡ Μπρέγιαννη (2009: 117), ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία καταδυναστευόταν ἀπὸ τὴν τοκογλυφία τουλάχιστον ἕως τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ἄλλωστε δὲν εἶναι τυχαίον ὅτι ἡ κατάργησή τῆς υπήρξε ἀπὸ τὰ πλέον ἐπείγοντα αἰτήματα τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1909.

---

²³¹ Πρόκειται γιὰ τὰ σημερινὰ Τρόπαια.

²³² Πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ σήμερα γνωστὸ ὡς Εὐάνδρο.

Η κατάργηση των φόρων σε είδος και η καταβολή τους σε χρήμα αποτελεί το σημαντικότερο βήμα για την είσοδο των καπιταλιστικών σχέσεων στον αγροτικό χώρο, αφενός γιατί ανοίγει ο δρόμος για επενδύσεις στη γεωργία, αλλά κυρίως γιατί ο Πελοποννήσιος αγρότης αναγκάζεται να «εκλογικεύσει» τη συμπεριφορά του εγκαταλείποντας εξ ανάγκης το –όχι οικονομικό στην ουσία του, αλλά πολιτισμικό– ιδανικό της αυτάρκειας και υποχρεώνεται «να βγει στην αγορά», είτε προκειμένου να πωλήσει τα προϊόντα του είτε για να εξασφαλίσει έντοκα δάνεια από τους τοκογλύφους²³³. Η διαρκής υπερχρέωσή του αφήνει τα αποτυπώματά της και στις ορεινές κοινότητες, όπου οι εμπορευματικές καλλιέργειες ήταν ανύπαρκτες: είναι μία –σίγουρα όχι η μόνη– από τις αιτίες που οδηγούν τους κατοίκους του ορεινού πελοποννησιακού χώρου να κατεβούν στα πεδινά με τις δυναμικές εμπορευματικές καλλιέργειες της σταφίδας, ή ακόμα, προς τα τέλη του 19ου αιώνα, να μεταναστεύσουν στην Αμερική. Πρόκειται για μια πληθυσμιακή απίσχναση που αργά αλλά σταθερά θα εγγραφεί στο «διαρκές αρχείο του τοπίου» των ορεινών κοινοτήτων της ενδοχώρας.

Έτσι, η αγροτική έξοδος στην Πελοπόννησο δεν αποκτά χαρακτηριστικά βίαιης προλεταριοποίησης, αλλά προγραμματισμένης εξόδου, που μάλιστα συχνά είχε χαρακτήρα κοινωνικής ανόδου. Οι ιδιότυπες συνθήκες οικειοποίησης και κατοχής της αγροτικής γης, η σταδιακή απόκτηση κυρίως μέσω προίκας ακινήτων στην πόλη και ιδιαίτερα στην Αθήνα, η κατάκτηση της πεδιάδας από τους ορεινούς πληθυσμούς το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η μετάβαση στις πόλεις και η σταδιακή μικροαστικοποίηση του Πελοποννήσιου αγρότη, η λειτουργία της εναλλακτικής βαλβίδας εκτόνωσης της υπερατλαντικής μετανάστευσης στην Αμερική και συχνά η επιστροφή του μετανάστη στον γενέθλιο τόπο με την αίγλη και το κομπόδεμα του «Αμερικάνου» είχαν επιπτώσεις όχι μόνο στον αγροτικό χώρο αλλά και στον αστικό. Οι συγκεκριμένες ιστορικές μορφές της αγροτικής εξόδου συμβάλλουν στο να μην αποδιάρθρωθεί οριστικά η δομή της αγροτικής οικογένειας ή και της ίδιας της κοινότητας και αφετέρου επιδρούν καθοριστικά στη μη ύπαρξη μιας κρίσιμης για την εκβιομηχάνιση μάζας εργατικού δυναμικού στις πόλεις (Παναγιωτόπουλος, 1985α). Και στην περίπτωση των Γορτυνίων και ειδικά των Δημητσανιτών ιδιαίτερο ρόλο έπαιξε η

---

²³³ Πρόκειται για ό,τι ο Reddy ονομάζει «πειθαρχική χρήση του χρήματος», η οποία μεταξύ άλλων συνεπάγεται τον έλεγχο του κοινωνικού σώματος εκ μέρους των κατόχων του χρήματος (Πετμεζάς, ό.π.: 35). Κοινωνικό σώμα στην περίπτωση αυτή δεν ήταν άλλο από την αγροτική κοινότητα.

οργάνωση στη βάση των οικογενειακών και κοινοτικών δεσμών ισχυρών δικτύων αλληλοβοήθειας στις πόλεις, τα οποία συνέβαλαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στη μικροαστικοποίηση των πληθυσμών που συνέρρεαν στα αστικά κέντρα.

9. Πελοποννησιακή ενδοχώρα: Η ζώνη του σιταριού

Τα γεωγραφικά δεδομένα, οι κλιματικές και μικροκλιματικές συνθήκες, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, η ποιότητα και η γεωλογική σύσταση των εδαφών συνιστούν το φυσικό πλαίσιο που εξηγεί τον δυϊσμό του αγροτικού τοπίου και ευρύτερα της χωρικής δομής της Πελοποννήσου. Από τη μια μεριά είναι το σύνολο σχεδόν των παράλιων περιοχών της, των πεδιάδων που σχηματίζοντας ένα τόξο ξεκινούν από την Αργολίδα και την Κορινθία φτάνοντας μέχρι τη Μεσσηνία και, με διακοπές, ως την κοιλάδα του Ευρώτα. Πρόκειται για την περιοχή που, μαζί με τις Κυκλάδες, ανήκει στην αττική κρυσταλλοπαγή μάζα, τα κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα της οποίας ευνοούν τη δενδροκαλλιέργεια. Στις περιοχές αυτές αναπτύχθηκαν οι λεγόμενες εμπορευματικές καλλιέργειες, πάνω από όλα η σταφίδα και η ελιά, που τόσο σημαντικές υπήρξαν για την οργάνωση του χώρου, τόσο στο επίπεδο της κοινότητας, όσο και σε αυτό της περιφέρειας. Από την άλλη, βρίσκεται η ηπειρωτική πελοποννησιακή ενδοχώρα, κυρίως η Αρκαδία και οι περιοχές των Καλαβρύτων, του Πάρνωνα, της βόρειας Μεσσηνίας και της ορεινής Ολυμπίας που συγκροτούν μια ενιαία ορεινή ζώνη, στο τοπίο της οποίας κυριάρχησαν οι ετήσιες καλλιέργειες, δηλαδή δημητριακά, περιλαμβανομένων των οσπρίων, σε συνδυασμό τις περισσότερες φορές με την κτηνοτροφία.

Ας δούμε όμως αδρομερώς την ιστορική δημιουργία του αγροτικού-παραγωγικού τοπίου της περιοχής. Η σημαντικότερη γεωργική καλλιέργεια που δέσποσε κατά την προεπαναστατική περίοδο στο τοπίο της Πελοποννήσου, ειδικά της ορεινής, όπου η ελαιοκομία και η σταφιδοκαλλιέργεια δεν ευνοούνταν από τις κλιματικές συνθήκες, είναι η καλλιέργεια δημητριακών. Το σιτάρι, το κριθάρι και ο αραβόσιτος συνιστούν τα τρία

πιο διαδεδομένα σιτηρά, καθώς η καλλιέργεια σόργου²³⁴ και σίκαλης ήταν περιορισμένη στην περιοχή της Μεγαλόπολης, με τη δεύτερη μάλιστα μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα να έχει εξαφανιστεί. Αν λάβει, μάλιστα, υπόψη κανείς ότι κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, πριν ακόμα διευρυνθεί η παραγωγή σταφίδας, το σάρι, μαζί με το λάδι, συνιστούσε το κυριότερο εξαγωγίμο προϊόν της Πελοποννήσου (Κρεμμυδάς, 1980: 142), μπορεί να καταλάβει πόσο εκτεταμένη ήταν η καλλιέργεια δημητριακών²³⁵.

Η κυριαρχία της καλλιέργειας δημητριακών σε ολόκληρη τη ζώνη της ορεινής Πελοποννήσου συνεχίζεται όχι μόνο τον 19ο αιώνα αλλά και τον 20ό. Κάθε άλλο παρά εμπορευματική καλλιέργεια, η παραγωγή δημητριακών –που δεν επαρκούσε καν για τις τοπικές ανάγκες²³⁶– δεν ήταν απλά καθοριστικής σημασίας για το αγροτικό νοικοκυριό, ήταν το σημαντικότερο μέτρο με το οποίο κρινόταν η ευμάρειά του, καθώς τα δημητριακά, το σιτάρι, το κριθάρι και ο αραβόσιτος, ήταν εκείνα που εξασφάλιζαν στην αγροτική οικογένεια το σημαντικότερο είδος διατροφής, το ψωμί, όπως και ζωοτροφή (βρόμη, κριθάρι, αραβόσιτο)²³⁷. Η σημασία του ψωμιού στον λαϊκό πολιτισμό ήταν πολύ μεγάλη, όπως φανερώνει όχι μόνο η θέση του στο καθημερινό διαιτολόγιο του χωρικού, αλλά και οι πολλές και ποικίλες χρήσεις του στην εθιμική και θρησκευτική ζωή του λαού. Το ψωμί, όταν δεν ήταν από άλευρο αραβοσίτου –γνωστό ως μπομπότα, ένα είδος ψωμιού ιδιαίτερα θρεπτικό– συνήθως ήταν από αλεύρι σίτου ανάμεικτο με αλεύρι από

---

²³⁴ Πρόκειται για το λευκό καλαμπόκι, τον σόργο, όπως είναι η επίσημη ονομασία του, γνωστό και ως ασπροκαλάμποκο, το οποίο σήμερα έχει πάψει σχεδόν να καλλιεργείται και το οποίο διαφοροποιείται από τον αραβόσιτο.

²³⁵ Ο Κρεμμυδάς στο ίδιο έργο του, μάλιστα, στηριγμένος στο γεγονός πως το διάστημα από το 1794 μέχρι 1809 υπήρξε αύξηση κατά 200% της καθαρής αξίας (αφαιρουμένης της αύξησης της τιμής του σταριού καθώς και του ποσοστού υποτίμησης του οθωμανικού νομίσματος) του σταριού που εξαγόταν από την Πελοπόννησο (Πάτρα), υποστηρίζει πως οι καλλιέργειες σταριού επεκτάθηκαν.

²³⁶ Ο Leake στην περιήγησή του στην Αρκαδία συνάντησε νομάδες κτηνοτρόφους, οι οποίοι του παραπονέθηκαν για το μεγάλο τους πρόβλημα, την έλλειψη ψωμιού. «Θυμίζουν τους βελανοφάγους προγόνους τους» γράφει ο περιηγητής (Σιμόπουλος, 2001, Γ1: 370). Το πρόβλημα της σιτάρκειας θα απασχολήσει την Πελοπόννησο, αλλά και το σύνολο του ελλαδικού χώρου, ολόκληρο τον 19ο αιώνα. Ακόμα και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο πολιτικός και επιστημονικός κόσμος ήταν διχασμένος σε δύο παρατάξεις. Η μία θεωρούσε πως η επιδίωξη της σιτάρκειας αποτελεί εφικτό και αναγκαίο στόχο για την ελληνική οικονομία και γεωργία, ενώ η άλλη πίστευε ότι η σιτάρκεια, εκτός από αδύνατη, δεν ήταν και απαραίτητη. Τελικά, η πολυπόθητη επάρκεια σε σιτηρά δεν θα επιτευχθεί παρά μόνο στα μέσα της δεκαετίας του 1950, αποτέλεσμα κυρίως της εισαγωγής νέων λιπασμάτων, κυρίως αζώτου, αλλά και της βελτίωσης των σπόρων. Στο τελευταίο αυτό πεδίο σημαντική υπήρξε η συνεισφορά του διαπρεπή γεωπόνου Ιωάννη Παπαδάκη, ο οποίος δημιούργησε τη βελτιωμένη ποικιλία σίτου με τον κωδικό Γ38290 (Ευκαρπία Ι). Πρόκειται για την ποικιλία που στην Πελοπόννησο και στην υπόλοιπη Ελλάδα είναι γνωστή ακόμα και σήμερα με το όνομα «νούμερο» (Ζωιόπουλος, 2007: 185-6).

²³⁷ Αυτή την πραγματικότητα απηχεί και η παροιμία «Έχει ο σάκος άλευρα; Χρίστος Ανέστη. Δεν έχει; θάνατον πατήσαζ».

κριθάρι (σιτοκρίθη). Ορισμένες φορές στο αλεύρι αυτό πρόσθεταν και καλαμποκίσιο αλεύρι. Το ψωμί από σιτάρι θεωρούνταν, βέβαια, όχι μόνο ανώτερο γευστικά, αλλά η κατανάλωσή του αποτελούσε και σύμβολο κοινωνικού γοήτρου. Στη Δημητσάνα ακόμα και σήμερα δεν εκτιμούν καθόλου το κριθαρένιο ψωμί και επικαλούνται συχνά την εκκλησιαστική παράδοση που θέλει τον προσφερόμενο για τη θεία ευχαριστία άρτο να είναι μόνο σιταρένιος, γεγονός που επιβεβαιώνει την υπεροχή του έναντι της «αλειτούργητης» μπομπότας²³⁸.

Το σιτάρι ήταν η πιο διαδεδομένη καλλιέργεια στην περιοχή της ορεινής ζώνης της κεντρικής Πελοποννήσου, η οποία για τον λόγο αυτό μπορεί να ονομαστεί και ζώνη του σιταριού. Η καλλιέργειά του στις περιοχές αυτές, καθώς και στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, συνήθως εναλλασσόταν κάθε χρονιά με εκείνη του κριθαριού. Πάντως, η απόδοση του σιταριού ήταν ιδιαίτερα χαμηλή συγκρινόμενη με την απόδοση σε άλλες σιτοπαραγωγούς περιοχές, π.χ. τη Ρούμελη. Αντιθέτως, το κριθάρι είχε υψηλή στρεμματική απόδοση στην ορεινή ζώνη.

Ο σμιγός –σιτάρι σπαρμένο μαζί με κριθάρι– καλλιεργούνταν στη νότια και ανατολική Πελοπόννησο (κυρίως τη Λακωνία), καθώς ήταν καλλιέργεια που, αν και λιγότερο αποδοτική, έδινε έστω τον ελάχιστο αναγκαίο καρπό, ανεξάρτητα από τις σκληρές καιρικές συνθήκες, κυρίως την ξηρασία. Ασφαλώς, δεν είναι καθόλου τυχαία η χωρική διάδοση της καλλιέργειας σιταριού σε βάρος εκείνης του κριθαριού στις περιοχές των εμπορευματικών πολυετών καλλιεργειών, κυρίως της σταφίδας, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, καθώς οφείλεται κυρίως στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και συνακόλουθα της διατροφής. Η καλλιέργεια σιταριού και κριθαριού στον ορεινό πελοποννησιακό χώρο είχε ήδη από το 1887 «αγγίξει τα οικολογικά της όρια» (Πετμεζιάς, ό.π.: 205), γεγονός που συναρτάται με την εξάντληση των κατάλληλων εδαφών, αλλά και με το χαμηλό επίπεδο εκσυγχρονισμού των παραγωγικών μέσων (αροτριώντα ζώα, άροτρα, τεχνικές ζεύξης και άρωσης, μεθόδους βέλτιστης αξιοποίησης της γης μέσω αμειψισποράς κ.ά.).

Η σταφιδική κρίση που ξέσπασε στα τέλη του 19ου αιώνα, κατά τρόπο φαινομενικά παράδοξο, αλλά παρ' όλα αυτά καθόλου ανεξήγητο, δεν άφησε

---

²³⁸ Για μια επισκόπηση των διαφορετικών διατροφικών συνηθειών που σχετίζονται με το ψωμί ως βασικότερη τροφή του ελληνικού λαού, βλ. Ημελλος (1993:63-78).

ανεπηρέαστη την παραγωγή δημητριακών στην ορεινή ζώνη. Και αυτό γιατί, οι εποχικοί εργάτες των ορεινών πελοποννησιακών κοινοτήτων που κατέβαιναν για εργασία στις σταφιδοκαλλιέργειες της Ηλείας δεν είχαν πλέον κανένα συμπληρωματικό χρηματικό εισόδημα και έτσι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην υπερπόντια μετανάστευση.

Η βρόμη ήταν δημητριακό που προοριζόταν για ζωοτροφή και όχι για την κατανάλωση από τον άνθρωπο. Καλλιεργούνταν στη Δυτική Ελλάδα, στις δυτικές περιοχές της Πελοποννήσου και της Ρούμελης. Μετά το 1875 παρατηρείται σταθερή άνοδος της παραγωγής της σε βαθμό που να μπορούμε να μιλάμε για καινοτομία της πελοποννησιακής οικονομίας στο μεταίχμιο της νέας εκατονταετίας, καινοτομία η οποία μάλλον συνδέεται με τις αυξημένες ανάγκες σε βρόμη των μόνοπλων ζώων (άλογα, μουλάρια) που αντικατέστησαν τα βόδια ως αροτριώντα ζώα (Πετμεζάς, ό.π.: 215-216).

Στην καλλιέργεια δημητριακών σημαντική θέση καταλάμβανε και ο αραβόσιτος ήδη από την προεπαναστατική περίοδο. Κάνει την εμφάνισή του στην Πελοπόννησο στα μέσα του 17ου αιώνα και μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα έχει επεκταθεί τόσο πολύ, ώστε να περισσεύει και για εξαγωγή. Η καλλιέργεια του αραβοσίτου ως τα μέσα του 18ου αι. είχε σταδιακά αντικαταστήσει την καλλιέργεια κεχριού και καλαμποκιού, των δημητριακών δηλαδή που μέχρι τότε έδιναν την πρώτη ύλη για την παρασκευή του ψωμιού των φτωχών λαϊκών στρωμάτων (Κρεμμυδάς, 2009). Η διάδοσή του βέβαια συναρτάτο με την ύπαρξη φυσικών υδάτινων συστημάτων (π.χ. ποτάμια), είτε με τη μορφή διαθέσιμων πηγών ή βροχοπτώσεων, καθώς απαιτεί 800 χιλ. ετήσιων βροχοπτώσεων.

10. Η «πελοποννησιακή ημισέληνος»: Η ζώνη της σταφίδας και της ελιάς

Η κορινθιακή σταφίδα τον 18ο αιώνα είχε μικρή συμμετοχή στην παραγωγική δομή της Πελοποννήσου, καθώς η καλλιέργειά της περιοριζόταν στην περιοχή της Πάτρας και της Αιτωλίας. Αντίθετα, λόγω της κατακόρυφης αύξησης της ζήτησής της διεθνώς, κυρίως κατά την περίοδο 1863-1890, που οφείλεται στην καταστροφή του 40% του γαλλικού αμπελώνα λόγω της φυλλοξήρας, επεκτείνεται στη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο, στον χώρο που ο Ψυχογιός αποκαλεί «πελοποννησιακή ημισέληνος»: Κόρινθος, Αιγιαλεία,

Καλάβρυτα, Ολυμπία, Ηλεία, Πυλία, Μεσσήνη, Καλαμάτα. Σε ορισμένες, μάλιστα, από αυτές τις περιοχές εξελίσσεται σε μονοκαλλιέργεια, γεγονός που εκ των υστέρων, όταν ξέσπασε η σταφιδική κρίση μετά το 1895, αποδείχθηκε ολέθριο (Κριμπάς, 2007: 231). Η πεδιάδα της Γαστούνης, για παράδειγμα, κατά τον 18ο αιώνα αποτελούσε μια σημαντική σιτοπαραγωγό περιοχή, που τροφοδοτούσε με σιτάρι ολόκληρο τον πελοποννησιακό χώρο. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Γεννάδιος (Κριμπάς, 2007: 231) για τον λόγο αυτόν η περιοχή ονομαζόταν από τους Οθωμανούς *Kütsük Mısır* (Μικρή Αίγυπτος). Τον 19ο αιώνα σταδιακά η περιοχή μετατράπηκε «από απρονοησία των κατοίκων της και «έλλειψη κηδεμονίας επιβλέψεως και επιβολής»» (Κριμπάς, ό.π.) σε συνεχή σταφιδαμπελώνα και σε παράδειγμα προς αποφυγή για όσους προέκριναν τη σιτάρκεια ως στρατηγική της ελληνικής οικονομίας κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα²³⁹.

Βέβαια, το γεγονός της κατίσχυσης στις περιοχές αυτές της καλλιέργειας σταφίδας, δεν σημαίνει ότι η καλλιέργεια δημητριακών απουσιάζει παντελώς, κάθε άλλο. Κάτι τέτοιο δεν μπορούσε να συμβεί, δεδομένου ότι η τροφοδοσία του σπιτιού με σιτάρι αποτελούσε τη σημαντικότερη μέριμνα του νοικοκυριού. Από την άποψη αυτή, η καλλιέργεια της σταφίδας, μολονότι εμπορευματική μονοκαλλιέργεια, προσαρμόζεται με ρόλο επικουρικό στο «έθος της αυτάρκειας» του Πελοποννήσιου σταφιδοκαλλιεργητή: της επάρκειας της τροφοδοσίας της οικογένειας σε σιτάρι²⁴⁰.

Έτσι, τα εισοδήματα που προσποριζόταν από την πώληση της σταφίδας, όπως σημειώνει ο Ψυχογιός (ό.π.: 39), τα επένδυε στην αγορά σιδερένιου αρότρου καθώς και αλόγου, που ήταν απαραίτητα για το όργωμα²⁴¹. Σε αυτό καθοριστικό ρόλο παίζει το

---

²³⁹ Η ίδια τάση, και μάλιστα ακόμη πιο έντονη, παρατηρείται την περίοδο αυτή και στη Μεσσηνία, όπου η επέκταση των σταφιδαμπελών σε βάρος των άλλων καλλιεργειών, κυρίως της ελιάς, υπήρξε ευρεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό αντικατάστασης των ελαιοδέντρων από σταφιδαμπελούς ανέρχεται στην περιοχή στο 16,60%, τη στιγμή που το ποσοστό αυτό στην Ηλεία και την Αχαΐα ήταν 6,60%. Η αλλαγή στο αγροτικό τοπίο της περιοχής γίνεται εύκολα αντιληπτή, αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός πως το 1887 η Μεσσηνία είχε πέντε φορές περισσότερους σταφιδαμπελώνες από ό,τι είχε το 1860 (Πετμεζάς, 2003: 237-244).

²⁴⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Braudel (1997:282) διαπιστώνει πως από τον 16ο αιώνα ο καλλιεργητής της Μεσογείου βρισκόταν αντιμέτωπος με το δίλημμα της επιλογής μεταξύ της καλλιέργειας του αναγκαίου σταριού και των προσοδοφόρων οπωροφόρων, των ελαιοδέντρων και των αμπελιών.

²⁴¹ Πολύ σημαντική για την επέκταση των καλλιεργειών και την κατάκτηση όλο και περισσότερου χώρου προς όφελος της γεωργίας από τον Πελοποννήσιο αγρότη καθίστανται δύο παράγοντες: η ποσοτική και ποιοτική επάρκεια των αροτριώντων ζώων, καθώς και το είδος του αρότρου που χρησιμοποιούσε. Το ζήτημα της έλλειψης επαρκούς αριθμού αροτριώντων ζώων και η ακαταλληλότητα των υφισταμένων ταλανίζει την ελληνική γεωργία όχι μόνο τον 19ο αλλά και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Το 1875 αναλογούσαν πέντε ζώα ανά επτά οικογένειες, οι μισοί καλλιεργητές δηλαδή στερούνταν το σημαντικότερο μέσο παραγωγής. Επίσης, τα ελληνικά βόδια ήταν αδύνατα και ακατάλληλα για την

γεγονός ότι ο φόρτος των αγροτικών εργασιών στη σταφίδα πέφτει την άνοιξη, όταν τα πρώιμα δημητριακά δεν απαιτούν εργασία (Ψυχογιός, ό.π.: 39)²⁴². Το ίδιο συμβαίνει και με την καλλιέργεια του ελαιοδέντρου, η οποία από τη φύση της δεν είναι τόσο απαιτητική, εκτός από την περίοδο της συγκομιδής, στα τέλη του φθινοπώρου και στις αρχές του χειμώνα.

Εκτός από τη σταφίδα, και τα αμπέλια αποτέλεσαν ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία του τοπίου ακόμα και στις πιο ορεινές περιοχές καθώς το αμπέλι υπό προϋποθέσεις ευδοκιμεί ακόμα και σε μεγαλύτερα υψόμετρα. Μάλιστα, η παραγωγή κρασιού υπήρξε και η πιο διαδεδομένη πηγή –όπως και η παραγωγή τυριού και γαλακτοκομικών– μικρών χρηματικών εισοδημάτων για τους καλλιεργητές καθώς αποτελούσε ένα προϊόν που απορροφούνταν από τις τοπικές αγορές, χωρίς να χρειάζονται δίκτυα μεταφοράς και διάθεσης σε χωρικές κλίμακες που ξέφευγαν από την τοπικότητα και τις υποδομές που μπορούσε να υποστηρίξει. Με την επέκταση του αμπελώνα πρέπει να συσχετιστεί το γεγονός ότι οι μικροκαλλιεργητές που είχαν αφθονία εργατικών χεριών στο πλαίσιο της οικογένειάς τους επιδίωκαν να φυτεύουν αμπέλια επί των εθνικών γαιών και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι κάτι τέτοιο δημιουργούσε εμπράγματα δικαιώματα επί της γης. Βέβαια, ένα τέτοιο κόστος δεν μπορούσε να το αναλάβει ένας δυνητικός επενδυτής μιας γεωργίας καπιταλιστικού τύπου σε μεγάλης κλίμακας εκτάσεις, καθώς τον απέτρεπε το ιδιωτικό καθεστώς, που κάθε άλλο παρά ξεκαθαρισμένο ήταν (Πετμεζάς, ό.π.: 233-4).

Εξίσου σημαντική για τη διαμόρφωση του αγροτικού τοπίου της Πελοποννήσου αναδεικνύεται η ελαιοκαλλιέργεια, ειδικά από τα μέσα του 17ου αιώνα και μετά²⁴³. Οι

άρωση· το ίδιο συνέβαινε και με τα άλογα, πρόβλημα που επέτεινε η έλλειψη οργανωμένης ιπποφορβείας, τουλάχιστον ως την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων (Καλλιβρετάκης, 1990: 252). Η αντικατάσταση των βοδιών από άλογα ως αροτριώντα ζώα πραγματοποιείται πολύ αργά. Την ίδια αργόσυρτη εισαγωγή της καινοτομίας παρατηρεί κανείς και όσον αφορά το άροτρο. Όπως αναφέρει ο Καλλιβρετάκης (1990: 31-32), το 1829 η Πελοπόννησος δεν γνώριζε καν το σιδερένιο άροτρο, ενώ έναν αιώνα αργότερα, το 1929, για κάθε τρία ξύλινα άροτρα υπήρχαν δύο σιδερένια. Για το πολύ σημαντικό ζήτημα της εισαγωγής του σιδερένιου αρότρου στην ελληνική γεωργία, βλ. Καλλιβρετάκης (ό.π., 189-223 και 252-262).

²⁴² Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει με τα εαρινά σιτηρά και σε συνδυασμό με τις όχι και τόσο ευνοϊκές καιρικές συνθήκες, εξηγούν τη μη διάδοση της καλλιέργειας αυτής ειδικά στις σταφιδικές περιοχές. Για τον ίδιο λόγο, για παράδειγμα, φθίνει η καλλιέργεια αραβοσίτου στην Αχαιοήλιδα όσο η καλλιέργεια σταφίδας αναπτύσσεται, ενώ συμβαίνει το αντίστροφο όταν ξεσπά η σταφιδική κρίση.

²⁴³ Για παράδειγμα, επί Σελίμ Β' (1566-1574) το λάδι στον Καζά του Μυστρά, μια περιοχή που αργότερα θα εξελιχθεί σε κατ' εξοχήν ελαιοπαραγωγό, ερχόταν τέταρτο στη λίστα με τα εξαγώγιμα προϊόντα, μετά τα σιτηρά, το κρασί και το μετάξι. Το 1613 η δεκάτη του λαδιού αποτελούσε μόνο το 1,9% της συνολικής φορολογίας.

Βενετοί κατά τη διάρκεια της επικυριαρχίας τους στην Πελοπόννησο, όταν κρατούσαν στα χέρια τους το εμπόριο της Πελοποννήσου, συνέβαλαν όσο κανείς άλλος στη δημιουργία του πλέον διαρκούς χαρακτηριστικού στοιχείου του τοπίου της: του ελαιώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι όχι μόνο απαγόρευσαν την κοπή των ελαιοδέντρων, όπως και των λοιπών οπωροφόρων, δεσμεύοντας μάλιστα το σύνολο της ελαιοπαραγωγής για τη Βενετία, αλλά ότι κατέστησαν την καλλιέργεια της ελιάς μονοκαλλιέργεια για τη δυτική και νοτιοδυτική Πελοπόννησο (Μπαλτά, 2007: 96).²⁴⁴

Και μετά την επανακατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς, το ελαιόλαδο θα συνεχίσει να αποτελεί ένα από τα κύρια εξαγωγίμα προϊόντα της Πελοποννήσου. Αντίθετα από ό,τι θα περίμενε κανείς κρίνοντας από τα σημερινά δεδομένα, το πελοποννησιακό ελαιόλαδο δεν προωθούνταν στις διεθνείς αγορές ως βρώσιμο προϊόν, καθώς ήταν φτωχής ποιότητας, λόγω της τεχνικής ανεπάρκειας των ελαιοτριβείων. Διαμετακομιζόταν κυρίως στη Γαλλία προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της σαπωνοποιίας της Μασσαλίας (Κρεμμυδάς, 1972: 144)²⁴⁵, καθώς και σε άλλες αγορές προκειμένου να παρασκευαστεί το σαπούνι, που ήταν απαραίτητο για το πλύσιμο του βαμβακιού και του μαλλιού πριν αυτά υποστούν την υφαντουργική επεξεργασία. Μετά τη δημιουργία του ανεξάρτητου βασιλείου η ελαιοκαλλιέργεια επεκτάθηκε και στις περιοχές του Άργους, της Κορινθίας κ.λπ., ώστε μέχρι το 1860 η χωρική διασπορά του πελοποννησιακού ελαιώνα να είναι περίπου όπως τη γνωρίζουμε σήμερα.

11. Μεταβατική κτηνοτροφία και χώρος: ανάμεσα στην ενδοχώρα και τα παράλια

Η κτηνοτροφία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της Πελοποννήσου ως ιστορικού χώρου. Αυτό συνέβη με πολλούς τρόπους: κατ' αρχάς, στο επίπεδο της επιχώριας κοινότητας και του αγροκτηνοτροφικού τοπίου της με την αποφασιστική συμβολή των μηρυκαστικών ζώων, των προβάτων και των γιδιών, στη διαμόρφωση της φυτικής κάλυψης των περιοχών όπου έβοσκαν, αλλά και των περιοχών όπου λίκαιναν με

²⁴⁴ Πρόκειται για πράξη του προβλεπτή Μαρίνο Μικιέλ το 1703 (Μπαλτά, 2007: 92).

²⁴⁵ Ανταγωνιστές της Γαλλίας στην αγορά του πελοποννησιακού ελαιολάδου ήταν λίγο πολύ όλα τα έθνη της Ευρώπης, ιδιαίτερα όμως οι Άγγλοι, οι Φλαμανδοί και οι Ολλανδοί (Μπαλτά, ό.π.: 95-96).

το πολύτιμο, ειδικά για την εποχή εκείνη, φυσικό λίπασμά τους. Επίσης, η διαχείριση των κοινοτικών και άλλων λιβαδιών από κτηνοτρόφους διαφορετικών κοινοτήτων πολλές φορές αποτυπώνει και τις χωρικές σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ συγκεκριμένων κοινοτήτων στη μέση κλίμακα, που μεσολαβεί μεταξύ της επιχώριας κοινότητας και της περιφέρειας. Τέλος, η μεταβατική κτηνοτροφία αποτέλεσε μία από τις πιο σταθερές οδούς επαφής –όχι πάντα χωρίς εντάσεις– μεταξύ ορεινού και πεδινού χώρου.

Την περίοδο από την έναρξη της Β΄ Τουρκοκρατίας και ύστερα η κτηνοτροφία, υπό τη μορφή κυρίως της μεταβατικής εκτατικής προβατοτροφίας και αιγοτροφίας, υπήρξε μια από τις σημαντικότερες παραγωγικές δραστηριότητες του πελοποννησιακού χώρου. Οι φτωχοί βοσκότοποι, το ορεινό και δύσβατο του εδάφους, οι αναγκαστικές μετακινήσεις από τα ορεινά στα πεδινά, το ξηρό και θερμό κλίμα επέδρασαν, ώστε να αναπτυχθεί η κτηνοτροφία μικρών ζώων και όχι βοοειδών. Η εκτροφή των τελευταίων γινόταν με σκοπό πρωτίστως την εξασφάλιση αρωτήρων και όχι την εκμετάλλευση.

Στην περιοχή της Γορτυνίας ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη η κτηνοτροφία ήδη από τον 18ο αιώνα. Στους μοναστηριακούς κώδικες της περιοχής μνημονεύεται η εκτροφή οικόσιτων ζώων (Τσοτσορός, 1985: 89). Μάλιστα, στις αρχές του 19ου αιώνα συμπεραίνουμε ότι η κτηνοτροφική παραγωγή ενισχύεται, κρίνοντας από τον αυξημένο αριθμό αφιερώσεων ζώων στα μοναστήρια της περιοχής σε σχέση με τα λοιπά αφιερώματα. Μάρτυρες της κτηνοτροφικής ακμής της Δημητσάνας είναι και τα πολλά ταμπάκια –εργαστήρια επεξεργασίας δερμάτων– που βρίσκονται στην περιοχή· μόνο η μονή Αιμυαλών φέρεται να κατέχει την περίοδο αυτή πέντε. Ο Leake όταν περνάει από την περιοχή διαπιστώνει με τα μάτια του «ότι τυρί και βούτυρο παράγονται σε μεγάλες ποσότητες στα πιο ορεινά χωριά» (Γιανναροπούλου, 1978: 271). Πραγματικά, τα γαλακτοκομικά προϊόντα (γάλα, βούτυρο, γιαούρτι και κυρίως τυρί) όχι μόνο αποτέλεσαν βασικά είδη διατροφής για τον τοπικό πληθυσμό αλλά και εξαγωγικά προϊόντα (Κρεμμυδάς, 1980: 154 [σχετικό χάρτη]). Η τάση ενίσχυσης της κτηνοτροφίας, σίγουρα ευνοημένη και από το ανάγλυφο των ορεινών γορτυνιακών κοινοτήτων με το μεγάλο ποσοστό γαιών κατάλληλων για βόσκηση, συνεχίζεται σε όλον τον 19ο αιώνα. Στα τέλη του αιώνα ο Κανδηλώρος (1903: 334) αναφέρει πως η Γορτυνία διαθέτει 184.178 ζώα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνθεση του κτηνοτροφικού κεφαλαίου της Γορτυνίας. Τα στοιχεία που έχουμε για ολόκληρο τον 19ο αιώνα δείχνουν ότι η περιοχή κατείχε το υψηλότερο ποσοστό αιγών ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο σε ολόκληρο τον τότε ελλαδικό χώρο, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η αιγοτροφία χαρακτηρίζει τις ορεινές αγροτικές οικονομίες και τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα (Πετμεζάς, 2003: 266).

Στο σημείο αυτό μας ενδιαφέρει όμως περισσότερο να ανιχνεύσουμε τον τρόπο που η κίνηση των κοπαδιών συνέβαλε στη συγκρότηση των σχέσεων ειδικά μεταξύ ορεινών και πεδινών περιοχών, στο πλαίσιο κυρίως της μεταβατικής κτηνοτροφίας. Με τον όρο μεταβατική κτηνοτροφία (transhumance) εννοούμε τη μετακίνηση των κοπαδιών από το βουνό, όπου βρίσκονται οι θερινοί βοσκότοποι/λιβάδια, στον κάμπο²⁴⁶, όπου βρίσκονται τα χειμαδιά. Όπως επισημαίνουν οι Ψυχογιός & Παπαπέτρου (1983: 28), ο όρος transhumance διακρίνεται σε direct και inverse. Στη μεν πρώτη περίπτωση η μόνιμη κατοικία είναι στα πεδινά και μετακίνηση θεωρείται το ανέβασμα στα βουνά, ενώ στη δεύτερη περίπτωση μόνιμη κατοικία είναι στα βουνά και μετακίνηση θεωρείται το κατέβασμα στους κάμπους. Ο συγκεκριμένος ορισμός είναι διατυπωμένος από «πεδινή οπτική γωνία» (Ψυχογιός & Παπαπέτρου, *ό.π.*), καθώς είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα οι νομάδες κτηνοτρόφοι πατρίδα τους θεωρούσαν τα βουνά και όχι τους κάμπους. Αυτό ισχύει και για την Πελοπόννησο, και ειδικά στην περίπτωση της Δημητσάνας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κάτι τέτοιο είναι πολύ φανερό. Ακόμα και σήμερα όταν οι Δημητσανίτες μεταβατικοί κτηνοτρόφοι περιγράφουν την κίνηση των κοπαδιών στα χειμαδιά χρησιμοποιούν το ρήμα «κατεβαίνω» (π.χ. «η στάνη κατεβαίνει στον κάμπο»), ενώ όταν θέλουν να μιλήσουν για την αντίστροφη κίνηση μιλούν για «γυρισμό»: π.χ. «η στάνη γυρίζει στη Δημητσάνα».

Βέβαια, η προεπαναστατική Πελοπόννησος γνώρισε και νομαδική κτηνοτροφία Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων που πέραναν στην Πελοπόννησο, κυρίως στη νότια Αργολίδα, μέσω των νησιών του Αργοσαρωνικού ή και του Ισθμού της Κορίνθου, και την άνοιξη επέστρεφαν στη Ρούμελη. Ο Συράκης στη γνωστή απογραφή της κτηνοτροφίας που δημοσίευσε το 1926, όχι απλά μνημονεύει την παρουσία Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων στην Πελοπόννησο, αλλά, όπως επισημαίνεται σε σχετικές

---

²⁴⁶ Στην πραγματικότητα, το ξεχείμασμα δεν γίνεται σε κάμπους αλλά στις υπώρειες των βουνών ή σε λοφώδεις, ακόμα και ορεινές περιοχές (Ψυχογιός & Παπαπέτρου, *ό.π.*: 41).

μελέτες (Ψυχογιός & Παπαπέτρου, ό.π.: 36· Ψυχογιού, 2000:164), παραθέτει και υπερβολικούς αριθμούς κοπαδιών και οικογενειών²⁴⁷. Πληροφορίες, πάντως, για την ύπαρξη Σαρακατσάνων νομάδων κτηνοτρόφων μάς δίνει και η Χατζημιχάλη²⁴⁸ (1957: νβ', νγ', νε', μδ', ογ', πίνακες Α'), ο Φέρμορ (1991: 59), αλλά και ο Η.Α. Koster που έκανε έρευνα στην περιοχή της Αργολίδας τη δεκαετία του '70²⁴⁹ (1977:76-77, όπου παρατίθεται και χάρτης με τη διασπορά τους στον χώρο της αργολικής χερσονήσου, τα χειμαδιά της οποίας μοιράζονταν με Αρβανίτες και Βαλτετσιώτες ή, όπως λέγονταν στο συγκεκριμένο εθνοτικό περιβάλλον, Μοραΐτες κτηνοτρόφους).

Οι δύο μεγάλες πεδινές εκτάσεις ανατολικά στην περιοχή Αχαιοήλιδας και στα δυτικά στην περιοχή Αργολιδοκορινθίας αποτέλεσαν τα δύο σημαντικότερα χειμαδιά στα οποία μετακινούνταν οι κτηνοτρόφοι των ορεινών όγκων της βόρειας αλλά και κεντρικής Πελοποννήσου καθώς και της Ρούμελης. Και οι δύο περιοχές είναι φυσικές απολήξεις των ποταμών που πηγάζουν από τους ορεινούς αυτούς όγκους (Αροάνια και Κυλλήνη στα ανατολικά, Παναχαϊκό και Ερύμανθος δυτικότερα), πράγμα που σίγουρα συνδέεται με τις διαδρομές των κοπαδιών. Όσον αφορά τους Ρουμελιώτες κτηνοτρόφους, η Ψυχογιού (ό.π.) εντοπίζει τρεις οδούς πρόσβασης στα μοραΐτικα χειμαδιά: είτε από το δυτικό άνοιγμα του Κορινθιακού στον Πατραϊκό κόλπο, είτε συνηθέστερα από την αλυσίδα των νησιών του Αργοσαρωνικού, είτε φυσικά μέσω του ισθμού της Κορίνθου.

Η περιοχή της Αργολιδοκορινθίας, μολοντί μάλλον αγνοημένη από την έρευνα ως κτηνοτροφικό κέντρο, φαίνεται ότι πάντα υπήρξε σημαντικό χειμαδιά. Ο Συράκης βέβαια στην απογραφή του δεν αναφέρει άλλο πελοποννησιακό χειμαδιά, πράγμα που δεν μπορεί να ισχύει, καθώς όσο σημαντική και αν είναι η Αργολιδοκορινθία δεν μπορούσε να αποτελέσει χειμερινό βοσκοτόπι για το σύνολο της μετακινούμενης κτηνοτροφίας της Πελοποννήσου, αλλά και των νομάδων που μετακινούνταν σε αυτήν

---

²⁴⁷ Αναφέρει ότι το 1923 στην Πελοπόννησο υπήρχαν 1.160 οικογένειες Σαρακατσάνων νομάδων κτηνοτρόφων. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει, επρόκειτο για τη μεγαλύτερη συγκέντρωση Σαρακατσάνων στην Ελλάδα, μαζί με αυτή της Μακεδονίας. Το νούμερο αυτό σημαίνει επίσης ότι οι σαρακατσάνικες κτηνοτροφικές οικογένειες ήταν υπερδιπλάσιες από αυτές των «Μωραϊτών», των «χωρικών», που τις υπολογίζει στις 500. Πάντως, καμιά λαογραφική ή άλλη πληροφορία δεν στηρίζει την εκτίμησή του για τον αριθμό τους (Ψυχογιός, 1983: 36).

²⁴⁸ Η Χατζημιχάλη αναφέρει ότι το 1955 στην Πελοπόννησο υπήρχαν 174 τσελιγκάτα με 355 οικογένειες και 70.770 γιδοπρόβατα (Χατζημιχάλη, 1957: ΙΑ' Παράρτημα).

²⁴⁹ Ο Καραβίδας (1991: 55-56), επίσης, αναπαράγει τα στοιχεία του Συράκη για τους Σαρακατσάνους, αναφέροντας ότι στην Πελοπόννησο είναι γνωστοί ως Ρουμελιώτες, πράγμα που ισχύει μέχρι και την εποχή που κάνει έρευνα ο Koster στην Αργολίδα.

από τη Ρούμελη. Πάντως, η όντως μεγάλη σημασία της Αργολιδοκορινθίας για την διαχείριση των κοπαδιών επιβεβαιώνεται και από την κρίσιμη στρατηγική θέση της περιοχής στις εμφύλιες πολεμικές συγκρούσεις της περιόδου 1823-25, όταν οι Κολοκοτρωναίοι επιδίωκαν με κάθε θυσία να κατέχουν το Ναύπλιο, ώστε να παραμένουν ανοιχτά τα χειμαδιά για τα κοπάδια της Αρκαδίας –σημαντικούς τροφοδότες και υποστηρικτές των πελοποννησιακών ανταρτικών σωμάτων– κατά τη διάρκεια του χειμώνα²⁵⁰.

Την ίδια πάνω κάτω περίοδο, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, αναφέρει η Ψυχογιού (ό.π., 165-166) πως έγινε και η τελευταία εγκατάσταση νομάδων κτηνοτρόφων από την Ήπειρο στην Πελοπόννησο. Η μνήμη των κτηνοτροφικών αυτών οικογενειών, όπως εκφράζεται στις προφορικές αφηγήσεις, άλλοτε θεωρεί ως κοιτίδα τους το Συρράκο, άλλοτε το Μέτσοβο ή την Πίνδο γενικά. Ακολουθώντας τον δρόμο των νησιών του Αργοσαρωνικού, εγκαταστάθηκαν στη Ζήρια και στον Χελμό καθώς και στην περιοχή των Κλουκινοχωρίων και των Καλαβρύτων, χρησιμοποιώντας ως χειμαδιά τα λιβάδια στην Αργολιδοκορινθία. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα άλλαξαν χώρο διαχειμάνσεως προτιμώντας τα χειμαδιά της Ηλείας δυτικότερα, στη Γαστούνη, για λόγους που παραμένουν αδιευκρίνιστοι, πιθανόν όμως να συνδέονται και με την ύπαρξη υπερπληθώρας κοπαδιών στην περιοχή της Αργολίδας.

Συναφείς με το θέμα της χρήσης των πεδινών βοσκοτόπων είναι η περίπτωση τεσσάρων «ομάδων σκηνιτών» της Αχαΐας που αναφέρει ο Κόμης (2007: 118-123). Πρόκειται για τσελιγκάτα, και μάλιστα αλβανόφωνα που αμέσως μετά την επανάσταση (1836) επιδίωξαν να εγκατασταθούν στα βοσκοτόπια της Κάτω Αχαΐας, τα οποία χρησιμοποιούσαν στις εποχιακές μετακινήσεις τους ως χειμαδιά από παλιότερα. Η περίπτωση τους μπορεί να θεωρηθεί ως ενδεικτική μιας τάσης παγίωσης των δεσμών των κτηνοτρόφων με τα πεδινά εδάφη και ενασχόλησής τους με τη γεωργία, που «σε συνδυασμό με το γενικότερο πλαίσιο εκσυγχρονισμού της εποχής [...] συνέβαλε στη σταδιακή μεταβολή του αγροτικού (και κτηνοτροφικού) τοπίου» (ό.π. 123).

---

²⁵⁰ Τις εντάσεις σχετικά με τη διαχείριση των βοσκοτόπων της Αργολιδοκορινθίας, και ειδικά εκείνες μεταξύ των Βαλτετσιωτών και των Διδυμιωτών κτηνοτρόφων, απηχεί το έγγραφο του 1824 που μνημονεύει η Βελιώτη (1993:29), με το οποίο τρεις Βαλτετσιώτες ζητούν από τη διοίκηση, μεσούντος του εμφυλίου πολέμου, να μεσολαβήσει προκειμένου να μετριαστούν οι πιέσεις που τους ασκούσαν οι κτηνοτρόφοι των Διδύμων όσον αφορά τη χρήση των βοσκοτόπων και την καταβολή του «τοπιάτικου».

Η μελέτη των Ψυχογιού-Παπαπέτρου αποτυπώνει την κίνηση της μεταβατικής κτηνοτροφίας από τον Χελμό, την Κυλλήνη αλλά και τον Κτενιά, κοντά στα σύνορα Αρκαδίας-Αργολίδας, στις πεδινές περιοχές της Επιδαύρου, της Ερμιονίδας, του Άργους και της Κορινθίας. Ανάλογες εποχιακές κινήσεις των κοπαδιών της Αρκαδίας, από τα βουνά του Μαινάλου και του Ρεζενίκου, πραγματοποιούνται προς τον νότο, τις πεδινές εκτάσεις της Μεσσηνίας, του Γυθείου και της Σπάρτης. Οι Γορτύνιοι κτηνοτρόφοι πιο συχνά είχαν τα χειμαδιά τους στις περιοχές της Μεσσηνίας, αλλά και της Ηλείας, στην περιοχή της Αγουλνίτσας. Από το Ζυγοβίστι ξεχειμώνιαζαν στη Λάμπαινα (Λέξι), στην Αρσινόη (Μαυρομάτι), στη Βαλύρα (Τζεφερεμίνι), στη Θουρία (Φρουτζάλα) και στη Μερόπη. Από του Βλαχόρραφη είχαν χειμαδιά στην Εύα (Ναζήρι), ενώ από το ορεινό μαινάλιο χωριό του Ράδου στην Αρσινόη, στη Μερόπη και στη Μεσσήνη. Στη Μεσσηνία επίσης ξεχειμώνιαζαν και πολλές στάνες από το Πυργάκι, τη Νεμνίτσα και τη Γρανίτσα (Νυμφασία) (Χαραλαμπόπουλος, 1999: 257-258).

Το δρομολόγιο που ακολουθούσαν τα ζυγοβιστινά κοπάδια που ξεχειμώνιαζαν στη Μεσσηνία διαρκούσε δύο μέρες. Όσπου να φτάσουν στα χειμαδιά, διανυχτερεύανε δύο βράδια, το πρώτο στα Καλυβάκια, τοποθεσία πριν από τη Μεγαλόπολη, ενώ το δεύτερο βράδυ στα σύνορα Αρκαδίας και Μεσσηνίας, στο Μακρυπλάι, πιο κάτω από του Τουρκολέκκα. Το αργότερο στα μέσα Νοεμβρίου τα κοπάδια του Ζυγοβιστίου έπρεπε να βρίσκονται στα κατώμερα καθώς τότε γένναγαν τα πρώιμα πρόβατα (Γιαννοπούλου, 1975).

12. Τα μπουλούκια των μαστόρων και των γυρολόγων

Εκτός από τις μετακινήσεις των κοπαδιών, που όπως είδαμε με το ετήσιο πήγαινε έλα τους αποτελούν τον διάμεσο μεταξύ της πελοποννησιακής ενδοχώρας και των παραλίων, πολλές ακόμα πληθυσμιακές ομάδες αποτελούσαν τους μετακινούμενους πληθυσμούς: πρόκειται, κατ' αρχάς, για τους εμπόρους, ντόπιους και ξένους, που αναζητούσαν τα, κυρίως αγροτικά, πελοποννησιακά προϊόντα²⁵¹. Οι εποχιακοί εργάτες, οι διάφοροι

---

²⁵¹ Ενδεικτική της κινητικότητας των εμπορικών αντιπροσώπων στην Πελοπόννησο και πέρα από αυτήν είναι οι μετακινήσεις του Κώστα Σάρρου μεταξύ 1727-1730, όπως παρατίθενται από τον Κρεμμυδά (1972:

τεχνίτες, που κινούνταν σε ομάδες αναζητώντας εργασία, οι πλανόδιοι έμποροι αλλά και οι ζητιάνοι όργωναν τον πελοποννησιακό χώρο αποτελώντας κατηγορίες πληθυσμού των οποίων η ζωή χαρακτηριζόταν περισσότερο από την κίνηση παρά από τη στατικότητα. Ήδη αναφερθήκαμε στις μετακινήσεις των Δημητσανιτών και γενικά των κατοίκων της ορεινής ζώνης, για την αναζήτηση εργασίας: πρόκειται για την εποχιακή εργασία στις εμπορευματικές καλλιέργειες της σταφίδας, κυρίως στην Ηλεία και στις περιοχές της Αιγιαλείας και της Κορινθίας, αλλά και την εργασία στους ελαιώνες της Μεσσηνίας, με την οποία εξασφάλιζαν συνήθως το λάδι της χρονιάς. Ορισμένες φορές οι εργάτες γης από την ορεινή πελοποννησιακή ενδοχώρα αναγκάζονταν να αναζητήσουν εργασία ακόμα μακρύτερα, για παράδειγμα οι Κλουκινοχωρίτες²⁵² έφταναν μέχρι τη Θεσσαλία (Φωτόπουλος, 1981-2: 168).

Οι διάφοροι εξειδικευμένοι μαστόροι με τις περιοδείες τους γίνονταν φορείς μιας αίσθησης του χώρου, των αποστάσεων και των χαρακτηριστικών του, που ξεπερνούσε τα όρια της κοινότητας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα οι φημισμένοι Μοραΐτες χτίστες: οι Λαγκαδινοί –που σύμφωνα με την τοπική παράδοση «με τα γαϊδούρια τους έκτισαν τον κόσμο»– και οι άλλοι Γορτύνιοι μαστόροι (από τα χωριά Σέρβου, Ρεκούνη, Μπουγιάτι, Βρετεμπούγα, Βυζίτσι κ.ά.) που έμαθαν την τέχνη από αυτούς καθώς και οι Κλουκινοχωρίτες. Οι τεχνίτες αυτοί κυριάρχησαν στον πελοποννησιακό χώρο όλο τον 19ο αιώνα²⁵³ και στις αρχές του 20ού²⁵⁴. Ανάμεσά τους και Δημητσανίτες σκεπάδες, τα «δημητσανίτικα σκεπάρνια», όπως είναι καταγεγραμμένα στην τοπική μνήμη σήμερα, ειδικοί στην κατασκευή σκεπών για τη στέγαση των κτηρίων.

Οι οργανωμένες μετακινήσεις των Μοραϊτών μαστόρων σε μπουλούκια απαντώνται μετά τις αρχές του 18ου αιώνα, όταν και η γενικότερη οικονομική και πολιτική κατάσταση της Πελοποννήσου δημιουργούσε την ανάγκη για κτίσματα που

---

153). Σε διάστημα τεσσάρων μηνών, από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 1727, κάνει τις εξής μετακινήσεις: στις 27 Φεβρουαρίου είναι στην Πάτρα, στις 7 Μαρτίου βρίσκεται στη Λάρισα, στις 14 Απριλίου στην Πάτρα, ενώ στις 6 Ιουνίου είναι στην Αρκαδιά, επιστρέφοντας από την Κορώνη και την Καλαμάτα.

²⁵² Κλουκινοχώρια ονομάζονται τα ορεινά χωριά της περιοχής Καλαβρύτων που βρίσκονται στις πλαγιές του Χελμού, δεξιά και αριστερά του ποταμού της Ακράτας (Κράτης).

²⁵³ Μαστοροχώρια, που είχαν όμως μάλλον τοπική εμβέλεια, εντοπίζονται πριν από την περίοδο αυτή στην Κυνουρία και στη Μάνη. Ειδικά όμως για τους Κυνουριάτες υπάρχουν ενδείξεις μια ευρύτερης χωρικής εξάπλωσης των εργασιών τους πέρα από την περιοχή του Πάρωνα και της Ανατολικής Λακωνίας (Κωνσταντινόπουλος, ό.π.).

²⁵⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι κομπανίες από το χωριό Κατσουλιά της Γορτυνίας κυκλοφορούν στην Πελοπόννησο μέχρι και τη δεκαετία του '60 (Κωνσταντινόπουλος, 1985: 26).

απαιτούσαν εξειδικευμένους τεχνίτες²⁵⁵. Τα έργα τους, που ακόμα και σήμερα στέκουν αγέρωχα στον χρόνο²⁵⁶, όχι μόνο αποτέλεσαν έξοχα δείγματα μαστοριάς, αλλά και συνετέλεσαν στη δημιουργία των υποδομών που κατέστησαν τις μετακινήσεις εφικτές: καλντερίμια, γεφύρια, κρήνες, διάφορα κτήρια, όπως χάνια, αποτελούσαν τις πιο σημαντικές υλικές εκφάνσεις του πολιτισμού της μετακίνησης και των μεταφορών²⁵⁷.

Οι έμποροι, πλανόδιοι και μη, υπήρξαν μια ακόμα κατηγορία πληθυσμού που μετακινούνταν συνεχώς. Οι οδοί επικοινωνίας της ορεινής ενδοχώρας με τα παράλια αποτυπώνουν τις μετακινήσεις και τις νέες εγκαταστάσεις των Γορτύνιων εμπόρων. Οι αρχικά εξειδικευμένοι στις μεταφορές Ζυγοβιστινοί (αγωγιάτες), γίνονται στη συνέχεια έμποροι λαδιού –γι’ αυτό και αποκτούν το προσωνύμιο «λαδάδες»– αλλά και μαλλιών, ενώ εμπορικές οικογένειες από το χωριό αυτό εγκαθίστανται στην Καλαμάτα (Κωνσταντινόπουλος, 1987: 37· Τσοτσορός, 1986: 120). Σταθερή ήταν η σύνδεση και η μεταφορά προϊόντων από και προς τα σημαντικά εισαγωγικά λιμάνια της Μεθώνης, της Κορώνης, της Καλαμάτας και φυσικά από και προς την Τρίπολη, που αναδεικνύεται όχι μόνο σε διοικητική πρωτεύουσα της Πελοποννήσου, αλλά και σε εμπορικό της κέντρο.

Οι υλοτόμοι²⁵⁸ από τα δασικά χωριά Μαγούλιανα, Πυργάκι, Γαρζενίκου, αλλά και από τη Βυτίνα, που ασκούσαν παράλληλα και την τέχνη του βαρελά και του κανατά, οι τεχνίτες του μετάλλου από τη Στεμνίτσα (χρυσικοί, ασημιτζήδες, καλατζήδες, κανταρτζήδες, καμπανάδες, ντουφεξήδες), πουλούσαν τα αντικείμενα της τέχνης τους σε γεωγραφικά οριοθετημένες και χρονικά προκαθορισμένες περιόδους ή, όταν ήταν

---

²⁵⁵ Έτσι εξηγείται, όπως επισημαίνει και ο Κωνσταντινόπουλος (1987: 19), το γεγονός ότι σημαντικά έργα του 17ου αιώνα, όπως το νέο καθολικό της Μονής Φιλοσόφου στη Δημητσάνα και τα οχυρωματικά έργα της Μεθώνης και της Κορώνης χτίζονται από Ηπειρώτες και Αθηναίους μαστόρους.

²⁵⁶ Για μια συστηματική θεώρηση των αρχιτεκτονημάτων που σχετίζονται με το νερό στην περιοχή της Αρκαδίας των Λαγκαδινών κυρίως μαστόρων (π.χ. γεφυριών, κρηνικών κατασκευών, πηγαδιών κ.ά.), βλ. Σαραντάκης, 2002.

²⁵⁷ Ενδιαφέρον όσον αφορά την κίνηση των μπουλουκιών στον πελοποννησιακό χώρο έχει η μαρτυρία ενός μάστορα από το χωριό Αράπηδες Γορτυνίας, κοντά στου Σέρβου, μαρτυρία την οποία παραθέτει ο Τσοτσορός (1986: 108). Μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα οι μετακινήσεις των μαστόρων από το χωριό πραγματοποιούνταν με τα ζώα ακολουθώντας διαδρομές γνωστές από τον 18ο αιώνα ή και παλιότερα. Για τη Μεσσηνία η διαδρομή ήταν Δημητσάνα, Στεμνίτσα, Σινάνου, Κούρταγα, Δερβένι· για την Αρκαδιά (Κυπαρισσία) ακολουθούσαν τη διαδρομή Παλούμπα, Κοκορά, Μάτεσι, Ανδρίτσαϊνα, Δραγώνι· για την Ηλεία τη διαδρομή Μπουγάτι, Βλάχοι, Λυκούρεσι (Βασιλάκι), Λούβρου, Μουριά, Ολυμπία· για τις περιοχές που βρίσκονταν βορειότερα, στην περιοχή Καλαβρύτων, τη διαδρομή Αλβάνιτσα, Βυζίτσι, Βερβίτσα, Πήδημα, Συριάμου, Ποδογορά, Στρέζοβα· για τη Λακωνία τη διαδρομή Σέρβου, Δημητσάνα, Στεμνίτσα, Σινάνου, Περιβόλια, Σκορτσινού, Λογκανίκος.

²⁵⁸ Υλοτόμοι έρχονταν στην Πελοπόννησο και από τη Βόρεια Ελλάδα, από τους Μοραΐτες μάλιστα λέγονταν κιούσηδες ή τσούσηδες, ενώ στην περιοχή των Πατρών έτσι ονόμαζαν όποιον ερχόταν από τη Δωρίδα, ίσως και την Αιτωλοακαρνανία (Πετρονάκης, 1980: 60).

δυσχερής ή αδύνατη η μεταφορά τους, τα κατασκεύαζαν επιτόπου. Τον ίδιο ιδιαίτερο τρόπο ζωής και συνεχών μετακινήσεων είχαν και οι ζητιάνοι –Κλουκινοχωρίτες και Ρεκουινιώτες οι περισσότεροι–, οι γνωστοί «μπολιαραίοι» (Αγγελοπούλου, 2006: 146-7· Κωνσταντινόπουλος, 1987: 44). Οι ζωέμποροι της Δημητσάνας, οι τσαμπάσηδες, όπως και οι πλανόδιοι μπαλωματήδες της, είχαν επίσης ευρύτατη γεωγραφική ακτίνα μετακινήσεων, φτάνοντας στη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά, τη Μυτιλήνη ακόμα και την Κύπρο προκειμένου να φέρουν άλογα, μουλάρια και γαϊδούρια για να τα εμπορευτούν στην Πελοπόννησο και αλλού, π.χ. στην περιοχή των Μεσογείων στην Αθήνα.

Το κύκλωμα παραγωγής και διάθεσης μπαρούτης που είχε αναπτυχθεί μονοπωλιακά στη Δημητσάνα ήδη από τον 18ο αιώνα προϋποθέτει, επίσης, ευρύτατη ακτίνα μετακινήσεων όσων εμπλέκονται σε αυτό. Οι βοτανιαραίοι της Δημητσάνας, δηλαδή οι ειδικοί στη συλλογή νίτρου, απαραίτητης ύλης για την παρασκευή της μπαρούτης, οργάνωναν συστηματικές εξορμήσεις όχι μόνο στα σπήλαια και στα βραχώδη κοιλάματα της ευρύτερης περιοχής της Δημητσάνας, αλλά και αλλού στην Πελοπόννησο (περιοχή Διρού) και στην Αθήνα. Σκοπός τους ήταν να εξασφαλίσουν το πολύτιμο υλικό, που προερχόταν από τα περιττώματα των ζώων και τα συστατικά του χώματος στις ιδιαίτερες συνθήκες που αναπτύσσονται στις σπηλιές, που χρησιμοποιούνταν για τον σταυλισμό των ζώων, όπως συνεχίζει να συμβαίνει σε ορισμένες περιπτώσεις και σήμερα (Μπιτούνης, 1989: 46).

Οι μπαρουξήδες της Δημητσάνας αλλά και οι Δημητσανίτες έμποροι μπαρούτης πουλούσαν επίσης το προϊόν στα μεγάλα παζάρια της περιοχής ή σε περιοδείες, συχνά εκτός Πελοποννήσου. Η οργανωμένη σε οικογενειακή βάση παραγωγή της μπαρούτης προϋπέθετε ότι ένας από τους άντρες της οικογένειας θα αναλάμβανε, εκτός από την παραγωγή, και την πώλησή της στις διάφορες αγορές. Όπως μας πληροφορεί ο Γ. Μπιτούνης (ό.π.: 40), η πώληση της μπαρούτης από τους ίδιους τους παραγωγούς ή από τους Δημητσανίτες εμπόρους συνεχίστηκε μέχρι το 1940²⁵⁹, αν και οι προφορικές μαρτυρίες μιλάνε για τη συνέχιση της εμπορίας μπαρούτης από πλανόδιους Δημητσανίτες εμπόρους μέχρι και πολύ αργότερα: το 1953, σύμφωνα με προφορικές

---

²⁵⁹ Στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν η νέα άκαυστη πυρίτιδα αντικατέστησε τη μαύρη μπαρούτη, απαγορεύτηκε η λειτουργία των μπαρουτόμυλων της Δημητσάνας. Αργότερα, υπό τη μορφή προνομίας, επιτράπηκε και πάλι η παραγωγή μπαρούτης, που πλέον δεν χρησιμοποιούνταν για στρατιωτικούς σκοπούς, αλλά στο κυνήγι, σε φουρνέλα, σε πυροτεχνήματα κ.ά. (Μπιτούνης, ό.π.: 40-41).

μαρτυρίες, υπήρξε Δημητσανίτης που με το μουλάρι του είχε φτάσει μέχρι την περιοχή των Ιωαννίνων πουλώντας μπαρούτη. Πάντως, οι πόλεις που συνήθως επισκέπτονταν οι γυρολόγοι μπαρουτάδες ήταν η Τρίπολη, η Καλαμάτα, η Σπάρτη, η Μεθώνη, η Κορώνη, ο Πύργος, η Πάτρα, η Κόρινθος, το Ναύπλιο, αλλά και η Ναύπακτος και η Αθήνα (Μπιτούνης, ό.π.).

Οι πλανόδιοι μικρέμποροι, οι γυρολόγοι, είχαν μικρότερη ακτίνα μετακινήσεων, καθώς φτάνανε συνήθως μέχρι τα κοντινά χωριά σε μια ακτίνα πέντε-δέκα χιλιομέτρων από τη Δημητσάνα. «Οι γυρολόγοι ήταν μικροπουλητές που εγυρνάγανε στα χωριά και επουλάγανε “ψιλολόγια”, ψιλοπράγματα [...] κουβαρίστρες, τσατσάρες, βελόνες, κι άλλα τέτοια που θέλουνε οι νοικοκυράδες και, αφού εδίνανε αυτά, επαίρνανε λεφτά, συνήθως πενήνταράκια, ή τα ανταλλάζανε με τομάρια, τραχανά, ψωμί, κ.ά.» (Αγγελοπούλου, ό.π.: 146)²⁶⁰. Παράλληλα, και άλλες επαγγελματικές ειδικότητες κινούνταν στην ίδια χωρική κλίμακα: γανωματζήδες, δερματέμποροι που συνέλεγαν τα δέρματα των ζώων προκειμένου να τα πουλήσουν στους ειδικευμένους τεχνίτες που τα κατεργάζονταν, μπαλωματίδες για την επιδιόρθωση υποδημάτων, αλλά και αγρότες που πουλούσαν στα γύρω χωριά σταφύλια την εποχή του τρύγου και κυρίως Παλιοχωρίτες, που ορισμένες φορές, προκειμένου να πουλήσουν την άφθονη παραγωγή πράσων του χωριού τους, έφταναν μέχρι την Κοντοβάζαινα.

Η σημασία των γυρολόγων για τη λειτουργία των τοπικών οικονομιών ήταν μεγάλη μέχρι και πρόσφατα. Εκτός από τον ρόλο τους ως διακομιστές αγαθών και υπηρεσιών –αλλά και ως μια μορφή κοινωνικότητας, καθώς στα χωριά «τόν περίμεναν να έρθη γιατί είναι ο μόνος που θά έρθη» (Plattner στο Βουτσοπούλου, 1985: 442) –, αποτελούσαν και μια απάντηση της τοπικής κοινωνίας στη σχεδόν μόνιμη έλλειψη χρήματος των αγροτικών νοικοκυριών ακόμα και όταν, μετά τον πόλεμο, ο

---

²⁶⁰ Μερικοί μόνο από τους πολλούς προπολεμικούς γυρολόγους της Δημητσάνας, που ακόμη παραμένουν ζωντανοί στη συλλογική μνήμη, είναι οι εξής: Βασίλης Κουστένης (Βελούδης), που πούλαγε «ό,τι χρειαζόταν η γυναίκα, αδράχτια, σκάλτσες, βελόνες, τσεμπέρες», Κυριάκος Κάλας, πλανόδιος γανωματζής, Θανάσης Καλπακίς («που γύριζε με τη φουστάνελα τα χωριά»), Μήτρος Κολοκούσης, ένας από τους πολλούς «Αμερικάνους», μετανάστες δηλαδή που επέστρεψαν, ο οποίος κατασκεύαζε και πούλαγε αδράχτια, τα αδέρφια Βαγγέλης και Απόστολος Παπασταθόπουλος, Νικόλαος Καραδήμος, ζωέμπορος, Νίκος Καλπακίς, έμπορος και γυρολόγος, Γεώργιος Ραδαίος, δερματέμπορος, Κανέλλος Τρεκενέκης ή Γκλέτσος, γυρολόγος, που έφτανε μέχρι και τα χωριά των Πατρών, Γιάννης Βέριοις ή Πάγκος, Διαμαντόπουλος Γιώργος ή Κακαβάς, Παναγιώτης Φιλόπουλος ή Μποζιόκας, Κουρής Ηλίας, ζωέμπορος, ο οποίος εμπορευόταν γαϊδούρια από την Κύπρο, Γιώργης Ραδαίος, Γιώργος Πετρόπουλος, Βασίλης και Χαράλαμπος Χρονάς, πλανόδιοι επιδιορθωτές υποδημάτων κ.ά.

εκρηματισμός της οικονομίας είχε θεωρητικά επιβληθεί καθολικά. Ο Κωνσταντίνος Πασιαλής (Αγγελοπούλου, όπ.: 142), μπαλωματής ο ίδιος, λέει για το επάγγελμά του και την οργάνωση των περιοδειών στα γύρω χωριά την περίοδο αυτή:

Εμαζευόμαστε τρεις άνθρωποι. Οι δυο είσαντε μάστορες και το άλλο μαστορόπουλο. Εκανονίζαμε να φύγουμε από δω και πηγαίναμε στα γύρω χωριά με τα πόδια. Είχαμε το «τεζάχι», δηλαδή μια μικρή καρέκλα, που την επαίρναμε μαζί μας. Από πάνω εβίναμε την μπαντανιά και εκαθόμαστε. Έλεγε ο μάστορας: «Σήκω μαστορόπουλο να βγεις στο μαχαλά» δηλαδή του έλεγε να βγει στη γειτονιά του χωριού. Εγυρνάγαμε στο χωριό και εφωνάζαμε «Παπούτσια να μπαλώσεις!». Όποιος είχε πόνο άνοιγε την πόρτα και επηγαίναμε. [...] Εφτιάχναμε τα παπούτσια εκείνη την ώρα και επληρωνόμαστε ή μας εδίνανε ψωμί, τραχανά, φασόλια κλπ. Ό,τι είχε ο καθένας. Εμένναμε στα χωριά κάπου δεκαπέντε μέρες, φορές και μήνα. Εμαζώνγαμε λεφτά και φαγιά και εγυρνάγαμε πίσω. Επηγαίναμε στα παραγωγικά μέρη, στα χωριά που «είχανε ψωμί». Τα πράγματα τα εκουβαλάγαμε «ζαλιά».

13. Οι μόνιμες εγκαταστάσεις των ορεινών πληθυσμών στα πεδινά

Ασφαλώς οι μετακινήσεις του πληθυσμού των ορεινών κοινοτήτων στα πεδινά κυρίως κατά τον 19ο αιώνα είναι πανευρωπαϊκό φαινόμενο και οφείλεται, όπως επισημαίνει ο Παναγιωτόπουλος (1992α: 23-24), στο κλασικό δημογραφικό φαινόμενο του υπερπληθυσμού του ορεινού χώρου. Παρ' όλα αυτά, η παραδοσιακή ιστοριογραφία συνηθίζει να ερμηνεύει το ιστορικό γεγονός της εξόδου των ορεινών πληθυσμών στα πεδινά συγκροτώντας έναν «εξηγητικό μύθο», μια αντίστροφη κίνηση που υποτίθεται ότι έγινε την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν υπήρξε μαζική μετακίνηση για λόγους πολιτικούς στα ορεινά. Έτσι, εμμέσως πλην σαφώς ο ορεινός χώρος φορτίζεται με πολιτισμικά νοήματα που περισσότερο εξηγούν τις πολιτικές και ιδεολογικές αφετηρίες των εμπνευστών τους παρά ανακλούν την ιστορική πραγματικότητα. Και αυτό γιατί, αφενός, ο ορεινός χώρος παρουσιάζεται ως καταφύγιο των πεδινών πληθυσμών που προσπαθούν να αποφύγουν την τουρκική κατάκτηση, η οποία λανθασμένα παρουσιάζεται ως ενιαία και αστραπιαία στρατιωτική επιχείρηση, και αφετέρου η αντίστροφη κίνηση από τα ορεινά στα πεδινά αποδίδεται με τρόπο μηχανικό στον από τη

φύση «ελάχιστα προικισμένο» και ως εκ τούτου «φτωχό» ορεινό χώρο. Αντιθέτως, οι μετακινήσεις πληθυσμού από τα ορεινά στα πεδινά ανακλούν βαθύτερες ιστορικές και πολιτισμικές πραγματικότητες που δεν συνδέονται απαραίτητα ή δεν συνδέονται καθόλου με τα γεγονότα του βραχέος χρόνου της πολιτικής ιστορίας.

Η σημασία της παράλιας ζώνης της Πελοποννήσου, κυρίως βόρειας, δυτικής και νοτιοδυτικής, όπου κυρίως εντοπιζόταν η ζώνη της σταφίδας και της ελιάς, αλλά και των άλλων λιγότερο εκτεταμένων αλλά επίσης σημαντικών φυτειών, των εσπεριδοειδών, της συκιάς και της μουριάς υπήρξε σημαντική. Κατ' αρχάς, γιατί οι περιοχές αυτές αναδείχθηκαν σταδιακά, κυρίως μέσω του σημαντικότερου εξαγωγικού λιμανιού, εκείνου της Πάτρας, σε κόμβους ενός διεθνούς δικτύου εμπορικών ανταλλαγών με τα ανεπτυγμένα αστικά κέντρα της Δύσης, έστω και ως πάροχοι πρώτων υλών και ακατέργαστων προϊόντων. Το γεγονός αυτό συντέλεσε αποφασιστικά στη συσσώρευση χρηματικών κεφαλαίων στις περιοχές αυτές, αλλά και νοοτροπιών και ευρύτερων στάσεων και συμπεριφορών (π.χ. στο πεδίο της πολιτικής με την εγκαθίδρυση των συστημάτων πελατείας και προστασίας), που θα φανούν από την αυγή της συγκρότησης του νεότευκτου βασιλείου.

Και στο εσωτερικό, όμως, της Πελοποννήσου η σημασία τους υπήρξε πολυσήμαντη, καθώς μέχρι και πολύ πρόσφατα οι περιοχές αυτές ασκούσαν ποικίλες ελκτικές δυνάμεις στην εσωτερική ορεινή ζώνη: η εποχιακή εργασία στις σταφίδες και τους ελαιώνες της Ηλείας, της Μεσσηνίας και του Αιγίου θα αποτελέσει πηγή εισοδήματος και προσπορισμού απαραίτητων στοιχείων διατροφής, όπως το λάδι, για τις ορεινές κοινότητες της ενδοχώρας τον 19ο αιώνα και σε μερικές περιπτώσεις μέχρι πολύ πρόσφατα. Αμέσως μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και την *de facto* οικειοποίηση των εθνικών γαιών, που θα δώσει την ευκαιρία για την αξιοποίηση της πεδιάδας, οι ορεινοί πληθυσμοί θα μετοικήσουν στα πεδινά, στην Ηλεία, τη Μεσσηνία και αλλού δημιουργώντας ολόκληρους οικισμούς, που μερικές φορές θα φέρουν το όνομα της ορεινής πατρίδας. Η άμεση διασύνδεση της πεδιάδας και του ορεινού χώρου φαίνεται όταν ακριβώς καταρρέει το εμπόριο της σταφίδας στα τέλη του 19ου αιώνα, γεγονός που πλήττει εξίσου –και ίσως κυρίως– τις ορεινές περιοχές, ο πληθυσμός των οποίων αναγκάζεται να μεταναστεύσει στην Αμερική και στα αστικά κέντρα.

Ιδιαίτερα οι Γορτύνιοι, που αποτέλεσαν και το μεγαλύτερο μέρος τόσο των εποχιακών εργατών γης, των κτηνοτρόφων αλλά και των πλανόδιων μικροπωλητών, όσων δηλαδή ανέπτυσαν σταθερές σχέσεις με τις πεδινές περιοχές, ίδρυσαν πολλούς οικισμούς στις πεδινές περιοχές. Πρόκειται για ένα είδος μετακίνησης που διαφοροποιείται σημαντικά από την υπερπόντια μετανάστευση, η οποία ήταν ατομική, κυριότατα ανδρική, και τις περισσότερες φορές ήταν προσωρινή, καθώς το όνειρο της επιστροφής στο χωριό, με το αναβαθμισμένο γόητρο του «Αμερικάνου», ήταν που έδινε κουράγιο στους ξενιτεμένους. Αντίθετα, η μετακίνηση στα ορεινά συμπαρασύρει ολόκληρη οικογένεια ή και ολόκληρα σόγια, τα οποία εγκαθίστανται μόνιμα στον νέο πεδινό οικισμό, διατηρώντας τις περισσότερες φορές τη μνήμη της καταγωγής από την ορεινή κοινότητα. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις οι επήλυδες των πεδινών δημιουργούν ολόκληρα χωριά ή γειτονιές, όταν εγκαθίστανται σε μεγαλύτερες πόλεις.

Έτσι, τον 19ο αιώνα Ζυγοβιστινοί εγκαταστάθηκαν στα πεδινά χωριά της Ηραίας Λευκή, Αγιάνη και Καλύβια, ενώ Λασταίοι εγκαταστάθηκαν ομαδικά στο χωριό Τόμπρινο, κοντά στον Πύργο, το οποίο ονομάστηκε και Λαστέικα· αργότερα Λασταίοι θα φτιάξουν και το Καρβούνι στη Γορτυνία. Άλλη ομάδα από τη Λάστα εγκαταστάθηκε στο χωριό Χάβαρι, κοντά στην Αμαλιάδα. Από το Αγρίδι μετοίκησαν στον Άγιο Ιωάννη, επίσης κοντά στην εύφορη, πεδινή Αμαλιάδα. Από Βυτιναίους όμως δημιουργήθηκαν οι περισσότερες νέες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις στον ηλειακό κάμπο. Έτσι, οικισμούς με το όνομα Βυτιναίικα έχουμε στον Πύργο, στην Κυλλήνη (Νεοχώρι), στη Βροχίτσα (Γραμματικό), στο Μαλαπάσι (Ελαιώνα). Στην πόλη του Πύργου, επίσης, εγκαταστάθηκαν εκτός από Βυτιναίοι, Δημητσανίτες, Μαγουλιανίτες καθώς και Ζυγοβιστινοί, συγκροτώντας όλοι δικές τους συνοικίες εντός του αστικού ιστού (Χαραλαμπόπουλος, 1999: 254-255). Οι Δημητσανίτες, μάλιστα, στον νέο χώρο εγκατάστασής τους συσπειρώθηκαν γύρω από τον ναό της Αγίας Κυριακής, τον οποίον ανήγειραν σε ανάμνηση του μητροπολιτικού ναού του τόπου καταγωγής τους.

14. Η εσωτερική αγορά: Παζάρια και πανηγύρια, δρόμοι, χάνια

Την πιο στέρεη βάση για τη μελέτη των παραγωγικών σχέσεων στη μεγάλη κλίμακα, την πολυδιάσπαση της εσωτερικής αγοράς αλλά και την πολιτισμική πραγματικότητα μέρος της οποίας ήταν η οικονομία αποτελεί το δίκτυο των εβδομαδιαίων παζαριών και των ετήσιων πανηγυριών, που γίνονταν με αφορμή συνήθως τις θρησκευτικές γιορτές, καθώς και το οδικό δίκτυο λιθόστρωτων δρόμων και καλντεριμιών που συνέδεε τα παζάρια και τις πόλεις, τις μεταβυζαντινές και οθωμανικές χώρες.

Οι ιστορικές πηγές, κυρίως περιηγητικά κείμενα του 18ου αιώνα, μιλούν με τον πιο εύλωτο τρόπο για την κακή κατάσταση των δρόμων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς η κεντρική οθωμανική εξουσία αδυνατεί να ανταποκριθεί στην ευθύνη της συντήρησης του οδικού δικτύου, δείγμα και αυτό της φθοράς της, μετακυλίνοντας την ευθύνη στους τοπικούς διοικητές (Ανωγιάτης-Πελέ, 1993: 18). Ο Bouchon που περιηγείται στον Μοριά και τη Ρούμελη κατά την οθωμανική περίοδο, συγκεκριμένα το διάστημα 1840-41, αναφέρει ότι συχνά «αναγκάστηκε να περπατήσει σε δρόμους χωρίς εμφανή χάραξη, άλλοτε από επικίνδυνα διάσελα, άλλοτε μέσα από χειμάρρους» (Συναρέλη, 1989: 10).

Το οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου μέχρι και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, στην καλύτερη περίπτωση, δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από λιθόστρωτους ή πλακόστρωτους δρόμους, χωματόδρομους, αχάρακτα μονοπάτια ή και ένα σύνολο από στράτες που περνούν μέσα από καλλιεργημένα χωράφια²⁶¹. Αλλού οι διαβάτες είχαν την ευκαιρία να κινηθούν κατά μήκος ποταμών ή το καλοκαίρι που δεν είχαν νερό να ακολουθήσουν την κοίτη τους. Κάτι τέτοιο όμως δεν ήταν πάντα εφικτό, καθώς πολλά ποτάμια κυλούν σε μέρη αδιάβατα για τον άνθρωπο ή και υπόγεια, όπως ο Αλφειός. Ο Thieresh (1972:33-34) σημειώνει το 1833 τους κυριότερους δρόμους του Μοριά:

Στην Πελοπόννησο υπάρχει ο μεγάλος δρόμος από το Άργος στην Τριπολιτσά, που ακολουθεί τα υψώματα του τόπου για να πάει κατ' ευθείαν στην Πάτρα. Υπάρχει κι ένας άλλος προς νότια κατεύθυνση από την Τριπολιτσά στο Λεοντάρι, χωρισμένος σε δύο διακλαδώσεις που κατεβαίνουν στη Λακεδαίμονα και τη Μεσσηνία. Ένας τρίτος δρόμος

---

²⁶¹ Σύμφωνα με τον *Δρομοδείκτη* (Ρουσιάδης, 1829), το 1826, για να μεταβεί κανείς από την Κόρινθο στην Πάτρα, χρειάζονταν τέσσερις μέρες.

καταλήγει στην Καρύταινα και δεν αργεί να ακολουθήσει τον Αλφειό για να πάει στην Ολυμπία. Εκτός από αυτό, υπάρχουν δρόμοι από την Κόρινθο που ακολουθούν τις ακτές της Αχαΐας, της Ήλιδος και της Μεσσηνίας, και χωρίζονται έπειτα σε πολλές διακλαδώσεις που εξυπηρετούν τα συγκοινωνιακά μέσα του εσωτερικού του τόπου.

Ακόμα και στο κύριο οδικό δίκτυο τα προβλήματα δεν ήταν καθόλου λίγα. Οι ιστορικές πηγές του 18ου και του 19ου αιώνα περιέχουν πολλές αναφορές για τους κινδύνους και τις αντιξοότητες που συναντούσαν οι ταξιδιώτες στους δρόμους της Πελοποννήσου. Η αυθαιρεσία των οθωμανικών αρχών στα ελεγχόμενα περάσματα, στα δερβένια, η μνήμη των οποίων παραμένει ακόμα χαραγμένη στα τοπωνύμια πολλών περιοχών, είναι ένα από αυτά. Τα στενά αυτά περάσματα συχνά ήταν τα σημεία ελέγχου για την ασφαλή διακίνηση ταξιδιωτών και εμπορευμάτων. Ενώ όμως η ευθύνη για τη λειτουργία τους βάρυνε τις τοπικές διοικήσεις, συχνά οι αρματολοί που μίσθωναν τη λειτουργία αυτή υπενοικίαζαν το δικαίωμα σε τρίτους, που επιδίωκαν να εισπράξουν ό,τι περισσότερο μπορούσαν από τους διαβάτες.²⁶²

Για την εξυπηρέτηση και την προστασία των ταξιδιωτών, των πεζοπόρων, των ζώων και των λίγων αμαξών²⁶³, που συνήθως μετακινούνταν κατά ομάδες –«ραδιάζανε», όπως λέγεται ακόμα και σήμερα ο σχετικός τρόπος μετακίνησης στη Δημητσάνα– αναπτύσσεται ένα δίκτυο καταλυμάτων, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις παραμένει σε λειτουργία μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα, στα οποία ο ταξιδιώτης μπορούσε να βρει τροφή, στέγη και ασφάλεια προκειμένου να περάσει τη νύχτα. Η Δημητσάνα και η ευρύτερη περιοχή της Αρκαδίας, καθώς βρισκόταν στο μέσο των δρόμων που οδηγούσαν από την περιοχή της Κορίνθου στη Μεσσηνία και τη Λακωνία, ήταν διάσπαρτη χάνια

---

²⁶² Ο Ανωγιάτης-Πελέ (ό.π.: 148-9) αναφέρει τα σημαντικότερα δερβένια της Πελοποννήσου: πρόκειται για τα δερβένια της Σκάλας του Μπέη και του Αχλαδόκαμπου στον δρόμο Άργους-Τρίπολης, τα δερβένια των δρόμων από την Τρίπολη στο Λεοντάρι, την Ανδρούσα, τον Μυστρά και τη Μεγαλόπολη, στον δρόμο Κορίνθου-Άργους το δερβένι της Νεμέας (πρόκειται για την περιοχή Δερβενάκια, γνωστή για μια από τις πρώτες πολεμικές επιχειρήσεις κατά τον απελευθερωτικό αγώνα του 1821), τα δερβένια στις οδούς Κορίνθου-Μυκηνών και Μυκηνών-Κουτσοποδίου, το δερβένι της Ζήριας στον δρόμο Πάτρας-Βοστίτσας, στον δρόμο Βοστίτσας-Μ. Σπηλαίου, το δερβένι στη θέση Κλειδί στον δρόμο από τον Καϊάφα στην Αρκαδιά, το δερβένι στη θέση Κόκλα στον δρόμο από την Αρκαδιά στο Λεοντάρι, τα δερβένια στους δρόμους Μεγαλόπολης-Καλαμάτας και Μονεμβασιάς-Μυστρά, το δερβένι στο χωριό Άγιος Φλώρος έξω από την Καλαμάτα στον ονομαστό πλάτανο του χωριού –που στέκει αγέρωχος ακόμα και σήμερα δίπλα στην παλιά εθνική οδό– και το δερβένι της Νέδας.

²⁶³ Τα κάρα κατά τον 18ο αιώνα ήταν μάλλον ανύπαρκτα, καθώς η εισαγωγή τους έγινε ουσιαστικά από τους Βαυαρούς. Ο Βερναρδάκης στο έργο του *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου* αναφέρει ότι το 1885 στην Ελλάδα υπήρχαν 4.000 κάρα (Συναρέλλη, 1989:21).

που βρίσκονταν σε απόσταση τεσσάρων-πέντε περίπου ωρών μεταξύ τους: η παρουσία τους, ακόμα και εκεί που τίποτα άλλο δεν έχει απομείνει από αυτά, είναι ακόμα ζωντανή στην τοπωνυμία των περιοχών. Ορισμένα από αυτά ήταν του Σκορδά το χάνι, του Κουτρομπή το χάνι (στο Μεθύδριο στον δρόμο για τη Βυτίνα), το χάνι της Πέπαινας στην Αλωνίσταινα, του Κατσίμπαλη το χάνι στον δρόμο προς τη Μεγαλόπολη από τη μεριά του Πύργου, του Παλούμπα το χάνι, το χάνι Κορμπά έξω από την Ανδρίτσεινα, το χάνι του Ταλαγάνη στον δρόμο Τρίπολης-Μεγαλόπολης, το χάνι του Αχλαδόκαμπου στον δρόμο που οδηγούσε από το Άργος στην Τρίπολη, και βέβαια το χάνι του Ματρακούκα στην Καρκαλού και του Δεμερούκα στη Δημητσάνα²⁶⁴.

Τα παζάρια²⁶⁵ και οι πανηγύρεις σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπεύουν αυτό που ονομάζεται με τον γενικό όρο «εσωτερική αγορά»: πολύ περισσότερο από μια αφορμή για εμπορικές συναλλαγές, τα παζάρια είναι ακόμα καταχωρημένα στη συλλογική συνείδηση ως πολιτισμικά γεγονότα σημαντικά για την κοινότητα (Νιτσιάκος, 1991: 19).

Τα σημαντικότερα πανηγύρια της Πελοποννήσου τον 18ο αιώνα ήταν εκείνα του Μυστρά, που γινόταν τον Αύγουστο, και της Τρίπολης, που γινόταν τον Ιούνιο. Μετά την επανακατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς, σημαντικά πανηγύρια ήταν εκείνο της Γαστούνης τον Σεπτέμβρη, της Αρκαδιάς, που πραγματοποιούνταν τον Μάιο, καθώς και τα τρία πανηγύρια στην ευρύτερη περιοχή Καλαβρύτων που πραγματοποιούνταν το διάστημα από τον Αύγουστο μέχρι τον Σεπτέμβριο. Στην περιοχή της Δημητσάνας το πανηγύρι της Αγίας Κυριακής αποτελούσε σημαντικό γεγονός για την περιοχή, όπως και της Ζάτουνας, αλλά και της Αγίας Παρασκευής στα Σβόρνα²⁶⁶. Ήταν πανηγύρια που περιλάμβαναν και παζάρια κυρίως τροφίμων («φαγουλάτικα»), μουσική και χορό, αλλά και διάφορες άλλες εκδηλώσεις, π.χ. αθλητικές δοκιμασίες (τρέξιμο, λιθάρι κ.ά.). Παράλληλα, τόσο οι μεγάλες πόλεις όσο και τα κεφαλοχώρια

---

²⁶⁴ Βλ. στο www.arcadians.gr, Α΄ Διαδικτυακό συνέδριο.

²⁶⁵ Στο παζάρι, συγκεκριμένα σε αυτό της Κόνιτσας, ως πολυσύνθετη οικονομική και πολιτισμική πραγματικότητα αναφέρεται το αφήγημα του Γιάννη Λυμπερόπουλου (1971). Στο αφήγημα αυτό ο Λυμπερόπουλος μεταδίδει με τρόπο αριστοτεχνικό ό,τι συνήθως δεν μπορούν να αποδώσουν οι ιστορικές καταγραφές και οι μελέτες οικονομικής ιστορίας: τη δομή της αίσθησης, αυτό που ο Raymond Williams περιγράφει ως ιδιαίτερη αίσθηση της ζωής σε έναν προσδιορισμένο τόπο και χρόνο, τη βαθιά κοινότητα που καθιστά δυνατή την επικοινωνία.

²⁶⁶ Ενδεικτική της εξέλιξης των πανηγυριών της περιοχής και της μετάβασής τους στις νέες πολιτισμικές πραγματικότητες είναι η μετατροπή του πανηγυριού της Αγίας Παρασκευής σε φεστιβάλ παραδοσιακής μουσικής και δημοτικού τραγουδιού με συμμετοχή μουσικών και τραγουδιστών από όλη την Πελοπόννησο, αλλά και την υπόλοιπη Ελλάδα.

είχαν και το εβδομαδιαίο παζάρι τους, που γινόταν συνήθως Σάββατο, όπως της Τρίπολης στα μέσα του 19ου αιώνα και της Μεγαλόπολης στον 20ό αιώνα, αλλά και του Κοπανακίου στη Μεσσηνία κάθε Κυριακή. Οι εβδομαδιαίες αυτές αγορές αποτελούσαν πόλο έλξης για τους παραγωγούς των γύρω χωριών. Οι Δημητσανίτες, για παράδειγμα, πήγαιναν στο παζάρι της Μεγαλόπολης προκειμένου να πουλήσουν κρέατα, αλλά και να αγοράσουν σταφίδα, σύκα και ελαιόλαδο που παράγονταν στις νοτιότερες περιοχές, κυρίως τη Μεσσηνία.

Στα ετήσια παζάρια των μεγάλων πόλεων εκτός από τα αγροτικά προϊόντα, μπορούσε να βρει κανείς ζώα, άλογα και βόδια, βιοτεχνικά προϊόντα πολυτελείας, ρουχισμό και είδη για τον εφοδιασμό των νοικοκυριών. Σε σχετική εργασία του ο Ασδραχάς (1988: 191) επισημαίνει ότι τον 17ο αιώνα στις μεγάλες εμποροπανηγύρεις δεν διακινούνταν μόνο τα απαραίτητα ήδη ανάγκης, όπως θα περίμενε κανείς σε μια αγορά που συνέρρεαν άνθρωποι «του βουνού και του κάμπου», αλλά και είδη πολυτελείας, ακόμα και βιβλία.

Η εμβέλεια του παζαριού της Δημητσάνας ως εσωτερικής αγοράς για τα αγροτικά προϊόντα των γύρω χωριών, η οποία συμπίπτει με τα όρια της ευρύτερης περιοχής την οποία σκιαγραφήσαμε νωρίτερα, ήταν ακόμα αισθητή μέχρι και τον πόλεμο, ίσως και αργότερα. Στη Δημητσάνα έρχονταν αγρότες από το Παλιοχώρι προκειμένου να πουλήσουν ζαρζαβατικά, από του Ράδου, την Αράχωβα και το Λυκούρεσι καυσόξυλα, κεραμίδια από τα Μαγούλιανα, αλλά και ζώα, χοίρους, κότες, αβγά, φρούτα και άλλα αγαθά από τα κοντινά χωριά.

Τα μακαάλια της Δημητσάνας αποτελούν παράδειγμα εμπορικών καταστημάτων με σημαντική λειτουργία για την αγορά της περιοχής, καθώς, μεταξύ άλλων, ήταν εκείνα που απορροφούσαν και διέθεταν την παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων από τους κτηνοτρόφους της περιοχής προμηθευοντάς τους με διάφορα τρόφιμα (μακαρόνια, ζάχαρη, ρύζι κ.ά.)²⁶⁷. Ο Χαραλαμπίδης (1995: 125), στηριγμένος στα στοιχεία των Οδηγών της Ελλάδας²⁶⁸ υπολογίζει ότι το 1920 η Δημητσάνα είχε γύρω στα δέκα παντοπωλεία. Την ίδια λειτουργία ασκούσαν τα πολυάριθμα κρασοπωλεία –ένα τόπος

---

²⁶⁷ Οι παντοπώληδες ήταν εκείνοι που έκαναν την τελευταία φάση της τυροκόμησης, καθώς δεν έπαιρναν έτοιμο προς πώληση τυρί φέτα.

²⁶⁸ Πρόκειται για το Ν.Γ. Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α', 1905-1906, καθώς και του ίδιου, τ. Ι, 1925-26. Επίσης, τον *Ελληνικό Οδηγό*, εκδ. GEO (Κυριέρη-Γιαννόπουλου και Σία) του 1921.

ανδρικής συνάθροισης στον οποίο καταναλωνόταν κρασί χωρίς ή με πολύ λιτό μεζέ- και τα μαγέρικα της Δημητσάνας, που απορροφούσαν μεγάλο μέρος της παραγωγής κρασιού από τον δημητσανίτικο αμπελώνα. Οι πολυάριθμοι φούρνοι παλαιότερα έψηναν το ψωμί που ζύμωναν οι νοικοκυρές στα σπίτια καθώς και τα φαγητά και τα γλυκά για τα εστιατόρια, τις ταβέρνες και τα καφεενεία της Δημητσάνας· αργότερα άρχισαν να διαθέτουν προς πώληση ψωμί που ζύμωναν οι ίδιοι²⁶⁹.

Στη δημητσανίτικη αγορά ήταν διαθέσιμο ένα πλήθος εμπορικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών που απαντούσαν στις πιο εξειδικευμένες ανάγκες των αγροτικών κοινοτήτων. Έβρισκε κανείς, για παράδειγμα, σαγματοποιούς για τα πολλά βασταγερά ζώα που κατείχαν οι Δημητσανίτες αλλά και για τα ζώα που διακινούνταν από όλο τον ελλαδικό χώρο στις γύρω περιοχές από τους πολλούς Δημητσανίτες τσαμπάσηδες. Άλλοι τεχνίτες, οι καλιγωτήδες²⁷⁰, αναλάμβαναν το πετάλωμα των αλόγων, των μουλαριών και των γαϊδουριών. Οι σαγματοποιοί έφτιαχναν και τα «μπαλντιμοκάπουλα» (Αγγελοπούλου, ό.π.:141), το δερμάτινο κάλυμμα που έπεφτε στη ράχη του ζώου· επίσης, αναλάμβαναν και τον καλλωπισμό τους, το χτένισμα της «χιούτης», της χαιτίης τους δηλαδή, το στόλισμά τους με διάφορα στολίδια και την κατασκευή των χαϊμαλιών, των φυλαχτών που φτιάχνονταν από δέρματα ζώων και περιείχαν μπαρούτη, λιβάνι και «σταυρολάουδα», λουλούδια τα οποία είχαν πάρει από τον σταυρό της εκκλησίας. Τα φυλαχτά αυτά τα κρέμαγαν από το μέτωπο, «την κουτελιά» του ζωντανού, προκειμένου να το προστατεύουν από τις κακοτυχίες²⁷¹.

---

²⁶⁹ Ο πρώτος φούρναρης που ζύμωσε ψωμί ήταν ο Κωνσταντίνος Σεργόπουλος το 1926. Το ενδιαφέρον είναι ότι ήταν ένας Μικρασιάτης πρόσφυγας αρτεργάτης, ο Δημοσθένης, που έμαθε την τέχνη του ζυμώματος στον Δημητσανίτη αρτοποιό. Μολονότι δεν υπήρξε εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή της Δημητσάνας, η παρουσία και η επίδραση στην τοπική κοινωνία των Μικρασιατών δεν ήταν αμελητέα. Για παράδειγμα, να αναφέρουμε ότι Μικρασιάτες μεταλαμπάδευσαν την τέχνη της ταπητουργίας στη Δημητσάνα μετά τον πόλεμο, ενώ σε άλλες πελοποννησιακές κοινότητες, όπως την Ανδρίτσεινα, αμέσως μετά την καταστροφή (Πρίγγουρης & Αργυρόπουλος, 2005: 299). Η τοπική ιστοριογραφία δεν αναφέρει σχεδόν τίποτα για την ταπητουργία στη Δημητσάνα. Αντιθέτως, η εργασία στο ταπητουργείο είναι βαθιά χαραγμένη στη μνήμη των ανθρώπων, ειδικά των γυναικών, που εργάστηκαν ως εργάτριες σε αυτό αμοιβόμενες με το κομμάτι. Η καταγραφή αυτής της συλλογικής μνήμης αποτελεί ένα από τα επείγοντα καθήκοντα εκείνων που ενδιαφέρονται για την ιστορική αυτογνωσία της Δημητσάνας.

²⁷⁰ Σχετικά με την εργασία των «καλιγωτήδων» στη Δημητσάνα, βλ. σχετική αφήγηση στο Αγγελοπούλου, ό.π.: 140.

²⁷¹ Ήδη από τον 19ο αιώνα γνωρίζουμε ότι η αγορά αλόγου ή ημίονου απαιτούσε την επένδυση χρηματικού ποσού που λίγα νοικοκυριά μπορούσαν να διαθέσουν. Γι' αυτό, εξάλλου, και η σπανιότητα μεταφορικών ζώων καταγράφεται ως ένα από τα οξύτερα προβλήματα των αγροτικών κοινοτήτων και των οικονομιών τους. Ένα ενδεχόμενο ατύχημα που θα επέφερε τον θάνατο ή τον τραυματισμό του ζώου, εκτός από όλα τα άλλα, θα αποτελούσε και βαρύ οικονομικό πλήγμα.

Έβρισκε κανείς επίσης κουρείς, τροκανάδες, που κατασκεύαζαν τα κουδούνια για τα γιδοπρόβατα, κεραμοποιούς, καλαθάδες, σανδαλοποιούς και φαναρτζήδες, οι οποίοι κατασκεύαζαν πετρελαιόλαμπες, τα λεγόμενα «λαμπιά», με τα οποία φωτίζονταν τα σπίτια·εμπορικά καταστήματα στα οποία μπορούσε να βρει κανείς ήδη ρουχισμού και «νεωτερισμούς» που εισάγονταν από την Αθήνα, αλλά και χαρτικά, βιβλία, εφημερίδες κτλ. Επίσης, διάφορους ράφτες²⁷² και μοδίστρες. Στη Δημητσάνα οι χωρικοί προμηθεύονταν τα είδη μονοπωλίου, δηλαδή πετρέλαιο, αλάτι, σπύρτα κ.ά., αλλά και αναζητούσαν εξειδικευμένες υπηρεσίες, όπως γιατρούς, διπλωματούχους αλλά και πρακτικούς κομπογιαννίτες²⁷³, δικηγόρους, δικολάβους, φαρμακοποιούς, συμβολαιογράφους, όπως επίσης, από τη δεκαετία του 1920 και μετά, και φωτογράφο, ο οποίος απαθανάτιζε τις ευχάριστες και τις δυσάρεστες στιγμές της Δημητσανάς και της ευρύτερης περιοχής²⁷⁴. Και, βέβαια, στη Δημητσάνα έπρεπε να πάει κανείς για τις συναλλαγές του με τις δημόσιες υπηρεσίες που έδρευαν εκεί: τράπεζες, δημόσιο ταμείο, εκκλησιαστικές αρχές, υποθηκοφυλακείο κ.ά. Εκεί είχαν το κέντρο τους όμως και τα άτυπα δίκτυα χρηματικής πίστης, οι τοκογλύφοι δανειστές, που συνέχιζαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους, ακόμα και όταν το τραπεζικό δίκτυο είχε πλέον εξαπλωθεί.

Ο αριθμός των ετήσιων πανηγύρεων που διαπίστωσε για τη νότια Ελλάδα η Βουτσοπούλου (1985: 440) συνηγορεί στην άποψη ότι οι παραδοσιακές δομές και ο σχετικός με αυτές τρόπος οργάνωσης του χώρου παραμένει σε μεγάλο βαθμό ακμαίος μέχρι και τον πόλεμο. Συγκεκριμένα, η Βουτσοπούλου, μελετώντας τα βασιλικά διατάγματα με τα οποία αδειοδοτούνταν οι εμποροπανηγύρεις, διαπιστώνει ότι στη νότια Ελλάδα το 1840 υπήρχαν 40 εμποροπανηγύρεις, 45 υπήρχαν το 1880, 86 το 1909, ενώ το 1935 υπήρχαν 148 εμποροπανηγύρεις. Όπως επισημαίνει, οι εμποροπανηγύρεις που λειτουργούν σε πόλεις διατηρούν μια μεγάλη ζώνη αποκλειστικότητας, που

---

²⁷² Σύμφωνα με μαρτυρία που παραθέτει η Αγγελοπούλου (ό.π.: 144), στη Δημητσάνα υπήρχαν τερζήδες, αμπατζήδες, βλαχοράφτες, καποτάδες και φραγκοράφτες.

²⁷³ Όπως ο γερο-Γιώργης Παπανικητόπουλος ή Πάτσης, μεγάλος τσέλιγκας του χωριού πριν από τον πόλεμο, που ήταν και πρακτικός ορθοπαιδικός: «όπως έφτιανε τις κατσίκες έφτιανε και των ανθρώπων, ένας σωτήρας για την περιφέρεια ολόκληρη εδώ», όπως τον θυμούνται στη Δημητσάνα.

²⁷⁴ Πρόκειται για τον για πολλούς λόγους σημαντικό φωτογράφο Μιγάλη Παναγόπουλο, τον γνωστό στους Δημητσανίτες Μιχαλάκη, ο οποίος υπήρξε ένας από τους πρώτους φωτογράφους του ελλαδικού χώρου. Στη Δημητσάνα και με έδρα το φωτογραφείο-ζαχαροπλαστείο του από το 1925 μέχρι το 1955 φωτογράφιζε τις κοινωνικές και οικογενειακές εκδηλώσεις της Δημητσανάς, ακόμη και κηδείες. Οι φωτογραφίες του σήμερα αποτελούν ένα σπάνιο αρχαικό υλικό στο οποίο αποτυπώνεται κάθε όψη της δημητσανίτικης δημόσιας και ιδιωτικής ζωής (Παναγόπουλος, 2006).

εκτείνεται στα δεκαπέντε με είκοσι χιλιόμετρα. Στις αγροτικές περιοχές, σημειώνει η Βουτσοπούλου, το φαινόμενο των εμποροπανηγύρεων «πυκνώνει άμετρα» και έτσι δημιουργούνται εμποροπανηγύρεις που απέχουν μεταξύ τους ελάχιστα, πέντε με δέκα χιλιόμετρα.

Σε ρόλο παράπλευρο ως προς τη «νόμιμη» οικονομία λειτουργούσαν και τα παρακοινωνιακά και παράνομα δίκτυα οικονομικών ανταλλαγών, που στηρίζονταν στη βία, νομιμοποιημένα από τους κώδικες λεβεντιάς και τιμής, οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένοι και στον ορεινό πελοποννησιακό χώρο²⁷⁵. Ο λόγος φυσικά για τη ληστεία στις διάφορες μορφές της, η οποία, αν και απηνώς καταδιωκόμενη από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, υπήρξε ηθικά νομιμοποιημένη στο πλαίσιο των παραδοσιακών κοινωνικών δομών.

Ο Leake εντοπίζει και τις πιο επικίνδυνες περιοχές: είναι οι ορεινές περιοχές των Καλαβρύτων και της Λακωνίας, ο Πύργος Ηλείας, η Αρκαδιά, ο δρόμος Τρίπολης-Ανδρούσας κοντά στο Λεοντάρι, η Καρίταινα, ο δρόμος Καλαμάτας-Σπάρτης, ο Μυστράς. Στην ευρύτερη περιοχή της Γορτυνίας συνέχισαν να δρουν ληστές και μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Γύρω στο 1860 δρούσε στο Μαίναλο ο πασίγνωστος ληστής Λύγκος και ο σύντροφός του Γιαννάκος από την Ελάτη, που παρέμειναν ζωντανοί στη συλλογική μνήμη για τα κατορθώματά τους, μεταξύ άλλων και για τη ληστεία στο δημόσιο ταμείο της Καρίταινας (Παπαναστασίου, 1998: 165). Η ομάδα του Λύγκου, μάλιστα, ήταν εκείνη που απήγαγε το 1870 τον τότε δήμαρχο της Δημητσάνας Ιωσήφ Παπανδρέου, ο οποίος μάλιστα «επί δύο ήμισυ μήνας κρυπτόμενος εις σπήλαια καὶ φάραγκας ἐν καιρῷ χειμῶνος κατεβλήθη ἐκ τῆς κακουχίας καὶ τοῦ ψύχους» (*Αρκαδία*, 27 Ιουνίου 1870)²⁷⁶.

Την ίδια περίοδο δρούσαν και οι ληστρικές ομάδες του Μάγερα, που κινούνταν στη Γορτυνία, την Ολυμπία και την Τριφυλλία, αλλά και εκείνη των Κουρκούμπα, Κίτσου και Μπόζου στην περιοχή Αργολιδοκορινθίας (*Αρκαδία*, 24 Ιανουαρίου 1870). Η αρκαδική εφημερίδα *Ελεγχος* (6 Ιουνίου 1881), που εκδιδόταν στην Τρίπολη περιγράφει

²⁷⁵ Το κύρος που απολάμβαναν οι ληστές από τους αγροτικούς πληθυσμούς και στην Πελοπόννησο αντικατοπτρίζει το γνωστό στο πανελλήνιο μοραϊτικό τραγούδι αφιερωμένο στο θρυλικό κλέφτη Τούτουνα τον Ντρομπολιτισιώτη, που είχε τα λημέρια του στα βουνά της Αρκαδίας. Η λαϊκή μούσα θέλει τον Τούτουνα να κρύβεται στα «βλάχικα κονάκια» καταδιωκόμενος από «ένα μοίραρχο και ένα συνταγματάρχη» (www.youtube.com/watch?v=9eF9ghWn28Q).

²⁷⁶ Η εφημερίδα *Αρκαδία* του εκδότη και πρώτου τυπογράφου της Τρίπολης Ιωάννη Αγγελόπουλου κυκλοφορούσε από τις 29 Ιανουαρίου 1858 έως τη 1 Ιανουαρίου του 1894.

τη δράση μιας άλλης ομάδας ληστών, οι οποία δρούσε στη Γορτυνία λίγα χρόνια αργότερα.

«Την πρωίαν της προχθές Κυριακής οκτώ πανούργοι φυγοδικούντες διά φόνους και αναιρέσεις έχοντες επικεφαλής τον εκ Παλαμηδίου αποδράσαντα κατάδικον εις ισόβια δεσμά Δελαλήν καλούμενον, ενεδρεύοντες εν τίνι θέσει της αγούσης από Χρυσοβιτζίου εις Δημητζάναν παρεκώλυσαν την προς τα πρόσω πορείαν εις δύο χωροφύλακας [...] θέλοντες να λάβουν τα όπλα των ων εστερείτο εις εκ των εταίρων».

Η ληστρική δράση στην Πελοπόννησο συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Το 1904, για παράδειγμα, η ομάδα του Καράμπελα σκοτώνει στο γεφύρι του Κόκορη, πολύ κοντά στη Δημητσάνα, τον ιερέα Παπαχρύσανθο (*Η Φωνή της Γορτυνίας*, φ. 174, 30 Ιανουαρίου 1937).

15. Η αποσύνθεση των παραδοσιακών δομών

Η οικονομία που ήταν οργανωμένη στη βάση του παζαριού συνέτεινε στη διατήρηση μιας ισορροπίας στη χωρική κατανομή των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων (Παπαζαχαρίου, 2009: 26). Η ισορροπία των τοπικών αγορών και των ετήσιων παζαριών ανακλάται στην οικιστική δομή της Πελοποννήσου σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα, βάση της οποίας είναι οι διάσπαρτοι μικροί οικισμοί. Αν λάβουμε ως μέτρο σύγκρισης τον νόμο περί συστάσεως των Δήμων του 1833, με τον οποίον οι οικισμοί της Ελλάδας κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες –τους δήμους Α΄ τάξεως (με πληθυσμιακό δυναμικό πάνω από 10.000 κατοίκους), τους δήμους Β΄ τάξεως (με πληθυσμιακό δυναμικό 2.000-10.000 κατοίκους) και τους δήμους Γ΄ τάξεως (με πληθυσμό μικρότερο από 2.000 κατοίκους)– διαπιστώνουμε ότι στην Πελοπόννησο δεν υπήρχε ούτε μία πληθυσμιακή συγκέντρωση πάνω από 10.000 κατοίκους, ενώ πόλεις με πληθυσμό υπέρτερο των 5.000 κατοίκων ήταν μόνο η Πάτρα, το Ναύπλιο και το Άργος.

Η Πάτρα, το σημαντικότερο λιμάνι του πελοποννησιακού χώρου και από τα σημαντικότερα του ελλαδικού ήδη από τον 18ο αιώνα, αναπτύχθηκε ως εξαγωγικό κέντρο των προϊόντων της αγροτικής ενδοχώρας, αλλά και ως διαμετακομιστικό κέντρο

προϊόντων που διακινούνταν στην Ανατολική Μεσόγειο. Το Ναύπλιο, από την άλλη μεριά, ευνοήθηκε από την εγκατάσταση εκεί της πρώτης κυβέρνησης του νεότευκτου κράτους και τη συγκέντρωση πλήθους ανθρώπων, κυρίως προσφύγων, από πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου που είχαν υποστεί τις συνέπειες του πολέμου της ανεξαρτησίας²⁷⁷. Επίσης, είχε αναδειχθεί σε λιμάνι από το οποίο διακινούνταν κυρίως τα αγροτικά προϊόντα της πεδιάδας του Άργους.

Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της ήταν ισομερώς κατανεμημένο σε οικισμούς που αριθμούσαν από 2.000 μέχρι 5.000 χιλιάδες κατοίκους και, βέβαια, σε μικρότερους οικισμούς. Σημαντική θέση έχει η Τρίπολη, περισσότερο λόγω της θέσης της ως διοικητικής πρωτεύουσας της Πελοποννήσου κατά την ύστερη Τουρκοκρατία, όπως επίσης και οι οικισμοί της ορεινής αρκαδικής ενδοχώρας –κεντρική θέση στη διασπορά των οποίων κατείχε η Δημητσάνα– καθώς και οι οικισμοί-λιμάνια της παραλιακής ζώνης από τον Κορινθιακό μέχρι την Καλαμάτα. Η βαρύνουσα θέση του ορεινού πελοποννησιακού χώρου²⁷⁸ στην οικιστική δομή του ελλαδικού χώρου αντανακλάται και στο γεγονός ότι ο χώρος αυτός –με πρώτη τη Γορτυνία– αποτελεί την πιο πολυάνθρωπη περιοχή του νεότευκτου βασιλείου (Χουλιαράκης, 1974: 27). Η δημογραφική ανάπτυξη της περιοχής θα συνεχιστεί σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, για να φτάσει στην κορύφωσή της στα τέλη του, μολονότι, όπως επισημαίνει ο Burgel (1987: 150), ήδη οι οικισμοί αυτοί είχαν αρχίσει να συμπεριφέρονται σαν νησιά, η δημογραφική εξασθένιση των οποίων είχε αρχίσει να γίνεται αισθητή από νωρίτερα (1870). Ο πληθυσμιακός δυναμισμός της πελοποννησιακής ενδοχώρας θα τροφοδοτήσει τόσο τα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα όσο και την υπερπόντια μετανάστευση στα τέλη του 19ου αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού.

---

²⁷⁷ Την ώσμωση των διαφορετικών προσφυγικών πληθυσμών στο Ναύπλιο του 1830 περιγράφει με τρόπο μοναδικό ο Βυζάντιος στο θεατρικό έργο *Βαβυλωνία*. Την περίοδο του απελευθερωτικού αγώνα στο Ναύπλιο είχαν καταφύγει και δημητσανίτικες οικογένειες. Στην απογραφή του Ναυπλίου που έγινε το έτος 1825, απογράφονται 282 Δημητσανίτες (Ρέππας, 1984). Για παράδειγμα, υπάρχουν μαρτυρίες ότι κάτι τέτοιο έκανε, κατά την επιδρομή Ιμπραήμ, ο γνωστός προύχοντας της Δημητσάνας Αθ. Αντωνόπουλος, καθώς επίσης και ο Σπύρος Σπηλιωτόπουλος, μαρτυροποιός, και οι δύο μαζί με τις οικογένειές τους (Σκολαρίκος, 2009). Για την ανάδειξη του Ναυπλίου σε καταφύγιο των προσφυγικών πληθυσμών, ειδικά της Πελοποννήσου, βλ. Κόμης (2007: 41-47).

²⁷⁸ Πρόκειται για το ορεινό συνεχές των επαρχιών Καλαβρύτων, Γορτυνίας, Μαντινείας, Κυνουρίας, Μεγαλοπόλεως και μέρους των επαρχιών Ολυμπίας, Τριφυλίας, Λακεδαιμόνος, καθώς επίσης και της Μάνης (επαρχίες Οιτύλου και Γυθείου).

Από την άλλη πλευρά, βέβαια, χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η πολυδιάσπαση του πελοποννησιακού χώρου σε μικρότερες «εσωτερικές αγορές» που εκτείνονται στη μέση κλίμακα. Η Δημητσάνα, φορέας σημαντικού συμβολικού φορτίου λόγω της συμβολής της στον επαναστατικό αγώνα ως τόπος παραγωγής της μαπαρούτης, της επιρροής του μοναστηριακού της δικτύου, αλλά και λόγω της θέσης της ως ένα από τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά κέντρα του Μοριά, αναδεικνυόταν σε επίκεντρο αυτής της δυναμικής περιοχής, δεδομένου μάλιστα ότι είχε γλιτώσει από τη δήμευση κατά την εκστρατεία του Ιμπραήμ, την οποία υπέστησαν άλλες σημαντικές ορεινές κοινότητες, όπως η Βυτίνα, η Ανδρίτσεινα, τα Καλάβρυτα, τα Μαγούλιανα, η Αλωνίσταινα και, βέβαια, η Τρίπολη²⁷⁹.

Η δημιουργία του ελληνικού κράτους θα πυροδοτήσει αναπόφευκτα την έναρξη σημαντικών αλλαγών όσον αφορά τη δομή του χώρου. Η άσκηση κρατικής εξουσίας σε μια ενοποιημένη επικράτεια, η στοιχειώδης έστω λειτουργία των φορολογικών, στρατολογικών και άλλων λειτουργιών θα δημιουργήσει την αδήριτη ανάγκη ενοποίησης του χώρου. Οι πολιτικές που θα ακολουθηθούν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα για τη διαχείριση και την οργάνωση του πελοποννησιακού και του συνόλου του ελλαδικού χώρου, κυρίως ως ενιαίας εσωτερικής αγοράς που οργανώνεται από το κράτος και τους θεσμούς του, η αργή αλλά σταθερή διείσδυση των αστικών οικονομικών σχέσεων και της εγχρήματης οικονομίας προς τα τέλη του 19ου αιώνα, η επέκταση των μηχανισμών απόσπασης πλεονάσματος και συσσώρευσής του στην πρωτεύουσα του κράτους, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί που συγκροτούν τον χώρο ως εθνική επικράτεια, αλλά και η πληθυσμιακή έξοδος από τα ορεινά στα πεδινά θα οδηγήσουν τη Δημητσάνα στον δρόμο που αργά ή γρήγορα ακολούθησε το σύνολο των ορεινών περιοχών. Σε μια αργόσυρτη αλλά σταθερή πορεία θα γνωρίσει αρχικά την ανάσχεση του πληθυσμιακού της δυναμισμού, τη δημογραφική στασιμότητα και στη συνέχεια τη δημογραφική αποδιάρθρωση, ενώ θα παρακμάσει οικονομικά, καθώς θα μείνει στην περιφέρεια των νέων χωρικών δικτύων και των κέντρων ισχύος που σχηματίζονται ειδικά προς τα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Τέλος, στο πλαίσιο της ιδεολογικής και

---

²⁷⁹ Για τις τρομερές συνέπειες της καταστροφικής εκστρατείας του Ιμπραήμ στην περιοχή της Αρκαδίας μιλάει το μοραΐτικο τραγούδι «Βουνά της Αλωνίσταινας», που ακόμα τραγουδιέται στην περιοχή. Μπορεί κανείς να το ακούσει να τραγουδιέται από κατοίκους του Βαλτεσινίκου σε μια σπάνια ηχητική και οπτική καταγραφή της Δόμνας Σαμίου το 1977 (www.youtube.com/watch?v=sIwfK-7m9sg).

πολιτικής «εξωτικοποίησης» της υπαίθρου και ιδιαίτερα του ορεινού χώρου, θα καταστεί αντικείμενο ηγεμονικών αναπαραστάσεων και κυρίως πεδίο «αναπτυξιακών πολιτικών», ειδικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εμφύλια σύγκρουση, περίοδος που θα σημάνει την έναρξη της ταχείας δημογραφικής της κατάρρευσης.

Η πρώτη δημόσια πολιτική για τη συγκρότηση του χώρου ως εθνικής επικράτειας υπήρξε η επιλογή της θέσης της πρωτεύουσας του νεότευκτου βασιλείου. Η επιβολή ουσιαστικά της Αθήνας από τη βαυαρική δυναστεία και την πολιτική τάξη που την εκπροσωπούσε εδραζόταν στην κυριαρχία του νεοκλασικισμού ως ιδεολογικού ρεύματος στην Ευρώπη και την εκ μέρους των ευρωπαϊκών ελίτ προσέγγιση της νεότερης Ελλάδας υπό το πρίσμα μιας φαντασιακής γεωγραφίας της αρχαιότητας²⁸⁰. Σε αντίθεση με τα πρώτα δείγματα γραφής του Καποδίστρια, που δεν είχε εκδηλώσει με τις επιλογές του την πρόθεση να εγκαθιδρύσει την πρωτεύουσα του νέου κράτους στην Αθήνα²⁸¹, η βαυαρική διακυβέρνηση επέβαλε όχι μόνο τη θέση της νέας πρωτεύουσας με σκοπό να την κάνει αντάξια του κλασικού παρελθόντος της εποχής του Περικλή, αλλά προχώρησε και στην εκπόνηση ενός σχεδίου για τη δημιουργία νέων αστικών κέντρων χωροθετημένων στη βάση της αρχαίας ελληνικής γεωγραφίας (Σπάρτη, Μεγαλόπολη κ.ά.)²⁸².

²⁸⁰ Για τη βαυαρική πολιτική όσον αφορά το θέμα της πρωτεύουσας βλ. Τρις, 1972: 92-97 και 139-140· Ρος, 1976: 278 και αλλού, όπου αντιμετωπίζει τη δημόσια συζήτηση μάλλον απαξιωτικά.

²⁸¹ Ο νεοκλασικισμός εισήχθη στην Ελλάδα από ποικίλες ατραπούς (π.χ. μέσω Επτανήσων), και όχι αποκλειστικά με πρωτοβουλία των Βαυαρών, όπως συνήθως υποστηρίζεται (βλ. Μπίρης & Καρδαμίτση-Αδάμη, 2001). Παρ' όλα αυτά, ο Καποδίστριας προέκρινε την αξιοποίηση της οθωμανικής κτηριακής κληρονομιάς της πόλης του Ναυπλίου και όχι τη ριζική αναδόμησή της στη βάση μιας νεοκλασικής φαντασίωσης ανάλογης με εκείνης των Βαυαρών για την Αθήνα· εξάλλου τον κατηγορήσαν ως εχθρό της αρχαιότητας. Επίσης, ενώ επεδίωκε τη δημιουργία νέων πόλεων και την προώθηση του εμποικισμού της ελληνικής επικράτειας (Κόμης, ό.π.: 24), προώθησε και την αναβάθμιση του υφιστάμενου αστικού συμπλέγματος (Ναύπλιο, Άργος, Τρίπολη, Βοστίτσα, Πάτρα, Κόρινθος) και των πόλεων που είχαν καταστραφεί στον πόλεμο (π.χ. Τρίπολη). Από την άλλη μεριά, βέβαια, αρνήθηκε την πρόταση ομογενών από την Τεργεστή για τη δημιουργία παροικίας στη Γλαρέντζα στη δυτική Ηλεία – πρόταση ορθολογική από χωροτακτική άποψη, όπως αποδεικνύει η μεταγενέστερη ανάπτυξη της Κυλλήνης και του Κατάκωλου–, όπως και εκείνη Σμυρναίων για τη δημιουργία μιας νέας πόλης, της Νέας Σμύρνης, στην περιοχή του Ισθμού, λόγω των φυσικών πλεονεκτημάτων της περιοχής όσον αφορά τη χωροταξία και τις εμπορικές σχέσεις με το εξωτερικό. Ίσως η άρνησή του αυτή να αποτελούσε μια εκδήλωση της αντίθεσης αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, που είχε ήδη κάνει την εμφάνισή της στην κοινωνία της εποχής.

²⁸² Επίσης, προβλέπει τον επανασχεδιασμό του Αδάμαντος, της Κορώνης, της Μονεμβασίας και της Ερμούπολης, λόγω της σημασίας τους στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Αντιθέτως, δεν προβλέπεται κανένα σχέδιο ανάπτυξης για τα σημαντικότερα υφιστάμενα αστικά κέντρα, την Πάτρα, την Τρίπολη, το Ναύπλιο, την Καλαμάτα και το Μεσολόγγι. Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι οι πόλεις αυτές είναι νεότερες και δεν διαδραματίζουν κανέναν ρόλο στη γεωγραφία του κλασικού κόσμου, καθώς και στο ότι αποτελούσαν κέντρα ισχύος που είχαν αναδειχθεί είτε την περίοδο της Τουρκοκρατίας είτε την περίοδο του απελευθερωτικού αγώνα και τα οποία ανταγωνίζονταν τη βαυαρική εξουσία.

Μολονότι στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας η δημιουργία του νεοελληνικού κράτους περιγράφεται συνήθως με τον όρο «παλιγγενεσία», που σημαίνει την ανασύσταση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, η υιοθέτηση εκ μέρους των Ελλήνων των νεοκλασικών αναπαραστάσεων της Ελλάδας ως χώρου δεν υπήρξε αυτονόητη ούτε χωρίς αντίλογο. Όπως διαπιστώνει κανείς από τη μελέτη των ιστορικών πηγών, σύσσωμη σχεδόν η κοινή γνώμη της εποχής προέκρινε ως ενδεδειγμένη θέση για τη χωροθέτηση της πρωτεύουσας τον Ισθμό της Κορίνθου²⁸³. Παρά το ότι πρόκειται για ζήτημα μάλλον υποβαθμισμένο από τη νεότερη ελληνική ιστοριογραφία –σε αντίθεση με τη μελέτη του πολεοδομικού σχεδιασμού της– η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας και η επιβολή ενός συνόλου πολιτικών, τυπικών και άτυπων, τις οποίες η Συναρέλλη αποκαλεί «νόμο της Αθήνας» (1989: 39), επηρέασε πολύ τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών χωρικών δομών της Πελοποννήσου.

Στην επιλογή του Ισθμού συνέπιπταν οι τοπικές πελοποννησιακές ηγεσίες, όπως είχαν αναδειχθεί κατά την προεπαναστατική περίοδο και την επανάσταση. Έτσι, οι μεν ηγεσίες των αγροτικών περιοχών της Αχαΐας και της Ηλείας, αλλά και της Αιτωλοακαρνανίας²⁸⁴, όπου κυριαρχούσε η εμπορευματική γεωργία και το κόμμα των αγγλοφίλων, φοβόντουσαν ότι η απόσταση από την Αθήνα και η έλλειψη αμαξιτών δρόμων θα ανέβαζε το κόστος της «μετακομίσεως επί φορτηγών ζώων», ενώ οι ηγεσίες της ορεινής ενδοχώρας, ο Κολοκοτρώνης και οι ρωσόφιλοι, απέρριπταν την επιλογή της Αθήνας λόγω «του δυσκόλου της μεταβάσεως» (Μάρτος, 2005: 320). Αντίθετα, η επιλογή του Ισθμού ως καταλληλότερης θέσης συνδεόταν με το πλεονέκτημα της κεντρικότητας ως προς το σύνολο του τότε εθνικού χώρου, πλεονέκτημα που εδραζόταν σε στρατιωτικά, πολιτικά και οικονομικά δεδομένα (συλλογή φόρων, δίωξη της ληστείας

---

²⁸³ Για μια διεξοδική ανασκόπηση της συζήτησης, βλ. τις μοναδικές εργασίες που πραγματεύονται το θέμα της επιλογής της Αθήνας ως πρωτεύουσας: Μάρτος (2005: ιδ. 299-363), καθώς και Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου (1996). Από τη μελέτη των ιστορικών πηγών που παρατίθενται και αναλύονται στα δύο έργα – ο Μάρτος ειδικά εξαντλεί το θέμα της δημόσιας συζήτησης που αναπτύχθηκε από τις στήλες των εφημερίδων των Αθηνών *Αιών* και *Αθηνά*– συνάγεται το συμπέρασμα ότι, εκτός από τις πελοποννησιακές και ρουμελιώτικες ηγεσίες, που τάσσονταν υπέρ της εγκαθίδρυσης της νέας πρωτεύουσας στον Ισθμό της Κορίνθου, οι Κυκλαδίτες τουλάχιστον δεν αντιτίθεντο στην προοπτική αυτή (Μάρτος, ό.π.: 329). Το γεγονός, μάλιστα, ότι Συριανοί έμποροι επιδίωκαν την αγορά γης στην περιοχή του Ισθμού συνηγορεί στην άποψη αυτή (Μάρτος, ό.π.:329). Την ίδια περίπου περιοχή, το Εξαμίλι Κορινθίας, επιλέγει ο Αμερικανός γιατρός Howe προκειμένου να κτίσει τη βραχύβια αποικία του, την Ουασιγκτωνία (Κατηφόρη, 1985).

²⁸⁴ Τόσο ο Μαυροκορδάτος όσο και ο Κωλέττης, ο δεύτερος έμμεσα, τάσσονταν υπέρ της δημιουργίας της πρωτεύουσας στην περιοχή του Ισθμού (Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, 1996: 40-56).

και των ανταρσιών, αφθονία δημόσιας γης, εθνικών δηλαδή γαιών που δεν απαιτούσαν αποζημιώσεις προκειμένου να οικοδομηθούν, κάτι που δεν συνέβαινε στην Αθήνα κ.ά.).

Το 1859, και ενώ η Αθήνα αποτελούσε πλέον αδιαμφισβήτητη «καθέδρα της κυβερνήσεως», η άσκηση κριτικής στην επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας και η αντίθεση στον πρώιμο υπερσυγκεντρωτισμό των Αθηνών συνεχίζεται. Ως προς αυτό ενδεικτική είναι μια σειρά δημοσιευμάτων της εφημερίδας *Αρκαδία*. Στο φύλλο της 25ης Απριλίου 1859, για παράδειγμα, που φέρει τον τίτλο «Ἑλλάς, Ἀθῆναι καὶ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες» ασκείται δριμύτατη κριτική στην συγκέντρωση όλων των λειτουργιών του κράτους στην Αθήνα. Αφορμή η εξαγγελία της διεξαγωγής των Ολυμπίων Αγώνων στην πρωτεύουσα με πρωτοβουλία του εθνικού ευεργέτη Ζάππα²⁸⁵.

Ἐρρέθη πολλάκις, ὅτι τὰ διὰ γενναίων καὶ πατριωτικῶν αἰσθημάτων πεμπόμενα ἔξωθεν βοηθήματα δὲν ὀρίζονται νὰ δαπανῶσιν εἰς μόνας τὰς Ἀθήνας, ἀλλ' εἰς ἅπασαν τὴν ἐπικράτειαν, οὐδ' οἱ δωρηταί, φρονοῦμεν, συνέλαβον πώποτε τοιαύτην προνομιούχον ἐπὶ τῶν δωρημάτων αὐτῶν ἰδέαν, οὐδ' ἐπιθύμουν ν' ἀκούσουν ἐνιδρυόμενα διὰ τούτων πολλαπλὰ καταστήματα ἐν Ἀθῆναις, βεβαρβαρωμένας δε καὶ πενιχρὰς τὰς τῶν ἐπαρχιῶν πόλεις καὶ κομπολόεις καταλιπανομένας [...] ἀλλ' ἤδη ποία εἶναι ἡ Ἑλλάς; Αἱ Ἀθῆναι· ποῦ ἡ παιδεία; Εἰς Ἀθῆναις. Ποῦ συσσωρεύεται ὁ πλοῦτος καὶ οἱ τῶν ὁμογενῶν δωρεαί; Ἀθῆναι· ποῦ δαπανῶνται; ἐν Ἀθῆναις· ἄρα αἱ Ἀθῆναι εἶναι ἡ Ἑλλάς!!! Καὶ μὴ οὐσῶν πρὸς στιγμὴν Ἀθηνῶν, δὲν ἔχομεν Ἑλλάδα.

Στη συνέχεια, μάλιστα, ο αρθρογράφος στο όνομα «Ἀχαιῶν, Μεσσηνίων, Λακῶνων, Ἀρκάδων, Αἰτωλοακαρνανῶν καὶ Νησιωτῶν» επαναφέρει με τρόπο έμμεσο το θέμα της πρωτεύουσας προτείνοντας την τέλεση των Ολυμπίων όχι στην Αθήνα, αλλά στον Ισθμό της Κορίνθου «διὰ τὴν κεντρικότητα καὶ τὴν φυσικὴν τῆς θέσεως σύστασιν»²⁸⁶.

²⁸⁵ Για μια εκτεταμένη αναφορά στους εθνικούς ευεργέτες, στους τομείς που αφιέρωσαν την προσφορά τους –κυρίως στην παιδεία– και σε μια απόπειρα να προσδιοριστούν τα ποσά αυτά, βλ. Τσουκαλάς, 1987: 483-495.

²⁸⁶ Η *Αρκαδία* συχνά αναδεικνύεται σε εκφραστή της αντίθεσης των επαρχιών προς τους ιδεολογικούς μηχανισμούς επιβολής της Αθήνας, ειδικά την υπερσυσσώρευση δωρεών για την ανέγερση των νεοκλασικών κτηρίων της, στα οποία πρωταγωνιστούν οι Έλληνες ομογενείς τους εξωτερικού. Μάλιστα, συχνά εντοπίζει την αιτία της «ἀχρηματίας» που μαστιίζει τις επαρχίες στις πολιτικές ανάδειξης της Αθήνας σε νεοκλασική βιτρίνα του κράτους (φύλλο, 14 Ιουνίου 1860 «Τὸ αἴτιον τῆς ἀχρηματίας»). Βλ., επίσης, τα άρθρα «Τὰ παράπονα τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὰ δικαιώματα αὐτῶν» (φύλλο 24 Οκτωβρίου 1859), «Καὶ ἕτερον παράπονον ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν» (φύλλο 21 Μαΐου 1860), όπου σημειώνεται ότι «ἡ Κυβέρνησις φρονούσα ὅτι ὅλη ἡ Ἑλλάς περικλείεται εἰς τὰς Ἀθῆνας [...] τὰς ἐπαρχίας θεωρεῖ ὡς ἀποικίας δουλοπαροίκων,

Το νέο χωρικό σύστημα στο οποίο εντάσσεται η Πελοπόννησος κατά την οθωνική περίοδο, αλλά και η νέα δομή του πελοποννησιακού χώρου δεν ευνοεί την ορεινή ενδοχώρα για τον λόγο ότι επιδιώκεται πρωτίστως η νεοκλασική αναβίωση της αρχαιοελληνικής γεωγραφίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι σχεδιάζεται η εκ του μηδενός δημιουργία της Σπάρτης, η οποία προοριζόταν για «δευτέρα πόλη του βασιλείου», ενώ επιβάλλεται και καταναγκαστικός ουσιαστικά εποικισμός της με κατοίκους από τον κοντινό Μυστρά, προκειμένου να εξαφανιστεί ο μεσαιωνικός οικισμός προς όφελος της νέας πόλης (Κόμης, 2007: 76), ο οποίος όμως αποτυγχάνει. Επίσης, επιδιώκεται η επαναδημιουργία της κραταιάς στην αρχαιότητα Μεγαλόπολης, για την οποία προβλεπόταν ο εποικισμός της από κατοίκους του ορεινού χώρου. Πιθανόν, μάλιστα, ο εποικισμός της Μεγαλόπολης από γειτονικούς ορεινούς οικισμούς, όπως προέβλεπαν τα κυβερνητικά σχέδια, να αφορούσε τη μεταφορά πληθυσμού από την ορεινή γορτυνιακή ενδοχώρα (Μάρτος, 2005: 391)²⁸⁷.

Θα πρέπει να περάσουν πολλά ακόμη χρόνια και να φτάσουμε στην οικονομική άνθηση του 1870 προκειμένου η Αθήνα να εδραιώσει την οικονομική και ιδεολογική της ηγεμονία επί του πελοποννησιακού χώρου και επί του συνόλου της ελληνικής ενδοχώρας, που θα αποκληθεί συλλήβδην «επαρχία». Ο Peckham (2004: 63) εντοπίζει την αλλαγή στον τρόπο που γίνεται αντιληπτός ο ελληνικός χώρος, συγκεκριμένα στην αναπαράσταση της ελληνικής «περιφέρειας» –όρος που εγκαθιδρύει εξ αρχής μια νέα χωρική ιεραρχία εξυπονώντας την ύπαρξη ενός «κέντρου»– ως «υπαιθρου» (countryside), την περίοδο 1870-1920. Μάλιστα, επισημαίνει ότι η μετάβαση αυτή συνδέεται άμεσα με τις αλλαγές στην παραγωγή αλλά και στην κατανάλωση και με τη σταδιακή κατάρρευση των τοπικών κέντρων εξουσίας. Το διάστημα στο οποίο ο Peckham εντοπίζει την αλλαγή ταυτίζεται με την εδραίωση των νέων οικονομικών και

καταδικασμένων να εργάζονται να τρέφωσι τούς άλλους»· η ίδια πολιτική έκφρασης του επαρχιακού πνεύματος, και όχι ενός αρκαδικού τοπικισμού, εκφράζεται στο φύλλο της 7 Απριλίου 1873, όπου η εφημερίδα προβάλλει τα δικαιώματα των επαρχιών να συμμετάσχουν στη διανομή και τα κέρδη από τα ορυχεία Λαυρίου, αλλά και στο φύλλο της 13 Νοεμβρίου 1874, όπου καταγγέλλει την άγνοια των αθηναϊκών φατριών (κομμάτων) για τη ζωή στις επαρχίες κ.ά.

²⁸⁷ Αλλά και οι υπόλοιπες πόλεις που σχεδιάζεται να δημιουργηθούν εκ του μηδενός ή να επανασχεδιαστούν είναι κόμβοι της ιστορικής γεωγραφίας της κλασικής εποχής, τις περισσότερες φορές δορυφόροι και σύμμαχοι της αρχαίας Αθήνας: Ερέτρια, Θήβα, Πειραιάς, Μέγαρα, Χαλκίδα, Ναύπακτος, Λουτράκι, Λεβαδεία, Ιστιαία, Κάρυστος, Πατρατζίκι, το οποίο μάλιστα λαμβάνει την αρχαιοελληνική του ονομασία (Υπάτη), Αδάμαντας Μήλου.

πολιτικών δομών, οι οποίες στον χώρο θα αναδείξουν την Αθήνα ως πολιτικό, οικονομικό και ακολούθως ως «εθνικό» κέντρο.

Την περίοδο αυτή η Αθήνα εδραιώνεται ως πολιτικό και οικονομικό κέντρο του κράτους, περιθωριοποιώντας σταδιακά ακόμα και άλλα σημαντικά αστικά κέντρα που είχαν αναδυθεί μέσα από τις οικονομικές λειτουργίες του ελληνικού χώρου, όπως η Ερμούπολη, η Πάτρα κτλ. Και ακόμα πιο σημαντικό: η Αθήνα σταδιακά αναδεικνύεται ως εθνικό κέντρο, επενδύοντας την όλο και αυξανόμενη πολιτική της δύναμη με τη συμβολική ισχύ που της προσέδιδαν οι αθρόες δωρεές των ευεργετών που της επέτρεψαν να εξοπλιστεί κυρίως με κτήρια νεοκλασικού αρχιτεκτονικού ρυθμού. Σκόπος τους ήταν να δημιουργηθεί μια πόλη που να είναι αντάξια του κλασικού της παρελθόντος, για την ακρίβεια αντάξια της εικόνας που οι δυτικές ελίτ είχαν για αυτήν ως επίκεντρο του «αναγεννώμενου ελληνισμού» και κυρίως να ανταποκρίνεται στην αποστολή της ως κέντρου από το οποίο εκπορεύονταν οι πολιτικές εκμοντερνισμού/εκδυτικισμού μιας ενδοχώρας που ήταν ακόμα «οθωμανική», «ανατολική» και, ως εκ τούτου, «καθυστερημένη».

Σταδιακά σε επίπεδο πολιτισμικών αναπαραστάσεων η αγροτική ενδοχώρα μετατρέπεται σε αντικείμενο ενός ιδιότυπου εσωτερικού οριενταλισμού εκ μέρους των αστικών πληθυσμών –και με την κοινωνική και με τη χωρική έννοια του όρου– που ασκούν την ηγεμονία τους ακριβώς με την ικανότητά τους να αναπαριστούν τον εσωτερικό «άλλο», την εξωτική περιφέρεια του ελληνικού χώρου, ως φορείς μιας πολιτισμικής ανωτερότητας που εκπήγαζε από τον εξευρωπαϊσμό τους²⁸⁸. Είναι το βλέμμα των ηγεμονικών αυτών κοινωνικών ομάδων που, αν και δεν είναι το μοναδικό, γίνεται το κυρίαρχο, αφού όριζε τι είναι εθνικό και τι όχι.

Την εποχή αυτή είναι που περιθωριοποιούνται μαζί με τα ίδια τα ιστορικά κέντρα κυρίως του ορεινού χώρου, όπως η Δημητσάνα, και οι λαϊκές γεωγραφικές φαντασίες που ήθελαν τον ορεινό χώρο, τα βουνά να ταυτίζονται με την ελευθερία και την ευτυχία, να αναπαριστώνται ως ένα είδος παραδείσου και ως επίκεντρο της εθνικής ζωής. Τα δημοτικά τραγούδια αποτελούν το πλέον εύγλωττο τεκμήριο αυτής της «δομής της αίσθησης», που ανάγεται στη μακρά διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας.

---

²⁸⁸ Στα τέλη του 19ου αιώνα ο ελληνικός λαός αντιμετωπίζεται από τους Ευρωπαίους ταξιδιώτες ως ο «πρωτόγονος ιθαγενής» της ηπείρου. Δεν είναι λίγες οι αναφορές εκ μέρους των ταξιδιωτών στην αγνή και αναλλοίωτη ελληνική φυλή που κατοικεί στα όρη και στα νησιά.

Οι αστικές ελίτ, κυρίως της Αθήνας, στρέφονται στις επαρχίες, στις περιθωριακές και οριακές γεωγραφίες, κυριολεκτικά και μεταφορικά, καθιστώντας τες αντικείμενα εξωτερικής παρατήρησης, μελέτης και περιγραφής, αποδίδοντάς τους συμβολικά νοήματα, αλλά και αντλώντας και οι ίδιες νόημα από την αντίστιξη κέντρου/συνόρου, αγροτικότητας/αστικότητας. Έχοντας κατακυριαρχήσει οικονομικά και πολιτικά, και επιβάλλοντας σταδιακά τα αστικά πολιτισμικά πρότυπα, οι αθηναϊκές ελίτ αναγνώριζαν μια συμβολική κεντρικότητα σε αυτές τις οριακές γεωγραφίες: ήταν εκεί στα ψηλά βουνά και στα απομονωμένα νησιά που διαφυλασσόταν ο αμόλυντος χαρακτήρας του ελληνισμού, η κεκαθαρμένη «ουσία» του. Είναι ακριβώς η εποχή θεμελίωσης της ηγεμονίας των ελίτ και της ενοποίησης της Ελλάδας όχι μόνο στην ιστορική της διάσταση αλλά και στη χωρική²⁸⁹.

Οι αναπαραστάσεις των τοπικών κοινωνιών συγκροτούνται με κριτήριο τους πολιτικούς προσανατολισμούς και το γούστο των αστικών στρωμάτων, το δικό τους δηλαδή βλέμμα. Για παράδειγμα, οι πνευματικοί θεσμοί της Αθήνας, όπως η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας, η εφημερίδα *Εστία*, το περιοδικό *Πανδώρα* ή και μεμονωμένα πρόσωπα, προκηρύσσουν διαγωνισμούς διηγήματος ή και μελετών με σύνηθες θέμα την περιγραφή σκηνών του βίου του ελληνικού λαού. Μέσα σε αυτό το πνευματικό αίτημα οι αγροτικές κοινότητες ως τόποι αποκτούν τις εικόνες τους, κειμενικές και οπτικές. Είναι σημαντικό, μάλιστα, προκειμένου να ανιχνεύσουμε την ενοποιητική από χωρική άποψη λειτουργία των κειμένων αυτών, που αναφέρονταν σχεδόν σε κάθε περιοχή της αγροτικής Ελλάδας, να αναλογιστούμε ότι δημοσιεύονταν στον αθηναϊκό τύπο μέσα από τις στήλες του οποίου παρουσιαζόταν μια καλειδοσκοπική εικόνα των ελληνικών επαρχιών. Ο ρόλος του τύπου στη δημιουργία μιας φαντασιακής εθνικής κοινότητας, στην περίπτωση μας ως χωρικής κατηγορίας, είναι καθοριστικός²⁹⁰.

---

²⁸⁹ Η στροφή στις περιφερειακές γεωγραφίες κάθε άλλο παρά μόνο ελληνικό φαινόμενο είναι, καθώς ανάλογες τάσεις σημειώνονται την ίδια εποχή, για παράδειγμα, στην Αγγλία, στη Ρωσία, στην Αμερική ή και αλλού (Pekham: 51).

²⁹⁰ Ακόμα και οι πρωτοπόροι της ηθογραφίας που αναπαριστούν τους γενέθλιους τόπους τους δεν πρέπει να θεωρούμε ότι ανταποκρίνονται σε μια ενδογενή ανάγκη των τοπικών κοινωνιών να αναπαραστήσουν τον εαυτό τους ως υποκείμενο με πολιτική αυτοτέλεια. Κάθε άλλο, το κάνουν έχοντας εσωτερικεύσει τον ρόλο τους ως εθνικών διανοουμένων που αναλαμβάνουν το καθήκον της αναπαράστασης και της χωρικής ενοποίησης των τοπικοτήτων σε ενιαίο εθνικό χώρο, με εθνικό κέντρο και ύπαιθρο: Ο Βιζυηνός μιλάει για τη Θράκη, ο Βλαχογιάννης για τη Ρούμελη, ο Κονδυλάκης για την Κρήτη, ο Εφταλιώτης για τη Μυτιλήνη, ο Ξενοπούλος για τη Ζάκυνθο κτλ. (Vitti, 1989: 293). Πολλοί από αυτούς αποτελούν φορείς μιας εμπειρίας κοσμοπολιτικής: ο Βιζυηνός και ο Δροσίνης σπούδασαν στη Γερμανία, ο Βικέλας έζησε στη Γαλλία και τη

Επίσης, η εκπαίδευση είναι ευνόητο ότι ενδιαφέρεται απόλυτα να διασπείρει τις χωρικές αναπαραστάσεις των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων καθιστώντας τις ηγεμονικές. Πώς μπορεί για παράδειγμα κανείς να παραβλέψει τη διαρκή επιρροή που άσκησε το βιβλίο του Ζαχαρία Παπαντωνίου *Τα Ψηλά Βουνά*²⁹¹ στη διαμόρφωση μιας εικόνας της ορεινής ενδοχώρας και των επιχώριων αγροτικών κοινοτήτων; Στο συγκεκριμένο βιβλίο, ο συγγραφέας του οποίου υπήρξε από τους οργανικούς διανοομένους των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων, υμνείται η παρθενική επαφή με την ορεινή φύση μιας ομάδας παιδιών που αποφασίζουν να περάσουν τις διακοπές τους στο βουνό. Τα επεισόδια που διαδραματίζονται και οι εμπειρίες που βιώνουν αποτελούν μια διαρκή υπενθύμιση των νέων κοινωνικών σχέσεων που ρυθμίζουν τη σχέση των ανθρώπων με τον χώρο: ζητήματα όπως η λαθραία υλοτόμηση, η παράνομη βόσκηση, το πρόβλημα του τοπικισμού, η κριτική στην πρόταξη του ιδιωτικού συμφέροντος σε βάρος του δημόσιου, οι δυσκολίες των κρατικά εκπορευόμενων εκσυγχρονιστικών προσπαθειών που προσκρούουν στην «καθυστέρηση» και την «αβελτηρία» των τοπικών κοινωνιών, αλλά κυρίως μια εικόνα της φύσης ως αισθητικού αγαθού των αστικών πληθυσμών είναι ορισμένες από τις θεμελιώδεις ιδεολογικές συντεταγμένες του βιβλίου.

Η πιο εύγλωττη έκφανση της επικυριαρχίας της Αθήνας αποτελεί η πληθυσμιακή της υπερδιόγκωση με ρυθμούς εντυπωσιακούς ήδη από τον 19ο αιώνα. Μολονότι ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού της Αθήνας από τα μέσα του 19ου αιώνα είναι υψηλότερος από αυτόν της υπόλοιπης Ελλάδας, από το 1870 και έπειτα, μέχρι και το 1920, επιταχύνεται με τρόπο εντυπωσιακό²⁹². Η περιοχή της ορεινής ζώνης της Πελοποννήσου από τα τέλη του 19ου αιώνα χάνει τη δημογραφική της δυναμική και παραμένει στάσιμη πληθυσμιακά, καθώς καθίσταται πλέον ένας από τους πιο σταθερούς

Βρετανία, ο Εφταλιώτης στην Αγγλία και στις Ινδίες (Pekham, 106-7). Αλλά και ο Ξενόπουλος και ο Παπαδιαμάντης ζούσαν στην Αθήνα και όχι στις κοινότητες που περιέγραφαν στα κείμενά τους (Pekham, ό.π.). Τα έργα τους είναι περιγραφές ενός εξωτερικού παρατηρητή, που ως φορέας μιας αστικής ταυτότητας, είχε το δικαίωμα και την υποχρέωση, το εθνικό καθήκον καλύτερα, να περιγράψει τους τόπους ως ήδη απωλεσθέντα ιδανικά κατοίκησης –όχι πλέον ως ζώσες εμπειρίες. Δεν είναι τυχαία η συσχέτιση μερικών από αυτά τα ηθογραφικά κείμενα με τις μορφές τουριστικού λόγου που θα εμφανιστούν λίγο αργότερα, δεδομένου ότι στην πρώιμη μορφή του ο τουρισμός και η καλλιτεχνική ενόραση του λογοτέχνη δεν θεωρούνταν καθόλου ασυμβίβαστες έννοιες. Για παράδειγμα, η νουβέλα *Αμαρυλλίς* του Δροσίνη θα δημοσιευτεί πρώτα στο γερμανικό περιοδικό *Der Tourist*.

²⁹¹ Το βιβλίο γράφτηκε το 1918 και αποτέλεσε για μακρά χρονική περίοδο το αναγνωστικό των τάξεων του δημοτικού σχολείου.

²⁹² Το 1830 αριθμούσε περίπου 10.000 κατοίκους, το 1861 έχει λιγότερους από 50.000 κατοίκους, ενώ το 1889 φτάνει τις 150.000.

τροφοδότες –μαζί με τις άλλες ορεινές περιοχές στις οποίες κυριαρχούσε η οικονομία της αυτάρκειας– σε ανθρώπινο δυναμικό τόσο των πεδινών, κυρίως σταφιδοπαραγωγών περιοχών, όσο και της Αθήνας.

Στην περαιτέρω υποβάθμιση της ορεινής ζώνης συντείνει και η δομή του νέου οδικού καθώς και του σιδηροδρομικού δικτύου που επεκτείνονται στην Πελοπόννησο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα²⁹³, χωρίς να φτάσουν ποτέ στη Δημητσάνα και στα άλλα σημαντικά κεφαλοχώρια του ορεινού πελοποννησιακού χώρου. Το 1892 η Δημητσάνα και τα άλλα κεφαλοχώρια της Αρκαδίας παραμένουν όχι μόνο εκτός του εθνικού οδικού δικτύου, αλλά και σχεδόν χωρίς κανέναν εκσυγχρονισμό του τοπικού οδικού δικτύου τους, αυτού που συνδέει τις πληθυσμιακές συγκεντρώσεις στο επίπεδο της μέσης κλίμακας. Το εθνικό οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου συνέδεε τις πόλεις Κόρινθο, Πάτρα, Τρίπολη, Καλαμάτα, Πύργο, Άργος, διακτινωνόταν στις μεσαίου μεγέθους πόλεις Μεγαλόπολη, Ναύπλιο, Σπάρτη, Γύθειο, Κυπαρισσία, Μεσσήνη, ενώ τοπικές διακλαδώσεις του έφταναν μέχρι τις μικρότερες πόλεις Πύλο, Κορώνη, Καλάβρυτα, Μονεμβασιά, Κοντοβάζαινα, Ανδρίτσεινα.

Το ίδιο έκκεντρο παραμένει και ως προς το σιδηροδρομικό δίκτυο που δημιουργείται στην Πελοπόννησο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Ο σιδηρόδρομος έρχεται πρωτίστως να ενισχύσει τη νέα παραγωγική δομή της Πελοποννήσου, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί με την ανάπτυξη της σταφιδοπαραγωγής –καθόλου τυχαία η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή της Ελλάδας ήταν εκείνη που συνέδεε τον Πύργο με το Κατάκωλο. Οι αρχικοί σχεδιασμοί για την εξάπλωση του σιδηροδρομικού δικτύου ήταν πιο ευνοϊκοί όσον αφορά την ενσωμάτωση των ορεινών κοινοτήτων της Γορτυνίας, καθώς προβλεπόταν η δημιουργία σιδηροδρομικής σύνδεσης μεταξύ Πύργου και

---

²⁹³ Το οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου, που μέχρι τότε παρέμενε ουσιαστικά απaráλλακτο σε σχέση με εκείνο του 18ου αιώνα ή και ακόμη παλιότερα, ανταποκρινόταν στις παραγωγικές υποδομές μιας οικονομίας που ήταν οργανωμένη πρωτίστως στη βάση της αυτάρκειας και των εσωτερικών αγορών, η εμβέλεια των οποίων εκτεινόταν στο επίπεδο της μέσης κλίμακας, όπως τη σκιαγραφήσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια. Προκειμένου να συνειδητοποιήσει κανείς το επίπεδο του οδικού δικτύου αρκεί να αναλογιστεί ότι ο πρώτος αμαξιτός δρόμος, που ένωσε την Αθήνα με τον Πειραιά, κατασκευάζεται μόλις το 1835. Η επιβολή της Αθήνας ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους συνεπέφερε την υπερσυγκέντρωση πόρων προκειμένου να ενισχυθεί το οδικό της δίκτυο, τόσο στο εσωτερικό της όσο και εκείνο που συνέδεε την Αθήνα με τις πρωτεύουσες των όμορων νομών. Ενδεικτικό, επίσης, της κατάστασης του οδικού δικτύου και της προβιομηχανικής φύσης των οδικών υποδομών είναι το γεγονός ότι το 1869 η μεταφορά σιταριού από την ορεινή και σιτοπαραγωγό περιοχή των Καλαβρύτων στο σταφιδοπαραγωγό Αίγιο κόστιζε 10-12 λεπτά η οκά, ενώ η μεταφορά σίτου από τη Ρωσία στην Ελλάδα κόστιζε 5 λεπτά (Παπαγιαννάκης, 1990: 57).

Καρίταινας μέσω Ολυμπίας, αλλά κυρίως η επέκταση της διακλάδωσης Διακοφτού-Καλαβρύτων μέχρι την Τρίπολη, που ουσιαστικά θα ενσωμάτωνε τον ορεινό άξονα στις νέες συγκοινωνιακές υποδομές που δημιουργούσε ο σιδηρόδρομος (Παπαγιαννάκης, 1990: 97-102). Κάτι τέτοιο δεν συνέβη όμως ποτέ, με αποτέλεσμα τα ορεινά κέντρα της πελοποννησιακής ενδοχώρας να βρεθούν στο περιθώριο των νέων χωρικών ισορροπιών, που ουσιαστικά ταυτίζονται με την είσοδο των νέων αρχών της οικονομίας της αγοράς. Τα νέα βιομηχανικά και γενικά οικονομικά κέντρα θα δημιουργηθούν γύρω από τους σταθμούς και τους σιδηροδρομικούς κόμβους. Την επίδραση του σιδηροδρόμου στις τοπικές κοινωνίες της εποχής εκείνης αντικατοπτρίζει και το τραγούδι που ακόμα και σήμερα τραγουδιέται στη Δημητσάνα: «έρχεται ο σιδηρόδρομος από την Καλαμάτα/σέρνει βαγόνια μπρούτζινα/σέρνει βαγόνια μπρούτζινα και ρόδες απ' ασήμι/ και φέρνει την αγάπη μου στο μεσανό βαγόνι».

16. Η Δημητσάνα ως μεταναστευτική κοινότητα: το πρώτο κύμα μετανάστευσης (1900-1922)

Το τέλος του 19ου αι. για πολλές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις της Πελοποννήσου θα επιφέρει αυτό που ο Burgel (1987: 152) ονόμασε «κατάρρευση των κωμοπόλεων»²⁹⁴. Αν και για τη Δημητσάνα η δημογραφική κάμψη θα λάβει περισσότερο τον χαρακτήρα της αργόσυρτης φθοράς, σίγουρα το τέλος του 19ου αιώνα και η αυγή του 20ού χαρακτηρίζονται από την αθρόα μετανάστευση των Δημητσανιτών τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην Αμερική. Όσον αφορά την εσωτερική μετανάστευση, το ενδιαφέρον είναι ότι οδηγεί στη μικροαστικοποίηση και όχι στην προλεταριοποίηση, δεδομένου μάλιστα ότι δεν υπήρχαν και οι προϋποθέσεις από πλευράς βιομηχανικής υποδομής για κάτι τέτοιο. Αντίθετα, η στροφή στην εκπαίδευση και κυρίως η ενεργοποίηση των πανίσχυρων δικτύων πολιτικής προστασίας ήταν η οδός που συνήθως οδηγούσε σε μια θέση υπαλλήλου στον δημόσιο ή στον ιδιωτικό τομέα και, τελικά, στη μικροαστικοποίηση.

---

²⁹⁴ Ανδρίτσαινα, Μεγαλόπολη, Αρέοπολη, Γερολιμένας, Λεωνίδιο, Άστρος, Κρανίδι, Μέθανα, Άργος είναι μερικά παραδείγματα του δικτύου οικισμών που φτάνουν στην πληθυσμιακή ακμή τους το 1896 και μετά ακολουθούν την αργόσυρτη παρακμή.

Η ισχύς των δικτύων πολιτικής προστασίας και η καταφυγή σε αυτά ως μία από τις επιλογές των κατοίκων της ορεινής πελοποννησιακής ενδοχώρας και της δομής της οικονομίας της, που λειτουργούσε στη βάση της μικροσκοπικής ιδιοκτησίας και του ήθους της αυτάρκειας, σχετίζεται με την αποδεδειγμένη υπερεκπροσώπηση των Πελοποννησίων στη στελέχωση των θέσεων κρατικών λειτουργιών και του πολιτικού προσωπικού της χώρας. Από την άλλη πλευρά, είναι επίσης διαπιστωμένη η αυξημένη συμμετοχή των Πελοποννησίων, κυρίως εκείνων που κατάγονταν από την ορεινή ενδοχώρα, στη σχολική εκπαίδευση, δεδομένου ότι ήταν ο μόνος ασφαλής τρόπος προκειμένου να διεκδικήσουν μια θέση στον κρατικό μηχανισμό, να υποστηρίξουν δηλαδή την αγροτική έξοδο²⁹⁵. Οι προνομιακοί δίαυλοι που οδηγούσαν τους Πελοποννησίους στη δημοσιοϋπαλληλία συνέχιζαν να παραμένουν ανοικτοί ακόμα και μέχρι πρόσφατα, ιδιαίτερα κατά την πολιτικά φορτισμένη μετεμφυλιακή περίοδο²⁹⁶.

Τα δίκτυα, βέβαια, που συνέδεαν του Πελοποννησίους με τον κόσμο της πόλης κάθε άλλο παρά κατέληγαν αποκλειστικά στη δημοσιοϋπαλληλία. Ακόμα είναι ζωντανές στη μνήμη των γεροντότερων Δημητσανιτών είτε οι περιπέτειές τους ως φτηνό εργατικό δυναμικό στον αφιλόξενο κόσμο της Αθήνας τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, είτε οι διηγήσεις που άκουγαν από τους πατεράδες τους για την οδύσσεια των εσωτερικών μεταναστών, πολύ συχνά ανήλικων παιδιών, στην Αθήνα. Η εκμίσθωση ακόμα και μικρών παιδιών στις εύπορες οικογένειες της Αθήνας ή στα εμπορικά κυκλώματα της πόλης ήταν σε πολλές περιπτώσεις μοναδική επιλογή για τις οικογένειες. Όπως αναφέρει ο Fairchild, αυτή η συνήθεια του «ρογιάσματος» των μεγαλύτερων αγοριών στους μπόσηδες των Αθηνών προηγήθηκε της υπερπόντιας μετανάστευσης και των δικτύων «εμπορίας λευκής σαρκός» που «εγκαθιδρύθηκε μεταξύ του Σικάγου και των βουνών της Αρκαδίας» την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα (στο Ψυχογιός, 1995: 165).

Ειδικά οι «μπόσηδες» των λούστρων, των εφημεριδοπωλών και των οψοκομιστών/υπηρετών –τις περισσότερες φορές και εκείνοι καταγόμενοι από τις ίδιες περιοχές– στρατολογούν παιδιά-εργάτες σχεδόν αποκλειστικά από τις αγροτικές οικογένειες της ορεινής πελοποννησιακής ενδοχώρας. Μέσα σε κυριολεκτικά άθλιες

²⁹⁵ Για τα σχετικά στοιχεία που πιστοποιούν τη συμμετοχή αυτή βλ. Τσουκαλάς, 1987: 423-429.

²⁹⁶ Για μια συνοπτική παρουσίαση των στατιστικών στοιχείων που πιστοποιούν τα αυξημένα ποσοστά συμμετοχής των Πελοποννησίων στο δημοσιοϋπαλληλικό επάγγελμα μέχρι και τη δεκαετία του 1960, βλ. Τσουκαλάς (1987: 420-421).

συνθήκες διαμονής και διαβίωσης, αναδεικνύονται σε «αθλίους των Αθηνών», όπως τους περιέγραψε ο Κονδυλάκης στο ομώνυμο μυθιστόρημά του, που αναφέρεται στη ζωή των εξαθλιωμένων πληθυσμών της Αθήνας κατά το τελευταίο τετάρτο του 19ου αιώνα.

Η πρακτόρευση και η πώληση όμως αθηναϊκού τύπου θα αποτελέσει έναν αναπτυσσόμενο επαγγελματικό τομέα για την Αθήνα της εποχής, ο οποίος θα περάσει σχεδόν αποκλειστικά στα χέρια Γορτυνίων, πολλοί από τους οποίους ήταν Δημητσανίτες. Από την εποχή που ο Σπύρος Τσαγγάρης και τα τέσσερα αδέλφια του από τη Ζάτουνα, ξεκινώντας και αυτοί ως ανήλικοι «ρογιασμένοι» εφημεριδοπώλες, δημιούργησαν το 1870 το πρώτο πρακτορείο διακίνησης αθηναϊκού τύπου, αλλά και μετέπειτα, το 1945, όταν η πρακτόρευση πέρασε στα χέρια του Παρασκευά Χριστοδουλόπουλου από το Σαρακίни και του Χρήστου Τσούρνου από τη Δημητσάνα, οι οποίοι ίδρυσαν το Πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου, συγκροτήθηκε παράλληλα και ένα δίκτυο υποδοχής και υπαλληλικής επαγγελματικής αποκατάστασης για πολλούς Γορτύνιους μεταξύ των οποίων και Δημητσανιτόπουλα που δεν είχαν καμιά τύχη στο χωριό²⁹⁷. Στην αρχή «ρογιασμένα» στην πλανόδια πώληση εφημερίδων με «μπόσηδες» (αφεντικά) συνήθως μεγαλύτερους σε ηλικία Γορτυνίους, και ζώντας σε άθλιες συνθήκες σαν και αυτές που περιγράφει ο Κονδυλάκης, στοιβαγμένα στα χαμόσπιτα του Μεταξουργείου, στη συνέχεια θα καταλάβουν τα καλύτερα πόστα («πάγκους») στο κέντρο της Αθήνας και του Πειραιά, ενώ δεν είναι λίγοι οι Δημητσανίτες που θα αναλάβουν τη δημιουργία τοπικών παραρτημάτων του πρακτορείου στις μεγάλες πόλεις της περιφέρειας²⁹⁸.

Από το ίδιο πληθυσμιακό δυναμικό θα αντληθούν εργατικά χέρια για τα εργοτάξια του επεκτεινόμενου σιδηροδρόμου της Πελοποννήσου (ΣΠΑΠ). Όπως

---

²⁹⁷ Ακόμα και σήμερα Γορτύνιοι αποτελούν την πλειονότητα των εφημεριδοπωλών-διανομέων και των «παγκούχων» της Αθήνας και του Πειραιά. Ενδεικτικό της ισχύος και της εθνικοτοπικής διάστασης του δικτύου αυτού, που αποτέλεσε και ένα δίκτυο αλληλεγγύης των Γορτυνίων στον εχθρικό κόσμο της πόλης για πολλές δεκαετίες, είναι πολύ πρόσφατο δημοσιογραφικό δημοσίευμα (Καρανίκας, 2011) για το επάγγελμα του εφημεριδοπώλη-διανομέα, ένα από τα κλειστά επαγγέλματα των οποίων «το άνοιγμα» επιβάλλεται από την ευρωπαϊκή νομοθεσία και επισπεύδεται από την προϊούσα οικονομική κρίση. Ο δημοσιογράφος σημειώνει με έμφαση το γεγονός ότι τα περισσότερα μέλη της Ενώσεως Εφημεριδοπωλών Αθηνών και Πειραιώς ανήκουν στις ίδιες οικογένειες, των οποίων μάλιστα αναφέρει και τα ονόματα. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για απογόνους ή και για τους ίδιους τους μετανάστες πρώτης γενιάς, στο σύνολό τους γορτυνιακής καταγωγής. Το πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου ίδρυσε 55 υποπρακτορεία σε όλη την Ελλάδα, πολλά από τα οποία ανήκαν σε Γορτύνιους. Στην πόλη των Ιωαννίνων ακόμα και σήμερα ένα από τα πρακτορεία ανήκει σε απογόνους της οικογένειας Τσούρνου με καταγωγή από τη Δημητσάνα.

²⁹⁸ Μια ιδέα της εμπορικής παρουσίας των Γορτυνίων σε όλα τα ελληνικά εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα της εποχής (τέλη 19ου αι.) μας δίνει ο Κανδηλώρος (1898: 335 κ.ε.).

σημείωνε ο Ρέπουλης, οι Αρκάδες προτιμώνταν από τους εργάτες που κατάγονταν από άλλες περιοχές, καθώς τους διέκρινε «εργασία, πειθαρχία, φιλοτιμία» (στο Κωνσταντινόπουλος, 1987: 42). Επίσης, οι ορεινές ζώνες της ενδοχώρας, οι ίδιοι δηλαδή πληθυσμοί, θα τροφοδοτήσουν το πρώτο μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ στις αρχές του αιώνα μας²⁹⁹. Από το 1900 μέχρι και το 1922 –όταν «κλείνει η Αμερική», θέτοντας μια σειρά περιορισμούς στη μετανάστευση, γεγονός που ανακόπτει το κύμα φυγής– σημειώνονται περίπου 600.000 αναχωρήσεις από την Ελλάδα. Σε πολλές περιπτώσεις, δεν πρόκειται για μόνιμο εκπατρισμό, καθώς το πολύ σε δέκα χρόνια οι μισοί από όσους είχαν φύγει επιστρέφουν στην Ελλάδα.

Οι αιτίες της εξαναγκαστικής καταφυγής στη λύση της μετανάστευσης στην Αμερική πρέπει να αναζητηθούν στην κατάρρευση της σταφιδικής οικονομίας, που αποτελούσε βαλβίδα εκτόνωσης των πιέσεων για χρήμα που αντιμετώπιζαν οι ορεινές κοινότητες, στην καταπιεστική τοκογλυφία και στην ανάγκη προικοδότησης των θυγατέρων και των αδελφών. Όσον αφορά την καταπιεστική λειτουργία της τοκογλυφίας, είναι ενδεικτικό ότι στα 130 προικοσύμφωνα της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα που απόκεινται στο συμβολαιογραφείο Δημητσάνας και τα οποία μελετάει η Καλπουρτζή (1987), τα 104 προέβλεπαν τη μεταβίβαση ποσού μετρητών ως μέρος της προίκας. Ακόμα πιο σημαντική για τον αυξανόμενο ρόλο του χρήματος στην τοπική οικονομία, και επομένως για την αναγκαστική πολλές φορές αναζήτησή του στον τοκογλύφο ή στην ξενιτιά, είναι η περίπτωση των 15 προικοσυμφώνων στα οποία προβλέπεται η χορήγηση μετρητών στον γαμπρό υπό τη μορφή δανείου, μετρητών δηλαδή που όφειλε ο προικοδότης³⁰⁰ να καταθέσει στον γαμπρό σε ορισμένο χρονικό

---

²⁹⁹ Η κατεύθυνση του μεταναστευτικού αυτού ρεύματος ήταν κατά κύριο λόγο προς την Αμερική, καθώς από τους 25.000 κατ' έτος μετανάστες της περιόδου 1907-1921, οι 23.000 καταλήγουν στις ΗΠΑ (Χασιώτης, 1993: 96). Παρ' όλα αυτά, δεν αποκλείεται καθόλου οι μετανάστες είτε να κατευθύνονταν είτε να κατέληγαν αλλού. Για παράδειγμα στη Δημητσάνα αφηγούνται την περίπτωση του Σταύρου Αναστασόπουλου, του οποίου η μεταναστευτική περιπέτεια κατέληξε στην Κούβα. Μάλιστα, μετά την επιστροφή του στη Δημητσάνα άνοιξε τσαγγάικο, το οποίο ονόμασε «Υποδηματοποιείον 'Η Κούβα'».

³⁰⁰ Στα 130 προικοσύμφωνα που μελετάει η Καλπουρτζή εμφανίζονται πολλές διαφορετικές περιπτώσεις προικοδότη. Μόνο σε ένα όμως εμφανίζεται ως προικοδότης η ίδια η νύφη, η οποία συνεισφέρει στην προίκα χρήματα που αποκόμισε από την εργασία της, χωρίς να υπολογίζεται μία περίπτωση ψυχοκόρης που προικίζεται από το αφεντικό-προικοδότη της. Θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε τις όποιες αλλαγές που επέρχονται στην προικοδοσία όταν περίπου τριάντα χρόνια αργότερα, τη δεκαετία του 1930 –πιθανότερο το 1933– πολλά κορίτσια της Δημητσάνας αξιοποιούν την ευκαιρία που τους δίνεται να εργαστούν ως υφάντριες στο ταπητουργείο του Αντωνόπουλου και αργότερα του Καχραμάνου –του Μικρασιάτη ταπητουργού που μεταλαμπαδέυσε την τέχνη της ταπητουργίας στη Δημητσάνα– αμοιβόμενες «με το κομμάτι». Τα χρήματα που συγκεντρώνουν συμβάλλουν στη χειραφέτησή τους από

διάστημα και με τόκο. Στην περίπτωση αυτή είναι φανερό, όπως επισημαίνει η Καλπουρτζή, ότι η προίκα «υπερέβαινε τις πραγματικές οικονομικές δυνατότητες των προικοδοτών και τους δέσμευε προς την κατεύθυνση της συσσώρευσης» (ό.π.: 97).

Στατιστικά στοιχεία για τη μετανάστευση των Δημητσανιτών στην Αμερική τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα δεν έχουμε στη διάθεσή μας. Μια εικόνα της σημασίας του μεταναστευτικού ρεύματος από τη Δημητσάνα στην Αμερική μπορεί να σχηματίσει κανείς μελετώντας τα ψηφιακά αρχεία που δημοσιεύονται στο διαδίκτυο από το ίδρυμα Ellis Island της Νέας Υόρκης. Πρόκειται για τα αρχεία όπου καταγράφονταν, αφού πέρασαν τις απαραίτητες ιατρικές εξετάσεις, όσοι μετανάστες έφταναν νόμιμα στο λιμάνι της Νέας Υόρκης. Το συγκεκριμένο ψηφιακό αρχείο διαθέτει μια φόρμα αναζήτησης όπου κανείς μπορεί να εισαγάγει το όνομα του μετανάστη που επιθυμεί. Αν το συγκεκριμένο όνομα περιλαμβάνεται στα αρχεία του Ellis Island εμφανίζεται η ημερομηνία άφιξης, ο τόπος γέννησης του μετανάστη και η οικογενειακή του κατάσταση (παντρεμένος ή ανύπαντρος).

Προκειμένου να εντοπίσουμε, έστω κατά προσέγγιση, τον αριθμό των Δημητσανιτών που πέρασαν από το λιμάνι της Νέας Υόρκης, την κυριότερη πύλη εισόδου στην Αμερική εκείνη την εποχή, εισαγάγαμε στην ψηφιακή φόρμα αναζήτησης τα επώνυμα των Δημητσανιτών που είναι καταγεγραμμένα στο μητρώο αρρένων του 1873, καθώς και στους εκλογικούς καταλόγους του 1903 και του 1914. Στους τρεις καταλόγους είναι εγγεγραμμένα 230 επώνυμα Δημητσανιτών. Από τις οικογένειες αυτές προκύπτει ότι οι 73 εμφανίζονται να έχουν ένα ή, συνηθέστερα, περισσότερα μέλη εγγεγραμμένα στα αρχεία του Ellis Island. Πρόκειται στο σύνολό τους για 172 Δημητσανίτες³⁰¹ (βλ. πίν. 7). Η παλιότερη καταγραφή Δημητσανίτη μετανάστη είναι του

την απόλυτη πατρική εξουσία ή απλά ενισχύουν τους ήδη υπάρχοντες μηχανισμούς προικοδοσίας, όπως αποτυπώνονται στη μελέτη της Καλπουρτζή;

³⁰¹ Ένα από τα προβλήματα της αναζήτησης με τη φόρμα που διαθέτει το συγκεκριμένο αρχείο είναι ασφαλώς ότι τα ονόματα πρέπει να εισαχθούν με λατινικούς χαρακτήρες, γεγονός που συνεπάγεται τα γνωστά προβλήματα σχετικά με τη μεταγραφή των ελληνικών στην αγγλική γλώσσα: για παράδειγμα, το γράμμα κ στα αγγλικά άλλοτε είναι μεταγραμμένο ως k ή ως c κ.ά. Παράλληλα, είναι φανερό ότι σε πολλές περιπτώσεις τα στοιχεία που έδιναν οι μετανάστες στους υπεύθυνους καταγραφής των αμερικανικών υπηρεσιών μετανάστευσης στο νησί Ellis δεν μεταγράφονταν σωστά από τους καταγραφείς. Επίσης, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι θα έγιναν λάθη και κατά την ψηφιοποίηση των στοιχείων. Σίγουρα δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν οι απλοποιήσεις των επωνύμων, καθώς γνωρίζουμε ότι συχνά οι υπάλληλοι των αμερικανικών υπηρεσιών υποδοχής μεταναστών απλοποιούσαν τα ονόματα που δεν μπορούσαν να προφέρουν. Επίσης, είναι πιθανόν πολλοί Δημητσανίτες να μην εισέρχονταν νόμιμα στη Αμερική και, ως εκ τούτου, να μην καταγράφονταν στα αρχεία του Ellis Island. Το γεγονός ότι από την

1903 και η νεότερη του 1922, χρονιά που γνωρίζουμε ότι η Αμερική έκλεισε τις πύλες της στους μετανάστες³⁰².

Πολλοί από τους ξενιτεμένους του πρώτου αυτού μεταναστευτικού κύματος θα επιστρέψουν μετά από παραμονή πέντε δέκα χρόνων στην Αμερική. Πρόκειται για όσους στη συλλογική μνήμη των Δημητσανιτών σήμερα είναι καταγεγραμμένοι ως «Αμερικάνοι». Πολλοί από όσους επέστρεψαν επένδυσαν τα χρήματα που είχαν κερδίσει σε αγορές κτημάτων ή στη δημιουργία κοπαδιών στη Δημητσάνα, συμβάλλοντας με τα χρήματα και τις πολιτισμικές εμπειρίες των οποίων υπήρξαν κομιστές σε ό,τι σήμερα προβάλλεται με μια νοσταλγική διάθεση ως «χρυσή εποχή της Δημητσάνας».

Με τον χαρακτηρισμό αυτό συνήθως περιγράφονται οι δεκαετίες '20 και '30³⁰³. Εξελίξεις ενδεικτικές της «ακμής» της Δημητσάνας κατά τις δεκαετίες 1920-30 θεωρούνται ορισμένες καινοτομίες που συνδέονται με τον μετασχηματισμό του δημόσιου χώρου και τη σταδιακή δημιουργία αστικών υποδομών. Ως παράδειγμα συχνά προβάλλεται η λειτουργία μικρού πετρελαιοκίνητου εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στη Δημητσάνα, μια από τις περιοχές της χώρας που έκανε την εμφάνισή της η καινοτομία του δημόσιου ηλεκτροφωτισμού από τόσο νωρίς. Το εργοστάσιο αυτό ηλεκτροδοτούσε με χαμηλής τάσης ρεύμα για λίγες ώρες το βράδυ τους δημόσιους χώρους της Δημητσάνας και τα λίγα κτήρια που είχαν την απαραίτητη υποδομή (Παντελάκης, 1991: 177 κ.ε., ιδ. 184). Επίσης, το γεγονός της άφιξης των πρώτων αυτοκινήτων που έφεραν στη Δημητσάνα το 1918 ο έμπορος Θανάσης Κοτζιάς και το 1923 οι Γεώργιος Παρασκευόπουλος (Παγιάντας) και Χαράλαμπος Μπαξεβάνος θεωρείται σημαντική στιγμή για την τοπική ιστορία, καθώς το αυτοκίνητο αποτέλεσε μια

επιτόπια έρευνα βρέθηκαν οικογένειες που είχαν μετανάστες στην Αμερική χωρίς τα ονόματά τους να είναι δυνατόν να εντολιστούν στο αρχείο, είναι ακόμη μία ένδειξη ότι οι Δημητσανίτες που αναζήτησαν την τύχη τους στην Αμερική ήταν περισσότεροι από όσους καταφέραμε να εντοπίσουμε.

³⁰² Μια χρήσιμη πηγή για την ιστορία της δημητσανίτικης διασποράς στην Αμερική είναι το κατάστιχο του Ι.Ν. Αγ. Κυριακής, στο οποίο καταγράφηκαν όσοι «Αμερικάνοι» έστειλαν κατά τα έτη 1925-27 χρηματικά ποσά για τη «διακόσμησιν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Κυριακῆς». Το κατάστιχο περιλαμβάνεται στο δεμένο βιβλίο που φέρει τον τίτλο Κατάλογος Δοσοληψιών Νεότερου Ι.Ν. Αγ. Κυριακής Δημητσάνης 1834-1866 και απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Γορτυνίας στη Βιβλιοθήκη Δημητσάνας. Στο κατάστιχο αυτό συναντάμε πολλά ονόματα μεταναστών που δεν περιλαμβάνονται στο ψηφιακό αρχείο του Ellis Island. Ενδεικτικά αναφέρονται: Γεώργιος Ιωάννη Μαντάς, Δημ. Βασ. Τρίποδας, Χαράλ. Φίλοπ. Παρασκευόπουλος, Μιχ. και Ιωάν. Σοφής, Παν. Τασιάνης, Αφοί Νικολόπουλοι (Καρώνη), Δημ. Αντ. Τοπιτσή, Κων. Ιωάν. Καρβελάς, Κωστής Βώβος, Βασίλειος Αντωνίου Κούμανης, Μιχαλάκης Κάλλας, Αθανάσιος Δημ. Γεωργακόπουλος, Ανδρέας Γεωργ. Παπαγιάννης κ.ά.

³⁰³ Εκτός από τις προφορικές αφηγήσεις, πολλά γραπτά κείμενα που περιγράφουν αυτή «τη χρυσή εποχή» έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς στη *Δημητσάνα*. Ενδεικτικά βλ. το άρθρο που δημοσιεύεται τον Οκτώβριο του 1982, φ. 64, καθώς και το Σκολαρικός, Χ. (1993), «Δεμάτια Θύμησης», φ.150, Ιανουάριος 1993.

σημαντική καινοτομία που έμελλε να επηρεάσει όσο τίποτα άλλο την αίσθηση του χώρου σε όλες τις κλίμακες. Η εντύπωση που προκάλεσε η πρώτη άφιξη της αυτοκίνησης φαίνεται στις εντυπωσιακές φωτογραφίες του Μιχαλάκη Παναγόπουλου με θέμα τον «Μαύρο Γάτο», όπως ονόμασαν οι ιδιοκτήτες του το δεύτερο αυτοκίνητο που κυκλοφόρησε στους δρόμους της Δημητσάνας (Παναγόπουλος, 2006: 45).

Στην ακμή της Δημητσάνας κατά την περίοδο αυτή αποδίδεται και η ανανέωση των νοοτροπιών και των πρακτικών. Για παράδειγμα, με το «πολιτισμένο» και «προοδευτικό» κλίμα της Δημητσάνας την περίοδο εκείνη συνδέεται στις αφηγήσεις και η συμβολικού χαρακτήρα κατάληψη από τις γυναίκες της δεξιάς πλευράς του ναού της Αγίας Κυριακής, και όχι της αριστερής, όπου κατά παράδοση κάθονται οι γυναίκες κατά τη θεία λειτουργία. Όπως επισημαίνει ο Χ. Σκολαρίκος (στο Αγγελοπούλου, 2006: 221), οι Δημητσανίτισσες επηρεασμένες από τη χειραφετημένη συμπεριφορά των γυναικών των δημοσίων υπαλλήλων, κατέβηκαν από τον γυναικωνίτη και σταδιακά εκτόπισαν τους άντρες από το δεξιό κλίτος του ναού στο αριστερό, παρά τις αντιδράσεις των επιτρόπων. Ακόμα και σήμερα οι Δημητσανίτισσες επισημαίνουν ότι η Αγία Κυριακή είναι ο μόνος ναός στην Ελλάδα που οι γυναίκες κάθονται στα δεξιά, γεγονός που συνήθως προβάλλουν ως στοιχείο που διαφοροποιεί τη Δημητσάνα και τα ήθη της από τα συντηρητικά ήθη που συνήθως αποδίδονται στην «επαρχία».

Μεταφέροντας το πνεύμα αυτής της ανανέωσης των νοοτροπιών, ο Μπαλάνος (1951: 46-7) παραθέτει και άλλο ένα περιστατικό με το οποίο περιγράφει το κλίμα αλλαγών που έφεραν στη Δημητσάνα οι νέοι φοιτητές, επιστήμονες και δημόσιοι υπάλληλοι. Το έτος 1909 απαίτησαν να τελεστεί η λειτουργία της Ανάστασης στις 12 το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου, όπως στις εκκλησίες της Αθήνας, και όχι την Κυριακή το ξημέρωμα, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε στη Δημητσάνα.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο εμφύλιος πόλεμος που θα ακολουθήσει θα αποτελέσουν το τελικό χτύπημα στις κοινότητες της ορεινής ενδοχώρας. Ο Εμφύλιος πόλεμος 1947-49, που κατά κύριο λόγο διαδραματίστηκε στις ορεινές περιοχές, δεν αποτέλεσε σημαντική ιστορική καμπή μόνο γιατί οδήγησε σχεδόν το σύνολο των ορεινών οικισμών στην πληθυσμιακή απίσχναση, είτε λόγω της μετανάστευσης, είτε λόγω των ίδιων των συγκρούσεων είτε λόγω των αναγκαστικών εκκενώσεων χωριών, πολιτική που ακολούθησε εκτεταμένα η κυβέρνηση προκειμένου να πλήξει την αντίπαλη

παράταξη. Η ενδοχώρα συνέχισε να θεωρείται και να είναι πραγματικά δυσπρόσιτη ή και απρόσιτη για πολλά χρόνια, τα βουνά να αντιμετωπίζονται περισσότερο ως ένα δυνητικό πεδίο ένοπλων συγκρούσεων, ως τόπος οριακός μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας.

Η Δημητσάνα αποτελεί εύγλωττο παράδειγμα της δημογραφικής απίσχνασης: οι μεταπολεμικές απογραφές το αποδεικνύουν με τον πλέον αδιαμφισβήτητο τρόπο (βλ. πίν. 2). Παρακινημένοι από την πείνα και τα εξημμένα πολιτικά πάθη οι κάτοικοί της θα συρρεύσουν αθρόα στα αστικά κέντρα, επωφελούμενοι από τα δίκτυα πολιτικής προστασίας και οικογενειακής και εθνοτοπικής αλληλεγγύης που είχαν διαμορφωθεί από παλιότερα. Η ανάπτυξη της Τρίπολης³⁰⁴ ως κατ' εξοχήν αστικό κέντρο του τριτογενούς τομέα, καθώς και της Μεγαλόπολης, που από μάλλον περιθωριακή κοινότητα θα μετατραπεί στη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Αρκαδίας μετά τη δημιουργία του ατμοηλεκτρικού εργοστάσιου και των λιγνιτορυχείων, θα αποτελέσουν έναν ακόμα πόλο έλξης για τους κατοίκους των άλλοτε ακμαίων ορεινών κοινοτήτων.

Το 1945, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες και τα προβλήματα των όλο και περισσότερων Δημητσανιτών που μετοικούσαν στην πρωτεύουσα, θα ιδρυθεί και η Αδελφότητα Δημητσανιτών Αθηνών Γρηγόριος Ε', που θα αποτελέσει όχι μόνο τη μεγαλύτερη και σημαντικότερη οργάνωση των Δημητσανιτών της διασποράς, αλλά και έναν από τους πιο δραστήριους παράγοντες που άσκησαν και συνεχίζουν να ασκούν επιρροή στα μικρά και μεγάλα ζητήματα της Δημητσάνας. Η οδός Γερανίου, όπου τερμάτιζε το φορτηγό που τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έφτανε από τη Δημητσάνα εκτελώντας μεταφορές, το κοντινό καφενείο «Αιφελ» στην οδό Πειραιώς 52 και φυσικά τα σπίτια των συγγενών και συμπατριωτών, θα αποτελέσουν τα σημεία συνάντησης και κοινωνικότητας των Δημητσανιτών της Αθήνας, τους τόπους όπου θα ανασυσταθεί στην πόλη η αίσθηση της οικειότητας που απέπνεε η κοινή ταυτότητα και ο δεσμός με το χωριό.

Αφού έχουμε σκιαγραφήσει τη σταδιακή αποσύνθεση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών και την οργάνωση του χώρου στη μέση κλίμακα, στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα επιδιώξουμε να προσεγγίσουμε την ιστορική διαμόρφωση του αιτήματος για ανάπτυξη της Δημητσάνας ως «καθυστερημένης ορεινής περιοχής» και τη σχεδόν

---

³⁰⁴ Η Τρίπολη και η Πάτρα αποτελούν τις πόλεις της Πελοποννήσου που ο πληθυσμός τους σημειώνει αύξηση μετά τον πόλεμο. Συγκεκριμένα, ο πληθυσμός της Τρίπολης αυξάνεται κατά 5% τη δεκαετία 1951-1961, και κατά 10% τη δεκαετία 1961-1971.

απόλυτη ταύτιση του αιτήματος αυτού, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, με τον τουρισμό. Επίσης, πρόκειται να διερευνήσουμε τις πρώτες δημόσιες πολιτικές διαχείρισης του χώρου προκειμένου να υποστηριχθεί το αίτημα της ανάδειξης της Δημητσάνας ως τουριστικού προορισμού, ως διακοποτοπίου, την υποδοχή που επιφύλαξε η τοπική κοινωνία στις πολιτικές που σχεδιάστηκαν από τους κρατικούς φορείς αρμόδιους για την ανάπτυξη της υπαίθρου, αλλά και τις ευρύτερες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που ευνόησαν τη συσχέτιση του αιτήματος της τουριστικής ανάπτυξης με τις έννοιες της «παράδοσης» και της «αυθεντικότητας» όσον αφορά τη διαχείριση του χώρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

«Ο ΔΡΟΜΟΣ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΜΑΣ» Η ΔΗΜΗΤΣΑΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1. Από την εκβιομηχάνιση στο «φάρμακο» του τουρισμού

Το 1963 επισκέπτεται τη Δημητσάνα ο βασιλιάς Παύλος. Κατά την τελετή της υποδοχής του δόθηκε στους εκπροσώπους της τοπικής κοινωνίας η ευκαιρία να διατυπώσουν τα αιτήματά τους προς τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα της εποχής. Τότε τέθηκε με έμφαση από τον Σύνδεσμο Φιλοπροόδων Δημητσάνης το αίτημα για την ίδρυση ξενοδοχείου. Στη σχετική ανακοίνωση που εκδόθηκε από την ηγεσία του συνδέσμου (τους Αθανάσιο Β. Τζαννή, Μιχάλη Β. Δρακόπουλο και Μελ. Μελετόπουλο) με την ευκαιρία της επίσκεψης του βασιλιά η ανάγκη ανεγέρσεως ξενοδοχείου λαμβάνει χαρακτήρα «ζωής και θανάτου» για τη Δημητσάνα:

Το ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΝ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ θα ανοίξει τον δρόμον προς την ευτυχίαν. Η πατρίδα μας όχι μόνο θα ξανανιώσει, αλλά θα καταλάβει και τη θέση που της αρμόζει στην ελληνικήν κοινωνίαν [έμφαση στο πρωτότυπο].

Την ίδια χρονιά, μάλιστα, με πρωτοβουλία του Συνδέσμου Φιλοπροόδων και ειδικά του προέδρου του Αθ. Τζαννή, καθώς και την οικονομική συνδρομή των αποδήμων Δημητσανιτών είχε κατασκευαστεί το Τουριστικό Περίπτερον Δημητσάνης, μια πρώτη απόπειρα προβολής του τουριστικού χαρακτήρα της³⁰⁵.

Μέχρι να φτάσουμε όμως στο 1963, όταν και ομολογείται πως «ο δρόμος προς την εὐτυχίαν» περνάει από τον τουρισμό, το περιεχόμενο του όρου «ανάπτυξη», όπως

---

³⁰⁵ Το ξενοδοχείο, βέβαια, θα αργήσει πολύ να ανεγερθεί στο χωριό και για την κατασκευή του θα χρειαστούν ακόμα πολλές προσπάθειες από τους τοπικούς φορείς, κυρίως τον Σύνδεσμο Φιλοπροόδων. Τον Ιούνιο του 1963 δημοσιεύεται στη *Φωνή της Γορτυνίας* έκκληση του Αθανάσιου Τζαννή προς τους απόδημους Δημητσανίτες προκειμένου να συνδράμουν στην ανέγερση του ξενοδοχείου. Η έκκληση συνοδεύεται, μάλιστα, και από μακροσκελή κατάλογο όσων είχαν ήδη ανταποκριθεί θετικά σε αυτό που ο εμπνευστής της πρωτοβουλίας χαρακτηρίζει ως «ιστορικό τους καθήκον». Τελικά, μόλις στις 27 Αυγούστου 1978 και μετά από αλλεπάλληλες κινητοποιήσεις των τοπικών φορέων θα γίνουν τα εγκαίνια του πρώτου ξενοδοχείου στο χωριό, στη θέση Καλλιθέα, το οποίο και θα φέρει το όνομα «Δημητσάνα».

τον αντίλαμβανόταν η τοπική κοινωνία και όσοι μιλούσαν για λογαριασμό της στο τοπικό επίπεδο, γνώρισε πολλούς μετασχηματισμούς. Αφενός γιατί την προπολεμική περίοδο δεν ταυτιζόταν απαραίτητα με τον τουρισμό και αφετέρου γιατί δεν αποδιδόταν πάντα στον τουρισμό το ίδιο νόημα, κυρίως όσον αφορά τη σημασία και τα χαρακτηριστικά της Δημητσάνας ως τουριστικού τόπου, τις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με τους τουρίστες κτλ.

Για παράδειγμα, σε άρθρο του Γιάννη Καλογερόπουλου που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Η Φωνή της Γορτυνίας* το 1937 (14 Φεβρουαρίου, φ. 175) ο Λούσιος, το ποτάμι που σήμερα προβάλλεται ως το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο της τοπικής οικολογίας και του πολιτισμού, χαρακτηριζόταν «νεκρὸ διακοσμητικὸ στοιχείο» και προτεινόταν από τον συγγραφέα η επείγουσα παραγωγική του αξιοποίηση προκειμένου να «γίνει στοιχείο ωφελιμιστικό», που θα έδινε την ευκαιρία για την εκβιομηχάνιση της περιοχής.

Ἐγράψαμε στὸ προηγούμενο ὅτι ἡ φυσικὴ θέσις τοῦ Λούσιου εἶναι τέτοια ὥστε πολὺ σύντομα θ' ἀποβεῖ ἓνα στοιχεῖο ζωτικότητας. Γιατί οἱ μικροὶ γραφικοὶ καταρράχτες τοῦ ποῦ σχηματίζονται στὸ διάστημα μεταξύ Μονῆς Προδρόμου καὶ Μονῆς Κόκορη, θὰ μπορούσαν νὰ μεταβληθοῦν σὲ κινητήριον δύναμι χιλιάδων ἵππων. Δυστυχῶς ὅμως μέχρι σήμερα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἀπόπειρες ἐκμετάλλευσης δὲν ἔγιναν καὶ ἐργασίες πρὸς ἀνακάλυψιν καὶ τὸν προσδιορισμὸν τῶν παραγωγικῶν ἰκανοτήτων τοῦ Λούσιου. Κάτι προσπάθειες ποῦ ἔγιναν πρὸ τριῶν-τεσσάρων ἐτῶν γιὰ νὰ πάρει νερὸ ἀπὸ 'κει ἡ Καρύταινα καὶ νὰ ἠλεκτροφοτισεῖ ὀλόκληρη περιφέρεια πέραν ὅλων αὐτῶν τῶν πλατωνικῶν ἐκδηλώσεων ἄλλο οὐσιαστικότερον ἀποτέλεσμα δὲν εἶχαν [...] Κι αὐτὸ ὅμως ποῦ δὲν ἔγινε στοὺς περασμένους καιροὺς δε σημαίνει πὼς ἔχασε τὴν ἐπικαιριότητά του καὶ δὲν πρόκειται νὰ πραγματοποιηθεῖ [...] καὶ δὲν μπορεῖ παρά μιὰ μέρα θὰ προβάλῃ σκληρὴ καὶ ἀδυσώπητη ἡ ἀνάγκη καὶ τὸ νερὸ, «ὁ λευκὸς ἄνθραξ», θὰ ἀναπληρώσει καὶ θὰ ἀντικαταστήσει ἐξ ὀλοκλήρου τὸ κάρβουνο [...] Καὶ ὁ περίφημος Λούσιος ποῦ ὑπῆρξε ἓνα ἀσήμαντον ποτάμι καὶ ὀφείλει τὴ δημοτικότητά του ἀποκλειστικῶς καὶ μόνο σὲ μιὰ ἀπλή ἰδιοτροπία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ὀλυμπικοῦ δωδεκαθέου θὰ πάψῃ νὰ ἀποτελεῖ ἓνα νεκρὸ διακοσμητικὸν στοιχεῖον τῶν φυσικῶν καλλονῶν τῆς Γορτυνίας, θὰ γίνῃ στοιχεῖον ὀφελιμιστικόν, πηγὴ ζωῆς καὶ χαρᾶς, θὰ φωτίσει ὀλόκληρες πόλεις, θὰ ἀρδεύσει ἀπέραντες ἐκτάσεις καὶ θὰ κινήσει τεράστια ἐργοστάσια παραγωγῆς ποικίλων εἰδῶν καὶ προϊόντων³⁰⁶.

³⁰⁶ Μέχρι το 1960 ο Σύνδεσμος Τρικολώνων, που δραστηριοποιούνταν στη γειτονική Στεμνίτσα, παροτρύνει την ηγεσία της ΔΕΗ να επισπεύσει τις προμελέτες για την αξιοποίηση των υδάτων του

Οι μέχρι υπερβολής αισιόδοξες προβλέψεις του Καλογερόπουλου για την εκβιομηχάνιση της περιοχής δεν απέκλειαν καθόλου το αίτημα για τουριστική αξιοποίησή της. Βέβαια, λόγος γινόταν για την προσέλκυση τουριστών αποκλειστικά κατά τη θερινή περίοδο, όταν και η Δημητσάνα ήταν προσβάσιμη. Ο παραθερισμός ήταν, και θα συνεχίσει για πολλά χρόνια να είναι, το πρότυπο της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου που προκύπτει από την ετήσια άδεια, τη σχετικά νέα κατάκτηση των μεσοαστικών στρωμάτων. Παράλληλα, ο χειμώνας και το χιονισμένο τοπίο, εκτός από το ότι απέκοπταν την ευρύτερη περιοχή της Δημητσάνας καθιστώντας πολύ δύσκολη, σχεδόν αδύνατη, την πρόσβαση σε αυτή, δεν είχαν αναδειχθεί σε αισθητικές αξίες συνδεδεμένες με την ορεινότητα. Την ανάδειξη των ορεινών τόπων σε ενδεδειγμένους παραθεριστικούς προορισμούς διευκόλυνε το γεγονός ότι ακόμα δεν είχε διαδοθεί η ανακάλυψη της Μεσογείου ως τόπου παραθαλάσσιων διακοπών³⁰⁷. Τα «διακοποτοπία» (vacationscapes), δηλαδή τα πολιτισμικά τοπία του ελεύθερου χρόνου, αποτελούν, σύμφωνα με τον Löfgren (1999), κοινωνικά και ιστορικά συγκροτημένες χωρικές οντότητες.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, στην ίδια εφημερίδα (Οκτώβριος 1937) ο συντάκτης Χ.Γ. εκφράζει τη γνώμη ότι:

Ἐπάρχει βásiμος ἔλπις σὺν τῷ χρόνῳ τὰ Γορτυνιακὰ θέρετρα νὰ ἀποκτήσουν μεγαλυτέραν τῆς ἐφετινῆς κίνησιν, ἐφόσον οἱ ἀναχωροῦντες ἐξ αὐτῶν διακηρῦσσον παντοῦ καὶ πάντοτε ὅτι τὰ χωριά μας ἀποτελοῦν θαυμάσιο τόπον *θερινῆς* διαμονῆς καὶ ἔχουν φυσικὰς καλλονὰς ἅτινας εἰς ὀλίγα μέρη τῆς Ἑλλάδας συναντᾷ κανεῖς [...] φρονοῦμεν ὅτι πρέπει ἀπὸ τώρα νὰ τεθοῦν ἐκεῖ οἱ βάσεις διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν ἀπαραίτητων ἐκείνων προϋποθέσεων αἵτινες

Λούσιου προκειμένου να παραχθεί υδροηλεκτρική ενέργεια (*Φωνή της Αρκαδίας*, 15.8.1963). Η ανάπτυξη δεν είχε ταυτιστεί ακόμα με τον τουρισμό, αλλά ούτε και ο τουρισμός με την ανάδειξη του ποταμού Λούσιου και της χαράδρας του ως «παρθένας φύσης».

³⁰⁷ Ο Löfgren (1999) σημειώνει πως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα τα αστικά στρώματα των ευρωπαϊκών μητροπόλεων ανακαλύπτουν τη θάλασσα, τις καλοκαιρινές διακοπές και την ευεργετική επίδραση του ήλιου και της ηλιοθεραπείας. Όπως σημειώνει, μόλις από το 1920 η γαλλική Ριβιέρα, κέντρο διακοπών των Βρετανών ευγενών από τα μέσα του 19ου αιώνα, δέχεται τον κύριο όγκο των τουριστών την καλοκαιρινή περίοδο και όχι τις άλλες εποχές του χρόνου (ό.π.: 166-7).

ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν λήψιν τῶν ἀπαραίτητων μέτρων, διὰ τῶν ὁποίων θὰ παύσει νὰ ὑφίσταται καὶ ἡ παραμικρὰ ἔλλειψις ἵνα καταστῆ ἄνετος ἡ διαμονὴ τῶν ξένων³⁰⁸.

Σταδιακὰ σε μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα που οριζόταν τόσο ἀπὸ τις πολιτισμικὲς αναδιαρθρώσεις που υπέστη ὁ ελληνισμὸς μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ, ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση μιᾶς «πραγματικὰ ἐλληνικῆς» ταυτότητας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς θάλασσας ὡς ἰδανικοῦ διακοποτοπίου τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν συγκροτήθηκε ἡ κυρίαρχη ἀναπαράσταση τῆς Ἑλλάδας ὡς παραθαλάσσιου καὶ διαιγαϊακοῦ τοπίου. Ὁ ορεινὸς χώρος ἀποκλείεται ἀπὸ τις τοπικὲς ἀναπαραστάσεις τῆς Ἑλλάδας –καὶ μάλιστα ὄχι μόνο τις τουριστικὲς– παρά τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ τουριστικοῦ ιδεώδους στὴν Ἑλλάδα δὲν συνεπάγονταν καθόλου κάτι τέτοιο. Ἡ συγκεκριμένη χωρική ἀναπαράσταση τῆς Ἑλλάδας ὡς ηλιόλουστης αἰγαϊακῆς χώρας εἶναι ἀκόμα καὶ σήμερα τόσο κυρίαρχη, που ἀποτελεῖ τὴν πλέον διαδεδομένη εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας ὄχι μόνο στο ἐξωτερικὸ, σε ἐπίπεδο ἐπίσημης αὐτοπαρουσίασης, ἀλλὰ καὶ στο ἐσωτερικὸ ὡς σύμβολο αὐτοαναγνώρισης τῶν Ἑλλήνων καὶ οἰκείωσης τῆς κυρίαρχης χωρικῆς φαντασίας τοῦ ελληνισμοῦ (Μπονάρου, 2009)³⁰⁹. Ὁ ορεινὸς χώρος δὲν θὰ ξανακερδίσει τὸ μερίδιό του στο πεδίο τῆς ορατότητας παρά μόνο πολὺ ἀργότερα ὡς ἐναλλακτικὸς τουριστικὸς προορισμὸς.

Στὴν πρῶμη αὐτὴ φάση τουριστικῆς ἀνάπτυξης δὲν ἦταν κάθε ἐπισκέπτης ευπρόσδεκτος. Ὁ φόβος τῆς φυματίωσης καὶ τῶν «στηθικῶν νοσημάτων», τῆς μάστιγας που ταλαιπωροῦσε τὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς, ἐπενεργούσε διττὰ στὴν πρόσληψη τοῦ τουρισμοῦ. Ἀφενὸς ἔκανε τοὺς ἀνθρώπους πολὺ προσεκτικὸς στὶς ἐπαφές τους με τοὺς τουρίστες καὶ αφετέρου συντελοῦσε στὴν ἀνάδειξη τοῦ υγιεινισμοῦ ὡς περιεχομένου τοῦ «τουριστικοῦ κινήματος». Ἐτσι, τὴν ἴδια χρονιά στὴ *Φωνὴ τῆς Γορτυνίας* (Ἀπρίλιος 1937) ὁ ἀρθρογράφος Δ. Στασινὸς παραπονιέται ὅτι:

³⁰⁸ Ἀκόμα καὶ τὸ 1960 στὴ *Φωνὴ τῆς Ἀρκαδίας* (15.8.1960), σε ἀρθρο που ἀναφέρεται στὴν ἀναγκαιότητα τῆς τουριστικῆς ἀνάπτυξης, γίνεται λόγος γιὰ τὴν προσέλκυση τουριστῶν κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες, ὄχι τοὺς χειμερινούς.

³⁰⁹ Ἀρκεῖ κανεὶς νὰ ἀναλογιστεῖ ὅτι ὁ οἰκείος οπτικὸς πολιτισμὸς τῆς καθημερινότητας, ὅπως φαίνεται γιὰ παράδειγμα στὶς διαφημίσεις, πολὺ συχνὰ χρησιμοποιεῖ τις εἰκόνας τῶν ἐλληνικῶν νησιῶν καὶ κυρίως τῶν Κυκλάδων προκειμένου νὰ μιλήσει μετωνυμικά γιὰ τὴν ἐλληνικότητα, π.χ. γιὰ τὴν προώθηση ἐνὸς ἐλληνικοῦ προϊόντος.

«[Τ]ὰ τελευταῖα χρόνια μερικὰ χωριά γέμισαν τὸ καλοκαίρι ἀπὸ ξένους. Οἱ περισσότεροι δυστυχῶς ἦταν ἄρρωστοι καὶ μόλυναν μερικὸς φιλόξενους χωριάτες, ποὺ τοὺς ἔμπασαν ἀνύποπτοι στὰ σπίτια τους. Ὅμως τώρα φροντίζουν οἱ κάτοικοι νὰ μὴ δέχονται ξένους ἄρρώστους καὶ ἔτσι θὰ λείψει ὁ κίνδυνος νὰ μεταδοθοῦν τὰ στηθικὰ νοσήματα στοὺς ντόπιους ποὺ ἀπὸ τὴ φτώχεια εἶναι ἀδύνατοι καὶ προσβάλλονται εὐκολότερα (...) Ἡ Γορτυνία μπορεῖ νὰ τραβήξει τὸ καλοκαίρι πάρα πολλοὺς ξένους γερούς, χρειάζεται ὁμως πρῶτα νὰ ἐπισκευαστοῦν τὰ σπίτια, γιατί εἶναι τώρα μισοερειπωμένα καὶ ἀπεριποίητα καὶ δεύτερα μιὰ μικρὴ διαφήμιση.

Δεν ἦταν ὁμως μόνο το γεγονός ὅτι ο χειμώνας και το χιονισμένο τοπίο δεν είχαν αποκτήσει το νόημα που ἔχουν σήμερα στον τουριστικό λόγο για τη Δημητσάνα. Η ἴδια ἡ επαφή με τὴ φύση, μολονότι ἀπὸ τότε θεωρεῖται ὡς ἓνα ἀπὸ τα συγκριτικὰ πλεονεκτήματα τῆς Δημητσάνας, προσεγγίζεται περισσότερο ὡς παράγοντας που προάγει τὴν υγεία και παρέχει τὴ δυνατότητα τῆς οπτικῆς ἀπόλαυσης, και ὄχι ὡς πεδίο ὅπου κανεῖς μπορεῖ νὰ ἀναζητήσει «αυθεντικὲς ἐμπειρίες». Ἐτσι, προβάλλονται «ο καθαρὸς ἀέρας και τὸ ξηρότατο κλίμα» (Στασινός, 15.4.1937, *Φωνὴ τῆς Γορτυνίας*), τὸ «ξηρότατον κλίμα, τὸ ἀφθονο και υγιεινὸν νερό, ὁ τεράστιος ὀρίζοντας και τὸ ὀργανιστικὸ πράσινο» (Τζαννῆς, Ἀνακοίνωση του Συνδέσμου Φιλοπροόδων Δημητσάνης τὸ 1963, ἀναδημοσίευση στὴ *Δημητσάνα*, Ἰούνιος 2007, φ. 293) διαμορφώνοντας μιὰ εικόνα τῆς Δημητσάνας ὡς τόπου πάνω ἀπ’ ὅλα υγιεινοῦ και ευχάριστου.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ «παράδοση» και ἡ «αυθεντικότητα» τῆς Δημητσάνας ὡς ἀγροτικῆς κοινότητας δεν συγκαταλέγονται στα στοιχεῖα ἐκεῖνα που μπορεῖ νὰ επικαλεστεῖ ἡ Δημητσάνα προκειμένου νὰ προσελκύσει τουρίστες. Κάθε ἄλλο μάλιστα. Ὅπως σημειώνει ὁ Χρ. Γιαννουλόπουλος (*Φωνὴ τῆς Γορτυνίας*, 10/6/1937), προκειμένου νὰ γίνῃ ἡ Δημητσάνα τουριστικὸ κέντρο:

«[...] χρειάζεται πολλὰ στοιχεῖα ἀπαραίτητα, τῶν ὁποίων στερεῖται σήμερον, ὅπως π.χ. ἓνα ξενοδοχεῖον εὐπρόσωπο καὶ καθαρὸ. Ἐπίσης, τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλεως ὅσο ἐπιτρέπουν βέβαια τὰ πράγματα, χρειάζεται νὰ ἀποβάλλῃ τὸν χωριάτικο χαρακτήρα του καὶ ἐναρμονισθῇ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις ποὺ προϋποτίθεται ὅτι πρέπει νὰ ἔχῃ ἓνα τουριστικὸν κέντρον»³¹⁰.

---

³¹⁰ Τὴν 1η Αὐγούστου 1962 στὴ *Φωνὴ τῆς Ἀρκαδίας* εἰσάγεται ἡ πρόταση για τὴ δημιουργία «ἀγροτοπόλεων» που θα ἐπέτρεπαν στοὺς ἀγρότες νὰ συνοικιστοῦν σε πόλεις προκειμένου ὁ ἀγρότης «νὰ

Ο «χωριάτικος χαρακτήρας» της Δημητσάνας, που σήμερα αποτελεί την «ουσία» μιας εναλλακτικής εκδοχής κατοίκησης και το πλέον ελκυστικό τουριστικό προϊόν, δεν είχε κανένα νόημα στην πρώιμη φάση της τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής. Η «παράδοση» και η «αυθεντικότητα», που σήμερα προβάλλονται, όπως θα δούμε, ως «εγγενή» στοιχεία του τοπικού πολιτισμού, δεν είναι παρά πρόσφατες επινοήσεις των ειδικών του τουρισμού και της τοπικής ανάπτυξης, που ορίζουν σε μεγάλο βαθμό τους σχετικούς με τη Δημητσάνα λόγους τα τελευταία χρόνια. Το νόημα που αποδίδεται στους όρους, όπως σε αυτόν της ανάπτυξης, όσο και αν παρουσιάζεται αποφορτισμένο πολιτικά, ουδέτερο ή και ανιστορικό, μετασχηματίζεται ανάλογα με τα ευρύτερα πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Στο ίδιο πλαίσιο της ανάγκης εκσυγχρονισμού της Δημητσάνας ως τουριστικού τόπου μπορεί να κατανοηθεί και η συντονισμένη από τον Σύνδεσμο Φιλοπροόδων Δημητσάνης προσπάθεια να εξωραϊστεί η Δημητσάνα φυτεύοντας πεύκα στις περιοχές που δεν καλύπτονταν από δασώδη βλάστηση και, σύμφωνα με τα αστικά αισθητικά κριτήρια, θεωρούνταν «γυμνές». Μάλιστα, η δεντροφύτευση αναδεικνύεται σε ύψιστη προτεραιότητα του Συνδέσμου, από την εποχή ακόμα των ιδρυτών του, Δημητρίου Τσέκα και Ιωάννη Χρυσοβέργη. Στη *Φωνή της Γορτυνίας* (Δεκέμβριος 1937) διαβάζουμε σχετικά:

Ἡ πόλις ἀποκτᾶ ὄλο καὶ περισσότερο πράσινο χάρις εἰς τὰς ἐξωραϊστικὰς ἐργασίας τοῦ ἀπὸ τὸ 1911 ἄριστα δρῶντα ἐνταῦθα Συνδέσμου Φιλοπροόδων Δημητσάνης, κύριος σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ ἀναδάσωση ἀπάντων τῶν γυμνῶν περιοχῶν τῆς πόλεως μας, ἰδίως τῆς παρὰ τῆς τῷ Γυμνασίῳ περιοχῆς Καλλιθέας [...]. Ὁ σύνδεσμος οὗτος τὰ μέλη τοῦ ὁποίου (...) διατίθενται πολλὰκις καὶ προσωπικῶς διὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ του, ἠγόρασε πρὸ ἔτους τὸν κάτωθι τῆς Καλλιθέας καὶ μέχρι τῆς θέσεως «Ψηλὸ Κοτρῶν» ἀρκετῶν στρεμμάτων ἀγρόν τοῦ Ι. Μάνεση ἵνα ἀναδασωθῇ καὶ ἀποκτήσῃ ἡ Δημητσάνα σὺν τῷ χρόνῳ ἕνα ἀξιόλογον δάσος (...) [τα δέντρα] συμβάλλουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν πρόοδον καὶ ἐξωραϊσμὸν μιᾶς πόλεως ἀπὸ ὑγιεινῆς καὶ τουριστικῆς ἀπόψεως.

ἔχει τὸ σπίτι του σύγχρονον καὶ πολιτισμένον, θὰ ζῆ μέσα εἰς ἕνα ἀστικὸ περιβάλλον». Μάλιστα το ἐν λόγω ἄρθρο, πρωτοσέλιδο που ἐπέχει θέση ἐκδοτικοῦ σημειώματος, ἀσκεῖ οὐδεὶς κριτικὴ στο υδροκέφαλο κράτος τῆς Ἀθήνας, που μόνο αὐτὴ ἀπολαμβάνει τὴν ἀνέσεις τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Σύμφωνα με τὸν ἀρθρογράφο, ἡ ἀγροτικὴ κατοίκηση (τὸ χωριό, τὸ σπίτι κ.ά.) εἶναι ὄχι ἀπλᾶ τὸ σύμπτωμα τῆς υπανάπτυξης, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα που κρατᾶ τὴν Ἀρκαδίαν καθηλωμένη.

Οι αναδασωτικές εργασίες που αναλαμβάνει ο Σύνδεσμος τόσο στην περιοχή της Καλλιθέας το 1937, όσο και στην περιοχή Μπαλή, που βρίσκεται στην είσοδο του χωριού (χάρτ. 2) και η οποία αποτελούσε μέρος των κοινοτικών βοσκοτόπων, οδηγούν στη δημιουργία αλσυλλίων. Μάλιστα, όσον αφορά τη δεύτερη περίπτωση, η δημιουργία ενός αλσυλλίου στον χώρο όπου εκτεινόταν ο βοσκοτόπος της περιοχής μαρτυρά την επέκταση σε μια αγροτική κοινότητα των αστικών αισθητικών και υγιεινιστικών προσεγγίσεων της φύσης και των δέντρων ως μέσων εξωραϊσμού και εξοπλισμού μιας τουριστικής πόλης, καθώς τα πεύκα «καλλωπίζουν» και δημιουργούν συνθήκες «υγιεινής διαμονής». Παράλληλα, μαρτυρούν τη σημασία που αρχίζει να αποκτά η φροντίδα για την «εικόνα του χωριού», που θα απασχολεί όλο και περισσότερο την τοπική κοινωνία όσο ο τουρισμός αναδεικνύεται ως μοναδικό φάρμακο για τη σωτηρία του χωριού από τον θάνατο.

Ένα άλλο «αναπτυξιακό αίτημα» των Δημητσανιτών αποτελούσαν οι δρόμοι, αίτημα μάλιστα που συχνά προβαλλόταν σε συνδυασμό με εκείνο της δημιουργίας ξενοδοχείου και γενικά της τουριστικής ανάπτυξης. Το 1937, για παράδειγμα, στη *Φωνή της Γορτυνίας* (14.2.1937, φύλ. 175) ανακοινώνεται με ανακούφιση η δημοπράτηση της διανοίξεως δρόμου που θα ένωνε τις μονές του Λούσιου με τη Δημητσάνα, καθώς, όπως σημειώνεται, «ἐκ τῆς ἐλλείψεως συγκοινωνιῶν πολλοὶ καὶ διη Γορτύνιοι οὔτε καὶ γνωρίζουν τὰς μονὰς, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἐκεῖ ἢ μετάβασις ἐκ τοῦ ἀνωμάλου καὶ κρημνώδους ἐδάφους. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω θέλει προοδεύσει καὶ ἡ Δημητσάνα τουριστικῶς»³¹¹. Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι σε κάθε φύλλο των τοπικών εφημερίδων ειδικά από τη λήξη του εμφυλίου και μετά, όταν και οι πολιτικές της λεγόμενης «ανασυγκροτήσεως» καταλαμβάνουν σημαντική θέση στην πολιτική θεματολογία της εποχής, τονίζεται η σημασία της επέκτασης του οδικού δικτύου, κυρίως του δευτερεύοντος, που συνέδεε τα χωριά μεταξύ τους και με τις μεγάλες οδικές αρτηρίες της Πελοποννήσου (*Η Φωνή της Αρκαδίας*, Δεκέμβριος 1958. Ευσταθίου Μπουροδήμου, «Ανασυγκρότησις υπέρ του λαού της Αρκαδίας», *Φωνή της Αρκαδίας*, Ιανουάριος 1959). Συχνά ανακοινώνεται ακόμα και η μικρότερη βελτίωση του

---

³¹¹ Είναι χαρακτηριστικό των καθυστερήσεων στην οδική υποδομή της περιοχής ότι ακόμα το 1978 η διάνοιξη των δρόμων προς τη Μονή Φιλοσόφου προβαλλόταν ως σημαντικό έργο για την τουριστική ανάπτυξη της Δημητσάνας (*Δημητσάνα*, Ιανουάριος 1978, φ. 13, σ.6).

υπάρχοντος οδικού δικτύου από τις στρατιωτικές Μικτές Ομάδες Μηχανημάτων Ανασυγκροτήσεως, τις γνωστές MOMA, που διεκπεραίωσαν τη διάνοιξη δρόμων και άλλα τεχνικά έργα σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια.

Παράλληλα, και η Αδελφότητα δεν παύει να τονίζει τη σημασία του οδικού δικτύου για την έξοδο της Δημητσάνας από την απομόνωση και την ανάπτυξη του τουρισμού. Το 1963 δημοσιεύεται άρθρο στη *Φωνή της Γορτυνίας* («Η Δημητσάνα έγκατελήφθη εις τήν τύχην της», 15.10.1963) στο οποίο δημοσιεύεται απόσπασμα από ομιλία του προέδρου της Αδελφότητας Δημητσανιτών Νίκου Πουρναρά. Ο Πουρναράς χαρακτηρίζει τη Δημητσάνα «μεγάλη σε ηλικία και άρρωστη» και ο αρθρογράφος σπεύδει να προσθέσει ότι τα φάρμακα που έπρεπε να χορηγήσει «ο μεγάλος γιατρός», το κράτος, στην άρρωστη Δημητσάνα είναι δύο: δρόμοι και ξενοδοχείο, δηλαδή τουρισμός.

2. Η κήρυξη της Δημητσάνας σε προστατευόμενο οικισμό

Αποφασιστικό βήμα για την ανάδειξη της Δημητσάνας σε τουριστικό προορισμό αποτέλεσε ο χαρακτηρισμός της το 1969 ως ιστορικού και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους οικισμού (Υπουργική Απόφαση 9309/18.4.1969 που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 282/Β'/26-4-1969)³¹². Η κήρυξη περιλάμβανε, εκτός από τη Δημητσάνα, και άλλους οικισμούς οι οποίοι περιβλήθηκαν με ειδικό καθεστώς κρατικής προστασίας. Για τη Δημητσάνα ειδικά προβλεπόταν προστασία του συνόλου του οικισμού και όχι μόνο κάποιων μεμονωμένων κτηρίων του. Συγκεκριμένα, στη σχετική υπουργική απόφαση ορίζεται πως:

«αποφασίζομεν [...] όπως κηρυχθῶσιν ὡς ιστορικά διατηρητέα, μνημεῖα καὶ χῶροι τὰ κάτωθι: [...] Κομόπολις Δημητσάνης, προκειμένου νὰ διατηρηθοῦν τόσοσιν ὁ ἀρχιτεκτονικὸς χαρακτήρ αὐτῆς ὅσον καὶ ὁ φυσικὸς».

Το νομοθέτημα που θέσπιζε το ειδικό καθεστώς προστασίας του χωριού έγινε δεκτό με σφοδρές αντιδράσεις από τους κατοίκους. Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρά το

---

³¹² Λέγεται ότι η κήρυξη ήταν πρωτοβουλία του υπουργού της χουντικής κυβέρνησης Τσάκωνα, που καταγόταν από τη Δημητσάνα.

κλίμα απαγορεύσεων των δημόσιων συγκεντρώσεων που είχε επιβάλει η δικτατορία, οι κάτοικοι της Δημητσάνας, με πρωτοπόρο τον τοπικό εμπορικό σύλλογο, είχαν προβεί σε κινητοποιήσεις, καθώς απέρριπταν κατηγορηματικά τους αυστηρούς περιορισμούς που προέβλεπε ο νόμος όσον αφορά τη δόμηση, την επέκταση και την επισκευή των κτηρίων, τις επεμβάσεις στις προσόψεις τους κτλ. Μάλιστα, η απεργία που είχε προκηρύξει ο Εμπορικός Σύλλογος στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία, καθώς «έκλεισε ακόμα και το περίπτερο της πλατείας», όπως θυμόταν ένας από τους πρωτεργάτες εκείνης της κινητοποίησης. Με έντονη αυτοκριτική διάθεση πλέον –καθώς τώρα ο ίδιος είναι ιδιοκτήτης ενός παραδοσιακού ξενώνα και υποστηρικτής των πολιτικών προστασίας– παραδεχόταν ότι ο ίδιος είχε βάψει επιδεικτικά τα παράθυρα του καταστήματός του κίτρινα και κόκκινα, προκειμένου να δηλώσει την περιφρόνησή του για τον νόμο, και συγκεκριμένα για τους περιορισμούς που προέβλεπε στις επεμβάσεις στην όψη των κτηρίων του χωριού, αλλά και στις μετασκευές των εσωτερικών τους χώρων.

Η ευρεία αποδοχή των πολιτικών προστασίας της φύσης και της παράδοσης συνέχισε να μην είναι καθόλου αυτονόητη για πολλά χρόνια. Για παράδειγμα, το 1984, δεκαπέντε χρόνια μετά την κήρυξη της Δημητσάνας σε παραδοσιακό οικισμό και έξι χρόνια μετά τη δημοσίευση του νόμου που προέβλεπε τους όρους δόμησης σε αυτήν³¹³, ακόμα ακούγονταν σθεναρές φωνές που εξέφραζαν την αντίθεσή τους στις πολιτικές προστασίας, γιατί ακριβώς τις θεωρούσαν «αντιαναπτυξιακές». Για παράδειγμα, το 1984, σε συνέλευση της Αδελφότητας Δημητσανιτών ο νόμος που προέβλεπε ιδιαίτερο καθεστώς για την οικοδομική δραστηριότητα στο χωριό χαρακτηρίζεται «νόμος προστασίας ερειπίων» και ασκείται δριμεία κριτική στους κρατικούς φορείς για την πολιτική τους. Συγκεκριμένα, διατυπώνεται από ένα μέλος της Αδελφότητας η εξής άποψη:

Προτεραιότητα για το ξαναζωντάνεμα της Δημητσάνας πρέπει να δώσουμε στην τουριστική ανάπτυξη (...) Το λάθος όμως που κάνουμε είναι ότι εμμένουμε προσκολλημένοι στην

---

³¹³ Πρόκειται για το διάταγμα που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 594/Δ'/13.11.1978 με το οποίο δημοσιεύεται το σύνολο των παραδοσιακών οικισμών της χώρας και προσδιορίζονται επακριβώς οι περιοριστικοί όροι στην οικοδομική δραστηριότητα που βρίσκονται στα όριά τους (πότε ένα οικόπεδο θεωρείται άρτιο και οικοδομήσιμο, ποιο είναι το μέγιστο επιτρεπόμενο ύψος των οικοδομών, οι περιορισμοί στη μορφολογία των κτηρίων, π.χ. στο είδος των κουφωμάτων, το χρώμα και τα υλικά των εξωτερικών όψεων, την κεραμοσκεπή, η απαγόρευση παρεμβάσεων στον δημόσιο χώρο χωρίς προηγούμενη άδεια των αρμόδιων αρχών κτλ.).

ιστορία (...) ο νόμος για την προστασία των παραδοσιακών οικισμών είναι καλός, αλλά έχει καταντήσει ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη του τόπου.

Έτσι όπως έχει καταντήσει είναι νόμος προστασίας χαλασμάτων.

Σε αυτό δεν φταίει ο νόμος αλλά ο τρόπος που ερμηνεύεται από την αρχαιολογία της Σπάρτης [ενν. την τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων στην αρμοδιότητα της οποίας υπαγόταν τότε η Δημητσάνα]. Ένα κτίσμα που έχει γκρεμιστεί έχει πάψει να είναι παραδοσιακό και πρέπει να ξαναγίνει. Θα έλεγα να καταργηθεί ο νόμος, αυτό όμως δεν μπορεί να γίνει. Μπορεί όμως να γίνει πιο ευέλικτος, έτσι ώστε να μη χρειάζεται άδεια μηχανικού για μια κουζίνα ή έναν καμινέ (...) Και αν η αρχαιολογία της Σπάρτης δεν μπορεί να μας εξυπηρετήσει λόγω έλλειψης προσωπικού ας μας επιτρέψει να φροντίσουμε εμείς για τη διατήρηση του χαρακτήρα της Δημητσάνας (Δημητσάνα, Ιούνιος 1984, φύλλο 84, σελ. 5-6).

Μολονότι η κήρυξη και η πολιτική της «αρχαιολογίας», όπως ονομάζεται συλλήβδην κάθε πολιτική που προστατεύει την αρχιτεκτονική μορφή της Δημητσάνας, ανεξάρτητα από πού προέρχεται, θα συνεχίσει ακόμη και σήμερα να αποτελεί αιτία διαμαρτυριών, δεν σημειώνονται σφοδρές αντιδράσεις παρόμοιες με εκείνες του 1969, ούτε ανοικτές συγκρούσεις σαν εκείνες που περιγράφει ο Herzfeld στην εθνογραφία του για την παλιά πόλη του Ρεθύμνου (Herzfeld, 1993). Και αυτό γιατί τα περισσότερα σπίτια της Δημητσάνας, από τότε που κηρύχθηκε παραδοσιακός οικισμός μέχρι και σήμερα, δεν κατοικούνται μόνιμα, γεγονός που δεν οδηγεί στην πιεστική ανάγκη για κατοικήσιμο χώρο. Μάλιστα, η εμπορική τους αξία είχε καταρρεύσει, καθώς κανείς δεν εύρισκε αγοραστή να πουλήσει το πατρικό σπίτι στο χωριό προκειμένου να αγοράσει το πολυπόθητο διαμέρισμα στην Αθήνα ή σε κάποια άλλη πόλη, για να στεγαστούν οι οικογένειες που μετανάστευαν εκεί ή για να προικιστούν τα κορίτσια. Αυτό το τελευταίο φαίνεται πώς ήταν καθοριστικής σημασίας, μιας και το σπίτι στη Δημητσάνα και γενικά η κατοίκηση στο χωριό δεν αποτελούσε ούτως ή άλλως ελκυστική προοπτική ειδικά για τους νέους και κανείς υποψήφιος γαμπρός δεν δελεαζόταν εύκολα με μια τέτοια προίκα.

Αντιθέτως, τα τελευταία χρόνια, ειδικά τη δεκαετία του 1990 και ύστερα, η τιμή των ακινήτων αυτών στην αγορά όχι μόνο συνεχώς ανέβαινε, αλλά για μια περίοδο είχε φτάσει σε επίπεδα που μέχρι πριν από λίγα χρόνια θεωρούνταν εξωπραγματικά. Οι πολιτικές για την προστασία του «αρχιτεκτονικού και φυσικού χαρακτήρα» του χωριού δεν θα κερδίσουν παρά πολύ αργότερα τη ρητή υποστήριξη ή τη σιωπηλή συναίνεση των Δημητσανιτών, ειδικά εκείνων που ανακάλυψαν στον τουρισμό μια πρωτοφανή για τα

δεδομένα της τοπικής οικονομίας πηγή πλουτισμού ή είδαν την αξία της περιουσίας τους να ανεβαίνει ραγδαία. Εξίσου ή και περισσότερο αποφασισμένοι υποστηρικτές των πολιτικών προστασίας είναι συνήθως και οι Δημητσανίτες της Αθήνας, που κάπου στις αρχές της δεκαετίας του '90 άρχισαν να ανακαλύπτουν πως το ξεχασμένο χωριό εξελίσσεται σταδιακά σε ορεινό εναλλακτικό προορισμό των χειμωνιάτικων Σαββατοκύριακων για τους αστικούς πληθυσμούς, προσδίδοντας άλλη αίγλη στο πατρογονικό σπίτι ή ακόμα και τη δυνατότητα να το μετατρέψουν σε ξενώνα. Ήταν η περίοδος που ο κατ' εξοχήν εκφραστής των Δημητσανιτών της Αθήνας, η Αδελφότητα, αναλαμβάνει, όπως θα δούμε αργότερα, συντονισμένες προσπάθειες για τη διαφύλαξη «της εικόνας του χωριού» και της παραδοσιακής μορφής του.

Η στάση απέναντι στις πολιτικές προστασίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με το αίτημα της ανάπτυξης, η οποία αναδεικνύεται σε μέτρο της κριτικής σχετικά με την επιτυχία ή την αποτυχία των κρατικών πολιτικών προστασίας. Ως εκ τούτου, η τοπική κοινωνία δεν υπήρξε καθόλου παθητική όσον αφορά τις πολιτικές αυτές, ούτε και τις αποδέχτηκε ή τις απέρριψε άκριτα, χωρίς να πειστεί έμπρακτα για τη χρησιμότητά τους. Η νοηματοδότηση της παράδοσης και της ιστορίας, οι απόψεις της τοπικής κοινωνίας για το τι συνιστά πολιτισμικό μνημείο αξιόλογο να προστατευτεί και όχι «ερείπιο», βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τον τρόπο που κάθε φορά γίνεται αντιληπτή η έννοια της ανάπτυξης. Γι' αυτό, εξάλλου, καμιά κριτική στην «αρχαιολογία» δεν έθετε στο στόχαστρο αυτές καθ' εαυτές τις γενικές αρχές προστασίας, όπως προβλέπονταν από τον νομοθέτη, αλλά τον τρόπο που ερμηνεύονταν και εφαρμόζονταν οι αρχές αυτές στην πράξη, ευνοώντας ή όχι την ανάπτυξη.

Έτσι, κατά κάποιον τρόπο, ο τουρισμός όχι μόνο δεν ανακάλυψε ένα «κρυμμένο μυστικό», μια αυθεντική παραδοσιακή κοινότητα που παρέμενε αναλλοίωτη μέχρι να την αναδείξουν οι ειδικοί, οι αναπτυξιολόγοι, τα ευρωπαϊκά προγράμματα. Αντιθέτως, ήταν εκείνος που συνέβαλε καθοριστικά στη συγκρότησή του «μυστικού αυτού» παρέχοντας τις πρώτες ύλες, π.χ. καλαισθητικές κρίσεις που ανέδειξαν την τουριστική εναλλακτικότητα, κυρίως μέσα από το πολιτισμικό ιδίωμα της αυθεντικότητας, της παράδοσης και της ορεινότητας³¹⁴.

---

³¹⁴ Το γεγονός ότι η ορεινότητα ως αξία στο πεδίο του τουρισμού δεν ήταν ελκυστική ακόμα και για τους ιδίους τους Δημητσανίτες μέχρι πρόσφατα μαρτυράει η παραδοχή του Αθανάσιου Τζαννή, ενός από τους

3. Το πρόγραμμα του ΕΟΤ

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους κρατικές πολιτικές που αποσκοπούσαν στην αξιοποίηση της τοπικής παράδοσης για την προσέλκυση τουριστών. Πιο χαρακτηριστική, και από πολλές απόψεις πρωτοποριακή, ήταν η συστηματική προσπάθεια που καταβλήθηκε εκ μέρους του τμήματος Παραδοσιακών Οικισμών του ΕΟΤ προκειμένου να διατηρηθεί και να αξιοποιηθεί ο παραδοσιακός κτηριακός πλούτος του χωριού μέσω της κατάλληλης διαμόρφωσης συγκεκριμένων κτηρίων, ώστε να λειτουργήσουν ως τουριστικοί ξενώνες ή να στεγάσουν διάφορους δημόσιους φορείς και υπηρεσίες³¹⁵. Παράλληλα, η αρχική μελέτη εντόπιζε τη δυνατότητα ανάδειξης των υδροκίνητων εγκαταστάσεων του Αγιαννιού, όπου δεκαπέντε περίπου χρόνια αργότερα επρόκειτο να δημιουργηθεί το Μουσείο Υδροκίνησης, το οποίο συνέβαλε καθοριστικά στην ανάδειξη της Δημητσάνας σε τουριστικό προορισμό. Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό, ο ΕΟΤ θα εκμεταλλευόταν τους ξενώνες για δέκα χρόνια, ενώ μετά την παρέλευση του διαστήματος αυτού τα κτήρια θα επιστρέφονταν στους ιδιοκτήτες τους, μαζί με την επίπλωση και τον λοιπό εξοπλισμό. Το πρόγραμμα, το οποίο είχε εκπονηθεί από τον Άρη Κωνσταντινίδη³¹⁶, έναν από τους σημαντικότερους σύγχρονους αρχιτέκτονες, εφαρμόστηκε, εκτός από τη Δημητσάνα, και σε άλλους παραδοσιακούς οικισμούς με σημαντικό αρχιτεκτονικό πλούτο³¹⁷.

αφοσιωμένους πρωτεργάτες της τουριστικής ανάπτυξης της Δημητσάνας, το 1983 (*Δημητσάνα*, Ιούνιος 1983, φύλλο 72): «Ο ορεινός τουρισμός, για να είμαστε ειλικρινείς, λίγο αποδίδει. Διότι οι παραθεριστές δεν έχουν πού να απασχοληθούν, προπαντός οι νέοι, και πλήττουν». Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η διαπίστωση εκ μέρους του Τζαννή εντασσόταν στην προσπάθειά του να πείσει τους πατριώτες του για την αναγκαιότητα της δημιουργίας πισίνας στη Δημητσάνα, προκειμένου να προσελκύσει επισκέπτες τους καλοκαιρινούς μήνες.

³¹⁵ Το πρόγραμμα στην αρχική μορφή του προέβλεπε τη στέγαση του ειρηνοδικείου, του ταχυδρομείου και άλλων δημόσιων υπηρεσιών σε ειδικά διαρρυθμισμένα παραδοσιακά κτήρια. Επίσης, πρότεινε αντί για την κατασκευή μαθητικής εστίας, που τότε σχεδιαζόταν να οικοδομηθεί λίγο έξω από τη Δημητσάνα –τελικά δεν κατασκευάστηκε ποτέ–, να ανακαινιστούν μερικά από τα παραδοσιακά σπίτια του χωριού προκειμένου οι μαθητές από τα γειτονικά χωριά να φιλοξενοούνται από «ανάδοχες οικογένειες».

³¹⁶ Ο ίδιος υπήρξε ένας από τους σημαντικούς μελετητές της λαϊκής αρχιτεκτονικής, την οποία προσπάθησε να αναδείξει όχι ως μουσειακό είδος, αλλά ως σύγχρονη πρόταση κατοικίας. Σημαντικό υπήρξε το έργο του στον ΕΟΤ ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον σχεδιασμό μιας σειράς ξενώνων σε ολόκληρη την επικράτεια που έμειναν γνωστοί ως Ξενία. Τα Ξενία, σχεδιασμένα από σημαντικούς αρχιτέκτονες της εποχής, ήταν κατά τεκμήριο εμπνευσμένα από τις τοπικές αρχιτεκτονικές παραδόσεις των τόπων που ανεγέρθηκαν.

³¹⁷ Επρόκειτο για το Μικρό και Μεγάλο Πάπιγκο, τα Μεστά Χίου, τη Βυζίτσα Πηλίου, το Φισκάρδο στην Κεφαλλονιά και την Οία στη Σαντορίνη.

Συνολικά, προσφέρθηκαν για ένταξη στο πρόγραμμα 29 οικοδομές³¹⁸. Από τις είκοσι εννέα αυτές οικοδομές, εκτός από μία που ανήκε στην κοινότητα, μία που ανήκε στον Σύνδεσμο Φιλοπροόδων και μία τρίτη που ανήκε στον ναό της Αγίας Κυριακής, οι δώδεκα ανήκαν σε μεμονωμένους ιδιοκτήτες και οι δεκατέσσερις σε «κατά νόμο κληρονόμους» ενός προσώπου φερόμενου ως ιδιοκτήτη, το οποίο είχε αποβιώσει. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, όπως εκείνη των κληρονόμων Πολύξενου Παλαμήδη, οι αρμόδιοι του ΕΟΤ δυσκολεύτηκαν να εντοπίσουν τον ιδιοκτήτη του προκειμένου να του ανακοινώσουν το ενδιαφέρον του φορέα για την ένταξη της οικοδομής στο πρόγραμμα, δείγμα οπωσδήποτε και αυτό της απαξίας στην οποία είχαν περιέλθει τα ακίνητα. Τελικά, το κατάφεραν μέσω της Αδελφότητας που προέβη σε σχετική ανακοίνωση στη *Δημητσάνα* (φύλλο 8, Ιούνιος 1977).

Το φιλόδοξο πρόγραμμα τελικά είχε μάλλον άδοξο τέλος. Το μόνο που τελικά πραγματοποιήθηκε ήταν η επέμβαση σε τρία κτήρια, εκείνα των κληρονόμων Πολύξενου (Ξενιού) Παλαμήδη και των κληρονόμων Καζάκου, που μετατράπηκαν σε παραδοσιακούς ξενώνες, καθώς και στο κτήριο που ανήκε στον Σύνδεσμο Φιλοπροόδων και σήμερα αποτελεί την έδρα του τοπικού Δήμου. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι το πρώτο από αυτά τα κτήρια, το πιο χαρακτηριστικό του οικιστικού ιστού της Δημητσάνας, καθώς δεσπόζει στην περιοχή της Πλάτσας, δωρήθηκε από τον κληρονόμο στην Αδελφότητα, η οποία και το ενοικίαζε μέχρι πολύ πρόσφατα μετά από πλειοδοτικό διαγωνισμό³¹⁹.

Η παρέμβαση του ΕΟΤ ήταν πρωτοποριακή όχι μόνο ως κρατική πολιτική που αποσκοπούσε σε μια ολοκληρωμένη παρέμβαση στο χωριό με σκοπό τη λειτουργική ένταξη των ανακαινισμένων οικοδομών, αλλά και γιατί διέβλεψε πως η Δημητσάνα θα εξελισσόταν σε κέντρο χειμερινού εναλλακτικού τουρισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην έκθεση της Μαρίας Ζαγορησίου, της αρχιτέκτονος υπαλλήλου του ΕΟΤ που είχε επιφορτιστεί με την επιτόπια αποτύπωση των κτηρίων που προσφέρονταν από τους ιδιοκτήτες τους προκειμένου να ενταχθούν στο αρχικά φιλόδοξο πρόγραμμα του ΕΟΤ, επισημαίνεται ήδη από το 1977, όταν και το κλιμάκιο του ΕΟΤ πραγματοποιεί τις

³¹⁸ Πλήρης κατάλογος των Δημητσανιτών που ζήτησαν να ενταχθούν στο σχέδιο παρατίθεται στο Ζαγορησίου (1997: 60).

³¹⁹ Το κτήριο τον τελευταίο χρόνο παραμένει αναξιοποίητο, μάλλον ως αποτέλεσμα του υψηλού κόστους λειτουργίας του. Η τελευταία σκέψη ήταν η στέγαση σε αυτό των υπηρεσιών του καλλικρατικού Δήμου Γορτυνίας, που εδρεύει στη Δημητσάνα.

αυτοψίες στη Δημητσάνα, η σημασία του κεφαλαριού του Αϊ-Γιάννη για τη δημιουργία στο μέλλον ενός πολιτιστικού χώρου αφιερωμένου στην υδροκίνητη προβιομηχανική τεχνολογία. Μάλιστα, όπως σημειώνεται από την ίδια τη Ζαγορησίου, ο ΕΟΤ προχώρησε και στην αποτύπωση του δικτύου των καναλιών που τροφοδοτούσαν με νερό τις υδροκίνητες εγκαταστάσεις της περιοχής, «ώστε αργότερα η αποτύπωσή τους να βοηθήσει στην προσπάθεια διάσωσής τους είτε από τον ΕΟΤ είτε από άλλον αρμοδιότερο φορέα» (Ζαγορησίου, 1997: 91). Επρόκειτο ουσιαστικά για την πρώτη απόπειρα αξιοποίησης της περιοχής και ανάδειξής της σε πολιτιστικό μνημείο, κάτι που θα επιτευχθεί με την καθοριστική παρέμβαση του Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ μία δεκαετία αργότερα, η οποία οδήγησε στη δημιουργία του Υπαίθριου Μουσείου Υδροκίνησης.

Το πρόγραμμα του ΕΟΤ έγινε ευμενώς δεκτό από τους Δημητσανίτες, και ιδίως από την Αδελφότητα, η οποία λόγω της αθρόας μετανάστευσης κυρίως στην Αθήνα, είχε αποκτήσει βαρύνουσα γνώμη στις υποθέσεις που αφορούσαν το χωριό. Το γεγονός αυτό το μαρτυράει και η πληθώρα προσφορών που κατατέθηκαν εκ μέρους των ιδιοκτητών ακινήτων προκειμένου οι οικοδομές τους να ενταχθούν στο πρόγραμμα. Οι ελπίδα βέβαια ήταν, όπως ρητά αναφέρεται στην ανακοίνωση που δημοσιεύεται στη *Δημητσάνα* (Ιούνιος 1977, φ.8), ότι «με την έναρξη εκτελέσεως αυτού του προγράμματος που στις επόμενες φάσεις του θα περιλάβει και άλλα παραδοσιακά σπίτια και έργα εξωραϊσμού διανοίγονται λαμπρές προοπτικές για την τουριστική ανάπτυξη της Δημητσάνας και την οικονομική της αναζωογόνηση». Το πρόγραμμα προέβλεπε, όπως επισημάνθηκε, έναν διακανονισμό που έδινε στους ιδιοκτήτες των ακινήτων την ευκαιρία αξιοποίησης των περιουσιών τους. Η πρόταση ήταν συμφέρουσα αφενός γιατί τα ακίνητα στη Δημητσάνα είχαν μικρή ή και καθόλου αξία χρήσης, δεδομένου ότι οι οικογένειες μετανάστευαν αθρόα, ενώ είχαν κυριολεκτικά εξευτελιστική τιμή πώλησης, αν φυσικά βρισκόταν αγοραστής. Όσα ακίνητα, μάλιστα, ανήκαν στους «κατά νόμο κληρονόμους» ενός κοινού προγόνου, δύσκολα μπορούσαν να πωληθούν, αφού ακόμα και αν ξεπερνιόνταν οι ενδοοικογενειακές προστριβές που συνήθως συνόδευαν τη διανομή των μεριδίων και τις διατυπώσεις που απαιτούσε μια αγοραπωλησία, το ποσό που κάθε νόμιμος κληρονόμος μπορούσε να προσδοκά ήταν ασήμαντο.

Δεν ήταν όμως μόνο η οικονομική αξία των ακινήτων που είχε καταβαρθρωθεί. Ήταν και το γεγονός ότι ένα σπίτι στη Δημητσάνα δεν προσέδιδε κοινωνικό γόητρο ούτε ως «εξοχικό» στα αστικά στρώματα της πόλης, ούτε ακόμα και στους Δημητσανίτες που πρόσφατα ή παλιότερα είχαν μεταναστεύσει, καθώς το χωριό όχι μόνο ήταν απορριπτικό ως τόπος κατοικίας, αλλά και ως τόπος διακοπών ήταν πολύ λίγο ελκυστικός, ακόμα και για όσους κατάγονταν από τη Δημητσάνα³²⁰. Στη *Δημητσάνα* (Σεπτέμβριος 1979, φ. 32) διαβάζουμε, για παράδειγμα, την παρότρυνση προς τους Δημητσανίτες εκ μέρους της Αδελφότητας να προτιμήσουν το χωριό για τις καλοκαιρινές διακοπές τους και όχι τα νησιά και τις παραθαλάσσιες περιοχές.

Επιθυμία πολλῶν εἶναι νὰ πάνε στὸ ἐξωτερικὸ στὴ θάλασσα στὰ γραφικὰ νησιά μας γιὰ νὰ κάνουν μπάνια εἴτε γιὰ λόγους ὑγείας εἴτε γιὰ σπόρ, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι θὰ βρουν ἡσυχία καὶ δροσιά καὶ ἄνετη διαμονή. Ἴσως ἔχουν δίκιο ἐκεῖ ὁμως θὰ εἶναι ξένοι, θὰ τοὺς λείπει ἡ καλημέρα, ἡ διασκέδαση καὶ τὸ ὑγιεινὸ κρῦο νερό. Θὰ βρεθοῦν ὁμως μακριὰ ἀπὸ τὰ εὐλογημένα πατρικὰ σπίτια μας, τὴ γνωστὴ μας γειτονιά, τὴν καλὴ παρέα, τοὺς γονεῖς καὶ συγγενεῖς μας, τοὺς δικοὺς μας ἀνθρώπους.

Πρόκειται για τα ίδια κτήρια που μετά την ἔλευση του τουρισμού και την ανάδειξη της Δημητσάνας σε εναλλακτικό τουριστικό προορισμό θα εξελίσσονταν, κυρίως με τη μορφή ξενώνα, σε πεδίο δημόσιας έκφρασης του «ορεινού στυλ» κυρίως μέσω της ενεργητικής νοηματοδότησης της «παράδοσης» ως στοιχείου μιας εναλλακτικής μορφής κατοίκησης. Η απαρχή της ανάδειξης των «αρχοντικών» ως τουριστικών καταλυμάτων πρέπει να αναζητηθεί στη φιλόδοξη πολιτική του ΕΟΤ στα τέλη της δεκαετίας, στις ανακαινίσεις σπιτιών της κοινότητας με όρους προνομιακούς που έπεισε ότι τα «ερείπια» μπορούν να αποτελέσουν αισθητικά πρότυπα κατοικίας για τους αστικούς πληθυσμούς και, ως εκ τούτου, αναπτυξιακό πόρο για το χωριό.

Το σχέδιο του ΕΟΤ για την ανάδειξη της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Δημητσάνας ήταν ίσως η πρώτη απόπειρα ανάδειξης του οικισμένου χώρου σε

---

³²⁰ Στα πατρικά σπίτια, ακόμα και όταν χρησιμοποιούνται κυρίως ως εξοχικά, οι Δημητσανίτες επανεισάγονται σε μια κοινότητα από την οποία αποκόπηκαν βίαια, επιδιώκοντας παλιότερες μορφές κοινωνικότητας που συνδέονται με τους δημόσιους χώρους (πλατεία, καφενείο, πανηγύρι, εκκλησία κτλ.). Τα εξοχικά, αντίθετα, αποτελούν πυρήνες προέκτασης της πόλης στην ύπαιθρο, στην οποία μεταφέρονται και τα κοινωνικά δίκτυα της πόλης (π.χ. φίλοι). Το εξοχικό είναι μια εκδοχή δευτερεύουσας κατοικίας, κάτι όμως που συχνά δεν ισχύει για το πατρικό, το οποίο στο πλαίσιο των νέων μορφών κατοίκησης, αντιμετωπίζεται ως κύρια κατοικία.

αναπτυξιακό παράγοντα, μέσω ενός τουριστικού προτύπου εναλλακτικού ως προς το κυρίαρχο μοντέλο μαζικού τουρισμού. Η «παράδοση» και η «αυθεντικότητα» θα αναδεικνύονταν ως προσίδια χαρακτηριστικά του τόπου μέσω της ανάδειξης των αρχιτεκτονικών μορφών και γενικά του υλικού πολιτισμού, των πιο πειστικών τεκμηρίων – καθώς εντοπίζονται στο πεδίο του βλέμματος, της ορατότητας– ενός υποτίθεται αναλλοίωτου παρελθόντος.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνει κανείς ότι το αίτημα για ανάδειξη του «τοπικού χρώματος» συνδέεται με το γενικότερο πολιτικό κλίμα της μεταπολίτευσης, που ενδιαφέρθηκε για την «επιστροφή στις ρίζες» ως μέρος της κριτικής του τρόπου ζωής στις πόλεις, κυρίως στην Αθήνα, ο οποίος άρχισε να αμφισβητείται κυρίως από τη ριζοσπαστικοποιημένη νεολαία, λόγω των απρόσωπων ανθρώπινων σχέσεων, της μόλυνσης του περιβάλλοντος και του νέφους, της ξενομανίας κτλ. Οι έννοιες της κληρονομιάς και της παράδοσης έγιναν αντικείμενο ερμηνείας από ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, τόσο των ελίτ, όσο και των εργατικών ή των μικροαστικών τάξεων, που αναζήτησαν μια νέα νοηματοδότηση της συλλογικής τους ταυτότητας κυρίως σε σχέση με τη μετανάστευση στην Αθήνα και τη βίαιη αποκοπή από το χωριό, μια κριτική προσέγγιση στα μαζικά πολιτιστικά προϊόντα και πρότυπα, για παράδειγμα την υποτίμηση του αγροτικού πολιτισμού κ.ά.³²¹ Φορέας των νέων αυτών αντιλήψεων και νοοτροπιών αναδείχτηκε κυρίως η νεότερη γενιά, που ενηλικιώθηκε στο κλίμα της ριζοσπαστικής κριτικής των μεταπολιτευτικών χρόνων στο χρόνιο πρόβλημα της «υπανάπτυξης» και στα ιστορικά αδιέξοδα της ελληνικής οικονομίας να ενσωματώσει την ορεινή ενδοχώρα σε οποιοδήποτε αναπτυξιακό σχέδιο³²².

Χαρακτηριστική αυτού του είδους της κριτικής των άνισων χωρικών σχέσεων με θύμα τον πολύπαθο ελληνικό αγροτικό χώρο, κυρίως τον ορεινό, ήταν η ταινία «Μάθε παιδί μου γράμματα» του Νίκου Μαραγκού. Η ταινία, γυρισμένη μάλιστα στη

---

³²¹ Αρκεί να αναλογιστεί κανείς τη διαδεδομένη φιγούρα του «βλάχου», δηλαδή του χωριάτη, που αποτέλεσε μια από τις πιο σταθερές πηγές γέλιου στον ακμάζοντα λαϊκό κινηματογράφο της μεταπολεμικής περιόδου και στα τηλεοπτικά σίριαλ. Για την ακρίβεια, είναι πολύ ενδιαφέρον ότι πηγή γέλιου αποτελούσε η γκροτέσκα φιγούρα του επαρχιώτη στο αστικό περιβάλλον της Αθήνας και σπανιότερα στο ίδιο το χωριό. Εξάλλου, το χωριό όσο υποτιμόνταν ως χώρος κατοίκησης, άλλο τόσο αποθεωνόταν ως φανταστική κοιτίδα ενός ελληνισμού αυθεντικού και ηρωικού.

³²² Όπως επισημαίνει και ο Πολίτης-Στεργίου (2000:69) κατά τη μεταπολεμική περίοδο, «το βουνό δεν είχε καμία αξία για την αγροτική μεταρρύθμιση και τον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών δομών του ελληνικού κράτους».

Δημητσάνα και την ευρύτερη περιοχή της, είναι σαν να μιλάει εξ' ονόματος της νεότερης αυτής γενιάς, που αποτέλεσε φορέα της ριζοσπαστικής πολιτικής κριτικής στους συντηρητικούς θεσμούς, όπως η εκκλησία, η εκπαίδευση κτλ. Από το '74 και μετά ο κινηματογράφος πρωταγωνίστησε στην ανάδειξη εναλλακτικών εικόνων της υπαίθρου ως τόπου που μπορεί να αντισταθεί στην επιθετικότητα της εκβιομηχάνισης και των δεινών της, οι οποίες εξέφραζαν την αριστερή άρνηση του βιομηχανικού πολιτισμού και ιδιαίτερα στην εγχώρια «νόθα» εκδοχή του. Παράλληλα, συγκροτούσαν και μια διαφορετική εικονογραφία του ελληνικού χώρου, που έδινε έμφαση στα ορεινά και ομιχλώδη τοπία της ελληνικής ενδοχώρας.

4. Οι πολιτικές της Αδελφότητας

Έχει τη σημασία του ότι κατ' εξοχήν φορέας των νέων τάσεων και, καθόλου τυχαία, ένθερμος υποστηρικτής της «διατήρησης του παραδοσιακού χαρακτήρα» της Δημητσάνας αναδεικνύεται από το 1980 και μετά η Αδελφότητα Δημητσανιτών της Αθήνας. Η Αδελφότητα αποτέλεσε τον συλλογικό φορέα που μετέφερε τα νέα κοινωνικά και πολιτισμικά ρεύματα στην τοπική κοινωνία, ειδικά σε αυτό που σταδιακά αναδεικνυόταν στο σημαντικότερο ζήτημα για το μέλλον του χωριού τη δεκαετία του '80: στη διαχείριση του χώρου και της εικόνας του ως αναπτυξιακού παράγοντα. Τα μέλη της, και κυρίως οι κατά καιρούς ηγεσίες της από το 1984 και μετά, αποτέλεσαν και τον πλέον σημαντικό παράγοντα μεταβίβασης των καινοτόμων αντιλήψεων και των νέων νοοτροπιών στη Δημητσάνα.

Η Αδελφότητα Δημητσανιτών, όχι μόνο έγινε αγωγός διάδοσης αυτών των μετατοπίσεων στην ίδια τη Δημητσάνα, αλλά τις βίωσε και στο εσωτερικό της, ορισμένες φορές μάλιστα με τρόπο επώδυνο, αφού απειλήθηκε ακόμα και η ίδια η ύπαρξή της. Συγκεκριμένα, το 1984, όταν η νεότερη γενιά αναδείχτηκε στην ηγεσία της Αδελφότητας, η παλιότερη γενιά στελεχών αποχώρησε από τον σύλλογο, χωρίς όμως να απειληθεί τελικά η ενότητά του, δεδομένου ότι η κατίσχυση των νεωτεριστικών αντιλήψεων ήταν πλήρης. Μάλιστα, πρώτη ενέργεια της νέας ηγεσίας της Αδελφότητας υπήρξε η ανοιχτή σύγκρουση με τοπικούς θεσμούς που θεωρήθηκε ότι ταυτίζονταν με οπισθοδρομικές

απόψεις για το μέλλον της Δημητσάνας και κυρίως με έναν τρόπο πολιτικής λειτουργίας που όχι μόνο δεν γινόταν αποδεκτός, αλλά θεωρούνταν και αντιδραστικός. Αυτό αφορούσε κυρίως θεσμούς που ασκούσαν σημαντική επιρροή στη διαχείριση των τοπικών υποθέσεων, όπως το Κοινοφελές Ταμείο, τα Κληροδοτήματα ή και οι τοπικές εκκλησιαστικές αρχές.

Στο πλαίσιο αυτό δεν είναι ασφαλώς ανεξήγητο πως η Αδελφότητα είναι η πρώτη που πείθεται να αγκαλιάσει την προσπάθεια του ΕΟΤ, αλλά και μεταγενέστερες προσπάθειες με τον ίδιο χαρακτήρα. Παίρνει, για παράδειγμα, πρωτοβουλία για την εγκατάσταση και λειτουργία αργαλειών στο χωριό, σε συνεργασία με τον ΕΟΜΜΕΧ, με σκοπό τη συγκράτηση του πληθυσμού (*Δημητσάνα*, Ιούλιος 1979, φύλλο 31). Χαρακτηριστική, επίσης, είναι και η επιμονή της να συντηρηθούν τα πλακόστρωτα καλντερίμια του χωριού, σε αντίθεση με τις φωνές που ακούγονται για την περαιτέρω τσιμεντόστρωσή τους, ώστε τα αυτοκίνητα να έχουν πρόσβαση παντού (βλ. για παράδειγμα *Δημητσάνα*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1979, φ. 34). Μια τέτοια πρόταση θεμελιώνεται στην ανάγκη προστασίας του παραδοσιακού χαρακτήρα της Δημητσάνας: «ένα αξιόλογο παραδοσιακό στοιχείο της πατρίδας μας να διατηρηθεί. Σχετικά πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό αποτελεί μια απαραίτητη υποδομή για την εκτέλεση από τον ΕΟΤ, όταν η οικονομική κατάσταση το επιτρέψει, έργων μέσα στο πρόγραμμά του για την επιβίωση των παραδοσιακών οικισμών» (*Δημητσάνα*, Ιανουάριος 1980, φύλλο 35). Η επίδραση του γενικότερου κλίματος για την προστασία του παραδοσιακού χαρακτήρα της Δημητσάνας που εγκαινίασε ο ΕΟΤ με το πρόγραμμά του διαφάνεται και από την οικονομική ενίσχυση εκ μέρους της Αδελφότητας προκειμένου να ανακατασκευαστεί το πλακόστρωτο καλντερίμι που οδηγούσε στην Αγία Κυριακή «προς διατήρηση του παραδοσιακού χαρακτήρα της [...] και της πολιτιστικής κληρονομιάς της».

Παράλληλα, το θέμα της δημιουργίας πλατείας με τα χρήματα μιας μικρής χρηματικής δωρεάς του Τομ Πάπας, του πασίγνωστου Έλληνα της Αμερικής, που φερόταν να έχει καταγωγή από τη Δημητσάνα, εξετάζεται υπό το πρίσμα της προστασίας του παραδοσιακού χαρακτήρα του χωριού. Όσον αφορά το θέμα της πλατείας, ακούγονται και φωνές από τα μέλη της αδελφότητας που καλούν την εφημερίδα *Δημητσάνα* να προβεί σε λογοκρισία των απόψεων που τάσσονται υπέρ της πρότασης της κοινότητας για την επέκταση της πλατείας στον χώρο όπου βρίσκεται το σπίτι του

Παπανικόλα, «για να μην καταστραφεί η παραδοσιακή αρχιτεκτονική γραμμή του κέντρου της πόλεως» (*Δημητσάνα*, Μάρτιος 1980, φύλλο 37).

Η σταδιακή ανάπτυξη του εναλλακτικού τουρισμού ως κατ' εξοχήν αναπτυξιακού πόρου της Δημητσάνας θα ευνοηθεί πολύ από το γεγονός ότι η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ έδωσε τη δυνατότητα χρηματοδότησης προγραμμάτων που στόχευαν στην ανάπτυξη του αγροτικού χώρου και ειδικά των περιοχών εκείνων που θεωρούνταν μειονεκτικές. Το 1979 ανακοινώνεται από το τότε Υπουργείο Συντονισμού ότι η Γορτυνία εντάσσεται στις «προβληματικές περιοχές», γεγονός που συνεπαγόταν, τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρύξεων, την κατά προτεραιότητα πραγματοποίηση δημόσιων επενδύσεων, κυρίως στον τομέα της οδοποιίας και των εγγειοβελτιωτικών έργων, την ανάληψη μέτρων για την ενθάρρυνση της εγκατάστασης βιομηχανιών και την προετοιμασία για τη χρηματοδότηση της περιοχής από προγράμματα της ΕΟΚ (*Δημητσάνα*, Ιανουάριος 1979, φ. 24).

Την εποχή εκείνη η ανάδειξη του αγροτικού χώρου και γενικά της υπαίθρου ως κοινής ευρωπαϊκής φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς δεν είχε ακόμα καταστεί μια από τις κύριες κατευθύνσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής, κάτι που θα συμβεί ύστερα από χρόνια επηρεάζοντας σημαντικά τις πολιτικές για τον χώρο και στη Δημητσάνα. Αυτές τις πολιτικές θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΔΗΜΗΤΣΑΝΑ ΩΣ ΟΡΕΙΝΟΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ- ΟΙ ΝΕΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΡΕΙΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

1. Μετα-παραγωγική ύπαιθρος και ευρωπαϊκές πολιτικές

Σχεδόν κάθε κουβέντα με τους Δημητσανίτες και τις Δημητσανίτισσες άρχιζε και τελείωνε με τις διαπιστώσεις ότι το χωριό τα τελευταία δέκα δεκαπέντε χρόνια αλλάζει όψη ραγδαία, ότι η αγροτική εργασία έχει γίνει δευτερεύουσα απασχόληση για τους μόνιμους κατοίκους, όταν δεν έχει παντελώς εγκαταλειφθεί –συζήτηση που συχνά κατέληγε στη φορτισμένη συναισθηματικά αναφορά στις δυσκολίες της ζωής τα παλιά χρόνια–, ότι οι ξενώνες, κυρίως αυτοί που στην τουριστική αγορά προβάλλονται ως υψηλής αισθητικής «ορεινά καταφύγια για τους ανθρώπους της πόλης» και οι οποίοι έκαναν την εμφάνισή τους στα μέσα της δεκαετίας του '90, πολλαπλασιάζονται ραγδαία. Συχνά γινόταν μνεία στο Μουσείο Υδροκίνησης, που όχι μόνο έγινε το ίδιο σημαντικό πόλος έλξης επισκεπτών, αλλά βοήθησε όσο τίποτα άλλο στην ανάδειξη του φυσικού και πολιτισμικού πλούτου της χαράδρας του Λούσιου, περιοχής μάλλον ξεχασμένης ακόμα και από τους ίδιους τους Δημητσανίτες, οι οποίοι είχαν, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '80, εκεί τα αμπέλια τους και πολλές εγκαταστάσεις που αξιοποιούσαν τη δύναμη του άφθονου νερού της περιοχής. Εξίσου αγαπημένα θέματα συζήτησης ήταν τα αναπαλαιωμένα σπίτια που αυξάνονται όλο και περισσότερο, η διαπίστωση ότι η Δημητσάνα αποτελεί ελκυστικό πεδίο επενδύσεων στον τουρισμό ακόμα και για ανθρώπους που δεν έχουν σχέση με το χωριό, το γεγονός ότι τα Σαββατοκύριακα η Δημητσάνα δεν θυμίζει σε τίποτα το απομονωμένο ορεινό χωριό, που η ερημιά και η ομίχλη του χειμώνα το έκαναν να μοιάζει με κουφάρι μιας άλλης εποχής.

Όταν τον Μάρτιο του 1994³²³ αναγγέλλεται με τόνο θριαμβευτικό εκ μέρους της Αδελφότητας η άφιξη του τουρισμού στη Δημητσάνα, μοιάζει σαν ένα όνειρο δεκαετιών να παίρνει σάρκα και οστά, ανοίγοντας πλέον διάπλατα τον δρόμο της πολυπόθητης ανάπτυξης. Ήταν από τα τέλη της δεκαετίας του '80 όταν οι ορεινές περιοχές βρέθηκαν στο επίκεντρο αναπτυξιακών πολιτικών κυρίως μέσω των ευρωπαϊκών προγραμμάτων, που στόχευαν στην αξιοποίηση των τοπικών και περιφερειακών αγροτικών πολιτισμικών παραδόσεων, τοπίων και ταυτοτήτων στο πλαίσιο διάφορων μορφών εναλλακτικού τουρισμού και αγροτουρισμού.

Απώτερος στόχος των ευρωπαϊκών πολιτικών ήταν η ενίσχυση της αρχής της πολυλειτουργικότητας της γεωργίας, δηλαδή της ανάδειξης του αγροτικού χώρου ως σημαντικού περιβαλλοντικού και αισθητικού αγαθού, εκτός από τον ρόλο του ως παραγωγού διατροφικών προϊόντων. Παράλληλα, οι πολιτικές αυτές σκόπευαν να ενισχύσουν τις εξωγεωργικές δραστηριότητες, κυρίως στον τομέα του εναλλακτικού τουρισμού, του αγροτουρισμού και άλλων μορφών «ήπιας τοπικής ανάπτυξης». Είναι φανερό ότι οι ευρωπαϊκές πολιτικές ενίσχυσης της υπαίθρου επέφεραν μια σειρά από σημαντικές αλλαγές όσον αφορά τις αντιλήψεις για την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου και την ανάδειξή του ως πολιτισμικού και περιβαλλοντικού πλούτου. Ο αγροτικός χώρος εισερχόταν σε μια σειρά μεταβάσεων και μετασχηματισμών που, μεταξύ άλλων, τον καθιστούσαν πλέον από μονοπαραγωγικό (γεωργία), πολυλειτουργικό³²⁴ και από αντικείμενο ιδιωτικής διαχείρισης, «χώρο δημόσιας διεκδίκησης» (Κουτσού & Ανθοπούλου, 2008: 116, 119-120)³²⁵.

---

³²³ Τη στιγμή εκείνη περιγράφει το δημοσίευμα με τίτλο «ΔΗΜΗΤΣΑΝΙΤΕΣ ΑΝΑΣΚΟΥΜΠΙΩΘΕΙΤΕ-Ο τουρισμός χτυπάει την πόρτα μας» (*Δημητσάνα*, φ.158, Μάρτιος 1994): «Κοινή είναι η πεποίθηση ότι τα τελευταία χρόνια η Δημητσάνα μας έχει πάρει τον δρόμο της τουριστικής ανάπτυξης. Αυτό μαρτυρούν τα συχνά δημοσιεύματα που αφορούν την πατρίδα μας στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, ακόμη και οι αναφορές των τοπικών καναλιών και του ραδιοφώνου γι' αυτήν. Κυρίως όμως (...) οι πολυπληθείς επισκέψεις των ξένων κατά το Σαββατοκύριακο (...) Νομίζουμε ότι εάν όλοι μας φροντίσουμε να διατηρήσουμε τους χώρους της πατρίδας μας καθαρούς και πάνω από όλα αν διαφυλάξουμε σαν τα μάτια μας τον παραδοσιακό της χαρακτήρα, θα συντελέσουμε στην αύξηση της τουριστικής της κίνησης. (...)».

³²⁴ Για την έννοια της πολυλειτουργικής υπαίθρου, βλ. ενδ. Gray (2000)· Losch (2004)· Μπεόπουλος (2005)· Χατζημιχάλης, (2005β)· Κίζος & Βακουφάρης (2006)· Παπαδόπουλος (2007)· Παπαδόπουλος & Χατζημιχάλης (2007)· Woods (2007).

³²⁵ Το θέμα, φυσικά, των ευρωπαϊκών πολιτικών για τον αγροτικό χώρο είναι πολύ ευρύτερο και η ανάλυσή του σίγουρα εκτείνεται πέρα από τους στόχους της εργασίας αυτής. Αφορά κατά κύριο λόγο την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), ίσως την πιο συστηματική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και το λεγόμενο Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου (ΣΑΚΧ).

Η θριαμβευτική αναγγελία της «άφιξης του τουρισμού» στην εφημερίδα της Αδελφότητας αποδείχθηκε πραγματικά προάγγελος των εξελίξεων που έμελλε να ακολουθήσουν. Η Δημητσάνα τα τελευταία χρόνια αποτελεί τόπο συγκέντρωσης χρηματικών πόρων υπό τη μορφή επενδύσεων σε τουριστικές επιχειρήσεις και οικοδομές. Η άνθηση της οικοδομικής δραστηριότητας ήταν τόσο φανερή και ταυτόχρονα ελπιδοφόρα για ένα χωριό που χρόνο με τον χρόνο μαράζωνε αργά αλλά σταθερά, που οι υπεύθυνοι της Αδελφότητα το καλοκαίρι του 1995 ανακοίνωναν πως ήδη στο χωριό υπήρχαν 130 νεοκατασκευασμένες κεραμοσκεπές (Δημητσάνα, Ιούλιος 1995, φ. 169). Ήταν φανερό πως η Δημητσάνα μαζί με το ενδιαφέρον των εναλλακτικών τουριστών, είχε ξανακερδίσει και τα ξενιτεμένα της παιδιά, που όχι μόνο έβλεπαν πλέον τη γενέθλια γη με άλλο μάτι, αλλά διαπίστωναν και ότι οι ξεχασμένες περιουσίες είχαν αποκτήσει σημαντική υπεραξία.

Μέρος των κεφαλαίων αυτών που επενδύθηκαν στον τουρισμό προέρχονταν από τα εγχώρια και κυρίως τα ευρωπαϊκά προγράμματα ανάπτυξης της υπαίθρου, όπως το πρόγραμμα LEADER (Liaisons Entre Actions de Developpement de l' Economie Rurale/Δεσμοί Δράσεων για την Ανάπτυξη της Οικονομίας του Αγροτικού Χώρου), που μέχρι και σήμερα προβάλλεται ως μια από τις πιο σημαντικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις μειονεκτικές περιοχές του αγροτικού χώρου³²⁶. Η πολιτική αυτή αποσκοπεί στην προστασία και την ανάδειξη της περιβαλλοντικής διάστασης της υπαίθρου και στην αξιοποίηση της πολιτισμικής της κληρονομιάς, προκειμένου να ενισχυθεί τα αγροτικό εισόδημα με εξωαγροτικές δραστηριότητες, κυρίως εμπορίας τροφίμων και παροχής τουριστικών υπηρεσιών, και να ανασχεθεί η έξοδος του πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα. Οι εμπνευστές των πολιτικών αυτών απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στις μικρές κοινότητες (μέχρι 10.000 κατοίκους) οι οποίες και αποτελούσαν τους τελικούς αποδέκτες των πολιτικών³²⁷.

Για παράδειγμα, το έργο που κατά κοινή ομολογία ανέδειξε τη Δημητσάνα σε εναλλακτικό τουριστικό προορισμό, το Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης,

³²⁶ Η τελευταία προγραμματική περίοδος του προγράμματος αφορά την πενταετία 2007-2013. Έχουν προηγηθεί τα προγράμματα LEADER (1991-1994), LEADER II (1995-2000), ενώ αργότερα ακολούθησε και το LEADER PLUS. Για μια κριτική προσέγγιση της σημασίας του προγράμματος στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής, βλ. Ray (2000: 165).

³²⁷ Στην περιοχή της Γορτυνίας διαχειριστής του προγράμματος ήταν η Αναπτυξιακή Βορείου Πελοποννήσου. Σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου τον ίδιο ρόλο είχαν αναλάβει η Αναπτυξιακή του Πάρνωνα, η Αναπτυξιακή Μεσσηνίας κ.ά.

χρηματοδοτήθηκε και από κονδύλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης, πολλές από τις αναπαλαιώσεις³²⁸ των αρχοντικών που μετατράπηκαν σε παραδοσιακούς ξενώνες τα τελευταία χρόνια στη Δημητσάνα χρηματοδοτήθηκαν κατά ένα μέρος τους από τα ευρωπαϊκά προγράμματα στήριξης των τοπικών αγροτικών οικονομιών στο πνεύμα της πολυλειτουργικότητας, κυρίως από τις διάφορες εκδοχές του προγράμματος LEADER ή από τα δημόσια προγράμματα επενδύσεων και τους γνωστούς ως «αναπτυξιακούς νόμους». Συγκεκριμένα, από τα δεκαοκτώ καταλύματα όλων των κατηγοριών που λειτουργούν στη Δημητσάνα τα δέκα έχουν επιχορηγηθεί από ευρωπαϊκά ή εγχώρια προγράμματα, ενώ τα περισσότερα από όσα δεν το έκαναν είναι ταξινομημένα τυπικά ως ενοικιαζόμενα δωμάτια και ως εκ τούτου δεν δικαιούνταν συμμετοχή στα προγράμματα αυτά³²⁹.

Άλλα κεφάλαια από ευρωπαϊκά προγράμματα επενδύθηκαν για την ανακατασκευή του δημόσιου χώρου, π.χ. πλακοστρώσεις καλντεριμιών, τοποθέτηση παραδοσιακών φωτιστικών κ.ά., αλλά και για τον εμπλουτισμό της κοινότητας με νέα

---

³²⁸ Από ορισμένους έχει εκφραστεί η άποψη ότι ο όρος «αναπαλαίωση» είναι αδόκιμος. Για παράδειγμα, στο λεξικό Μπαμπινιώτη επισημαίνεται ότι «ο όρος αναπαλαίωση θεωρείται από πολλούς ανεπιτυχής και αντιφατικός, επειδή συνδυάζει την έννοια του “(εκ) νέου” (ανα-) με το “παλαιός”» και προτείνει την αντικατάστασή του από τον όρο «αποκατάσταση» (Μπαμπινιώτης, 1998:166). Στην περίπτωση της Δημητσάνας ο όρος «αναπαλαίωση» εκφράζει με ενάργεια την πρόθεση όλων όσων εμπλέκονται στη διαδικασία της «αποκατάστασης» (ιδιοκτήτες ακινήτων, δημόσιοι φορείς αρμόδιοι για τα ζητήματα της διαχείρισης της Δημητσάνας ως χώρου, ειδικοί αρχιτέκτονες, διακοσμητές, δημοσιογράφοι του τουρισμού, ομάδες πολιτών) να ανακαινίσουν τα κτήρια αξιοποιώντας τα στοιχεία της παράδοσης με τρόπο δημιουργικό και όχι παθητικό, απομιμητικό. Κατά συνέπεια, η νοηματική αντίφαση που επισημαίνεται από τον Μπαμπινιώτη δεν συνιστά ακυριολοξία, αλλά ενσωματώνει ακριβώς μian αντίφαση καθ’ εαυτήν.

³²⁹ Παρά το γεγονός ότι τα καταλύματα στην πλειονότητά τους παρουσιάζονται ως παραδοσιακοί ξενώνες, τυπικά δεν έχουν το δικαίωμα να κάνουν κάτι τέτοιο, καθώς πολλές από αυτές τις επιχειρήσεις ανήκουν στην κατηγορία των ενοικιαζόμενων δωματίων. Οι παραδοσιακοί ξενώνες αδειοδοτούνται από το ξενοδοχειακό επιμελητήριο, ενώ τα ενοικιαζόμενα δωμάτια αδειοδοτούνται από τον ΕΟΤ και την αστυνομία. Ο ιδιοκτήτης καταλύματος που διαθέτει μέχρι εφτά ενοικιαζόμενα δωμάτια δεν είναι υποχρεωμένος να τηρεί λογιστικά βιβλία, γεγονός που αποτελεί ένα σημαντικό κίνητρο προκειμένου ο επιχειρηματίας να καταχωρήσει την επιχείρησή του στην κατηγορία των ενοικιαζόμενων δωματίων. Από την άλλη πλευρά, τα ενοικιαζόμενα δωμάτια δεν επιχορηγούνται από τα ευρωπαϊκά προγράμματα ενίσχυσης της υπαίθρου, ενώ είναι υποχρεωμένα να φέρουν το όνομα του ιδιοκτήτη τους ως επωνυμία, γεγονός που δεν συμβάλλει στην προώθησή τους στην τουριστική αγορά. Παρ’ όλα αυτά, η πλειονότητα των καταλυμάτων επιλέγουν να παρουσιάζονται ανεξάρτητα από το πώς είναι τυπικά καταχωρημένα, ως «παραδοσιακοί ξενώνες», και όχι ως ενοικιαζόμενα δωμάτια. Το γεγονός αυτό συχνά κατακρίνεται από τους ιδιοκτήτες των πιστοποιημένων ξενώνων. Ωστόσο, εκείνο που όλοι συμφωνούν ότι έχει σημασία δεν είναι η συμμόρφωση με τη μία ή την άλλη επίσημη κατηγορία, αλλά η επιτυχημένη ή όχι αφομοίωση καλαισθητικών προτύπων που πρέπει να έχει ένας ξενώνας, ώστε να είναι «αυθεντικά παραδοσιακός» και όχι «ψεύτικος». Και αυτό εξαρτάται από την εξοικείωση του ιδιοκτήτη ή του ειδικού (αρχιτέκτονα, διακοσμητή κ.ά.) με τη χρήση αντικειμένων, την εκδίπλωση πρακτικών και τη δαισθητική του ικανότητα να ξεχωρίζει το «αυθεντικό» από το «ψεύτικο» δημιουργώντας έτσι μια ατμόσφαιρα που να ταιριάζει σε αυτό που θεωρείται «αυθεντική δημητσανίτικη φιλοξενία» παρέχοντας ό,τι αναμένει ο ταξιδιώτης από έναν ορεινό ξενώνα.

κτήρια, όπως το σύγχρονο συνεδριακό κέντρο που ανήγειρε η Αδελφότητα πολύ πρόσφατα, κ.ά. Ένα εργαστήριο παρασκευής τοπικών παραδοσιακών γλυκισμάτων και ένα μικρό εργαστήριο αγιογραφίας –που πλέον δεν λειτουργεί– υπήρξαν επίσης μέρος της υλοποίησης των πολιτικών αυτών στη Δημητσάνα.

Η Δημητσάνα σήμερα μοιάζει όλο και περισσότερο με σκηνικό για δραστηριότητες ψυχαγωγικού και πολιτισμικού χαρακτήρα σαν και αυτό που περιέγραψε ο Λεωνίδας Λουλούδης (2003) πριν από λίγα χρόνια σε άρθρο του στο περιοδικό *Γεωγραφίες*. Σε τόπο όπου μπορεί κανείς να βιώσει την εμπειρία της ζωής κοντά στην «παρθένα φύση», να περπατήσει στα μονοπάτια που κάποτε χρησιμοποιούνταν για την επικοινωνία της Δημητσάνας με τα γύρω χωριά, το Παλαιοχώρι, τη Στεμνίτσα, τη Ζάτουνα φτάνοντας μέχρι τα μοναστήρια στη χαράδρα του Λούσιου ή και ακόμα μακρύτερα. Επίσης, οι τουρίστες του Σαββατοκύριακου έχουν την ευκαιρία να κάνουν ράφτιγκ και άλλες υπαίθριες δραστηριότητες, να δοκιμάσουν την «τοπική κουζίνα», να βιώσουν με όλες τους τις αισθήσεις την «τοπική ταυτότητα και πολιτισμό», έναν εναλλακτικό τρόπο κατοίκησης, που παρουσιάζεται πιο ανθρώπινος, πιο παραδοσιακός και πιο φυσικός, με μια λέξη πιο αυθεντικός³³⁰.

Στη μελέτη του τουρισμού συνήθως η αναζήτηση της αυθεντικότητας θεωρείται απότοκο του σύγχρονου τρόπου ζωής που δημιουργεί συνθήκες αλλοτρίωσης και αστάθειας. Ο κατακερματισμός του προσωπικού βίου και των ταυτοτήτων θεωρείται ότι έχει ως αποτέλεσμα την αναζήτηση της αυθεντικότητας στο πεδίο του τουρισμού (Mac Cannel, 1999, 2001· Wang 1999, 2000). Η μοντέρνα κοινωνία, ο μετα-βιομηχανικός

---

³³⁰ Καμιά μορφή τουρισμού δεν απορρίπτει την έννοια της εναλλακτικότητας, έστω και σε ελεγχόμενες δόσεις. Έτσι, ο εναλλακτικός τουρισμός, όπως επισημαίνει ο Suvantola (2002: 109, 265), δεν είναι η μόνη μορφή τουρισμού που μιλάει για αυθεντικότητα, υποτίθεται όμως ότι το κάνει πιο αξιόπιστα. Η «αναπτυξιακή προοπτική», βασισμένη στις ποικίλες μορφές μιας τουριστικής εναλλακτικότητας, προκύπτει σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία, στα τέλη της δεκαετίας του '80, όταν ευνοείται η ανάδειξη των ορεινών τόπων ως προϊόντων που μπορεί κανείς να τα καταναλώσει, στο πλαίσιο ενός νέου τρόπου αντίληψης του ελεύθερου χρόνου, του πολιτισμού και των σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους και με το φυσικό περιβάλλον (Τσάρτας, 2005). Η σχεδόν πλήρης ταύτιση στην περίπτωση της Ελλάδας του εναλλακτικού τουρισμού με τις ορεινές περιοχές σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την ανάδειξη μιας κυρίαρχης εικόνας του ελληνισμού ως αιγαιακού τόπου, και τη σταδιακή διάχυση μιας (παρα)θαλάσσιας εικόνας της Ελλάδας διαδεδομένης από τον μαζικό βιομηχανοποιημένο τουρισμό (για έναν ορισμό του οικοτουρισμού ως αντίστιξη στον μαζικό τουρισμό των παραθαλάσσιων περιοχών βλ. A. Russell [2007]). Στη μελέτη αυτή χρησιμοποιείται ο όρος «εναλλακτικός» τουρισμός και τα παράγωγά του, μολονότι τόσο η διαμόρφωση π.χ. των καταλυμάτων όσο και η τουριστική εμπειρία όσων επισκέπτονται τη Δημητσάνα, συχνά δεν ανταποκρίνεται σε καμιά «καθαρή» κατηγορία των διάφορων μορφών αυτού του είδους τουρισμού, όπως αυτά ορίζονται τόσο από τους φορείς που ασχολούνται με τον τουρισμό, τον ΕΟΤ π.χ., όσο και από τους ακαδημαϊκούς μελετητές του τουρισμού.

πολιτισμός και ο αστικός χώρος εγγράφονται στο σκέλος του μη αυθεντικού, ενώ οι τοπικές κοινωνίες, οι προβιομηχανικοί πολιτισμοί και οι εντόπιοι πληθυσμοί συγκροτούν τον αντίθετο πόλο, εκείνον της αυθεντικότητας.

Στην εργασία αυτή η έννοια της αυθεντικότητας δεν αντιμετωπίζεται ως κάτι που αποδίδεται σε αντικείμενα ή τύπους από την ίδια τους τη φύση, ως ένα εγγενές χαρακτηριστικό τους. Αντιθέτως, προσεγγίζουμε την έννοια της αυθεντικότητας ως μια εμπειρία που συγκροτείται μέσω της πράξης των δρώντων υποκειμένων και μάλιστα σε πεδία, όπως αυτό του εναλλακτικού τουρισμού, όπου συναντώνται οι εμπειρίες, οι γεωγραφικές φαντασίες και οι καλαισθητικές κρίσεις τόσο των «ντόπιων» όσο και των τουριστών. Μια κριτική λαογραφία δεν πρέπει να περιορίζεται καθόλου στην εξέταση της χρήσης των «αυθεντικών μορφών», ενδιαφερόμενη κατά πόσο δηλαδή οι «αυθεντικές» μορφές –π.χ. στην αρχιτεκτονική– χρησιμοποιούνται με τρόπο «μη αυθεντικό» στον τουρισμό. Κάτι τέτοιο θα ενείχε τον κίνδυνο για τον λαογράφο να εμπλακεί σε μια συζήτηση για το «πραγματικό νόημα» εννοιών, όπως αυθεντικότητα και παράδοση, αντί να τις προσεγγίσει κριτικά³³¹.

Παρά το γεγονός ότι ο τουρισμός ήρθε σε μια περίοδο που πλέον η αγροτική οικονομία της κοινότητας είχε ήδη δεχθεί καίρια πλήγματα, οι πολιτικές αυτές εδραίωσαν την ταχύρυθμη μετάβαση της Δημητσάνας σε αυτό που οι Boyle και Halfacree (2007: 6-7) ονομάζουν «μετα-παραγωγιστική ύπαιθρο»³³² και οι Lash και Urry

---

³³¹ Στις περιπτώσεις όπου η αυθεντικότητα και η πολιτιστική παράδοση αναδεικνύονται σε κύρια στοιχεία του τουριστικού προϊόντος προκύπτουν διάφορα ζητήματα που αφορούν τις χρήσεις της λαογραφικής γνώσης. Πόσο ο λαογράφος έχει τη δυνατότητα ή πολύ περισσότερο το δικαίωμα να αναλάβει καθήκοντα συμβούλου ανάπτυξης ή «ειδικού της παράδοσης»; Κατά πόσο κάτι τέτοιο μπορεί να αμβλύνει την κριτική του οξυδέρκεια και την αναστοχαστικότητά του; Από την άλλη πλευρά όμως πώς μπορεί να αρνηθεί τη δυνατότητα επικοινωνίας με μια τοπική κοινωνία για ζητήματα μνήμης, πολιτιστικής ταυτότητας και χρήσης της παράδοσης, έστω και αν αποδίδεται στον λαογράφο ένας ρόλος που ο ίδιος δεν θέλει ή δεν μπορεί να αναλάβει; Παράλληλα, δεν είναι λίγες οι φορές που λαογράφος καλείται να συμμετάσχει σε συναντήσεις και συνέδρια με θέμα την τοπική ανάπτυξη (για δύο περιπτώσεις «αναπτυξιακών συνεδρίων» στη Γορτυνία με την παρουσία λαογράφων βλ. π.χ. *Φωνή της Γορτυνίας*, Αύγουστος 1988· *Φωνή της Γορτυνίας*, Αύγουστος 2004).

³³² Συνδέουν το όρο με ευρύτερες ανακατατάξεις στην παγκόσμια οικονομία η οποία σχετίζεται με την υποχώρηση της εποχής του παραγωγισμού (productivist era), που την τοποθετούν μέχρι το 1970 και τη συνδέουν με την προσήλωση στην αύξηση της παραγωγής σε όλους τους τομείς της καπιταλιστικής οικονομίας, και την ανάδυση μια νέας εποχής μετα-παραγωγικής. Η εποχή αυτή συνδέεται, όσον αφορά τον αγροτικό χώρο, με την κατάρρευση των τοπικών αγροτικών δομών και την ενσωμάτωση της παραγωγής σε παγκοσμιοποιημένες δομές, με την ανάδυση οικολογικών ευαισθησιών και με την πολυλειτουργικότητα, την οποία συνδέουν με την εμπλοκή των αγροτών σε οικονομικές δραστηριότητες ξένες μέχρι τότε προς το επάγγελμα του αγρότη, όπως η παροχή τουριστικών υπηρεσιών.

(1994) «μετα-αγροτικότητα»³³³. Αν λάβουμε υπόψη όμως ότι απώτερος στόχος των ευρωπαϊκών πολιτικών ήταν η προστασία του αγροτικού χώρου ως πολιτισμικού κεφαλαίου (παραδόσεις, τρόποι ζωής, τοπία, επαγγέλματα, τοπικά προϊόντα κτλ.) μέσω της ενίσχυσης του αγροτικού εισοδήματος με εξωγεωργικές απασχολήσεις, είναι για πολλούς λόγους συζητήσιμο κατά πόσο επιτεύχθηκε ο στόχος, καθώς σε καμία περίπτωση δεν ενισχύθηκε ή πολύ περισσότερο δεν αναδημιουργήθηκε εκ νέου η αγροτική παραγωγή. Αντί να ενισχυθεί το εισόδημα όσων ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ενισχύθηκε η στροφή τους στις οικοδομικές εργασίες.

Από τα προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στον τομέα του εναλλακτικού τουρισμού, κυρίως όσον αφορά την κατασκευή ξενώνων, επωφελήθηκαν είτε Δημητσανίτες της Αθήνας, που είχαν ήδη μια πετυχημένη επαγγελματική καριέρα και κυρίως ήταν κάτοχοι τόσο των απαιτούμενων οικονομικών κεφαλαίων³³⁴ όσο, και ίσως κυρίως, του «συμβολικού κεφαλαίου» που τους επιτρέπει να αποτελούν ισότιμο συνομιλητή με την κρατική γραφειοκρατία και τους θεσμούς που κατέχουν τις «τεχνικές της ανάπτυξης» (μελετητικά γραφεία, αναπτυξιακές εταιρείες κ.ά). Βέβαια, καταλύματα ή εστιατόρια δημιούργησαν και μερικοί επαγγελματίες ή δημόσιοι υπάλληλοι της Δημητσάνας, που ανακάλυψαν στον τουρισμό μια επιπλέον προσοδοφόρα οικονομική δραστηριότητα, κανείς όμως από τους κτηνοτρόφους ή τους κατ' επάγγελμα αγρότες, στους οποίους υποτίθεται πως απευθύνονταν τα προγράμματα. Από τα δεκαοκτώ καταλύματα που λειτουργούν στη Δημητσάνα, τα εννιά ανήκουν σε Δημητσανίτες που έζησαν στην Αθήνα, σε άλλες πόλεις ή και στο εξωτερικό και επέστρεψαν στο χωριό ή μοιράζουν τον χρόνο τους μεταξύ Δημητσάνας και αστικού κέντρου, τρόπος κατοίκησης που διευκολύνεται από τους νέους δρόμους που συνέδεσαν τη Δημητσάνα με την Αθήνα και την Τρίπολη τα τελευταία είκοσι χρόνια. Επτά από τους υπόλοιπους ανήκουν σε εμπόρους ή δημόσιους υπαλλήλους της Δημητσάνας, ενώ δύο ανήκουν σε επιχειρηματίες που επένδυσαν στη

³³³ Βλ. επίσ., Halfacree (1998)· Ilbery & Bowler (1998)· Woods (2011: 120-127).

³³⁴ Οι επιχορηγήσεις συνήθως δεν κάλυπταν περισσότερο από το 30 με 40% της δαπάνης για έναν ξενώνα. Το υπόλοιπο ποσό επιβάρυνε τον επιχειρηματία. Τα πολύ μικρά ποσά που διατέθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος σε όλες τις φάσεις, αποτέλεσαν ένα από τα βασικά στοιχεία κριτικής όσον αφορά τη σημασία των προγραμμάτων αυτών στο πλαίσιο των συνολικών ευρωπαϊκών πολιτικών (Ray, ό.π.: 165-6).

Δημητσάνα, χωρίς μέχρι τότε να είχαν καμιά σχέση με το χωριό (για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των στοιχείων αυτών, βλ. πίν. 8)³³⁵.

Ο όρος «μετα-παραγωγι(στι)κή ύπαιθρος»³³⁶ (post-productivist countryside), όπως χρησιμοποιείται κυρίως από τη γεωγραφία και την αγροτική κοινωνιολογία, υποδηλώνει μια σειρά ευρωπαϊκών πολιτικών που στοχεύουν στην απόρριψη του «έθους του παραγωγισμού» (Λουλούδης, 2003: 41), την έμφαση στην εκτατική –και όχι την εντατική– γεωργία, στην απόδοση πρωτεύουσας σημασίας στο αγροτικό τοπίο ως κοινή αισθητική κληρονομιά και στον εμπλουτισμό του αγροτικού εισοδήματος από πηγές που συνδέονται με την παροχή υπηρεσιών, κυρίως εναλλακτικές δραστηριότητες υπαίθρου.

Οι νέες πολιτισμικές αναγνώσεις του αγροτικού χώρου, όπως αντικατοπτρίζονται στις αλλαγές στην Κοινή Αγροτική Πολιτική μετά το 1992 και στα ευρωπαϊκά προγράμματα που εφαρμόστηκαν προκειμένου να ενισχυθεί η πολυλειτουργικότητα της γεωργίας βρήκαν πολύ πρόσφορο έδαφος στο σύνολο των χωρών του νότου και φυσικά στην Ελλάδα. Ο λόγος, όπως επισημαίνει ο Λουλούδης (ό.π.: 43), ήταν ότι θεωρήθηκε πως αποτελούν μια ιδανική προοπτική για την αναζωογόνηση του συνόλου του ελληνικού ορεινού αγροτικού χώρου (το 61% της Χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Γης), ο οποίος μετά την ένταξη στην ΕΟΚ συνέχισε να παραμένει στο περιθώριο, «λόγω της μονομερούς επιδοματικής ενίσχυσης της εντατικής γεωργίας στα πεδινά» (Λουλούδης, ό.π.). Το γεγονός ότι οι χωρικοί μετασηματισμοί και οι αναπαραστάσεις της Δημητσάνας συνδέονται άμεσα με τις πολιτικές αυτές επιτρέπει τη χρήση του όρου «μετα-παραγωγι(στι)κή» και για την περίπτωση της. Εξάλλου, ο όρος δεν

---

³³⁵ Εκείνο που μας ενδιαφέρει δεν είναι να μελετήσουμε τις αναπτυξιακές πολιτικές αυτές καθ' εαυτές. Από τη σκοπιά της λαογραφίας και των ευρύτερων ανθρωπολογικών προσεγγίσεων του χώρου είναι πολύ πιο σημαντικό να εξετάσουμε τα απρόβλεπτα και ανεπίσημα αποτελέσματα που επιφέρουν οι πολιτικές και τα προγράμματα ανάπτυξης, συχνά σε πείσμα ή εν αγνοία των διακηρύξεων και των πολιτικών στοχεύσεων. Πώς, για παράδειγμα, οι εργαλειακές χρήσεις της παράδοσης και της αυθεντικότητας του αγροτικού χώρου που προωθούνται μέσω των αναπτυξιακών πολιτικών, ευρωπαϊκών και εθνικών, για την ανάπτυξη της υπαίθρου αποκτούν σάρκα και οστά στο επίπεδο της καθημερινότητας, πώς γίνονται δεκτές, απορρίπτονται ή μεθερμηνεύονται από όσους συνιστούν την «τοπική κοινωνία», αλλά και πώς οι πολιτικές αυτές αλλάζουν το νόημα της τοπικότητας και δημιουργούν νέες μορφές ένταξης σε αυτήν.

³³⁶ Οι Βλάχος & Λουλούδης (2009) προτιμούν τον όρο «μεταπαραγωγική», ο οποίος περιγράφει πιστότερα την πραγματικότητα της αγροτικής παραγωγής στη Δημητσάνα: η έννοια του «παραγωγισμού», της τάσης μεγιστοποίησης της αγροτικής παραγωγής, κάθε άλλο παρά ανταποκρινόταν στην παραδοσιακή αγροτική οικονομία της Δημητσάνας με τις κυριολεκτικά μικροσκοπικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις και την προσαρμοσμένη στις ανάγκες αυτοσυντήρησης του νοικοκυριού αγροτική εργασία, που περιγράψαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

χρησιμοποιείται υπονοώντας ότι συνιστά μια εξελικτική φάση της τοπικής ιστορίας, φάση που ακολούθησε μια προγενέστερη «παραγωγιστική».

Πολλοί από τους χωρικούς μετασχηματισμούς και τις ποικίλες αλλαγές που διαπιστώνει κανείς στη Δημητσάνα σχετίζονται με μεταβάσεις ευρωπαϊκές ή και παγκόσμιες, οι οποίες επηρεάζουν καθοριστικά ακόμα και ό,τι εκ πρώτης όψεως μοιάζει μικρής σημασίας γεγονός, που μόλις και μετά βίας αποκτά το όποιο νόημα στο μικροεπίπεδο. Ο τρόπος που η ανθρωπολογία προσέγγιζε τους τόπους ως απομονωμένες και αυτοτελείς χωρικές ενότητες έχει δεχτεί σφοδρή κριτική. Όπως επισημαίνεται (Gupta, 2003:321· Gupta & Ferguson, 1999), είναι πολύ δύσκολο να μελετήσει η ανθρωπολογία τους τόπους, χωρίς να λάβει υπόψη την επίδραση που ασκούν ακόμα και στην πιο μικρή κοινότητα εξελίξεις που σημειώνονται σε παγκόσμια κλίμακα. Παράλληλα, όπως επισημαίνει ο Appadurai (1996β: 338-9), οι τρόποι που κατασκευάζονται τουριστικοί προορισμοί από την παγκόσμια βιομηχανία, αποτελεί ένα από τα θέματα που μόλις πρόσφατα άρχισε να απασχολεί την εθνογραφική έρευνα ειδικά από την οπτική γωνία της παραγωγής και αναπαραγωγής των διάφορων μορφών της τοπικότητας. Και είναι ακριβώς αυτές οι διάφορες μορφές της τοπικότητας που παραδόξως αντλούν νόημα από σύμβολα και αναπαραστάσεις που διακινούνται σε παγκόσμιο επίπεδο (Evans & Spaul, 2003: 208· Cater & Smith, 2003: 196).

Όπως επισημαίνει ο Burgel (2008: 79), διερωτώμενος αν έχει νόημα η μελέτη των αγροτικών κοινοτήτων σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο, «οι ερευνητές αντιμετωπίζουν μια ενιαία κοινωνία και έναν ενιαίο περιβάλλοντα χώρο, που πρέπει να προσπαθήσουν να ερμηνεύσουν με ενιαίο τρόπο». Πλέον οι αγροτικές κοινότητες και εν γένει οι τοπικότητες εγγράφονται σε δίκτυα αλληλοσύνδεσης που εκτείνονται σε διάφορες κλίμακες διευκολύνοντας τη ροή ανθρώπων, αναπαραστάσεων, αντικειμένων και κεφαλαίων (Woods, 2007). Η Δημητσάνα αποτελεί έναν από τους κόμβους σε μερικά τέτοια δίκτυα, π.χ. στο ευρωπαϊκό δίκτυο των «λιγότερο ευνοημένων περιοχών (χάρτ. 5) που αποτελούν εδώ και πολλά χρόνια αντικείμενο αναπτυξιακών πολιτικών του αγροτικού χώρου³³⁷. Από τα δίκτυα αυτά η Δημητσάνα αντλεί χρηματικά κεφάλαια και –

---

³³⁷ Στον χάρτη 5, που έχει εκδοθεί από το γραφείο οργάνωσης του LEADER-AEIDL, σημειώνονται οι Αναπτυξιακά καθυστερημένες περιφέρειες, οι Ευαίσθητες αγροτικές περιοχές καθώς και οι περιοχές όπου αναπτύσσονται οι πρωτοβουλίες LEADER. Η Δημητσάνα εντάσσεται τόσο στην Αναπτυξιακά

ίσως σημαντικότερο– προσπορίζεται νοήματα, συμβολισμούς και αντλεί κύρος από μια «παγκόσμια ιεραρχία αξιών» (Herzfeld, 2004:2), όπως η παράδοση και η τοπικότητα, που την κάνουν ορεινό τουριστικό προορισμό με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά αναγνωρίσιμα ακόμα και σε όσους δεν την έχουν επισκεφτεί ποτέ (Woods, 2007: 500-1).

2. Η αγροτική κοινότητα, ο τουρισμός και η λαογραφία

Η λαογραφία έχει από καιρό διατυπώσει την άποψη ότι ο τουρισμός συνιστά μια από τις σημαντικότερες αιτίες κοινωνικής αλλαγής, αν όχι η σημαντικότερη, της ελληνικής υπαίθρου. Ήδη ο Λουκάτος κάνει σχετικές αναφορές (Λουκάτος, 2003: 125) και μάλιστα σημειώνει την ιδιαίτερη φύση του εσωτερικού τουρισμού, καθώς επισημαίνει την κλίση των Ελλήνων να έλκονται από τα πανηγύρια και τα τοπία της χώρας τους σε αντίθεση με τους ξένους τουρίστες που ενδιαφέρονται περισσότερο για τις αρχαιότητες³³⁸. Το ζήτημα της εξέτασης του τουρισμού από λαογραφική άποψη θέτει εκ νέου ο Μερακλής, κυρίως με αφορμή το ζήτημα του φολκλορισμού (Μερακλής, 1989: 109-123). Οι διάσπαρτες αναφορές στις αλλαγές που προκαλεί στις τοπικές κοινωνίες (π.χ. Μερακλής, 1987· Βαρβούνης, 1996) είναι μάλλον παρεμπίπτουσες ή αφορούν τις επιπτώσεις του τουρισμού σε διάφορες επιμέρους όψεις των τοπικών πολιτισμών.

Για την πρόσφατη ανάπτυξη του τουρισμού στον αγροτικό χώρο, ειδικά τον ορεινό, στο πλαίσιο των εξελίξεων που περιγράψαμε αδρομερώς, οι εθνογραφικές μελέτες του ελληνικού χώρου από τη μεριά της λαογραφίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας είναι περιορισμένες. Ουσιαστικά πρόκειται για τις μελέτες της Δέλτσου (1995· 2000· 2006) σχετικά με τη συγκρότηση του αγροτουρισμού και την κοινωνική κατασκευή της αγροτικότητας, καθώς και η μελέτη του Β. Νιτσιάκου για την Αρίστη

καθυστερημένη περιφέρεια της Πελοποννήσου, ενώ εντάσσεται και στην περιοχή LEADER που φέρει τον κωδικό EL20.

³³⁸ Η διάκριση αυτή μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού τουρισμού είναι από πολλές απόψεις ενδιαφέρουσα, καθώς οι επισημάνσεις του Λουκάτου μπορούν να αναγνωστούν παράλληλα με τη θεωρία του Herzfeld για τον θεμελιώδη διπολισμό Ελληνισμού/Ρωμιοσύνης που διαπερνάει κάθε έκφανση του ελληνικού πολιτισμού και της εθνικής ταυτότητας. Αν ο διπολισμός δεν είναι ένα κατ' ανάγκην γενικευτικό ευριστικό (heuristic) μοντέλο, αλλά μια ερμηνεύουσα δομή, σε ποιον πόλο πρέπει να καταταχθούν οι φαντασιακές γεωγραφίες και οι ποικίλοι λόγοι που παράγουν για τη Δημητσάνα, αλλά και τους άλλους ορεινούς εναλλακτικούς τουριστικούς προορισμούς; Στο ερώτημα αυτό και στη συσχέτιση των δύο μορφών τουρισμού με το δίπολο του Herzfeld θα επανέρθουμε αργότερα.

Ζαγορίου (την οποία συγκρίνει με το Μπουλιάρατι στην Αλβανία), όπου ο ορεινός και εναλλακτικός τουρισμός επιφέρει μια σειρά από μετασηματισμούς στον χώρο της κοινότητας καθώς και στις αντιλήψεις των ανθρώπων για τη φύση (Νιτσιάκος, 2003)³³⁹. Στην ίδια εργασία του ο Νιτσιάκος επισημαίνει ότι είναι ανάγκη η λαογραφία να στραφεί στη μελέτη της κοινωνικής μεταβολής στον αγροτικό χώρο, η οποία εκπορεύεται από την ενσωμάτωση των αγροτικών κοινοτήτων όχι μόνο στο εθνικό, αλλά και στο παγκόσμιο σύστημα (ό.π.:17-8). Συγκεκριμένα λέει:

Ο αγροτικός χώρος [...] και ο παραδοσιακός πολιτισμός [...] δεν είναι δυνατό να προσεγγίζονται σήμερα παρά μέσα από την οπτική της κοινωνικής μεταβολής, που είναι προϊόν του εκσυγχρονισμού. Οι τοπικές κοινωνίες και τα τοπικά πολιτισμικά συστήματα με την προϊούσα ενσωμάτωση τους στο ευρύτερο εθνικό και παγκόσμιο σύστημα βιώνουν τόσο ριζικές δομικές αλλαγές, ώστε οι παλιές στατικές και αϊστορικές προσεγγίσεις εκ των πραγμάτων να τίθενται στο περιθώριο.

Το κενό στη μελέτη του τουρισμού από τη μεριά της λαογραφίας επισημαίνει και ο Πούχνερ (2011: 316) συναρτώντας το μάλιστα και αυτός με την ανάγκη της ελληνικής λαογραφίας να ανανεώσει τη μεθοδολογική της σκευή προκειμένου να συλλάβει, όπως λέει, τη «μεικτή, ρευστή και συνεχώς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα» (ό.π.). Ως παραδείγματα, μάλιστα, της μεταβαλλόμενης πραγματικότητας στο πεδίο του τουρισμού που στοιχειοθετεί την ανάγκη προσαρμογής των επιτόπιων ερευνών της λαογραφίας, ο Πούχνερ (ό.π.) αναφέρει:

[...] τη χρήση του λαϊκού πολιτισμού, της φύσης και του παρελθόντος (αρχαιότητες, θάλασσα, σπηλιές, οικολογικό περιβάλλον, μοναστήρια, μονοπάτια, εναλλακτικές δραστηριότητες, soft tourism, adventure tourism, τουριστικοί οδηγοί, λαογραφικές εκδηλώσεις, λαογραφικά μουσεία, εύρεση ατραξιόν κ.λπ.) τη σκηνοθεσία της ιδιαιτερότητας του τοπικού στοιχείου (σπεσιαλιτέ, τοπικά προϊόντα, souvenirs κ.λπ.), την επίδραση και τη χρήση των MME [...] το Marketing της τοπικής αυτοσυνείδησης και

---

³³⁹ Πολύ χρήσιμες για το θέμα είναι και οι μελέτες του Herzfeld για την παλιά πόλη του Ρεθύμνου (Herzfeld, 1993), καθώς και της Green για την περιοχή του Πωγωνίου στην Ήπειρο (Green, 2005).

υπερηφάνειας στο Internet (σχεδόν κάθε χωριό έχει το δικό του site) [...]» (Πούχγερ, ό.π.)³⁴⁰.

Οι απόψεις του Νιτσιάκου και του Πούχγερ συναντώνται με την κριτική που διατυπώνει η Δέλτσου (2006:1) στη διχοτόμηση του αστικού και του αγροτικού χώρου μέσω της οποίας συνήθως προσεγγίζεται ο εναλλακτικός τουρισμός και στην εκ μέρους της απόπειρα να διατυπωθούν προτάσεις που να συσχετίζουν τις νέες όψεις της αγροτικότητας και των αναπαραστάσεων της με ευρύτερες πολιτισμικές μεταβολές (π.χ. τις νέες μορφές κατοίκησης της υπαίθρου). Συναντώνται, επίσης, με την επισήμανση του Οικονόμου (2008: 21) για την άγνοια της κοινωνικής ανθρωπολογίας όσον αφορά την «επιρροή της πόλης στη διαμόρφωση των πολιτισμικών προτύπων και του αγροτικού χώρου» (έμφ. στο πρωτ.). Κατά συνέπεια, είναι ευρύτερο το αίτημα για τη διατύπωση θεωρητικών πλαισίων και ερωτημάτων που να προσεγγίζουν τους μετασχηματισμούς του αγροτικού χώρου υπό το φως της ενσωμάτωσής του όχι μόνο στο εθνικό αλλά και στο παγκόσμιο σύστημα³⁴¹ και να υπερβαίνουν τη σχηματική διχοτόμηση μεταξύ αστικού και αγροτικού κόσμου. Για παράδειγμα, ο εικονικός χώρος του διαδικτύου, πολύ σημαντικός όχι μόνο για τη συγκρότηση των αναπαραστάσεων της αγροτικότητας αλλά και για τη διαμόρφωση των υλικών χωρικών σχέσεων, οι νέες μορφές κατοίκησης της υπαίθρου, αλλά και η νέα παγκοσμίου κύρους αξία της τοπικότητας πώς μπορούν να ταξινομηθούν είτε στο αστικό είτε στο αγροτικό, χωρίς κάτι τέτοιο να συνιστά υπεραπλούστευση;

Προκειμένου να γίνει αντιληπτή η νέα πραγματικότητα δεν αρκεί, για παράδειγμα, να ανατρέξει κανείς στη θεωρία για τον φολκλορισμό, όπως διατυπώθηκε από τον Λουκάτο (2003: 125-133) ή τον Μερακλή (1989: 109-123), μολονότι ορισμένες όψεις των πολιτισμικών αναπαραστάσεων της Δημητσάνας σχετίζονται και με τον

---

³⁴⁰ Στην ανάγκη η λαογραφία να στραφεί στη μελέτη της πολιτισμικής αλλαγής είχε επισημάνει ο Πούχγερ και παλιότερα (2009:35). Αξίζει να αναφέρουμε τα λόγια του: «[...] αυτό μας οδηγεί και στον δεύτερο δρόμο προσανατολισμού, που ανοίγεται στο μέλλον, και είναι η μελέτη της σύγχρονης μεταβολής του πολιτισμού στη χώρα μας και των αντιστάσεων σε αυτήν, στην Ελλάδα ως χώρα κατ' εξοχήν τουριστική [...]».

³⁴¹ Σε παρόμοιες επισημάνσεις όσον αφορά την ανάγκη στροφής της κοινωνικής ανθρωπολογίας στο υπερτοπικό προβαίνει και η Μπακαλάκη. Μάλιστα ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι συσχετίζει την ανάγκη αυτή, τόσο με την ίδια την πραγματικότητα των τόπων που μελετούν οι ανθρωπολόγοι, όσο και με την απειλητική επέκταση των πολιτισμικών σπουδών (cultural studies), που δείχνουν προτίμηση στη μελέτη του πολιτισμού σε πλανητική κλίμακα.

φολκλωρισμό ως φαινόμενο³⁴². Ένας από τους λόγους, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι ότι η νέα αισθητικοποιημένη αντίληψη για το περιεχόμενο της ορεινότητας, όπως αποτυπώνεται, για παράδειγμα, στις διακοσμητικές τάσεις των ορεινών ενδιαυμάτων, αποκτά νόημα ως ενσυνείδητη κριτική άρνηση του φολκλόρ του «ταγαριού και της κλίτσας». Από την άλλη μεριά όμως, η Δημητσάνα δεν συνιστά σε καμία περίπτωση ούτε ένα είδος «παιχνιδότοπου», μια Ντίσνεϊλαντ, σαν και αυτές που ο Baudrillard κατατάσσει στις «τεχνητές προσομοιώσεις» (Baudrillard, 1988: 180) ούτε και μια μουσειακή ιστορική αναπαράσταση, μια κατασκευή, όπως αυτή του ιστορικού πάρκου Colonial Williamsburg στις ΗΠΑ (Gable και Handler, 2003).

Το κεφάλαιο που ακολουθεί σκοπεύουμε να εξετάσουμε αφενός τους τρόπους με τους οποίους δομείται η ταυτότητα της Δημητσάνας ως ορεινού προορισμού, ο πολιτισμός του οποίου αξίζει να προστατευθεί και να βιωθεί στο πλαίσιο «αυθεντικών εμπειριών». Έτσι, θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας σε κείμενα, εικόνες και άλλες τεχνολογίες της εικονικότητας (χάρτες, πινακίδες, διαφημίσεις κ.ά.) με τις οποίες συγκροτούνται και, εξίσου σημαντικό, διαχέονται ευρέως οι νέες γεωγραφικές φαντασίες που προκύπτουν από τον αισθητικό αναστοχασμό (aesthetic reflexivity) της αγροτικότητας και της ορεινότητας, θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε ό,τι ο Πούχγερ περιέγραψε ως «επίδραση και χρήση των ΜΜΕ» και ως «Marketing της τοπικής αυτοσυνείδησης και υπερηφάνειας στο Internet». Παράλληλα, θα εξετάσουμε πώς τα νέα αυτά πολιτισμικά νοήματα δημιουργούν μια σειρά από μετασχηματισμούς στην ίδια τη Δημητσάνα ως χώρο: την ανάδειξη της θέας ως αισθητικού αγαθού, την προβολή του «παραδοσιακού» και «αυθεντικού» χαρακτήρα της Δημητσάνας μέσω της διαχείρισης του δημόσιου χώρου, τις προσαρμογές στους εσωτερικούς χώρους των σπιτιών προκειμένου να μετατραπούν σε παραδοσιακούς ξενώνες, τις διακοσμητικές επιλογές κ.ά.

Δεδομένου ότι η τοπικότητα, όπως επισημαίνει ο Νιτσιάκος (2010: 68), δεν πρέπει να θεωρείται ως κάτι δεδομένο, ως μια προϋπάρχουσα χωρική οντότητα που από τη φύση ανήκει σε ευρύτερα σύνολα ή κλίμακες, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται η χωρική ενότητα της Ορεινής Αρκαδίας, η οποία αποτελεί μια νέα εκδοχή γεωγραφικής φαντασίας το περιεχόμενο της οποίας

---

³⁴² Η αναβίωση του δρωμένου του μακαρονά την τελευταία Κυριακή της αποκριάς με ευθύνη του εμπορικού συλλόγου και κυρίως των ξενοδόχων είναι ένα τέτοιο παράδειγμα.

συγκροτείται στο πεδίο του εναλλακτικού τουρισμού. Στοιχείο και αυτό ενός βαθύτερου μετασχηματισμού του χώρου και των αναπαραστάσεών του, θα μας δώσει την ευκαιρία να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη συγκρότηση της μέσης κλίμακας σε συνθήκες ύστερης νεωτερικότητας.

3. Η διαμόρφωση της τοποφιλίας: εικονικές και κειμενικές αναπαραστάσεις της Δημητσάνας

Οι αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου, οπτικές, κειμενικές ή συνηθέστερα ένας συνδυασμός τους, συγκροτούν ένα πλαίσιο πολιτισμικών νοημάτων, συμβολισμών και ρητορικών, εντός του οποίου οι ορεινές περιοχές, όπως η Δημητσάνα, καθίστανται τουριστικοί προορισμοί και μάλιστα εναλλακτικοί. Αυτό που καλείται «βιοτεχνολογία της εικονικότητας»³⁴³, το σύνολο των αναπαραστάσεων μέσω των οποίων αποκτά υπόσταση ο πολιτισμικός τουρισμός, δεν είναι απλά ένα σύνολο ασύνδετων «εργαλειακών» εικόνων –φωτογραφιών, βίντεο, χαρτών, πινακίδων, συμβόλων και γλωσσικών δομών κάθε είδους (π.χ. κειμένων, όρων, λέξεων)– που αναπαριστούν τη Δημητσάνα και γενικά τους εναλλακτικούς προορισμούς για διαφημιστικούς ή άλλους λόγους, ούτε ένα άθροισμα τεχνικών και στρατηγικών που καθιστούν το μήνυμα εύληπτο και καταναλώσιμο³⁴⁴.

Είναι ένα πλαίσιο εντός του οποίου η Δημητσάνα αποκτά το νόημά της ως προορισμός, και μάλιστα εναλλακτικός. Για παράδειγμα: φωτογραφίες του τοπίου και του φυσικού περιβάλλοντος του χωριού, καθώς και των εσωτερικών χώρων των ξενώνων που συνοδεύουν τα δημοσιογραφικά κείμενα ή τις διαφημιστικές καταχωρήσεις, αναφορές στην ιστορία και τον πολιτισμό της Δημητσάνας γραμμένες για ταξιδιώτες, λίστες με ό,τι «πρέπει» να δει ή να κάνει ο ταξιδιώτης κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Δημητσάνα, χαρτογραφικές αποτυπώσεις της περιοχής, από τα πιο πρόχειρα

---

³⁴³ Τον όρο χρησιμοποιεί ο Κουτούπης (2009), προκειμένου να περιγράψει τις νέες εικόνες που δημιουργούνται και κυκλοφορούν στο πλαίσιο της διάδοσης του πολιτισμικού τουρισμού. Ο Arturo Escobar χρησιμοποιεί τον όρο για να δηλώσει τις τεχνολογίες που συνθέτουν μια νέα τάξη παραγωγής ζωής, σώματος και φύσης (στο Αθανασίου, 2004: 52).

³⁴⁴ Για τις τεχνικές και τις μεθόδους που επιστρατεύει το μάρκετινγκ προκειμένου να καταστήσει τους τόπους ευπώλητα προϊόντα στο πλαίσιο της τουριστικής αγοράς, βλ. ενδ. Snepenger κ.ά. (2007) Park, (2007) ·Murphy κ.ά (2007)· Wallace (2004) Bonn κ.ά. (2006).

σκαριφήματα μέχρι τους συμβατούς με τα συστήματα γεωγραφικών πληροφοριών χάρτες που προβάλλουν την περιοχή ως πολιτισμικό τοπίο, οδικές πινακίδες, δημόσιες αφηγήσεις και οπτικό υλικό από τις ταξιδιωτικές εμπειρίες των ίδιων των τουριστών που δημοσιεύονται στις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης στο διαδίκτυο, δημιουργούν τους όρους για τη διάδοση των καλαισθητικών κρίσεων που καθιστούν τη Δημητσάνα αξιοθέατη.

Τα έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα, κυρίως τα δεύτερα, λόγω των δυνατοτήτων που έχουν να απευθύνονται σε ευρύτατο κοινό, αναδεικνύονται σε πεδία στα οποία αρθρώνονται οι λόγοι αυτοί: μπορεί, για παράδειγμα, να είναι τα πολλά ταξιδιωτικά περιοδικά που κυκλοφορούν στην ελληνική και διεθνή αγορά καθώς και οι ταξιδιωτικές στήλες που βρίσκει κανείς στα έντυπα μεγάλης κυκλοφορίας, οι τηλεοπτικές εκπομπές περιήγησης και τα σίριαλ που διαδραματίζονται στην επαρχία και τον αγροτικό χώρο προβάλλοντας την αντιαστικοποίηση, τη φυγή από το αστικό κέντρο ως εναλλακτικό τρόπο κατοίκησης.

Οι δημοσιογράφοι του τουρισμού (εικ. 31), οι δημιουργοί των τηλεοπτικών σίριαλ και των διαφημίσεων, μια νέα εκδοχή εξερευνητών «αυθεντικών» τόπων και «καλά κρυμμένων μυστικών», διαμορφώνουν τις ηγεμονικές γεωγραφικές φαντασίες, που εντάσσονται στους συλλογικούς πολιτισμικούς κώδικες της νεοελληνικής κοινωνίας– γι' αυτό ακριβώς και τους αντιμετωπίζουμε ως «πολιτισμικούς διαμεσολαβητές»³⁴⁵ (Jones, 2003: 286). Τα μέσα ενημέρωσης κάθε είδους ανακλούν αλλά και διαμορφώνουν τρόπους ζωής (life-styles), υποδεικνύοντας εμπειρίες που «πρέπει να ζήσει κανείς». Ειδικά στις εικονοποιήσεις του χώρου που διαχέονται στις ολοένα και αυξανόμενες τηλεοπτικές εκπομπές περιπλάνησης και γνωριμίας «με τόπους

---

³⁴⁵ Τα όρια μεταξύ δημιουργού και καταναλωτή των αναπαραστάσεων, μεταξύ decoder και encoder, όπως λέει και ο Jansson αναφερόμενος στον πολιτισμό της εικόνας, είναι ρευστά, καθώς η κυκλοφορία εικόνων –η αναπαραγωγή τους δηλαδή– δημιουργεί εκτεταμένα κοινά πεδία διακειμενικότητας, καθώς οι αναπαραστάσεις ερμηνεύονται μέσω αναφορών σε άλλες αναπαραστάσεις (Tazim & Hyounggon, 2003). Οι αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου ως αισθητικοποιημένης κατηγορίας μέσω της εμπρόθετης και ενσώματης πράξης των δρώντων υποκειμένων είναι ένας από τους κώδικες που η ελληνική κοινωνία χρησιμοποιεί για να συνδιαλέγεται όσον αφορά τις σχέσεις του αστικού και του αγροτικού, τις χωρικές ταυτότητες, την παράδοση και τη φύση. Και ο κώδικας αυτός νοηματοδοτείται σε μεγάλο βαθμό μέσω του τουρισμού. Γιατί αν συμπεριλάβουμε τις κυρίαρχες χωρικές φαντασίες στην ηγεμονική «δομή της αίσθησης», δηλαδή στον «πολιτισμό», είναι εύλογο να υποστηρίξουμε ότι ο πολιτισμός αποκτά νόημα όλο και πιο πολύ μέσω των ποικίλων ερμηνειών του τουρισμού, που σε μεγάλο βαθμό εξαρτώνται από τους πολιτισμικούς διαμεσολαβητές (Tazim & Hyounggon, 2003).

και τους πολιτισμούς τους», αλλά και στα σίριαλ³⁴⁶ που διαδραματίζονται σε αγροτικές περιοχές ή σε επαρχιακές πόλεις, πολλές φορές με ήρωα τον μικροαστό αναχωρητή (συνήθως καλλιτέχνη ή επιστήμονα) που αφήνει πίσω του την πόλη για να επιστρέψει στο χωριό, αποκρυσταλλώνονται πολιτισμικά ρεύματα που διαπερνούν την ελληνική κοινωνία. Οι αναπαραστάσεις αυτές ενσωματώνουν ή και διαμορφώνουν τις γεωγραφικές φαντασίες, για τις σχέσεις μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, πόλης και επαρχίας, για την αγροτική κοινωνία, για την παράδοση και την αυθεντικότητα³⁴⁷.

Τέλος, ίσως πάνω από όλα, το διαδίκτυο εξελίσσεται σε «ενδιάμεσο χώρο», όπου συναντώνται οι λόγοι και τα βλέμματα όχι μόνο των πολιτισμικών διαμεσολαβητών (δημοσιογράφων, επιχειρηματιών, διαφημιστών, φωτογράφων, τοπικών και εθνικών θεσμών κ.ά.) που αναλαμβάνουν να συγκροτήσουν τις αναπαραστάσεις του τόπου³⁴⁸ για λογαριασμό των καταναλωτών, αλλά και των ιδίων των χρηστών του διαδικτύου. Είναι αυτοί που, όπως θα δούμε, έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τη γνώμη τους στο δημόσιο πεδίο του διαδικτύου, να δημοσιοποιήσουν τις δικές τους φωτογραφίες, βίντεο και χάρτες, να κάνουν γνωστές τις δικές τους εμπειρίες «συσχέτισης με τον χώρο» (Scarles, 2004:46), να προτείνουν διαδρομές (π.χ. στο Google Earth) αξιοποιώντας τις νέες δυνατότητες δημόσιας έκφρασης μιας προσωπικής και εξατομικευμένης γεωγραφικής φαντασίας.

---

³⁴⁶ Γράφει σχετικά ο Βαμβακάς (2009: 398-402) ότι από το 1990 –η χρονολογία προφανώς σχετίζεται με την έναρξη λειτουργίας των ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών– προβλήθηκαν στη μικρή οθόνη πάνω από τριάντα σίριαλ με σενάριο που διαδραματίζεται στην επαρχία. Η εικόνα της επαρχίας όπως προβάλλεται στις δημοφιλείς τηλεοπτικές σειρές ακολουθεί, σύμφωνα με τον Βαμβακά, δύο αρχέτυπα: σύμφωνα με το πρώτο, οι αστικές, κυρίως νησιωτικές, περιοχές (Κέρκυρα, Σύρος, Χίος, Χανιά) αξιοποιούνται ως τόποι που βρίσκονται μεν κοντά στη φύση, αλλά είναι παράλληλα και φορείς μιας «γνήσιας» αστικής ταυτότητας, σε αντίθεση με τη «νόθα» των μητροπόλεων. Οι πρωταγωνιστές είναι φορείς ενός αστικού πολιτισμού που διαφοροποιείται συνειδητά από την αντιαισθητική, μαζικοποιημένη και μικροαστική μητρόπολη (π.χ. τα σίριαλ της Μιρέλλας Παπαοικονόμου «Μη φοβάσαι τη Φωτιά», «Παράθυρο στον Ήλιο», «Απών», «Έτσι Ξαφνικά» και του Χριστόφορου Παπακαλιάτη «Η ζωή μας μια βόλτα», «Να με προσέχεις»). Στο δεύτερο αρχέτυπο προεξάρχουν η αγριότητα της φύσης και των κατοίκων και τα τραχιά ήθη της παραδοσιακής κοινωνίας (π.χ. Κρήτη, Μάνη) που αποτελούν ευνοϊκό πλαίσιο για την αφήγηση δραματικών ιστοριών συναισθηματικού περιεχομένου («Κόκκινο Φανάρι» [1994], «Αίθουσα του Θρόνου» [1998], «Γλυκόξινο Κρασί» [1997], «Πειρασμός» [1995]). Και στις δύο περιπτώσεις τα σίριαλ, ως σημαντικό μέρος της μαζικής λαϊκής κουλτούρας, γενικεύουν εικόνες των τόπων της υπαίθρου που ταυτίζονται με την αυθεντικότητα και τον αισθητικό αναστοχασμό της ζωής.

³⁴⁷ Όπως υποστηρίζει η Kottak (1990), οι παραγωγοί των τηλεοπτικών εκπομπών και ειδικά των τηλεοπτικών σίριαλ οφείλουν να ανταποκρίνονται στις κρίσεις και τα γούστα του τηλεοπτικού κοινού μιλώντας για ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο της ζωής του.

³⁴⁸ Αν και πολλά κείμενα από αυτά που αναρτώνται στο διαδίκτυο μιλούν στο όνομα της τοπικότητας, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι συχνά είναι γραμμένα από επαγγελματίες (δημοσιογράφους κτλ.).

Μολονότι οι τεχνικές (αφηγηματικές συμβάσεις, φωτογραφικές απεικονίσεις συγκεκριμένων και όχι άλλων απόψεων της Δημητσάνας, ακόμα και επιλογή γραμματοσειρών κ.ά.) που αποτελούν μέρος της βιοτεχνολογίας της εικονικότητας είναι ίδιες ανεξάρτητα από το μέσο στο οποίο δημοσιεύονται, το διαδίκτυο λόγω της φύσης του βοηθάει στην ενεργητική ερμηνεία και προσαρμογή των εννοιών της παράδοσης και της αυθεντικότητας στις ανάγκες και τις προσδοκίες των εναλλακτικών τουριστών και όχι στην παθητική αποδοχή ενός προκατασκευασμένου νοήματός τους. Οι τουρίστες, όπως επισημαίνει ο Olsen (2002:176-7), δεν είναι εκείνοι που με την εμφάνισή τους στους παραδοσιακούς οικισμούς καταστρέφουν την αυθεντικότητα, αλλά εκείνοι που, κατά κάποιον τρόπο, την κατασκευάζουν. Κάτι τέτοιο συντελεί στην κατασκευή μιας νέας πραγματικότητας, «στην επαναφантаσίωση της αγροτικότητας» (Δέλτσου, 2006) και της ορεινότητας, του κατοικείν στο βουνό. Πρόκειται γι' αυτό που ο Appadurai ονομάζει mediascapes, εικόνες, πληροφορίες και αναπαραστάσεις του κόσμου που παράγονται και διανέμονται ευρέως από τις πολλές μορφές έντυπων και ηλεκτρονικών μέσων (στο Δέλτσου, 2006) συγκροτώντας διαδικτυακούς τόπους που είναι και οι ίδιοι επισκέψιμοι και διαθέσιμοι στο τουριστικό βλέμμα.

Η ανάδειξη του διαδικτύου σε κατεξοχήν δημόσιο χώρο, όπου αρθρώνονται οι εμπειρίες, τα συναισθήματα, οι σκέψεις, οι απόψεις και εντέλει οι πολιτικές της ταυτότητας, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ενίσχυση αλλά και τη δημιουργία νέων ομάδων κοινών ενδιαφερόντων (κοινοτήτων) που αποτελούνται από ανθρώπους από κάθε γωνιά της γης (Wellman, 2001: 229). Μάλιστα, οι ομάδες αυτές –για παράδειγμα όσοι ενδιαφέρονται για τα ταξίδια ή οι φίλοι των αυτοκινήτων παντός εδάφους– συχνά αξιοποιούν το διαδίκτυο ως δημόσιο βήμα και για την ανταλλαγή πληροφορήσης για θέματα κοινού ενδιαφέροντος. Στη σχετική με το τουριστικό μάρκετινγκ βιβλιογραφία, εξάλλου, καθίσταται πλέον σαφές ότι το διαδίκτυο αποτελεί την πλέον διαδεδομένη πηγή πληροφορήσης «στόμα με στόμα» ή «καταναλωτή με καταναλωτή» (Pan κ.ά., 2007: 35-6 Park, 2007)³⁴⁹.

---

³⁴⁹ Προκειμένου να εντοπίσουμε τους διαδικτυακούς τόπους που προβάλλουν τη Δημητσάνα στο πεδίο του τουρισμού, ακολουθήσαμε τη διαδικασία που θα ακολουθούσε κάθε επισκέπτης που ενδιαφερόταν να συλλέξει πληροφορίες για τη Δημητσάνα ως τουριστικό προορισμό από τον κυβερνοχώρο. Στη μηχανή αναζήτησης Google δώσαμε εντολή αναζήτησης «Δημητσάνα» και αμέσως εμφανίστηκαν άπειρες συνδέσεις. Η σειρά εμφάνισης των συνδέσεων αυτών, ως γνωστό, δεν είναι τυχαία, καθώς οι πρώτες θέσεις στη λίστα εξασφαλίζονται από επαγγελματίες κατασκευαστές ιστοσελίδων που καταβάλλουν στη μητρική

4. Η ορεινότητα ως εικόνα

Όλα τα μέσα λειτουργούν ως «τράπεζες εικόνων» (Jansson, 2002:14) από τις οποίες οι άνθρωποι αντλούν συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά σύμφωνα με τον τρόπο ζωής (lifestyle)³⁵⁰ και τις πολιτισμικές προδιαθέσεις τους. Πρόκειται για τις διαδεδομένες εικόνες που τροφοδοτούν το κυρίαρχο γούστο που προσεγγίζει τον ορεινό χώρο στο σύνολό του ως παραδοσιακό και αυθεντικό. Τα συστατικά της ορεινότητας συνήθως αντιμετωπίζονται ως τα κρυμμένα μυστικά που οι ταξιδιώτες –και όχι τουρίστες– καλούνται να ανακαλύψουν. Η ανάδειξη των «κρυμμένων μυστικών» μιας «άλλης Ελλάδας» –μιας εναλλακτικής βιοτεχνολογίας της εικονικότητας, που διαφοροποιείται από τις επίσημες εικόνες της Ελλάδας– που αντιμετωπίζει τον κίνδυνο του οριστικού αφανισμού είναι μερικές από τις πιο προσφιλείς αναπαραστάσεις της. Η Ελλάδα αναπαρίσταται ως ένα ψηφιδωτό εικόνων από τόπους που έχουν τον δικό τους «αυθεντικό» πολιτισμό, άμεσα συνδεδεμένο με τη φύση και το ορεινό ή αγροτικό τοπίο, που συνήθως παρουσιάζονται ως «παρθένα και ανέγγιχτα», ιδίως από την επέλαση της αστικότητας που λαμβάνει τη μορφή του μαζικού τουρισμού.

Η έννοια της ορεινότητας ως προτύπου κατοίκησης προβάλλεται πολύ συχνά στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού. Είναι τα βουνά και η άμεση επαφή μαζί τους, αλλά και η εμπειρία του ταξιδιού που μπορεί να κάνει τους ανθρώπους να αναθεωρήσουν τη ζωή τους.

Φυσάει αλλιώτικα εκεί πάνω. Ο ουρανός μοιάζει πιο διαυγής. Οι μυρωδιές είναι πιο έντονες, τα χρώματα πιο ζωνρά. Στις πλαγιές του Κισσάβου, στα ελατοδάση του Παρνασσού, στα πέτρινα χωριά του Πηλίου, του Ζαγορίου, του Χελμού, της Ζήρειας, του Πάρωνα όλα δείχνουν πιο αληθινά. Όπως και η ζωή μας τον τελευταίο καιρό. Γιατί οι ψευδαισθήσεις μοιάζουν να τελειώνουν και όλοι βρισκόμαστε μπροστά σε μερικές – συχνά οδυνηρές– αλήθειες. Και πια δεν είναι εύκολο να κλείσουμε τα μάτια. Να

εταιρεία αντίτιμο ανάλογο με τη θέση εμφάνισης στη σχετική λίστα, θέση την οποία μεταπωλούν στους άμεσα ενδιαφερόμενους, τους επαγγελματίες που θέλουν να διαφημιστούν.

³⁵⁰ Κάθε κατανάλωση, όπως έχει δείξει σχετικά ο Μπουρντιέ, αποτελεί την επένδυση σε διάφορες μορφές συμβολικού κεφαλαίου που ενισχύουν την ταυτότητα του καταναλωτή και την εικόνα που έχει ο ίδιος για τον εαυτόν του επιθυμώντας να την κάνει μέρος της εικόνας που έχουν και οι άλλοι γι' αυτόν.

πάρουμε τα βουνά λοιπόν. Ίσως αυτή είναι μια κάποια λύση (Βαϊμάκη Β., στο Ντρενογιάννης, 2010).

Η ορεινότητα και η φύση συχνά προσλαμβάνονται ως κάτι που αποκτά νόημα μέσω της αντίθεσης με την αστικότητα. Η κριτική στον αστικό βίο και ιδίως στον τουρισμό ως απορριπτέο αστικό πολιτισμικό φαινόμενο τροφοδοτεί τις αντιλήψεις για την ορεινή φύση, η οποία μπορεί να εμπνεύσει και μια νέα αυτογνωσία αν η επαφή μαζί της είναι αληθινή και όχι τουριστικού τύπου, όπως υποστηρίζεται στο απόσπασμα από το δημοσιογραφικό κείμενο που ακολουθεί:

Μελετήσαμε τους χάρτες μας, χωρέσαμε τη ζωή μας σε μια βαλίτσα και αποδράσαμε από τις πόλεις αναζητώντας εκείνο το απροσδιόριστο που συνεχώς μας διαφεύγει, θαμμένο κάτω από χίλιες αποχρώσεις του γκριζου. Τότε αρχίσαμε να το ανακαλύπτουμε σε πράσινες πλαγιές, στον ήχο των πρωινών κυμάτων, στη μυρωδιά του καμένου ξύλου σε χαμένα ορεινά χωριουδάκια, στην κρυστάλλινη μετάληψη μιας λυτρωτικής ρακής. Όμως μαζί μας φέραμε και το μεγάλο παράδοξο: ο ερχομός μας –άμεσα ή έμμεσα- άρχισε να καταστρέφει ακριβώς εκείνο το οποίο αναζητούσαμε, μόλις το ανακαλύπταμε: την αυθεντικότητα και την αθωότητα, στερώντας τη μοναδικότητα σε ομοιομορφίες που γέννησε το εύκολο κέρδος και η μαζική λογική της καρτ-ποστάλ αισθητικής. Χρειάστηκε λοιπόν να αναθεωρήσουμε τα πάντα, να αποκτήσουμε ξανά την απλότητα και μια νέα επαφή με τη φύση και τον εαυτό μας, να βιώσουμε και όχι να βιάσουμε τους προορισμούς μας (*Ταξιδευτής, Voyager Guide, Οι καλύτεροι Αγροτουριστικοί Ξενώνες, χ.χ.*).

Οι εικόνες της αγροτικότητας και της ορεινότητας αντλούν τα νοήματά τους κυρίως από την αντίστιξη με τα σύμβολα του σύγχρονου αστικού τρόπου ζωής. Η ρητορική της εναλλακτικότητας χωρίς αυτή την αντιπαράθεση των «δύο κόσμων» χάνει το κύρος της καθώς από αυτήν την αντίστιξη νοηματοδοτούνται τα σύμβολα της αγροτικότητας, της ορεινότητας και της παράδοσης: το ρακοκάζανο αντί για τον φορητό υπολογιστή, μια φέτα ζυμωτό ψωμί αντί για το κινητό, η μυρωδιά του καμένου ξύλου.

Αποκαλύπτουμε ξανά το χαμένο αλφάβητο της απόλαυσης στην επαφή με τους ξεχασμένους κώδικες της φυσικής ζωής. Ανταλλάσσουμε το laptop με το ρακοκάζανο, το άγρυπνο κινητό με μια φέτα αγριστό ζυμωτό ψωμί, μια φέτα αυθεντικής ζωής στο ήπιο σύμπαν του αγροτουρισμού. Επιστρέφουμε στη βραδύτητα, την απλότητα, τη συζήτηση της απλότητας και της ειλικρίνειας. Σε πράσινες πλαγιές, στον ήχο των πρωινών κυμάτων, στη μυρωδιά του καμένου ξύλου σε χαμένα ονειρικά χωριουδάκια, στην

κρυστάλλινη μετάληψη μιας λυτρωτικής ρακής. Η νέα γενιά συνειδητοποιημένων ταξιδιωτών προσεγγίζει τις αρχές του αγροτουρισμού, της ήπιας ανάπτυξης και του οικολογικού σεβασμού. Σε αναπαλαιωμένα σπίτια χωριών ή σε μικρούς ξενώνες που ακολουθούν την αρχιτεκτονική παράδοση του τόπου βρίσκουν άμεση ανθρώπινη σχέση με τους πραγματικούς κατοίκους της περιοχής που επισκέπτονται. Στην αγροτουριστική εμπειρία η απόλαυση του φαγητού βασίζεται στα αγνά τοπικά υλικά και στις παραδοσιακές συνταγές που περνάνε από γενιά σε γενιά. Και γίνεται ευκαιρία για αυτοσχέδιο γλέντι, ελληνική διασκέδαση και γνωριμία στα δύο κομμάτια του ίδιου κόσμου (*Voyager Guide, Οι Καλύτεροι Αγροτουριστικοί Ξενώνες, χ.χ.*).

Ενδιαφέρον ως προς τη χρήση συγκεκριμένων συμβόλων –όπως για παράδειγμα το ρακοκάζανο και η αχνιστή φέτα ζυμωτό ψωμί του προηγούμενου παραδείγματος– ως πρώτων υλών για την παραγωγή εικόνων της αγροτικότητας έχουν οι ταξιδιωτικές εκπομπές, οι οποίες τα τελευταία χρόνια αποτελούν μία από τις πιο δημοφιλείς κατηγορίες τηλεοπτικών προγραμμάτων (βλ. Duguz, 1999· 2001· 2004). Οι εκπομπές αυτές ανακλούν αλλά συνάμα φιλοτεχνούν μια «κοινή αίσθηση» των αγροτικών κοινοτήτων ως ενός άλλου κόσμου, ενός κρυμμένου μυστικού, που τείνει να αφανιστεί από την επέλαση της αστικότητας και την ακηδεΐα των επίσημων θεσμών. Ο οπτικός πολιτισμός και μάλιστα η τηλεοπτική εκδοχή του μαζικής κατανάλωσης δεν ανακαλύπτει απλά τόπους –«άγνωστες γωνιές»– και εμπειρίες, όπως διατείνονται οι διάφορες εκπομπές αυτού του είδους. Δημιουργεί νέα αποθέματα εικόνων στη διάθεση του καταναλωτή και προβάλλει έτοιμες αφηγήσεις για την κατανάλωση των τόπων ως προϊόντων στο πλαίσιο συγκεκριμένων εναλλακτικών «τρόπων ζωής» (life style).

Η διαφημιστική καταχώρηση³⁵¹, για παράδειγμα, μιας ταξιδιωτικής εκπομπής που προβάλλεται σε μεγάλο τηλεοπτικό σταθμό εθνικής εμβέλειας (εικ. 9) εικονοποιεί το στερεότυπο μιας εναλλακτικής προσέγγισης της φύσης και των τοπικών κοινοτήτων. Το κύριο μέρος της διαφημιστικής καταχώρησης είναι ένα κολάζ αποτελούμενο από δύο εικόνες. Η μία εικόνα είναι φωτογραφία της ουράς και του ενός ποδιού ενός ερωδιού και η δεύτερη εικόνα είναι το κεφάλι, το σώμα και το πόδι ενός πουλιού, όπως παριστάνονται σε ένα λαϊκό εργόχειρο. Τη σύνθεση αυτή συνοδεύει η λεζάντα: «Ο

---

³⁵¹ Η διαφήμιση αυτή καταχωρήθηκε σε περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας το 2008 ως μέρος της διαφημιστικής καμπάνιας που προηγήθηκε από την πρώτη εκπομπή του συγκεκριμένου τηλεοπτικού προγράμματος.

ερωδιός υπό εξαφάνιση ακολουθεί τη λαογραφία». Στη συνέχεια η διαφημιστική καταχώρηση καλεί τους τηλεθεατές να «οργώσου[ν]ε τη χώρα ανακαλύπτοντας τα μυστικά της, ταξιδεύοντας στην παράδοση και τον πολιτισμό, προστατεύοντας τη φύση». Ο τοπικός πολιτισμός –η «λαογραφία» δηλαδή, που γίνεται εικόνα μέσω του εργόχειρου από το οποίο ο εμπνευστής της διαφήμισης δανείζεται τη μισή εικόνα του ερωδιού– και η φύση –η φωτογραφία του άλλου μισού ερωδιού– βρίσκονται υπό εξαφάνιση, και η ένταξή τους σε μια νέα εικονικότητα, τηλεοπτική στη συγκεκριμένη περίπτωση, μπορεί να τα επαναφέρει στο προσκήνιο, προφανώς υπό τη μορφή αναπτυξιακής δυνατότητας, καθώς οι υπεύθυνοι της εκπομπής σκοπεύουν να παρέμβουν «ουσιαστικά στα τοπικά προβλήματα της Ελλάδας και των ανθρώπων της», προβάλλοντας τις δυνατότητες ανάπτυξης μέσω της αξιοποίησης της φυσικής ομορφιάς και της παράδοσης.

Η Δημητσάνα συχνά παρουσιάζεται ως ένας από τους τόπους που συγκεντρώνουν με τρόπο ιδανικό όλα τα στοιχεία που μετατρέπουν την ορεινότητα σε αισθητή και αισθητική εμπειρία: πλακόστρωτα στενά, πέτρινα κτήρια, παράδοση και «μαγευτική φύση», τοπική κουζίνα, γνήσιοι άνθρωποι.

Ο χειμώνας «θέλει»... βουνό! Θέλει πλακόστρωτα στενά, πέτρινα κτήρια, cozy ξενώνες, παραδοσιακές ταβέρνες, και όλα αυτά περικυκλωμένα από μια μαγευτική φύση. Επιλογές που οδηγούν σχεδόν... νομοτελειακά στην ορεινή Αρκαδία και τη Δημητσάνα³⁵².

Η έννοια της αισθητικής αποτίμησης του ορεινού χώρου ως αξίας ευρέως διαδεδομένης στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία εντάσσεται σε αυτό που οι Lash και Urry αποκαλούν «αισθητικό αναστοχασμό» (aesthetic reflexivity) και την οποία αναγνωρίζουν ως μία από τις βασικές αρχές της ύστερης νεωτερικότητας. Ο αισθητικός αναστοχασμός, όπως σημειώνουν οι Murdoch & Day (2003: 189), σχετίζεται με την αυτοερμηνεία και την ερμηνεία των κοινωνικοπολιτικών πεδίων στα οποία εμπλέκονται οι μεσαίες τάξεις και με την αναγνώριση ότι υπάρχουν και άλλες «εναλλακτικές» αξιακές εννοιολογήσεις του βίου, όπως βιώνεται σε άλλους τόπους ή βιώθηκε σε παλαιότερες εποχές. Ο αισθητικός αναστοχασμός επηρεάζει τόσο την καθημερινή ζωή και τις καταναλωτικές συμπεριφορές, όσο και τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον χώρο αλλά και τον χρόνο.

---

³⁵²www.travelstyle.gr

Η έμφαση στην ποιότητα της ζωής στις μικρές κοινότητες σε αντίθεση με την πόλη, η νοσταλγική αναφορά στο παραδοσιακό παρελθόν των αγροτικών κοινοτήτων, οι νύξεις στις ανθρώπινες σχέσεις, όπως διαμορφώνονται στο χωριό σε αντίθεση με την πόλη, η ανάδειξη των ορεινών τοπίων και κοινοτήτων ως εικόνων «ανέγγιχτης ομορφιάς», η θετική αποτίμηση μιας μη χρησιμοθηρικής αντίληψης του χρόνου αποτελούν αισθητικές κρίσεις που ερμηνεύουν και διαμορφώνουν τον ορεινό χώρο καθ' εαυτόν. Παράλληλα αποτελούν και αυτοερμηνείες της ζωής και της κοινωνικοπολιτικής θέσης «του εαυτού», των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων που τις δημιουργούν και τις καταναλώνουν (Murdoch & Day: ό.π.).

Το παράδοξο για το οποίο κάναμε λόγο νωρίτερα, δηλαδή η φαινομενικά αντιφατική αλληλοτροφοδότηση των παγκοσμιοποιητικών τάσεων και των νοσταλγικών «επιστροφών» στις ορεινές κοινότητες και γενικότερα στον αγροτικό χώρο, γίνεται εφικτό ακριβώς μέσω της αντίληψης της ζωής ως ενός αισθητικού συστήματος, ως συνόλου εμπειριών που μπορεί να βιωθούν με κριτήριο την ποιότητα και την αυθεντικότητά τους, ανάλογα με τις προσωπικές ικανότητες, την πολιτισμική ετοιμότητα του υποκειμένου και κυρίως την εμπρόθετη και ενσώματη δράση του. Πρόκειται για ό,τι ο Maffesoli αναφέρει ως «διονυσιασμό», «ως πιο αισθησιακή σχέση του κοινωνικού κόσμου με το φυσικό περιβάλλον» (Halfacree, 2005: 205), σε αντίστιξη με την ψυχρή και υπολογιστική σχέση κοινωνίας και φύσης που προωθεί η νεωτερικότητα. Η προϊούσα αισθητικοποίηση της καθημερινής ζωής και της κατανάλωσης (Paterson, 2009: 780) εμπλέκει περίπλοκες κοινωνικές δυναμικές, μέρος των οποίων είναι και η ανάδειξη του εναλλακτικού τουρισμού σε σημαντικό παράγοντα «διάδοσης νέων κοινωνικών σχέσεων, νέων τρόπων ζωής, νέων δεσμών με τον χώρο, νέων χώρων και νέων αισθητικών ευαισθησιών» (Tazim J.& Hyounggon K., 2005). Ο εναλλακτικός τουρισμός οδηγεί τα δρώντα υποκείμενα όχι στο να δουν «άλλους» τόπους και πολιτισμούς, αλλά να το κάνουν με έναν ιδιαίτερο τρόπο, συνδεδεμένο με ιδιαίτερες αισθητικά φορτισμένες πρακτικές αναπαράστασης (Favero P., 2007:56-7 Allon, 2004).

Ενδεικτική της σχετικής συζήτησης για την προβολή των βουνών ως αισθητικού αγαθού είναι και η διαφημιστική καμπάνια του ΕΟΤ με τίτλο «Μένουμε Ελλάδα» (εικ. 10). Η καμπάνια αυτή αποσκοπούσε στην προώθηση των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, ιδιαίτερα του χειμερινού, και απευθυνόταν στο ελληνικό κοινό ειδικά σε

εκείνους που προτιμούν να επισκέπτονται περιοχές του εξωτερικού ειδικά τον χειμώνα. Μια από τις εικόνες της καμπάνιας ήταν από τη Δημητσάνα, εικόνιζε συγκεκριμένα το καλντερίμι του Κουρτάκη. Η φωτογραφία συνοδευόταν από το μήνυμα «Τα Παραμύθια της Πράγας στην Αρκαδία»³⁵³, ενώ σε μια ζώνη στο κατώτερο μέρος της διαφήμισης εμφανιζόταν το μήνυμα «[Αρκαδία, Δημητσάνα] Διαδρομές μέσα από ελατοσκέπαστες βουνοκορφές, παραμυθένια χωριά που σε μαγεύουν με την πρώτη ματιά και ξενάγηση σε ανεξάντλητες ομορφιές. Ζήσε σε μια Ελλάδα που δεν ήξερες ότι υπάρχει. Ο γύρος του κόσμου σε μια χώρα, την Ελλάδα».

Το μήνυμα της διαφήμισης, το κάλεσμα στο ελληνικό καταναλωτικό κοινό να επιλέξει ελληνικούς προορισμούς για τις χειμερινές του διακοπές στηρίζεται στην ανεξάντλητη πηγή εικόνων («ανεξάντλητες ομορφιές»), οπτικών εμπειριών που παρέχει μια Ελλάδα ορεινή και εσωτερική, κρυμμένη («που δεν ήξερες ότι υπάρχει»). Η οπτική μεταφορά που επιχειρείται στη συγκεκριμένη καμπάνια, ανακαλύπτει στα «μυστηριώδη», υποφωτισμένα και συχνά ομιχλώδη σοκάκια της Δημητσάνας μια άλλη ποιότητα τουριστικού βλέμματος, μια ακόμα πινελιά στο εικονογραφικό ρεπερτόριο με το οποίο αναπαρίσταται η Δημητσάνα στον τουριστικό λόγο. Ο πλούτος των εικόνων αυτών, όπως υπαινίσσεται η διαφήμιση, μπορεί να συγκριθεί με τις πιο γνωστές εικόνες από δημοφιλείς προορισμούς του εξωτερικού.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι στο πλαίσιο των εναλλακτικών μορφών τουρισμού η πολιτισμική ετερότητα –«μια Ελλάδα που δεν ήξερες ότι υπάρχει»– κατασκευάζεται για λογαριασμό των ίδιων των Ελλήνων. Οι τόποι μιας άλλης «εσωτερικής» και «κρυμμένης» από το αδηφάγο βλέμμα του μαζικού τουρισμού Ελλάδας προσφέρονται για τη συγκρότηση νέων εναλλακτικών εικονοποιήσεων, σε αντίθεση με τις εικόνες μιας Ελλάδας παραθαλάσσιας και νησιωτικής που για δεκαετίες αποτελούν πηγή για την επίσημη εικονογραφία της χώρας, που απευθύνεται πρωτίστως στους ξένους.

Η εικόνα του ανθρώπου του χωριού, του ντόπιου συνήθως αποτελεί σημαντική διάσταση των αναπαραστάσεων αυτών, καθώς όχι απλά θεωρείται σοφός, αλλά και προικισμένος με ένα είδος αυθεντικότητας που πηγάζει από την πρόσδεσή του με τον

---

³⁵³ Σε άλλη εκδοχή της ίδιας διαφήμισης στο καλντερίμι εμφανιζόταν ένας γάιδαρος και το μήνυμα έλεγε «Τα παραμύθια της Πράγας στη Δημητσάνα».

τόπο, τη φύση και τις αναλλοίωτες αξίες της παράδοσης. Στο ημερολόγιο μιας εκδρομής που δημοσιεύεται στο διαδίκτυο³⁵⁴ διαβάζουμε την περιγραφή της πρώτης επαφής ενός ταξιδιώτη με τη Δημητσάνα, του τόπου «με τα πέτρινα σπιτάκια με τις κεραμιδωτές σκεπές τους [...] μέσα στη βαριά και πυκνή ορεινή ατμόσφαιρα», και με τον Δημητσανίτη, που ως άνθρωπος του χωριού «βρίσκεται κοντά στη φύση [...] και πατάει σταθερά στη γη που τον φιλοξενεί».

Ξεπροβάλλει στο τέλος της στροφής ένα χωριουδάκι πάνω στην πλαγιά ενός βουνού. Ο ήλιος είχε πια κρυφτεί πίσω από τα παντοδύναμα όρη και τα δέντρα σαν σκιές γιγάντων περικύκλωναν την Δημητσάνα. Τα φώτα από τα πέτρινα σπιτάκια με τις κεραμιδωτές σκεπές τους τρεμόπαιζαν παιχνιδιάρικα μέσα στη βαριά και πυκνή ορεινή ατμόσφαιρα ενώ πλήθος κόσμου, επισκέπτες από άλλες περιοχές της Ελλάδας, περπατούσαν στους στενούς δρόμους του χωριού με βήμα γαλήνιο και χαμογελαστά πρόσωπα.

Το περπάτημα ενός ανθρώπου μπορεί να αποκαλύψει πολλά στοιχεία του χαρακτήρα του. Ο αγχωμένος άνθρωπος, ο άνθρωπος της πόλης δεν περπατάει ποτέ αλλά σχεδόν τρέχει. Τα μάτια του είναι καρφωμένα σε ένα σημείο και τα χέρια του πάλλονται δεξιά αριστερά. Οι κινήσεις του είναι συνήθως ασυντόνιστες και σπασμωδικές.

Ο καταβεβλημένος άνθρωπος ή ο άνθρωπος της μοναξιάς και της απελπισίας περπατάει σκυφτός, σκυθρωπός, το κεφάλι κατεβασμένο να συναντά η ματιά του τα Τάρταρα. Τα χέρια κολλημένα στο σώμα, εγκλωβισμένος, φυλακισμένος όπως και το μυαλό του. Έχει εγκαταλείψει πια κάθε προσπάθεια, έχει χάσει κάθε ελπίδα. Έχει προ πολλού εγκαταλείψει την αξιοπρέπειά του και την αρχοντιά του.

Ο άνθρωπος όμως του χωριού, ο άνθρωπος που βρίσκεται κοντά στη φύση ή που καταφέρνει να ξεγελάσει την καθημερινότητα και τα άγχη της πόλης δεν πορπατεί σκυφτός ούτε με σπασμωδικές κινήσεις. Απεναντίας, η κίνησή του είναι ποίηση, γραμμική και ενιαία. Χορός συγκροτημένος. Το ένα βήμα οδηγεί στο άλλο. Πατάει σταθερά στη γη που τον φιλοξενεί, το σώμα του είναι όρθιο και υπερήφανο, η ματιά του γαληνεύει και συντροφεύει, το χαμόγελό του ζεσταίνει την καρδιά. Είναι άρχοντας και αισιόδοξος. Γνωρίζει πού πατεί και πού πηγαίνει και ακόμα και όταν δεν γνωρίζει τον δρόμο για τον προορισμό του, ξέρει ότι θα φτάσει σίγουρα. Αργά ή γρήγορα θα φτάσει. Αργά ή γρήγορα. Εξ άλλου αυτό σημαίνει και η παρετυμολογική αναγωγή της λέξης άνθρωπος. Άνθρωπος. Άνω + θρώσκω + όπωπα (αρχαίος παρακείμενος του ορώ, δηλαδή βλέπω). Με λίγα λόγια ο άνθρωπος είναι το ον που κοιτάζει και κινείται προς τα εμπρός, άρα είναι γεμάτος αισιοδοξία και στόχους.

³⁵⁴ www.motoadventures.wordpress.com/2011/06/03/peloponnisos/

5. Ορεινή Αρκαδία: η συγκρότηση του όρου και του χώρου

Ο όρος Ορεινή Αρκαδία είναι λιγότερο ένα τοπωνύμιο και περισσότερο ένα σύνολο εικόνων το πολιτισμικό νόημα των οποίων καθορίζεται στο πεδίο του εναλλακτικού τουρισμού. Η Δημητσάνα και οι άλλες ορεινές κοινότητες που επωφελήθηκαν από την ευρεία διάδοση του όρου οφείλουν σε αυτόν την έξοδό τους από ένα καθεστώς αφάνειας, που συνδεόταν με την απουσία ιδιαίτερου «πολιτισμικού ενδιαφέροντος» και την υπανάπτυξη. Είναι αυτή έλλειψη πολιτισμικής διακρίτοτητας που χαρακτηρίζει τις περιοχές που δεν μαγνητίζουν το «τουριστικό βλέμμα», όπως σημειώνει η Green στην έρευνά της για το Πωγώνι (2005: 79) διαπιστώνοντας την πικρία με την οποία οι άνθρωποι στο Δελβινάκι αντιμετώπιζαν την έλλειψη ενδιαφέροντος εκ μέρους των τουριστών για την περιοχή τους, σε αντίθεση με το ενδιαφέρον που συγκέντρωνε το γειτονικό Ζαγόρι. Είναι το ίδιο συναίσθημα που περιέγραφε αναδρομικά ένας από τους Δημητσανίτες της Αθήνας όταν παραδεχόταν πως «χάρης στον τουρισμό η Δημητσάνα ξαναμπήκε στον χάρτη», έγινε δηλαδή ορατή στο πεδίο του τουρισμού.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε σε μια από τις πρώτες πρωτοβουλίες που ανέλαβε μια Δημητσανίτισσα δασκάλα, η Ασήμω Κουστένη, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, προκειμένου να αξιοποιήσει η Δημητσάνα τις εικόνες –κυριολεκτικά και μεταφορικά «να μπει στον χάρτη» του τουρισμού– από τις οποίες αντλούσε νοήματα η τουριστική φαντασία της εποχής. Εκείνη την εποχή μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές εικόνες κυρίως των ελληνικών νησιών (π.χ. οι ανεμόμυλοι της Μυκόνου, η καλντέρα της Σαντορίνης κ.ά.) κυκλοφορούσαν τυπωμένες σε μπλουζάκια-αναμνηστικά, που ήταν πολύ δημοφιλή μεταξύ των τουριστών. Η Κουστένη με δικά της έξοδα τύπωσε τέτοια μπλουζάκια, προσπαθώντας να κάνει το χωριό «αναγνωρίσιμο» ως τουριστικό προορισμό. Είναι ενδεικτικό ότι επέλεξε μια άποψη της Μονής Φιλοσόφου, και ότι πρόσθεσε στα αγγλικά τα εξής λόγια: DIMITSANA CRIFO SCHOLIO-GREECE (εικ. 33).

Ο όρος Ορεινή Αρκαδία δεν απαντάται πριν από τη δεκαετία του 1990, εποχή που στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών πολιτικών ανάδειξης της πολιτισμικής αξίας της υπαίθρου σημειώνεται η σταδιακή εμφάνιση του τουρισμού ως εναλλακτικής διεξόδου για μια ήπια ανάπτυξη των ορεινών περιοχών. Τότε άρχισε να παράγεται μια σειρά

«προορισμών» με τον προσδιορισμό «ορεινός/-ή» (π.χ. Ορεινή Ναυπακτία, Ορεινή Κορινθία κ.ά.)³⁵⁵. Δημιουργοί τους ήταν κυρίως δημοσιογράφοι του τουρισμού που συντονίστηκαν με την εκ μέρους των καταναλωτών αποζήτηση προορισμών που θα τους επέτρεπαν να καταναλώσουν το αγαθό της «ορεινότητας». Όπως επισημαίνει η Γαλάνη-Μουτάφη (2002: 46), οι τουριστικοί τόποι πρέπει να διαθέτουν «κάποιο “σήμα κατατεθέν” που να δίνει έμφαση στη μοναδικότητα και στην αυθεντικότητά τους» και κατά κάποιον τρόπο «να επαληθεύει τον εαυτό του για λογαριασμό των άλλων». Οι τοπικές αρχές και οι φορείς της Δημητσάνας και όσοι δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο του τουρισμού αποδέχτηκαν τον όρο Ορεινή Αρκαδία ως εμπορικό σήμα, προσαρμόζοντάς τον πάντα στις δικές τους στρατηγικές αυτοπαρουσίασης και στις χωρικές φαντασίες που τις εξυπηρετούσαν.

Βέβαια, ο όρος αυτός κάθε άλλο παρά αποτυπώνει το σύνολο των σχέσεων που εγγράφονται στον χώρο· αποτυπώνει μόνο μία όψη τους, εκείνες τις σχέσεις που εγγράφονται στο πεδίο του τουρισμού. Σε άλλα πεδία οι Δημητσανίτες εκφράζουν την αφοσίωσή τους σε τόπους που είναι οικείοι και οι οποίοι αναδεικνύονται από τη μακρά πολιτισμική εμπειρία: πάνω από όλα στον γενέθλιο τόπο τους και μετά στη Γορτυνία. Για παράδειγμα, ενώ στην Αθήνα και αλλού είναι άμπολλοι οι εθνικοτοπικοί σύλλογοι των «απανταχού καταγομένων» από τα χωριά της περιοχής ή οι αδελφότητες των Γορτυνίων, των Αρκάδων ή και των Πελοποννησίων, δεν υπάρχει κανένας σύλλογος καταγομένων από την Ορεινή Αρκαδία.

Γι' αυτό, λοιπόν, δεν είναι στα γεωγραφικά δεδομένα, στις συντεταγμένες και στις χωροταξικές σχέσεις που πρέπει να αναζητήσουμε τη σημασία και τη λειτουργικότητα του συγκεκριμένου όρου. Σε αντίθεση με τις θετικιστικές προσεγγίσεις των χωρικών πραγματικοτήτων, η περίπτωση της κατασκευής της Ορεινής Αρκαδίας, τόσο ως όρου όσο και ως χώρου, είναι προϊόν πολιτισμικών και ιστορικά προσδιορισμένων κοινωνικών πραγματικοτήτων, ηγεμονικών λόγων που παράγουν χωρικές σημασίες και κατά συνέπεια τον ίδιο τον χώρο. Έτσι εξηγείται ότι δεν είναι απολύτως σαφές ποιες περιοχές ανήκουν στην Ορεινή Αρκαδία. «Όταν ακούω για την

---

³⁵⁵ Η κατασκευή «ορεινών προορισμών» και η ανάδειξη των εμπορικών ονομάτων επιβλήθηκε, κατά κάποιον τρόπο, σε περιοχές που δεν διέθεταν ένα κατάλληλο brand name, ένα «σήμα κατατεθέν», που θα τις έβαζε στην τουριστική αγορά αναδεικνύοντας το σημαντικότερό τους συγκριτικό πλεονέκτημα, την ορεινότητα. Έτσι, για τις περιοχές που ήταν ήδη αναγνωρίσιμες ως ορεινές (Ζαγόρια, Πήλιο κ.ά.) δεν υπήρχε η ανάγκη να δημιουργηθεί ένας ανάλογος όρος.

ορεινή Αρκαδία, αναρωτιέμαι πού είναι η πεδινή Αρκαδία», είχε αναφέρει ένας πληροφορητής όταν του ζητήθηκε να προσδιορίσει τις περιοχές στις οποίες εκτείνεται η Ορεινή Αρκαδία. Και αυτό δεν φαίνεται να δημιουργεί πρόβλημα όσον αφορά τη χρήση του στον τουριστικό λόγο, αφού μόνο σε αυτόν δείχνει να περιορίζεται η χρηστικότητα του. Απεναντίας, η ασάφειά του μάλλον διευκολύνει την ευρεία του χρήση από όλες τις κοινότητες που ενδιαφέρονται να αυτοπαρουσιαστούν ως ορεινοί εναλλακτικοί τουριστικοί προορισμοί. Επίσης, χάρη στην απροσδιοριστία αυτή, οι τοπικές κοινότητες, ειδικά οι πιο αδύναμες στον τουριστικό ανταγωνισμό, πολύ συχνά επιδιώκουν όχι μόνο να παρουσιαστούν ως μέρος του προορισμού της Ορεινής Αρκαδίας, αλλά επιπλέον να τοποθετηθούν «στην καρδιά» της, τόσο χωρικά, να εμφανιστούν δηλαδή ως το «ιδανικό ορμητήριο» για να γνωρίσει ο επισκέπτης την περιοχή, όσο και συμβολικά, να παρουσιαστούν ως τόποι όπου μπορεί κανείς «κατ' εξοχήν» να βιώσει τα νοήματα και τις εμπειρίες που συνδέονται με την Ορεινή Αρκαδία.

Συνήθως ως Ορεινή Αρκαδία θεωρούνται η Βυτίνα, η Δημητσάνα, η Στεμνίτσα, η Καρίταινα³⁵⁶, τα Λαγκάδια, και τα υπόλοιπα μικρότερα χωριά της περιοχής αυτής που πασχίζουν να διεκδικήσουν μερίδιο από την τουριστική ανάπτυξη. Ορισμένες φορές όμως στον τουριστικό προορισμό προσκολλώνται και περιοχές που δεν ανήκουν καν στον νομό Αρκαδίας. Έτσι, συχνά στις σχετικές δημοσιογραφικές αναφορές ενσωματώνεται στον προορισμό «Ορεινή Αρκαδία» η περιοχή της Ανδρίτσαινας, μολονότι τα τελευταία χρόνια οι τοπικές της αρχές προσπαθούν να δημιουργήσουν και να διαδώσουν την περιοχή της Ορεινής Ολυμπίας ως αυτόνομο τουριστικό προορισμό. Το παράδοξο, βέβαια, με την περίπτωση της Ανδρίτσαινας είναι ότι διοικητικά ανήκει όχι μόνο σε άλλον νομό, αλλά και σε άλλη περιφέρεια, εκείνη της Δυτικής Ελλάδας, η οποία περιλαμβάνει και τους νομούς Ηλείας και Αχαΐας³⁵⁷. Για παράδειγμα, στον οδηγό

---

³⁵⁶ Η Καρίταινα θεωρείται ένας κόμβος του τουριστικού δικτύου της Ορεινής Αρκαδίας. Γι' αυτό ακριβώς και οι τοπικοί φορείς που δραστηριοποιούνται στον τουρισμό στην περιοχή της Καρίταινας προσπάθησαν να επιδιώξουν, χωρίς να το καταφέρουν, την ενσωμάτωση της περιοχής τους στον Δήμο Γορτυνίας, προβάλλοντας ακριβώς την κοινότητα συμφερόντων με τους υπόλοιπους τουριστικούς δήμους της περιοχής, και την ανταναντωσιακή, όπως υπονοούν, ένταξη του χωριού τους στον Δήμο Μεγαλόπολης, που δεν έχει καμία προοπτική τουριστικής ανάπτυξης, αφού είναι βιομηχανική περιοχή.

³⁵⁷ Παράδειγμα κριτικής στις επίσημες πολιτικές που σχετίζονται με τη διοικητική οργάνωση της Πελοποννήσου αποτελεί και το άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Φωνή της Γορτυνίας*, στο φύλλο Φεβρουαρίου 2006, με το οποίο ο αρθρογράφος –υπογράφει με το ψευδώνυμο «Ένας Πελοποννήσιος» – εκφράζει την αντίθεσή του στη νέα διοικητική οργάνωση της Πελοποννήσου, που αποκόπτει την Αχαΐα και την Ηλεία από την Πελοπόννησο, για να τις εντάξει στην περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας. Τα επιχειρήματα

Πελοπόννησος: Ορεινή Αρκαδία, Ορεινή Κορινθία, Ναύπλιο, Πάρνωνα, η Ανδρίτσεινα περιλαμβάνεται στον τουριστικό προορισμό της Ορεινής Αρκαδίας, μολονότι καθίσταται σαφές ότι ανήκει σε άλλον νομό (σελ. 12-13 και σελ 28-29). Το ίδιο συμβαίνει και με τον χάρτη και το χαρτογραφικό σκαρίφημα (εικ. 11) που δημοσιεύονται στον τουριστικό οδηγό *Παραδοσιακοί Οικισμοί* (2003: 8 και 42), οι οποίοι εντάσσουν στην περιοχή της Ορεινής Γορτυνίας και την Ανδρίτσεινα.

Από την άλλη πλευρά, στον προορισμό της Ορεινής Αρκαδίας τις περισσότερες φορές δεν περιλαμβάνονται οι οικισμοί που βρίσκονται στον ορεινό όγκο του Πάρνωνα, αν και είναι τόσο ορεινοί όσο και αρκαδικοί. Στον οδηγό, επίσης, που εξέδωσε με χορηγία του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού το 2007 το έγκυρο διεθνές περιοδικό *National Geographic Traveller*³⁵⁸ με τίτλο *Πελοπόννησος*, η Ορεινή Αρκαδία αποτελεί ξεχωριστή ενότητα που περιλαμβάνει τη Βυτίνα, τη Δημητσάνα, τη Στεμνίτσα και τον Λούσιο. Ο Πάρνωνας αποτελεί ανεξάρτητο τουριστικό προορισμό και παρουσιάζεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο (ό.π., 126-129). Εκείνο που θα άξιζε να σημειώσει κανείς είναι ότι ο συγγραφέας του οδηγού καθιστά έμμεσα σαφές (ό.π., σελ. 237) ότι αυτό που επιτρέπει την ανάδειξη της Ορεινής Αρκαδίας σε ενιαίο τουριστικό προορισμό είναι η δυνατότητα να περιηγηθεί σε αυτόν –με αυτοκίνητο ή μηχανή φυσικά– σε μία και μόνη εκδρομή. Όπως σημειώνεται, «ανεξάρτητα από το μέσο που θα χρησιμοποιήσετε (αυτοκίνητο ή μοτοσυκλέτα) οι διαδρομές στην περιοχή είναι εύκολες και σύντομες».

Το ότι όμως δεν είναι επακριβώς προσδιορισμός ως προς το γεωγραφικό του περιεχόμενο δεν σημαίνει καθόλου ότι δεν είναι καρπός μιας συνεκτικής αντίληψης για τον χώρο και την οργάνωσή του στο πλαίσιο της τουριστικής αγοράς. Ως τουριστικός προορισμός η περιοχή της Ορεινής Αρκαδίας, κατασκευασμένος από τους

που επιστρατεύει μέσω της διερώτησης «τι πολιτιστική σχέση έχει η Ανδρίτσεινα με το Αγρίνιο» και όχι με «τη γειτονική Δημητσάνα», αντλούν εγκυρότητα όχι μόνο από την άμεση χωρική εμπειρία της εγγύτητας, αλλά και από την ιστορική μνήμη αυτής της οικειότητας, δεδομένου ότι ο αρθρογράφος επικαλείται την αντιπαλότητα Μοραϊτών και Ρουμελιωτών κατά τον απελευθερωτικό αγώνα του 21 όσο και τη «διαφορετική κουλτούρα» των δύο περιφερειών. Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι η εικόνα που επιστρατεύθηκε προκειμένου να στηριχθεί η συγκεκριμένη πολιτική επιλογή. Στην εικ. 12, μια διαφήμιση της νέας Περιφέρειας Πελοποννήσου, εικονίζεται ένα παιδί να ζωγραφίζει τον χάρτη της διοικητικής ενότητας, χωρίς να περιλαμβάνει τους νομούς Ηλείας και Αχαΐας. Δεν είναι ξεκάθαρο αν η Πελοπόννησος στη ζωγραφιά του μικρού παιδιού θα ολοκληρωθεί ή όχι. Με το γραφιστικό αυτό εφεύρημα μάλλον επιδιώκεται να διαδοθεί μια νέα χωρική φαντασία που τροφοδοτεί μια πολιτική επιλογή. Για τις πολιτικές της περιφερειοποίησης και τη σχέση τους με τις περιφερειακές ταυτότητες, βλ. Paasi, A. (2003).

³⁵⁸ Το διεθνές περιοδικό *National Geographic* έχει δεχτεί κριτική για τον τρόπο που παρουσιάζει τους πολιτισμούς ως εντοπισμένες οντότητες διακριτές στον χάρτη (Malkki, 1997).

δημοσιογράφους και όσους διαμεσολαβούν ανάμεσα στο τοπικό και στο υπερτοπικό (διαφημιστές, γραφίστες, κατασκευαστές ιστοτόπων, χαρτογράφους), απευθύνεται κυρίως στη μεγάλη αγορά της Αθήνας. Η εγγύτητα της Δημητσάνας με την Αθήνα αποτελεί ένα από τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της περιοχής. Το γεγονός αυτό τονίζεται από τα σχετικά δημοσιεύματα που παρέχουν «τουριστική πληροφόρηση» τόσο στα εξειδικευμένα έντυπα και τις στήλες εφημερίδων και περιοδικών όσο και στο διαδίκτυο. Στο «συγκριτικό τεστ», για παράδειγμα, που δημοσιεύει το περιοδικό *Αθηνόραμα Travel* συγκρίνοντας τη Δημητσάνα με το Πάπιγκο –έναν άλλον καθιερωμένο ορεινό τουριστικό προορισμό– επισημαίνεται ότι το μεγάλο πλεονέκτημα της Δημητσάνας είναι η εγγύτητά της στην Αθήνα³⁵⁹. Πραγματικά, στην προσβασιμότητα της Δημητσάνας από την Αθήνα συνέτεινε και η κατασκευή του αυτοκινητοδρόμου Κορίνθου-Τριπόλεως, που συντόμευσε την απόσταση της περιοχής από την Αθήνα κατά δύο με τρεις ώρες και, ως εκ τούτου, έβαλε την περιοχή από τη Βυτίνα μέχρι την Καρίταινα στον τουριστικό χάρτη, καθιστώντας την ελκυστικό προορισμό των Αθηναίων, για τα Σαββατοκύριακα και για τις αργίες του χειμώνα.

Μια πιο προσεκτική ανάγνωση της Ορεινής Αρκαδίας ως τουριστικού προορισμού αποκαλύπτει ότι συγκροτείται από οικισμούς που ο επισκέπτης μπορεί να διατρέξει με το όχημά του και να γνωρίσει ως τουρίστας, συνήθως στα χρονικά όρια ενός Σαββατοκύριακου, αξιοποιώντας την αυτονομία που του δίνει το ιδιόκτητο μεταφορικό μέσο προκειμένου να οργανώσει καλύτερα τον χρόνο που έχει στη διάθεσή του.

Αλλά τα αυτοκίνητα και τα δίτροχα δεν αποτελούν ένα μέσο που απλά μεταφέρει τον επισκέπτη στη Δημητσάνα και την Ορεινή Αρκαδία. Ούτε η κοινωνική και πολιτισμική τους σημασία εξαντλείται στην ανάδειξη της Ορεινής Αρκαδίας ως χωρικής οντότητας και ως τουριστικού προορισμού. Συμβάλλουν ή και καθορίζουν την πολυαισθητηριακή πρόσληψη του τόπου, καθορίζουν το είδος των συναντήσεων και των εμπειριών που οι επισκέπτες μπορούν να βιώσουν, τις τοποθεσίες που μπορούν να μεταβούν, τους χώρους στους οποίους τα δρώντα υποκείμενα μπορούν να επεκτείνουν τις πρακτικές και τις δημόσιες επιτελέσεις τους. Η τεχνολογία της αυτοκίνησης επιτρέπει, επίσης, να εμφανιστούν νέες πρακτικές και να συγκροτηθούν νέα δίκτυα δρόμων

---

³⁵⁹ <http://www.athinorama.gr/travel/articles/default.aspx?id=3111>. Το περιοδικό *Αθηνόραμα Travel* υπήρξε ένα από τα πρώτα έντυπα που πρόβαλαν τους ορεινούς ταξιδιωτικούς προορισμούς.

υποκειμένων-τεχνολογίας-φύσης, που μπορεί να πηγαίνουν πολύ μακρύτερα από τις αρχικές προθέσεις των σχεδιαστών της, αλλά και των πωλητών, των αγοραστών και των χρηστών της (Jones, 2005).

Η κατοχή και η χρήση των μέσων αυτοκίνησης εγγράφεται σε πολιτισμικές σταθερές που διατρέχουν το σύνολο του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού και της καθημερινότητας³⁶⁰. Τα οχήματα αναδεικνύονται σε σύμβολο κοινωνικού γοήτρου, οικονομικού πλουτισμού, ελευθεριακότητας και εναλλακτικών ή αντισυμβατικών τρόπων ζωής, σε σύμβολα ανδρισμού κτλ. Η τεχνολογία που σχετίζεται με την αυτοκίνηση κάθε είδους, δίτροχη, τετράτροχη, τα οχήματα παντός εδάφους που υποτίθεται ότι υπερνικούν κάθε δυσκολία που προκύπτει από το ορεινό έδαφος, έχουν ιδιαίτερη σημασία για τον τρόπο που οι τουρίστες βιώνουν τη φύση και προσλαμβάνουν τον τόπο και το τοπίο (Ury κ.ά., 2004: 128).

Κατ' αρχάς, όσον αφορά την οπτική του πρόσληψη, το τοπίο γίνεται αντιληπτό μέσα από το αυτοκίνητο με έναν τρόπο τελείως διαφορετικό. Η ταχύτητα εναλλαγής των οπτικών ερεθισμάτων, το γεγονός ότι η μετακίνηση γίνεται σε συνθήκες ελεγχόμενες, μιας και οι επιβάτες κάθονται αναπαυτικά στις θέσεις τους απολαμβάνοντας το πολυτελές σαλόνι του οχήματός τους, υπό ιδανικές συνθήκες θερμοκρασίας και ακούγοντας την αγαπημένη τους μουσική, το γεγονός ότι προσλαμβάνουν τα ερεθίσματα μέσα από τον ανεμοθώρακα του οχήματος δημιουργεί την εντύπωση ότι μετατρέπονται σε θεατές εικόνων που προβάλλονται για χάρη τους σε μια ιδιότυπη οθόνη (Gimpson, 2006· Dant, 2005). Η Ορεινή Αρκαδία και η αρκαδική φύση γίνεται αντιληπτή ως οπτικό ερέθισμα μέσα από το αυτοκίνητο, αποτελεί ένα σύνολο τόπων-εικόνων που εναλλάσσονται η μία μετά την άλλη και οι οποίες αποτελούν και το αντικείμενο της παραγωγής εικονογραφιών για μελλοντική χρήση.

Μάλιστα, το αυτοκινούμενο μέσο συχνά εντάσσεται στις αναπαραστάσεις αυτές και πολλές φορές αναδεικνύεται και σε αντικείμενο θαυμασμού εκ μέρους του ταξιδιωτικού βλέμματος. Το διαδίκτυο είναι γεμάτο από τέτοιες εικόνες που μαρτυρούν την ταξιδιωτική εμπειρία ως υβριδική σχέση υποκειμένου (ταξιδιώτη), αντικειμένου (αυτοκινούμενου μέσου) και τόπου. Η εμπειρία της αυτοκίνησης και το ίδιο το

---

³⁶⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα από τα σημαντικότερα περιοδικά που ασχολούνται με θέματα αυτοκινήτου και αυτοκίνησης αυτοχαρακτηρίζεται με αυτά ακριβώς τα λόγια, δηλαδή ως «κομμάτι του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού».

αυτοκινούμενο μέσο σε ένα φυσικό σκηνικό³⁶¹, η Δημητσάνα και η ευρύτερη περιοχή, ως οπτική εμπειρία μέσα από το αυτοκίνητο³⁶², η εμπειρία της οδήγησης με οχήματα τύπου τζιπ σε συνθήκες χιονοθύελλας³⁶³, αποτελούν εκφράσεις των γεωγραφικών φαντασιών με αντικείμενο την Ορεινή Αρκαδία που δημοσιοποιούνται στον δημόσιο χώρο του διαδικτύου.

Θα ήταν λάθος όμως να δούμε το αυτοκίνητο και τη χρήση του εκ μέρους των ταξιδιωτών μόνο ως έναν μηχανισμό παραγωγής στιγμιαίων εικόνων, στιγμιότυπων που διαρκούν μέχρι την επόμενη στροφή του δρόμου. Οι ταξιδιώτες δεν διασχίζουν απλά τον χώρο με το αυτοκίνητο ή τη μηχανή, ούτε ο αυτοκινητόδρομος και η εθνική οδός που οδηγεί στη Δημητσάνα αποτελούν έναν μη-τόπο από αυτούς που περιγράφει ο Augé (1995) ως κατ' εξοχήν σύμβολα της μετα-μοντέρνας κατάστασης, όπου το ταξίδι είναι βαρετό, μοναχικό και εξ ορισμού αποκλείει κάθε κοινωνικότητα (για μια κριτική στον Augé, βλ. Merriman, 2005). Αντίθετα, κάθε είδος δρόμου ή κάθε εκτός δρόμου διαδρομή, αποτελούν για τον ταξιδιώτη μια ιδιαίτερη εμπειρία συσχέτισης με τον τόπο και τις διάφορες ερμηνείες της τοπικότητας και της ορεινότητας.

Αμέσως μόλις εισέρχεται, για παράδειγμα, ο ταξιδιώτης στην Αρκαδία, μετά τη σήραγγα του Αρτεμισίου, συναντά ένα μνημείο αφιερωμένο στους Αρκάδες και στον αρκαδισμό. Προχωρώντας, αφού εγκαταλείψει την εθνική οδό Κορίνθου-Τριπόλεως και εισέλθει στην εθνική οδό Τριπόλεως-Πύργου, διασταυρώνεται με πλήθος εκδοχών της τοπικότητας, ειδικά σχεδιασμένων για τον ταξιδιώτη-οδηγό. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, τα καταστήματα εξυπηρέτησης και ανάπαυσης με μορφή ελβετικών σαλέ, που τονίζουν την αίσθηση της ορεινότητας, την οποία είναι ήδη προετοιμασμένος να συναντήσει ο επισκέπτης και φυσικά την αναζητά, όπως αυτό που συναντά κανείς λίγο έξω από το Λεβίδι, στους πρόποδες του Μαινάλου. Το ίδιο συμβαίνει και με τα υπαίθρια σημεία πώλησης τοπικών προϊόντων, κυρίως γαλακτοκομικών, μελιού, καρυδιών, ζυμαρικών, ζυμωτού ψωμιού ψημένου σε φούρνο με ξύλα, που αποτελούν βρώσιμες εκδοχές της τοπικότητας και της αγροτικότητας (Caton κ.ά., 2007· Merriman, 2005).

Η οδήγηση σε χωμάτινες διαδρομές, οι καταβάσεις βουνοπλαγιών, η διάσχιση οροπεδίων, η οδήγηση εκεί που δεν υπάρχουν δρόμοι ή όταν υπάρχουν δεν είναι βατοί

³⁶¹ www.youtube.com/watch?v=rjneopatNWU

³⁶² www.mainalo.gr/rides.html

³⁶³ www.youtube.com/watch?v=voextJH9P2Vs

για τα κοινά οχήματα, η πρόσβαση σε τοποθεσίες που αλλιώς δεν θα μπορούσε κανείς να φτάσει αποδίδουν μια διάσταση ενσώματη στην εμπειρία της εκτός δρόμου διαδρομής. Οι τρανταγμοί από το ανώμαλο έδαφος, ο φόβος και η ναυτία, η πιθανότητα να επιστρατεύσει κανείς τις σωματικές του δυνάμεις προκειμένου να ξεκολλήσει το αμάξι από τις λάσπες, ο ήχος της μηχανής, η διανυκτέρευση στην ύπαιθρο κτλ. αποτελούν μέρος της ενσώματης εμπειρίας του τόπου. Στη Δημητσάνα τέτοιες διαδρομές είναι οι κτηνοτροφικοί δρόμοι που διασχίζουν τον Δρυμόνα, την περιοχή όπου βρίσκονται τα βοσκοτόπια του χωριού, οι δρόμοι που διασχίζουν το Μαίναλο και που παλιότερα χρησιμοποιούνταν από τους υλοτόμους και οι οποίοι τον χειμώνα πολύ συχνά καλύπτονται από χιόνι, όπως και οι διακλαδώσεις των δρόμων που οδηγούν στα χωριά Αλωνίσταινα, Χρυσοβίτσι, Ράδου, αλλά και σημεία όπου δεν υπάρχει κανένα είδος δρόμου κ.ά. Η ομαδική άφιξη των αυτοκινήτων αυτού του τύπου στο χωριό, η διάσχιση του κεντρικού δρόμου του (εικ. 13) και η έκθεσή τους σε δημόσια θέα με τη λάσπη που συνήθως είναι καλυμμένα αποτελούν μια επίδειξη που πιστοποιεί την οδηγική εμπειρία, ότι οι επιβάτες τους πέρασαν δύσκολες χωμάτινες διαδρομές και, χάρη στο αυτοκίνητό τους, πήγαν σε μέρη που δεν μπορεί να πάει οποιοσδήποτε³⁶⁴.

6. Οι χάρτες: οι ηγεμονικές χωρικές φαντασίες

Μια ενδιαφέρουσα εκδοχή εικονικότητας αποτελούν οι χάρτες που κατασκευάζονται τόσο από δημοσιογράφους του τουρισμού και από φορείς που μιλούν για τον τόπο (για τη Δημητσάνα, τις άλλες κοινότητες της περιοχής ή/και την Ορεινή Αρκαδία) όσο και από εκείνους που μιλούν στο όνομα του τόπου. Πολλά από τα άρθρα που δημοσιεύονται στα ταξιδιωτικά περιοδικά και στους ιστοτόπους που ασχολούνται με τα ταξίδια

---

³⁶⁴ Για παράδειγμα, η διαφήμιση ενός τέτοιου αυτοκινήτου (εικ. 14) προσπαθεί να υπερβεί την αμηχανία που προκαλεί η μονοτονία της φύσης και ιδιαίτερα τα «ακίνητα» βουνά, τα οποία όπως σημειώνεται, «μετακινούνται μέχρι και 5 χιλιοστά, κάθε 20.000 χρόνια». Η αυτοκίνηση και οι ρυθμοί της υπόσχεται να κάνει τη φύση συναρπαστική μέσα από τις εμπειρίες και τις εικόνες. «Συναρπαστικές εμπειρίες, μοναδικές εικόνες, απίθανες διαδρομές» υπόσχεται η διαφήμιση ενός άλλου αυτοκινήτου παντός εδάφους, καλώντας τον υποψήφιο αγοραστή, να αγοράσει ένα όχημα που να συνεχίζει ακόμα και όταν «ο δρόμος κάποτε σταματά» και έτσι να ταιριάζει με τον εναλλακτικό και αντισυμβατικό τρόπο που επιλέγει να ζήσει τη ζωή του (εικ. 15). Για τη σχέση του δρόμου με τη βρετανική αγροτική κοινότητα, βλ. Liniado (1996)· για τον δρόμο και το αυτοκίνητο «που πάνε παντού», βλ. Σχίζας (2009).

συνοδεύονται από χαρτογραφικές αναπαραστάσεις. Ο χάρτης θεωρείται ένα από τα απαραίτητα στοιχεία προκειμένου η ενημέρωση του αναγνώστη και δυνητικού τουρίστα να είναι όσον το δυνατόν πληρέστερη για την περιοχή και για τις δυνατότητες που του παρέχει ως τουριστικός προορισμός. Σκοπός του είναι να δώσει γεωγραφικές πληροφορίες στον αναγνώστη και δυνητικό επισκέπτη της περιοχής, να παρουσιάσει τον τουριστικό τόπο και να προτείνει διαδρομές στην περιοχή και τα αξιοθέατά της. Επίσης, οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στη Δημητσάνα ή στα κοντινά χωριά στα διαφημιστικά τους φυλλάδια και στους ιστοτόπους τους συνήθως εντάσσουν χαρτογραφικές αναπαραστάσεις που διευκολύνουν την πρόσβαση στην περιοχή και στην ίδια την επιχείρηση, τον προσανατολισμό στην περιοχή της Δημητσάνας, ενώ προτείνουν διαδρομές με αυτοκίνητο ή και περιπάτους και σημειώνουν τα αξιοθέατα.

Κάθε χάρτης κατασκευάζεται με βάση ορισμένες ρητές ή άρρητες αρχές, που ρυθμίζουν τις επιλογές, τι πρόκειται να περιλάβει και τι όχι, οι οποίες εξυπηρετούν τη στρατηγική αυτού που τον δημιουργεί. Ο χάρτης και ο τουριστικός οδηγός δεν εξοικειώνει απλά τους τουρίστες με τον τόπο (Edensor, 2001: σ.73), αλλά και κατά κάποιον τρόπο επιβάλλει νόημα στον χώρο, τον δημιουργεί ως τουριστικό τόπο, καθοδηγεί και προσανατολίζει το σώμα και τις αισθήσεις του τουρίστα, οργανώνει τον χρόνο του και την κίνησή του στον χώρο, υιοθετώντας ποικίλες τακτικές που περιλαμβάνουν τον εμφατικό τονισμό, την αποσιώπηση, τη χρήση σχεδίων, συμβόλων, εικόνων, φωτογραφιών, την προσεκτική επιλογή γραμματοσειράς όσον αφορά το μέγεθος και το είδος της, τις εναλλαγές των χρωμάτων και τις φωτογραφίες που συνοδεύουν τον χάρτη κτλ. Όλα αυτά, στο πλαίσιο της χαρτογραφικής ρητορικής είναι κάτι περισσότερο από συμβατικές επιλογές αλλά αποκτούν συμβολικό χαρακτήρα καθώς κινητοποιούν κοινά αποθέματα πολιτισμικών νοημάτων και συμβάλλουν στη δημιουργία τους.

Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι χωρίς τουριστικό οδηγό και χάρτη δεν υπάρχει τουριστικός τόπος. Η δύναμη των χαρτογραφικών αναπαραστάσεων έγκειται στο γεγονός ότι παρουσιάζουν τις συνειδητές και ασυνείδητες επιλογές των δημιουργών τους ως αντικειμενική πληροφορία, ως πραγματικότητα εμπειρικά επαληθεύσιμη. Επίσης, οι χάρτες όχι μόνο μεταδίδουν και οργανώνουν ό,τι είναι ορατό, αλλά και χωρικές σχέσεις που δεν είναι ορατές, επιβάλλοντας για παράδειγμα μια ιεράρχηση των τόπων.

Και όλα αυτά διατηρώντας ζηλότυπα την ψευδαίσθηση ότι δεν αποτελούν παρά ακριβείς μεταφορές της γεωγραφικής πραγματικότητας, πιστές και ουδέτερες αναπαραστάσεις του τουριστικού τόπου.

Ο χάρτης όμως σε όποια μορφή και αν υλοποιείται, σε ηλεκτρονική στο διαδίκτυο, σε έντυπη ή ακόμα και σε μορφή δημόσιας πινακίδας, δεν αποτελεί παρά μόνο φαινομενικά την αποτύπωση γεωμετρικών χωρικών σχέσεων, δεν αντανakλά με τρόπο παθητικό τα γεωγραφικά δεδομένα. Αντιθέτως, ο χάρτης σε μεγάλο βαθμό δημιουργεί τα γεωγραφικά δεδομένα, παράγει την ετερότητα του τουριστικού τόπου, ιεραρχεί τις πληροφορίες σε σχέση με τον χώρο, ενίοτε αποσιωπά μερικές από αυτές, προβάλλει δυσανάλογα άλλες.

Επειδή ο χάρτης είναι ένα «κείμενο» που απαιτεί ιδιαίτερες τεχνικές γνώσεις προκειμένου να συνταχθεί, γνώσεις που δεν κατέχουν παρά μόνο οι ειδικοί, η δημοσίευση ενός χάρτη και η χρήση του από το ευρύ κοινό δεν είναι παρά η αποκρυστάλλωση ηγεμονικών χωρικών αντιλήψεων, αντανakλά της χωρικές φαντασίες των λόγων που είναι κυρίαρχοι. Έτσι η αναπαράσταση μιας χωρικής ενότητας ως τόπου τουριστικού είναι μια προϋπόθεση ώστε ο τόπος να αναγνωριστεί ως τουριστικός. Ο χάρτης, ενώ είναι μια μορφή αναπαράστασης του χώρου που προκύπτει σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό, πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο, εμφανίζεται σαν να αναδεικνύει μια φυσική πραγματικότητα που προϋπήρχε από πάντα και την οποία αποτυπώνει προκειμένου να βοηθήσει τον τουρίστα να την «ανακαλύψει».

Βέβαια, ο χάρτης δεν κατασκευάζει τον τόπο μέσω μονολιθικών μηνυμάτων, που δεν επιδέχονται καμιά αμφισβήτηση (Del Casino κ.ά., 2000: 24), ούτε και επιβάλλεται μονοσήμαντα στους χρήστες των ηγεμονικών χωρικών φαντασιών. Μολονότι οι χάρτες αντλούν τη δύναμη τους από την παραδοχή ότι αναπαριστούν αδιαμεσολάβητα την πραγματικότητα, παράλληλα περιέχουν και πεδία ανοιχτά στην ερμηνεία από τον ίδιο τον χρήστη. Σε τελική ανάλυση, τα διάφορα δρώντα υποκείμενα έχουν τη δυνατότητα να προβάλλουν τις δικές τους στρατηγικές στον χάρτη. Για παράδειγμα, ο επισκέπτης της Δημητσάνας έχει τη δυνατότητα με την κίνηση και την αυτοκίνησή του στον χώρο να διαμορφώσει τις δικές του διαδρομές, να συγκροτήσει τις δικές του χωρικές ιεραρχήσεις αποδίδοντας έτσι το δικό του νόημα στην Ορεινή Αρκαδία, φτιάχνοντας κυριολεκτικά και μεταφορικά τις δικές του χαρτογραφήσεις.

Επίσης, οι χωρικές φαντασίες που προβάλλουν οι χάρτες δεν ανταποκρίνονται μόνο στις στοχεύσεις όσων θέλουν να προβάλλουν τη Δημητσάνα και την περιοχή της ως τουριστικό προορισμό, αλλά ενσωματώνονται –και κατά κάποιον τρόπο αυτό αποτελεί και κριτήριο για την επιτυχία τους– και στις εικόνες που έχουν οι χρήστες τους για τη φύση και τον πολιτισμό, την ορεινότητα, την παράδοση και τη νεωτερικότητα, αλλά και τις αντιλήψεις τους για τον χώρο και τον χρόνο, τόσο ως προσωπικό όσο και ως συλλογικό αγαθό, και για τους τρόπους που πρέπει να αξιοποιούνται. Οι χάρτες, όπως σημειώνει ο Tim Ingold, δεν αποκαλύπτουν τις πρακτικές, τα ενδιαφέροντα και τις αντιλήψεις μόνο αυτών που τους κατασκευάζουν αλλά και αυτών που τους χρησιμοποιούν. «Κάθε χάρτης», όπως σημειώνει, «είναι ενσωματωμένος σε έναν τρόπο ζωής» (Ingold, 2000: 225). Κατά συνέπεια, οι χαρτογραφικές αναπαραστάσεις της Δημητσάνας και των γεωγραφικών ενοτήτων που εντάσσεται είναι περισσότερο το αποτέλεσμα συνεχών, πολλαπλών αναανοηματοδοτήσεων και αλληπάλληλων ερμηνειών και επανερμηνειών, παρά ένα τελικό, οριστικό προϊόν που δεν επιδέχεται εναλλακτικές ερμηνείες.

Έτσι, στα προϊόντα της χαρτογραφικής φαντασίας, στις περιοχές που αυτή επιλέγει να κάνει αντικείμενο χαρτογραφικής αναπαράστασης –ένα έγκυρο ερώτημα είναι: γιατί αυτήν την περιοχή και όχι μια άλλη;– πρέπει να βλέπουμε ένα κείμενο που, όπως κάθε κείμενο, δεν μπορεί να εξηγήσει τον εαυτό του πλήρως, αλλά που μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο με αναφορές σε άλλα κείμενα, σε άλλες οπτικές ή μη αναπαραστάσεις, σε άλλους λόγους. Δεν είναι ο τόπος που προηγείται του χάρτη, ούτε και ο χάρτης που κατασκευάζει τον τόπο, αλλά μια διαρκής συνομιλία, μια σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης και έντασης, που οδηγεί στον αμοιβαίο αλληλοκαθορισμό, στη διαλεκτική τους σχέση. Στην περίπτωση της Δημητσάνας και των χωρικών σχέσεων που εντάσσεται στις χαρτογραφικές αναπαραστάσεις, το ευρύτερο κείμενο που εξηγεί τις χαρτογραφικές αναπαραστάσεις της είναι ο λόγος περί εναλλακτικού τουρισμού, που τροφοδοτείται από τις συλλογικές αντιλήψεις περί φύσης και παράδοσης, περί αυθεντικότητας και εμπειρίας.

Στο πλαίσιο αυτό θα εξετάσουμε ορισμένες από τις αρχές που διέπουν τις χαρτογραφικές αυτές αναπαραστάσεις. Πρόκειται για χάρτες ή και χαρτογραφικά σκαριφήματα που δημοσιεύονται σε διάφορα έντυπα στο διαδίκτυο στο πλαίσιο της

τουριστικής προβολής της Δημητσάνας και των γύρω περιοχών ή ακόμα και με μορφή πινακίδας στις παρυφές των δημόσιων δρόμων. Κανένας τόπος δεν αποκτά το νόημά του σε χωρική απομόνωση, αλλά σε σχέση με άλλους τόπους. Ακόμα και αν δεν φαίνονται στις χαρτογραφικές αναπαραστάσεις, είναι η παρουσία τους που αποδίδει στους χαρτογραφούμενους τόπους νόημα που αλλιώς δεν θα είχαν.

Ο χάρτης και ειδικά ο πολιτισμικός και ο πεζοπορικός, αποτελεί την εποπτικά κωδικοποιημένη σύνοψη όλων αυτών των παραδοχών με βάση τις οποίες η Δημητσάνα και η ευρύτερη περιοχή της αξίζει να αναδειχθούν σε κέντρο του εναλλακτικού τουρισμού. Ο εναλλακτικός τουρίστας διαφέρει από τον τουρίστα του μαζικού τουρισμού, επειδή ακριβώς επιλέγει να διαθέσει τον χρόνο του προκειμένου να γνωρίσει «σε βάθος» τον τόπο, να αναζητήσει τα βαθύτερα στοιχεία του πολιτισμού του, όπως αυτά αποκρυσταλλώνονται στις υλικές (π.χ. μνημεία λαϊκής αρχιτεκτονικής) και άυλες μορφές τους (ένα τοπικό πανηγύρι), να βιώσει αυθεντικές εμπειρίες στη φύση και να έλθει σε επαφή με τους ντόπιους ανθρώπους, να βιώσει ανθρώπινες σχέσεις που βρίσκονται στον αντίποδα της απρόσωπης ζωής των αστικών κέντρων, ως στοιχεία αναπόσπαστα του τόπου. Ο χάρτης που απευθύνεται στον επισκέπτη της περιοχής αποκρυσταλλώνει όλες αυτές τις πολιτισμικές αξίες, καθοδηγώντας τον χρήστη να τις εντοπίσει στον «πραγματικό χώρο».

Στη διάθεση του εναλλακτικού τουρίστα και του επισκέπτη βρίσκονται δύο εξειδικευμένοι χάρτες οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως πολιτιστικοί και πεζοπορικοί. Ο ένας είναι ο *Πεζοπορικός και Πολιτισμικός Χάρτης της Περιοχής του Λούσιου Ποταμού* (Αδαμακόπουλος, 1999), που εξέδωσε το ΠΙΟΠ για την κοιλάδα του Λούσιου ποταμού. Πρόκειται για καρπό της επιτόπιας έρευνας που πραγματοποίησε στην περιοχή η επιστημονική ομάδα του Ιδρύματος προκειμένου να τεκμηριώσει το παραδοσιακό και προβιομηχανικό πολιτιστικό περιβάλλον του Λούσιου και να δημιουργήσει το Μουσείο Υδροκίνησης. Από την αρχή της δημιουργίας του Μουσείου ένας από τους στόχους της επιστημονικής ομάδας ήταν η ανάδειξη του πολιτισμικού και οικολογικού περιβάλλοντος του Λούσιου ποταμού, ενταγμένη και αυτή σε μια μορφή ήπιας ανάπτυξης του χωριού και της ευρύτερης περιοχής, «την οικονομική ενίσχυση του ξεχασμένου χωριού, την τουριστική ανάπτυξη του τόπου» (Παπαδόπουλος, 2003: 255). Η ενθάρρυνση των ήπιων δραστηριοτήτων, όπως η πεζοπορία, η οποία είναι μία από τις κύριες εκφράσεις της

τουριστικής εναλλακτικότητας, πραγματοποιήθηκε με την πλακόστρωση και τη συντήρηση των παλιών μονοπατιών που διέτρεχαν το φαράγγι του Λούσιου και τα οποία συνέδεαν τη Δημητσάνα με τα γύρω χωριά και με τις περιοχές των μοναστηριών και των αμπελώνων. Ο χάρτης σήμερα διατίθεται από το πωλητήριο του Μουσείου Υδροκίνησης, και αποτελεί έναν από τους αξιόπιστους οδηγούς για την περιήγηση στην περιοχή, όχι μόνο για την πεζοπορία. Ο άλλος πεζοπορικός χάρτης είναι ο *Λούσιος, Πεζοπορικός Χάρτης* (Αδαμακόπουλος, Ματσούκα: 2005) των εκδόσεων Ανάβαση. Και ο χάρτης αυτός απευθύνεται στο κοινό του εναλλακτικού τουρισμού που θέλει να περπατήσει στα μονοπάτια του Λούσιου και να γνωρίσει τον πολιτιστικό και φυσικό πλούτο της περιοχής. Η διαφορά του από τον χάρτη του ΠΙΟΠ έγκειται στο γεγονός ότι είναι συμβατός και με σύστημα γεωγραφικών πληροφοριών GPS, ώστε να διευκολύνεται ο προσανατολισμός στον χώρο.

Και οι δύο χάρτες είναι σε κλίμακα 1:25.000 γεγονός που τους επιτρέπει να αναπαριστούν την περιοχή με τη μεγαλύτερη δυνατή «ακρίβεια». Βέβαια, το θέμα της ακρίβειας και της αξιοπιστίας των χαρτών δεν είναι θέμα μόνο τεχνικό. Είναι πολύ πιο σημαντικές και σίγουρα πιο διδακτικές οι επιλογές που κάνει ο χαρτογράφος παρά οι τεχνικοί περιορισμοί στους οποίους είναι αναγκασμένος να υποκύψει. Το τι θα περιλαμβάνεται στον χάρτη και τι όχι σχετίζεται κυρίως με συνειδητές επιλογές για το πού πρέπει και πού δεν πρέπει να «στρέφεται» το τουριστικό βλέμμα. Ο χάρτης του ΠΙΟΠ, μάλιστα, προκειμένου να καθοδηγήσει το βλέμμα του πεζοπόρου, στο περιθώριό του παραθέτει και δεκατέσσερις φωτογραφίες που εικονίζουν ερείπια ορισμένων από τους μύλους της περιοχής, απόψεις των μοναστηριών που βρίσκονται στο φαράγγι, φωτογραφίες διαφόρων σημαντικών κτισμάτων της περιοχής καθώς και μια γενική άποψη της Δημητσάνας, όπως φαίνεται από τα δυτικά, από τον δρόμο που οδηγεί στη Ζάτουνα. Σε καμία από τις φωτογραφίες δεν υπάρχει ανθρώπινη παρουσία, ενώ ακόμα και η γενική φωτογραφία της Δημητσάνας είναι τραβηγμένη από μακριά, ώστε να ενισχύεται η οπτική αποτύπωση της εικόνας του χωριού ως τόπου παραδοσιακού, να διευκολύνεται η ένταξη της Δημητσάνας σε μian άλλη αφήγηση, αυτή της παράδοσης, χωρίς το βλέμμα να αποσπάται από ερεθίσματα που δεν συνάδουν με τον παραδοσιακό και προβιομηχανικό χαρακτήρα της, όπως προβάλλεται στον χάρτη.

Και οι δύο χάρτες περιλαμβάνουν τα «πολιτιστικά μνημεία» της περιοχής του Λούσιου, κατασκευάζοντας το τοπίο ως αξιοθέατο πολιτισμικό μνημείο, ως ένα τοπίο που μπορεί να εξερευνηθεί ο επισκέπτης είτε περπατώντας είτε κινούμενος με αυτοκίνητο ή μηχανή, είτε, όπως είναι και το συνηθέστερο, συνδυάζοντας το περπάτημα με την αυτοκίνηση. Η έννοια του «πολιτιστικού μνημείου», όπως κατασκευάζεται στους χάρτες, έχει ενδιαφέρον ως οπτικοποιημένη και μάλιστα με τρόπο συμβολικό έκφραση των ηγεμονικών αναπαραστάσεων της Δημητσάνας, ως περιοχής παραδοσιακής, στην οποία μπορεί όποιος ενδιαφέρεται να βρει τη χαμένη αυθεντικότητα, την οικολογική ισορροπία, όπως φαίνεται στα απομεινάρια των προβιομηχανικών εγκαταστάσεων και στις μουσειακές τους αναπαραστάσεις. Έτσι, στους δύο πολιτισμικούς και πεζοπορικούς χάρτες θεωρούνται και προβάλλονται ως «μνημεία πολιτισμού» τα αλώνια της περιοχής, οι βρύσες, τα μονοπάτια, τα εικονοστάσια, τα ξωκκλήσια, τα ασκηταριά, τα ασβεστοκάμινια, οι πηγές, τα πηγάδια, οι σπηλιές κτλ., που σημαίνονται με ειδικά σύμβολα. Ο ορισμός του πολιτισμού, της παράδοσης και της κληρονομιάς στο πλαίσιο του λόγου περί εναλλακτικού τουρισμού, είναι διευρυμένος σε σχέση με τις χαρτογραφικές αναπαραστάσεις που απευθύνονται στο ευρύ τουριστικό κοινό, αυτό που κινείται στο πλαίσιο του μαζικού τουρισμού.

Οι δύο συγκεκριμένοι τύποι χαρτογραφικής αναπαράστασης οργανώνουν το αξιοθέατο, με τη γενική έννοια, ό,τι είναι άξιο προς θέαση δηλαδή, και κατά συνέπεια αποδίδουν περιεχόμενο στον τόπο. Η τεχνολογία του τουριστικού βλέμματος, για την οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια, αποτελεί σημείο ιδιαίτερης μέριμνας εκ μέρους των χαρτογράφων, δεδομένου ότι σημαίνουν με ειδικό σύμβολο τα «σημεία θέας», από τα οποία μπορεί να θαυμάσει κανείς το τοπίο ανεμπόδιστα. Συνήθως οι χάρτες επισημαίνουν ως σημείο θέας το πλάτωμα στην άκρη του δρόμου που οδηγεί από τη Δημητσάνα στη Ζάτουνα, στη θέση Αγιανάληψη, από όπου μπορεί κανείς να δει από ψηλά τη χαράδρα του Λούσιου και τη Δημητσάνα από απόσταση τέτοια που να μπορεί να εκτιμήσει αισθητικά τη γραφικότητά της, να αποκομίσει μια εικόνα όπως αυτές των καρτ-ποστάλ και κυρίως να του δοθεί η ευκαιρία να παραγάγει τις δικές του φωτογραφίες και βίντεο. Είναι το τουριστικό βλέμμα που προσπαθεί να αγκαλιάσει το τοπίο «από ψηλά» σαν το βλέμμα του πουλιού που πετάει. Είναι ενδεικτικό της διαλεκτικής σχέσης του χάρτη και του χώρου που χαρτογραφεί το γεγονός ότι, όπως θα

δούμε παρακάτω, σε διάφορα σημεία που ενδείκνυνται για την οπτική κατανάλωση του τοπίου οι τοπικές αρχές έχουν κατασκευάσει ειδικούς χώρους για να διευκολύνουν τον επισκέπτη να επιτελέσει τις τουριστικές πρακτικές που σχετίζονται με τη δημιουργία οπτικών εμπειριών.

Οι κυρίαρχες χωρικές αναπαραστάσεις της Δημητσάνας, οι αναπαραστάσεις που αναδεικνύονται ως κυρίαρχη «δομή της αίσθησης», διαμορφώνονται και μετασηματίζονται στο πλαίσιο ηγεμονικών πολιτισμικών σημασιοδοτήσεων που συχνά διαπερνούν ιστορικά τη νεοελληνική κοινωνία. Οι τόποι και οι χαρτογραφικές τους αναπαραστάσεις εμπεριέχουν δυναμικά άλλους τύπους. Ακόμα και αν δεν τους περιλαμβάνουν ως μέρος του χαρτογραφούμενου χώρου, τους υπονοούν ως χωρικά αρχέτυπα. Η Δημητσάνα, που ως αποτέλεσμα μιας περίπλοκης ιστορικής και πολιτικής διαδικασίας αναδεικνύεται ως τύπος «αυθεντικός», αποκτά νόημα ως μέρος μιας ευρύτερης συζήτησης περί παράδοσης, παρθένας φύσης και αυθεντικότητας των τρόπων ζωής, κατά συνέπεια αποκτά νόημα σε αντίστιξη με ό,τι μοντέρνο, βιομηχανικό, αστικό και με ό,τι συνδέεται αρχετυπικά με αυτές τις ιστορικές κατηγορίες. Είναι η πανταχού παρούσα μοντέρνα κατάσταση και οι χωρικές κατηγορίες που συνδέθηκαν με αυτήν, για παράδειγμα η βιομηχανική πόλη, που αποδίδουν εξ αντιδιαστολής νόημα στην αγροτική κοινότητα και μάλιστα στην ορεινή.

Γι' αυτό σε κανέναν από τους δύο πολιτισμικούς και πεζοπορικούς χάρτες που απευθύνονται στους εναλλακτικούς τουρίστες δεν υπάρχει οποιαδήποτε αναφορά στο σύγχρονο εργοστάσιο πυριτιδοποιίας που βρίσκεται στην κοιλάδα του Λούσιου, μολονότι βρίσκεται στην καρδιά της περιοχής που απεικονίζεται στον χάρτη και παρά το γεγονός ότι είναι σημαντικό τοπόσημο της περιοχής. Κανένας, επίσης, από τους τουριστικούς χάρτες της Πελοποννήσου δεν περιλαμβάνει το εργοστάσιο της ΔΕΗ στη Μεγαλόπολη, μολονότι δεσπόζει στο τοπίο (εικ. 29). Το εργοστάσιο ως κατ' εξοχήν σύμβολο της νεωτερικότητας και της βιομηχανικής εποχής –σε αντίθεση με τους προβιομηχανικούς μύλους που θεωρούνται πολιτιστικά μνημεία– δεν περιλαμβάνεται σε αφηγήσεις που αποκτούν νόημα ως ενσυνείδητες, έστω και ρητορικές, κριτικές της νεωτερικότητας.

Οι αντιστίξεις από τις οποίες παράγονται τα χωρικά νοήματα που μεταδίδουν οι χάρτες δεν περιορίζονται στο επίπεδο της σύγκρουσης παράδοσης και νεωτερικότητας.

Αντίθετα, τα ζεύγη των νοηματικών και συμβολικών αντιθέσεων αφορούν και τη σύγκρουση μεταξύ κυρίαρχων και εναλλακτικών τουριστικών αναπαραστάσεων. Η ίδια η μετατροπή των ερειπίων, όπως αυτά που είδαμε να καταγράφονται στους χάρτες, μιας παραδοσιακής ορεινής κοινότητας σε αξιοθέατο πολιτισμικό μνημείο και η ανάδειξη της ίδιας της Δημητσάνας σε εναλλακτικό τουριστικό προορισμό αποκτά νόημα μόνο υπό το φως της αντίστιξης με μια Ελλάδα που συνήθως αποτελεί αντικείμενο των κυρίαρχων τουριστικών αναπαραστάσεων, μια Ελλάδα του ήλιου, της θάλασσας και των αρχαίων ερειπίων.

Ο χάρτης είναι πολύ περισσότερο αποτέλεσμα των ευρύτερων λόγων, με την έννοια του discourse, παρά των ειδικών που τον κατασκευάζουν. Αυτό διαφαίνεται στην περίπτωση των προηγμένων τεχνολογιών γεωπληροφόρησης τύπου Google Earth που είναι ελεύθερα προσβάσιμα στο διαδίκτυο και τα οποία δίνουν πραγματικά αμέτρητες δυνατότητες απεικονίσεων του χώρου. Πολλές από τις ιστοσελίδες μάλιστα που διατηρούν τοπικές τουριστικές επιχειρήσεις της Δημητσάνας αξιοποιούν τις δυνατότητες αυτές περιλαμβάνοντας ανάλογες εφαρμογές στο μενού των ιστοσελίδων τους.

Μολονότι, τέτοιου είδους αναπαραστατικές εφαρμογές δίνουν την εντύπωση ότι είναι αποστειρωμένες από ερμηνείες, καθώς ουσιαστικά αποτελούν δορυφορικές φωτογραφίες και όχι χάρτες που κατασκευάζονται στο χαρτογραφικό εργαστήριο, κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Αντίθετα, αυτού του τύπου οι χάρτες είναι ακόμα πιο ανοιχτοί σε μια ευέλικτη και εξατομικευμένη ανάγνωση, μια ατομική παραγωγή χωρικών νοημάτων αποτυπωμένων στον ψηφιακό χάρτη, καθώς οι επισκέπτες των σχετικών ιστοσελίδων έχουν τη δυνατότητα, μέσω των εργαλείων που παρέχει το συγκεκριμένο ψηφιακό περιβάλλον, να εντοπίσουν στον χάρτη τα σημεία που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτούς προσωπικά. Έτσι, ο χρήστης τους έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει και να ανακοινώσει στον παγκόσμιο ιστό μια δική του εκδοχή ανάγνωσης του χώρου, έναν εξατομικευμένο χάρτη δηλαδή, στον οποίο μπορεί να αποτυπώνονται οι αγαπημένες του διαδρομές στην περιοχή, τα πιο ενδιαφέροντα τοπόσημα, τα σημεία θέας, οι εντυπώσεις του από τους ξενώνες και τα εστιατόρια της περιοχής, και κυρίως φωτογραφίες από τα ταξίδια και συνοδευτικά κείμενα εν είδει ταξιδιωτικών αναμνήσεων.

Η κριτική που ασκήθηκε στη θετικιστική γεωγραφία και κυρίως στα μαθηματικοποιημένα μοντέλα της που υποτίθεται ότι αναπαριστούν τον χώρο με τρόπο

ουδέτερο, κριτική που προέρχεται κυρίως από τη μαρξιστική γεωγραφική σκέψη, αλλά και την ανθρωπιστική και φεμινιστική γεωγραφία, βρίσκει απόλυτη επιβεβαίωση και στην περίπτωση του ψηφιακού χάρτη Google Earth. Η εφαρμογή των προηγμένων τεχνολογιών της γεωπληροφορικής όχι μόνο δεν απαλλάσσει τους χάρτες από τα πολιτισμικά φορτία, αλλά και σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα εντείνει τις σχέσεις που παράγουν τα φορτία αυτά, καθώς επιτρέπει τις εξατομικευμένες αναγνώσεις του χώρου, τις προσωπικές εμπειρίες και τα προσωπικά βιώματα να εγγραφούν στον χάρτη και μάλιστα δημόσια.

Έτσι, το διαδίκτυο δεν αναδεικνύεται απλά σε ένα σημείο συνάντησης και διασταύρωσης λόγων, σε μια μορφή δημόσιου χώρου, όπου δημοσιοποιείται το προσωπικό βίωμα από την επίσκεψη στη Δημητσάνα, η εξατομικευμένη πρόσληψη του χώρου. Είναι κάτι πολύ περισσότερο, είναι ένα πεδίο όπου επενεργεί στη διαμόρφωση της ίδιας της Δημητσάνας ως τουριστικού τόπου. Οι συγκεκριμένοι χάρτες που παρουσιάζονται στο διαδίκτυο δίνουν τη δυνατότητα της εξατομικεύσης του χάρτη, της μετατροπής του σε τόπο της προσωπικής εμπειρίας, και μάλιστα μέσω της κινητοποίησης του τουριστικού βλέμματος, όπως αυτό αποτυπώνεται στην κατεξοχήν τεχνική που κινητοποιούν οι τουρίστες προκειμένου να αναπαράγουν αναμνήσεις, τη φωτογραφία. Στον ψηφιακό χάρτη προβάλλονται νοήματα εξατομικευμένα, προσωπικές εκδοχές της εμπειρίας και της μνήμης, γεγονός που τον μετατρέπει πολλές φορές από ένα μέσο προσανατολισμού στον χώρο (navigating) σε έναν καμβά στον οποίο οι εξατομικευμένοι δρώντες υφαίνουν τη δική τους αφήγηση του τόπου, και της ενσώματης βίωσής του.

Βέβαια, η επικυριαρχία των ηγεμονικών λόγων δεν γίνεται δεκτή παθητικά και χωρίς αντίλογο από τη μεριά των δρώντων υποκειμένων. Ο αντίλογος αυτός μπορεί να πάρει ποικίλες μορφές, από την ανοιχτή αντιπαράθεση μέχρι τη σιωπηλή αποδοχή και την αξιοποίηση των τεχνικών του κυρίαρχου λόγου, όπως η χαρτογράφηση, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι σκοποί επιμέρους συλλογικοτήτων ή και μεμονωμένων υποκειμένων. Κάθε δρων υποκείμενο που προβαίνει σε μια πράξη χαρτογραφικής αναπαράστασης του χώρου και τη δημοσιοποιεί, προβαίνει σε μια πράξη ενσωμάτωσης και πιθανόν προσαρμογής της ηγεμονικής γεωγραφικής φαντασίας στη στρατηγική που εξυπηρετεί τα δικά του συμφέροντα, χωρίς κατ' ανάγκη να αμφισβητεί τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις. Οι ηγεμονικές χωρικές φαντασίες είναι ηγεμονικές επειδή καθίστανται

κοινή γνώμη, «κοινός τόπος» με την κυριολεκτική και μεταφορική σημασία της φράσης, προκειμένου ο χώρος να αποκτήσει υπόσταση ως χαρτογραφική αναπαράσταση.

Η έννοια της κεντρικότητας, για παράδειγμα, είναι μια έννοια σημαντική προκειμένου να κατανοήσουμε τις σχέσεις χωρικής ανισότητας που συνήθως αποκρύπτουν οι χάρτες που αντανakλούν τον επίσημο λόγο, αλλά και τις εναλλακτικές χαρτογραφήσεις που προβάλλονται από τους φορείς που έχουν συμφέρον να προσαρμόσουν τις ηγεμονικές αναπαραστάσεις στις δικές τους επιλογές και συμφέροντα. Έτσι, οι κοινότητες της περιοχής που αποκαλείται Ορεινή Αρκαδία και οι επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται στον τουρισμό, προσπαθούν να εξασφαλίσουν μια όσο γίνεται πιο κεντρομόλο θέση στην πιο χαρακτηριστική αποτύπωση της γεωγραφικής φαντασίας, τον χάρτη. Ακόμα και όταν οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις του χώρου ως τόπου τουριστικού αποσπών τη συναίνεση των ντόπιων δρώντων υποκειμένων, αυτό συμβαίνει υπό όρους. Η διεκδίκηση μιας κεντρικής θέσης στον χάρτη είναι ζωτικής σημασίας όχι μόνο για λόγους γοήτρου αλλά και προκειμένου να διεκδικηθεί όσο γίνεται καλύτερο μερίδιο από την τουριστική ανάπτυξη.

Ο χάρτης στον νεοελληνικό πολιτισμό θεωρείται ως τεκμήριο αλήθειας. Η έκφραση «μπαίνω στον χάρτη» ή, αντίθετα, «σβήνω από τον χάρτη» αποτελούν διατυπώσεις που ταυτίζουν την ορατότητα και τη μη ορατότητα με τη ζωή και τον θάνατο. Παράλληλα, η κεντρική θέση στον χάρτη θεωρείται πλεονεκτική, καθώς ταυτίζεται με την ευτοπία, σε αντίθεση με τη δυστοπία και τη μεθοριακότητα των άκρων, που ταυτίζεται με τις μεταβατικές ταυτότητες, την εκ-κεντρικότητα και τη διαφορούμενη θέση σε σχέση με το κέντρο.

Η Δημητσάνα ως πρωτεύουσα του Δήμου Δημητσάνας και του Καλλικράτειου Δήμου Γορτυνίας έχει το πλεονέκτημα να προβάλλεται στις επίσημες ή και στις πολιτικά ορθές χαρτογραφικές αναπαραστάσεις ως κέντρο της περιοχής. Όμως οι χάρτες που παράγονται στο πλαίσιο του τουριστικού λόγου για λογαριασμό των άλλων κοινοτήτων οι μεμονωμένων επιχειρηματιών που διεκδικούν μερίδιο στην τουριστική ανάπτυξη δεν αναπαράγουν αυτή την ιεραρχία, αντίθετα ενώ αποδέχονται την ηγεμονική αναπαράσταση της περιοχής ως τουριστικού προορισμού, το κάνουν προσπαθώντας να αλλάξουν τους συσχετισμούς δύναμης που επιβάλλουν οι επίσημες γεωγραφίες. Έτσι, σε

άλλους χάρτες εμφανίζεται ως επίκεντρο της περιοχής η Αλωνίσταινα³⁶⁵, σε άλλους το Ελληνικό (εικ. 16) ή και άλλες κοινότητες. Στην πρώτη περίπτωση, ενός ξενώνα στην Αλωνίσταινα, μια κοινότητα που διεκδικεί κομμάτι από την τουριστική ανάπτυξη, σημειώνεται ότι «μια γρήγορη ματιά στους χάρτες αρκεί για να διαπιστώσετε ότι η Αλωνίσταινα αποτελεί ιδανική βάση εκκίνησης για τις εξορμήσεις σας στην ευρύτερη περιοχή της ορεινής Αρκαδίας, καθώς βρίσκεται σε κεντρική θέση και σε μικρή απόσταση απ' όλα τα αξιοθέατα». Ο χάρτης που δημοσιεύεται στον ιστότοπο της επιχείρησης έχει ως επίκεντρο την Αλωνίσταινα, η οποία και σημειώνεται με γραμματοσειρά μεγαλύτερων διαστάσεων και πιο έντονου χρωματισμού, ενώ οι άλλες κοινότητες ορίζονται ως περιφερειακές σε σχέση με την Αλωνίσταινα (για τη συμβολή της γραφιστικής στη χαρτογραφία βλ. Monmonier, 1996). Οι ίδιες χαρτογραφικές επιλογές επιστρατεύονται στον χάρτη της επιχείρησης που εδρεύει στο Ελληνικό (Μουλάτσι), στον χάρτη που δημοσιεύεται στον ιστότοπο της Αδελφότητας Δημητσανιτών, στον χάρτη που δημοσιεύεται στον ιστότοπο του Δήμου Τρικολώνων³⁶⁶ κ.ά.

7. Οδικές πινακίδες

Μια ενδιαφέρουσα μορφή δημόσιου λόγου που καθιστά τον τόπο ορατό αποτελούν και οι οδικές και άλλες πινακίδες, που τοποθετούνται από διάφορους δημόσιους φορείς στους δρόμους και στα μονοπάτια, δίνοντας πληροφορίες σχετικά με τον τόπο, τις ονομασίες των κοινοτήτων, τις χιλιομετρικές αποστάσεις από τα αστικά κέντρα, ή μεταδίδοντας πληροφορίες για τα αξιοθέατα. Αυτό το τελευταίο κάνει μια ειδική κατηγορία οδικής σήμανσης, οι ειδικά σχεδιασμένες πινακίδες καφέ χρώματος, που καθοδηγούν τους επισκέπτες στα πολιτιστικά μνημεία μιας περιοχής. Οι πινακίδες, ως φορείς δημόσιου λόγου αποκτούν εγκυρότητα και αυθεντία επειδή δημιουργούνται από επίσημους φορείς και ως εκ τούτου «ουδέτερους», όπως οι κρατικές υπηρεσίες αρμόδιες

---

³⁶⁵ www.hotelplataniti.gr/maps.html

³⁶⁶ www.trikolonon.gr/cgi-bin, «Οδηγός Επισκέπτη».

για την οδική σήμανση³⁶⁷. Όμως, ακριβώς όπως και οι χάρτες, οι πινακίδες δεν καθοδηγούν απλά τον τουρίστα (Edensor, 2001· βλ. επίσ. MacCannel, 1976, ο οποίος κάνει αναφορά στους on-markers, στις πινακίδες που καθοδηγούν το βλέμμα του επισκέπτη), ούτε παρουσιάζουν ουδέτερες πληροφορίες. Αντίθετα, κάθε πληροφορία που παρουσιάζεται σε αυτές προκύπτει ως αποτέλεσμα χωρικών φαντασιών που εκφράζουν τις υφιστάμενες σχέσεις δύναμης όσον αφορά την οργάνωση του χώρου σε διάφορες κλίμακες, από την τοπική μέχρι και την εθνική, την παρουσίαση του τόπου ως πολιτισμικού αξιοθέατου, την ιστορική ταυτότητα των τοπικών κοινοτήτων. Ακόμα και η πιο απλή και φαινομενικά ουδέτερη πληροφορία που μεταδίδουν, για παράδειγμα η χιλιομετρική απόσταση από την Αθήνα, είναι και μια δημόσια επαλήθευση της εθνικής γεωγραφίας και της θέσης της Αθήνας ως κέντρου της και των τοπικών κοινοτήτων ως περιφέρειας.

Ο πολιτικά φορτισμένος λόγος των οδικών πινακίδων φαίνεται επίσης στις επιλογές που προβαίνουν όσον αφορά την παρουσίαση των τοπωνυμίων των κοινοτήτων, καθώς παρουσιάζουν το επίσημο τοπωνύμιο μέσω του οποίου οι κοινότητες εντάσσονται στον εθνικό χάρτη. Καθώς οι πινακίδες βρίσκονται στις εισόδους και στις εξόδους των κοινοτήτων ή στα σταυροδρόμια μπορούν να θεωρηθούν και ως ειδικές μορφές λόγου, μια τεχνική επιβολής εκ μέρους της εξουσίας. Μεσολαμβάνοντας μεταξύ του χώρου και του επισκέπτη, δημοσιοποιούν επιτόπου –καθώς αποδίδουν νόημα ή ονομάζουν αυτό που βλέπει κανείς με τα ίδια του τα μάτια–, όχι μόνο τις ηγεμονικές αντιλήψεις για την οργάνωση του χώρου και το νόημά του, την επίσημη γεωγραφία δηλαδή, αλλά προβαίνουν και σε έμμεσες νύξεις για την ιστορική ταυτότητα του τόπου, την επίσημη ιστορία του δηλαδή, όπως αυτή συνάγεται από την ίδια την ονομασία του. Όπως είδαμε, το ζήτημα των τοπωνυμίων υπήρξε κάθε άλλο παρά ουδέτερο στις σχέσεις της κεντρικής εξουσίας με τις τοπικές κοινότητες αλλά έμμεσα και στις σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρώπη και τη Δύση γενικότερα. Από πολλές απόψεις, μάλιστα, ακόμα είναι ένα από τα ζητήματα στα οποία αποδίδεται μεγάλη σημασία για διαφορετικές αιτίες, τόσο από τους

---

³⁶⁷ Είναι ενδιαφέρον ότι στο διαδίκτυο η πολιτιστική κριτική που ασκείται από τους ίδιους τους Έλληνες στο ελληνικό κράτος, στις υπηρεσίες του και στην έλλειψη «ευρωπαϊκής κουλτούρας» που το κάνει να φαντάζει «τριτοκοσμικό» συχνά παίρνει τη μορφή κριτικής στην αξιοπιστία της οδικής σήμανσης ως φορέα του επίσημου λόγου και «εκ των έσω» αμφισβήτησης της αξίωσης του νεοελληνικού κράτους να παρουσιαστεί ως ευρωπαϊκό. Βέβαια, δημόσια έκφραση απείθειας προς τον επίσημο λόγο είναι και το ιδιαίτερα σύνηθες φαινόμενο της επιδεικτικής διάτρησης των πινακίδων με βολές κυνηγετικών όπλων.

τοπικούς λόγους όσο και από την κρατική εξουσία. Αρκεί μόνο να αναλογιστεί κανείς, μεταξύ άλλων, τη συζήτηση που προέκυψε σχετικά με την ονομασία των νέων καλλικράτειων δήμων ή και τις περίπλοκες πολιτισμικές συνδηλώσεις στις οποίες εμπλέκονται ακόμα τα διάφορα ονόματα των κοινοτήτων, επίσημα και ανεπίσημα³⁶⁸.

Βέβαια, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα δρώντα υποκείμενα που ενδιαφέρονται να προωθήσουν τις δικές τους στρατηγικές κυρίως στον τουρισμό, ή με αφορμή τον τουρισμό να αυτοπαρουσιαστούν ως συλλογικότητες με τη δική τους εναλλακτική αίσθηση της γεωγραφίας αλλά και ιστορίας, δεν αφήνουν τις οδικές πινακίδες ως προνομιακό πεδίο άρθρωσης δημόσιου λόγου αποκλειστικά στα χέρια των επίσημων φορέων. Αντίθετα, παρεμβαίνουν με πολλούς τρόπους προκειμένου να προβάλλουν τις δικές τους στρατηγικές υιοθετώντας την ίδια τεχνική επιβολής, δηλαδή τον δημόσιο λόγο που αρθρώνεται στις παρυφές των οδικών αρτηριών. Γι' αυτό παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ορισμένες περιπτώσεις ανεπίσημων, με την έννοια των μη κρατικών, πινακίδων που τοποθετούνται στους δημόσιους δρόμους, είτε δηλώνεται ο φορέας που τις δημιούργησε είτε όχι. Οι πινακίδες αυτές επιχειρούν να δημοσιοποιήσουν χωρικές φαντασίες που προβάλλουν ως εναλλακτικές.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία δημόσιων πινακίδων είναι εκείνες που έχουν τη μορφή χάρτη, ο οποίος μπορεί να διαβαστεί δημόσια και μάλιστα με άμεση αναφορά στον χώρο τον οποίο χαρτογραφεί. Για παράδειγμα, η πινακίδα-χάρτης που παρουσιάζει τον καποδιστριακό Δήμο Δημητσάνας και η οποία βρίσκεται στα διοικητικά όρια με τους όμορους δήμους, δεν παρουσιάζει απλά τον δήμο ως γεωγραφική ενότητα αλλά κατ' εξοχήν ως τουριστική περιοχή με επίκεντρο τη Δημητσάνα, η οποία εμφανίζεται στον

---

³⁶⁸ Η υιοθέτηση των παλιών ονομασιών στο πλαίσιο του τουρισμού ειδικά του εναλλακτικού που ενδιαφέρεται να γνωρίσει την κρυμμένη Ελλάδα, τη μυστική ταυτότητα των τόπων είναι χαρακτηριστική. Έτσι, ενώ το επίσημο όνομα χρησιμοποιείται για την παρουσίαση της κοινότητας στις επίσημες υποχρεώσεις της και στις συναλλαγές της με την κεντρική εξουσία, το «παλιό» παραμένει ως στοιχείο αυτοαναγνώρισης μεταξύ των ντόπιων αλλά και ως στοιχείο αυτοπαρουσίασης της κοινότητας στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού, ακριβώς ως στοιχείο που συνδιαμορφώνει την αυθεντικότητα, τη γνησιότητα του τόπου και τα κρυμμένα του μυστικά. Βέβαια, πρόκειται για μια εκ του ασφαλούς υιοθέτηση στην καθημερινή χρήση αυτών των τοπωνυμίων, αφού πρώτα η πάροδος του χρόνου και οι πολιτικές έχουν φροντίσει να εξαφανίσουν κάθε ίχνος εθνοτικής ετερότητας, π.χ. τη μακρόχρονη παρουσία των Οθωμανών στην περιοχή της Πελοποννήσου. Υπενθυμίζεται σχετικά ότι με το Β.Δ. το 1909 συγκροτήθηκε η «Επιτροπεία των Τοπωνυμίων της Ελλάδος» υπό την προεδρία του Ν.Γ. Πολίτη, η οποία επιφορτίστηκε με το καθήκον να προτείνει στο Υπουργείο Εσωτερικών νέα τοπωνύμια, προκειμένου να αντικατασταθούν όλα όσα είχαν ξενική προέλευση. Ο Περί Συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων Νόμος ΔΝΖ' έδινε τη δυνατότητα στις κοινότητες που το επιθυμούσαν να προβαίνουν στη μετονομασία τους με πρωτοβουλία των τοπικών αρχών (για τα παλιά ονόματα των κοινοτήτων στην ευρύτερη περιοχή της Δημητσάνας, βλ. παράρτ. 2, πίν. 6).

χάρτη με γράμματα μεγαλύτερου μεγέθους ως έδρα του δήμου (εικ. 17). Η ίδια καταστατική λογική που αναλύσαμε στους χάρτες διέπει και τον συγκεκριμένο χάρτη-πινακίδα: ο τόπος παρουσιάζεται ως τόπος τουριστικός, η Δημητσάνα προβάλλεται σε μία από τις τρεις φωτογραφίες που πλαισιώνουν τον χάρτη ως παραδοσιακός οικισμός με μια φωτογραφία τραβηγμένη από ψηλά, ενώ στις υπόλοιπες φωτογραφίες εικονίζονται η Μονή Φιλοσόφου, ένα από τα σημαντικότερα «πολιτισμικά μνημεία» της περιοχής του Λούσιου, καθώς και μια άποψη του Μουσείου Υδροκίνησης στη Δημητσάνα, του σημαντικότερου αξιοθέατου της περιοχής. Επίσης, αναφέρονται τα τηλέφωνα των τοπικών αρχών καθώς και τα τοπικά παραδοσιακά προϊόντα που μπορεί κανείς να βρει στην περιοχή. Η συγκεκριμένη πινακίδα δεν είναι λοιπόν τόσο ένα μέσο για τον προσανατολισμό στον χώρο, ούτως ή άλλως είναι πολύ περιορισμένες οι «καθαυτό» χωρικές πληροφορίες που μεταδίδει, ενώ είναι και δύσκολη η χρήση του. Είναι πολύ περισσότερο μια δημόσια επιβεβαίωση της τοπικότητας, των στοιχείων που αποτελούν την «τοπική πολιτιστική ταυτότητα», με την επίκληση κυρίως των εικόνων που συνοδεύουν τον χάρτη παρά του ίδιου του χάρτη.

Στην πινακίδα-χάρτη (εικ. 18) που έχει τοποθετήσει στον δρόμο προς τα χωριά της πεδινής Γορτυνίας και της Ηραίας ο Σύλλογος Μαρκιωτών, ο εθνοτοπικός ενός μικρού χωριού που ανήκει διοικητικά στον καποδιστριακό δήμο Δημητσάνας, οι χωρικές σχέσεις είναι ανεστραμμένες. Ο χάρτης, που χαρτογραφεί περίπου την ίδια περιοχή, έχει ως επίκεντρο αυτή τη φορά το μικρό χωριό Μάρκου, το οποίο εκτός από το ότι τοποθετείται στο κέντρο του χάρτη τονίζεται και με ιδιαίτερη γραμματοσειρά. Επίσης, ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι στο τοπωνύμιο Μάρκου εμφανίζεται και ένδειξη με το υψόμετρο του χωριού στους επισκέπτες (920 μέτρα). Όπως είδαμε ειδικά στο πλαίσιο της χωρικής φαντασίας του εναλλακτικού τουρισμού, η ορεινότητα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της αισθητικής προσέγγισης του τόπου.

Από την ίδια έννοια της ορεινότητας και της παράδοσης αντλεί το νόημά της και η δημόσια πινακίδα που είναι τοποθετημένη λίγο έξω από τη Ζάτουνα, στη διασταύρωση που οδηγεί στον Βλόγγο, ένα μικρό χωριό της περιοχής (εικ. 19). Η πινακίδα αυτή, μολοντί δεν είναι τοποθετημένη από τις υπηρεσίες που είναι αρμόδιες για τη σήμανση των οδών, μοιάζει με τις επίσημες πινακίδες που παρουσιάζουν πολιτιστικά μνημεία. Το περιεχόμενό της είναι ακριβώς ένα πολιτιστικό μήνυμα, γι' αυτό ο άγνωστος δημιουργός

της, που πιθανότατα σχετίζεται με τον Βλόγγο, επιλέγει να της προσδώσει το κύρος των επίσημων πινακίδων. Ο κατασκευαστής της δηλαδή ενσυνείδητα επιχειρεί να αξιοποιήσει τις τεχνικές των επίσημων φορέων προκειμένου να αξιοποιήσει τον λόγο περί παράδοσης και ορεινότητας. Το χωριό παρουσιάζεται ως «ορεινός και παραδοσιακός οικισμός», προκειμένου ακριβώς να ενταχτεί στον τουριστικό χάρτη και μάλιστα να διεκδικήσει μερίδιο στην ανάπτυξη.

Είναι μόνο όμως η πρόθεση να προσελκυστούν επισκέπτες στο χωριό που κινητοποιεί τον άγνωστο εμπνευστή της πινακίδας; Κάτι τέτοιο δεν μπορεί να ισχύει, τουλάχιστον απόλυτα, δεδομένου ότι το μικρό χωριό δεν έχει καμία υποδομή για να δεχτεί επισκέπτες τον χειμώνα, πολλές φορές μάλιστα είναι αποκλεισμένο από τα χιόνια. Οι κατηγορίες όμως της ορεινότητας και της παραδοσιακότητας ως πολιτισμικά φορτισμένων εννοιών στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία είναι χρήσιμες προκειμένου να εκλογικευτεί η σχέση με τον ορεινό τόπο καταγωγής, ακόμα και των πληθυσμών εκείνων που μετανάστευσαν στο εξωτερικό ή τα αστικά κέντρα τις τελευταίες δεκαετίες, και κυρίως των απογόνων τους δεύτερης γενιάς. Δεν αποτελούν μόνο στρατηγικές που υιοθετούν οι αναπτυξιολόγοι και όσοι σχετίζονται με τον τουρισμό, προκειμένου να παρουσιάσουν την κοινότητα σε όσους δεν ανήκουν σε αυτήν. Σε μεγάλο βαθμό αποτελούν και κατηγορίες που επιστρατεύονται στον λόγο των τοπικών κοινωνιών ή των θεσμικών εκφράσεων που μιλούν στο όνομά τους, για παράδειγμα των εθνικοτοπικών συλλόγων, αποσκοπώντας να εντάξουν το χωριό στον πολιτισμικό χάρτη της περιοχής ενισχύοντας την ταυτότητά του ως «παραδοσιακού» και «ορεινού».

8. Η Δημητσάνα ως σωματική εμπειρία

Ακόμα και αν δεχτούμε ότι το βλέμμα επέχει μια θέση οργανωτή των άλλων αισθήσεων, σίγουρα η βίωση του τόπου δεν περιορίζεται στην πράξη του οράν³⁶⁹. Ούτε και το

---

³⁶⁹ Από τους μελετητές του τουρισμού έχει τονιστεί ο κυρίαρχος ρόλος της όρασης, του βλέμματος, στη διαμόρφωση της τουριστικής ταυτότητας. Ο τουρίστας, λέγεται, πάνω από όλα καταναλώνει οπτικά τόπους και γενικά *αξιοθέατα*. Όπως επισημαίνουν οι Veijola και Jokinen, «το σώμα απουσίαζε από τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του τουρισμού». Ο J. Urry είναι από τους πρώτους που στράφηκε στη μελέτη του σώματος ως παράγοντα διαμόρφωσης της τουριστικής εμπειρίας. Παρ' όλα αυτά, ευνόησε μια μονοδιάστατη εισαγωγή του βλέμματος ως κατεξοχήν τρόπου ενσώματης βίωσης του τόπου εκ μέρους του

βλέμμα είναι κάτι που αυτονομείται από το σώμα, τις λειτουργίες του και τον τρόπο που συγκροτείται η εμπειρία. Η όραση συγκροτείται ως φυσική λειτουργία του σώματος, παράλληλα με τις άλλες αισθήσεις (Crouch & Lübbren, 2003: 7). Για παράδειγμα, το βλέμμα βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την κινητική δυναμική του σώματός μας, αφού, καθώς μετακινούμαστε, συνεχώς αλλάζει το οπτικό μας πεδίο. Επίσης, συναρτάται και με τις αισθήσεις μας στο σύνολό τους. Η ακοή, για παράδειγμα, ή και η όσφρηση συνδέονται άμεσα και πολλές φορές με οπτικά ερεθίσματα σε μία και μόνη αξεχώριστη εμπειρία ειδικά σε ό,τι αφορά την αντίληψη του χώρου.

Οι εναλλακτικές μορφές συσχέτισης με τον τόπο στο πλαίσιο του τουρισμού επενδύουν πολύ στη συμμετοχή όλων των αισθήσεων. Είναι μάλιστα οι αισθήσεις και οι άλλες σωματικές οδοί μέσω των οποίων προσλαμβάνουμε ερεθίσματα που καθορίζουν αυτό που ονομάσαμε αισθητικό αναστοχασμό της ορεινότητας. Έτσι, δεν είναι μόνο μέσω του βλέμματος που ο επισκέπτης καλείται να βιώσει τον τόπο. Είναι και με την ανάκληση οσμών, γεύσεων, απτικών ερεθισμάτων και κιναισθητικών εμπειριών που μπορεί να συγκροτήσει μια αυθεντική εμπειρία του τόπου και της ορεινότητας.

Να σε ξυνά η μυρωδιά του ξύλου, ο αχνιστός καφές κι η γεύση του μελιού στο φουρνιστό ψωμί. Να απολαμβάνεις την αύρα του βουνού, στη φύση του Μαίναλου κι ατέλειωτες βόλτες στα πλακόστρωτα στενά. Τζιπάδα στις χρυσοποϊκίλτες πλαγιές και στα πυκνά ελατοδάση. Πεζοπορία στα μονοπάτια του Λούσιου, στις πετρόχτιστες μονές, στους τόπους που σημάδεψαν την ιστορία. Το βράδυ στην ταβέρνα, ν' ανταμώνεις τους φίλους με τσίπουρο και λιχουδιές, κι έπειτα παρέα στην πέτρινη σάλα πλάι στο τζάκι... Χειμώνιασε για τα καλά. Το πήραμε απόφαση. Κι η ορεινή Αρκαδία υπόσχεται πολλά και για τούτο το χειμώνα...³⁷⁰

τουρίστα, ειδικά στο έργο του *The Tourist Gaze*. Από τότε πολλές προσεγγίσεις, ακόμα και του ίδιου του Urry (π.χ. στο *Performing Tourist Places*) αναγνωρίζουν τη σπουδαία σημασία όλων των αισθήσεων στη βίωση του τόπου εκ μέρους του τουρίστα. Η άποψη ότι η όραση θεωρείται συχνά η αίσθηση που κατεξοχήν κινητοποιείται για τον σχηματισμό της τουριστικής εμπειρίας αλλά και για την πρόσληψη του τοπίου ως πολιτισμικής κατηγορίας έχει υποστεί έντονη κριτική τόσο από την ανθρωπολογία όσο και από τη γεωγραφία. Τα τελευταία χρόνια η κοινωνική έρευνα έχει στραφεί σε πιο περιεκτικές ερμηνευτικές απόπειρες της συσχέτισης του ατόμου με τον χώρο και το τοπίο, που αντιλαμβάνονται το ανθρώπινο σώμα όχι ως παθητικό αποδέκτη των πολιτισμικών νοημάτων που αποδίδονται στον χώρο, αλλά ως ενεργό διαμορφωτή των νοημάτων αυτών. Για μια σύνοψη της σχετικής συζήτησης από τη σκοπιά των ευρύτερων ανθρωπολογικών σπουδών βλ. Favero, 2007· Crouch and Desforges, 2003· Ingold, 2001· Low, S.M., 2003 & 2003α.

³⁷⁰ www.epathlo.gr. «Ορεινή Αρκαδία, κυρά και Αρχόντισσα».

Το παράδειγμα αυτό μας υποδεικνύει πώς το τουριστικό σώμα όχι μόνο συγκροτείται ως πηγή αισθητηριακών ερεθισμάτων πέρα από την όραση, αλλά αναδεικνύεται και σε κατ' εξοχήν πεδίο επί του οποίου ο τόπος, η Ορεινή Αρκαδία, αποκτά νόημα. Δεν είναι μόνο οι πέντε αισθήσεις που κινητοποιούνται, αλλά και το σώμα στο σύνολό του ως αντιληπτικό όργανο. Η κιναισθητική εμπειρία του σωματικού κάματος που προκαλεί η πεζοπορία στα μονοπάτια του Λούσιου και οι βιοχημικές αντιδράσεις που αυτή προκαλεί, όπως το λαχάνιασμα, ο ιδρώτας, η όρεξη για φαγητό και η δίψα, η αυτοκίνηση και μάλιστα η «τζιπάδα» ως σωματικά, όχι μόνο οπτικά, βιωμένη επαφή με την άγρια φύση –τις «χρυσοποίκιλτες πλαγιές και τα πυκνά ελατοδάση»– η αίσθηση οικειότητας και η «παρεΐστικη ατμόσφαιρα» που δημιουργεί η θαλπωρή του τζακιού στην πέτρινη σάλα του ξενώνα είναι σωματικές εμπειρίες που όχι μόνο αποκτούν χαρακτήρα «αυθεντικής εμπειρίας», όταν βιώνονται στη Δημητσάνα, αλλά και αποδίδουν νόημα στη Δημητσάνα ως «αυθεντικό τόπο».

Έτσι, η Δημητσάνα και η Ορεινή Αρκαδία, ως τουριστικοί προορισμοί, γίνονται αντικείμενο ενσώματης «εκ των έσω» βίωσης και όχι απλά οπτικής πρόσληψης, αντικείμενο δηλαδή ενός αχόρταγου τουριστικού βλέμματος (Cater & Smith, 2003: 197). Η ευρεία διάδοση της βιοτεχνολογίας της εικονικότητας προδιαθέτει τα δρόντα υποκείμενα για το είδος των ενσώματων εμπειριών που μπορούν να βιώσουν στους διάφορους τόπους. Τα σώματα και οι τόποι νοηματοδοτούνται αμοιβαία προκειμένου να παρακινήσουν την επιθυμία (Crouch & Lübbren, 2003: 8). Είναι οι αντικαταναλωτικοί εναλλακτικοί ταξιδιώτες που αποδίδουν νόημα στον τόπο αποζητώντας την αυθεντική εμπειρία, αλλά και ο τόπος που ανταποδίδει συμβολικό περιεχόμενο στις δικές τους εναλλακτικές εκδοχές κατοίκησης:

Στη Δημητσάνα δεν θα βρείτε πεντάστερα resort με spa και Jacuzzi, ούτε mainstream clubs που σερβίρουν φανταχτερά κοκτέιλ σε στυλάτους σκιέρ. Δε θα βρείτε την κλασική πλατεία γύρω από την οποία είναι μαζεμένα τα café-bar-εστιατόρια του χωριού. Θα βρείτε ζεστούς πέτρινους ξενώνες με ξύλινα παράθυρα που ανοίγουν για να αποκαλύψουν τη μαγευτική θέα στις χιονισμένες βουνοκορφές του Μαινάλου, δυο τρία παραδοσιακά ταβερνάκια που σερβίρουν αυθεντικά σπιτικές γεύσεις χωρίς gourmet

κορώνες και ένα δυο cosy café. Θα βρείτε και αυθεντική φιλοξενία και οικογενειακή ατμόσφαιρα και αίσθηση χωριού³⁷¹.

Ο χαρακτήρας και η αίσθηση του τόπου καθώς και οι γεωγραφικές φαντασίες που προκύπτουν από αυτά δεν γίνονται παθητικά αποδεκτά εκ μέρους των καταναλωτών μέσω εικόνων σαν και αυτές που παραθέσαμε μέχρι τώρα, αλλά συγκροτούνται από τις σωματικές πρακτικές και τις ενδεδειγμένες σωματικές έξεις (π.χ. τρόποι διευθέτησης του σώματος, ρούχα και στυλ που ταιριάζουν σε έναν ορεινό προορισμό, τρόποι μετακίνησης, ιδιαίτεροι τρόποι βλέμματος) που καθιστούν έναν τόπο τουριστικό (Urry κ.ά, 2004· Edensor, 2001: 71-72). Πρόκειται για αυτό που ο De Certeau περιγράφει ως «ποιητική του χώρου»: Τα σώματα δημιουργούν τρόπους συσχέτισης με τον χώρο, αλλά και με τους ανθρώπους, δεν αποτελούν πεδία στα οποία εγγράφονται συμβάσεις, προσδοκίες και άνωθεν επιβεβλημένες επιθυμίες. Γι' αυτό, οι αισθήσεις και το σώμα δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αυτονόητα και δεδομένα φυσικά χαρακτηριστικά, αλλά να τοποθετούνται στο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό και τεχνολογικό περιβάλλον εντός του οποίου παράγονται, εκδηλώνονται ή και προκαλούνται.

Αν όντως οι τουρίστες εμπλέκονται ενεργά στην κατασκευή των τουριστικών τόπων με την ενσώματη δράση τους, τότε σίγουρα οι διάφορες μορφές κίνησης του τουριστικού σώματος είναι σημαντικές για την παραγωγή πολιτισμικών νοημάτων που σχετίζονται με τη Δημητσάνα ως τουριστικό προορισμό. Το περπάτημα στα λιθόστρωτα καλντερίμια, η διάσχιση του φαραγγιού του Λούσιου, οι δραστηριότητες στη φύση και ειδικά στο ποτάμι, για παράδειγμα το ράφτιγκ, αλλά και η αυτοκίνηση με κάθε είδους μηχανοκίνητο όχημα, αποτελούν τρόπους με τους οποίους τα τουριστικά σώματα συγκροτούν μέσω των κινήσεων τον τόπο. Οι κίνηση του ανθρώπινου σώματος, η μετακίνησή του στον δημόσιο χώρο, αλλά και τα εκούσια πάθη του που εντάσσονται στο πλαίσιο των φυσικών υπαίθριων δραστηριοτήτων αποκτούν χαρακτήρα δημόσιας επιτέλεσης. Το σώμα και οι επιτελέσεις του στο πλαίσιο των εναλλακτικών μορφών τουρισμού όχι μόνο δεν είναι θεατρικές πράξεις που απλά πραγματοποιούνται σε ένα φυσικό σκηνικό, αλλά εμφανίζονται να βρίσκονται σε άμεση διαντίδραση με τον τόπο, τόσο το φυσικό περιβάλλον όσο και τον οικισμένο χώρο, αντλώντας νόημα από αυτόν

---

³⁷¹ www.food.in2life.gr/print.aspx?mid=163457

αλλά και αποδίδοντας σε αυτόν πολιτισμική σημασία, διάκριση από άλλους τόπους, με μια κουβέντα, μια «αίσθηση του τόπου» (sense of place) (Edensor, 2000 Edensor, 2001: 71).

Ο συνηθέστερος τύπος κίνησης των επισκεπτών της Δημητσάνας είναι το περπάτημα στις διάφορες μορφές του³⁷². Η περιήγηση στα πλακόστρωτα καλντερίμια και στα δρομάκια της Δημητσάνας συνήθως με παρέα με σκοπό την γνωριμία με τα αξιοθέατα που βρίσκονται στο χωριό είναι από τις πιο διαδεδομένες δραστηριότητες των επισκεπτών της Δημητσάνας. Πρόκειται για περιπάτους, για βάδισμα με αργό ρυθμό και ματιά διερευνητική, τέτοια που να επιτρέπει στον περιπατητή να αναγνωρίσει τα μνημεία για τα οποία μιλούν οι ταξιδιωτικοί οδηγοί και τα τουριστικά ρεπορτάζ που περιγράφουν αυτά που «πρέπει να δει» ο επισκέπτης: τις εκκλησίες, τη βιβλιοθήκη και το δημοτικό σχολείο, που βρίσκονται στον ίδιο χώρο με την εκκλησία της Αγίας Κυριακής, το σπίτι που γεννήθηκε ο Παλαιών Πατρών Γερμανός κ.ά.

Το ξένοιαστο περπάτημα στα δρομάκια και τα μονοπάτια του χωριού ή το περπάτημα σε έναν χώρο «πιστής αναπαράστασης» που έχει σκοπούς διδακτικούς, όπως το Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης, δεν είναι οι μόνοι τρόποι κίνησης διαθέσιμοι στους επισκέπτες της Δημητσάνας. Το περπάτημα στο φαράγγι του Λούσιου είναι ένα άλλος τύπος βαδίσματος, που βέβαια έχει κάπως μεγαλύτερες απαιτήσεις από τον περιπατητή, μολοντί το μονοπάτι γενικά θεωρείται βατό ακόμα και σε εκείνους που δεν είναι συνηθισμένοι σε πολύωρη πεζοπορία. Συνήθως οι επισκέπτες ξεκινάνε το περπάτημα από το τμήμα του μονοπατιού που διέρχεται από το Μουσείο Υδροκίνησης και συνεχίζουν μέχρι τα ερείπια της Αρχαίας Γόρτυνας, όπου συνήθως τους περιμένουν αυτοκίνητα προκειμένου να τους παραλάβουν για τον δρόμο της επιστροφής στη Δημητσάνα. Πρόκειται για μια διαδρομή διάρκειας περίπου τριών-τεσσάρων ωρών, μαζί με τις στάσεις στα μοναστήρια που συναντούν οι περιπατητές κατά μήκος της χαράδρας του Λούσιου, την οποία διατρέχει το μονοπάτι³⁷³, ή τις στάσεις στα σημεία ιδιαίτερου ενδιαφέροντος: στα γεφύρια, στα σημεία που το μονοπάτι διασταυρώνεται με το ποτάμι, και, βεβαίως, στα σημεία θέας.

---

³⁷² Για μια ιστορία του βαδίσματος στη Βρετανία κυρίως ως ενσώματης πρακτικής μέσω της οποίας συγκροτείται η «εξοχή» ως κοινωνική κατηγορία, βλ. Edensor (2000).

³⁷³ Πρόκειται για τμήμα του αρχαίου μονοπατιού που συνδέει τη Σπάρτη με την Ολυμπία και το οποίο ανήκει στο ευρωπαϊκό δίκτυο μονοπατιών.

Ειδικά σε αυτό τον τύπο κίνησης στον χώρο συμμετέχουν όλες οι αισθήσεις και όχι μόνο η όραση που απολαμβάνει το τοπίο και τη φύση. Μέσω της όσφρησης, για παράδειγμα, ο περιπατητής προσλαμβάνει την ευωδιά που αναδύουν τα δέντρα και τα αγριολούλουδα ή τη μυρωδιά του χώματος μετά τη βροχή, αισθητηριακές εμπειρίες που θεωρούνται εγγενή στοιχεία μιας βαθύτερης σχέσης με τη φύση. Η επεξεργασία των οσφρητικών ερεθισμάτων, μολονότι επέρχεται αργότερα σε σύγκριση με τα άλλα αισθητηριακά ερεθίσματα, θεωρείται ότι οδηγεί σε μονιμότερες ταυτίσεις με συγκεκριμένους τόπους και περιστάσεις (Rodaway, 1994: 61-74). Η σύνδεση των οσμών με την υπαίθρο, το ίδιο το φυσικό περιβάλλον αλλά και τα αγνά προϊόντα της υπαίθρου, και των μη οσμών με την πόλη, παραπέμπει σε ευρύτερα πολιτισμικά σχήματα και ταξινομήσεις για το φυσικό και το αφύσικο, για το αυθεντικό και το μη αυθεντικό με βάση τα οποία αποδίδεται νόημα τον τόπο και στην εμπειρία.

Τα απτικά ερεθίσματα είναι το ίδιο σημαντικά, όταν οι πεζοπόροι βουτάνε τα πόδια και τα χέρια τους στο παγωμένο νερό, ή όταν αισθάνονται τον αέρα να χτυπάει τα πρόσωπά τους. Τα πουλιά που κελαηδάνε, ο ήχος του ποταμού, όταν πλησιάζει κανείς κοντά του, αλλά και ο αχός του που αποτελεί το υπόβαθρο κάθε ακουστικού ερεθίσματος ακόμα και όταν κανείς βρίσκεται στη Δημητσάνα, ειδικά όταν το ποτάμι είναι ανταριασμένο, είναι από μερικά από τα ακουστικά ερεθίσματα που κατασκευάζουν την αυθεντικότητα της εμπειρίας. Οι ήχοι που περιβάλλουν τον ταξιδιώτη, όπως ακριβώς και τα οπτικά ερεθίσματα, μεταβάλλονται καθώς το υποκείμενο κινείται στον χώρο αποτελώντας έτσι αναπόσπαστο μέρος του τρόπου που ο ταξιδιώτης βιώνει τον τόπο ενσυναίσθητα και κιναισθητικά και όχι ως παθητικός θεατής.

Οι ήχοι που προσλαμβάνουν τα αφτιά μας μπορεί να αποτελούν παθητικές ακουστικές εμπειρίες, ήχους δηλαδή που εμπίπτουν στο ακουστικό μας πεδίο, χωρίς να το επιδιώκουμε, αλλά και ενεργητικές ακουστικές εμπειρίες, ήχους που προσλαμβάνουμε ως ακροατές, με τον ίδιο τρόπο που θαυμάζουμε, για παράδειγμα, τα σημεία θέας ή τα αξιοθέατα. Ο Λούσιος μπορεί να είναι τόσο το ηχώστρωμα (soundfield) κάθε ακουστικής εμπειρίας της Δημητσάνας και παράλληλα το πλέον χαρακτηριστικό της ηχώσημο, ο ήχος δηλαδή που τη χαρακτηρίζει και την κάνει να ξεχωρίζει από τους άλλους τόπους (soundmark) (Rodaway, 1994: 83-89). Η χρήστης του διαδικτύου Antigoni 007 περιγράφει τον ήχο αυτό ως εξής:

Βυτίνα, ένα από τα ωραιότερα χωριά 20 χιλιόμετρα πριν φτάσεις κάνε δεξιά και προχώρα άλλα 20 χιλ. στρίβεις αριστερά και προχωράς βρίσκεσαι στον Λούσιο ποταμό έχει ράφτιγκ και εναλλακτικό τουρισμό. Τελευταία έχουν φτιάξει σπίτια δίπλα στο ποτάμι έχω μείνει εκεί μια από τις ωραιότερες βραδυές της ζωής μου με καταρρακτώδη βροχή και τη βοή του ποταμού δίπλα στο σπίτι και το τζάκι να καίει στο φουλ³⁷⁴.

Όλες αυτές οι αισθητηριακές εμπειρίες θεωρούνται αυθεντικές επειδή δεν αποτελούν κατανάλωση τουριστικών προϊόντων, αλλά απαιτούν την προσωπική εμπλοκή και μάλιστα την ενσώματη συμμετοχή του υποκειμένου στην παραγωγή τους, την εξερεύνηση δηλαδή της φύσης ως εμπειρίας. Πρόκειται για την εμπειρία που ο Crang (1996) αποκαλεί «υπαρξιακή αυθεντικότητα» (existential authenticity), καθώς το ίδιο το υποκείμενο υπερβαίνει τον ρόλο του ως τουρίστα και μετατρέπεται σε ταξιδιώτη και εξερευνητή.

Πολλές φορές τονιζόταν εκ μέρους των ξενοδόχων του χωριού με μια διάθεση σαρκαστική η διαφορά μεταξύ Ελλήνων και ξένων τουριστών όσον αφορά την πεζοπορία και την άμεση επαφή με το φαράγγι του Λούσιου. Κοινή πεποίθηση ήταν ότι ο Έλληνας δεν περπατάει και τόσο πολύ, αλλά προτιμάει ως μέσο περιήγησης το αυτοκίνητο. Συχνά, μάλιστα, επέμεναν ότι οι ξένοι τουρίστες έρχονταν προετοιμασμένοι προκειμένου να περπατήσουν στο φαράγγι, σε αντίθεση με τους Έλληνες, που συνήθως δεν αφιέρωναν παρά μόνο λίγη ώρα προκειμένου να το θαυμάσουν από ψηλά ή να περπατήσουν στο τμήμα του μονοπατιού που περιτρέχει το Μουσείο Υδροκίνησης³⁷⁵.

Οι απόψεις αυτές για τη διαφορά μεταξύ του τρόπου που αντιμετωπίζουν το περπάτημα οι Έλληνες και οι ξένοι τουρίστες σχετίζεται με τις ευρύτερες ταξινομήσεις και την εικόνα που έχουν οι Έλληνες για τον εαυτό τους σε σχέση με τους ξένους, ειδικά τους Ευρωπαίους. Η αντιμετώπιση της πεζοπορίας στη φύση ως ένδειξη εκλεπτυσμένων προτιμήσεων συχνά συνοδευόταν από κρίσεις σχετικά με τη νοοτροπία των Ελλήνων,

---

³⁷⁴ www.zoo.gr/forum/message/1/6900564

³⁷⁵ Μια περιγραφή πεζοπορικής εμπειρίας στον Λούσιο –τον οποίον αποκαλεί «αυθεντικό ελληνικό παράδεισο»– από ξένους είναι το άρθρο που δημοσίευσε ο γνωστός Βρετανός δημοσιογράφος του τουρισμού John Humphrys στην εφημερίδα *Sunday Times* του Λονδίνου, στις 29 Ιουλίου 2001. Το άρθρο ξεκινάει από την έκπληξη του αρθρογράφου από το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα ορεινή. Μάλιστα, επισημαίνει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει όποιος θέλει να ταξιδέψει στην πελοποννησιακή ενδοχώρα, καθώς τα τουριστικά γραφεία δεν είναι σε θέση να παράσχουν καμιά πληροφορία για την περιοχή αυτή.

τον πολιτισμό και την παιδεία τους, υπονοώντας ή και λέγοντας ρητά ότι οι ξένοι διακρίνονται για το υψηλότερο επίπεδο πολιτισμού και παιδείας που διαθέτουν δεδομένου ότι είναι σε θέση να εκτιμήσουν τη φύση ως αισθητικό αγαθό και ως εκ τούτου επιδιώκουν να έρθουν σε επαφή μαζί της, σε αντίθεση με τους Έλληνες που διακρίνονται για την ιδιαίτερη προτίμησή τους στη χρήση εποχούμενων μέσων, ειδικά του αυτοκινήτου. Βέβαια, τα πολιτισμικά σχήματα που εντάσσονται αυτού του είδους οι συγκρίσεις είναι πολύ ευρύτερα, καθώς αφορούν τις συνολικές αποτιμήσεις του εθνικού «εαυτού» και του «άλλου» στο πλαίσιο του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού. Η απόδοση αισθητικής αξίας στη φύση και τις αναπαραστάσεις της καθώς και σε όσα θεωρούνται αυτονόητα και καθημερινά, όπως το περπάτημα, παίζει ιδιαίτερο ρόλο στη συσσώρευση πολιτισμικού κεφαλαίου, καθιστώντας μάλιστα τις πολιτισμικές διακρίσεις που αναπαράγει από μια άποψη «φυσικές» (για μια παρόμοια περίπτωση βλ. Baker, 2002: 199).

Οι δραστηριότητες στον Λούσιο είναι μια ακόμη δραστηριότητα που προβάλλεται ως ενσώματος και ενεργητικός και γι' αυτό εναλλακτικός τρόπος βίωσης της φύσης στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που δοκιμάζουν να ακολουθήσουν τον ρου του Λουσίου περίπου από το ύψος της γέφυρας της Καρίταινας, κοντά στη συμβολή του με τον Αλφειό, ή του Ατσίχολου μέχρι το σημείο που μπορούν να φτάσουν οι ειδικού τύπου βάρκες. Το ράφτιγκ στον Λούσιο, όπως και η πεζοπορία στο φαράγγι, αλλά και άλλες υπαίθριες δραστηριότητες, προβάλλονται ως «αυθεντικές εμπειρίες» (Crouch, 2005: 359), όπως μπορεί να δει κανείς και στη σχετική διαφημιστική αφίσα μιας από τις εταιρείες που αναλαμβάνουν να τις διοργανώσουν (εικ. 20).

Η έννοια της αυθεντικότητας και στη συγκεκριμένη περίπτωση πηγάζει από την επαφή με την άγρια φύση με τρόπο αδιαμεσολάβητο και ενσώματο, «από μέσα», και όχι επιφανειακό, «από έξω», μέσω της οπτικής προσπέλασης. Η φύση, και ιδιαίτερα ο Λούσιος, παρουσιάζεται ως παρθένα και συχνά επικίνδυνη (Cater & Smith, 2003: 198). Εκτός από τις πέντε αισθήσεις, τα ερεθίσματα που συλλέγονται μέσω του ανθρώπινου σώματος συμβάλλουν στον σχηματισμό της εμπειρίας. Η σωματική βίωση των εδαφικών κλίσεων, του υγρού και λασπωμένου εδάφους που δυσχεραίνει το βάδισμα, το λαχάνιασμα και ο ιδρώτας, ο ίλιγγος από το ύψος, το βάδισμα κόντρα στον άνεμο, η

έκθεση στη βροχή συνιστούν κιναισθητικά ερεθίσματα που προκύπτουν από τον ίδιο τον τόπο. Το ίδιο συμβαίνει και με την απτική επαφή με τα φυσικά στοιχεία, όπως το νερό και το χιόνι. Οι βιοχημικές αντιδράσεις που προκαλούνται στον οργανισμό από την αίσθηση του –πάντα ελεγχόμενου– κινδύνου κάνουν όσους συμμετέχουν σε αυτού του είδους τις δραστηριότητες όχι απλά να απολαμβάνουν οπτικά την «αγριεμένη» φύση, αλλά να «γίνονται ένα» με αυτή, όπως φαίνεται στην περιγραφή μιας τέτοιας εμπειρίας, που δημοσιεύεται σε δημοσιογραφικό κείμενο:

Η διαδρομή ξεκίνησε από το εντυπωσιακό γεφύρι του Ατσίχολου στον Λούσιο, μέσα στα αγριεμένα νερά και στην απaráμιλλη περιβάλλουσα φύση. Κάτι τέτοιες στιγμές νιώθεις ένα με τη φύση. Οι παγωμένες σταγόνες έπεφταν στο πρόσωπό μου, ενώ η κατάβαση στα στενά περάσματα όπου τα ορμητικά νερά δημιουργούσαν μικρούς καταρράκτες εκτόξευαν την αδρεναλίνη μας στα ύψη (Βελοπούλου, 2008: 203).

Μάλιστα, όπως τόνιζαν οι επαγγελματίες που ασχολούνται με την προώθηση τέτοιου είδους δραστηριοτήτων, το πολύνεκρο ατύχημα που συνέβη στον Λούσιο τον Μάιο του 2007, στο οποίο βρήκαν τραγικό θάνατο πολλοί νέοι άνθρωποι, κάθε άλλο παρά σήμανε το τέλος αυτού του είδους των δραστηριοτήτων στην περιοχή. Οι υπεύθυνοι αυτών των εταιρειών, μάλιστα, άφηναν να εννοηθεί πως όσοι ενδιαφέρονται για τέτοιου είδους δραστηριότητες μάλλον προσελκύονται από την ιδέα ότι κάνουν κάτι που ξεπερνάει τα όρια του συμβατικού και είναι επικίνδυνο³⁷⁶.

Η ενσώματη βίωση του τοπίου μέσω των υπαίθριων δραστηριοτήτων και του ράφτιγκ στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού εξασφαλίζει την αυθεντικότητα της εμπειρίας, αλλά και την πολιτισμική ανταγωνιστικότητα σε όσους συμμετέχουν σε αυτές τις δραστηριότητες. Η επαφή με τη φύση σε όλες της τις μορφές στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού είναι μια δημόσια επιτέλεση εκ μέρους των τουριστών που πραγματοποιείται σε χώρους που θεωρούνται φυσικοί, αυθεντικοί ή και άγριοι. Όπως κάθε επιτέλεση, είναι μια δημόσια ενσώματη πράξη που μεταδίδει μηνύματα για την ταυτότητα, των ανθρώπων που εμπλέκονται σε αυτήν. Εξάλλου, όπως επισημαίνει και η Jody Baker (2002) στη σχετική με αυτού του είδους τις δραστηριότητες στο πάρκο

³⁷⁶ Για τη βίωση των λεγόμενων «ακραίων σπορ» (extreme sports) ως ένα συμβολικό παίγνιο με την ιδέα του θανάτου, βλ. Breton (2000): για παρόμοιες προσεγγίσεις του «τουρισμού περιπέτειας», βλ. Kane & Tucker (2004).

Alonquin στην Αμερική μελέτη της, η φύση και το τοπίο είναι ένα προϊόν που παράγεται και καταναλώνεται αποδίδοντας νόημα στις επιτελέσεις, και όχι απλά το σκηνικό στο οποίο αυτές πραγματοποιούνται. Γι' αυτό, οι εναλλακτικές δραστηριότητες δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται απλά ως τρόποι διάθεσης του σώματος, αλλά ως τρόποι ενσώματης πρόσληψης της φύσης. Δεν είναι το ράφτιγκ ως αθλητική δραστηριότητα ή πολύ περισσότερο το περπάτημα ως μέρος της ανθρώπινης κινησιολογίας που αποδίδουν νόημα στις δημόσιες επιτελέσεις, αλλά το γεγονός ότι πραγματοποιούνται στην «άγρια» και «παρθένα» φύση (Donnelly, 2006· Kane & Tucker, 2004· Holyfield, 1999).

Βέβαια, παρά το γεγονός ότι οι υπαίθριες δραστηριότητες προβάλλονται ως άμεση και αυθεντική επαφή με τη φύση, και οι τόποι ως οριακοί, παρθένοι και επικίνδυνοι, ποτέ η επαφή με τη φύση δεν είναι αδιαμεσολάβητη. Ανάμεσα στο υποκείμενο και την εμπειρία διαμεσολαβεί η ελεύθερη αγορά υπό τη μορφή αντικειμένων και βοηθητικών υπηρεσιών που διατίθενται στους καταναλωτές προς πώληση: οδηγοί και εκπαιδευτές, στολές από ειδικό υλικό και σωσίβια για την περίπτωση που κάποιος πέσει στα παγωμένα νερά του Λούσιου, εξοπλισμός προστασίας, όπως κράνη, ηλεκτρονικές συσκευές εντοπισμού θέσης για τους πεζοπόρους, αλλά και πινακίδες προσανατολισμού κτλ. (Crouch, D. & Luke Desforges· Baker, 2002) (εικ.21) Κυρίως όμως διαμεσολαβείται από το απόθεμα λεπτεπίλεπτα επεξεργασμένων εικόνων, σαν και αυτές που παραθέσαμε, από τις οποίες τα δρώντα υποκείμενα κατασκευάζουν όψεις της προσωπικής τους ταυτότητας και του τρόπου που βλέπουν τον κόσμο. Η ενσώματη εμπειρία της ορεινότητας, κάθε άλλο παρά αδιαμεσολάβητη και άμεση, προκύπτει, όπως επισημαίνει ο Murdoch, ως μια «περίπλοκη σχέση μεταξύ κοινωνικού, τεχνολογίας και φύσης» (Murdoch, 2003: 276·Crouch, 2005:359).

Οι αναπαραστάσεις αυτές έχουν απήχηση όχι μόνο στους τουρίστες, αλλά και στο τμήμα εκείνο της τοπικής κοινωνίας που διεκδικεί για τον εαυτό του τον πρώτο λόγο στη διαχείριση του χώρου ως τουριστικού τόπου: σε όσους, για παράδειγμα, επέστρεψαν στον τόπο της καταγωγής τους ως ιδιοκτήτες ξενώνων και φορείς των νέων συλλογικών αναπαραστάσεων για τη Δημητσάνα ή στους νέους επιχειρηματίες του τουρισμού. Το γεγονός αυτό μαρτυρά αφενός την ανάγκη αντιμετώπισης των εναλλακτικών μορφών τουρισμού όχι ως μιας δραστηριότητας που αφορά μόνο όσους γεννήθηκαν ή κατοικούν

στην πόλη, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του νοήματός της το αντλεί ακριβώς από τις συμβολικές νοηματοδοτήσεις του δίπολου αστικότητα/αγροτικότητα.

Οι επαγγελματίες οδηγοί που αναλαμβάνουν να «μυήσουν» τους πεζοπόρους στο φαράγγι ή να μεταφέρουν τις βασικές γνώσεις ράφτιγκ σε όσους ενδιαφέρονται να μπου με βάρκα στο ποτάμι επικαλούνται ακριβώς τη γενέθλια σχέση τους με τον τόπο προκειμένου να εμπνεύσουν εμπιστοσύνη στους πιο επιφυλακτικούς (βλ. για παράδειγμα τον ιστότοπο της trekkinghellas Αρκαδίας). Είναι μια σχέση που ξεφεύγει από την τυπική σχέση πωλητή-αγοραστή στο πεδίο του μαζικού τουρισμού, όπως επισημαίνει και ο Kjell Olsen περιγράφοντας τους ρόλους που αναλαμβάνουν οι τουρίστες σε ανάλογες περιπτώσεις στη σαβάννα της Κένυας με τους Μασάι.

Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η αισθητική προσέγγιση της φύσης και η νοηματοδότηση εκ μέρους των τουριστών των στοιχείων που συνθέτουν την εμπειρία της ορεινότητας συμπίπτουν με τις αναπαραστάσεις, ιδιαίτερα των πιο ηλικιωμένων Δημητσανιτών και όσων δεν είναι εξοικειωμένοι με τις νέες προσλήψεις της φύσης και του τοπίου. Συχνά αυτοί εξέφραζαν την απορία τους για την ιδιαίτερη έλξη που ασκεί στους εναλλακτικούς τουρίστες ο Λούσιος ως πεδίο υπαίθριων δραστηριοτήτων. «Δεν είχαμε και καμιά όρεξη να βλέπουμε το ποτάμι», έλεγε μια ηλικιωμένη γυναίκα στο Παλιοχώρι –το πλησιέστερο στο ποτάμι χωριό της περιοχής– η οποία δεν συμεριζόταν καθόλου τη διάθεση των ταξιδιωτών να επιδοθούν σε υπαίθριες δραστηριότητες. Μάλιστα, συχνά οι πιο ηλικιωμένοι θυμόντουσαν διάφορα άτυχα περιστατικά, όταν το ποτάμι φούσκωνε παρασέρνοντας ό,τι έβρισκε στο διάβα του προκαλώντας μεγάλες καταστροφές, ακόμα και θανάτους.

Μια ανάλογη περίπτωση διαφορετικών αντιλήψεων όσον αφορά τη νοηματοδότηση της φύσης και του περιβάλλοντος αναλύει και ο Νιτσιάκος (2003: 79). Πρόκειται για την περίπτωση της εκ νέου δημιουργίας μιας λίμνης που είχε αποξηρανθεί στο παρελθόν στο χωριό Αρίστη, κοντά στην Κόνιτσα, στην Ήπειρο. Η πρόθεση της κοινοτικής αρχής να επαναδημιουργήσει τη λίμνη προκειμένου να την εντάξει σε ένα πρόγραμμα τουριστικής αξιοποίησης της περιοχής συνάντησε την αντίδραση των τοπικών κατοίκων, αγροτών που καλλιεργούν τα εδάφη που επρόκειτο σύμφωνα με το σχέδιο να δημιουργηθεί η λίμνη, και κτηνοτρόφων, που επίσης θίγονταν από το σχέδιο. Ο Νιτσιάκος επισημαίνει τον ειρωνικό τρόπο που αντιμετώπιζαν οι κτηνοτρόφοι το

σχέδιο της δημιουργίας μονοπατιών για τις πορείες των τουριστών με άλογα, όταν ακριβώς οι ίδιοι απολάμβαναν τις δυνατότητες της αυτοκίνησης και της τεχνολογικής εξέλιξης.

Οι αποκλίσεις στη νοηματοδότηση της φύσης δεν σταματούν στον τρόπο που προσλαμβάνεται ο Λούσιος. Για παράδειγμα, η προσέγγιση μιας αισθητικοποιημένης αντίληψης για το δάσος είναι συχνά διαφορετική από τις νοηματοδοτήσεις του μεταξύ των πιο ηλικιωμένων Δημητσανιτών. Γι' αυτούς η έννοια «δάσος» δεν ταυτίζεται με το ελατοδάσος του Μαινάλου, ούτε έχει και απαραίτητα θετικό περιεχόμενο, καθώς περιλαμβάνει κάθε ακαλλιέργητη έκταση που έχει παραδοθεί στην επέκταση της άγριας βλάστησης. Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, συχνά εκφράζουν τη θλίψη και την απογοήτευσή τους για το γεγονός ότι οι εκτάσεις που άλλοτε εκτείνονταν οι αμπελώνες και τα περιβόλια της Δημητσάνας «έχουν γίνει πια δάσος». Το δάσος είναι κάτι που προκύπτει ως συνέπεια της αθρόας μετανάστευσης των Δημητσανιτών σε άλλα μέρη, και ειδικά της σταδιακής εγκατάλειψης των καλλιεργήσιμων εδαφών. Αντίθετα, για τους τουρίστες δάσος είναι το ελατοδάσος του Μαινάλου, καθώς αυτό ανταποκρίνεται στις εικόνες ορεινών τοπίων τύπου Ελβετίας με κριτήριο τις οποίες συχνά αποτιμάται η Δημητσάνα ως τουριστικός προορισμός.

Το ίδιο συμβαίνει και με το χιόνι, που συχνά σε αυτού του είδους τις οπτικές αναπαραστάσεις της Δημητσάνας προβάλλεται ως εγγενές στοιχείο της «χαρακτηριστικότερης» της εικόνας. Οι πιο μεγάλοι σε ηλικία κάτοικοι του χωριού εκφράζανε με συγκατάβαση την απορία τους για τους λόγους που το χιόνι και ο βαρύς χειμώνας έλκει τους επισκέπτες ως ιδανικό σκηνογραφικό πλαίσιο των ορεινών τόπων. Μια τέτοια προσέγγιση του χειμώνα ως ιδανικού σκηνογραφικού πλαισίου για τους τουρίστες απηχεί η «γιορτή του χειμώνα» που διοργανώνεται στην Αλωνίσταινα, κοντά στη Δημητσάνα:

Το Σάββατο 29 Νοεμβρίου διοργανώνεται στην Αλωνίσταινα μια γιορτή για την υποδοχή του χειμώνα. Μόλις αρχίσει να νυχτώνει, η γιορτή ξεκινά με φασολάδα στα καζάνια, κρασί, τσίπουρο, μουσική και χορό. Θα καθίσετε γύρω από τη μεγάλη φωτιά στην πλατεία του χωριού, αλλά μην ξεχάσετε να φέρετε και παλτό! Όσο για πορτοφόλι, δεν θα χρειαστεί καθώς όλα προσφέρονται δωρεάν. Την εκδήλωση συνδιοργανώνουν: ο Πολιτιστικός Σύλλογος Απανταχού Αλωνιστιωτών Αγία Παρασκευή, ο Δήμος Φαλάνθου

και το Κέντρο Ελληνικού Χορού Τρίπολης, υπό την αιγίδα της Ελληνικής Εκπροσώπησης της Διεθνούς Οργάνωσης Λαϊκής Τέχνης (IOV Hellas)³⁷⁷.

9. Οι ξενώνες

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, οι ορεινοί προορισμοί προβάλλονται ως προτάσεις εναλλακτικής κατοίκησης, συσχέτισης δηλαδή με τον χώρο και τον χρόνο. Η εναλλακτική συσχέτιση με τον χώρο προκύπτει από το γεγονός ότι δεν θεωρούνται τεχνητά τουριστικά περιβάλλοντα, αλλά προτείνουν έναν τρόπο κατοίκησης «αυθεντικό», με διαμονή σε σπίτια παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, που έχουν μετατραπεί σε μικρούς ξενώνες. Επίσης, η Δημητσάνα και οι άλλοι εναλλακτικοί προορισμοί προτείνουν και μια άλλη αντίληψη του χρόνου, καθώς προβάλλουν πιο φυσικούς ρυθμούς ζωής, αμφισβητώντας στην πράξη τη χρησιμοθηρική και εργαλειακή αντίληψή του. Η διαμονή στους παραδοσιακούς ξενώνες συνδέεται με τη συγκρότηση της παράδοσης, της αυθεντικότητας και της ορεινότητας ως ενσώματα βιωμένων εμπειριών στις οποίες συμμετέχουν τόσο οι «ντόπιοι», όσο και οι «τουρίστες» μέσω της δημιουργίας και της κατανάλωσης συμβολισμών και σχέσεων με ανθρώπους και αντικείμενα. Έτσι, οι εσωτερικοί χώροι, τα παραδοσιακά ορεινά καταλύματα, ακόμα περισσότερο από τον δημόσιο χώρο, ο οποίος υπόκειται στις κανονιστικές παρεμβάσεις των επίσημων πολιτικών, αποτελούν τα κατ' εξοχήν πεδία εφαρμογής των δημιουργικών ερμηνειών της παράδοσης και του παρελθόντος, των ερμηνειών δηλαδή που υλοποιούν τις ανάγκες και τις αισθητικές επιλογές όποιου αναζητάει εναλλακτικές εκδοχές του κατοικείν, και δημιουργεί ενεργητικά τη δική του αυθεντικότητα, είτε ως «οικοδεσπότης» είτε ως «φιλοξενούμενος» (Pons, 2003).

Όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους δημόσιους χώρους, οι ξενώνες αποτελούν χώρους συνάντησης κοινών αισθητικών αντιλήψεων και κοινών ερμηνευτικών κωδίκων, που συγκροτούνται από τα διαθέσιμα αποθέματα εικόνων, συμβολοποιημένων αντικειμένων και λεκτικών εκφράσεων αλλά και ενσώματων πρακτικών. Όλα αυτά καθιστούν τη διαμονή στους παραδοσιακούς ξενώνες όχι μια αγοραπωλησία σαν όλες τις

---

³⁷⁷ Βλ., επίσης, στον διαδικτυακό τόπο www.morias.gr/event/i-giorti-xeimona-stin-alonistaina.

άλλες, αλλά μια κοινή εμπειρία που δημιουργούν και μοιράζονται τόσο οι «οικοδεσπότες» όσο και οι «φιλοξενούμενοι». Έτσι, για παράδειγμα, οι νέες διακοσμητικές τάσεις, οι νέες χρήσεις και ερμηνείες αντικειμένων, όπως το τζάκι, οι συμβολικές νοηματοδοτήσεις των τροφών στο πλαίσιο των παραδοσιακών καταλυμάτων, η διάθεση των σωμάτων, τα ρούχα που ενδείκνυνται να φορούν οι ταξιδιώτες σε μια ορεινή εξόρμηση, οι ήχοι που συνοδεύουν τη διαμονή σε έναν ορεινό ξενώνα, εμπλουτίζουν τα αποθέματα εικόνων και συμβολισμών από τα οποία καλούνται τα δρώντα υποκείμενα να νοηματοδοτήσουν τον τόπο. Πρόκειται γι' αυτό που ο Baudrillard ονομάζει στρατηγική της επιθυμίας, που κινητοποιεί το πρώιμο ενδιαφέρον των καταναλωτών σε μια διαδικασία «κατανάλωσης πριν από την κατανάλωση» (στο Crouch & Lübbren, 2003: 8).

Όπως ακριβώς η εμπειρία της αρκαδικής φύσης και της Ορεινής Αρκαδίας, και η εμπειρία της διαμονής σε έναν παραδοσιακό ξενώνα της Δημητσάνας είναι κάθε άλλο παρά αδιαμεσολάβητη εμπειρία. Κατ' αρχάς, η διαμονή σε έναν παραδοσιακό ξενώνα αυτή καθ' εαυτήν είναι μια υπηρεσία που αγοράζεται. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η διαμονή σε έναν ξενώνα του χωριού ένα χειμωνιάτικο Σαββατοκύριακο την περίοδο των Χριστουγέννων και των τριήμερων αργιών του χειμώνα μπορεί να φτάσει μέχρι και τα 180 ευρώ τη βραδιά, ενώ στα Σαββατοκύριακα που δεν ανήκουν στις περιόδους υψηλής ζήτησης η τιμή κυμαίνεται από 80 έως 120 ευρώ. Παράλληλα, η ίδια η ανάδειξη της παράδοσης και της αυθεντικότητας των χώρων διαμονής και η εμπειρία της διαμονής σε αυτούς διαμεσολαβείται από την αγορά, από εγχρήματες σχέσεις. Πρόκειται για τις παροχές υπηρεσιών και συμβουλών εκ μέρους μιας στρατιάς επαγγελματιών, εξειδικευμένων αρχιτεκτόνων και σχεδιαστών, διαφημιστών και προωθητών, παλαιοπωλών και άλλων επαγγελματιών, που δεν δημιουργούν απλά όμορφα αντικείμενα και ελκυστικούς χώρους, αλλά υλοποιούν το κοινωνικό, συμβολικό και αισθητικό πρότυπο της εποχής τους, μεσολαβώντας μεταξύ πωλητή και αγοραστή/καταναλωτή.

Την ίδια στιγμή η αγορά αναλαμβάνει να συγκροτήσει την ταυτότητα του ταξιδιώτη/εξερευνητή τόπων με τα προϊόντα που θέτει στη διάθεση του κοινού. Μια σειρά ενδυμάτων και άλλων αντικειμένων –ενδύματα ειδικά σχεδιασμένα για το κρύο, τσάντες, παπούτσια που δεν γλιστράνε και αναρίθμητα άλλα προϊόντα– αναδεικνύουν

ένα στυλ που εμπνέεται από την «επιστροφή στις ρίζες» και την επαφή με τις «αρχετυπικές ιδέες της κοινωνικής οργάνωσης», συγκροτώντας μια ενδεδειγμένη εικόνα του εαυτού, ως «ταξιδιώτη» και ως «κυνηγού εμπειριών», σε εκείνους που «ξυπνά[ν]ε νωρίς και ανηφορίζου[ν]ε στα πέτρινα σοκάκια των χωριών, αναζητώντας νέες εμπειρίες» (εικ. 22). Μέσω εμπορευμάτων οι χωρικές φαντασίες για τόπους με «βρεγμένα πλακόστρωτα σκεπασμένα από κοκκινοκίτρινα φύλλα» και «πέτρινους ξενώνες ή [τα] παλιά ξύλινα σπίτια» καθίστανται υλικές ερμηνείες της παράδοσης για καθημερινή χρήση «στους δρόμους της πόλης».

«Το στυλ της εξοχής στους δρόμους της πόλης». Νιφάδες του χιονιού, πλεκτές κοτσίδες, περίεργες πλέξεις και πολλά κιλά αγνό παρθένο μαλλί ζεσταίνουν τη σεζόν. Επιστρέφουμε στις ρίζες μας. Πιάνουμε επαφή με τις αρχετυπικές ιδέες της κοινωνικής οργάνωσης, την εποχή των σπηλαίων. [...] Η αίσθηση είναι σαν να ετοιμάζεις τα ρούχα σου για μερικές μέρες φθινοπωρινών διακοπών στην εξοχή. Εκεί όπου επιτρέπονται μόνο μποτάκια με σόλα από κρεπ ή λάστιχο καθώς τα ξύλινα τακούνια γλιστράνε στα βρεγμένα πλακόστρωτα, τα σκεπασμένα από κοκκινοκίτρινα φύλλα. Και που οι χώροι διαμονής σε πέτρινους ξενώνες ή παλιά ξύλινα σπίτια απαιτούν πόδια και κεφάλι ζεστά τυλιγμένα. Επομένως οι χοντρές μάλλινες κάλτσες, τα πλεκτά κολάν, οι φαρδιές ζακέτες με τη χοντρή πλέξη και τα ζακάρ σχέδια αποτελούν τα βασικά κομμάτια του εκδρομικού ντυσίματος (Φαλίδα, 2010).

Οι ποικίλες ρητορικές διατυπώσεις που συνήθως χρησιμοποιούνται προκειμένου να παρουσιάσουν τους ξενώνες της Δημητσάνας ως τόπους όπου ο ταξιδιώτης μπορεί να βρει καταφύγιο «ζεστή σπιτική φιλοξενία» και «θαλπωρή», δεν πρέπει να μας κάνουν να παραβλέψουμε το γεγονός πως η οικονομική φύση του τουρισμού ως αγοραίας δραστηριότητας αποκρύπτεται με τρόπο επιμελή και οργανωμένο, καθώς πίσω από εκείνο που παρουσιάζεται ως «σπιτική θαλπωρή» κρύβεται η εργασία, ειδικά των ξένων εργατριών που δουλεύουν στους ξενώνες και στα εστιατόρια του χωριού.

Έτσι, δεν πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι τα ορεινά καταλύματα αυτοπαρουσιάζονται στο πλαίσιο προωθητικών ενεργειών χρησιμοποιώντας παρόμοιες ρητορικές τεχνικές και κάνοντας χρήση των ίδιων αναφορών στην παράδοση και την

αυθεντικότητα ως βιωμένη ενσώματη εμπειρία. Η σπιτική φιλοξενία, η οικογενειακή ατμόσφαιρα είναι ένα από αυτά.

Η μοναδική εμπειρία της διαμονής στον ξενώνα ολοκληρώνεται με την εγκάρδια φιλοξενία και την πηγαία ευγένεια του προσωπικού και των ιδιοκτητών που θα συντροφεύσουν τους επισκέπτες σε όλη την διάρκεια της απόδρασής τους.

Οι ιδιοκτήτες του ξενώνα ιδιαίτερα φιλόξενοι και ευγενικοί φροντίζουν για την άνετη παραμονή των επισκεπτών και προσφέρουν γνήσια Δημητσανίτικη φιλοξενία.

Η οικογενειακή ατμόσφαιρα που δημιουργείται στον ξενώνα σχετίζεται σχεδόν πάντα με τη συγκέντρωση γύρω από το κοινό τραπέζι για το πρωινό, το οποίο ετοιμάζεται από τους «οικοδεσπότες», που συνήθως αναφέρονται με το μικρό τους όνομα, με αγνά τοπικά προϊόντα. Το σπιτικό πρωινό που προσφέρεται στους ξενώνες είναι πάντα σπιτικό και περιλαμβάνει «σπάνιες γευστικές επιλογές από αγνά προϊόντα της Αρκαδικής Γης» ή «παραδοσιακά χειροποίητα εδέσματα, φτιαγμένα από τις ιδιοκτήτριες ειδικά για τους φιλοξενούμενους τους με αγνές πρώτες ύλες και τοπικά προϊόντα: Από λαχταριστό ζυμωτό μαύρο πολύσπορο ψωμί με φρέσκο βούτυρο και τυριά της περιοχής, μέχρι πίτες και τηγανίτες για το ξεκίνημα της ημέρας».

Η οικογενειακή ατμόσφαιρα, η χαλαρή διάθεση και ζεστασιά, κυριολεκτικά και μεταφορικά, στους παραδοσιακούς ξενώνες ευνοούν την ανάπτυξη των ανθρώπινων σχέσεων, τόσο μεταξύ των φιλοξενούμενων όσο και μεταξύ των φιλοξενούμενων και των οικοδεσποτών. Η ίδια η φύση της Δημητσάνας ως κατ' εξοχήν ορεινού προορισμού, αλλά και οι ξενώνες, που συνήθως χαρακτηρίζονται «ατμοσφαιρικοί», αποτελούν τον κατάλληλο χώρο προκειμένου να φέρουν τους ανθρώπους πιο κοντά και να αποτελέσουν τον κατάλληλο βióτοπο στην ανάπτυξη των ανθρώπινων σχέσεων της φιλίας, της αγάπης, της συντροφικότητας, του έρωτα, που είναι δύσκολο να ανθήσουν στις αντίξοες συνθήκες των χωροχρόνων της πόλης. Συχνά προκειμένου να περιγραφεί η ατμόσφαιρα αυτή που φέρνει πιο κοντά τους ανθρώπους, η θαλπωρή που δημιουργείται στους ξενώνες αλλά και στους κλειστούς χώρους συνάθροισης των ταξιδιωτών, όπως τα δύο μπαρ, και οι τρεις καφετέριες της Δημητσάνας χρησιμοποιείται η αγγλική λέξη «cozy», που σημαίνει ακριβώς «ζεστός», με την έννοια της θαλπωρής.

Στο πλαίσιο των αισθητικοποιημένων επανανοηματοδοτήσεων της παράδοσης και της αυθεντικότητας οι ξενώνες συχνά περιγράφονται ως «κουκλίστικοι», «ατμοσφαιρικοί», αλλά και «cult», «kitsch», «hype». Δεν πρόκειται για λέξεις που ακριβολογούν ούτε πολύ περισσότερο για όρους με αυστηρό περιεχόμενο, αλλά για λεκτικά συμβολικά σχήματα που συγκροτούν ένα παραγλωσσικό σύμπαν το οποίο αποδίδει στον τόπο και τους χώρους υπόρρητα νοήματα. Η χρήση αγγλικών όρων αντί των αντίστοιχων ελληνικών –τη στιγμή που στα ίδια περιβάλλοντα επιδιώκεται η εμφατική χρήση των παλιών τοπωνυμίων για τα χωριά της περιοχής ως ένδειξη ελεγχόμενου εξωτισμού– ανατρέχει στην αγγλική γλώσσα ως γλωσσικό εργαλείο του παγκόσμιου χωριού όχι για να περιγράψει αυτό που εννοεί, αλλά για να αξιοποιήσει τις πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις των τόπων ως μέρος ενός παγκόσμιου lifestyle. Και μάλιστα αυτό συμβαίνει παρά το ότι η εναλλακτικότητα ως lifestyle αναφέρεται στην ανακάλυψη του τοπικού, του ιδιαίτερου, του αυθεντικού και του εξατομικευμένου.

Ο διατηρητέος οικισμός μόνο εντυπωσιακός μπορεί να χαρακτηριστεί με τα πετρόχιστα αρχοντικά του να τραβούν τα βλέμματα σαν μαγνήτης! Στην είσοδο του χωριού, κατά μήκος του δρόμου, υπάρχουν μικρά cozy cafe, με μπαλκόνια που μοιάζουν σαν να είναι κρεμασμένα στο κενό! (travelstyle.gr)

Καθώς ανηφορίζεις τα λιθόκτιστα δρομάκια του, ακούγοντας την ηχώ των βημάτων σου να διακόπτει τη νυχτερινή σιωπή, συνειδητοποιείς ότι η επέλαση των βαρβάρων δε χαλάει τα μέρη εκείνα που δεν είναι διατεθειμένα να χαλάσουν στο όνομα της τουριστικής «ανάπτυξης». Ότι δεν είναι η δημοτικότητα ενός μέρους που αλλοιώνει την αυθεντικότητα της ομορφιάς του στο όνομα ενός επίκτητου εμπορικού hype. Είναι οι προτεραιότητές του. Άγριες βουνοκορφές που μαλακώνουν σκεπασμένες από απαλό χιόνι, ξύλινα σαλέ και κουκλίστικοι ξενώνες σκαρφαλωμένοι εκατοντάδες μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας συνθέτουν το σημερινό όνειρο που περιμένουν να ζήσουν κάθε χρόνο ερωτευμένα ζευγάρια, οικογένειες, παρέες, φυσιολάτρες και φανατικοί των ορεινών σπορ (Voyager Guide, *Οι καλύτεροι Αγροτουριστικοί Ξενώνες και Ξενοδοχεία του Χειμώνα*, 2010/11).

Ιδιαίτερα ζεστό το καθιστικό στο παλιό κατώι του αρχοντικού, είναι ό,τι πρέπει για παρεϊστικές πρωινές και βραδινές μαζώξεις. Οι ερωτευμένοι κλείστε μία από τις σουίτες του ατμοσφαιρικού «Πύργου Ξενιού». Αθηνόραμαtravel.gr.

Εκείνο που κάνει «ατμοσφαιρικούς»³⁷⁸ τους εσωτερικούς χώρους είναι ο ίδιος ο παραδοσιακός τους χαρακτήρας, που προκύπτει από τη χρήση των παραδοσιακών στοιχείων δόμησης, όπως η πέτρα, το ξύλο και το τζάκι, από τα αυθεντικά αντικείμενα και έπιπλα με τα οποία είναι διακοσμημένος και, γενικά, με την ανάδειξη της παλαιότητας ως αισθητικής αξίας. Όλα αυτά τα στοιχεία της παράδοσης όμως παρουσιάζονται προσαρμοσμένα στις σύγχρονες αισθητικές αντιλήψεις, αλλά και στις καταναλωτικές προτιμήσεις του κοινού για πολυτέλεια, άνεση και στυλ.

Το πετρόκτιστο ξενοδοχείο συνδυάζει άριστα τα παραδοσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία της περιοχής με το σύγχρονο design και τη διαχρονική αισθητική, δημιουργώντας μια γοητευτική αύρα φιλοξενίας που κατακλύζει τους επισκέπτες και καθορίζει το επίπεδο των υπηρεσιών που προσφέρονται. (www.methexis-hotel.gr/hotel.html#s1)

Μεγάλα δωμάτια στο σχέδιο παλιού αρχοντικού σπιτιού, με χρώματα γήινα και ζεστά, με παραδοσιακά παράθυρα με εσωτερικά ξύλινα παραθυρόφυλλα. Απέριττη, εκλεπτυσμένη πολυτέλεια και minimal αισθητική. Οι τοίχοι είναι από πέτρα και ειδικής τεχνοτροπίας ταπετσαρία. Οι πίνακες που διακοσμούν τους τοίχους δημιουργήθηκαν αποκλειστικά για τον Ξενώνα με φυσικά τοπία της περιοχής και μοντέλα που πόζαραν ειδικά για τη φωτογράφιση. Τα ταβάνια, παλιάς τέχνης κοσμούνται με δοκάρια, ενώ τα ξύλινα πατώματα είναι δρύινα, με όμορφα κομψά χαλιά. Τα έπιπλα είναι Δελουόδης με μεγάλα υπέρδιπλα κρεβάτια, ανατομικά στρώματα από κοκοφοίνικα, καλυμμένα με κατάλευκα επώνυμα λινά. Τα φωτιστικά των δωματίων είναι από επώνυμους σχεδιαστές, ενώ δίπλα στο κρεβάτι υπάρχουν φωτιστικά ανάγνωσης. Τα μπάνια διαθέτουν μπανιέρα υδρομασάζ ή καμπίνα υδρομασάζ με χαμάμ (moda bagno), στεγνωτήρα μαλλιών και amenities σειρά «Ελαία». Παρέχονται μπουρνούζια και παντόφλες. Ο τεχνολογικός εξοπλισμός είναι πλούσιος και αποτελείται από τηλεοράσεις LCD με επίπεδη οθόνη και καλωδιακή σύνδεση και συσκευή DVD player (διαφημιστική καταχώρηση ξενώνα στη Δημητσάνα). (www.theonimfi.gr/residence.html)

---

³⁷⁸ Η «ατμόσφαιρα» θεωρείται ένα από τα στοιχεία που αναζητά ο ταξιδιώτης από το κατάλυμα που θα διαμείνει. Για παράδειγμα η χρήσης του διαδικτύου με το όνομα Ηλέκτρα επισημαίνει για κάποιον από τους ξενώνες της Δημητσάνας: «θέα εκπληκτική, αλλά υστερεί σε “ατμόσφαιρα”», travelstories.gr. Πρόκειται γι’ αυτό που στα ταξιδιωτικά περιοδικά ή στις ταξιδιωτικές στήλες των περιοδικών ονομάζεται «feeling» ή «mood» (Bonn κ.ά., 2007: 119).

Χρειάστηκε να δημιουργηθεί από την αρχή, με κυρίαρχη ιδέα το «πάντρεμα» του παραδοσιακού στοιχείου με το μοντέρνο, κάτι που μέχρι τότε έλειπε από την περιοχή.
(www.theonimfi.gr/home.html)

Χωράει ένας αργαλειός κι ένα εργαστήριο ψηφιδωτού σε ένα σύγχρονο ξενώνα; Ναι, όταν αυτός καταφέρνει να αποβάλλει κάθε ίχνος φολκλόρ, εντάσσοντας πτυχές της λαϊκής και της τοπικής παράδοσης στο σήμερα και προσφέροντας στον επισκέπτη επαφή με το παρελθόν χωρίς να του στερεί τις ανέσεις και την αισθητική του σήμερα.
(www.countersteer.gr)

Η αναπαλαίωση των παραδοσιακών αρχοντικών της Δημητσάνας ως πρότυπα οικήσεων που αντλούν το κύρος τους και την αξία τους στην τουριστική αγορά από την «αυθεντικότητά τους» ως γνήσια ιστορικά τεκμήρια, αλλά και η διακόσμησή τους με «αυθεντικά» παλαιά έπιπλα και αντικείμενα, όπως παλιά οικιακά σκεύη και αγροτικά εργαλεία, σχετίζεται περισσότερο με την υλοποίηση σύγχρονων κυρίαρχων καλαισθητικών προτύπων (Mills, 2003: 85· Woodward, 2001), παρά με μια υποτιθέμενη «τοπική παράδοση»³⁷⁹. Η αισθητική της πέτρας και του ξύλου, οι νέες χρήσεις του τζακιού, τα «παραδοσιακά» στοιχεία του εξοπλισμού και της διακόσμησης, με μια λέξη η αυθεντικότητα, δεν αποτελεί μια εγγενή ουσία των αντικειμένων, ούτε ένα «κρυμμένο μυστικό» που ανακαλύπτει ο ταξιδιώτης στην προσπάθειά του να επανασυνδεθεί με χαμένες αξίες. Η αυθεντικότητα, ή μάλλον η ιδέα της αυθεντικότητας, προκύπτει από τις μεταπλάσεις και τις ερμηνείες του παρελθόντος (Abram, 2003:44) που επιβάλλουν όσοι έχουν εξουσία και δύναμη να κάνουν κάτι τέτοιο, στην περίπτωση της Δημητσάνας οι νέοι δυναμικοί μεσοαστοί που επιστρέφουν στο χωριό ως φορείς των κυρίαρχων αντιλήψεων γι' αυτά τα θέματα. Παράλληλα, είναι οι ίδιοι που εισάγουν με επιτυχία τις νέες χρήσεις των αντικειμένων και των δομικών στοιχείων γεγονός που τους επιτρέπει να αυξάνουν το κύρος τους ως επιχειρηματίες, αφού είναι σε θέση να ξεχωρίσουν το

³⁷⁹ Τις ίδιες περίπου χρήσεις των αντικειμένων της προβιομηχανικής τεχνολογίας που σχετίζεται με την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή αναδεικνύουν συνήθως και τα τοπικά λαογραφικά μουσεία ως φορείς όχι μόνο μνήμης και νοσταλγίας, αλλά και καλαισθητικής αποτίμησης των «παλιών» αντικειμένων. Ο Δήμος και άλλοι τοπικοί φορείς έχουν επανειλημμένως προσπαθήσει να δημιουργήσουν λαογραφικό μουσείο προκειμένου να στεγαστεί η συλλογή που εκτίθεται πρόχειρα στο κτήριο της βιβλιοθήκης. Βλ. για παράδειγμα την απόφ. αρ. 70/2005 του Δημοτικού Συμβουλίου για αποδοχή πίστωσης 88.000 ευρώ από το πρόγραμμα Leader Plus για τον σκοπό αυτόν.

πραγματικά παραδοσιακό από το ψεύτικο και το επίπλαστο (Appadurai, 1986· Salamon, 2005: 336).

Τα 12 πολυτελή δωμάτια του ξενώνα, διακοσμημένα και επιπλωμένα με πολλή φινέτσα και ρομαντισμό αποπνέουν ζεστασιά σπιτικής φιλοξενίας. Οι πέτρινοι τοίχοι, οι ξύλινες οροφές, τα αρχοντικά έπιπλα & υφάσματα σε συνδυασμό με τον διακριτικό φωτισμό και τον μαγικό ήχο του τζακιού που σιγοκαίει, συνθέτουν ένα απόλυτα σαγηνευτικό σκιηνικό που ικανοποιεί τις αισθήσεις και διεγείρει τη φαντασία. [...] Οι πληθωρικές παροχές των δωματίων προσφέρονται διακριτικά χωρίς να προσβάλλουν την παραδοσιακή ταυτότητα του ξενώνα και ενσωματώνουν τις πιο σύγχρονες τεχνολογικές εφαρμογές στον τομέα της φιλοξενίας και της επικοινωνίας. (www.en-dimitsani.gr/diamoni.html#s1)

Τα τζακούζι, τα πανάκριβα στρώματα, τα μεταξωτά σεντόνια για παράδειγμα, δεν συνάδουν με τους ορισμούς του παραδοσιακού ή του αγροτουριστικού, όπως αυτοί διαμορφώνονται από τους επίσημους θεσμούς του τουρισμού. Παρ' όλα αυτά, η χρήση όλων αυτών των στοιχείων εξηγείται από την προσπάθεια ενεργητικής διαπραγμάτευσης και επανανοηματοδότησης της έννοιας της παράδοσης, τέτοια που να εντάσσεται λειτουργικά σε μια εναλλακτική εκδοχή κατοίκησης, ως προς τις μαζικές μορφές τουρισμού, ακόμα και χειμερινού³⁸⁰. Πολύ συχνά, για παράδειγμα, όσοι εμπλέκονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο με τον τουρισμό, έκαναν σαφές ότι η Δημητσάνα «δεν είναι Αράχωβα», προσπαθώντας να τη διαφοροποιήσουν από ένα παράδειγμα μαζικού ορεινού τουρισμού που δεν έχει σχέση με την «αυθεντικότητα της Δημητσάνας».

Η χρήση όλων αυτών των αντικειμένων και των πρακτικών που εντάσσονται σε μια προσπάθεια ενεργητικής επανερμηνείας της παράδοσης στην πράξη –μέρος της «κοινωνικής ζωή των πραγμάτων» («social life of things»)– φέρνει στον νου τις παρατηρήσεις του Herzfeld (2004: 13) για τους τρόπους με τους οποίους διατυπώνεται συχνά η κριτική τόσο στην προμοντέρνα κατάσταση όσο και στο μοντέρνο. Η γραβάτα, για παράδειγμα, όπως χρησιμοποιείται από τους άντρες του Ρεθύμνου, είναι κάτι περισσότερο από ένα σύμβολο κοσμοπολιτισμού, καθώς συνοδεύεται από την εκ μέρους τους αναζήτηση μια βαθύτερης και πιο αυθεντικής σχέσης με την παράδοση και ειδικά με το ιδίωμα του ανδρισμού. Πολλές φορές, όπως επισημαίνει ο Herzfeld, μέσω της

---

³⁸⁰ Με τον ίδιο τρόπο δεν θεωρήθηκε καθόλου αντιφατική προς τον παραδοσιακό χαρακτήρα του τοπίου η κατασκευή της πισίνας στην περιοχή της Μπολιάνας στα τέλη της δεκαετίας του 1990.

οικειοποίησης παραδοσιακών συμπεριφορών μπορεί να επιδιώκεται τόσο η απόρριψη της προμοντέρνας κατάστασης όσο και να ασκείται κριτική στο μοντέρνο, μέσω της επίκλησης μια πιο ειλικρινούς και πιο βαθιάς βίωσης των παραδοσιακών αξιών.

Ενδεικτικό των αλλαγών και των μετασχηματισμών που υφίστανται οι εσωτερικοί χώροι είναι τα τζάκια³⁸¹ που ανακλούν τις ευρύτερες αλλαγές τόσο στην κοινωνική θέση των ιδιοκτητών τους όσο και τους μετασχηματισμούς πολλών οικιών σε παραδοσιακούς ξενώνες. Στις παλιότερες περιόδους, πριν επεκταθεί η ηλεκτροδότηση στο χωριό, η εστία βρισκόταν στο «χειμωνιάτικο», δωμάτιο όπου ήταν ο χώρος συνάθροισης των μελών της οικογένειας, και χρησιμοποιούνταν για την ετοιμασία της τροφής και τη θέρμανση της οικογένειας. Σήμερα σε κανένα από τα σπίτια της Δημητσάνας δεν χρησιμοποιείται το τζάκι για την παρασκευή της τροφής.

Αντίθετα, σε μερικά σπίτια του χωριού, κυρίως ηλικιωμένων, το κύριο μέσο θέρμανσης και παράλληλα προετοιμασίας της τροφής είναι η ξυλόσομπα, που είναι περισσότερο οικονομική, καθώς χρειάζεται μικρότερη ποσότητα ξύλων για να θερμάνει τον χώρο όπου συνήθως βρίσκεται η τηλεόραση, και στον οποίο οι ηλικιωμένοι περνούν τις νύχτες του χειμώνα. Σε πολλές από τις περιπτώσεις αυτές η ξυλόσομπα χρησιμοποιείται και για το βράσιμο νερού και την προετοιμασία της τροφής, και με μια μικρή μετασκευή, ακόμα και για ψήσιμο. Στις περιπτώσεις μάλιστα αυτών των σπιτιών το τζάκι έχει πλήρως καταργηθεί ή υπάρχει χωρίς να χρησιμοποιείται καθόλου (εικ. 23).

Στα σπίτια των νεότερων ζευγαριών το τζάκι καταλαμβάνει την κεντρική θέση στο σαλόνι και αναδεικνύεται σε αυτό που ο Herzfeld αποκαλεί «πυρήνα νοσταλγίας», καθώς το ανώτερο μέρος τους συνήθως χρησιμοποιείται ως χώρος έκθεσης, π.χ. παλιών οικιακών σκευών, τα οποία έχουν πλέον μετατραπεί σε διακοσμητικά, οικογενειακών φωτογραφιών και άλλων αντικειμένων που συμβολίζουν το παρελθόν και την οικογενειακή μνήμη. Επιπλέον όμως το τζάκι, όπως χρησιμοποιείται στις νεότερες κατασκευές και στις κατοικίες των νέων κατά τεκμήριο ζευγαριών του χωριού, έχει συμβολική χρήση ανάλογη με εκείνη που παρατηρείται στα διαμερίσματα των πόλεων. Πρόκειται για ανάμνηση ενός αγροτικού παρελθόντος που παραπέμπει με διάθεση

---

³⁸¹ Οι αναπαραστάσεις της Δημητσάνας στο πλαίσιο του τουριστικού λόγου δεν παραλείπουν να συμπεριλάβουν το τζάκι στις σημαντικότερες αισθητηριακές εμπειρίες της παράδοσης και της διαμονής στους ορεινούς ξενώνες: «οι αναμνήσεις μας από το χειμώνα έχουν ως σάουντρακ τον ήχο του ξύλου που καίγεται στο τζάκι».

νοσταλγική σε μια εποχή αγνής οικογενειακής ζωής. Στα αστικού τύπου αυτά διαμερίσματα το τζάκι έχει πάψει να αποτελεί κύριο μέσο θέρμανσης, αφού τον ρόλο αυτό έχουν αναλάβει τα καλοριφέρ.

Την ίδια συμβολική λειτουργία έχουν τα τζάκια στους ξενώνες της Δημητσάνας. Παράλληλα, όμως αποτελούν και μια ευκαιρία για τον συνδυασμό, «το πάντρεμα», όπως αποκαλείται συνήθως στα σχετικά διαφημιστικά κείμενα, της παράδοσης και των σύγχρονων αισθητικών προτιμήσεων των «οικοδεσποτών» και των «φιλοξενουμένων». Έτσι, τόσο ο σχεδιασμός τους και τα υλικά που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή τους, όσο και τα αντικείμενα που τα διακοσμούν συχνά παρέχουν την ευκαιρία για την υλοποίηση νέων ερμηνειών της παράδοσης και τη συνάντησή της με την αισθητική και το σύγχρονο στυλ.

Επιπλέον, τα τζάκια δεν τα βρίσκει κανείς μόνο στους κοινόχρηστους χώρους που αποτελούν τα σαλόνια των ξενώνων, στον χώρο που συνήθως προσφέρεται το πρωινό, αλλά και στα δωμάτια, δεδομένου ότι πολλοί πελάτες ζητούν επίμονα κατάλυμα με τζάκι ακόμα και όταν οι καιρικές συνθήκες, στις αρχές του φθινοπώρου για παράδειγμα, κάνουν την ανάγκη της θέρμανσης τελειώς περιττή. Τα δωμάτια, μάλιστα, που διαθέτουν τζάκι κοστολογούνται υψηλότερα σε σύγκριση με εκείνα που δεν το περιλαμβάνουν στις σχετικές παροχές. Το τζάκι αποτελεί κατά κάποιο τρόπο το σύμβολο της φιλοξενίας, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού. Η παρουσία του υποδηλώνει τη διάθεση των ανθρώπων να έρθουν «πιο κοντά», να δημιουργήσουν πιο φιλικές και πιο ανθρώπινες σχέσεις σε μια «cozy» ατμόσφαιρα που πιστεύεται ότι η διαμονή σε έναν ορεινό ξενώνα μπορεί να εμπνεύσει.

Σε μία περίπτωση μάλιστα, οι διαχειρίστριες ενός από τα παραδοσιακά καταλύματα διατείνονταν πως σκόπιμα επέλεξε να μην τοποθετήσουν τηλεοράσεις στα δωμάτια προκειμένου να ενθαρρύνουν τους επισκέπτες να συμμετέχουν στη δημιουργία μιας πιο οικογενειακής και φιλικής ατμόσφαιρας κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στον ξενώνα. Σε αυτό κατατείνει και η συνήθης διαρρύθμιση των ξενώνων, η επίπλωση αλλά και η διακόσμησή τους, καθώς και η τοποθέτηση του τζακιού σε περίοπτη θέση, ώστε να παρακινεί τους επισκέπτες να κάθονται γύρω από αυτό με τρόπο που να δημιουργεί την αίσθηση μιας μεγάλης παρέας ή να ενισχύει τους δεσμούς οικειότητας και συντροφικότητας όσων μοιράζονται τα δωμάτια του ξενώνα. Εξάλλου, όλοι όσοι

εμπλέκονται στη διαχείριση των ξενώνων συμφωνούν ότι η παρουσία του τζακιού συμβάλλει περισσότερο στην αισθητική αναβάθμιση του ξενώνα, ώστε αυτός να ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές που προκύπτουν από το γεγονός ότι η Δημητσάνα αποτελεί έναν ορεινό και χειμερινό προορισμό και στη δημιουργία της κατάλληλης «ατμόσφαιρας», και λιγότερο στη θέρμανση³⁸². Γι' αυτό άλλωστε και όλοι οι ξενώνες έχουν σύστημα κεντρικής θέρμανσης.

Η περιπέτεια και οι νέες συμβολικές νοηματοδοτήσεις του τζακιού ως κατεξοχήν συμβόλου των νέων χρήσεων των χώρων μπορεί να είναι οι πλέον χαρακτηριστικές, αλλά σίγουρα δεν είναι οι μόνες. Για παράδειγμα οι χώροι που παλιότερα χρησιμοποιούνταν ως στάβλοι, σήμερα έχουν μετατραπεί σε χώρους υποδοχής και συνάθροισης των φιλοξενουμένων. Η έννοια του «αρχοντικού», του νοικοκυριού που περηφανευόταν για την αυτάρκεια και την ευημερία του κυρίως όσον αφορά τη συσσώρευση αγαθών, κατά την περίοδο της άνθησης της παραδοσιακής οικονομίας περιλάμβανε τη συμβίωση ανθρώπων και ζώων στην ίδια οίκηση. Οι υποκείμενοι όροφοι των οικήσεων αυτών μάλιστα, που καλύπτονταν με πέτρινους θόλους, χρησιμοποιούνταν ως στάβλοι, επικοινωνώντας με τους υπερκείμενους είτε με εσωτερική είτε με εξωτερική σκάλα (Ζαγορησίου, Μ., 1997: 54 κ.α.). Η έννοια του αρχοντικού³⁸³ σήμερα εγγράφεται σε ένα εντελώς νέο πλαίσιο κατοίκησης, που προφανώς θεωρεί κάτι τέτοιο αδιανόητο. Ακόμα και ο πιο νοσταλγικός οπαδός της παράδοσης και της αυθεντικότητας δεν θα διανοούνταν να χρησιμοποιήσει ένα μέρος του ξενώνα του ως στάβλο (εικ. 24).

10. «Τη ζωγραφιά της Δημητσάνας...»: Πολιτικές παραγωγής του δημόσιου χώρου

Εκτός από τις επίσημες πολιτικές που εκπορεύονται από τους κρατικούς οργανισμούς, είναι και οι διάφοροι τοπικοί θεσμοί, όπως η Αδελφότητα και ο Δήμος, οι οποίοι υλοποιούν και ερμηνεύουν τις πολιτικές «αποκατάστασης» και «καθαρισμού» της

³⁸² Την ίδια αντίληψη για το τζάκι ως μέρος του οικιακού εξοπλισμού μεταδίδουν και τα περιοδικά ευρείας αναγνωσιμότητας που ασχολούνται με τον σχεδιασμό και τη διακόσμηση εσωτερικών χώρων και τα οποία αντικατοπτρίζουν τις μόδες και τα στυλ.

³⁸³ Μολονότι η έννοια της αρχοντιάς και του αρχοντικού κάθε άλλο παρά είναι δημιούργημα του τουρισμού, το περιεχόμενο των όρων αυτών στην προβιομηχανική κοινωνία ήταν τελείως διαφορετικό, καθώς συνδεόταν με την ύπαρξη αγαθών που εξασφάλιζαν την αυτάρκεια του νοικοκυριού και όχι απαραίτητα με τη συσσώρευση πλούτου.

εικόνας του χωριού, ώστε ο χτισμένος χώρος και ο εξοπλισμός του να χορηγούν διαρκείς αποδείξεις για το είδος τόπων που ανήκει η Δημητσάνα (Suvantola, 2002: 110). Οι πολιτικές αυτές και οι τρόποι που γίνονται δεκτές δεν είναι σε καμιά περίπτωση επιβεβλημένες από την κρατική εξουσία ή τη μόδα σε μια ανήμπορη να κάνει αλλιώς τοπική κοινωνία³⁸⁴.

Ακόμα και όσοι αρθρώνουν τον κυρίαρχο λόγο για αυτού του είδους τα ζητήματα, δεν αντιμετωπίζουν τις αισθητικοποιημένες αναπαραστάσεις της Δημητσάνας, ως μέρος μιας επαγγελματικής υποχρέωσης να «πουλήσουν» ένα παραδοσιακό προϊόν σε αδαείς τουρίστες. Οι αισθητικοποιημένες ερμηνείες της παράδοσης και της αυθεντικότητας είναι μέρος της δικής τους ταυτότητας και των δικών τους αναζητήσεων σχετικά με το «κατοικείν» και πολλές φορές σχετίζονται με τον αναστοχασμό της ζωής τους και των συλλογικών εμπειριών που τη σημάδεψαν, όπως για παράδειγμα της μετανάστευσης. Αυτές οι ηγεμονικές φωνές οι οποίες παράγουν και μοιράζονται κοινές ερμηνείες της αυθεντικότητας, της παράδοσης και της ορεινότητας με όσους αναζητούν μια νέα νοηματοδότηση του «οίκου» ως ταξιδιώτες, επιβάλλουν τους μετασχηματισμούς του φυσικού χώρου ως υλοποιήσεις των δικών τους αισθητικών επιλογών.

Η διαφύλαξη της εικόνας της Δημητσάνας, ειδικά από τη δεκαετία του '80 και μετά, όταν η Δημητσάνα αρχίζει σιγά σιγά να αναδεικνύεται σε ορεινό προορισμό, αποτελεί το βασικό μέλημα των φορέων που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο έχουν λόγο για τα ζητήματα του χωριού. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν είχε αναλάβει τη διοίκηση της Αδελφότητας η νέα γενιά Δημητσανιτών της Αθήνας, ενσωματώθηκε στην εφημερίδα της Αδελφότητας μια ανακοίνωση σε μορφή ανεξάρτητου φυλλαδίου (εικ. 25). Το κύριο μήνυμα της ανακοίνωσης ήταν η διαβεβαίωση των Δημητσανιτών ότι «τό νέο Δ.Σ. τῆς Ἀδελφότητας εἶναι ἀποφασισμένο νὰ δώσῃ ὅλες τοὺς δυνάμεις γιὰ νὰ πάρῃ ἡ Δημητσάνα μας μιὰ ἄλλη πολὺ καλύτερη ὄψη ἀπ' αὐτὴ ποὺ ἔχῃ σήμερα».

Η βελτίωση της όψης της πρέπει να συσχετιστεί ακριβώς με τη διαφύλαξη του παραδοσιακού της χαρακτήρα, αίτημα που γίνεται πλέον καθολικό από τη δεκαετία του

---

³⁸⁴ Στην προσπάθειά του ο Δήμος να δημιουργήσει στελέχη που να μπορούν να αναδείξουν την τοπική πολιτιστική παράδοση υπέβαλε προς της Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Πελοποννήσου (αριθμ. πρωτ. 992/8.12.1992) αίτηση επιδότησης για τη διοργάνωση επιμορφωτικού σεμιναρίου στη λαογραφία. Η ζήτηση για λαογραφική γνώση από τους επαγγελματίες του εναλλακτικού τουρισμού οδήγησε στην έκδοση εγχειριδίου λαογραφίας για τους σπουδαστές των Τεχνικών Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων που λάμβαναν την ειδικότητα Επιχειρήσεων Αγροτουρισμού και Αγροβιοτεχνίας (Πολυμέρου-Καμηλάκη κ.ά., 2000).

1990. Όταν έχει πλέον δημιουργηθεί το Μουσείο Υδροκίνησης και έχει αρχίσει η Δημητσάνα να αναδεικνύεται σε εναλλακτικό προορισμό, ο χωριάτικος χαρακτήρας της –αυτός που τη δεκαετία του 1930 θεωρούνταν εμπόδιο προκειμένου η Δημητσάνα να αποκτήσει τουριστική όψη– αναδεικνυόταν σταδιακά σε κάτι που έπρεπε να διαφυλαχθεί και να αναδειχθεί ως κόρη οφθαλμού. Το 1990 πλέον η Αδελφότητα καταδικάζει ανοιχτά την «εξωραϊστική μανία» και αντιμετωπίζει τη Δημητσάνα σαν «χωριάτικη πόλη» και ως «κληρονομιά» που πρέπει να προστατευτεί.

ΟΧΙ ΣΤΗΝ ΕΞΩΡΑΪΣΤΙΚΗ ΜΑΝΙΑ

Ας προσέξουμε από τώρα που είναι νωρίς, να διαφυλάξουμε την πόλη μας. Αλλίμονο αν ενσκήνει κι εδώ «εξωραϊστική μανία» και αρχίσουμε τα λούσα και τα φτιασίδια που θα αλλοιώσουν την πραγματικότητα της πόλης μας.

Ας κρατήσουμε την πόλη μας «χωριάτικη». Εδώ είναι η αξία της. Γιατί κάποια πρώτα ανησυχητικά δείγματα υπάρχουν-έστω κι αν πίσω από αυτά υπάρχει καλή διάθεση.

Οι σημερινές ανέσεις «παντρεύονται» θαυμάσια με το ιστορικό μας παρελθόν αρκεί να μη βιαζόμαστε να υιοθετήσουμε στοιχεία που είναι ξένα προς τον τόπο μας.

Η Δημητσάνα είναι το παρελθόν μας και το μέλλον μας, η ιστορία των πατεράδων μας και η κληρονομιά που θα αφήσουμε στα παιδιά μας.

Στο ίδιο πνεύμα τον Αύγουστο του 1995 στη Δημητσάνα (φ.169, σ.10) δημοσιεύεται η εξής ανακοίνωση εκ μέρους της Αδελφότητας.

-Πάρε το θησαυρό της Δημητσάνας στα χέρια σου

-Δώσε αξία στο σπίτι σου, για σένα και το παιδί σου

Κάθε σπίτι και κάθε μαγαζί είναι ένα κομμάτι της Δημητσάνας. Φύλαξε αυτή την ομορφιά και εναρμόνισε κάθε αρχιτεκτονική και διακοσμητική εργασία στη γραμμή της παράδοσης. Πρόσεξε: κάθε πινελιά που θα μπει από σένα πάνω σε αυτή την ιερή εικόνα

ΕΛΑ ΝΑ ΚΡΑΤΗΣΟΥΜΕ ΖΩΝΤΑΝΗ ΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑΣ

Αδελφότητα Δημητσανιτών Γρηγόριος Ε΄

Η εικόνα της Δημητσάνας είναι πλέον κάτι παραπάνω από σημαντική: είναι «θησαυρός». Η παραδοσιακή όψη της Δημητσάνας, ειδικά όπως γίνεται αντιληπτή στις μορφές των σπιτιών και των μαγαζιών της, πρέπει να κρατηθεί ζωντανή. Σε άλλο δημοσίευμα (Δημητσάνα, φ. 278, Δεκέμβριος 2005, σ.8) που υπογράφεται από τον

Ενδημικό, «οι λάθος πινελιές που χαλάνε την εικόνα του χωριού μας», αντιμετωπίζονται ως «στρεβλώσεις», που πρέπει να διορθωθούν για να μη χαλάει «η πιο όμορφη εικόνα στον κόσμο»:

Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑΣ: ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ

Μόλις φτάσεις στην «παράγκα» και αντικρύσεις τη Δημητσάνα, νιώθεις ότι δεν υπάρχει πιο όμορφη εικόνα στον κόσμο [...] Οι επισκέπτες σταματούν εκστατικοί στη στροφή και θαυμάζουν τη θέα, προσπαθώντας να συλλάβουν αυτή την εικόνα με τις φωτογραφικές τους μηχανές. Πλησιάζοντας, φθάνουμε στη στροφή για τη Ζάτουνα. Εκεί η ειδυλλιακή εικόνα δέχεται μια μικρή «στρέβλωση». Κάτι χρειάζεται εκεί, κάτι λείπει! Περνάμε το Κέντρο Υγείας και φτάνουμε πάνω από το νεκροταφείο. Άλλη «στρέβλωση» Ακαταστασία, μηχανήματα, χώματα, λάσπες, σκουπίδια. Προχωράμε και βλέπουμε το ξυλουργείο του Ασημάκη και λίγο μετά την πετρόχτιστη βρύση. Φαίνεται λίγο εγκαταλειμμένη-ξηλωμένες πλάκες, χωρίς νερό. Περνάμε το γεφύρι. Δεξιά και κάτω η βρύση του Κουρή και το τρικάμαρο γεφύρι, σαν εγκαταλειμμένο φαίνεται κι αυτό. Αριστερά το βενζινάδικο και το κατάστημα των οικοδομικών υλικών του συμπατριώτη μας Θανάση. Υπερβολικά χρήσιμο σε όλους μας, αλλά κάτι χρειάζεται κι αυτό! Το ίδιο και τα καταστήματα της οικογένειας του Ταξιάρχη πιο πάνω. [...] Ο Δήμος, η Αδελφότητα, τα κληροδοτήματα, το Κοινοφελές μπορούν να προτείνουν [για την αναβάθμιση της πόλης μας].

Παρά το γεγονός –από μια άποψη μάλιστα και εξαιτίας αυτού– πως οι σύγχρονες δυναμικές ερμηνείες της τοπικής ταυτότητας και οι συνυφασμένες με αυτές αισθητικές αποτιμήσεις της Δημητσάνας ως ιδεατής εικόνας («η πιο όμορφη εικόνα στον κόσμο») αποκτούν σάρκα και οστά στο πεδίο του τουρισμού, η φροντίδα για τη συλλογική διαχείριση της εικόνας της καθώς και το κάλεσμα για αποκατάσταση των «στρεβλώσεων» δεν γίνεται μόνο στο όνομα της τουριστικής ανάπτυξης, ούτε συνιστά απλά ό,τι ο Suvantola (2002 119) ονόμασε «αρχιτεκτονική που απευθύνεται στους άλλους» (other directed architecture). Αντιθέτως, οι επικλήσεις στην κοινή ιστορία και στην ευθύνη για την εικόνα της Δημητσάνας «που θα κληρονομήσουν τα παιδιά μας», όπως και η έννοια της αισθητικής αξίας της που προκύπτει από τον αυθεντικό χωριάτικο χαρακτήρα της, που δεν χρειάζεται «φτιασίδια», αποτελούν ερμηνείες της Δημητσάνας ως οίκου.

Ο δημόσιος χώρος γίνεται αντικείμενο πάμπολλων αισθητικών παρεμβάσεων προκειμένου να αναδειχτεί ο παραδοσιακός του χαρακτήρας, εξοβελίζοντας τις λεγόμενες «στρεβλώσεις». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, για παράδειγμα, επέδειξαν οι τοπικοί φορείς για την επένδυση όλων των δρόμων και των καλντεριμιών του χωριού με «παραδοσιακές» πλάκες. Όπως έχουμε ήδη τονίσει, η πέτρα μαζί με το ξύλο και το κεραμίδι αναδείχτηκαν σε σύμβολα της παράδοσης και της αυθεντικής εικόνας του χωριού, χρησιμοποιούμενα πλέον όχι τόσο ως δομικά υλικά –αυτό αφορά την πέτρα και το ξύλο–, αλλά ως διακοσμητικά, λιγότερο ή περισσότερο, στοιχεία των προσόψεων και των εσωτερικών χώρων (εικ. 26).

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, μετά την υλοποίηση, έστω και κατά το ήμισυ, της πολιτικής του ΕΟΤ για τη διατήρηση του παραδοσιακού οικισμού και την ανάδειξη της τουριστικής του αξίας, οι πολιτικές αυτές πληθαίνουν, αν και όχι χωρίς επιφυλάξεις και αντιρρήσεις. Για παράδειγμα, σε μεγάλη ενημερωτική σύσκεψη που είχε πραγματοποιηθεί το 1979 στη Δημητσάνα με πρωτοβουλία των κληροδοτημάτων Μακρή-Παπούλια είχε εκφραστεί η άποψη και η ευχή «όλοι οι δρόμοι τῆς Δημητσάνας νὰ κατασκευαστοῦν διὰ νὰ διέρχεται ἀπὸ αὐτοὺς αὐτοκίνητο», άποψη που ευνοούσε την επέκταση της ασφάλτου και του τσιμέντου παντού³⁸⁵. Βέβαια, ήδη υπήρχε ισχυρός αντίλογος, ο οποίος μάλιστα στη συγκεκριμένη σύσκεψη διατυπώθηκε από τον τότε μητροπολίτη Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως Θεόφιλο, ο οποίος υπερασπίστηκε την «παραδοσιακή μορφή» της Δημητσάνας (*Δημητσάνα*, φ.34, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1979, σ. 5).

Η Αδελφότητα συχνά είναι εκείνη που αναλαμβάνει πρωτοβουλία προκειμένου να κινητοποιηθούν οι αρχές, ώστε να προωθήσουν τις πλακοστρώσεις ή αναλαμβάνει και τα έξοδα τέτοιων ενεργειών. Στη *Δημητσάνα* (φ. 42, Οκτώβριος 1980, σ. 4) δημοσιεύεται η σχετική είδηση:

---

³⁸⁵ Όταν η Μαρία Ζαγορησίου φτάνει στη Δημητσάνα το 1977 έχοντας αναλάβει ως υπάλληλος του ΕΟΤ το πρόγραμμα για την αποκατάσταση και την αξιοποίηση παραδοσιακών κτηρίων της Δημητσάνας, βρίσκει στις παρυφές του οικισμού τα κεκλιμένα στενά σοκάκια χωμάτινα, με την εξαίρεση όσων «οι σύγχρονες ανάγκες της ζωής επέβαλαν τη βελτίωσή τους με, τσιμεντοστρωμένα δυστυχώς, σκαλοπάτια κι όχι με καλντερίμι» (Ζαγορησίου, 41: 1997).

Η Δημητσάνα άρχισε κάπως να ευπρεπίζεται και να αποκτά το παραδοσιακό της χρώμα με τα τρία έργα που έγιναν εκ της κατασκευής και ανακατασκευής καλντεριμιών σε ισάριθμους κεντρικούς δρόμους της πόλης.

Όπως γράψαμε στο φύλλο μας του Ιουλίου 1980, ο δρόμος που αρχίζει από την Αγ. Κυριακή, που κατά το παρελθόν το παλιό καλντερίμι είχε αντικατασταθεί με τσιμεντόστρωση ξανάγινε λιθόστρωτο παίρνοντας έτσι τη φυσική του όψη [...] Παράλληλα ζωηρό εξεδηλώθη το ενδιαφέρον της Αδελφότητας η οποία έταξε σε πρώτη γραμμή το πρόβλημα των δρόμων της Δημητσάνας για την καλή της εμφάνιση και προς τη διατήρηση του παραδοσιακού χαρακτήρα της [...] και της πολιτιστικής κληρονομιάς της.

Σταδιακά τα δρομάκια της Δημητσάνας πλακοστρώνονται σχεδόν στο σύνολό τους, αποδίδοντας στα καλντερίμια τη «φυσική τους όψη», όπως αναφέρεται στο δημοσίευμα³⁸⁶. Παρά το γεγονός ότι σήμερα η Δημητσάνα συχνά χαρακτηρίζεται ως «πέτρινη πολιτεία» και τονίζεται η παραδοσιακή εικόνα της, είναι φανερό ότι, με πολύ λίγες εξαιρέσεις, το σύνολο του δικτύου δρόμων και μονοπατιών στο εσωτερικό του χωριού πλακοστρώθηκε εκ νέου πολύ πρόσφατα, ως αποτέλεσμα της ανάδειξης της πέτρας σε σύμβολο ορεινής αισθητικής και μέρος της «φυσικής» εικόνας της Δημητσάνας.

Ο δημόσιος χώρος αποτελεί αντικείμενο συστηματικών πολιτικών εκ μέρους των τοπικών φορέων, που φροντίζουν για τον εμπλουτισμό του με διάφορα άλλα στοιχεία που αποσκοπούν επίσης να ενισχύσουν τη «φυσική του εικόνα». Για παράδειγμα, με μέριμνα και οικονομική δαπάνη του Κληροδοτήματος Μακρή-Παπούλια προωθείται «η περιποίηση του τοπίου στην περιοχή της Βρύσης Μουσταφά» στην είσοδο της Δημητσάνας (απόφαση αριθμ. 39/98 Δημοτικού Συμβουλίου), τοποθετούνται στη Δημητσάνα και στα χωριά που ανήκαν στον καποδιστριακό δήμο της «παραδοσιακά φωτιστικά» (εικ. 27) (Βιβλίο Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου Αδελφότητας Δημητσανιτών, τ. Α', σ. 34, Πρακτικό 21· απόφαση αριθμ. 80/2002 του Δημοτικού

³⁸⁶ Είναι πολλές οι σχετικές αποφάσεις της Δημοτικής Επιτροπής και του Δημοτικού Συμβουλίου ή του Κοινοτικού Συμβουλίου παλιότερα, που απόκεινται στο αρχείο του Δήμου Δημητσάνας, το οποίο σήμερα βρίσκεται στην κατοχή του Δήμου Γορτυνίας. Ενδεικτικά μόνο αναφέρω την απόφαση 55/1989 για την πλακόστρωση του δρόμου έξω από το τότε καφενείο Πασσιαλή, την απόφαση 46/1990 του Κοινοτικού Συμβουλίου για την πλακόστρωση της γειτονιάς Μπρίνου με κονδύλι εγκεκριμένο από τον ΕΟΤ, την απόφαση 108 που περιλαμβάνεται στον τεχνικό προγραμματισμό του έτους 1996, ανάλογες αποφάσεις με αριθμό 58 του έτους 1994, καθώς και 42 του έτους 1996, οι οποίες αφορούν επέκταση των πλακοστρώσεων και συντήρηση των υφιστάμενων πλακοστρωμένων καλντεριμιών του χωριού.

Συμβουλίου), ενώ στο Δημοτικό Συμβούλιο συζητιέται και το θέμα της «διασφάλισης της παραδοσιακής μορφής των καταστημάτων της Δημητσάνας» (απόφαση αριθμ. 24/2001 Δημοτικού Συμβουλίου). Παράλληλα, με προγενέστερη απόφαση με αριθμό 44/1999 του Δημοτικού Συμβουλίου αποφασίζεται η επένδυση με πέτρα του κτηρίου ΟΤΕ³⁸⁷.

Στο πλαίσιο αυτών των πολιτικών για την ανάδειξη του «παραδοσιακού χαρακτήρα» του δημόσιου χώρου οι συλλογικοί φορείς της Δημητσάνας, κυρίως η Αδελφότητα, είχαν προσπαθήσει από νωρίς να αξιοποιήσουν τις ερειπωμένες υδροκίνητες εγκαταστάσεις (αλευρόμυλους, μπαρουτόμυλους, εργαστήρια βυρσοδεψίας κ.ά.) της περιοχής του Αγιαννιού μετατρέποντάς τες σε επισκέψιμους μουσειακούς χώρους³⁸⁸. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες της Αδελφότητας ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '80, το σχέδιο δεν κατέστη δυνατόν να πραγματοποιηθεί παρά μόνο όταν την υπόθεση ανέλαβε το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα της τότε Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΠΤΙ-ΕΤΒΑ), το οποίο με μια πολυμελή διεπιστημονική ομάδα, προχώρησε στην «πιστή αποκατάσταση» των υδροκίνητων εγκαταστάσεων της περιοχής, αλλά και τη «λειτουργική αποκατάσταση όλων των μόνιμων εξοπλισμών των εργαστηρίων».

Η συνεισφορά της Αδελφότητας στην αποπεράτωση του έργου ήταν σημαντική και σε ορισμένες στιγμές καθοριστική. Αυτό φαίνεται τόσο από το γεγονός ότι το έργο στον Αϊγιάννη αποτέλεσε σημαντικό θέμα συζήτησης σε πολλές συνεδριάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου της Αδελφότητας, αλλά και από το γεγονός ότι ο ίδιος ο επιστημονικός υπεύθυνος του έργου, ο εθνολόγος Στέλιος Παπαδόπουλος, αναφέρει πως η Αδελφότητα υπήρξε ο μόνος τοπικός φορέας, μαζί με τον Δήμο, που υποστήριξαν το έργο έμπρακτα³⁸⁹.

---

³⁸⁷ Η όψη των δημόσιων κτηρίων του χωριού συχνά αποτελεί στόχο αυστηρής κριτικής από τους θεσμούς που μιλούν στο όνομα της τοπικότητας. Για παράδειγμα, το κτήριο όπου μέχρι πολύ πρόσφατα στεγαζόταν το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας έχει υποστεί πολλές κριτικές για το γεγονός ότι η πρόσοψή του είναι επενδυμένη με λευκή πέτρα, που δεν ταιριάζει καθόλου με το παραδοσιακό αρχιτεκτονικό ύφος του χωριού.

³⁸⁸ Τις δυνατότητες μουσειακής αξιοποίησης του συγκεκριμένου χώρου είχε, όπως είδαμε, εντοπίσει και η ομάδα μελέτης του ΕΟΤ που είχε εκπονήσει την πρώτη μελέτη για την αξιοποίηση της Δημητσάνας ως παραδοσιακού οικισμού.

³⁸⁹ Όπως διαπιστώνει κανείς από το βιβλίο πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου της Αδελφότητας, ένα από τα ζητήματα που απασχόλησαν έντονα τις συνεδριάσεις του οργάνου ήταν η συμβολή της Αδελφότητας στην πρόοδο του έργου, την αξία και τους σκοπούς του οποίου συμεριζόταν πλήρως.

Σκοπός της παρέμβασης του Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ ήταν η ανάδειξη της παραδοσιακής τεχνολογίας παρασκευής μπαρούτης και των λοιπών προβιομηχανικών τεχνολογιών που βασιζόνταν στην υδροκίνηση, αλλά και του τοπίου στο οποίο εντάσσονταν οι δραστηριότητες αυτές (Παπαδόπουλος, 2003: 339), γεγονός που προκύπτει από την ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου ως μέρους, κατά κάποιον τρόπο, του μουσειακού προγράμματος. Γι' αυτό, εξάλλου, το μουσείο εκτός από τεχνολογικό προσδιορίζεται και ως οικομουσείο. Μάλιστα, στο όλο πρόγραμμα αξιοποίησης του Λούσιου περιλαμβανόταν και η συντήρηση και ανάδειξη των μονοπατιών που διατρέχουν το φαράγγι, ενώ τα μονοπάτια που σημάνθηκαν και πλακοστρώθηκαν ως μέρος του μουσειακού χώρου αποτελούν μέρος της διαδρομής που οι εναλλακτικοί τουρίστες ακολουθούν προκειμένου να περπατήσουν στην περιοχή.

Στους ευρύτερους στόχους του εγχειρήματος περιλαμβανόταν εξ αρχής και η ανάδειξη της περιοχής σε τουριστικό προορισμό, καθώς «σκοπός του μουσείου είναι να αναβαθμίσει τη δημόσια εικόνα της περιοχής και την οικονομική και πολιτιστική ζωή της περιφέρειας (Γορτυνίας) και να συντελέσει στην εκ νέου ανακάλυψη της Αρκαδίας» (Παπαδόπουλος, 2003: 337) και μακροπρόθεσμα η «πολιτισμική και οικονομική προαγωγή της Γορτυνίας με την προσφορά καινοτομικών υπηρεσιών». Σήμερα οι πάντες, ακόμα και εκτός Δημητσάνας, συμφωνούν ότι το μουσείο πέτυχε τους στόχους του και η δημιουργία του αποτέλεσε σημείο καμπής για την ανάδειξη της Δημητσάνας σε εναλλακτικό προορισμό, ο οποίος αποτελεί πρότυπο και για άλλες περιοχές που επιδιώκουν την ανάπτυξη βασισμένη στον τοπικό πολιτισμό και την παράδοση³⁹⁰.

Είναι ενδεικτικό των ευρύτερων τάσεων που αφορούν τη διαχείριση του χώρου και την κατίσχυση των αισθητικοποιημένων ερμηνειών της παράδοσης ότι ήταν η Αδελφότητα ως φορέας των νεωτερικών αντιλήψεων εκείνη που συμμερίστηκε τους

---

³⁹⁰ Σε συνεδρίαση των τοπικών φορέων της Χίου με θέμα την ανάπτυξη ο Δήμαρχος Μαστιχοχωρίων Χίου ανέφερε ως επιτυχημένο παράδειγμα τοπικής ανάπτυξης αυτό της Δημητσάνας λέγοντας τα εξής: «[Γ]ια να γίνει αντιληπτό κατά πόσο μια στοχευμένη-ουσιαστική παρέμβαση βασιζόμενη σε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα μιας περιοχής (στην περίπτωση μας είναι ο ποταμός Λούσιος) μπορεί να αλλάξει τη μοίρα ενός τόπου ας ανατρέξουμε στην περίπτωση της Δημητσάνας. Τις δεκαετίες 1980-'90 η Δημητσάνα ήταν ένα κεφαλοχώρι της ορεινής Πελοποννήσου με την οικονομία του και τον πληθυσμό του σε μαρasmus. Είχε ένα ξενοδοχείο τέταρτης κατηγορίας που κατέγραφε 400 διανυκτερεύσεις τον χρόνο. Αρχές της δεκαετίας του 2000 το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Τραπέζης Πειραιώς εντάσσει στο ΠΕΠ Πελοποννήσου και κατασκευάζει το μουσείο Υδροκίνησης που παρουσιάζει τις εφαρμογές και τις χρήσεις τρεχόμενου νερού την περίοδο της Ελληνικής επανάστασης. Αποτέλεσμα: σήμερα η Δημητσάνα έχει τέσσερα πολυτελή ξενοδοχεία με 40.000 διανυκτερεύσεις, ενώ ήδη έχει μεταμορφωθεί από ορεινό κεφαλοχώρι σε in προορισμό για τους έχοντας και κατέχοντας κατοίκους των Αθηνών».

στόχους και τα οφέλη που θα είχε το μουσείο για την περιοχή. Αντίθετα, σύμφωνα με τα όσα καταμαρτυρούν οι υπεύθυνοι υλοποίησης του έργου, η τοπική κοινωνία παρέμεινε «αδιάφορη και αμέτοχη», ακόμα και όταν είχαν παρατηρηθεί μέχρι και δολιοφθορές στα εργοτάξια του μουσείου, από όσους ιδιοκτήτες έμειναν δυσαρεστημένοι από τις αποζημιώσεις που τους καταβλήθηκαν για την απαλλοτρίωση των περιουσιών τους (ό.π.: 253).

Τόσο οι συντονισμένες πολιτικές εκ μέρους των τοπικών φορέων, κυρίως της Αδελφότητας και του Δήμου, για τη διαχείριση του δημόσιου χώρου όσο και η δημιουργία του Υπαίθριου Μουσείου Υδροκίνησης αποτελούν εκφάνσεις των ευρύτερων μετασχηματισμών που υφίσταται η Δημητσάνα, προκειμένου οι διάφορες ερμηνείες της παράδοσης και της αυθεντικότητας να πάρουν σάρκα και οστά στον φυσικό χώρο, καθιστάμενες το όχημα της πολυπόθητης ανάπτυξης. Σε πολλές περιπτώσεις ο θρίαμβος της νεωτερικότητας επέρχεται όχι ως οριστική και αμετάκλητη εξαφάνιση των στοιχείων της παράδοσης, αλλά με τη μορφή πολιτικών για την τεχνητή διατήρησή τους και τη «λειτουργική» επανερμηνεία τους.

11. Διεκδικούμενοι χώροι: δύο παραδείγματα

Βέβαια, ακόμη και σήμερα δεν δείχνουν να ενστερνίζονται τις κυρίαρχες ερμηνείες της παράδοσης και της αυθεντικότητας όλοι όσοι συνήθως θεωρητικά συμπεριλαμβάνονται κάτω από τον γενικευτικό όρο «τοπική κοινωνία». Το εκ πρώτης όψεως παράδοξο είναι μάλιστα ότι εκείνοι που συνήθως δεν περιλαμβάνονται στις εικονικές και άλλες αναπαραστάσεις της Δημητσάνας ως παραδοσιακής και αυθεντικής, είναι αυτοί που διατηρούν πολλές από τις παραδοσιακές μορφές διαχείρισης του χώρου, όπως για παράδειγμα οι κτηνοτρόφοι. Η περίπτωση, μάλιστα, ενός από αυτούς που δέχτηκε αλλεπάλληλες μηνύσεις προκειμένου να βγάλει τη στάνη του εκτός οικισμού για λόγους αισθητικούς, καθώς η δυσοσμία δεν ταίριαζε με τις νέες χρήσεις του δημόσιου χώρου, πείθει ότι οι πολιτικές παραγωγής του χώρου κάθε άλλο παρά περιορίζονται στη διασφάλιση του βλέμματος. Ο εξοβελισμός του από τον οικισμό χώρο όπου και διατηρούσε το μαντρί του –δίπλα στο σπίτι του– δεν σήμανε και το τέλος των

περιπετειών του. Τουριστικό κατάλυμα από την απέναντι πλευρά της Δημητσάνας διαμαρτυρήθηκε ότι η τσίγκινη σκεπή που είχε τοποθετήσει στη στέγη του νέου του μαντριού στην περιοχή της Μπολιάνας αντανακλούσε τις ακτίνες του ήλιου και τύφλωνε τους πελάτες.

Ακόμα και ο ίδιος όμως απέφευγε να αποδώσει στους κρατικούς φορείς και ιδίως στην «αρχαιολογία» την ευθύνη για τις περιπέτειες στις οποίες εμπλέκεται χάρη του εξωραϊσμού της δημόσιας εικόνας της Δημητσάνας, δείγμα και αυτό της ευρείας συναίνεσης που έχει κερδίσει ο τουρισμός στην τοπική κοινωνία. Αντιθέτως, συχνά κατηγορούσε τους «ρουφιάνους» που προβαίνουν στις καταγγελίες. Η στάση του, αν και εκ πρώτης όψεως αντιφατική, καθώς σε τελική ανάλυση δεν είναι οι «ρουφιάνοι» που του επιβάλλουν τα πρόστιμα, αλλά η επίσημη πολιτεία, είναι εύλογη δεδομένου ότι γνωρίζει πολύ καλά πως η διαδικασία που προβλέπει ο νόμος δεν είναι αυτεπάγγελτη εκ μέρους των κρατικών υπηρεσιών, αλλά μπορεί να γίνει μόνο κατόπιν καταγγελίας.

Η ώθηση που έδωσε ο τουρισμός στην τοπική οικονομία ευνόησε μεταξύ άλλων τη μετατροπή των αγρών και των οικογενειακών κτημάτων σε αξιοποιήσιμα οικόπεδα με πολλά συνεπακόλουθα τόσο όσον αφορά την ποικιλότητα του τοπίου, την οργάνωση του χώρου, όσο και των αναπαραστάσεών του, π.χ. σε ό,τι αφορά το νόημα και την αξία της πατρικής περιουσίας για τις νεότερες κυρίως γενιές. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της οικογένειας του Χαραλάμπη, στους κόλπους της οποίας έχει ξεσπάσει μια σφοδρή διαμάχη –η οποία συζητιέται από τους χωριανούς υπό τον τύπο κουτσομπολιού– σχετικά με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας επί ενός μέρους της πατρικής κτηματικής περιουσίας που σήμερα έχει μετατραπεί σε πλεονεκτικό οικόπεδο. Η διευρυμένη οικογένεια του Χαραλάμπη, που, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', μοιράζεται την ίδια στέγη, αποτελείται από τον ίδιο και τη σύζυγό του καθώς και τις οικογένειες δύο παιδιών του. Μέχρι τον θάνατό του, στο ίδιο σπίτι ζούσε και ο πατέρας του, τον οποίο είχε αναλάβει να «κοιτάξει» στα γεράματά του ο Χαραλάμης.

Η διανομή της πατρικής περιουσίας είχε γίνει από τον ίδιο τον διαθέτη πριν από τον θάνατό του. Σύμφωνα με την περιγραφή του Χαραλάμπη, η ανακοίνωση των αποφάσεών συνοδεύτηκε και με κοινό γεύμα όλης της οικογένειας και γλέντι, για να επισφραγίσει τον λόγο του πατέρα, την αποδοχή του εκ μέρους των μελών της οικογένειας και την ενότητα με την οποία αντιμετώπισε η οικογένεια μια στιγμή κρίσιμη,

όπως το μούρασμα της περιουσίας μεταξύ των αδερφών. Ενώπιον όλων, στο εορταστικό γεύμα –αλλά και στην ιδιόχειρη διαθήκη–, ο πατέρας δήλωσε ότι στον Χαραλάμπη «κάνω τις ελιές με το καλύβι», αναφερόμενος στα δύο αγροτεμάχια της οικογένειας που όλοι γνώριζαν, χωρίς περαιτέρω εξηγήσεις. Όλη η κοινότητα γνώριζε πως η οικογένεια είχε ένα κτήμα με ελιές στην Καστανιά και ένα άλλο με καρυδιές στην Μπολιάνα, μία από τις πλεονεκτικές όσον αφορά την οικοδόμηση περιοχές της Δνας. Ένας από τα αδέρφια του Χαραλάμπη, που διαμένει και αυτός μόνιμα στο χωριό και διατηρεί εμπορικό κατάστημα, επικαλέστηκε τη συγκεκριμένη διατύπωση προκειμένου να υποστηρίξει ότι στις ελιές υπήρχε και ένα καλύβι –ο ίδιος ο Χαραλάμπης δεν το παραδέχεται– στο οποίο και αναφερόταν ο «γέρος».

Ως εκ τούτου, υποστήριξε μέσω ανάθεσης της υπόθεσης σε δικηγόρο ότι στοιχειοθετούνταν από τη μεριά του δικαίωμα διεκδίκησης μέρους του πατρικού κτήματος, που είχε μετατραπεί σε προσοδοφόρο οικόπεδο. Άσχετα από το κατά πόσο μια τέτοια αξίωση μπορούσε να υποστηριχθεί από σκοπιά νομική, είναι σίγουρο ότι κάτι τέτοιο δεν μπορούσε να γίνει, χωρίς να έρθει σε σύγκρουση κανείς με τη συλλογική μνήμη και γνώση της οικογένειας αλλά και της κοινότητας για τον τόπο, τα σημάδια του και την ταύτιση των οικογενειών με τη γη, που αναγνωρίζεται ως οικογενειακή και φέρει σε πολλές περιπτώσεις ως τοπωνύμιο το οικογενειακό όνομα. Ούτε μπορούσε να γίνει κάτι τέτοιο, χωρίς να τρωθεί το αίσθημα δικαίου της κοινότητας και ο άγραφος νόμος για το μερίδιο που δικαιούται από την πατρική περιουσία το τέκνο που «κοιτάει» τους γέροντες γονείς³⁹¹, αλλά και η πίστη ότι «η συμφωνία νικάει τον νόμο», πόσο μάλλον η συμφωνία μεταξύ αδελφών.

Η σταδιακή όμως αποσύνθεση της παραδοσιακής οικονομίας, η εγκατάλειψη των παραγωγικών άμεσα συνδεδεμένων δραστηριοτήτων με τη γη και η συνεπακόλουθη μετατροπή της τελευταίας σε οικόπεδο με όλο και αυξανόμενη τιμή πώλησης επέφεραν και αλλαγές στον τρόπο που αντιμετωπίζεται η πατρική περιουσία. Οι νέες προσοδοφόρες χρήσεις συνεπέφεραν επίσης εντάσεις που σχετίζονται με τη διανομή της μεταξύ των κληρονόμων. Παράλληλα, η αποδυνάμωση των εθμικών κανόνων έκανε

---

³⁹¹ Ο Χαραλάμπης συνόδευε πάντα την αφήγησή του με την κατηγορηματική διαβεβαίωση της αφοσίωσής του στο «αίμα», επικαλούμενος το γεγονός ότι παρ' όλα τα προβλήματα που του είχε προκαλέσει ο αδελφός του, ο ίδιος δεν θα σκεφτόταν καν να τον καταγγείλει για τις αγορανομικής φύσεως παρανομίες που διατεινόταν ότι κατά σύστημα διέπραττε.

πολλές φορές δύσκολη την επίλυση ή τουλάχιστον την απεκτόνωση των εντάσεων αυτών στο πλαίσιο της οικογένειας.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο Χαραλάμης, και από ό,τι λεγόταν και ο αδελφός του, σκόπευαν να αξιοποιήσουν την πατρική περιουσία προκειμένου να ανεγείρουν έναν ακόμα παραδοσιακό ξενώνα. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν θα αποτελούσε καινοτομία για τη Δημητσάνα, κάθε άλλο. Το ενδιαφέρον είναι ότι η απασχόληση στον τουρισμό δεν γίνεται παράλληλα με τις αγροτικές εργασίες ως συμπληρωματική απασχόληση, όπως προβλέπουν τα επί χάρτου σχέδια των αναπτυξιολόγων, αλλά έχει καταστεί στις περισσότερες περιπτώσεις κύρια πηγή εισοδήματος. Από την άλλη πλευρά, κανείς κατ'επάγγελμα αγρότης ή κτηνοτρόφος δεν εμπλέκεται στον τουρισμό παρά μόνο έμμεσα, κυρίως ως δυνητικός πωλητής αγροτικής γης σε ενδιαφερόμενους αγοραστές.

12. Η δημόσια διαχείριση της θέας

Το τουριστικό βλέμμα δεν καθοδηγείται μόνο αλλά και καθοδηγεί, αφού τα δίκτυα των επισκεπτών αποτελούν σημαντικό παράγοντα για τη διαμόρφωση του βλέμματος των άλλων επισκεπτών κυρίως μέσω των διαδικτυακών τόπων και των προσωπικών ιστοσελίδων. Δεν είναι όλες οι όψεις της Δημητσάνας αποδεκτές από το τουριστικό βλέμμα, δεν συνάδουν όλες με αυτό που αναμένεται να δει ο ταξιδιώτης. Για παράδειγμα, η χρήστης του διαδικτύου Ηλέκτρα, στις συμβουλές που δίνει σε άλλο μέλος της διαδικτυακής κοινότητας travelstories.gr³⁹² σχετικά με τη διαμονή στη Δημητσάνα, μολονότι εξάγει τη θέα και «τις διαδρομές μέσα από το δάσος», προειδοποιεί πως:

Η Στεμνίτσα είναι πραγματικά πολύ γραφική, όπως και η Δημητσάνα. Για τη Βυτίνα δε θα έλεγα το ίδιο, έχει όμως καλό φαγητό και ωραία καταλύματα, αν και ακριβά. Μάλλον δε θα σε καλύψει. Οι διαδρομές μέσα από το δάσος είναι άπαιχτες! Λίγο μετά τη Βυτίνα (με κατεύθυνση προς Δημητσάνα) στρίβεις αριστερά και ακολουθείς τον δασικό δρόμο

³⁹² Πρόκειται για έναν από τους πολλούς διαδικτυακούς τόπους στους οποίους οι ταξιδιώτες ανταλλάσσουν εμπειρίες από τα ταξίδια τους. Η επίδραση των διαδικτυακών αυτών τόπων θεωρείται σήμερα από τους πιο καθοριστικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση των προτιμήσεων του κοινού όσον αφορά την επιλογή προορισμών, ξενοδοχείων, εστιατορίων και λοιπών υπηρεσιών κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Παράλληλα, όμως στα δημόσια διαδικτυακά βήματα αυτού του είδους σχηματίζονται και ενδυναμώνονται οι ηγεμονικές ματιές και οι κυρίαρχες γεωγραφικές φαντασίες.

για Δημητσάνα. Εύχεσαι να μην τελειώσει!!! Εγώ έμεινα στη Δημητσάνα τον Απρίλιο. Έχει αρκετές και ιδιαίτερα καλαίσθητες επιλογές για διαμονή, απλά θα ήθελα να σημειώσω κάτι, με το φόβο να φανώ υπερβολική: τα 9 στα 10 καταλύματα βλέπουν προς το νεκροταφείο της πόλης. Για μένα αυτό είναι μία λεπτομέρεια σχετικώς δυσάρεστη, ειδικά τη νύχτα...³⁹³

Η αναζήτηση της θέας, του «βλέμματος από ψηλά» έχει συνέπειες στον τρόπο που οι επίσημοι θεσμοί της κοινότητας διαχειρίζονται τον χώρο, ώστε να παράγει εικόνες τις οποίες οι τουρίστες να μπορούν να εντάξουν στους περιπάτους ή στις βόλτες τους με τα οχήματα (εικ. 32). Για παράδειγμα στην Μπαράκα, στο σημείο ακριβώς που αντικρίζει κανείς τη Δημητσάνα για πρώτη φορά ερχόμενος από την Καρκαλού, οι τοπικές αρχές έχουν κατασκευάσει ένα μικρό πλάτωμα ώστε να διευκολύνονται οι ταξιδιώτες που θέλουν να θαυμάσουν από το σημείο αυτό το χωριό και τη γύρω περιοχή, ειδικά τον Λούσιο και το φαράγγι. Οι ίδιοι οι υπεύθυνοι της Αδελφότητας, μάλιστα, μέσω της *Δημητσάνας* (φ. 276, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2005, σελ. 8) είχαν προτείνει τη δημιουργία και άλλων τέτοιων σημείων πανοραμικής θέας:

Η *Δημητσάνα* επανέρχεται στην πρόταση να δημιουργηθεί στο χώρο αυτό, στην κορυφή δηλ. του κάστρου, εξέδρα από την οποία ντόπιοι και ξένοι να μπορούν να θαυμάσουν την καταπληκτική προς όλα τα σημεία θέα... όλοι πρέπει να απολαύσουν από εκείνο το σημείο την πανοραμική θέα της Δημητσάνας και της γύρω περιοχής. Η Δ. είναι υπέρ της ανοικοδόμησης της πόλης μας γιατί βοηθάει την ανάπτυξή της. Είναι όμως αντίθετη στην καταπάτηση των δημόσιων χώρων καθώς και προς εκείνη τη δόμηση που βλάπτει την παραδοσιακή της όψη.

Παρά το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες πολιτικές διαχείρισης του δημόσιου χώρου γίνονται τα τελευταία χρόνια στο όνομα της προστασίας της παραδοσιακής όψης του χωριού, η μετατροπή συγκεκριμένων σημείων του σε σημεία θέας είναι απόλυτα συνυφασμένη με τις αλλαγές στις χρήσεις του χώρου που προκαλεί ο τουρισμός στη Δημητσάνα, με την ίδια τη νεωτερικότητα, όπως τη βιώνει σήμερα το χωριό. Μεταξύ των αλλαγών αυτών είναι και η δημιουργία των προϋποθέσεων που ευνοούν μια

---

³⁹³ www.travelstories.gr

συγκεκριμένη τυπολογία τουριστικού βλέμματος, που αποσκοπεί στην πανοραμική θέα που «κόβει την ανάσα».

Από αυτό το είδος βλέμματος εμπνεόταν και η πρόταση που είχε κατατεθεί από Δημητσανίτη στην Αδελφότητα προκειμένου η τελευταία να προωθήσει τη δημιουργία ενός τελεφερίκ που θα διέσχιζε τη χαράδρα του Λούσιου ξεκινώντας από τη Δημητσάνα και καταλήγοντας στη Στεμνίτσα. Μάλιστα, ο ίδιος διέθετε για την πραγματοποίηση του σκοπού αυτού και το ποσό των είκοσι εκατομμυρίων δραχμών. Τελικά, το σχέδιο δεν υλοποιήθηκε ποτέ, μολονότι η Αδελφότητα έδειξε κατ' αρχήν ενδιαφέρον (*Βιβλίο Πρακτικών Αδελφότητας Δημητσανιτών*, τόμ. Α', πρακτικό 114, σ. 338). Όπως επισημαίνει ο Ury κ.ά. (2004: 77), ο τουριστικός τόπος παράγει σημεία θέας ως μέρος της τεχνολογίας που τον καθιστά τουριστικό τόπο³⁹⁴.

Οι φωτογραφίες που αναπαριστούν τη Δημητσάνα ως αισθητικό αγαθό και ως θέα, κυρίως με τη μορφή των ημερολογίων που κάθε χρόνο εκδίδει η Αδελφότητα, κοσμούν σχεδόν κάθε κατάστημα αλλά και πολλά σπίτια. Οι Δημητσανίτες όμως, τόσο όσοι κατοικούν στο χωριό όσο και εκείνοι που το επισκέπτονται, ιδιαίτερα από την άνοιξη και μετά, προτιμούν να χρησιμοποιούν ως δημόσιο χώρο συνέυρεσης τα τραπέζια των καφενείων που βρίσκονται στον λιγοστό ελεύθερο χώρο αριστερά και δεξιά του κεντρικού δρόμου και όχι τα σημεία θέας, όπως αυτό που έχει κατασκευαστεί στη Μπαράκα.

Αντί της πανοραμικής θέας, προτιμούν μια «εσωτερική» θέαση του οικισμού, που επιτρέπει όχι μόνο τις κουβέντες με τους συγχωριανούς που κάθονται στα διπλανά τραπέζια, αλλά τους δίνει και τη δυνατότητα να ελέγχουν την κίνηση, καθώς ο κεντρικός δημόσιος δρόμος είναι το μόνο σημείο διέλευσης πεζών και αυτοκινήτων. Ακόμα και στα σημεία όπου η θέα είναι απρόσκοπτη, όπως στο πλάτωμα που βρίσκεται το μνημείο των πεσόντων στους δύο πολέμους Δημητσανιτών, οι θαμώνες των καταστημάτων πάντα κάθονται με τέτοιο τρόπο ώστε να έχουν μέτωπο στον εσωτερικό δρόμο και όχι στον ανοιχτό ορίζοντα. Με τη διάταξη αυτή των τραπεζιών στον εξωτερικό χώρο μάλιστα είναι σαν το επεκτατικό βλέμμα του τουρίστα να μπαίνει στη θέση του παρατηρούμενου, να αντιστρέφονται οι ρόλοι, καθώς είναι πλέον οι «ξένοι» που είναι αναγκασμένοι να

---

³⁹⁴ Η αναζήτηση της θέας δεν συνδέεται μόνο με την κινητικότητα αλλά και με τη διαμονή. Για παράδειγμα, τα δωμάτια των ξενώνων που δίνουν στον επισκέπτη τη δυνατότητα να απολαύσει τη θέα θεωρούνται πλεονεκτικά και γι' αυτό έχουν υψηλότερη τιμή.

περάσουν ανάμεσα από τα διασταυρούμενες και εξεταστικές ματιές των θαμώνων και όχι το αντίθετο³⁹⁵.

---

³⁹⁵ Με παρόμοιο τρόπο ήταν τοποθετημένα τα τραπέζια και στο καφενείο του χωριού, που είχε πελάτες αποκλειστικά άνδρες. Τα τραπέζια ήταν τοποθετημένα με τέτοιο τρόπο, ώστε άφηναν ανοιχτό το οπτικό πεδίο στον δημόσιο δρόμο και ταυτόχρονα δημιουργούσαν έναν διάδρομο από τον οποίο έπρεπε να περάσει όποιος κινούνταν στο εσωτερικό του, γεγονός που τον καθιστούσε αντικείμενο οπτικής παρατήρησης των άλλων θαμώνων. Αντίθετα, η καφετέρια, που απευθυνόταν και σε ντόπιους άνδρες και σε τουρίστες, είχε διευθετήσει τα τραπέζια της με διάταξη κυκλική, γεγονός που δεν ευνοούσε την κατόπτευση του χώρου από τους θαμώνες.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

1. Μετασχηματισμοί του ορεινού χώρου και λαογραφία

Η παρούσα εργασία επιχείρησε να προσεγγίσει ερευνητικά την κοινωνική παραγωγή του χώρου στην ορεινή κοινότητα της Δημητσάνας, μελετώντας τους μετασχηματισμούς και τις διάφορες αναπαραστάσεις της, που σχετίζονται κυρίως με τη γενικότερη ανάδειξη του ορεινού χώρου σε μια μορφή «μεταπαραγωγικής υπαίθρου». Εγγενές στοιχείο της έρευνας αποτελεί η εθνογραφική μελέτη των ιστορικών μορφών συσχέτισης των ανθρώπων με τον συγκεκριμένο χώρο, ιδιαίτερα από τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους και έπειτα. Πρόκειται, αφενός, για σχέσεις που προκύπτουν από τη συνειδητή και ενσώματη δράση τους που δημιουργεί τον τόπο ως βιωμένη πραγματικότητα, μάρτυρας της οποίας είναι τα αποτυπώματα της παραδοσιακής οργάνωσης του χώρου στο «διαρκές αρχείο» του τοπίου. Πρόκειται όμως και για χωρικές διαδικασίες που δεν γίνονται άμεσα αντιληπτές από όσους εμπλέκονται σε αυτές. Τέτοιες είναι, για παράδειγμα, οι χωρικές σχέσεις στις οποίες εντάχθηκε κατά καιρούς η Δημητσάνα, τόσο στο επίπεδο της μέσης κλίμακας, όπως ορίστηκε από την Α. Κυριακίδου-Νέστορος, όσο και σε μεγαλύτερες κλίμακες· επίσης, οι ποικίλες σχέσεις δύναμης με τις οποίες διασυνδέθηκε με την Αθήνα ως πρωτεύουσα και ως «εθνικό κέντρο». Τέλος, η εθνογραφική προσέγγιση των ιστορικών μορφών συσχέτισης των ανθρώπων με τον χώρο περιλαμβάνει και τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι σκέφτηκαν για τον τόπο τους και φαντάστηκαν το μέλλον του και την «ανάπτυξή» του.

Η ελληνική λαογραφία, όπως διαμορφώνεται τις τελευταίες δεκαετίες με την όλο και πιο εδραία και ώριμη συνομιλία της με τις άλλες επιστημονικές παραδόσεις που ενδιαφέρονται για τα ζητήματα του χώρου, έχει ήδη ανταποκριθεί με επιτυχία στο αίτημα της διεπιστημονικής προσέγγισης του χώρου ως αναλυτικής κατηγορίας και εξηγητικού παράγοντα, και όχι ως «φυσικού σκηνικού» επί του οποίου «διαδραματίζεται» ο πολιτισμός. Η διασύνδεση της λαογραφίας με ένα ευρύτερο διανοητικό και ερευνητικό περιβάλλον που διαπερνά τις κοινωνικές επιστήμες και το οποίο συχνά περιγράφεται με τον σχηματικό όρο «χωρική στροφή» μπορεί να ανανεώσει τη θεωρητική και μεθοδολογική σκευή που έχει στη διάθεσή της.

Μια τέτοια λαογραφία έχει πολλούς λόγους να στρέψει εκ νέου το ενδιαφέρον της στη μελέτη της αγροτικής κοινότητας, όχι μόνο ως ιστορικού βιότοπου του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού, ως πυρήνα πολιτισμικών και κοινωνικών δομών που ήταν ακμαίοι στο ιστορικό παρελθόν. Χωρίς η μελέτη του παραδοσιακού πολιτισμού την εποχή που αυτός ήκμαζε να καθίσταται πάρεργο, η ελληνική λαογραφία, αξιοποιώντας την πλούσια παράδοση, τη γνώση και την εμπειρία που συσσώρευσε στο πέρασμα του χρόνου, έχει τη δυνατότητα να εντάξει εκ νέου στη θεματολογία της τον αγροτικό χώρο ως ζωντανή κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο αποκτά μεγαλύτερη αξία αν αναλογιστεί κανείς ότι σε μεγάλο βαθμό η θεματική και μεθοδολογική ανανέωση της λαογραφίας τα τελευταία χρόνια προήλθε από την ανάδειξη του αστικού χώρου ως νέου ερευνητικού της πεδίου.

Το περιεχόμενο μιας τέτοιας κατεύθυνσης για την ελληνική λαογραφία μπορεί να σχετίζεται, μεταξύ άλλων, και με τα ερωτήματα που επιχείρησε να απαντήσει η έρευνα αυτή: πώς οι αγροτικές κοινότητες καθίστανται πλέον κόμβοι όλο και πιο ενοποιημένων δικτύων, ακόμα και παγκόσμιων, αποτελώντας αντικείμενο διαφόρων πολιτικών, που στο επίκεντρό τους βρίσκεται η χρήση της φύσης και της παράδοσης; Πώς προκύπτουν «από τα κάτω» οι νέες μορφές που προσλαμβάνει το αίσθημα της αυτοχθονίας, ο δεσμός με τον τόπο καταγωγής, οι νέοι τρόποι κατοίκησης που υπερβαίνουν τη σχηματική αντίθεση μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου, και οι οποίοι μπορούν να σχετιστούν με το φαινόμενο που παγκοσμίως αναγνωρίζεται με τον όρο «αντι-αστικοποίηση» (counter-urbanization); Πώς συγκροτούνται οι ηγεμονικές παγκοσμιοποιημένες αναπαραστάσεις για την «αυθεντικότητα των τόπων» και οι καλαισθητικές κρίσεις που εντάσσουν τους τόπους σε μια «παγκόσμια ιεραρχία αξιών», αλλά και πώς η «τοπικότητα» διεκδικεί θέση στην καρδιά των φαινομένων που θεωρούνται ως παγκοσμιοποιημένα;

2. Το παράδειγμα της Δημητσάνας: Μερικά συμπεράσματα

Τα κεφάλαια που προηγήθηκαν δεν συνιστούν την ανάδειξη της Δημητσάνας σε «αντιπροσωπευτική περίπτωση» όσον αφορά τους μετασχηματισμούς του ορεινού χώρου από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα. Απεναντίας, αποτελούν μία από τις πολλές δυνατές

θεάσεις των χωρικών μετασχηματισμών μιας ορεινής κοινότητας, ενός «μικρού τόπου», που θέτει όμως πολλά και σύνθετα προβλήματα στον μελετητή του.

Στο ερώτημα, για παράδειγμα, πώς συγκροτείται, τελικά, η Δημητσάνα ως κοινωνικό και πολιτισμικό προϊόν, ειδικά τους δύο τελευταίους αιώνες, η τοπική ιστοριογραφία και η λαογραφία έδωσαν τη δική τους απάντηση. Αντιμετώπισαν, είτε από επιλογή είτε ασυνείδητα, τη Δημητσάνα ως μια ουσία ενιαία και αμετάβλητη, σαν έναν τόπο που παραμένει βυθισμένος σε ένα παραδοσιακό «λαογραφικό παρόν»: «Η κοινωνική μορφή στη Δημητσάνα κατά την πορεία του 19ου αιώνα μέχρι και του λήγοντος 20ου υπέστη βεβαίως μεταβολές, αλλά ουσιαστικά είναι ενιαία, είναι έκφρασις των ψυχικών διαθέσεων ενός λαού που δύσκολα μετακινείται από την θέση του, ενός κόσμου που εμφανίζεται δέσμιος της μακράς ιστορικής του παραδόσεως» (Γιανναροπούλου, 1999: 83). Πρόκειται για μια ιδεολογική αναπαράσταση της κοινότητας αφενός ως διαχρονικά ενιαίας και αναλλοίωτης, καθώς η «ουσία» της εμφανίζεται να παραμένει αμετάβλητη στον χρόνο, και αφετέρου ως ριζωμένης στον τόπο, ο οποίος αποτελούσε ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο που καθόριζε τον ψυχισμό των ανθρώπων που τον κατοικούσαν.

Τα ορεινά χαρακτηριστικά του χώρου και κυρίως η πολιτισμικά συγκροτημένη έννοια της ορεινότητας βρίσκονται στον πυρήνα των αναπαραστάσεων αυτών. Πρόκειται για τον «ισομορφισμό» τόπου και πολιτισμού, που δεν άφηγε περιθώριο για πιο σύνθετες προσεγγίσεις του χώρου και της τοπικότητας. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι από τις τοπικές ιστορικές μελέτες δεν αποδίδεται σχεδόν καμία σημασία στη δημητσανίτικη διασπορά, παρά το γεγονός ότι από τα τέλη του 19ου αιώνα η κοινότητα αναδεικνύεται σε σταθερό πληθυσμιακό αιμοδότη της Αθήνας και σε σημαντικό πυρήνα υπερατλαντικής μετανάστευσης.

Με την έρευνα αυτή αποπειραθήκαμε να δείξουμε ότι η Δημητσάνα όχι μόνο δεν αποτελούσε μια ορεινή νησίδα απομονωμένη και περικλειστη, αλλά ότι ήταν μέρος ευρύτερων χωρικών ενοτήτων στη μέση και τη μεγάλη κλίμακα. Είναι σημαντικό, μάλιστα, ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε σε πείσμα μιας κάποιας φυσικής γεωγραφικής μειονεξίας, της ορεινότητας, αλλά χάρις σε αυτή και στις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν στον ορεινό πελοποννησιακό χώρο κυρίως κατά την περίοδο της Β΄ Τουρκοκρατίας.

Παράλληλα, επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε τη Δημητσάνα ως χώρο που υφίσταται συνεχείς και βαθείς μετασχηματισμούς που προκύπτουν από διαδικασίες που δεν μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά ενδογενώς, ανατρέχοντας δηλαδή στην «τοπικότητα». Η διαπίστωση αυτή ισχύει ακόμα και για όσο οι παραδοσιακές κοινωνικές δομές ήταν ακόμη ζώσα ιστορική πραγματικότητα: πώς μπορεί, για παράδειγμα, να εξηγήσει τις νέες χωρικές σχέσεις που εντάσσεται η Δημητσάνα και ο ορεινός πελοποννησιακός χώρος, χωρίς να εντάξει τις αλλαγές αυτές στη νέα χωρική δομή και οργάνωση του ελεύθερου κράτους, τις νέες χρήσεις και ιδιοκτησιακές σχέσεις επί της καλλιεργήσιμης γης, την επιβολή της Αθήνας ως πρωτεύουσας και τη σταδιακή επέκταση των αστικών θεσμών κατά τον 19ο αιώνα;

Ο 19ος αιώνας είναι για πολλούς λόγους σημαντικός όσον αφορά τόσο τη διαμόρφωση των χωρικών σχέσεων που εντάσσεται η Δημητσάνα ακόμα και σήμερα, όσο και τη συγκρότηση μερικών από τις πιο ανθεκτικές αναπαραστάσεις του αγροτικού χώρου, ιδιαίτερα του ορεινού. Και αυτό γιατί την περίοδο αυτή, από τα τέλη του 19ου αιώνα, οι τοπικές κοινότητες, φορείς μιας μακράς ιστορικής και πολιτισμικής παράδοσης, γίνονται αντιληπτές ως «επαρχίαι», καθιστάμενες, μεταξύ άλλων, αντικείμενα παρατήρησης εκ μέρους των αστικών πληθυσμών, που όλο και περισσότερο εμπέδωναν τον ηγεμονικό τους ρόλο ως φορείς του νέου εθνικού πολιτισμού που σχηματιζόταν: μιας ενιαίας αυτοεικόνας του ελληνισμού ως φορέα του κλασικού παρελθόντος, μιας ομογενοποιημένης αίσθησης εθνικού χώρου και εθνικού πολιτισμού που ήταν εχθρική απέναντι στις τοπικές ταυτότητες, μιας τάσης λαογραφικής αποθησαύρισης του πολιτισμού τους και λογοτεχνικής αποτύπωσης των ηθών τους, αλλά και μιας «περιηγητικής» διάθεσης που σταδιακά άρχισε να διευρύνεται στους πληθυσμούς αυτούς την ίδια περίοδο.

Στο νέο αυτό ιδεολογικό πλαίσιο, η Πελοπόννησος και ο Πελοποννήσιος ταυτίζονται με αναπαραστάσεις μάλλον αντιφατικές. Από τη μια πλευρά η Πελοπόννησος αναδεικνύεται ως η καρδιά του έθνους, «καθαρή» από τις βαλκανικές και μικρασιατικές πληθυσμιακές προσμίξεις, ενώ από την άλλη ταυτιζόταν με ορισμένες από τις πιο αντιμοντέρνες πολιτισμικές συμπεριφορές (νεποτισμός, πελατειακό σύστημα, αμοραλισμός κτλ.). Την ίδια στιγμή όμως και η ίδια είχε υποστεί τις πολιτικές ομογενοποίησης και υποταγής στους κρατικούς θεσμούς που εγκαθιδρύθηκαν με την

ίδρυση του ελληνικού βασιλείου. Με τη σταδιακή επέκταση του ελληνικού κράτους, η φιγούρα του Πελοποννήσιου ταυτίζεται με αυτούς τους καταπιεστικούς μηχανισμούς που ενεργοποιήθηκαν προκειμένου να καθυποταχθούν οι τοπικές αυτονομίες και να πραγματοποιηθεί ό,τι ο Douglas Dakin (1989) ονόμασε «ενοποίηση της Ελλάδας».

Η ορεινότητα ως μειονέκτημα και ο ορεινός χώρος ως εγγενώς υπανάπτυκτη περιοχή και συνακόλουθα ως αντικείμενο «αναπτυξιακών πολιτικών» κάνει την εμφάνισή του ως αποτέλεσμα των νέων πολιτικών σχέσεων δύναμης και των νέων χωρικών ισορροπιών –από πολλές απόψεις επρόκειτο για ανισορροπίες– που επιβάλλονται παράλληλα με τη σταδιακή εδραίωση των αστικών θεσμών. Οι νέες αναπαραστάσεις της ορεινότητας αποτυπώνονται στη θυμόσοφη διαπίστωση του λαϊκού λόγου για την «ατυχία» των ορεινών πληθυσμιακών συγκεντρώσεων της Πελοποννήσου, όπως η Ανδρίτσεινα, να βρίσκονται ανάμεσα στα κορφοβούνια και όχι στη θάλασσα.

3. Από «τη γούβα τη δικιά μας» στην Ορεινή Αρκαδία

Μέρος της εργασίας αυτής αποτελεί η κριτική προσέγγιση της αντίθεσης μεταξύ παράδοσης και μοντέρνας κατάστασης και των διπολικών αντιθέσεων που συνήθως συσχετίζονται με τις δύο αυτές αναλυτικές κατηγορίες (π.χ. χωριό/πόλη, ντόπιος/τουρίστας). Αντί αυτού επιχειρήθηκε να συγκροτηθεί ένα πιο σύνθετο σχήμα που να ερμηνεύει τον μετασχηματισμό ως αργόσυρτη διαδικασία που διαχέεται άνισα στον χρόνο και τον χώρο. Η έννοια της κατοίκησης (dwelling), ειδικά όπως χρησιμοποιείται από τον Tim Ingold, αξιοποιήθηκε προκειμένου να σχετικοποιήσουμε την αντίθεση μεταξύ αστικού και αγροτικού, ειδικά σε ό,τι αφορά τον τρόπο βίωσης της ορεινότητας και τη συγκρότηση των αναπαραστάσεων και των μετασχηματισμών της Δημητσάνας ως τόπου. Μολονότι η περιγραφή της πραγματικότητας μέσω σχηματικών αντιθέσεων αυτού του τύπου δεν αντικατοπτρίζει την ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα, μπορούμε να συνοψίσουμε τη συζήτηση που προηγήθηκε περιγράφοντας δύο αρχετυπικές μορφές κοινωνικής παραγωγής και οργάνωσης του χώρου.

Η μία συγκροτείται στο πλαίσιο των παραδοσιακών τρόπων κατοίκησης και των αντίστοιχων δομών οργάνωσης του χώρου και περιγράφεται από την έκφραση «η γούβα η δικιά μας». Πρόκειται για την έκφραση που χρησιμοποιούσε ένας γέροντας Δημητσανίτης για να περιγράψει τη Δημητσάνα και τον χώρο στον οποίο απλωνόταν η εμβέλειά της ως τοπικό κέντρο. Είναι η περιοχή που συγκροτείται ακριβώς από τις παραγωγικές ζώνες της κοινότητας, τις μετακινήσεις και τις γαμηλιακές ανταλλαγές των Δημητσανιτών, ανδρών και γυναικών, τις μετακινήσεις των πλανόδιων εμπόρων, την ακτίνα έλξης της Δημητσάνας ως τοπικής αγοράς (market town). Πρόκειται για ένα ιστορικό «εδώ» που προκύπτει μέσω της ενσώματης βίωσης του τόπου και της κίνησης, θυμίζοντας το «εδώ» στον στίχο του Τάσου Πορφύρη, ένα εδώ στο οποίο κανείς πλέον δεν κατοικεί, καθώς έχουν πάψει να υφίστανται οι ιστορικοί όροι της δημιουργίας του.

Είναι όλες εκείνες «οι εγγραφές» στο διαρκές αρχείο του τοπίου και στις αφηγήσεις που θυμίζουν τη χωροχρονική αυτή πραγματικότητα και τον τρόπο κατοίκησης του χώρου. Για παράδειγμα, τα αλώνια, οι μύλοι, τα καμίνια, οι λοιπές υδροκίνητες εγκαταστάσεις και τα άλλα απομεινάρια της παραγωγικής υποδομής μαρτυρούν την καταγεγραμμένη στο «εργασιοτόπιο» (taskscape) και στις αφηγήσεις μνήμη για τις καλλιέργειες που τροφοδοτούσαν την αυτάρκη οικιακή μονάδα. Επίσης, τα βοσκοτόπια και οι συλλογικές πρακτικές διαχείρισής τους μέσω των οποίων επιτυχανόταν η βέλτιστη αξιοποίηση των παραγωγικών δυνατοτήτων του εδάφους προς όφελος κτηνοτρόφων και καλλιεργητών. Οι οδικές υποδομές (μονοπάτια, γεφύρια, χάνια κτλ.) αποτελούν τεκμήρια του ευρύτερου δικτύου χωρικών σχέσεων και διασυνδέσεων που είχαν αναπτυχθεί στη μέση κλίμακα με επίκεντρο τη Δημητσάνα. Τέλος, ζωτικό στοιχείο της παραδοσιακής οργάνωσης του χώρου αποτελούν τα σύμβολα της μετατροπής του χώρου σε τόπο προστατευμένο ή και ιερό (μοναστήρια, εκκλησίες, εξωκκλήσια, εικονοστάσια, σταυροδρόμια, δέντρα κτλ.)

Από την άλλη πλευρά, είναι η κοινωνική παραγωγή και οργάνωση του χώρου που περιγράφεται ως Ορεινή Αρκαδία. Πρόκειται για έναν χωρικό όρο –και λιγότερο για ένα τοπωνύμιο– ο οποίος κάνει την εμφάνισή του από το 1990 και μετά στο πεδίο της ανάδειξης των ορεινών αρκαδικών κοινοτήτων ως εναλλακτικών τουριστικών προορισμών. Τόσο ο όρος, όσο και ο χώρος παράγονται από τη σύνθετη «τεχνολογία της εικονικότητας», μέσω δηλαδή των εικόνων, οπτικών και κειμενικών, που διαχέονται

μαζικά στα μέσα και κυρίως στο διαδίκτυο, εικόνων που αναπαράγουν τις κυρίαρχες κρίσεις για την ποιότητα και τα χαρακτηριστικά της ορεινότητας, κυρίως ως εξατομικευμένης ενσώματης εμπειρίας διαμεσολαβούμενης από προϊόντα που διατίθενται στην αγορά. Κατασκευάζεται, επίσης, μέσω της αυτοκίνησης, όχι μόνο λόγω της «χωροχρονικής συμπίεσης» (Harvey, 1990) που αυτή συνεπάγεται –χάρη στην οποία, π.χ., μειώθηκε πολύ ο χρόνος που απαιτείται για τη σύνδεση της Δημητσάνας με την Αθήνα–, αλλά ως πολιτισμικής εμπειρίας και ως τρόπου βίωσης των τόπων. Πρόκειται για τη μετάβαση από ένα βιωμένο «εδώ» σε μια νέα χωροχρονικότητα, την οποία ο Τάσος Πορφύρης αποδίδει ως «επόμενο αιώνα», μια εποχή που περιγράφεται συνήθως με λέξεις που ως πρώτο συνθετικό φέρουν την πρόθεση «μετά» (μεταβιομηχανική, μεταπαραγωγική και, κυρίως, μεταμοντέρνα κτλ.).

Οι εικόνες αυτές τροφοδοτούν μια νέα μορφή κατοίκησης που, αν και σχετίζεται άμεσα με τον εναλλακτικό τουρισμό, δεν αποτελεί απλά μια τεχνική από τις πολλές που επιστρατεύει το τουριστικό μάρκετινγκ για την προώθηση των τόπων ως προϊόντων. Φορείς των νέων καλαισθητικών κρίσεων και των νέων αναπαραστάσεων για τη Δημητσάνα ως τόπο, είναι όσοι επιστρέφουν στη Δημητσάνα αναζητώντας όχι απλά την επιστροφή –όπως κάνουν οι απόμαχοι της ζωής ή όλοι όσοι εκδηλώνουν ως τελευταία τους επιθυμία «να ταφούν στο χωριό»–, αλλά την επανανοηματοδότηση της ίδιας τους της ζωής και της σχέσης τους με τον χρόνο, την παράδοση, την τοπικότητα και την ορεινότητα. Σε αυτό βοήθησε και το γεγονός ότι οι πολιτικές για την ύπαιθρο που ευνοούσαν τη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού και την πολυλειτουργικότητα της γεωργίας, όπως εκφράστηκαν από τα προγράμματα Leader και τα διάφορα αναπτυξιακά προγράμματα, στην περίπτωση της Δημητσάνας αξιοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο από τους Δημητσανίτες της Αθήνας και των αστικών κέντρων, που αποτελούσαν και τους φορείς των νέων αντιλήψεων για την οργάνωση του χώρου και την ανάδειξή του σε αναπτυξιακό παράγοντα, που «έβαλε τη Δημητσάνα στον χάρτη».

Από την άλλη πλευρά, ο τουρισμός αποτελεί ιδανικό πεδίο για την έκφραση των αναπαραστάσεων αυτών και ειδικά των δυναμικών ερμηνειών της παράδοσης και της τοπικότητας. Πρόκειται για αναπαραστάσεις που μοιράζονται τόσο εκείνοι που «φιλοξενούν» όσο και εκείνοι που «φιλοξενούνται», οι εναλλακτικοί δηλαδή τουρίστες που απορρίπτουν τον τουρισμό ως τρόπο συμπεριφοράς και αναζητούν τη βαθύτερη

γνωριμία με τον τόπο ως «κρυμμένο μυστικό» και ως συμβολικό «οίκο». Η έννοια της εναλλακτικότητας αντλεί νοήματα και εικόνες από τον ορεινό χώρο, από μια Ελλάδα «κρυμμένη» και «εσωτερική», που δίνει την ευκαιρία για την ανακάλυψη «αυθεντικών» τόπων, ανθρώπων και εμπειριών, για επανανοηματοδότηση από τη μεριά των ταξιδιωτών της ίδιας της «ποιότητας ζωής» και κυρίως της κατοίκησης στα αστικά κέντρα.

Είναι ακριβώς από αυτές τις μαρτυρίες του παραδοσιακού «εδώ», μιας άλλης χωροχρονικής πραγματικότητας, που η τεχνολογία της εικονικότητας αντλεί τις πρώτες ύλες για την ανάδειξη της Δημητσάνας σε τόπο που καταλαμβάνει δικαιωματικά μια θέση στην παγκόσμια ιεραρχία αξιών που εκτιμά την παράδοση και την αυθεντικότητα. Οι αναπαραστάσεις και οι πρακτικές που υποτίθεται ότι προκύπτουν από την ανακάλυψη ενός «κρυμμένου μυστικού», αυθεντικού και μοναδικού, δεν είναι παρά μία ακόμα από τις εκφάνσεις μιας πάγκοσμιας ιεραρχίας αξιών. Δεν αποτελούν όμως μια δουλκή, μια απομιμητική φολκλορικού τύπου προσπάθεια αναβίωσης ενός ιδανικού παρελθόντος, αλλά μια απόπειρα επανερμηνείας του και «παντρέματός του» – μια έκφραση που χρησιμοποιείται συχνά– με τον σύγχρονο τρόπο ζωής, γεγονός που όχι μόνο είναι θεμιτό, αλλά είναι εκείνο που δημιουργεί μια νέα αυθεντικότητα και προσπορίζει πολιτισμικό κύρος και γόητρο.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελοπούλου, Δ. (2006), *Δημητσάνα, Λαογραφώντας τη μνήμη*, Αθήνα: Ergo.
- Αδαμακόπουλος, Γ. (1999), *Πεζοπορικός και Πολιτισμικός Χάρτης της Περιοχής του Λούσιου Ποταμού*, Αθήνα: ΠΙΟΠ
- Αθανασίου, Α. (2004), «Εθνογραφία στο Διαδίκτυο ή το Διαδίκτυο ως Εθνογραφία: Δυνητική Πραγματικότητα και Πολιτισμική Κριτική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 115, σσ. 49-74.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (1980), *Τα Γένη και η Οικογένεια στην Παραδοσιακή Κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (1984), *Η Εξαγορά της Νύφης. Συμβολή στη Μελέτη των Γαμήλιων Θεσμών στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (1996), *Τα Παιδιά της Σιωπής, Οικογένεια, Συγγένεια και Γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Αθήνα.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (2001), «Συμβολικός Ανταγωνισμός μεταξύ Κοινοτήτων στη Ναυπακτία. Δομική Προσέγγιση ενός Μύθου», στο *Ταυτότητες και Ετερότητες. Σύμβολα, Συγγένεια, Κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Αθήνα: Δωδώνη, σσ. 228-273.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (2003), «Ανθρωπολογία οίκοι ή Λαογραφία; Μια επιστημολογική προσέγγιση», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 39-63.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (2007), *Ηπειρος. Εθνογραφικό Ημερολόγιο (1981-1983)*, Αθήνα: Δωδώνη.
- Αλεξιάδης, Μ. (1990), «Γραπτός και Προφορικός Λόγος στη Λαϊκή Παράδοση», *Διαβάζω*, τεύχ. 245, σσ. 23-26
- Αλεξιάδης, Μ. (1996), «Η Έντυπη Λαϊκή Ποίηση της Κάσου (1962-1994)», *Παρνασσός*, τόμ. 38, σσ. 161-179.
- Αλεξιάδης, Μ. (1997), «Τοπικές Εφημερίδες και Λαϊκή Ποίηση. Ένα Ακόμη Παράδειγμα: Νάξος», *Λαογραφία*, τόμ. ΛΗ', σσ. 53-64.
- Αλεξιάδης, Μ. (2001), «Η έντυπη Λαϊκή Ποίηση στην Κάρπαθο. Μορφή-Λειτουργία-Σημασία», στο βιβλίο του *Καρπαθιακή Λαογραφία. Όψεις του Λαϊκού Πολιτισμού*, Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, σσ. 161-214.

- Αλεξιάδης, Μ. (2006), *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία. Συναγωγή Μελετών*, Αθήνα
 Ινστιτούτου του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.
- Ανωγιάτης-Πελέ, Δ. (1993), *Δρόμοι και Διακίνηση στον Ελλαδικό Χώρο κατά τον 19ο
 Αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Αποστολόπουλος, Δ.Γ. & Π.Δ. Μιχαηλάρης (1987), *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου*,
 Αθήνα.
- Αράπογλου, Μ.Η. (2005), *Οικιστική Γεωγραφία της Ηπείρου*, Ιωάννινα: Τεχνικό
 Επιμελητήριο της Ελλάδος, Τμήμα Ηπείρου.
- Ασδραχάς, Σ. (επιμ.) (1979), *Οικονομικές και Κοινωνικές Δομές των Βαλκανικών Χωρών*,
 Αθήνα: Μέλισσα.
- Ασδραχάς, Σ. (1988), *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα: Ερμής.
- Αυδίκος, Ε. (1991), *Όψεις της Μεταβολής μιας Επαρχιακής Πόλης. Λαογραφική Εξέταση*,
 Πρέβεζα: Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας.
- Αυδίκος, Ε. (1993), *Η Ταυτότητα της Περιφέρειας στον Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της
 Ηπείρου*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Αυδίκος, Ε. (1998), *Από τη Μαρίτσα στον Έβρο. Πολιτισμικές Συγκλίσεις και Αποκλίσεις
 σε μια παρέβρια Περιοχή*, Αλεξανδρούπολη: Δήμος Τυχερού.
- Αυδίκος, Ε. (2002), *Χάλασε το Χωριό μας, Χάλασε. Ιστορίες περί Ακμής και Πτώσης στη
 Λευκίμη Έβρου*, Αλεξανδρούπολη: Πολύκεντρο Δήμου Τυχερού.
- Αυδίκος, Ε. (2009), *Εισαγωγή στις Σπουδές του Λαϊκού Πολιτισμού. Λαογραφίες, Λαϊκοί
 Πολιτισμοί, Ταυτότητες*, Αθήνα: Κριτική.
- Βαΐου, Ν. & Κ. Χατζημιχάλης (2012), *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*, Αθήνα:
 Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Νήσος.
- Βαμβακάς, Β. (2009), «Η Ελληνική Ύπαιθρος στον Κινηματογράφο και την Τηλεόραση»,
 στο Κ. Μανωλίδης & Θ. Καναρέλης (επιμ.), *Η Διεκδίκηση της Ύπαιθρου. Φύση
 και Κοινωνικές Πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 385-406.
- Βαρβούνης, Μ. (1994), *Συμβολή στη Μεθοδολογία της Επιτόπιας Λαογραφικής Έρευνας*,
 Αθήνα: Οδυσσέας.
- Βαρβούνης, Μ. (1995), «Πολιτισμική Ταυτότητα και Τοπικός Τύπος: Η Περίπτωση μιας
 Σαμιακής Εφημερίδας», στο *Άξονες και Προϋποθέσεις για μια Διεπιστημονική
 Έρευνα*, Αθήνα: Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», σσ. 91-107.

- Βαρβούνης, Μ. (1996), «Λαϊκά Δρώμενα και Τουρισμός: η Περίπτωση του Καδή στη Σάμο», στο *Λαϊκά Δρώμενα. Παλιές Μορφές και Σύγχρονες Εκφράσεις*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού.
- Βελιώτη, Μ. (1993), «Κτηνοτροφία και Στρατηγικές Απόκτησης γης σε μια Κοινότητα της Ανατολικής Πελοποννήσου», *Εθνολογία*, τόμ. 2, σσ. 23-44.
- Βελιώτη-Γεωργοπούλου, Μ. (1998), «Εισαγωγή», *Εθνογραφικά*, Αναφορά στην Πελοπόννησο, τόμ. 8, σσ. 9-24.
- Βελιώτη-Γεωργοπούλου, Μ. (2009), «Χώρος και Ιστορία: Διακρίσεις, συγκλίσεις και ρευστότητες σε μια πόλη της Πελοποννήσου», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του Χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 311-340.
- Βελοπούλου, Τ. (2008), «Πέτρινη Πολιτεία», *Traveller's Icons*, Ιανουάριος, τεύχ. 30, σσ. 198-207.
- Βεργέτη, Μ. (1994), *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Βεργόπουλος, Κ. (1978), *Το αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βήκας, Ι. (1917), «Έθιμα παρά Βλαχοφώνους», *Λαογραφία*, τόμ. ΣΤ΄, σσ. 169-188.
- Βιδάλη, Μ. (2009), *Γη και Χωριό. Τα Εξωκκλήσια της Τήνου*, Αθήνα: Futura, Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης Δήμου Εξωμβούργου Τήνου.
- Βλάχος, Γ. & Λ. Λουλούδης (2009), «Από το Χωράφι στο Χώρο-Η Ανάδυση του Αγροτικού Τοπίου στη Μεταπαραγωγική Ύπαιθρο», στο Κ. Μανωλίδης & Θ.Καναρέλης (επιμ.), *Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου, Φύση και Κοινωνικές Πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 299-316.
- Βοζίκας, Γ. (2009), *Η Συνοικία της Αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη και το Πανηγύρι της. Η Καθημερινή Ζωή και Ταυτότητα της Πόλης*, Αθήνα.
- Βουτσοπούλου, Ε. (1985), «Πόλη και Εμποροπανήγυρη», *Νεοελληνική Πόλη Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας της ΕΜΝΕ*, τόμ. 2, σσ. 439-443.
- Βυζάντιος, Δ.Κ. (1996 [1836]), *Βαβυλωνία*, Αθήνα: Εστία.
- Braudel, F. (1997), *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την Εποχή του Φιλίππου Β΄*

- της Ισπανίας, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζας.
- Bourdieu, P. (1999), «‘Η Ταυτότητα και η Αναπαράσταση’». Στοιχεία για έναν Κριτικό Διαλογισμό πάνω στην Ιδέα της Περιφέρειας», στο Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Πιερ Μπουρντιέ, Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Στάχυ.
- Burgel, G. (1987), *Αθήνα, η γέννηση μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Αθήνα: Εξάντας.
- Burgel, G. (2008), «Έχει ακόμα νόημα η έρευνα στον Αγροτικό Χώρο στη Σύγχρονη Ελλάδα;», στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης & Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Αγροτικότητα Κοινωνία και Χώρος*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Γαλάνη-Μουτάφη, Β. (2002), *Έρευνες για τον Τουρισμό στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Προπομπός.
- Γεννηματάς, Π.Π. (1977), *Η Τοπωνυμολογία ως Τεχνολογία και τὰ Ἑλληνικά Τοπωνύμια εἰς τὴν Ξηράν & τὴν Θάλασσαν*, Αθήναι.
- Γιακοβάκη, Ν. (2006), «Η Ελλάδα στην Έντυπη Ευρωπαϊκή Χαρτογραφία», στο *Η Πελοπόννησος, Χαρτογραφία και Ιστορία, 16ος-18ος αιώνας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Γιανναροπούλου, Ι. (1978) «Αἱ Περιγηγῆτικαὶ Ἐντυπώσεις τοῦ Ἄγγλου Leake ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν (1805-1806)», *Γορτυνιακά*, τόμ. 2, σσ. 241-294.
- Γιανναροπούλου, Ι. (1999), «Συνοπτική Ἱστορία τῆς Δημητσάνας», *Γορτυνιακά*, τόμ. 3, σσ. 1-192.
- Γιαννοπούλου, Π. (1975), *Ζυγοβίστι Ἀρκαδίας*, χφ. αριθμ. 03808, Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998), «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οἴκοι: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 365-435.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1999), *Πολιτισμός και Εθνογραφία, Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003), «Αναστοχαστική Ανθρωπολογία και Ακαδημαϊκός Χώρος: Τροχιές, Διλήμματα, Προοπτικές», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 383-400.

- Γκουβάς, Μ. & Ν. Σακελλαρίου (2011), *Κλίμα και Δασική Βλάστηση της Ελλάδας*, Αθήνα: Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών, Ινστιτούτο Ερευνών και Βιώσιμης Ανάπτυξης.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1960), *Μονή Φιλοσόφου*, Αθήνα.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1967), *Τὰ Ὀρλωφικά, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ Ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ Ἐπακόλουθα αὐτῆς*, Αθήνα: Μνημοσύνη.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1972), «Δικαιοπρακτικὰ Ἔγγραφα Μονῆς Προδρόμου», *Γορτυνιακά*, τόμ. 1, σσ.164-226.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1972α), «Σύμμεικτα Ἀρκαδικὰ Ι. Δικαιοπρακτικὰ Ἔγγραφα Τριπολιτσάς», *Γορτυνιακά*, τόμ. 1, σσ. 143-163.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1987-8) «Ἱστορική Παράδοσις Τοπωνυμίων Περιοχῆς Δημητσάνας», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Γ', Αθήναι, σσ. 407-459.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1994), *Τὰ Χωριά τοῦ Φαλάνθου*, Αθήναι: Ἀδελφότητα Ἀλωνιστιωτῶν
- Γριτσόπουλος, Τ. (1999), «Σημειώσεις γιὰ τὸν Σχεδιασμὸ Συγγραφῆς Γενικῆς Ἀρκαδικῆς Ἱστορίας», *Γορτυνιακά*, τόμ. 4, σσ. 209-220.
- Γριτσόπουλος, Τ. (2007), «Χωρογραφικὲς ἀναζητήσεις στὴν περιοχὴ τῆς χαράδρας τοῦ Λούσιου», *Γορτυνιακά*, τόμ. 4, σσ. 1-96.
- Godelier, M. (1988 [1973]), *Μαρξιστικοὶ Ορίζοντες στὴν Κοινωνικὴ Ἀνθρωπολογία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Δαλκαβούκης, Β.Κ. (2005), *Ἡ Πένα καὶ ἡ Γκλίτσα. Ἐθνοτικὴ καὶ Ἐθνοτοπικὴ Ταυτότητα στο Ζαγόρι τὸν 20ό αἰῶνα*, Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Δαλκαβούκης, Β. (2007), «Παρατηρώντας Εικονοστάσια: Θεωρητικὲς καὶ Μεθοδολογικὲς Προϋποθέσεις γιὰ μιὰ Ἐθνογραφία τῶν Επαρχιακῶν Δρόμων», *Ἐθνολογία*, τόμ. 13, σσ. 49-80.
- Δαμιανάκος, Σ. (επιμ.) (1987), *Διαδικασίες Κοινωνικοῦ Μετασχηματισμοῦ στὴν Ἀγροτικὴ Ελλάδα*, Αθήνα:ΕΚΚΕ.
- Δαμιανάκος, Σ. (1987), *Παράδοση Ἀνταρσίας καὶ Λαϊκὸς Πολιτισμὸς*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Δαμιανάκος, Σ., Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης & Β. Νιτσιάκος (1997), *Εξουσία, Ἔργασία καὶ Μνήμη σε τρία Χωριά τῆς Ἠπείρου. Ἡ Τοπικὴ Δυναμικὴ τῆς Ἐπιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.

- Δαμιανάκος, Σ. (2002), *Από τον Χωρικό στον Αγρότη*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δέλτσου, Ε. (1995), «Ο Ιστορικός Τόπος και η σημασία της Παράδοσης για το έθνος-κράτος», *Εθνολογία*, τόμ. 4, σσ. 107-126.
- Δέλτσου, Ε. (2000), «Η Οικοτουριστική Ανάπτυξη και ο προσδιορισμός της Φύσης και της Παράδοσης: Παραδείγματα από τη βόρεια Ελλάδα», στο Β. Νιτσιάκος και Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο Ορεινός Χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασηματισμοί*, Αθήνα: Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, σσ. 231-248.
- Δέλτσου, Ε. (2003), «Η Πολιτισμική Κληρονομιά στο Παρόν και στο Μέλλον: Αντιλήψεις και Πρακτικές ενός Εθνικού Παρελθόντος και ενός Ευρωπαϊκού Μέλλοντος», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 209-231.
- Δέλτσου, Ε. (2006), «Χρόνος, Τόπος και Νοσταλγία σε Αναπαραστάσεις του Εναλλακτικού Τουρισμού», *Πρακτικά 9ου Συνεδρίου ΕΤΑΓΡΟ*, Αθήνα: ΕΤΑΓΡΟ, σσ. 50-67.
- Δημητρακόπουλος, Σ. (1978), «Προεπαναστατικά Δικαιοπρακτικά Έγγραφα Αλωνισταίνης», *Γορτυνιακά*, τόμ. 2, σσ. 361-384.
- Διαμάντη, Κ.Π. & Ε.Ν. Πάντου (2006), *Τα Μοναστήρια στο Φαράγγι του Λούσιου Ποταμού στην Αρκαδία*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Δουκέλλης, Π.Ν. (2005), *Το Ελληνικό Τοπίο, Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα: Εστία.
- Δωροβίνης, Β.Κ. (1985), «Ο Σχεδιασμός του Ναυπλίου κατά την Καποδιστριακή Περίοδο (1828-33)», στο *Νεοελληνική Πόλη Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας της ΕΜΝΕ*, τόμ. 2, σσ. 287-296.
- Dakin, D. (1989), *Η Ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Evans-Pritchard, E.E. (1998³), *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Ζαγορησίου, Μ. (1997), *Η Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική της Δημητσάνας*, Μουσείο Μπενάκη.
- Ζαρκιά, Κ. (1992), «Η Συμβολή της Ανθρωπολογίας του Χώρου», *Εθνολογία*, τόμ. 1,

σσ. 75-83.

- Τουνταςάκη, Ε. (1995), «Συστήματα ονοματοδοσίας και Πρακτικές Διαδοχής στο Αιγαίο. Η λειτουργία των Παρωνυμίων σε μια Ορεινή Κοινότητα της Ανδρου», στο *Άζονες και Προϋποθέσεις για μια Διεπιστημονική Έρευνα*, Αθήνα: Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», σσ.109-119.
- Ζωιόπουλος, Π. (2007), «Σιτάρκεια. Μια άλλη διάσταση της αντίθεσης μεταξύ Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών;» στο Δ. Παναγιωτόπουλος & Δ.Π. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία και Οικονομία κατά τη Βενιζελική Περίοδο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ.181-189.
- Ήμελλος, Σ.Δ. (1993), *Ζητήματα Παραδοσιακού Υλικού Βίου (Ενδεικτικές Επισημάνσεις)*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Θωμόπουλος, Γ.Ν. (1984), *Αμπελιώνα, Ένα Μικρό Χωριό με Μεγάλη Ιστορία (Ιστορία-Λαογραφία)*, Αθήνα: Σύλλογος Αμπελιωνιτών.
- Καλαφάτη, Ε. (1985), «Κράτος, Δημοτική Διοίκηση και Οργάνωση του Χώρου τον 19ο αιώνα», στο *Νεοελληνική Πόλη Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας της ΕΜΝΕ*, τόμ. 2, σσ. 367-373.
- Καλαφάτης, Θ. (1991), *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο, Αιγιαλεία τέλη του 19ου αιώνα*, τόμ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Καλλιβρετάκης, Λ. (1990), *Η Δυναμική του Αγροτικού Εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτική Τράπεζας.
- Καλόγρη, Π. & Β. Τσοκόπουλος (1985), «Βιομηχανία και Πόλεις στην Ελλάδα το Δεύτερο Ήμισυ του 19ου αιώνα», *Νεοελληνική Πόλη Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας της ΕΜΝΕ*, τόμ. 2, σσ. 381-395.
- Καλπουρτζή, Ε. (1987), «Ίνα Πραγματοποιηθή η διά Γάμου Σύζευξις», *Ελληνική Κοινωνία ΕΚΕΕΚ*, σσ. 81-106.
- Καλπουρτζή, Ε. (1994), «“Διά Προίκαν της και διά Δούλευσίν της”’. Σχόλια σχετικά με μια Ιδιαίτερη Μορφή Προικοδοσίας στην Ορεινή Πελοπόννησο κατά το τέλος του 19ου αιώνα», *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, τόμ. 2-3, σσ. 153-171.

- Κανδηλώρος, Τ. (1898), *Η Γορτυνία*, Πύργος.
- Κανδηλώρος, Τ. (1903), «Στατιστική της Κτηνοτροφίας των Δήμων της Αρκαδίας», *Αρκαδική Επετηρίς*, Β΄.
- Κανδηλώρος, Τ.Χ. (2006 [1903]), *Η Δημητσάνα, Ιστορική Μονογραφία*, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Καραβίδας, Κ. (1991 [1931]), *Αγροτικά, Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (1985), «Σχεδιασμός και Ανάκτηση του Χώρου της Πόλης. Χαρακτήρας της Πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά τη μετάβαση από την Οθωμανική στη Νεοελληνική πόλη», *Νεοελληνική Πόλη Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας της ΕΜΝΕ*, τόμ. 2, σσ. 381-395.
- Καραμανές, Ε.Θ. (2011), *Οργάνωση του Χώρου, Τεχνικές και Τοπική Ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Καρανίκας, Χ. (2011), «Εφημεριδοπώλες: Κλειστό και λίκν επικερδές επάγγελμα», *Τα Νέα*, 5.7.2011.
- Καρβελάς, Γ.Ι. (1978), *Ιστορία της Δημητσάνης*, τόμ. Β΄, Ι Τα τέκνα της Δημητσάνης, ΙΙ Η Αγροτική Περιοχή της Δημητσάνης, Αθήνα: Αδελφότης Δημητσανιτών Γρηγόριος Ε΄.
- Καρβελάς, Γ.Ι. (2000), *Η Δημητσάνα και τα Τέκνα της*, τόμ Α΄, Ι. Ιστορία της Δημητσάνης, ΙΙ. Μνημεία της Δημητσάνης, Αθήνα: Αδελφότης Δημητσανιτών.
- Καρδάσης, Α. (1988), *Δημητσάνα, μια Δοξασμένη Πόλη*, Αθήνα.
- Καρδάσης, Β. (2004), *Αρκαδία, Γενέθλια Γη*, Αθήνα: Έφεσος.
- Καρκαβίτσας, Α. (1995), «Ο Αφωρεσμένος», στο Α. Καρκαβίτσας, *Διηγήματα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 90-130.
- Καρκαβίτσας, Α. (1995), «Νέοι Θεοί», στο Α. Καρκαβίτσας, *Διηγήματα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 131-154.
- Καρκαβίτσας, Α. «Πατρίδα», διαθέσιμο στο www.hellenicworld.com
- Κατηφόρη, Δ. (1985), «Ενδιαφέρον Ομογενών για την Ίδρυση Πόλεων στην Ελληνική Επικράτεια επί Καποδίστρια», στο *Νεοελληνική Πόλη Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας της ΕΜΝΕ*,

- τόμ. 2, σσ. 273-285.
- Κίζος Θ. & Βακουφάρης Χρ. (2006), «Αγροτική ανάπτυξη ή ανάπτυξη της υπαίθρου; Εννοιολογικές μεταβολές στην ΚΑΠ και η ελληνική προσέγγιση στην εφαρμογή τους», *Γεωγραφίες*, τεύχ. 11, σσ. 34-50.
- Κλουκίνας, Θ. Αρχμ. (1999), «Έπιστολή Μοναχῶν Αἰμυαλούς πρὸς τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον Ε΄», *Γορτυνιακά*, τόμ. 3, σσ. 417-424.
- Κοβάνη, Ε. (1994), «Ο συμβολισμός των υδάτινων πηγών, στοιχείο ανάσχεσης της καταστροφής τους», *Εθνολογία*, τόμ. 3, σσ. 33-48
- Κόμης, Κ. (2007), «I. Πληθυσμιακές Μετακινήσεις με αφετηρία την Επανάσταση του 1821· αγροτικοί και αστικοί εποικισμοί (1821-1831)» και «II. Εποικισμοί και Πόλεις (1833-1862)», στο Κ. Κόμης, *Σύναμμα, Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού Χώρου: Πόλεις, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, Μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, Ιωάννινα: Παν/μιο Ιωαννίνων, σσ. 15-124.
- Κουλούρη, Χ. (1988), *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834-1914)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Κουλούρη, Χ. (1997), *Αθλητισμός και όψεις της αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ, ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Κουρούκλη-Δημάκη, Ι. (1978), «Οί Ανθρωπολογικές Έρευνες στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 2, σσ. 83-90.
- Κουρούκλη, Μ. (1984), «Η Οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, σσ. 149-157.
- Κουστίνη, Α. (1984), *Λαογραφικά της Δημητσάνας*, Κόρινθος.
- Κουστίνης, Ν. (1999), «Παλιοχώρι Αρκαδίας», *Γορτυνιακά*, τόμ. 3, σσ. 221-242.
- Κουτούπης, Γ. (2009), «Αδυναμία προσομοίωσης σε πραγματικό χώρο: ένα μετα-νεωτερικό πρόβλημα για τη σύγχρονη Ελλάδα», στο Κ. Μανωλίδης και Θ. Καναρέλης, *Η Διεκδίκηση της Υπαίθρου, Φύση και Κοινωνικές Πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 109-120.
- Κουτσού, Σ. & Θ. Ανθοπούλου (2008), «Μεταναστευτικές Ροές και τοπικά αγροτοπαραγωγικά Συστήματα. Χωρικές και Κοινωνικές Ανασυνθέσεις στον Ύπαιθρο Χώρο», στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασσίμης & Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 115-135.

- Κρεμμυδάς, Β. (1972), *Το Εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα με βάση τα Γαλλικά Αρχεία*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κρεμμυδάς, Β. (1980), *Συγκυρία και Εμπόριο στην Προεπαναστατική Πελοπόννησο, 1793-1821*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κρεμμυδάς, Β. (2009 [1969]), «Εισαγωγή και Διάδοση της Καλλιέργειας του Αραβοσίτου στην Πελοπόννησο, στο *Διπλό Ταξίδι, Ψηλαφήσεις ενός Ιστορικού*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη.
- Κριμπάς, Κ. (2007), «Η συζήτηση για τη Γεωργική Πολιτική στην Ακαδημία Αθηνών το 1933 και το πρόβλημα της Σιτάρκειας» στο Δ. Παναγιωτόπουλος & Δ.Π. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία και Οικονομία κατά τη Βενιζελική Περίοδο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 230-329.
- Κυριακίδου, Στ. (1950), «Μερλιέ Μ., Τò Ἀρχεῖο τῆς Μικρασιατικῆς Λαογραφίας», *Λαογραφία*, τόμ. ΙΓ', σσ.154-7.
- Κυριακίδης, Στ. (1946), *Γλώσσα και Λαϊκός Πολιτισμός των Νεωτέρων Ελλήνων*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1978), *Η Θεωρία τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας. Κριτική Ἀνάλυση*, Αθήνα: Ίδρυμα Νεοελληνικού Πολιτισμοῦ και Γενικῆς Παιδείας.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1979), *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
- Κωνσταντινόπουλος, Χ. (1987), *Η Μαθητεία στις Κομπανίες των Χτιστών της Πελοποννήσου*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Κωστάρας, Ν. Ι. (1998-2000), «Ο Θείος Αλφειός», *Μάραθα*, Αθήνα: Σύλλογος Απανταχού Βλαχορραφτιτών «Αγία Τριάς».
- Καυαρίνας, L. (2007), «Η Δημογραφική Δομή της Δημητσάνας σύμφωνα με τα Οθωμανικά Αρχεία», *Α' Παγκόσμιο Διαδικτυακό Παναρκαδικό Συνέδριο*, www.arcadians.gr.
- Kayser, B. (1968), *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Kuhn, T. (2004), *Η Δομή των Επιστημονικών Επανάστασεων*, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.
- Λαγόπουλος, Α.Φ. (2002), *Ο Ουρανός Πάνω στη Γη, Τελετουργίες Καθαγίασης του Ελληνικού Παραδοσιακού Οικισμού και Προέλευσή τους*, Αθήνα: Οδυσσέας.

- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (1984), «Η Κοινωνική Έρευνα στον Αγροτικό Χώρο», στο Μ. Κομνηνού & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 170-192.
- Λεοντή, Α. (1998), *Τοπογραφίες του Ελληνισμού. Χαρτογραφώντας την Πατρίδα*, Αθήνα: Scripta.
- Λεοντίδου, Λ. (2005), *Αγεωγράφητος Χώρα. Ελληνικά Είδωλα στις Επιστημονικές Διαδρομές της Ελληνικής Γεωγραφίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λεοντίδου, Λ. & Π. Σκλιάς, χ.χ., *Γενική Γεωγραφία, Ανθρωπογεωγραφία και Υλικός Πολιτισμός της Ευρώπης*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Λουκάτος, Δ. (1968), *Λαογραφία-Έθνογραφία: Στοιχεία και Απόψεις από τὸν Έναρκτήριο λόγο τῆς Ἐδρας του*, Ἰωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή Ἰωαννίνων.
- Λουκάτος, Δ. (1976-8), «Αγροτικά Σήματα Βοσκοαπαγορεύσεων στὸν Ἑλληνικὸ Χῶρο», *Λαογραφία*, τόμ. ΛΑ', σσ. 15-28.
- Λουκάτος, Δ. (1985), *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία*, Αθήνα: Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς.
- Λουκάτος, Δ. (2003[1963]), *Σύγχρονα Λαογραφικά, Folklorica Contemporanea*, Αθήνα: Φιλιππότης.
- Λουκόπουλος, Δ. (1925), *Αἰτωλικαὶ Οἰκῆσεις, Σκευὴ καὶ Τροφαί*, Αθήνα: Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον.
- Λουκόπουλος, Δ. (1927), *Πῶς Ὑφαίνουν καὶ ντύνονται οἱ Αἰτωλοί*, Αθήνα: Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων.
- Λουκόπουλος, Δ. (1930), *Ποιμενικὰ τῆς Ρούμελης*, Αθήνα: Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων.
- Λουκόπουλος, Δ. (1938), *Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης*, Αθήνα: Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων.
- Λουλούδης, Λ. (2003), «Από το τραγικό στο Μαγικό Βουνό», *Γεωγραφίες*, τεύχ. 5, σσ. 36-56.
- Λουλούδης, Λ., Ν. Μπεόπουλος & Α. Τρουμπής (2005), *Το Αγροτικό Τοπίο, Το Παλίμψηστο Αιώνων Γεωργικὸ Μόχθου*, Αθήνα: Κτήμα Μεκούρη.
- Λουλούδης, Λ. (2008), «Το “Δυσεῦρετο Μοντέλο τῆς Ελληνικῆς Γεωργίας”’. Μια

- Επίσκεψη στην Προβληματική του Στάθη Δαμιανάκου περί Ιδιαιτερότητας της Ελληνικής Γεωργίας στο Ευρωπαϊκό Αγροτικό Γίγνεσθαι», στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασσίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 185-216.
- Μανωλίδης, Κ. (2003), «*Ωραίο, Φριχτό και Απέριττο Τοπίον!*». *Αναγνώσεις και Προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νησίδες.
- Μανωλίδης, Κ. (επιμ.) (2003α), «Προς την Ενδοχώρα: Σε αναζήτηση μιας συνείδησης του τοπίου», στο Κ. Μανωλίδης (επιμ.), «*Ωραίο, Φριχτό και Απέριττο Τοπίον!*» *Αναγνώσεις και Προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νησίδες, σσ. 35-48.
- Μανωλίδης, Κ. & Θ. Καναρέλης (επιμ.) (2009), *Η Διεκδίκηση της Υπαίθρου. Φύση και Κοινωνικές Πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Μαρκόπουλος, Γ. (1981), *Η Λαϊκή μας Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Μάρτος, Τ. (2005), *Αθήνα, Πρωτεύουσα του Νέου Ελληνικού Κράτους. Πολιτική, Ιδεολογία και Χώρος*, Αθήνα: Γόρδιος.
- Ματσούκα, Π., Μπεχράκης Ε., Ι.Βαραλής & Β. Παναγιωτόπουλος (1997), *Πολιτιστικός Χάρτης Αρκαδίας*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Μέγας, Γ. (1946), *Έχουν οί Βούλγαροι Έθνικόν Έπος;*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.
- Μέγας, Γ. (1967α), *Είσαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήνα.
- Μέγας, Γ. (1967β), «Η Σπουδή τής Λαογραφίας. Σκοπός και έργον αὐτῆς», *Λαογραφία* τόμ. ΚΕ΄, σσ. 3-38.
- Μέγας, Γ. (1967γ), «Λαογραφία, Έθνογραφία, Έθνολογία», *Λαογραφία*, τόμ. ΚΕ΄, σσ. 39-42.
- Μέγας, Γ. (1967δ), «Η Λαογραφία καὶ ἡ Συμβολή τῶν Διδασκάλων εἰς τὸ ἔργον αὐτῆς», *Λαογραφία*, τόμ. ΚΕ΄, σσ. 43-56.
- Μέγας, Γ. (1967ε), «Ὁ λεγόμενος κοινός βαλκανικὸς πολιτισμὸς. Ἡ Δημώδης ποιήσις», *Λαογραφία*, τόμ. ΚΕ΄, σσ. 418-444.
- Μέγας, Γ. (1969), «Σκοποί και Μέθοδοι διὰ τὴν ἔρευναν τῆς Λαϊκῆς Οἰκοδομίας», *Λαογραφία*, τόμ. ΚΣΤ΄, σσ. 3-12.
- Μέγας, Γ. (1971), «Θεόδωρος Παπαδόπουλλος. Τὸ πεδῖον καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς

- Λαογραφίας διά τοῦ ὀρισμοῦ αὐτῆς. Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν. Ἐπετηρίς III 1969-1970. Προσφορὰν εἰς Κωνσταντῖνον Σπυριδάκιν. Λευκωσία 1970, 8ον, 1-62», *Λαογραφία*, τόμ. ΚΖ', σσ. 349-354.
- Μερακλής, Μ.Γ. (1984), *Ελληνική Λαογραφία*, τόμ. Α', Κοινωνική Συγκρότηση, Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Μερακλής, Μ.Γ. (1986), *Ελληνική Λαογραφία*, τόμ. Β', Ἥθη καὶ Ἔθιμα, Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Μερακλής, Μ.Γ. (1987), *Ὁ Σύγχρονος Ἑλληνικός Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα: Ὦρα.
- Μερακλής, Μ.Γ. (1989), *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα: Μπούρας.
- Μερακλής, Μ.Γ. (1990), «Θέσεις γιὰ τὴ Λαογραφία», *Διαβάζω*, τεύχ. 245, σσ.16-22.
- Μερακλής, Μ.Γ. (1996), «Ἡ Μέλπω Μερλιέ, τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν καὶ ἡ Λαογραφία», στο *Εξήντα Πέντε Χρόνια Επιστημονικῆς Προσφορᾶς. Ἀποτίμηση καὶ Προοπτικῆ*, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.
- Μερακλής, Μ.Γ. (2001α), *Θέματα Λαογραφίας*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μερακλής, Μ.Γ. (2001β), *Νεοελληνικός Λαϊκός Βίος. Ὀψεις καὶ Απόψεις*, Αθήνα: Λιβάνη.
- Μερακλής, Μ.Γ. (2007α), *Λαϊκός Πολιτισμός καὶ Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μερακλής, Μ. (2007β), «Ὁ Λαϊκός Πολιτισμός τῆς Πελοποννήσου», λήμ. «Πελοπόννησος», στο *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, τόμ. 42, Αθήνα: Εκδοτικός Ὄργανισμός Πάπυρος, σ. 80.
- Μερλιέ, Μ. (1948), *Τὸ Ἀρχεῖο τῆς Μικρασιατικῆς Λαογραφίας*, Αθήνα: Γαλλικόν Ἰνστιτούτον Αθηνῶν.
- Μητράκος, Κ.Α. (1985), «Ὀικολογικὴ Θεώρηση τοῦ Σαρακατσάνικου Νομαδισμοῦ», *Σαρακατσάνοι, Ἐνας Ἑλληνικός Νομαδικός Κτηνοτροφικός Πληθυσμός*, πρακτικά συνεδρίου, σσ. 13-21, Αθήνα.
- Μοσκόφ, Κ. (1974), *Ἡ Ἐθνικὴ καὶ Κοινωνικὴ Συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830-1909, Ἰδεολογία τοῦ Μεταπρατικοῦ Χώρου*, Αθήνα.
- Μπάδα, Κ. (1986), «Βαθμοὶ Αστικοποίησης τοῦ Αγροτικοῦ Χώρου (Ἡπειρος 1950 κ.ε.)», *Πρακτικά Συνεδρίου Ἱστορίας: Ἡπειρος: Κοινωνία-Ὀικονομία 15ος-20ός αἰώνας (4-7 Σεπτεμβρίου 1985)*, Ἰωάννινα, σσ. 227-239.
- Μπάδα, Κ. (2003), «Οἱ Καπνεργάτριες τοῦ Αγρινίου», στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Ἡ μνήμη*

- του Επαρχιακού Αστικού Τόπου και Τοπίου: Το Αγρίνιο Μέχρι τη Δεκαετία του '60, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 117-130.
- Μπάδα, Κ. (2008), « Η Εμπειρία της Μετανάστευσης από τη Μεριά των Γυναικών. Από τα Ορεινά Χωριά στις Επαρχιακές Πόλεις. Το Παράδειγμα του Αγρινίου», στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασσίμης & Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 95-114.
- Μπάδα, Κ. (2009), «Ιστορίες Μετανάστευσης μέσα από παράνομα μονοπάτια. Χώρος και Ταυτότητες», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του Χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 227-256.
- Μπακαλάκη, Α. (2003), «Ελληνοκεντρισμός, Πολιτισμική Κριτική και το Ιδεώδες του Κοσμοπολιτισμού: Για τη Διδασκαλία της Ανθρωπολογίας στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 287-306.
- Μπαλάνος, Χ. (1951), *Παλιές Ιστορίες Δημητσανίτικες*, Αθήνα
- Μπαλάνος, Χ. (1972), *Τα Παλιά Χρόνια στη Δημητσάνα*, Αθήνα.
- Μπαλτά, Ε. (2007), «Η ελαιοκαλλιέργεια στον Τουρκοκρατούμενο Μοριά», στο «*Ο δε τόπος... ελαιοφόρος*», *Η Παρουσία της Ελιάς στην Πελοπόννησο*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Μπασαντής, Δ. (2002), *Ο Ημερήσιος Τύπος, Από τον 18ο στον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπελαβίλας, Ν. (2005), «Η Αστική και Αγροτική Μορφολογία στις Περιγητικές και Χαρτογραφικές Πηγές», στο Π.Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα: Εστία, σσ. 163-186.
- Μπεόπουλος, Ν. (2005), «Πολυλειτουργικότητα. Από μια αμφίσημη έννοια, σε μια αμφίσημη πολιτική», στο Π. Καρανικόλας & Ν. Μαρτίνος (επιμ.), *Διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων και πολυλειτουργική γεωργία. Πλαίσιο πολιτικής και οικονομικές λειτουργίες*, Αθήνα: Μαΐστρος, σσ. 171-198.

- Μπιμπίκου-Αντωνιάδου (1979), «Ερημωμένα Χωριά στην Ελλάδα, ένας Προσωρινός Απολογισμός», στο Σ. Ασδραχάς (επιμ.), *Οικονομικές Δομές των Βαλκανικών Χωρών*, Αθήνα: Μέλισσα, σσ. 191-259.
- Μπίρης, Μ. & Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη (2001), *Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Μπιτούνης, Γ. (1989), *Η Μπαρούτη της Δημητσάνας από τον 17ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα.
- Μπονάρου, Χ. (2009), *Η Τουριστική Διαχείριση της Ιστορικής Μνήμης, Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις Σύγχρονες Τουριστικές Καρτ Ποστάλ, Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα: Πάντειο.
- Μπουρντιέ, Π. (1999), «Η Ταυτότητα και η Αναπαράσταση. Στοιχεία για έναν Κριτικό Διαλογισμό πάνω στην ιδέα της Περιφέρειας», στο Ν. Παναγιωτόπουλος, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Στάχυ.
- Μπρέγιαννη, Κ. (2009), «Οικονομία και Κοινωνία στη Νότια Πελοπόννησο. Το δίκτυο της Αγροτικής Πίστης στη Δεκαετία του 1930», στο Γ. Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αθήνα: Αλφειός/Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας.
- Μπρούσαλης, Π. (1987), *Η Φύση Γύρω μας*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσεως.
- Merlier, O. (1974), *Ο Τελευταῖος Ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.
- Νικολαΐδου, Σ. (1993), *Κοινωνιολογία του Αστικού Χώρου*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Νιτσιάκος, Β. (1991), *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νιτσιάκος, Β. (1995), *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου, Στον Απόηχο της Μακράς Διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Β. (1997), «Ανθρωπολογία του Περιβάλλοντος. Τόπος και Άνθρωπος», στο *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 45-52.
- Νιτσιάκος, Β. (1997α), «Το Νερό στην Ελληνική Λαϊκή Παράδοση», στο *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 52-60.
- Νιτσιάκος, Β. (επιμ.) (1998), *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, Γιάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων.

- Νιτσιάκος, Β. & Χ. Κασίμης (επιμ.) (2000), *Ο Ορεινός Χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Αθήνα: Πλέθρον & Δήμος Κόνιτσας.
- Νιτσιάκος, Β. (2003), *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νιτσιάκος, Β. & Μ. Αράπογλου (2004), *Τα Ποτάμια της Ηπείρου, Τόποι και Δρόμοι των Νερών, των Ανθρώπων και των Πολιτισμών*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νιτσιάκος, Β. (2008), *Προσανατολισμοί, μια Κριτική Εισαγωγή στη Λαογραφία*, Αθήνα: Κριτική.
- Νιτσιάκος, Β. (2010), *Στο σύνορο. Μετανάστευση, Σύνορα και Ταυτότητες στην Αλβανο-Ελληνική Μεθόριο*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ντρενογιάννης, Γ. (2006), *Πελοπόννησος, Ορεινή Αρκαδία, Ορεινή Κορινθία, Ναύπλιο Πάρνωνας*, Αθήνα: ΔΟΛ.
- Ντρενογιάννης, Γ. (2010), *600 Ορεινοί Ξενώνες*, Αθήνα: εφ. Έθνος.
- Ξανθάκης, Α. (1994), *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1960*, Αθήνα.
- Οικονομίδης, Δ.Β. (1990), «Συμβολή εις την Ίστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας», *Λαογραφία*, τόμ. ΛΕ΄, σσ. 11-86.
- Οικονόμου Α. (2007), *Φύση, Τεχνολογία και Κοινωνία στις Ορεινές Κοινότητες του Κιθαιρώνα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Οικονόμου, Α. (2009), «Από τον Νομαδισμό στην Αστικοποίηση: Κοινωνική και Πολιτισμική Οργάνωση του Αστικού Επαρχιακού Χώρου», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του Χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 49-68.
- Οικονόμου, Α. (2008), *Η Κοινωνική Παραγωγή του Αστικού Χώρου στη Μεταπολεμική Αθήνα: Η Περίπτωση της Βούλας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ολυμπίτου, Ε. (2002), *Η Οργάνωση του Χώρου στο Νησί της Πάτμου (16ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα.
- Παναγιωτόπουλος Β. (1985α), «Αγροτική Έξοδος και Σχηματισμός της Εργατικής Δύναμης στην Ελληνική Πόλη», *Νεοελληνική Πόλη Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας της ΕΜΝΕ*, τόμ. 2, σσ. 521-531.
- Παναγιωτόπουλος, Β. (1985), *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος Αιώνας*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

- Παναγιωτόπουλος, Β. (1992), «Οι Απαρχές της Πυριτιδοποιίας της Δημητσάνης», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 16, σσ. 3-22.
- Παναγιωτόπουλος, Β. (1992α), «Η Δημογραφική Κατάσταση της Ορεινής Αρκαδίας Κατά τη Διάρκεια της Τουρκοκρατίας», στο *Στεμνίτσα. Ιστορία-Κοινωνία-Τέχνες*, Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας, σσ. 21-26.
- Παναγιωτόπουλος, Β. (1994), «Μέγεθος και Σύνθεση της Οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700» στο Ρ. Colette (επιμ.), *Οικογένεια και Περιουσία στην Ελλάδα και στην Κύπρο*, Αθήνα: Εστία, σσ. 35-52.
- Παναγόπουλος, Τ.Μ. (2006), *Άπωση Ολοταχώς. Μιχαλάκης Παναγόπουλος, Μιχαλάκης*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Παναγούλη, Ε. (2009), «Τα Τοπία των Κοινών (Φυσικών Πόρων) στον Ελληνικό Αγροτικό Χώρο-Σχέσεις ιδιοκτησίας και Διαχείρισης του Δάσους», στο Κ. Μανωλίδης & Θ. Καναρέλης (επιμ.), *Η Διεκδίκηση της Υπαίθρου. Φύση και Κοινωνικές Πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 253-266.
- Πανταζής, Σ. (1986), *Η Ολυμπία χωρίς Κολώνες*, Αθήνα: Πολιτιστικός Σύλλογος Νέων Ανδρίτσαινας.
- Παντελάκης, Ν. Σ. (1991), *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Παπαγιαννάκης, Λ. (1990), *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2007), «Κοινωνικές ανισότητες και οι κοινωνικές επιπτώσεις της αγροτικής πολιτικής στην ελληνική ύπαιθρο», στο *Η κοινωνική πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: Προκλήσεις και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα: Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σσ. 101-112.
- Παπαδόπουλος, Α. & Κ. Χατζημιγάλης (2007), «Οι Φαντασιώσεις/Αναπαραστάσεις της Ευρωπαϊκής Υπαίθρου: Μια Κριτική Εισαγωγική Συζήτηση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 25,
- Παπαδόπουλος, Δ. (1987), *Ιστορία της Επαρχίας Μεγαλοπόλεως*, Αρκαδικές Εκδόσεις/Επιλογή.
- Παπαδόπουλος, Σ. (1982), *Η Χαλκοτεχνία στον Ελληνικό Χώρο, 1900-1975 κατά τις προφορικές Μαρτυρίες των Χαλκουργών. Συμβολή στην Εθνογραφική*

- Μεθοδολογία*, Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2003α), «Ο Χώρος», στο Σ. Παπαδόπουλος, *Ανθρωπολογικά, Μουσειολογικά. Μικρά Μελετήματα*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σσ. 284-295.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2003β), «Ο Χώρος ως Τόπος Άγιος, μια Ανθρωπολογική Προσέγγιση», στο *Ανθρωπολογικά, Μουσειολογικά. Μικρά Μελετήματα*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σσ. 513-523.
- Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, Π. (1996), *Η Επιλογή της Αθήνας ως Πρωτεύουσας της Ελλάδος, 1833-1834*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Παπαζαχαρίου, Χ.Ε. (2009), «Διασταυρούμενες Διεκδικήσεις της Υπαίθρου και της Πόλης Ορατές στο Τοπίο», στο Κ. Μανωλίδης & Θ. Καναρέλης (επιμ.), *Η Διεκδίκηση της Υπαίθρου. Φύση και Κοινωνικές Πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 19-34.
- Παπαναστασίου, Κ.Τ. (1998), *Ελατόφυτη Βυτίνα. Οδηγός για τον επισκέπτη. Ιστορία, Λαογραφία, Αξιοθέατα*, Εκδόσεις ΕΛ.Ε.Π.Ε.Μ.Π.Α.
- Παπασταύρου, Μ. (2006), «Ο Αγροτουρισμός είναι ο Νέος Μοχλός Ανάπτυξης», συνέντευξη στη Μ. Στεβή, *City Press*, 28 Δεκεμβρίου, σ. 72.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1993), «Για την Ανθρωπολογία Σήμερα. Θέσεις, Αμφισβητήσεις, Αναθεωρήσεις», *Διαβάζω*, τεύχ. 323, σσ. 36-43.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2003), «Η Κοινωνική Ανθρωπολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα. Τα πρώτα βήματα», στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Κοινωνικές Επιστήμες και Πρωτοπορία στην Ελλάδα 1950-1967*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2003α), «Το Παρελθόν Ενώνει όσο και χωρίζει. Η Ανθρωπολογία ανάμεσα στην Ιστορία και τη Λαογραφία», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 65-76.
- Παπαχρήστου, Γ. (2000), *Το Παλούμπα και οι Παλουμπαίοι*, Τρίπολη: Φύλλα.
- Παπαχριστοφόρου, Μ. (1998), «Το Παραμύθι της Νεράιδας (ΑΤ 400): αναπαραστάσεις των φύλων μέσα από την έλξη/άπωση του υπερφυσικού και του ανθρώπινου στοιχείου», *Εθνολογία*, τεύχ. 5, σσ. 181-210.
- Παπαχριστοφόρου, Μ. (2008), «Αφηγηματικότητα, Χώρος, Σύμβολα: Συνομιλώντας μ'

- ένα Νησιωτικό Τοπίο» στο Ε. Αλεξάκης, Μ. Βραχιονίδου & Α. Οικονόμου (επιμ.) *Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, σσ. 283-307.
- Πετμεζάς, Σ. (2003), *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η Περιφερειακή Διάσταση*, Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- Πετρονώτης, Α. (1975), *Οικισμοί και Αρχιτεκτονικά Στοιχεία στην Ορεινή Γορτυνία (Αρκαδία)*, Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος.
- Πετρονώτης, Α. (1980), «Τα Τοπικά Οικοδομικά Εργαστήρια της Νεοελληνικής Παράδοσης», *Αρμολόγ*, τεύχ. 10, σσ. 53-62.
- Πετρονώτης, Α. (1980α), «Το πυρσογιαννίτικο καμπαναριό τ' Αγιο-Χαραλάμπη Δημητσάνας, 1888», *Αρμολόγ*, τεύχ. 8-9, σσ. 57-66.
- Πετρονώτης, Α. (1990), «Αρκαδία», στο Δ. Φιλίππιδης (επιμ.), *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμ. 4, Αθήνα: Μέλισσα, σσ. 181-244.
- Πολάνυι, Κ. (2001), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Αθήνα: Νησίδες.
- Πολίτης Ν.Γ. (1909), «Λαογραφία», *Λαογραφία*, τόμ. Α', σσ. 3-18.
- Πολίτης, Ν.Γ. (1913), «Μοιρολόγια εις Πολεμιστήν Πεσόντα εν τω Παρόντι Πολέμω», *Λαογραφία*, τόμ. Δ', σσ. 3-11.
- Πολίτης, Ν.Γ. (1913α) «Περί τῆς Τοπογραφικῆς Σημασίας τῶν Εκκλησιῶν ἐν Ἑλλάδι πρὸς Ἀναγνώρισιν Ἀρχαίων Ἱερῶν», *Λαογραφία*, τόμ. Δ', σσ. 12-21.
- Πολίτης, Ν.Γ. (1918), «Τὰ ὀνόματα τῶν Νεραΐδων καὶ τῶν Ἀνασκελάδων», *Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νέας Ἑλληνικῆς*, τόμ. Ε', σσ. 17-32, Αθήνα.
- Πολίτης-Στεργίου, Β. (2000), «Ερευνητικές Προσεγγίσεις του Ορεινού Χώρου στις Κοινωνικές Επιστήμες. Από τον 18ο στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», στο Β. Νιτσιάκος και Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο Ορεινός Χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, σσ. 23-34.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Α. (1999), «Πηγές, Υδραγωγεία, Οικισμοί. Βίοι Παράλληλοι στην ιστορία και τις Παραδόσεις, στο *Το νερό πηγή Ζωής, Κίνησης Καθαριού*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, σσ. 171-188.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Α., Ε. Ανδρίτσου & Γ. Θανόπουλος (2000), *Αγροτική*

- Παράδοση και Λαϊκή Τέχνη*, ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: Τομέας Γεωπονίας, Τροφίμων και Περιβάλλοντος.
- Ποτηρόπουλος, Π. (2007), *Πολιτισμικές Ταυτότητες στην Πίνδο*, ανέκδοτη Διδακτ. Διατριβ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Πούχγερ, Β. (2009), *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες, Μέθοδοι, Θεματικές*, Αθήνα: Αρμός.
- Πούχγερ, Β. (2011), *Δοκίμια Λαογραφικής Θεωρίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Πρίγγουρης, Δ. & Αργυρόπουλος Χ. (2005), *Ανδρίτσαινα, το χωριό Κουφόπουλο*, Αθήνα.
- Προκόπης, Μ. (1944), *Η Γνώση του Μωριά και η Λεβεντιά της Ρούμελης*, Αθήνα.
- Ράπτης, Δ. (1991), *Το Καναλάκι της Πρέβεζας. Μεταβολές στην Πολιτισμική Συμπεριφορά των Κατοίκων μιας Ηπειρωτικής Κοινότητας στην Εικοσαετία 1965-1985*, Γιάννινα.
- Ρέππας, Χ. (1982-4), «Γενική Απογραφή του Πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, τόμ. Θ', σσ. 261-349.
- Ρήγος, Α. (1988), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνης*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ρόκου, Β. (2005), *Η Παραδοσιακή Κοινωνία, από τη Μεγάλη Συνέχεια στη Μεγάλη Διάρκεια*, Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Ρόκου, Β. (2007), *Ορεινές Κοινωνίες κατά την Περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Το Μέτσοβο της Κτηνοτροφίας από τον 17ο έως τον 20ό αιώνα*, Αθήνα: Ερωδιός.
- Ρουσιάδης, Γ. (1829), *Δρομοδείκτης των ακόλουθων οκτώ μερών μετ' αξιόλογων υποσημειώσεων του καθενός μέρους, Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Αττικής, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας και Θράκης*, Βενετία, Μ. Γλυκή.
- Σακελλαρίου, Μ. (1939), *Η Πελοπόννησος κατά την Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα.
- Σαραντάκης, Π. (2002), *Αρκαδία. Οι Τόποι και οι Δρόμοι του Νερού*, Αθήνα: Othisis.
- Σαρρής, Ν. (1993), *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος, Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραϊτή (1785)*, Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Σέρρης, Μ. (2000), *Εφημερίδες και Λαογραφία: Η Ταυτότητα μιας Ναξιακής Εφημερίδας*, Αθήνα.

- Σιμόπουλος, Κ. (2001), *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμ. Α-Γ2, Αθήνα: Στάχυ.
- Σκολαρίκος Β. (2009), *Ζυγοβίστι Αρκαδίας*, Αθήνα.
- Σκοπετέα, Ε. (1988), *Τό «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ίδέα. Όψεις τοῦ Ἐθνικοῦ Προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1985), «(Πόλεις και Χώρια στη Λεκάνη του Άνω Αλιάκμονα τον 19ο αιώνα), Επιστημονικοί Μύθοι, κοινωνικές παραστάσεις και ιστορία: προβλήματα έρευνας του αστικού φαινομένου», *Νεοελληνική Πόλη Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, Πρακτικά το Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας της ΕΜΝΕ*, τόμ. 2, σσ. 235-243.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1991), «‘Γυναίκες Ήξωτικές’ και ‘Γυναίκες Οικόσιτες’». Σκέψεις για τις ιδεολογικές εκκρεμότητες τοῦ ‘μέσα’ και τοῦ ‘ἔξω’», στο Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για τό Γυναικεῖο Ζήτημα*, Αθήνα: Ο Πολίτης, σσ. 281-320.
- Σπυριδάκης, Μ. (επιμ.) (2009), *Μετασχηματισμοί του Χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος.
- Σπυριδάκης, Μ. (2009), «Απασχόληση και Ανάπλαση στην παράκτια πόλη. Η περίπτωση των Λιπασμάτων Δραπετσώνας», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του Χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 93-122.
- Στάρα, Κ. (2009), *Μελέτη και Καταγραφή Ιερών Δασών και Δασυλλίων στον Εθνικό Δρυμό Βίκου-Αώου. Παραδοσιακές Μορφές Διαχείρισης, Αντιλήψεις και Αξίες των Τοπικών Κοινωνιών για τη Διατήρηση του Φυσικού τους Περιβάλλοντος*, Ιωάννινα, αδημ. Διδακτ. Διατριβή.
- Σταυρίδης, Σ. (1996), *Διαφήμιση και το Νόημα του Χώρου*, Αθήνα: Στάχυ.
- Σταυρόπουλος, Κ.Χ. (1973 [1905]), *Ιστορία Ζυγοβιστίου*, Αθήνα.
- Συναρέλλη, Μ. (1989), *Δρόμοι και Λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Σχίζας, Γ. (2009), «Η Ψυχαγωγική Χρήση της Υπαίθρου» στο Κ. Μανωλίδης & Θ. Καναρέλης (επιμ.), *Η Διεκδίκηση της Υπαίθρου. Φύση και Κοινωνικές Πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 83 108
- Σωμερίτης, Σ. (1975), *Η Μεγάλη Καμπή, Μαρτυρίες-Αναμνήσεις 1924-1974*, Αθήνα: Ολκός.

- Σωτηρίου, Κ.Δ. (1910-11), «Αλβανικά Ασματία», *Λαογραφία*, Β', σσ. 89-120.
- Τερκενλή, Θ. (1996), *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τζαβάρας, Γ. (2006), «Εισαγωγή του Μεταφραστή», στο Heidegger, Μ. (2006), *Η Τέχνη και ο χώρος*, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Τζάμαλη, Αικ. Δ. (1999), «Αρκαδικά Διαλεκτολογικά: Το ιδίωμα της Ριζοσπηλιάς Γορτυνίας», *Γορτυνιακά*, τόμ. 3, σσ. 376-386.
- Τιρς, Φ. (1972), *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τόμ. Α' και Β', Αθήνα: Τολίδης.
- Τοντόροφ, Ν. (2004), *Η Βαλκανική Πόλη*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τουντασάκη, Ε. (2003), «Ανθρωπολογία και Λαογραφία: από την εκατέρωθεν αδιαφορία στην υπό όρους αναγνώριση αμοιβαίων ωφελημάτων», *Δοκιμές*, σσ. 2-3.
- Τσάρτας, Π. (2005), «Η Ελληνική Ύπαιθρος ως πεδίο Δραστηριοτήτων Τουρισμού και Παραθερισμού: Εξελίξεις, Χαρακτηριστικά, Προβληματισμοί», στο Κ. Μανωλίδης, & Θ. Καναρέλης (επιμ.), *Η Διεκδίκηση της Ύπαιθρου. Φύση και Κοινωνικές Πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 407-418.
- Τσενόγλου, Ε. (1993), «Η Αθέατη Διάσταση του Χώρου. Προσπάθεια Ανθρωπολογικής Προσέγγισης ενός Οικιστικού Συστήματος: Καστελόριζο Δωδεκανήσου», *Εθνολογία*, τόμ. 2, σσ. 59-90.
- Τσιακίρης, Μ. (2004), «Σώμα και Πράξη: Μεταξύ Φαινομενολογίας και Νευροεπιστημών», στο Χ. Δερμεντζόπουλος & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Κουλτούρα και Πολιτική*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 229-249.
- Τσιμπιρίδου, Φ. (1994), «Χώρος, Δομές και Αναπαραστάσεις. Ανθρωπολογική πρόταση ανάγνωσης του Χώρου στα Πομακοχώρια του Νομού Ροδόπης», *Εθνολογία*, τόμ. 3, σσ. 5-31.
- Τσοποτός, Δ.Κ. (1974), *Γῆ καὶ Γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Θεσ/νίκη: Επικαιρότητα.
- Τσουκαλάς, Κ. (1987 [1977]), *Ἐξάρτηση καὶ Ἀναπαραγωγή. Ὁ Κοινωνικὸς Ρόλος τῶν Εκπαιδευτικῶν Μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1993), *Κοινωνικὴ Ανάπτυξη καὶ Κράτος, Ἡ Συγκρότηση τοῦ Δημόσιου Χώρου στὴν Ἑλλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσοτσορός, Σ.Ν. (1986), *Οικονομικοί και Κοινωνικοί Μηχανισμοί στον Ορεινό Χώρο*,

- Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Τοδοτονα, Μ. (2000), *Βαλκάνια, η Δυτική Φαντασίωση*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Φαλίδα, Έ. (2010), «Το στυλ της εξοχής στους δρόμους της πόλης», *Τα Νέα*, 1 Νοεμβρίου.
- Φανουράκης, Ι. (2001), «Νεοελληνικά Εκπαιδευτήρια 1830-1940, 2η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων», στο *Νεοελληνικά Εκπαιδευτήρια 1830-1940*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα: ΥΠΠΟ, σσ. 27-38.
- Φέρμορ, Λ.Π. (1991), *Ρούμελη, Ταξίδια στη Βόρεια Ελλάδα*, Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Φίλιας, Β. (1974), *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα Αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα.
- Φλούδας, Ν.Ι. (1960), «Επισκοπαί και Μητροπόλεις Άρκαδίας», *Χρονικά των Αρκάδων*, τεύχ. Β', σσ. 33-80.
- Φραγκόπουλος, Ι.Θ. (2007), «Τζαμί, Πλατεία, Καφενείο, Κοινωνική μετάβαση και χωρική οργάνωση στους Πομάκους της Θράκης», *Εθνολογία*, τόμ. 13, σσ. 5-48.
- Φωτόπουλος, Αθ. Θ. (1975), «Συμβολή εις τήν ιστορία τῆς ληστείας κατά τήν καποδιστριακήν περίοδον», *Πρακτικά του Α' Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών*, σσ. 213-238.
- Φωτόπουλος, Αθ. Θ. (1981-2), «Συμβολαί εις τήν Ἱστορία τῆς ἐν Πελοποννήσῳ γαιοκτησίας κατά τή Β' Τουρκοκρατίαν», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τόμ. Γ', Νέος Ελληνισμός, σσ. 168-176.
- Χαραλαμπόπουλος, Β. (1995), «Τὰ Ἐπαγγέλματα τῶν Δημητσανιτῶν στοῦ 18ο και 19ο καί κυρίως στίς Ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα», *Πελοποννησιακά*, τόμ. 21, σσ. 119-127
- Χαραλαμπόπουλος, Β. (1999), «Ἡ Μετανάστευση Γορτυνίων ἀνά τήν Πελοπόννησο, 19ος-20ός αἰ.», *Γορτυνιακά*, τόμ. 4, σσ. 243-260.
- Χαραλαμπόπουλος, Β. (2007), *Θέματα Ἱστορίας τῆς Δημητσάνας (Ἐπιλογή ἀρθρῶν και Μελετῶν)*, Αθήνα: Ἀδελφότητα Δημητσανιτῶν «Ὁ Γρηγόριος Ε'».
- Χασάνας, Ν.Δ. (2010), *Κοινωνιολογία του Τοπίου*, Αθήνα: Παπασωτηρίου.
- Χασιώτης, Ι.Κ. (1993), *Ἐπισκόπηση τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Διασποράς*, Αθήνα: Βάνιας.
- Χατζηιωσήφ, Χ. (1986), «Ἀπόψεις γύρω ἀπό τή Βιωσιμότητα τῆς Ἑλλάδας και τὸ Ρόλο

- της Βιομηχανίας», στο Χ. Μαλτέζου, Β. Κρεμμυδάς & Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορόνο*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 330-368.
- Χατζημιχάλη, Α. (1957), *Σαρακατσάνοι*, Αθήνα.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2005), *Βασικές Έννοιες της Γεωγραφίας, Μια σύντομη Εισαγωγή*, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2005β), «Γεωγραφικές φαντασίες της υπαίθρου στη Νέα Ευρώπη και διλήμματα χωροταξικής πολιτικής», *Γεωγραφίες*, τεύχ. 9, σσ. 13-28.
- Χατζητάκη-Καψωμένου, Χ. (2003), «Οι Πολιτιστικοί Σύλλογοι και η Παράδοση: Το πρόβλημα της Αυθεντικότητας», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 369-382.
- Χατζηφώτης, Ι.Μ. (1986), *Τὰ Προσκυνητάρια τῶν Ἑλληνικῶν Δρόμων*, Αθήνα: Ακρίτας.
- Χουλιάρκης, Μ. (1974), *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971*, τόμ. Α΄, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
- Χουλιάρκης, Μ. (1988), *Ἐξελίξεις του Πληθυσμοῦ των Αγροτικῶν Περιοχῶν της Ἑλλάδος, 1920-1981*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Hastrup, K. (1998), «Ἰθαγενῆς Ανθρωπολογία: Μια Αντίφαση στους Ὅρους;», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ἀνθρωπολογική Θεωρία και Ἐθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα, σσ.337-364.
- Heidegger, M. (2006), *Ἡ Τέχνη και ο χώρος*, Αθήνα: Ἴνδικτος.
- Hirschon, R. (1989), *Κληρονόμοι τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς. Ἡ Κοινωνική Ζωὴ τῶν Μικρασιατῶν Προσφύγων στὸν Πειραιά*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Vitti, M. (1989), *Ἰστορία της Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Woods, M. (2011[2005]), *Γεωγραφία της Υπαίθρου, Διαδικασίες, Αποκρίσεις, και Ἐμπειρίες Αγροτικῆς Αναδιάρθρωσης*, Αθήνα: Κριτική.
- Ψαράκη-Μπελεσιώτη, Ν. & Α. Γερούλάνου (1978), *Παραδοσιακές Καλλιέργειες*, Αθήνα: Μπενάκη.
- Ψυχογιός, Δ. (1995), *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί, Οικονομία και Οικογένεια στην Αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Ψυχογιός, Δ. & Γ. Παπαπέτρου (1983), «Οι Μετακινήσεις των Νομάδων Κτηνοτρόφων» στο *Σαρακατσάνοι, Ένας Ελληνικός Νομαδικός Κτηνοτροφικός Πληθυσμός*, Αθήνα, σσ. 27-47.
- Ψυχογιού, Ε. (1998), «“Εξεκίνησες και πάεις για να φύγεις...”». Ο Θάνατος ως Διάβαση σε ένα Γορτυνιακό Μοιρολόι», *Εθνογραφικά*, τόμ. 11, σσ. 77-109.
- Ψυχογιού, Ε. (2000), «Οι δρόμοι των Νερών και των Κοπαδιών: Οι τελευταίοι Νομάδες Κτηνοτρόφοι στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο», στο Β. Νιτσιάκος και Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο Ορεινός Χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Αθήνα: Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, σσ. 163-183.
- χ.σ. (1890), *Καταστατικόν τοῦ Σωματείου τῆς Ἀδελφότητος τοῦ Δήμου Δημητσάνης*, Ἐν Πάτραις: Τυπογραφεῖον ὁ Κάδμος.
- χ.σ. (1997), *Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Πελοποννήσου.
- χ.σ. (2006), *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία 16ος-18ος αιώνας*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- χ.σ. (2010), *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας Μέχρι της Εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
- χ.σ. (2011), *Γενικές Απογραφές Κτιρίων και Πληθυσμού-Κατοικιών Έτους 2011*, *Εγκύκλιος 4*, Πειραιάς: Ελληνική Στατιστική Αρχή.
- χ.σ. *Ταξιδευτής, Voyager Guide, Οι καλύτεροι Αγροτουριστικοί Ξενώνες*
- χ.σ., *Voyager Guide, Οι Καλύτεροι Αγροτουριστικοί ξενώνες, χ.χ.*
- χ.σ., λήμμα «Φυσικό Περιβάλλον, Πελοπόννησος» στο *Ελλάδα, Το Παρελθόν και το Μέλλον του Ελληνισμού*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τόμ. Γ', σσ. 124-127.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aase, T.H. (1994), «Symbolic Space Representations of Space in Geography and Anthropology», *Geographiska Annaler*, Series B, Human Geography 76(1), σσ. 51-58.
- Abram, S. (2003), «The Rural Gaze», στο Paul Cloke (επιμ.), *Country Visions*, Pearson: Prentice Hall, σσ. 31-48.
- Agnew, J. (1987), *Place and Politics*, Boston: Allen & Unwin
- Allen, S.P. (1974), *Social and Economic Change in a Depopulated Community in Southern Greece*, Brown University.
- Allon, F. (2004), «Backpacker Heaven. The Consumption and Construction of Tourist Spaces and Landscapes in Sydney», *Space and Culture*, 7(1), σσ. 49-63.
- Amerlink, M.-J. (1998), «Anthropological Approaches to Landscape», *Current Anthropology*, 39(5), σσ. 748-740.
- Appadurai, A. (1986), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspectives*, Cambridge: UK, Cambridge University Press.
- Appadurai, A. (1986α), «Theory in Anthropology: Center and Periphery», *Comparative Studies in Society and History*, 28 (1), σσ. 356-361.
- Appadurai, A. (1988), «Introduction: Place and Voice in Anthropological Theory», *Cultural Anthropology*, 3 (1), σσ. 16-20.
- Appadurai, A. (1990), «Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy», *Theory, Culture & Society*, 7, σσ. 295-310.
- Appadurai, A. (1996), «The Production of Locality», στο A. Appadurai (επιμ.) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press, σσ. 178-200.
- Appadurai, A. (1996β), «Sovereignty without territoriality: Notes for a Postcolonial Geography», στο Setha Low & Lawrence-Zuniga (επιμ.), *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, London: Blackwell, σσ. 337-49.
- Aschenbrenner, S. (1986), *Life in a Changing Greek Village. Karpofora and its Reluctant Farmers*, Dubuque Iowa: Kendall/Hunt.
- Augé, M. (1995), *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*,

- London: Verso.
- Bærenholdt, O. J. & Haldrup M. (2006), «Mobile Networks and Place Making in Cultural Tourism Staging Viking Ships and Rock Music in Roskilde», *European Urban and Regional Studies*, 13 (3), σσ. 209-224.
- Baker, J. (2002), «Production and Consumption of Wilderness in Aloquin Park», *Space & Culture*, 5(3), σσ. 198-210.
- Barnard, A. (1996), «Settlement Patterns», στο A. Barnard & J. Spencer (επιμ.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, London: Routledge, σ. 504.
- Bastea, E. (2000), *The Creation of Modern Athens: Planning the Myth*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, R. (επιμ.) (2003) *Tourism, Folklore, Cultural Performance and Popular Entertainments*, New York: OUP.
- Bender, B. (επιμ.) (1993), *Landscape: Politics and Perspectives*, Oxford: Berg.
- Bender, B. (1996), «Landscape», στο A. Barnard & J. Spencer (επιμ.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, London: Routledge, σσ. 323-324.
- Bender, D.R. (1967), «A Refinement of the Concept of Household: Families, Co-Residence, and Domestic Functions», *American Anthropologist*, 69(5), σσ. 493-504.
- Berdoulay, V. (1989), «Place, Meaning and Discourse in French Language Geography», στο J.A. Agnew & J.S. Duncan (επιμ.), *The Power of Place: Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations*, London: Unwin Hyman, σσ. 124-139.
- Bhabha, H. (1994), *The Location of Culture*, London and New York: Routledge.
- Bialor, P. (1973), *A Century and a Half of Change: Transformations of a Greek Farming Community in the Northwestern Peloponnessos, Greece*, Διδ. Διατρ., University of Chicago.
- Blake, E. (2002), «Spatiality Past and Present. An interview with Edward Soja», *Journal of Social Archaeology*, 2 (2), σσ. 139-158.
- Bonn, M.A., M. Sacha, J.-M. Mo Dai, S. Hayes & J. Cave (2007), «Heritage/Cultural Attraction Atmospherics: Creating the Right Environment for the Heritage/Cultural Visitor», *Journal of Travel Research*, 45, σσ. 345-350.

- Boyle, P. & K. Halfacree (1998), «Migration, Rurality and the Post-Productivist Countryside» στο P. Boyle & K. Halfacree (επιμ.), *Migration into Rural Areas*, John Wiley & Sons, σσ. 1-20.
- Breton, Le D. (2000), «Playing Symbolically with Death in Extreme Sports», *Body and Society*, 6(1), σσ. 1-11.
- Brun, C. (2001), «Reterritorializing the Relationship between People and Place in Refugee Studies», *Geografiska Annaler*, 83 (1), σσ. 15-25.
- Butz D. & J. Eyles (1997), «Reconceptualizing Senses of Place: Social Relations, Ideology and Ecology», 79 (1), σσ. 1-25.
- Buttimer, A. (1969), «Social Space in Inderdisciplinary Perspective», *Geographical Review*, 59(3), σσ. 417-426.
- Campbell, J.K. (1976), «Regionalism and Local Community», στο M. Dimen & E. Friedl (επιμ.), *Regional Variation in Greece and Cyprus: Toward a perspective on the Ethnography of Greece*, New York Academy of Sciences, σσ. 18-27.
- Casey, E.S. (1996) «How to Get from Space to Place in a Fairly Short Strech of Time» στο Feld, S. & Basso, K. (επιμ.), *Senses of Place*, Santa Fe, New Mexico, School of American Research Press, σσ. 14-52.
- Cater, C. & L. Smith (2003), «New Country visions: Adventurous bodies in Rural Tourism», στο P. Cloke (επιμ.), *Country Visions*, Prentice Hall, σσ. 195-217.
- Caton, K. & C.A. Santos (2007), «Heritage Tourism on route 66: Deconstructing Nostalgia», *Journal of Travel Research*, σσ. 371-386.
- Cloke, P. (2003), «Knowing Ruralities», στο P. Cloke (επιμ.), *Country Visions*, Pearson Prentice Hall, σσ. 1-13.
- Cloke, P. & O. Jones (2001), «Dwelling, Place and Landscape: an Orchard in Somerset», *Environment & Planning A*, 33, σσ. 649-666.
- Comarrof, J. & J. Comarrof (1992), *Ethnography and the Historical Imagination*, Westview Press, Boulder, Colorado 1992.
- Cooke, P. (1990), «Locality, Structure and Agency. A theoretical Analysis», *Cultural Anthropology*, 5(1), σσ. 3-15.
- Cosgrove, D. (1984), *Social Formation and Symbolic Landscape*, London: Croom-Helm.

- Cosgrove, D. (1985), «Prospect, Perspective and the Evolution of the Landscape Idea», *Transactions*, Institute of British Geographers, 10, σσ. 45-62.
- Cosgrove, D. (1989), «Geography is Everywhere: Culture and Symbolism in Human Landscapes», στο D. Gregory & R. Walford (επιμ.), *Horizons in Human Geography*, Basingstoke: Macmillan.
- Cosgrove, D. & S. Daniels (επιμ.) (1988), *The Iconography of Landscape*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cox K.R. & A. Mair (1988), «Locality and Community in the Politics of Local Economic Development», *Annals of the Association of American Geographers*, 78(2), σσ. 307-325.
- Crampton, J.W. (2009), «Cartography Performative, Participatory, Political», *Progress in Human Geography*, 33(6), σσ. 840-848.
- Crang, M. (1996), «Magic Kingdom or a Quixotic Quest for Authenticity?», *Annals of Tourism Research*, 23(2), σσ. 415-31.
- Crang, M. (1997), «Picturing Practices: Research through the Tourist Gaze», *Progress in Human Geography*, 21(3), σσ. 359-373.
- Crapanzano, V. (2003), «Calling the Station Home: Place and Identity in New Zealand's High Country (Critique)», *Current Anthropology*, 44(1), σσ. 136-137.
- Creswell, T. (2010), «Driving Spaces. A Cultural-Historical Geography of England's M1», *Cultural Geographies*, 17(1), σ. 420-421.
- Crouch, D. (2005), «Tourism, consumption and Rurality», *Handbook of Rural Studies*, London: Sage, σσ. 355-364.
- Crouch, D. & L. Desforges (2003), «The Sensuous in the Tourist Encounter: the Power of the Body in Tourist Studies», *Tourist Studies*, 3(1), σσ. 5-22.
- Crouch, D. & N. Lübbren (2003), «Introduction», στο D. Crouch & N. Lübbren, *Visual Culture and Tourism*, London: Berg.
- Crouch, D. & L. Desforges (2003), «The Sensuous in the Tourist Encounter, the power of the body in Tourist Studies», *Tourist Studies*, 3 (1), σσ. 5-22.
- Daniels, S. (1993), *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Daniels, S & D. Cosgrove (1988), «Introduction: The Iconography of Landscape» στο S.

- Daniels & D. Cosgrove (επιμ.), *The Iconography of Landscape*, Cambridge: CUP, σσ. 1-10.
- Dant, T. (2006), «The Driver-Car», στο M. Featherstone, N. Thrift, J. Urry (επιμ.), *Automobilities*, Sage: London, σσ. 61-80.
- Davis, J. (1977), *People of the Mediterranean. Essays in comparative Social Anthropology*, London: Routledge and Kegan Paul.
- De Certeau, M. (1984), *The Practices of Everyday Life*, Berkeley: University of California.
- Della Dora (2009), «Travelling Landscape Objects», *Progress in Human Geography*, 33 (3), σσ. 334-354.
- Desjarlais, R. & C.J. Throop (2011), «Phenomenological Approaches in Anthropology», *Annual Revue of Anthropology*, 40, σσ. 87-102.
- Dimen, M. (1976) «Regional Studies and their Potential Value for the Ethnography of Modern Greece and Cyprus» στο M. Dimen & E. Friedl (επιμ.), *Regional Variation in Greece and Cyprus: Toward a perspective on the Ethnography of Greece*, New York Academy of Sciences, σσ. 3-9.
- Dimen, M. & E. Friedl (επιμ.) (1976), *Regional Variation in Greece and Cyprus: Toward a perspective on the Ethnography of Greece*, New York Academy of Sciences.
- Dominy, M.D. (2002), *Calling the station Home. Place and Identity in New Zealand's High Country*, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers INC.
- Donnelly, M. (2006), «Studying Extreme Sports. Beyond the Core Participants», *Journal of Sports & Social Issues*, 30(2), σσ. 219-224.
- Driessen, H. (2001), «The Connecting Sea: History, Anthropology and the Mediterranean», *American Anthropologist*, 103/2, σσ. 528-531.
- Duruz, J. (1999), «Cuisine nostalgique? Tourism's romance with "the Rural"», *Communal/Plural*, 7(1), σσ. 97-100.
- Duruz, J. (2001), «Home cooking, nostalgia, and the Purchase of Tradition», *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 12(2), σσ. 21-32.
- Duruz, J. (2004), «Adventuring and Belonging. An Appetite for Markets», *Space and Culture*, 7(4), σσ. 427-445.

- Duncan, J.S. (1990), *The City as a Text: The Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Edensor, T. (2000), «Walking in the British Countryside: Reflexivity, Embodied Practices and Ways to Escape», *Body & Society*, 6(3-4), σσ. 81-106.
- Edensor, T. (2001), «Performing Tourism, Staging Tourism: (Re)producing tourist space and practice», *Tourist Studies*, 1(1), σσ. 59-81.
- Eliade, M. (1959[1949]), *Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return*, Νέα Υόρκη: Harper and Row.
- Eliade, M. (1965[1957]), *Le Sacré et le Profane*, Gallimard.
- Espelt, N.G. & Donaire Benito J.A. (2006), «Visitor's Behavior in Heritage Cities: The Case of Girona», *Journal of Travel Research*, 44, σσ. 442-448.
- Evans, E.E. (1972), «The Cultural Geographer and Folklife Research», στο R.N. Dorson (επιμ.), *Folklore and Folklife. An Introduction*. Chicago: University of Chicago Press, σσ. 516-532.
- Evans, S. & M. Spaul (2003), «Straight Ways and Loss: The tourist Encounter with Woodlands and Forests», στο D. Crouch & N. Lubben (επιμ.), *Visual Culture and Tourism*, London: Berg. σσ. 205-223.
- Favero, P. (2003), «Phantasm in a Starry place: Space and Identification in a Central New Delhi Market», *Cultural Anthropology*, 3(1), σσ. 21-35.
- Favero, P. (2007) «“What a Wonderful world”, On the “touristic ways of seeing”», the knowledge and the politics of the culture industries of the otherness, *Tourist Studies* 7(1), σσ. 51-81.
- Featherstone, M. (2005), «Automobilities. An Introduction», στο M. Featherstone, N. Thrift & J. Urry (επιμ.), *Automobilities*, Sage: London, σσ. 1-24.
- Feld, S. & K.H. Basso (1996) (επιμ.), *Senses of Place*, Santa Fe, NM: Sch. Am. Res.
- Ferguson, J. (1994), *The Anti-Politics Machine. Development, Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*, Minnesota, London: University of Minnesota Press.
- Forbes, H.A. (1976), «“We Have a Little of Everything”. The Ecological Basis of Some Agricultural Practices in Methana, Trizinia», στο M. Dimen & E. Friedl (επιμ.), *Regional Variation in Greece and Cyprus: Toward a perspective on the*

- Ethnography of Greece*, New York Academy of Sciences, σσ. 236-250.
- Fortier, A.-M. (1999) «Remembering Places and the performance of Belonging(s)», *Theory, Culture and Society*, 16(2), σσ. 41-64.
- Foster, B.L. (1978), «Domestic Developmental Cycles as a Link between Population Processes and Other Social Processes», *Journal of Anthropological Research*, 34 (3), σσ. 415-441.
- Foucault, M. (1986), «Of Other Spaces», *Diacritics*, 16, σσ. 22-27.
- Frey, W.H. & J.M. Johnson (2005), «Concentrated Immigration, Restructuring and the ‘Selective’ Deconcentration of the United States Population», στο P. Boyle & K. Haalfacree (επιμ.), *Migration Into Rural Areas*, New York: Wiley.
- Friedl, E. (1962), *Vasilika, A Village in Modern Greece*, New York: Holt, Reinhart and Winston.
- Funel, D. & R. Parish (2001), *Mountain Environments and Communities*, London: Routledge.
- Gable, E. & R. Handler (2003), «After Authenticity at an American Heritage Site», στο S.M. Low & D. Lawrence-Zúñiga (επιμ.), *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, London:Blackwell, σσ. 370-386.
- Gabrielides, N. (1976), *A study in the cultural ecology of an olive-growing community: the southern Argolide*, Greece.
- Gardikas-Alexander, K. (1995), «Centre and Periphery in the 1874 Greek Elections: Competition for Political Control in Gortynia», *Balkan Studies*, 36(1), σσ. 11-30.
- Gillian, W. & A. Russell (2004), «Eco-cultural Tourism as a means for the sustainable development of culturally marginal and environmentally sensitive regions», *Tourist Studies*, 4(3), σσ. 235-254.
- Gilmore, D.D. (1982), «The Anthropology of Mediterranean Area», *Annual Review of Anthropology*, 11, σσ. 175-205.
- Gimpson, S. (2006), «A seat with a View. Tourism (im)mobility and the cinematic travel-glance», *Tourist Studies*, 6(2), σσ. 157-178.
- Godellier, M. (1984), *L’ Idéal et le matériel*, Παρίσι: Fayard.
- Goodal, B. & G. Ashworth (1995), *Marketing in the Tourism Industry-The promotion of*

- Destinations Regions*, London: Routledge.
- Goody, J. (1972), *Domestic Groups*, Reading MA: Addison Wesley.
- Goody, J. (1972α), “The Evolution of the Family”, στο P. Laslett & R. Wall (1972), *Household and Family in Past Time*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 103-124.
- Gray, J. (2000), «The common agricultural policy and the reinvention of the rural in the European Community», *Sociologia Ruralis*, 40(1), σσ. 30-52.
- Gray, J. (1999), «Open Spaces and Dwelling Places: Being at Home on Hill Farms in the Scottish Borders», *American Ethnologist*, 26(2), σσ. 440-460.
- Green, S. (2005), *Notes from the Balkans. Locating Marginality and Ambiguity on the Greek-Albanian Border*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Gregory, D. (1994), *Imaginative Geographies*, Cambridge: Blackwell.
- Gregorič-Bon, N. (2008), *Contested Spaces and Negotiated Identities in Dhermi/Drimades of Himare/Himara Area, Southern Albania*, Nova Gorica.
- Gupta, A. & Ferguson, J. (1992), «“Beyond Culture”: Space, Identity and the Politics of Difference», *Cultural Anthropology*, 7(1), σσ. 6-23.
- Gupta, A. & Ferguson, J. (1997), «Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era», στο A. Gupta & J. Ferguson (επιμ.), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Durham and London, Duke University Press.
- Gupta, A. & Ferguson, J. (1997α), «Discipline and Practice: “The Field” as Site, Method, and Location in Anthropology», στο A. Gupta & J. Ferguson (επιμ.), *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*, London: University of California Press, σσ. 1-46.
- Gupta, A. (2003), «The Song of the Nonaligned World: Transnational Identities and the Reinscription of Space in Late Capitalism», στο S.M. Low & D. Lawrence-Zúñiga, *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, London: Blackwell, σσ. 321-336.
- Halfacree, K. (1998), «Neo-Tribes, Migration and the Post-Productivist Countryside», στο P. Boyle & K. Halfacree (επιμ.), *Migration Into Rural Areas*, New York: Wiley, σσ. 200-214.
- Hammel, E.A. & P. Laslett (1974), «Comparing Household Structure Over Time and

- Between Cultures», *Comparative Studies in Society and History*, 16, σσ. 73-109.
- Harvey, D. (1990), *The Condition of Postmodernity*, Cambridge MA: Blackwell.
- Hastrup, K. & K.F. Olwig (1997) (επιμ.), *Siting Culture, The Shifting Anthropological Object*, London: Routledge.
- Heidegger, M. (1977), «Building, Dwelling, Thinking», στο D. Krell (επιμ.), *Martin Heidegger: Basic Writings*, New York: Harper and Row, σσ. 319-339.
- Herzfeld, M. (1985), *The Poetics of Manhood*, U.P., Princeton.
- Herzfeld, M. (1987), *Anthropology through the Looking Glass. Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Herzfeld, M. (1993), *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*. Princeton: Princeton University Press.
- Herzfeld, M. (2004), *The Body Impolitic: Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value*, Chicago: University of Chicago Press.
- Hetherington, K. (1998), *Expressions of Identity: Space, Performance, Politics*, London: Sage.
- Heyman, J. McC. & H. Campbell (2009), «The Anthropology of Global Flows. A Critical reading of Appadurai's "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy"», *Anthropological Theory*, 9(2), σσ. 131-148.
- Hines, J.D. (2010), «In Pursuit of Experience. The Postindustrial Gentrification of the Rural American West», *Ethnography*, 11(2), σσ. 285-308.
- Hirsch, E. (1995), «Landscape: Between Place and Space», E. Hirsch. & M. O' Hanlon (επιμ.) (1995), *The Anthropology of Landscape, Perspectives on Place and Space*, Oxford: Oxford University Press, σσ. 1-30.
- Hirsch, E. & M. O' Hanlon (επιμ.) (1995), *The Anthropology of Landscape, Perspectives on Place and Space*, Oxford: Oxford University Press.
- Hirschon, R. & S.Thakurdesai (1970), «Society, Culture and Spatial Organisation: An Athens Community», *Ekistics*, 30(178), σσ.178-196.
- Hirschon, R. & J.R. Gold (1982), «Territoriality and the Home Environment in a Greek Urban Community», *Anthropological Quarterly*, 55(2), σσ. 63-73.
- Hoelscher S. (1998), «The Photographic Construction of Tourist Space in Victorian America», *Geographical Review*, 88(4), σσ. 548-570.

- Holyfield, L (1999), «Manufacturing Adventure. The Buying and Selling of Emotions», *Journal of Contemporary Ethnography*, 28(1), σσ. 3-32.
- Hopkins, J. (1998), «Signs of the Post Rural: Marketing Myths of a Symbolic Countryside», *Geografiska Annaler*, Series B, Human Geography, 80(2), σσ. 65-81.
- Horden, P. & N. Purcell (2000), *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford: Blackwell.
- Hui, A (2009), «Many Home for Tourism. Re-Considering Spatializations of Home and Away in Tourism Mobilities», *Tourist Studies*, 8(3), σσ. 291-311.
- Ilbery, B. & Ian Bowler (1998), «From Agricultural Productivism to Post-Productivism», στο B. Ilbery (επιμ.), *The Geography of Rural Change*, Harlow: Pearson Prentice Hall.
- Inglis, F. (1977), «Nation and Community: a Landscape and its Morality», *Sociological Review*, 25, σσ. 489-514.
- Ingold, T. (1993), «The Temporality of Landscape», *World Archaeology*, 25(2), σσ. 152-71.
- Ingold, T. (επιμ.) (1996), *Key Debates in Anthropology*, London: Routledge.
- Ingold, T. (2001), *The Perception of the Environment, Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*, Routledge, London.
- Jansson, A. (2002), «The Mediatization of Consumption, Towards an Analytical Framework of Image Culture», *Journal of Consumer Culture*, 2(1), σσ. 5-31.
- Jones, O. (2003), «The Restraints of Beasts': Rurality, Animality, Actor Network Theory and Dwelling», στο P. Cloke (επιμ.), *Country Visions*, Pearson Prentice Hall, σσ. 283-307.
- Jones, O. (2005), «Non-Human Rural Studies», στο Cloke κ.ά. (επιμ.), *Handbook of Rural Studies*, London: Sage.
- Jones, S. (1976), «Regionalization: A Rhetorical Strategy», *Journal of Folklore Institute*, 13(1), σσ. 105-120.
- Kane, M.J. & H. Tucker (2004), «Adventure Tourism. The freedom to play with reality», *Tourist Studies*, 4(3), σσ. 217-234.
- Katz, J. & T.J. Csordas (2003), «Phenomenological ethnography in sociology and

- anthropology», *Ethnography*, 4(3), σσ. 275-288.
- Kirschenblatt-Gimblett, B. (1996), «The Electronic Vernacular», στο G.E. Marcus (επιμ.) *Connected: Engagements with Media*, Chicago:CUP.
- Kirschenblatt-Gimblett, B. (1998), *Destination Culture: Tourism, Museums and Heritage*, California: CUP.
- Korff, R. (2003), «Local Enclosures of Globalization. The Power of Locality», *Dialectical Anthropology*, 27, σσ. 1-18.
- Koster, H.A. (1977), *The ecology of Pastoralism in Relation to Changing Patterns of Land Use in the Northeast Peloponnese*, University of Pennsylvania.
- Kitschin, R. & M. Dodge (2007), «Rethinking Maps», *Progress in Human Geography*, 31(3), σσ. 331-344.
- Kottak, C.P. (1990), *Prime Time Society: An Anthropological Analysis of Television and Culture*, California: Wadsworth Publishing Company.
- Kuklick, H. (1996), «Functionalism», στο A. Barnard & J. Spencer (ed) *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, London: Routledge, σσ. 246-251.
- Kuper, H. (2003), «The Language of Sites in the Politics of Space», στο S.M. Low & D. Lawrence-Zúñiga, *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, London: Blackwell, σσ. 247-263.
- Lacy, L.A. (2002), «Beyond authenticity. The meanings and uses of cultural Tourism», *Tourist Studies*, 3(1), σσ. 5-21
- Lash, S. & Urry, J. (1994), *Economies of Signs and Space*. London: Sage.
- Laslett, P. & R. Wall (1972), *Household and Family in Past Time*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lefebvre, H. (1974[1991]), *The Production of Space*, Oxford, UK Cambridge: Blackwell.
- Levinson, S.C. (1998), «Studying Spatial Conceptualization across Cultures. Anthropology and Cognitive Science», *Space and Culture*, 26(1), σσ. 7-24.
- Lewis, L. (2001), «Of Ships and Saints: History, Memory, and Place in the Making of Moreno Mexican Identity», *Cultural Anthropology*, 16(1), σσ. 62-82.
- Liniado, M. (1996), *Car Culture and Countryside Change*, Cirencester: The National Trust.

- Lomnitz-Adler, C. (1991), «Concepts of the Study of Regional Culture», *American Anthropologist*, 17(2), σσ. 195-214.
- Losch, B. (2004), «Debating the multifunctionality of agriculture: From trade negotiations to development policies by the South», *Journal of Agrarian Change*, 4 (3), σσ. 336-360.
- Lovell, N. (επιμ.) (1998), *Locality and Belonging*, London and New York: Routledge.
- Low, S.M. (2000), *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture*, Austin: University of Texas Press.
- Low, S.M. (2003), «Embodied Space(s). Anthropological Theories of Body», *Space and Culture*, 6 (1), σσ. 9-18.
- Low, S.M. (2003α), «Locating Culture», στο S.M. Low & D. Lawrence-Zúñiga (επιμ.), *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, London: Blackwell, σσ. 1-48.
- Lowenthal, D. (1961), «Geography Experience and Imagination Towards a Geographical Epistemology», *Annals of the Association of American Geographers*, 51(3), σσ. 241-260.
- Löfgren, O. (1999), *On Holiday: A History of Vacationing*, Berkeley: University of California Press.
- Lübbren, N. (2003), «North to South: Paradigm Shifts in European Art and Tourism 1880-1920», στο D. Crouch & N. Lübbren (επιμ.), *Visual Culture and Tourism*. London: Berg, σσ. 125-146.
- MacCannell, D. (1999[1976]), *The Tourist. A new Theory of Leisure Class*, Berkeley, CA: University of California Press.
- MacCannell, D. (2001), «Tourist Agency», *Tourist Studies*, 1(1), σσ. 23-37.
- Malkki, L. (1997), «National Geographic: the Rooting of Peoples and the Territorilisation of National Identity among Scholars and Refugees», στο A. Gupta & J. Ferguson (επιμ.), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Duke University Press, Durham and London, σσ. 52-74.
- Marcus, G.E. (1995), «Ethnography in/of the World System: The emergence of Multi-Sited Ethnography», *Annual Review of Anthropology*, 25, σσ. 95-117.
- McCarthy, J. (2008), «Rural Geography: Globalizing the Countryside», *Progress in*

- Human Geography*, 32(1), σσ. 129-137.
- McGrew, W.W. (1985), *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881*, The Kent State University Press.
- Mead, M. (1955) (επιμ.), *Cultural Patterns and Technical Change*, UNESCO, New York: New American Library.
- Merriman, P. (2005), «Driving Places: Marc Augé Non-Places, and the Geographies of England's M1 Motorway», στο M. Featherstone, N. Thrift, J. Urry (επιμ.), *Automobilities*, Sage: London, σσ. 145-168.
- Message, K. (2005), «“Are We There Yet?”: Natalie Robertson's Road Signs and the Redirection of Cultural Memory», *Space and Culture*, 8, σσ. 449-464.
- Mikesell, M. (1967), «Geographic Perspectives in Anthropology», *Annals of Association of American Geographers*, 57(3), σσ. 617-634.
- Mitchell, D. (2001), «The Lure of the Local: landscape studies at the end of a troubled Century», *Progress in Human Geography*, 25(2), σσ. 269-281.
- Mills, S. (2003), «Open-Air Museums and the Tourist Gaze», στο D. Crouch & N. Lübbren (επιμ.), *Visual Culture and Tourism*, London: Berg Jorgen, σσ. 75-90.
- Moore, H.L. & T. Sanders (2006), «Anthropology and Epistemology», στο H.L. Moore & T. Sanders (επιμ.), *Anthropology in Theory. Issues in Epistemology*, London: Blackwell Publishing, σσ. 1-21.
- Morley, D. (2001), «Belongings. Space, Place and Identity in a Mediated World», *European Journal of Cultural Studies*, 4(4), σσ. 425-448.
- Mugerauer, R. (1985), «Language and the Emergence of Environment», στο Seamon, D. & R. Mugerauer (επιμ.), *Dwelling, Place and Environment. Towards a Phenomenology of Person and World*, Lancaster: Nijhoff, σσ. 51-70.
- Murdoch, J. (2003), «Co-constructing the Countryside: hybrid networks and the extensive Self», στο P. Cloke (επιμ.), *Country Visions*, Pearson Prentice Hall, σσ. 263-282.
- Murdoch, J. & Day G. (2005), «Middle Class Mobility, Rural Communities and the Politics of Exclusion», στο P. Boyle & K. Halfacree (επιμ.), *Migration Into Rural Areas*, New York: Wiley, σσ. 186-199.

- Murphy, L., J. Moscardo & Backendorff, J. (2007), «Using Brand Personalities to Differentiate Regional Tourism Destinations», *Journal of Travel Research*, 46(5), σσ. 5-14.
- Nadel-Klein, J. (1991), «Reweaving the Fridge: Localism, Tradition and Representation in British Ethnography», *American Ethnologist*, 18(3), σσ. 500-517.
- Nixon, L. (2006), *Making a Landscape Sacred. Outlying Churches and Icon Stands in Sphakia, Southwestern Crete*, Oxford: Oxbow Books.
- Olsen, K. (2002), «Authenticity as a concept in Tourism Research. The Social Organization of the Experience of Authenticity», *Tourist Studies*, 2(2), σσ. 159-182.
- Olwig, K.F. (1997), «Cultural Sites: Sustaining a Home in a Deterritorialized World», στο K.F. Olwig & K. Hastrup (επιμ.), *Siting Culture. The Shifting Anthropological Project*, London: Routledge, σσ. 17-38.
- Olwig, K. F. & K. Hastrup (1997), «Introduction», στο K.F. Olwig & K. Hastrup (επιμ.) *Siting Culture. The Shifting Anthropological Project*, London: Routledge, σσ. 1-14.
- Orlove, B.S. (1998), «Mapping Reeds and Reading Maps. The Politics of Representation in the Lake Titicaca», *American Ethnologist*, 18(1), σσ. 3-38.
- Paasi, A. (2003), «Region and Place: Regional Identity in Question», *Progress in Human Geography*, 27(4), σσ. 475-485.
- Pan, B., T. MacLaurin, J.C. Crofts (2007), «Travel Blogs and the Implications for Destination Marketing», *Journal of Travel Research*, 46, σσ. 35-45.
- Pandya, V. (1990), «Movement and Space: Andamanese Cartography», *American Ethnologist*, 17(4), σσ. 775-797.
- Park, Y.A. (2007), «Success Factors for Destinations Marketing Web Sites: A Qualitative Meta-Analysis», *Journal of Travel Research*, 46, σσ. 46-63.
- Pasternak, B., C.R. Ember & E. Ember (1976), «On the Conditions Favoring Extended Families Households», *Journal of Anthropological Research*, 32(2), σσ. 109-123.
- Paterson, M. (2009), «Haptic Geographies: Ethnography, haptic knowledges and sensuous Dispositions», *Progress in Human Geography*, 33(6), σσ. 766-788.
- Peacy, A. (2005), «A Sense of Place, a Place of Senses. Land and Landscape in the West

- of Ireland», *Journal of Anthropological Research*, 61(4), σσ. 495-512.
- Peckham, R. (2001), *National Histories, Natural States: Nationalism and the Politics of Place in Greece*, London: Tauris.
- Pine, F. (1996), «Family», στο A. Barnard & J. Spencer (επιμ.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, London: Routledge, σσ. 223-228.
- Polanyi, K. (1958), «The Economy as Instituted Process», στο K. Polanyi, C. Arensberg & H. Pearson (επιμ.), *Trade and Markets in the Early Empires*, New York: Free Press.
- Pons, P.O. (2003), «Being-on-Holiday. Tourist dwelling, bodies and place», *Tourist Studies*, 3(1), σσ. 47-66.
- Poster, M. (επιμ.) (1988), *J. Baudrillard, Selected Writings*, Palo Alto: Stanford University Press.
- Pugh, J. (2009), «What are the consequences of the “spatial turn” for how we understand politics today? A Proposed Research Agenda», *Progress in Human Geography*, 33(5), σσ. 579-586.
- Ramsay, M. (1996), *Community, Culture and Economic Development: The Social Roots of Local Action*, Albany: State University of New York.
- Ray, C. (2000), «The EU leader Programme: The Development Laboratory», *Sociologia Ruralis*, 40(2), σσ. 165-171.
- Redfield, R. (1955), *The Little Community: Viewpoints for the Study of Human Whole*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Redwood, R.R., D. Alderman & M. Azaryahu (2010), «Geographies of Toponymic Inscriptions. New Directions in Critical place names», *Progress in Human Geography*, 34(4), σσ. 453-470.
- Richardson, M. (1984), «Place Experience and Symbol», *Geoscience and Man*, 24, Baton Rouge: Dep. Of Geography and Anthropology, Louisiana State University.
- Robins, K. (1991), «Tradition and Translation: National Culture in its Global Context», στο L. Mc Dowell (επιμ.), *Undoing Place*, σσ. 243-57.
- Rodaway, P. (1994), *Sensuous Geography. Body, Sense, Place*, London: Routledge.
- Rodman, M. (1992), «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist*, 87, σσ. 56-72.

- Rotenberg, R. (1995), *Landscape and Power in Vienna*, Baltimore: John Hopkins Press.
- Rusell, A. (2007), «Anthropology and Ecotourism in European wetlands. Bubbles, babies and bathwaters», *Tourist Studies* 7(2), σσ. 225-244.
- Ryden, K. (1993), *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing and the Sense of Place*, Iowa City: University of Iowa Press.
- Ryser, W.& J. Vodoz (1960), *Développement de l' économie de montagne et de l' industrie du bois en Grèce*, Paris, O.C.D.E.
- Sack, R.D. (1980), *Conceptions of Space in Social Thought: A Geographical Perspective*, London: Macmillan.
- Salamon, S. (2005), «The Rural Household as a Consumption Site», στο P. Cloke, T. Marsden & P.H. Mooney (επιμ.), *Handbook of Rural Studies*, London: Sage.
- Salzman, P.C. (1996), «Mass Media», στο A. Barnard & J. Spencer (επιμ.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, London: Routledge, σσ. 355-358.
- Salzman, P.C. & D.W. Attwood (1996), «Ecological Anthropology», στο A. Barnard & J. Spencer (επιμ.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, London: Routledge, σσ. 169-172.
- Sanders, I.T. (1962), *Rainbow in the Rock: The People of Rural Greece*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Said, E. (1989), «Representing the Colonized: Anthropology's interclosures», *Critical Inquiry*, 15, σσ. 205-225.
- Sanjek, R. (1982), «The Organization of Household in badraka: Toward a wider Perspective», *Comparative Studies in Society and History*, 23, σσ. 57-103.
- Sanjek, R. (1996), «Urban Anthropology», στο A. Barnard & J. Spencer (επιμ.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, London: Routledge, σσ. 555-558.
- Sanjek, R. (1996α), «Household», στο A. Barnard & J. Spencer (επιμ.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, London: Routledge, σσ. 285-288.
- Sauer, C. (1925 [1963]), *The Morphology of Landscape*, University of California Publications in Geography 2.
- Scarles, C. (2004), «Mediating Landscapes. The Processes and Practices of image Construction in Tourist Brochures of Scotland», *Tourist Studies*, 4(1), σσ. 43-67.

- Schwartz, J.M. & J.R. Ryan (2009), «Introduction: Photography and the Geographical Imagination», στο J.M. Schwartz & J.R. Ryan (επιμ.), *Picturing Place. Photography and the Geographical Imagination*, London: Tauris, σσ. 1-18.
- Seamon, D. & R. Mugerauer (1985), «Dwelling, Place and Environment. An Introduction», στο D. Seamon & R. Mugerauer (επιμ.), *Dwelling, Place and Environment. Towards a Phenomenology of Person and World*, Lancaster: Nijhoff, σσ. 1-14.
- Skinner, G.W. (1964-5), «Marketing and Social Structure in Rural China», *Journal of Asian Studies*, 24, 3-43, σσ. 195-228, σσ. 363-399.
- Soja, E. (1989), *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso Press.
- Sirakaya E., V. Sasidharan & S. Sonmez (1999), «Redifining Ecotourism: The Need for a Supply-Side View», *Journal of Travel Research*, 38, σσ. 168-172.
- Smith, C. (επιμ.) (1976), *Regional Analysis* (vol. I: Economic Systems, vol. II: Social Systems), New York and London: Academic Press.
- Snepenger, D., M. Snepenger, M. Dalbey & A Wessol, (2007), «Meanings and Consumptions. Characteristics of Place at Tourism Destination», *Journal of Study Research*, σσ. 310-321.
- Stathatos, J. (1996), *The invention of landscape, Greek Landscape and Greek Photography, 1870-1995*, Thessaloniki.
- Stewart, C. (1991), *Demons and the Devil: Moral Imagination in Modern Greek Culture*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stronza, A. (2001), «Anthropology of Tourism, Forging New Ground for Ecotourism and Other Alternatives», *Annual Review of Anthropology*, 30, σσ. 261-283.
- Suvantola, J. (2002), *Tourist's Experience of Place*, London: Ashgate.
- Swyngedouw, E.A. (1989), «The Heart of the Place. The Resurrection of Locality in the Age of Hyperspace», *Geographiska Annaler, Series B, Human Geography*, 71(1), σσ. 31-42.
- Tak, H. (1990), «Longing for Local Identity: Intervillage Relations in an Italian Mountain Area», *Anthropological Quarterly*, 63, σσ. 90-100.

- Tazim, J. & Hyounggon K. (2005), «Bridging the Interdisciplinary Divide. Towards an integrated framework for heritage tourism research», *Tourist Studies*, 5(1), σσ. 55-83.
- Tilley, C. (1994), *A Phenomenology of Landscape*, Oxford: Berg.
- Tuan, Yi-Fu (1991), «Language and the Making of Place: A Narrative-Descriptive Approach», *Annals of the Association of American Geographers*, 81(4), σσ. 584-696.
- Unwin, T. (2000), «A Waste of Space? Towards a Critique of the Social Production of Space...», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 25(1), σσ. 11-29.
- Urry, J. (1995), *Consuming Places*, London: Routledge.
- Urry J., M. Haldrup, J.O. Bærenholdt & J. Larsen, (2004), *Performing Tourist Places*, London: Ashgate.
- Wallace, G., A. Russell (2004), «Eco-cultural tourism as a means for the Sustainable Development of Culturally Marginal and Environment Sensitive Regions», *Tourist Studies*, 4(3), σσ. 235-254.
- Wang, N. (1999), «Rethinking Authenticity in Tourism Experience», *Annals of Tourism Research*, 26(2), σσ. 349-370.
- Wang, N. (2000), *Tourism and Modernity*, Amsterdam: Pergamon.
- Weiner, J. (2002), «Between a Rock and a Non-Place: Towards a Contemporary Anthropology of Place», *Reviews in Anthropology*, 31(1), σσ. 21-7.
- Wellman, B. (2001), «Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking», *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2), σσ. 227-252.
- Williams, R. (1973), *The Country and the City*, London: Chanto & Windus.
- Woods, M. (2007), «Engaging the global countryside: globalization, hybridity, and the reconstitution of rural space», *Progress in Human Space*, 31(4), σσ. 485-507.
- Woodward, I. (2001), «Domestic Objects and the State Epiphany. A Resource for Consumption Methodology», *Journal of Material Culture*, 6(2), σσ. 115-136.
- Wylie, J. (2003), «Landscape, Performance and Dwelling: A Glastonbury case Study», στο P. Cloke (επιμ.), *Country Visions*, Prentice Hall, σσ.137-157.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ Β' ΤΟΜΟΥ

Παράρτημα 1-Χάρτες

- Χάρτ. 1- Δημητσάνα-Χάρτης του Οικισμού
Χάρτ. 2- Δημητσάνα-Αγροτική Περιοχή
Χάρτ. 3- Γορτυνία (πηγή: *Γορτυνιακό Ημερολόγιο* 1939, αναδημ. στο Μπιτούνης, 1989:23)
Χάρτ. 4- Χάρτης της Πελοποννήσου (Weigel, 1720) (πηγή: *Η Πελοπόννησος
Χαρτογραφία και Ιστορία, 16ος-18ος αιώνες*: 124)
Χάρτ. 5- Περιοχές Leader στην Ευρώπη

Παράρτημα 2-Πίνακες

- Πίν. 1- Κλιματολογικά Στοιχεία Διαφόρων Ορεινών Περιοχών της Πελοποννήσου
Πίν. 2- Η Εξέλιξη του Πληθυσμού της Δημητσάνας (*Στοιχεία ΕΣΥΕ*)
Πίν. 3- Κατανομή Νοικοκυριών/Εστιακών Ομάδων ως προς τον Τύπο τους
Πίν. 4- Ποσοστιαία Κατανομή των Νοικοκυριών ως προς τον τύπο τους
Πίν. 5- Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός στο Δ.Δ. Δημητσάνας (*Στοιχεία ΕΣΥΕ*)
Πίν. 6- Χωρική Κατανομή των Γάμων την περίοδο 1902-1940
Πίν. 7- Μετανάστες από τη Δημητσάνα στα Αρχεία του Ellis Island
Πίν. 8- Τα Καταλύματα της Δημητσάνας και οι Ιδιοκτήτες τους

Παράρτημα 3-Γενεαλογίες

- Γενεαλ. 1. Η οικογένεια του γερο-Κώστα
Γενεαλ. 2. Η οικογένεια του Χαραλάμπη

Παράρτημα 4-Εικόνες

- Εικ. 1. Η Αγία Παρασκευή στο Καλονέρι, μία από τις πηγές του Λούσιου.
Εικ. 2. Εικονοστάσι και πεζούλια στον Δρυμόνα.
Εικ. 3. Η χαλκογραφία της ευρύτερης περιοχής Δημητσάνας (τέλη 18ου αι.).
Εικ. 4. Διαβατικό του αρχοντικού Καζάκου.
Εικ. 5. Η σπηλιά στην περιοχή Παπαμπούρη.
Εικ. 6. Στρούγκα λίγο έξω από τη Δημητσάνα.
Εικ. 7. Ταγίστρες ή κορύτες στην περιοχή του Δρυμόνα
Εικ. 8. Ο Αϊ-Νικόλας στον Δρυμόνα ή Αϊ-Νικόλας στο πηγάδι.
Εικ. 9. Διαφημιστική καταχώρηση τηλεοπτικής ταξιδιωτικής εκπομπής.
Εικ. 10. Αφίσα του ΕΟΤ
Εικ. 11. «Κεντρική Πελοπόννησος-Γορτυνία».
Εικ. 12. Η Πελοπόννησος χωρίς την Ηλεία και την Αχαΐα.
Εικ. 13. Αυτοκίνητα 4X4 στη Δημητσάνα.
Εικ. 14. Η εμπειρία της φύσης και η αυτοκίνηση.
Εικ. 15. Τεχνολογία της αυτοκίνησης.
Εικ. 16. Το χωριό Ελληνικό αναδεικνύεται σε επίκεντρο της Ορεινής Αρκαδίας.
Εικ. 17. Πινακίδα-χάρτης του Δήμου Δημητσάνας.

- Εικ. 18. Πινακίδα-χάρτης της περιοχής Δημητσάνας.
- Εικ. 19. Οδική πινακίδα στη διασταύρωση για το χωριό Βλόγγος.
- Εικ. 20. Υπαίθριες δραστηριότητες στον Λούσιο. Αφίσα.
- Εικ. 21. Τεχνολογία προσανατολισμού και επιβίωσης στη φύση.
- Εικ. 22. Εξοπλισμός για την ενσώματη βίωση του ορεινού χώρου.
- Εικ. 23. Εσωτερικό σπιτιού με ξυλόσομπα.
- Εικ. 24. Στάβλος που έγινε καθιστικό σε ξενώνα.
- Εικ. 25. Ανακοίνωση της Αδελφότητας Δημητσανιτών.
- Εικ. 26. Η πέτρα ως εξωτερική επένδυση σε οικοδομή.
- Εικ. 27. Παραδοσιακό φωτιστικό.
- Εικ. 28. Του Μπαρμπίνη το αλώνι στον δρόμο για τη Ζάτουνα.
- Εικ. 29. Το εργοστάσιο της ΔΕΗ στη Μεγαλόπολη.
- Εικ. 30. Περιβολάκι στο Παλιοχώρι.
- Εικ. 31. Δημοσιογράφος παίρνει συνέντευξη από Δημητσανίτισσα.
- Εικ. 32. Φωτογραφίζοντας τη Δημητσάνα, λίγο μετά την Μπαράκα.
- Εικ. 33. Το σχέδιο που εκτυπώθηκε σε μπλουζάκια τη δεκαετία του '70.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΧΑΡΤΕΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΚΛΙΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ*

Περιοχή	Υψόμετρο (μέτρα)	Απόσταση από τη θάλασσα (χιλιόμετρα)	Μέση ετήσια θερμοκρασία (C°)	Μέσο ετήσιο ύψος νετού (mm)	Μέσο ύψος νετού Μαΐου- Αυγούστου (mm)
Καρυά Αργολίδας	625	18	14,2	869	121
Άκοβος Αρκαδίας	800	19	12,8	1.679	157
Βλαχοκερασιά Αρκαδίας	1.000	33	11,3	1.018	138
Βούρβουρα Αρκαδίας	1.000	33	11,1	898	118
Βυτίνα Αρκαδίας	1.012	50	10,9	1.050	154
Δημητσάνα Αρκαδίας	966	41	12,3	1.191	178
Καρκαλού Αρκαδίας	1.050	45	10,5	1.198	149
Μαγούλιανα Αρκαδίας	1.200	49	10,5	1.341	157
Πιάνα Αρκαδίας	997	43	11,3	1.338	151
Κανδήλα Αρκαδίας	730	43	12,7	928	128
Λεβίδι Αρκαδίας	835	39	12,2	1.156	175
Περδικονέρι Αρκαδίας	900	45	12,4	1.216	157
Σιλίμινα Αρκαδίας	920	37	11,7	1.047	133
Άνω Λουσοί Αχαΐας	1.050	22	10,5	885	99
Βεταίικα Αχαΐας	980	18	11,1	1.251	93
Περιθώρι Αχαΐας	940	12	12	948	89
Καστέλι Αχαΐας	817	30	12,5	1.234	136
Κούτελη Αχαΐας	980	26	11,3	979	108
Ανδρίτσαινα Ηλείας	750	24	14,4	1.087	104
Βαμβακού Λακωνίας	1.000	25	12,2	543	106

Καρυές Λακωνίας	880	23	12,3	789	108
Κρεμαστή Λακωνίας	800	10	13,4	94	73
Λογκανίκος Λακωνίας	780	25	13,4	1.350	138
Αρτεμισία Μεσσηνίας	760	13	14,3	956	92

* Τα στοιχεία παρατίθενται στο Γκουβάς, Μ. & Ν. Σακελλαρίου (2011), *Κλίμα και Δασική Βλάβση της Ελλάδας*, Αθήνα: Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών, Ινστιτούτο Ερευνών Περιβάλλοντος και Βιώσιμης Ανάπτυξης, σσ. 9-21.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ

	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981	1991	2001
Δημητσάνα, Παλιοχώρι, Καρκαλού	2.274	2.168	2.244	1.710	1.599	1.188	760	812	564
Δημητσάνα	1.990	2.010*	1.905	1.402	1.300	996	612	696	459

*Στην απογραφή του 1928 ο πληθυσμός της Δημητσάνας περιλαμβάνει και αυτόν της Καρκαλούς, καθώς και τους μοναχούς της Μονής Αιμυαλών και Φιλοσόφου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3**ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ/
ΕΣΤΙΑΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΟΥΣ**

ΤΥΠΟΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ		ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	ΜΕΛΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ
Μονοπρόσωπα Νοικοκυριά	Εργαζόμενοι	15	15
	Συνταξιούχοι	28	28
Απλά οικογενειακά νοικοκυριά (πυρηνικά νοικοκυριά)	Οικονομικά Ενεργά	41	132
	Ζευγάρια συνταξιούχων	14	28
Εκτεταμένα Νοικοκυριά		2	10
Πολυπυρηνικά Νοικοκυριά		4	34
Μη οικογενειακά νοικοκυριά		4	13
ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ & ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥΣ		108	260

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΤΟΜΩΝ ΑΝΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ
1	43	39,8 %
2	31	28,7 %
3	12	11,1 %
4	9	8,3 %
5	7	6,4 %
6	3	2,7 %
7	1	0,9 %
8+	2	1,8 %
ΣΥΝΟΛΟ	108	

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 Οικονομικός ενεργός Πληθυσμός, κατά φύλο, ομάδες κλάδων οικονομικής δραστηριότητας και θέση στο επάγγελμα Δ.Δ. Δημητσάνας (Πηγή: Εθνική Στατιστική Αρχή)						
Κλάδος	Σύνολο	Εργοδότες	Εργαζόμενοι για λογαριασμό τους	Μισθωτοί	Συμβάλλοντες μη αμοιβόμενοι	Νέοι
Γεωργία, Κτηνοτροφία, Θήρα, δασοκομία	29	2	18	2	7	0
Μεταποιητικές βιομηχανίες	12	2	18	2	7	0
Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, φυσικού αερίου	3	0	0	3	0	0
Κατασκευές	26	5	12	9	0	0
Εμπορία, αυτοκινήτων, μοτοσυκλετών ειδών ατομικής χρήσης	37	18	7	9	3	0
Ξενοδοχεία Εστιατόρια	21	12	2	7	0	0
Μεταφορές- Αποθηκείσεις- Επικοινωνίες	12	0	6	6	0	0
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	4	0	0	4	0	0
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμίσθωση, επιχειρηματικές δραστηριότητες	7	2	1	4	0	0
Δημόσια διοίκηση Άμυνα, Ασφάλιση	16	0	0	16	0	0
Εκπαίδευση	4	0	0	4	0	0
Υγεία, Κοινωνική Μέριμνα	6	0	1	5	0	0
Δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού και ατομικού χαρακτήρα	4	0	0	4	0	0
Σύνολο	210	47	49	85	10	19

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
ΧΩΡΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΓΑΜΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1902-1940

Κοινότητα (στην παρένθεση η παλιά ονομασία)	Γάμοι Γορτόνιων με Δημητσανίτισσες	Γάμοι Δημητσανιτών με Γορτόνιες	Σύνολο Γάμων	Πληθυσμός στις απογραφές 1920, 1928, 1940.
Ζάτουνα	10	24	34	1.173/1.084/868
Στεμνίτσα	6	17	23	1.486/1.346/1.268
Λαγκάδια	11	4	15	4.337/3.268/3.333
Μαγούλιανα	4	8	12	635/796/844
Ράφτη (<i>Τουρκόραφτη</i>)	8	3	11	516/529/611
Μελισσόπετρα (<i>Τρεστενά</i>)	3	5	8	270/255/261
Σέρβου	5	3	8	780/837/880
Ελληνικό (<i>Μουλάτσι</i>)	1	6	7	798/815/840
Παναγιά (<i>Ζέρζοβα</i>)	1	5	6	350/294/320
Δόξα (<i>Μαυροσυκιά ή Βρετεμπούγα</i>)	4	1	5	679/625/771
Καρίταινα	1	4	5	1.009/1.083/892
Βλόγκος	2	3	5	192/184/188
Αράχοβα (<i>Κισσός ή Λύκαινα</i>)	1	4	5	229, 285, 258
Τρόπαια (<i>Βέρβιτσα</i>)	3	1	4	2.113/2.234/1.117
Βυτίνα	0	3	3	1.133/1.500/1.300
Ψάρι	3	0	3	235/260/303
Ράδου	1	2	3	173/189/376
Λευκοχώρι (<i>Ρεκούνι</i>)	2	1	3	646/739/694
Βλαχόρραφτη	1	2	3	367/311/253
Τριποταμιά (<i>Μπέλεσι</i>)	3	0	3	581/589/667
Λιοδώρα (<i>Τσιούκα</i>)	3	0	3	234/324/245
Μάρκου	0	3	3	203/196/161
Ατσίχολος	0	3	3	363/321/292
Ριζοσπηλιά (<i>Στρούζα</i>)	1	1	2	181/169/175
Λιθαρό (<i>Μερκίνιτσα</i>)	1	1	2	98/120/115
Σαρακίни	2	0	2	174/175/151
Λώτης (<i>Λότι</i>)	1	1	2	169/192/165
Τρανή Λάκκα	1	1	2	61/60/76
Αγ. Ιωάννης Ηραίας (<i>Αγ. Ιωάννης</i>)	2	0	2	235/183/185
Παλαιόκαστρο	0	2	2	177/167/194
Κακουραίικα (<i>Κακουραίοι</i>)	1	0	1	395/456/486

Πυρρή	1	0	1	307/317/313
Παλούμπα	1	0	1	457/423/461
Σαρλέρικα	1	0	1	-/39/58
Όχθια (Καραχασάνι)	1	0	1	201/178/185
Ράχες	1	0	1	597/577/586
Σπάθαρι	1	0	1	570/617/702
Μουριά (Συριάμο)	1	0	1	117/148/169
Πυργάκι	0	1	1	132/164/166
Κοντοβάζαινα	1	0	1	1.142/1.280/1.120
Αετόρραχη (Ζουλάτικα)	0	1	1	313/279/346
Αγάλω (Αραμουζά)	0	1	1	80/91/102
Ζυγοβίστι (Ζυγός)	13	13	26	
	103	124	227	
Γάμοι Δημητσανιτών με Δημητσανίτισσες			319	
Γάμοι μη Γορτύνιων με Δημητσανίτισσες			45	
Γάμοι Δημητσανιτών με μη Γορτύνιες			11	
ΣΥΝΟΛΟ ΓΑΜΩΝ ΜΕ ΝΥΦΗ Ή ΓΑΜΠΡΟ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑ (1902-1940)			602	

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑ
ΠΟΥ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΣΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ELLIS ISLAND ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΥΟΡΚΗΣ

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ	ΕΤΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	ΗΛΙΚΙΑ
Αγγελόπουλος Ιωάννης	1911	28
Αναγνωστόπουλος Κων/νος	1921	11
Αναστόπουλος Σταύρος	1913	17
Βελισσαρόπουλος Ευθύμιος	1916	18
Βελισσαρόπουλος Βασίλειος	1907	
Βελισσαρόπουλος Γεώργιος	1913	19
Βελισσαρόπουλος Παναγιώτης	1920	27
Βελισσαρόπουλος Πολυχρόνης	1913	19
Βελισσαρόπουλος Γεώργιος	1906	19
Βελισσαρόπουλος Κυριάκος	1914	35
Βέρροϊου Καλλιόπη	1922	25
Βλάχος Κωνσταντίνος	1911	23
Βώβος Ιωάννης	1924 (1907)	34 (17)
Βώβος Ιωάννης	1924 (1911)	34 (27)
Γαλάνης Νικόλαος	1911	
Γαλάνης Στέργιος	1914	25
Γριτσόπουλος Γιάννης	1912	37
Γριτσόπουλος Παναγιώτης	1912	9
Δεμερούκας Π. Χρήστος	1906	21
Δημητρόπουλος Σαράντης	1914	41
Δημητρόπουλος Παναγιώτης	1921	30
Δημητρακόπουλος Ιωάννης	1914	18
Διαμαντόπουλος Κων/νος	1907	30
Διγενόπουλος Ιωάννης	1914	29
Δρακόπουλος Κανέλλος	1912	
Ζαφειρόπουλος Κων.	1907	20
Ζαφειρόπουλος Σταύρ.	1912	24
Ηλιόπουλος Αντώνιος	1903	19
Ηλιόπουλος Βασίλειος	1914	28
Ηλιόπουλος Νικόλαος	1904	20
Ηλιόπουλος Χαράλαμπος	1907	20
Θεοχάρης Αγγελής	1920	24
Θεοχάρης Ηλίας	1907	29
Θεοχάρης Νικόλαος	1914	17
Καζής Ευθύμιος	1921	28
Κάλλας Χρίστος	1914	32
Κάλλας Νίκος	1907	30
Κάλλας Γιάννης	1905	20
Καλομοίρης Ιωάννης	1920	14
Καλομοίρης Σταύρος	1919	28
Καλπακής Δημήτρης	1921	26
Καλπακής Γεώργιος	1916	47
Κανδηλώρος Χαράλαμπος	1912	19
Κάντζας Χρήστος	1907	18
Κάντζας Γιώργος	1922	46

Καραδήμος Κυριάκος	1911	17
Καραδήμος Σπύρος	1910	20
Καρβελάς Γεώργιος	1920	24
Καρβελάς Παναγιώτης	1911	20
Καρβελάς Γεώργιος	1912	19
Καρβελάς Νικόλαος	1907	17
Καρδάσης Ιωάννης	1909	24
Καρδάσης Χαράλαμπος	1912	
Καρδάσης Κυριάκος	1921	32
Καρδάσης	1906	
Καρώνης Ιωάννης	1907	22
Κίκιρας Αθανάσιος	1912	25
Κούμανης Παναγιώτης	1913	19
Κούμανης Ιωάννης	1914	18
Κουρής Παναγιώτης	1909	30
Κουρής Παναγιώτης	1909	30
Κουρής Ηλίας	1906	19
Καψάλης Παναγιώτης	1905	19
Κολοκούσης Αγγελής	1912	23
Κολοκούσης Χρίστος	1912	19
Κολοκούσης Κωνσταντίνος	1907	23
Κουστένης Δημήτριος	1914	18
Κωνσταντόπουλος Παναγιώτης	1921	37
Λάλος Παναγιώτης	1907	38
Λάλος Θεόδωρος	1906	26
Λουμιώτης Αθανάσιος	1910	18
Μαλεβίτης Αθανάσιος	1905	19
Μαλεβίτης Αθανάσιος	1914	26
Μαλεβίτης Δημήτριος	1907	25
Μαλεβίτης Τ. Γεώργιος	1906	
Μαλεβίτη Γεωργία	1914	18
Μαλεβίτης Χάρης	1914	30
Μαλεβίτης, Νικόλαος	1907	11
Μαλεβίτης Πέτρος	1906	23
Μαλεβίτης Σπύρος	1910	
Μαλεβίτης Παναγιώτης	1913	18
Μαλούχος Επαμεινώντας	1907	43
Μαλούχος Γρηγόρης	1907	17
Μαλούχος Ιωάννης	1907	11
Μπαξεβάνος Φίλιππος,	1920	29
Μπίρης Κωνσταντίνος,	1907	
Παναγόπουλος Παναγιώτης	1907	38
Πανίτσας Χαράλαμπος	1913	35
Παπαδιγενόπουλος Αθανασίος	1914	18
Παπαδιγενόπουλος Ηλίας	1914	17
Παπαδήμας Δημήτριος	1914	35
Παπασταθόπουλος Φώτης Ι.	1906	24
Παπασταθόπουλος Ιωάννης	1910	18
Παπασταθόπουλος Παναγιώτης	1906	18
Παρασκευόπουλος Χρίστος	1900	28
Παρασκευόπουλος Κων/νος	1907	18
Παρασκευόπουλος Δημήτριος	1921	28
Παρασκευόπουλος Παναγιώτης	1916	48

Παρασκευόπουλος Παναγιώτης	1912	20
Παπαγιάννης Ανδρέας	1907	22
Παπαγιάννης Ιωάννης,	1920	26
Παπαγιάννης Πέτρος,	1909	22
Παπαδιγενόπουλος Αντώνιος	1903	20
Παπασταθόπουλος Αθανάσιος	1906	
Πασιαλής Χαρίλαος	1912	19
Πασιαλής Κων/νος	1911	13
Πασιαλής Sasson	1914	24
Πασιαλής Ιωάννης	1912	40
Παπαγιάννης Ιωάννης	1920	26
Παπαγιάννης Ιωάννης	1907	18
Παπαγιάννης Πέτρος	1909	22
Παπαθεοδώρου Ηλίας	1912, 1921	29,23
Πετρόπουλος Χρήστος	1920	37
Πετρόπουλος Νικόλαος	1911	24
Πετρόπουλος Πολύβιος	1906	22
Πετρόπουλος Ιωάννης	1908	18
Πετρόπουλος Α. Σπύρος	1906	23
Πουρναράς Κων/νος	1910	36
Πουρναρά Παναγιώτα	1910	24
Πουρναράς Γουίλιαμ	1914	29
Πολυγένης Κων/νος	1912	
Πισιμίσης Παναγιώτης	1910	18
Πισιμίσης Πάνος	1905	21
Ραδαίος Κωννος	1907	
Ραδαίος Παντελής	1905	
Ρήγας Ιωάννης	1907	25
Ρήγας Αντώνιος	1910	35
Ρήγας Χρήστος		38
Ρήγας Βασίλειος	1916	18
Ρηγόπουλος Χρήστος	1914	18
Σακελλαρίου Χαράλ.	1921	41
Σακελλαρίου Μαρία	1921	32
Σεργόπουλος Γεώργιος	1910	19
Σεργόπουλος Σπύρος	1907	18
Σιέκας Κανέλλος	1921	27
Σκάγιαννης	1906	35
Σουλελής Σταμάτιος	1912	24
Σολωμός Βασίλειος	1903	22
Σοφής Αντώνιος	1907	38
Σολωμός Μιχάλης	1903	
Σολωμός Δημήτριος	1909	15
Σολωμός Γεώργιος	1912	20
Σολωμού Ουρανία	1913	25
Σοφής Γεώργιος	1907	10
Σοφής Αντώνιος	1907	38
Σταθόπουλος Βασίλης	1911	19
Σταθόπουλος Γεώργιος	1911	15
Σταυρόπουλος Βασίλ.	1912	21
Σταυρόπουλος Σωτήρης	1906	20
Σύριος Ιωάννης	1907	22
Σύριος Αθανάσιος	1920	27

Σύριος Κωνσταντίνος	1911	23
Σύριος Κων/νος	1914	26
Σύριος Δημήτριος	1907	28
Ταμουρατζής Αντώνης	1912	18
Ταμουρατζής Αντώνιος	1912	28
Ταμουρατζής Ιωάννης	1912	18
Ταμουρατζής Ιωάννης	1912	18
Τελώνης Παναγιώτης	1921	40
Τελώνης Χαρίλαος	1904	18
Τερζόπουλος Βασίλης	1912	60
Τοπιτσής Γεώργιος	1907	28
Τούλας Δημήτριος	1912	18
Τρεκενέκης Βασίλης	1921	39
Τρεκενέκης Κων/νος	1906	20
Τσέκας Γιώργος	1904	23
Φαρφαράς Παναγιώτης	1907	40
Χαραλαμπόπουλος Δημήτριος	1920	21
Χαραλαμπόπουλος Κων/νος	1905	26

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
ΤΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ ΤΟΥΣ

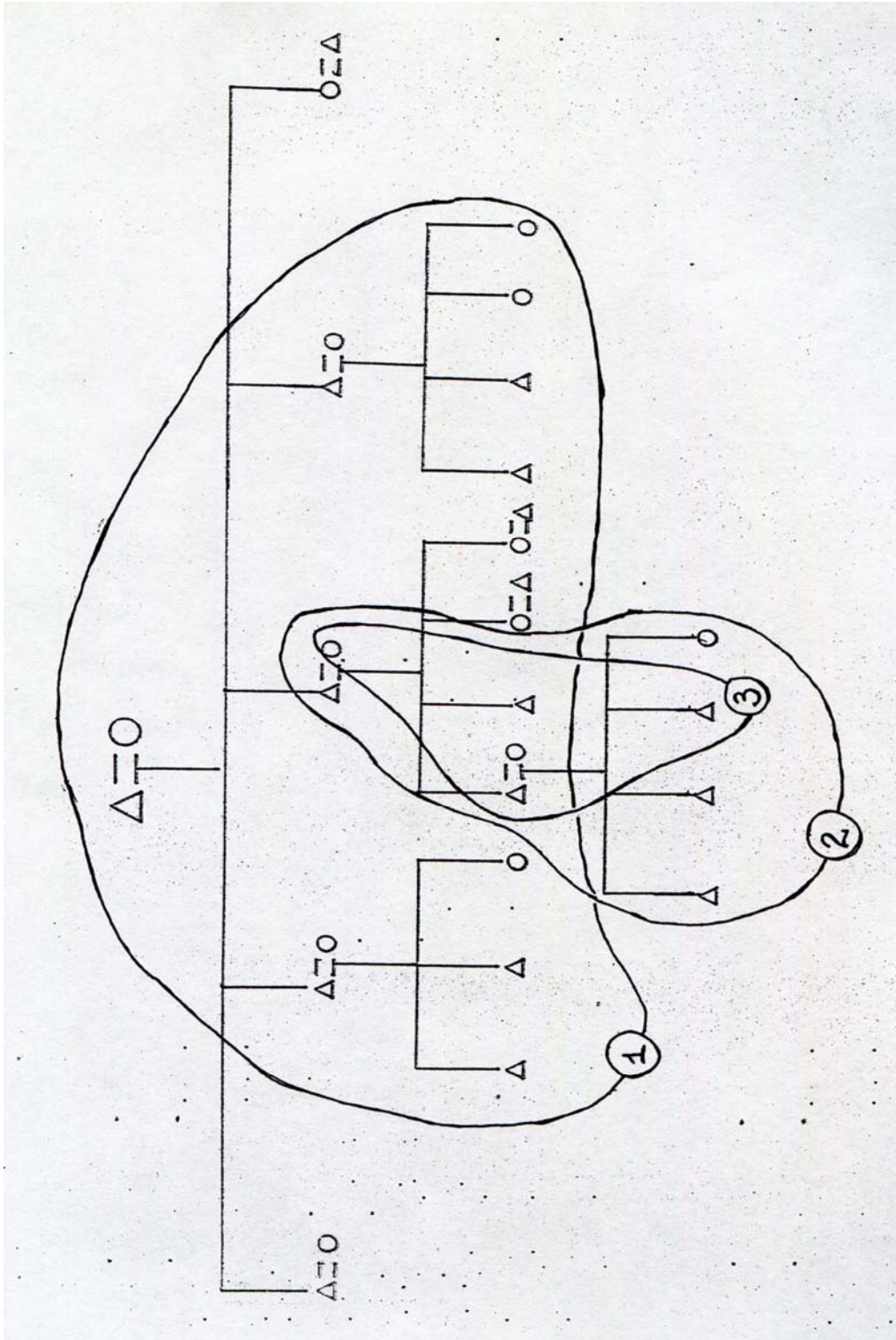
	Ιδιότητα ιδιοκτήτη ή διαχειριστή	Καταγωγή ιδιοκτήτη	Επιχορηγήθηκε από πρόγραμμα	Πώς είναι αναγνωρισμένη η επιχείρηση και πώς (αυτο)χαρακτηρίζεται;
Κατάλυμα 1	Οικογένεια Δημητσανιτών που επέστρεψε από το εξωτερικό. Δημιούργησαν τον πρώτο ξενώνα.	Δημητσάνα	Αναπτυξιακό	Παραδοσιακός ξενώνας
Κατάλυμα 2	Δημόσιος υπάλληλος στην Τρίπολη.	Δημητσάνα	Όχι	Ενοικιαζόμενα Δωμάτια. Παρουσιάζεται ως ξενώνας
Κατάλυμα 3	Ανήκει στον Δήμο, τον διαχειρίζεται Δημητσανίτης επιχειρηματίας που δραστηριοποιείται στον τουρισμό και άλλους τομείς.	Δημητσάνα	Η ανακαίνιση επιχορηγήθηκε από αναπτυξιακό πρόγραμμα	Ξενοδοχείο 2 αστέρων
Κατάλυμα 4	Εργολάβος οικοδομών με έδρα την Αθήνα.	Από χωριό κοντά στη Δημητσάνα	Leader	Παραδοσιακός ξενώνας
Κατάλυμα 5	Συνταξιούχος καθηγητής που επέστρεψε στη Δημητσάνα.	Δημητσάνα	Όχι	Ενοικιαζόμενα δωμάτια, προβάλλονται ως σύγχρονο κατάλυμα
Κατάλυμα 6	Επιχειρηματίας τουρισμού.	Εκτός Δνας		Παραδοσιακός
Κατάλυμα 7	Επιχειρηματίας τουρισμού.	Εκτός Δνας	Ανέλαβε ο ΕΟΤ την ανακαίνιση	Παραδοσιακός
Κατάλυμα 8	Οικογένεια εμπόρων, μόνιμοι κάτοικοι Δνας, που επέκτειναν τις δραστηριότητές τους στον τουρισμό.	Δημητσάνα, μόνιμος κάτοικος	Όχι	Ενοικιαζόμενα δωμάτια
Κατάλυμα 9	Οικογένεια εμπόρων, μόνιμοι κάτοικοι Δημητσάνας, που επέκτειναν τις δραστηριότητές τους στον τουρισμό.	Δημητσάνα, μόνιμος κάτοικος	leader	Παραδοσιακός
Κατάλυμα 10	Επιχειρηματίας που δραστηριοποιείται στη Δημητσάνα	Δημητσάνα	Όχι	Τυπικά είναι διαμερίσματα. Προβάλλεται ως Boutique hotel, παραδοσιακός ξενώνας.
Κατάλυμα 11	Επιχειρηματίας που δραστηριοποιείται εκτός Δημητσάνας.	Δημητσάνα	Leader	Παραδοσιακός Ξενώνας.
Κατάλυμα 12	Πρώην έμπορος της Δημητσάνας.	Δημητσάνα, μόνιμος κάτοικος	Όχι	Ξενοδοχείο που προβάλλεται ως παραδοσιακό.

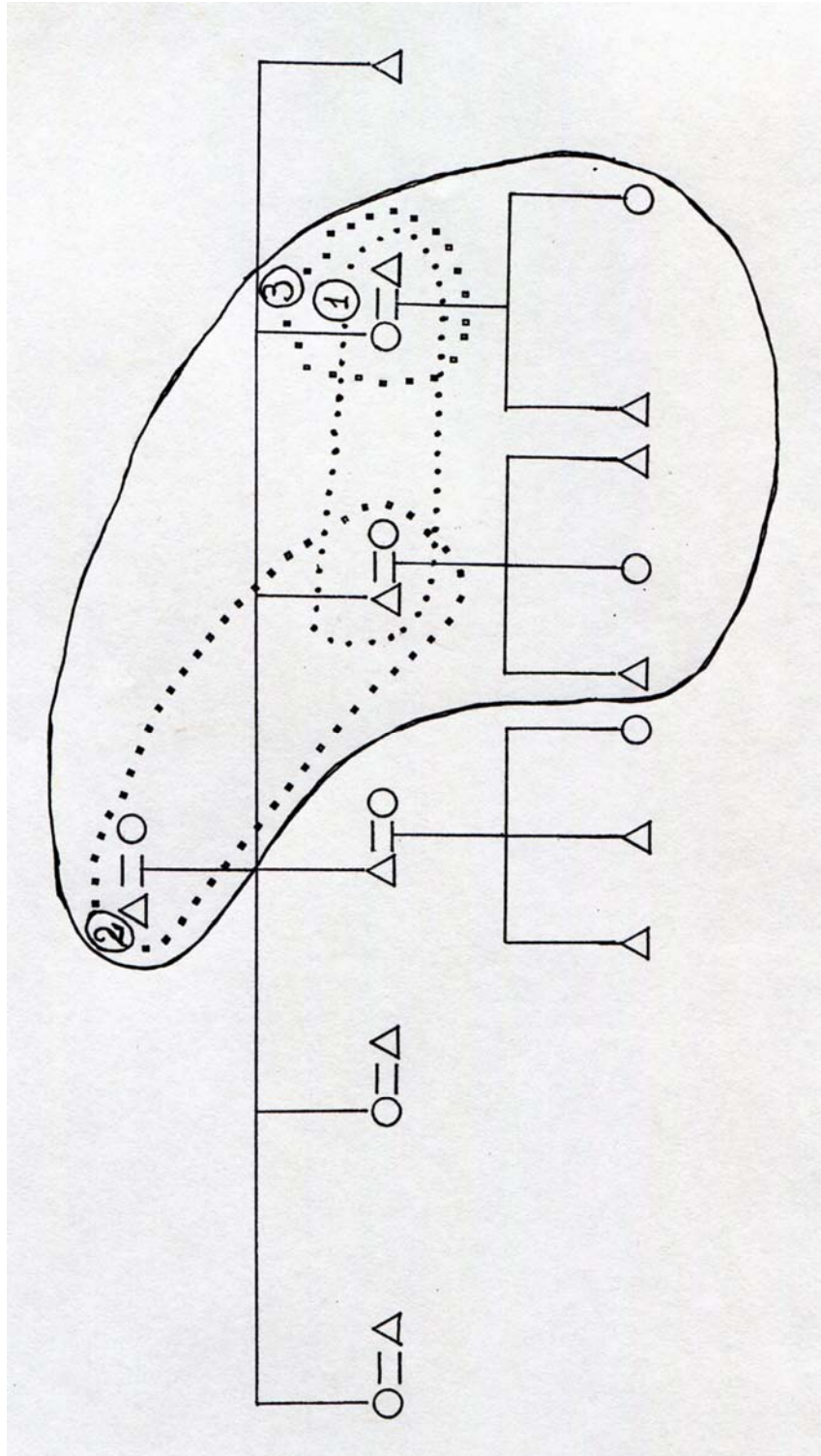
Κατάλυμα 13	Συνταξιούχος υπάλληλος ΔΕΗ στη Μεγαλόπολη	Δημητσάνα	Όχι	Ενοικιαζόμενα δωμάτια προβάλλεται ως παραδοσιακό.
Κατάλυμα 14	Επιχειρηματίας που δραστηριοποιείται στην Τρίπολη	Δημητσάνα	Ναι	Παραδοσιακός ξενώνας
Κατάλυμα 15	Παλιός έμπορος της Δημητσάνας	Δημητσάνα	όχι	Ενοικιαζόμενα Δωμάτια
Κατάλυμα 16	Συνταξιούχος ανώτερος κρατικός υπάλληλος που ζει στην Αθήνα	Δημητσάνα	Leader	Παραδοσιακός ξενώνας
Κατάλυμα 17	Γιατρός με έδρα στην Αθήνα.	Από κοντινό στη Δημητσάνα χωριό	Αναπτυξιακό Leader	Παραδοσιακός ξενώνας
Κατάλυμα 18	Βιοτέχνης με έδρα την Αθήνα	Δημητσάνα	Επιχορήγηση για ανακαίνιση από Leader	Παραδοσιακός Ξενώνας

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΕΣ

Γενεαλ. 1 Η οικογένεια του γερο-Κώστα.

Γενεαλ. 2 Η οικογένεια του Χαράλαμψη. Ο τρόπος οργάνωσης του νοικοκυριού και των οικονομικών μονάδων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

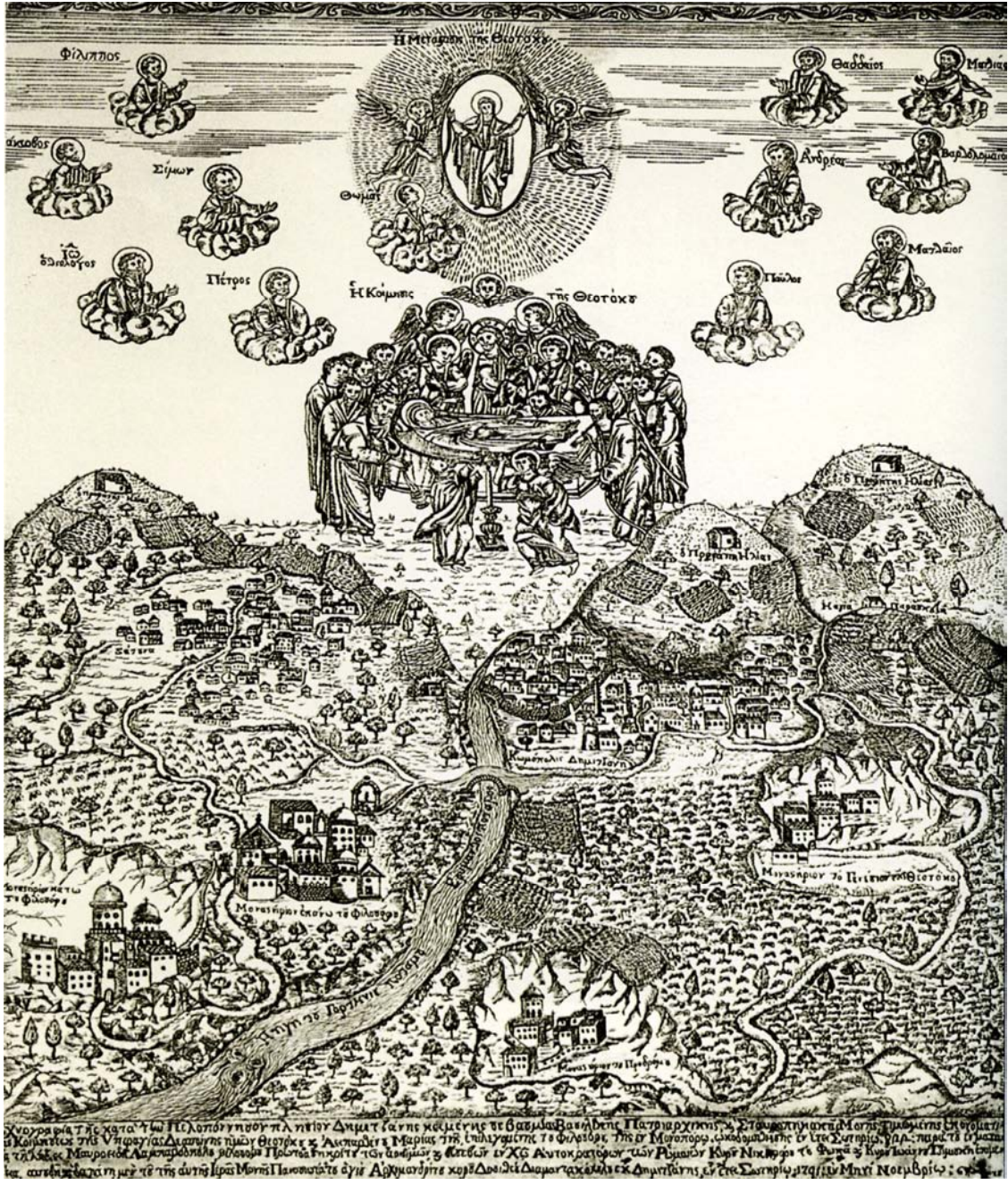
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1 Η Αγία Παρασκευή στο Καλονέρι, μία από τις πηγές του Λούσιου.

Εικ. 2 Εικονοστάσι στην ανατολική είσοδο της Δημητσάνας και εγκαταλελειμμένα πεζούλια στον Δρυμόνα.

Εικ. 3 Η Χαλκογραφία της ευρύτερης περιοχής Δημητσάνας (τέλη 18ου αι.).

Εικ. 4 Διαβατικό του αρχοντικού Καζάκου, στην περιοχή της Αγίας Κυριακής.

Εικ. 5 Η σπηλιά στην περιοχή Παπαμπούρη

Εικ. 6 Στρούγκα λίγο έξω από τη Δημητσάνα, κοντά στον Βλόγγο.

Εικ. 7 Ταγίστρες ή κορύτες στην περιοχή του Δρυμόνα

Εικ. 8 Ο Αϊ-Νικόλας στον Δρυμόνα ή Αϊ-Νικόλας στο πηγάδι, λόγω του πηγαδιού που υπάρχει εκεί (Μαη-Νικόλας).

Ο ΕΡΩΔΙΟΣ ΥΠΟ ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ
ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΗ ΛΑΘΙ ΓΡΑΦΙΑ.

ΕΝΑ ΔΙΑΡΚΕΣ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ
ΣΤΙΣ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΓΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.

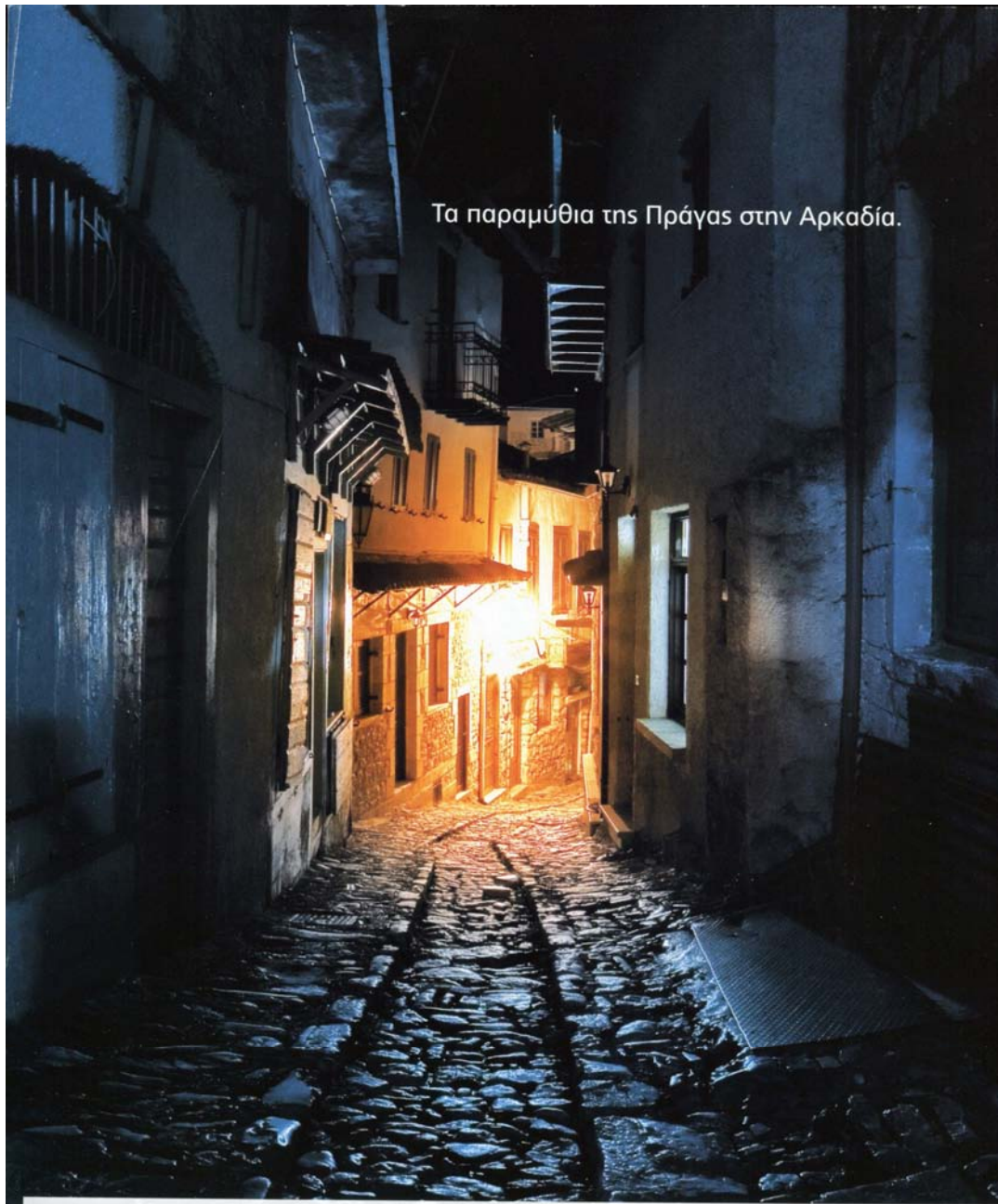
Ετοιμαστείτε να οργώσουμε τη χώρα, ανακαλύπτοντας τα μυστικά της, ταξιδεύοντας στην παράδοση και τον πολιτισμό, προστατεύοντας τη φύση με περιβαλλοντικές δράσεις και παρεμβαίνοντας ουσιαστικά στα τοπικά προβλήματα της Ελλάδας και των ανθρώπων της.
Γυρίσματα. Όλη η Ελλάδα σε πρώτο πλάνο.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΑ ΣΤΙΣ 18:30

ΣΚΑΪ ΝΑΙ ΣΤΗΝ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

Γυρίσματα
<http://girismata.skai.gr/>

Εικ. 9 Διαφημιστική καταχώρηση τηλεοπτικής ταξιδιωτικής εκπομπής

Τα παραμύθια της Πράγας στην Αρκαδία.

[Αρκαδία, Δημητσάνα.]

Διαδρομές μέσα από ελατοσκέπαστες βουνοκορφές, παραμυθένια χωριά που σε μαγεύουν με την πρώτη ματιά και ξενάγηση σε ανεξάντητες ομορφιές. Ζήσε σε μία Ελλάδα που δεν ήξερες ότι υπάρχει.

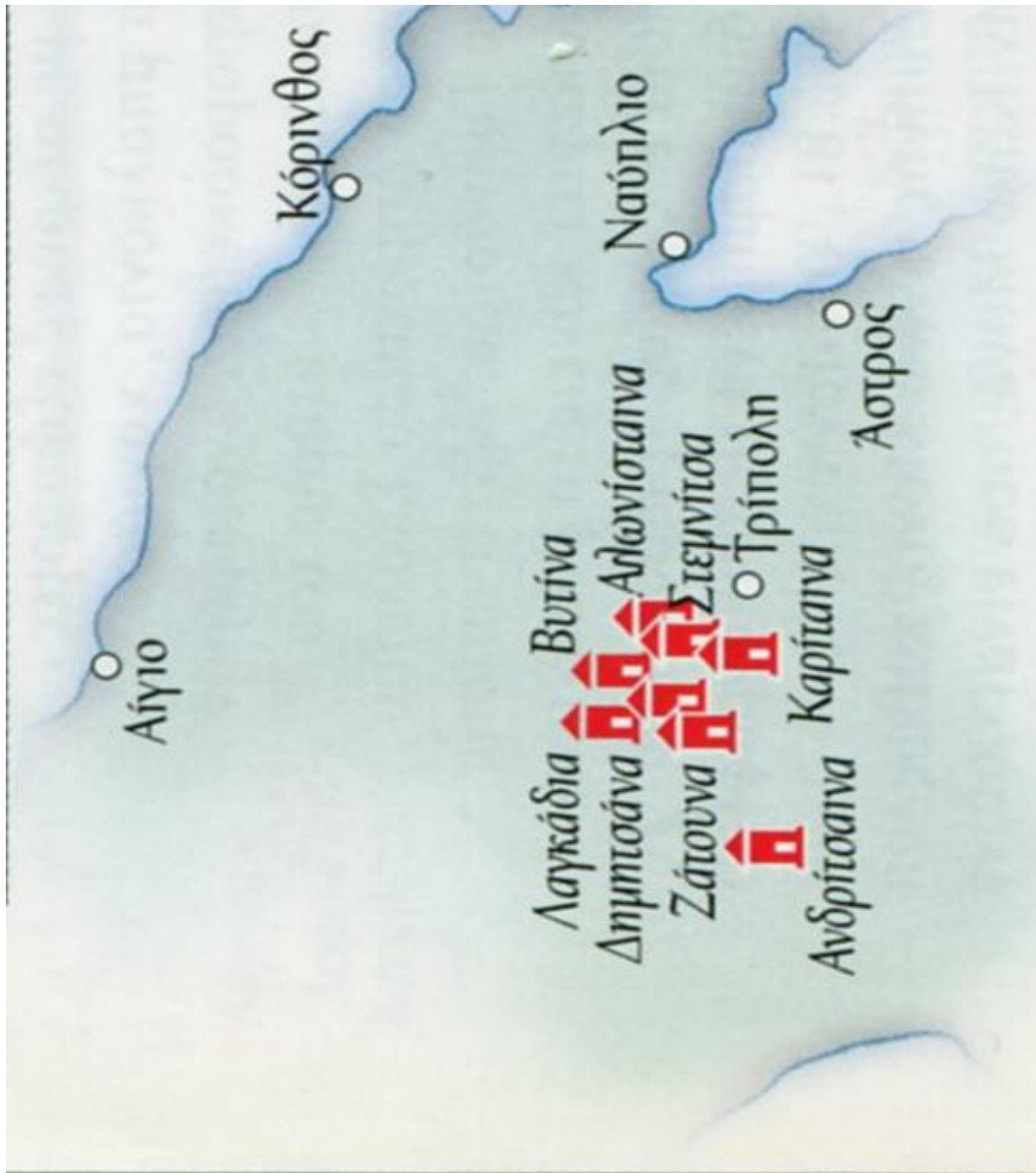
Ο γύρος του κόσμου σε μία χώρα, την Ελλάδα.

Μένουμε Ελλάδα.

Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης
Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
www.visitgreece.gr

Εικ. 10 Αφίσα του ΕΟΤ στο πλαίσιο της διαφημιστικής του εκστρατείας με τίτλο «Μένουμε Ελλάδα»

Εικ. 11 Η «Κεντρική Πελοπόννησος-Γορτυνία», όπως συγκροτείται ως τόπος ορεινών παραδοσιακών οικισμών, περιλαμβάνοντας τόσο την Ανδρίτσαινα όσο και την Αλωνίσταινα.

Χτίζουμε το μέλλον της Πελοποννήσου

Η Περιφέρεια της Πελοποννήσου χτίζει ένα καλύτερο μέλλον για όλους εμάς, τους πολίτες της.

- «Χτίζει» οδικό δίκτυο, όπως τον περιφερειακό άξονα Ταθίου, που εξυπηρετούν τις ανάγκες μας και μας ενώνουν με όλη τη χώρα.
- «Χτίζει» δυνατές συνεργασίες και ανοίγει θέσεις εργασίας, όπως για παράδειγμα τις 277 θέσεις νέων γυναικών, ελεύθερων επαγγελματιών, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για μια κοινωνία ίσων ευκαιριών για όλους.
- «Χτίζει» τις βάσεις για την ανάπτυξη των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, όπως η αποκατάσταση και ο εξοπλισμός του πανεπιστημίου Καλαμάτας, και ανοίγει νέους ορίζοντες στη γενιά του μέλλοντος.
- «Χτίζει» τις κατάλληλες συνθήκες για την καλύτερη ανάδειξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, όπως με τις εργασίες ανάδειξης της Ακρόπολης Μικηνίων, των επιθάλμων Αίγυπτι και άλλων σημαντικών μνημείων του πολιτισμού μας.

Η Περιφέρειά μας έχει απορροφήσει ένα από το μεγαλύτερο ποσοστά των κοινοτικών πόρων, συγκεκριμένα έχει εξοπλιστεί την επίδραση του μέσου όρου απορρόφησης εώς 14% χώρας και έχει συνεχή ανοδική πορεία, κάνοντας έτσι το όραμά μας για ένα καλύτερο μέλλον πραγματικότητα.

Η Πελοπόννησος χτίζει το μέλλον μας με έργα!
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ 2000-2006

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΕΡΓΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΩΝ	ΠΡΩΤΟΔΟΤΗΜΟΣ (ΕΚ. €)
ΟΔΙΚΑ ΕΡΓΑ	57	207,7
ΣΤΑΣΕΙΑ	20	31,4
ΕΡΓΑ ΠΟΛΙΤΕΙΣΜΟΥ	55	57,5
ΑΙΜΕΚΙΚΑ & ΑΙΜΕΥΤΙΚΑ ΚΑΤΑΦΥΓΙΑ	8	22,9
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΥΔΑΤΙΝΩΝ ΠΟΡΩΝ	66	40,8
ΑΠΟΚΕΤΡΥΞΕΙΣ/ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΘΑΡΙΣΜΗ	25	61,9
ΓΙΑΝΘΡΑΚΟΦΑΝΙΑ	1	24,2
ΕΠΕΙΓΟΥΣΑΚΑ	20	18,9
ΒΑΤΙΚΑ	23	11
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	17	33,1
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ (ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΓΥΜΝΑΣΙΑ, ΠΑΙΔΙΚΗ ΣΤΑΘΜΗ, ΚΑΜΕ, +400074 110 (0070))	72	11,7
ΕΠΙΧΕΥΣΗ Π.Μ.Ε.	1.551	246

Εικ. 12 Η Πελοπόννησος χωρίς την Ηλεία και την Αχαΐα. Μια απόπειρα διάδοσης των κυρίαρχων χωρικών πολιτικών, μέσω διαφημιστικής καταχώρησης στον αθηναϊκό τύπο.

Εικ. 13 Αυτοκίνητα 4X4 στη Δημητσάνα, μετά από μια «ειδική διαδρομή», αραγμένα κατά μήκος του κεντρικού δρόμου.

Μερικά βουνά
μετακινούνται μέχρι και 5 χιλιοστά.

Κάθε 20.000 χρόνια.

Επιμέτρηση CO₂ (gr/kwh): 179 - 223, καταπόνηση (lit/100 km): εντός πόλης 8,9 - 12,8 / εκτός πόλης 5,2 - 7,4 / συνολικά 6,8 - 9,4

Η φύση σάς φαίνεται μονότονη; Τώρα γίνεται συναρπαστική.

Ζήστε τη ζωή σας σε συναρπαστικούς ρυθμούς. Στους ρυθμούς του νέου SEAT Altea Freetrack. Με υπερυψωμένο αμάξωμα για κίνηση σε διαδρομές κάθε είδους, κορυφαίο εξοπλισμό που περιλαμβάνει entertainment system με οθόνη TFT 7" για τους πίσω επιβάτες, εκρηκτικό κινητήρα 2.0 TSI 200 hp για πρωτόγνωρες επιδόσεις στην κατηγορία του και εξελεγμένο σύστημα τετρακίνησης που θα σας βγάλει από κάθε δύσκολη κατάσταση και θα σας προσφέρει την ασφάλεια που επιθυμείτε εσείς και η οικογένειά σας. Με το νέο SEAT Altea Freetrack η καρδιά σας θα χτυπάει μόνο δυνατά.

Νέο SEAT Altea Freetrack 4WD 200hp

seat.gr

Τεχνοκάρτα

SEAT LINE 800-11-80000

Εικ. 14 Η εμπειρία της φύσης και η αυτοκίνηση

Το νέο Touareg ήρθε για να κάνει την οδήγηση πιο ασυμβίβαστη από ποτέ. Με ικανότητα ανάβασης 45° και κλίσης 35°, οι δυνατότητές του εκτός δρόμου, δεν έχουν όρια. Χάρη στην πρωτοποριακή τεχνολογία που ενσωματώνει, το νέο Touareg προσαρμόζεται αυτόματα στις απαιτήσεις οποιασδήποτε διαδρομής, εντός ή εκτός δρόμου. Αφεθείτε στην πολυτέλειά του και απολαύστε συναρπαστική οδήγηση. Γιατί ο δρόμος κάποτε σταματά. Το νέο Touareg, ποτέ.

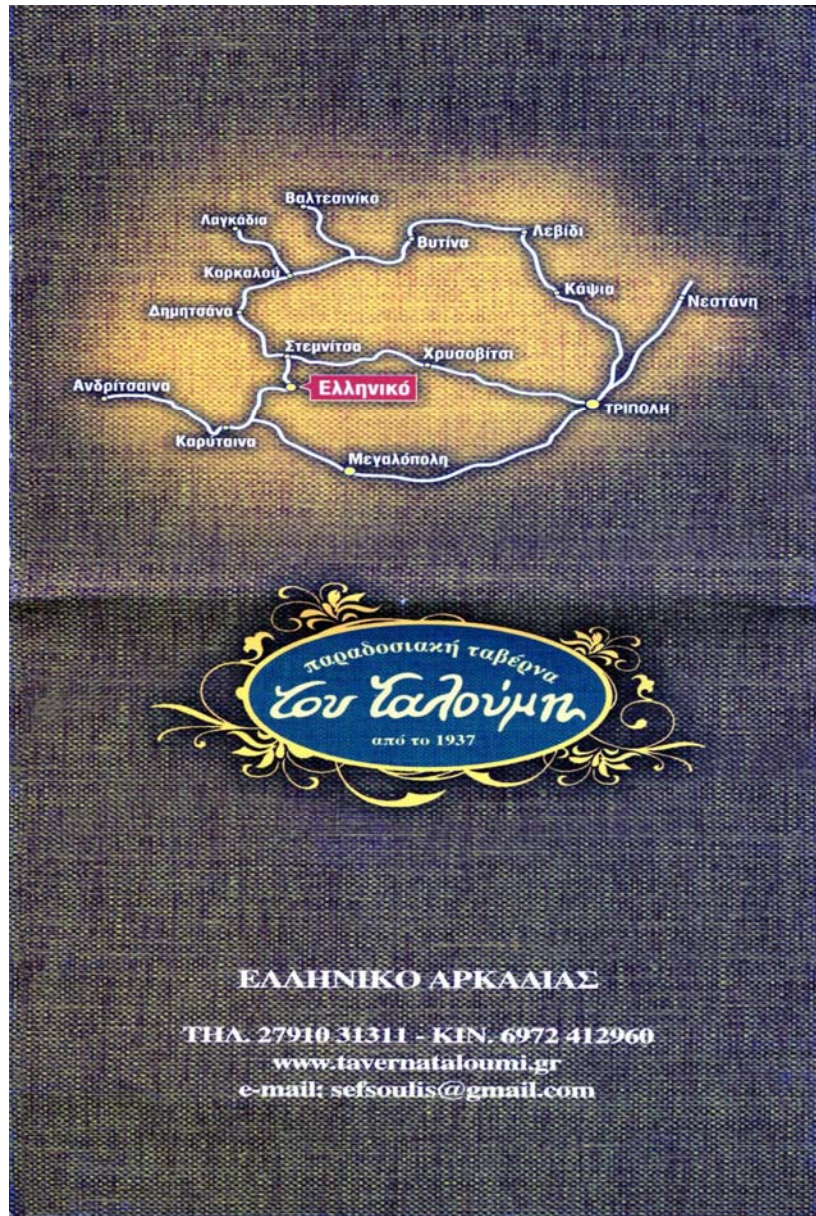
Volkswagen LifeTime: Δυνατότητα Επέκτασης Εργοστασιακής Εγγύησης για 2 επιπλέον χρόνια

Das Auto.

www.touareg.gr, 24ωρη Γραμμή Επικοινωνίας Touareg, τηλ.: 210 99 88 189

Εικ. 15 Τεχνολογία της αυτοκίνησης. Οχημα για οδήγηση σε βουνά και εκτός δρόμου διαδρομές.

Εικ. 16 Η κατασκευή της κεντρικότητας. Το χωριό Ελληνικό αναδεικνύεται σε επίκεντρο της Ορεινής Αρκαδίας.

Εικ. 17 Πινακίδα-χάρτης του Δήμου Δημητσάνας

Εικ. 18 Πινακίδα-χάρτης της περιοχής Δημητσάνας με επίκεντρο το χωριό Μάρκου.
Κατασκευάστηκε και τοποθετήθηκε με πρωτοβουλία του Συλλόγου Μαρκιωτών.

Εικ. 19 Οδική πινακίδα στη διασταύρωση για το χωριό Βλόγγος, λίγο έξω από τη Ζάτουνα.

12 13:25

**αυθεντικές εμπειρίες
στην ορεινή Αρκαδία**

RAFTING στον Λούσιο και τον Αλφειό

ΠΕΖΟΠΟΡΙΑ στο φαράγγι του Λούσιου

FLYING FOX στην αρχαία Γόρτυνα

ΣΑΣ ΠΕΡΙΜΕΝΟΥΜΕ

τηλ: 2710.221912, 6974.459753

TREKKING
HELLAS
Αρκαδίας
σφοδρ στη φύση
www.trekkingarcadia.gr

Εικ. 20 Διαφημιστική αφίσα εταιρείας που διοργανώνει υπαίθριες δραστηριότητες στον Λούσιο.

TRAVEL *gizmo*

ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΙΤΗ ΒΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

GO WILD

Η Zeiss Diascope 65 T* FL, με κορυφαίο οπτικό σύστημα, ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις ακόμα και των επαγγελματιών. Η εύχρηστη και ελαφριά διόπτρα είναι ιδανική για παρατηρήσεις και φωτογραφίες σε δυσπρόσιτες περιοχές.

€1.162,35, χωρίς προσοφθαλμίο (Αποκλειστική διάθεση: Πλανητάριο Θεσσαλονίκης, τηλ. 2310 533902, www.astronomy.gr)

ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΣΤΟ ΧΙΟΝΙ

Αλουμινένιο ελκθηρό design Porsche με ανοξείδωτα ατσάλινα πέλματα σε μαύρο ή κόκκινο χρώμα, έτοιμο για χρήση. Με την έγκριση ασφαλείας της γερμανικής TÜV. €334 (Sportscar SA, τηλ. 210 6725572)

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΤΕΙΤΕ!

Η αδιάβροχη, ψηφιακή πυξίδα Digital Compass διαθέτει στο καντράν τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, διπλή ένδειξη ώρας, ξυπνητήρι, ημερολόγιο και χρονομέτρο αντίστροφης μέτρησης. Αξιόπιστο gadget για απαιτητικούς πεζοπόρους και όχι μόνο... €48,63 (www.gadgetlife.gr)

ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΗΝ ΠΛΟΗΓΗΣΗ

Μόλις ήρθε για να ταράξει τα νερά στο χώρο των GPS. Το Mio C620, με τρισδιάστατη απεικόνιση δρόμων, κτηρίων και μνημείων για καλύτερη αντίληψη του χώρου και προσανατολισμό, είναι η πρώτη συσκευή που θα περιλαμβάνει το MioMap 2008, με ενσωματωμένους χάρτες 42 ευρωπαϊκών χωρών. €499 (Zegetron, 210 6856000, www.zegetron.gr)

BE IN STYLE

Ατσάλινος, μαύρος σουγιός Richartz με ψαλίδι, μαχαίρι, μεγάλη-μικρή λάμα, τρυπητήρι για δέρμα, κρίκος, ανοιχτήρι και τριμπουσόν, στολισμένο με... Swarovski. €85,20 (Ethnicolors, τηλ. 210 2825760)

Εικ. 21 Τεχνολογία προσανατολισμού και επιβίωσης στη φύση. Διαφημιστική καταχώρηση σε ταξιδιωτικό περιοδικό.

εξάρτιση dress in style

On the hike

Ξυπνάμε πρωί και ανηφορίζουμε στα πέτρινα σοκάκια των χωριών, αναζητώντας νέες εμπειρίες.

Τσάντα THE NORTH FACE, VF HELLAS

Timberland
RIDENCO A.E.

Navy & Green.
ΑΔΑΜΑΚΟΣ Γ.

**Ατσάλινο ρολόι με
χρονογράφους και
δερμάτινο λουρί**
CHRONOTECH,
ΧΡΟΝΟΤΗΜ Α.Ε.

46 Voyager

**NEW
EXPERIENCE**

Φούτερ με κουκούλα
THE NORTH FACE, VF
HELLAS

Εικ. 22 Εξοπλισμός για την ενσώματη βίωση του ορεινού χώρου. Διαφημιστική καταχώρηση από ταξιδιωτικό περιοδικό.

Εικ. 23 Εσωτερικό σπιτιού με ξυλόσομπα.

Εικ. 24 Στάβλος που μετατράπηκε σε καθιστικό για τις ανάγκες ενός παραδοσιακού ξενώνα.

Ἄγαπητέ Συmpατριώτη

Τὸ νέο Δ. Σ. τῆς Ἀδελφότητος εἶναι ἀποφασισμένο νὰ δώσῃ ὅλες του τίς δυνάμεις γιὰ νὰ πάρῃ ἡ Δημητσάνα μας μιὰ ἄλλη πολὺ καλύτερη ὄψῃ ἀπ' αὐτὴν ποὺ ἔχει σήμερα.

—Βασίζομαστε στὴ δική σου βοήθεια ἠθική καὶ χρηματική καὶ πιστεύουμε ὅτι ἡ συμπαράστασή σου θὰ εἶναι ἄμεση ἀποφασιστική καὶ ἐνθουσιώδης.

—Τὰ χρήματά σου θὰ διατεθοῦν γιὰ συγκεκριμένα ἔργα ποὺ θὰ ἀνακοινώνωνται ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα «ΔΗΜΗΤΣΑΝΑ» καὶ Σὺ θὰ εἶσαι ὑπερήφανος ποὺ βοήθησες νὰ βρῆ ἡ Πατρίδα μας τὴ θέση ποὺ τῆς ἀξίζει.

—Ἡ Δημητσάνα πρέπει νὰ γίνῃ τὸ στολίδι τῆς Ἀρκαδίας.

—Θὰ τὸ πετύχουμε, ἂν εἶμαστε ἐνωμένοι καὶ ἀποφασισμένοι γιὰ ἓνα καλύτερο αὔριο.

Δημητσανίτη Πατριώτη Φίλε

Τώρα μπορεῖς καὶ Σὺ νὰ κάνῃς κάτι γιὰ τὸν τόπο σου.

**Μὲ πατριωτικούς χαιρετισμούς
ΤΟ Δ. Σ. ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΙΤΩΝ**

Εικ. 25 Ανακοίνωση τῆς Ἀδελφότητος Δημητσανιτῶν γιὰ τὴν ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν σχετικά με τὴ βελτίωση τῆς δημόσιας εικόνας τῆς Δημητσάνας.

Εικ. 26 Η πέτρα ως εξωτερική επένδυση σε οικοδομή

Εικ. 27 Παραδοσιακό φωτιστικό.

Εικ. 28 Του Μπαρμίνη το αλώνι στον δρόμο για τη Ζάτουνα, απέναντι από τη θέση Δεμπλιά της Δημητσάνας.

Εικ. 29 Το εργοστάσιο της ΔΕΗ στη Μεγαλόπολη, όπως φαίνεται από τη Δημητσάνα.

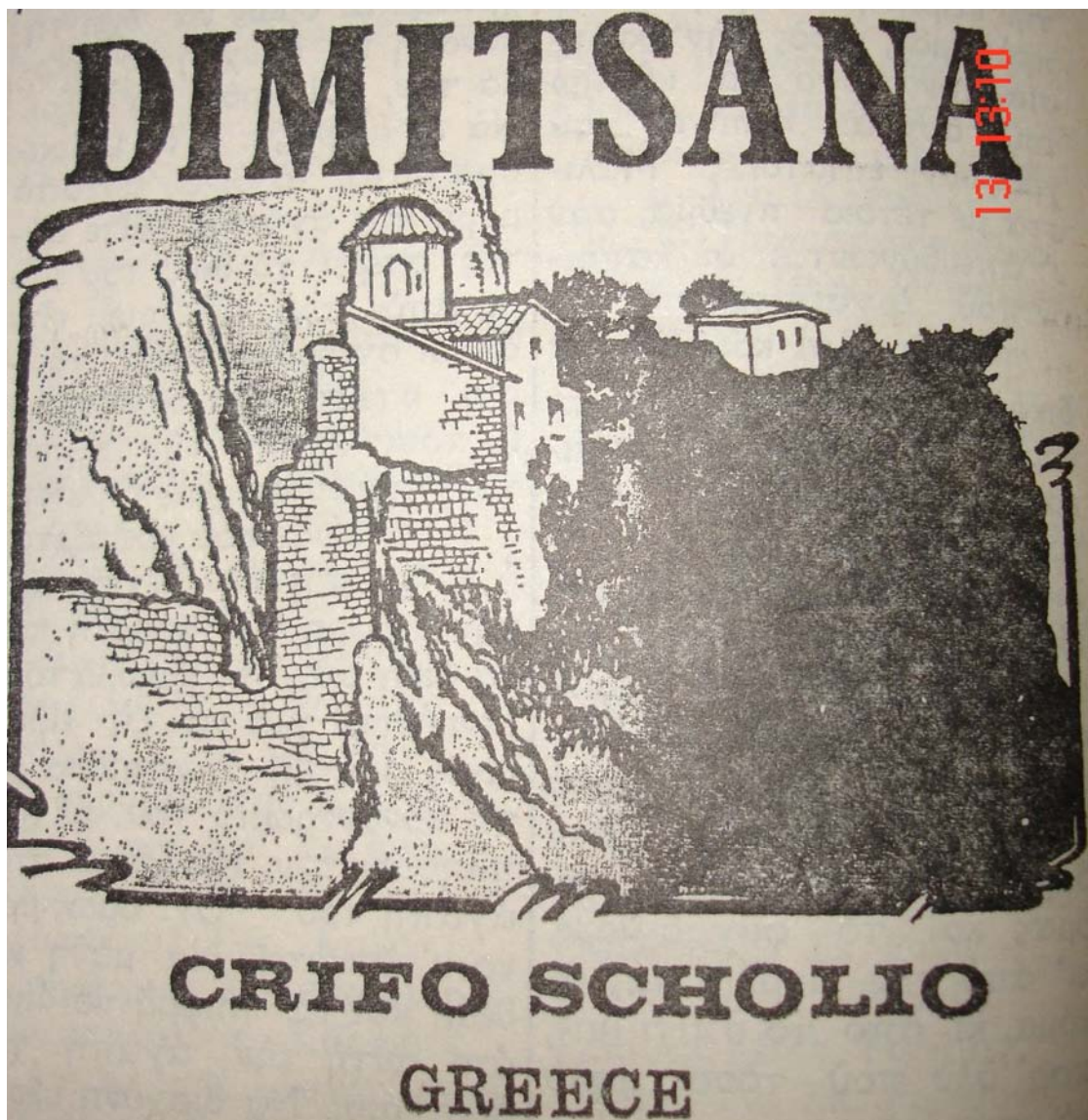
Εικ. 30 Περιβολάκι στο Παλιοχώρι.

Εικ. 31 Ταξιδιωτική δημοσιογραφία. Η «εικόνα του σοφού ντόπιου» στην τηλεοπτική κάμερα. Δημοσιογράφος παίρνει συνέντευξη από Δημητσανίτισσα.

Εικ. 32 «Το βλέμμα του τουρίστα». Φωτογραφίζοντας τη Δημητσάνα, λίγο μετά την Μπαράκα.

Εικ. 33 Το σχέδιο που εκτυπώθηκε σε μπλουζάκια τη δεκαετία του '70 με πρωτοβουλία της Ασήμως Κουστένη.